

Barcode : 1990020084769
Title - Viramitrodaya Vyavaharadhyaya
Author - Mishra,Mitra
Language - sanskrit
Pages - 734
Publication Year - 1875
Barcode EAN.UCC-13

वीरमित्रोदये

व्यवहाराध्यायः ।

मित्र मित्रेण विरचित. ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्री जीवानन्द विद्यानागर भट्टाचार्येण

संस्कृत. ।

कलिकातानगरे

सुचारयन्त्रे

सद्वितः ।

इं १८७५ ।

पिण्डार-श्री रामचन्द्रक मूलापाध्याय ।

वीरमिचोदयस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	पृष्ठा	पङ्क्ति	प्रकरणम्	पृष्ठा	पङ्क्ति
व्यवहारादि प्रकरणे प्राङ्मुख			साक्षी निरूपणम्	१४२	४
प्रावेशिकम्	१	६	लेख्यम्	१८८	१३
व्यवहारस्य लक्षणम्	३	१०	भुक्तिः	२०२	८
व्यवहारभेदाः	६	२१	युक्तिः	२२२	७
सामान्य परिभाषा	१०	१६	दिव्य देशाः	२४१	६
व्यवहार दर्शनविधि.	१२	७	दिव्य साधारणविधिः	२४२	३
व्यवहारदर्शनकालः	२८	४	घटावेधिः	२४६	३
प्रड्विबाक लक्षणम्	३१	१८	अग्निविधिः	२५५	४
सभ्या	३५	३	जलविधि.	२६७	२०
सभ्यभिन्नानां निरूपणम्	४१	१३	विषविधि.	२७३	७
आदेयानादेयाख्य व्यवहार.	४३	२३	कोशविधिः	२७७	२४
सभापते कार्यनिरूपणम्	४७	१७	तण्डुलविधिः	२८१	१८
व्यवहारपादः	६३	१०	तप्तमापविधिः	२८२	४
उत्तरपादः	७२	१७	आयसविधि.	२८५	२
उत्तरभेदाः	७४	२१	धर्मजविधिः	"	११
प्राङ्ग्राय लक्षणम्	८२	१	शपथविधिः	२८७	२
उत्तरभाषा	८२	१५	प्रमेयाणि व्यवहारपदानि	२८८	१७
क्रियापादः	८१	२१	ऋणादानम्	२८२	१७
निर्णयापरपर्याय.	११६	२०	आधिः	३०५	५
पुनर्न्याय.	१२१	२०	प्रतिभूः	३२१	७
कृतनिवृत्तिः	१२५	१२	निक्षेपस्य व्यवहारपदम्	३६०	२४
विशेष परिभाषा	१२८	१५	सम्भूय ससुत्यानम्	३८३	३
निष्क्रवादिविधिः	१३१	३	दत्ता प्रदानिकम्	३८२	३
उत्तरदाने विलम्ब व्यवस्था	१३७	२३	अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम्	४००	२३

प्रकरणम्	पृष्ठा	पङ्क्ति	प्रकरणम्	पृष्ठा	पङ्क्ति
वेतनानपा करणाख्यम्	४१३	१८	सुख्यासुख्यपुत्राणां विभागः	५८६	८
सन्निध्याति क्रमाख्यम्	४२३	५	पत्नीधनहारिणी	६२२	२०
क्रीतानुशयाख्यम्	४३३	१	पत्न्यभावे दूहितुरधिकारः	६५६	१२
विक्रीया सम्प्रदानाख्यम्	४३७	२	दूहितरभावे दौहित्वः	६६१	१७
स्वामिपाल विवादाख्यम्	४४२	८	दौहित्वाभावे पितरौ	६६३	२
सौमा विवादाख्यम्	४५१	१३	पितरभावे स्नातरीधनभाजः	६६८	३
दण्डपारुषाख्यम्	४७०	१८	भ्रातृभावे तत्सुताः	६६८	२२
वाक्पारुषाख्यम्	४८२	६	भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजा	६७१	७
स्तेयाख्यम्	४८८	७	संस्तुति धनविभागः	६७६	१३
साहसाख्यम्	४८८	१३	स्त्रीधनम्	६८८	४
स्त्री संप्रहृणाख्यम्	५०४	१६	स्त्रीधनविभागः	६८४	१५
स्त्री पुं योगाख्यम्	५१३	१६	विभागकाले निष्कृतस्य पश्चादव-		
विभागाख्यं व्यवहारपदं	५२१	२	गतस्य विभागः	७०६	१
दायभागशब्दार्थ कथनाख्यं	५२१	५	अविभज्यम्	७०७	२०
एकदास्यादि विभागः	५२२	१५	विभागानधिकारिणः	७१०	६
पुत्राद्यधिकार विचारः	५२३	२	विभक्तकृतम्	७१३	२३
विभागकालकर्तुं निरूपणं	५५०	१५	तत्सन्देह निर्णय	७१५	१८
पितृकृत विभागे	५५८	२	द्यूतसमाह्वयम्	७१८	४
पैतामहधने पुत्राणां समां-			प्रकीर्णकाख्यम्	७२३	४
शिता	५७३	१८			
भ्रातृणां दायविभागः	५८८	१३			
असवर्णानां भ्रातृणां					
विभागः	५८२	४			

समाप्तेदं सूचीपत्रम् ।

ॐ

ॐ गणेशाय नमः ।

अथ वीरमितोदयाख्यधर्मशास्त्रं लिख्यते ।

तत्र प्रथमं व्यवहाराख्य-प्रकरणम् ।

पुरतः प्रविलोक्य भर्गचापम्परतः कामपिकामकार्मुकज्याम् ।
पुलकाञ्चितपीनवाज्जदण्डः कुशलन्त्रः कुरुताद्रघु-प्रकाण्डः ॥ १ ॥
स्वस्तिश्रीयुतवीरसिंहनृपते राज्ञावशादुत्सुकः
श्रीमित्राभिधपण्डितः प्रतिदिशङ्कीर्त्यानिशं मण्डितः ।
नानानिर्णय-वर्णनं व्यसनिनां सङ्ख्यावताम्प्रीतिदम्
सम्प्राप्तव्यवहारसाधकमिमं कुर्वे प्रकाशम्परम् ॥ २ ॥
उद्धृतप्रभवप्रजापरिभवप्राग्भारभङ्गाद्धृता
नन्ताकारमरागमत्सरबुधा-राध्यन्निदिध्यासनैः ।
धर्मेकाग्रयमाश्रयं सुनिगिराम-द्वासदुद्धारकम्
प्रस्तौमि व्यवहारमच्युतमिव प्राक्प्रस्तुतम्प्राक्तनैः ॥ ३ ॥
परिभाषापरिष्कारः प्रमाणानान्तिरूपणम् ।
विवादपदनिर्देशः प्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४ ॥
एवम्प्रकरणान्यत्र चत्वारि प्रथमे पुनः ।
लक्षणं व्यवहारस्य निरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥

व्यवहारस्य भेदाश्च स्वलक्षण-विलक्षणाः ।
 सामान्यतोविशेषाश्च परिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥
 सामान्यपरिभाषायां धर्माधिकरणे क्षणम् ।
 दर्शने व्यवहारस्य राज्ञो विधिविवेचनम् ॥ ७ ॥
 प्राङ्गुविवाकस्वरूपञ्च सभापतिसभासदाम् ।
 निरूपणञ्च सभ्यानां सद्युक्तिकबलावलम् ॥ ८ ॥
 केषाञ्चित्सभ्यभिन्नाना-मपिस्थानं सभास्थले ।
 तत्प्रयोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥
 विवेचनमथो कार्यं सदृष्टकसभापतेः ।
 प्रतिज्ञोत्तरहेतूनां पदानां सिद्धिशालिनाम् ॥ १० ॥
 निरूपणमसदृष्टावदष्टौ च सभापतेः ।
 सदृष्टकस्य दोषोक्तिः सम्यक्दृष्टौ फलाभिधा ॥ ११ ॥
 विशेषपरिभाषायां प्रत्यभियोगनिर्णयः ।
 निष्क्रवादौ विधिस्तत्र निष्क्रवादिविवेचनम् ॥ १२ ॥
 विलम्बोत्तरदानञ्च कचिन्नैव विलम्बनम् ।
 आद्ये प्रकरणे त्वर्थाविविच्यन्ते क्रमादमी ॥ १३ ॥
 उपोद्घातप्रसङ्गाद्यैरन्येपि तदनुव्रताः ।
 द्वैतीयके तु साक्ष्यादि-लक्षणान्तत्र साक्षिणः ॥ १४ ॥
 असाक्षिणस्तत्र हेतुः साक्षिप्रश्नविधिस्ततः ।
 तद्वैधेनिर्णयः कौट साक्ष्ये कचिददोषता ॥ १५ ॥
 निर्णयो लिखितस्याथ तद्भेदास्तत्परीक्षणम् ।
 साक्षिणां लिखितस्यापि शब्दत्वेन प्रमाणाता ॥ १६ ॥
 भुक्तिर्विशेषणान्यस्या अर्थापत्त्यनुमानता ।
 लौकिकानाम्प्रमाणानामभावे दिव्यभावनता ॥ १७ ॥

दिव्यभेदास्तदावस्था देश कालाधिकारिणः ।

तन्मातृकास्तद्विशेषविधयो विविधाः क्रमात् ॥ १८ ॥

तेषामपि च शब्दोत्थाऽनुमानत्वेन मानतः ।

एतेऽर्थाविव्रियन्ते ऽथोतातीत्यके ततः क्रमात् ॥ १९ ॥

व्यवहारपदा न्यष्टादशोद्दिष्टानि लक्षणम् ।

तेषां सामान्यमथ तद्विधानां विविधा विधाः ॥ २० ॥

एतेऽर्थाः सम्यगुच्यन्ते तुरीये तु प्रकीर्णकम् ।

यन्त्रोक्तमुपयुक्तन्तद्विविच्य प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

अथ कोऽयं व्यवहारः ।

प्रमाणतर्कोपपत्त्यः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति चेन्न । बा-
दादेरपि तत्त्वापत्तेः । लिखितादिः प्रमाणविशेषः परिगृह्यत
इति चेत् । तत्रापि तत्प्रवृत्त्यविरोधात् । अनुमानाद्यव-
हिर्भावाच्च तेषामव्यावर्तकत्वात् । अतएवान्यविरोधेन स्व-
सम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम् । प्रमाणान्तर्भावेण स्व-
रूपनिरूपणानौचित्याच्च कथनादे-र्व्यवहारपदवाच्यत्वे व्यव-
हारान्नृपः पश्येदित्याद्यनन्वयाच्च । उच्यते । ऋणादानादि-
लौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः । कथाव्यपदेशाभावस्तु शा-
स्त्रीयपदार्थाविषयत्वात् । अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदि-
कार्यविषयककथाया-न्तथात्र व्यवहारव्यपदेशः । अतएव यथा-
यथ हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम् । तच्च तत्र
तत्र प्रदर्शयिष्यते । चतुष्पात्त्वमपि तस्य तदविरोध्येवे-त्यप्युप-
पादयिष्यते । यत्तु गोपालेन तत्त्वनिर्णयेषु कथात्वाद्वादत्व-
मेवास्येति मिश्रमतत्वेनोपन्यस्य जयभङ्गफलकत्वात् स्थापना-
वसानत्वाच्च जल्पमेवायमिति तन्निरस्तन्तद्वयमप्ययुक्तम् । श-

ज्ञातत्वाभियोगभेदेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात् । वैतरण्डकस्य
 व्यवहारायोग्यत्वादस्य वितण्डत्वम्परमसम्भवि । अन्यवि-
 रोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमिति विज्ञानयोगिवचोऽप्येवं
 सति नायुक्तम् । नच पश्येदित्यन्वयः । निर्णयार्थकथनतया
 सर्वनिवन्धुभि-स्तद्याख्यानात् । स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः
 परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् । इति याज्ञ-
 वल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदा-न्युणादानादीनि सामान्येन
 लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि रुमानसम्बन्धि-
 मन्वेद्यतया ततः प्रतीयते । तस्याह्वयमर्थः । स्मृत्याचारादि
 धर्मप्रमाणातिक्रान्तरीत्या-न्यैरभिभूतः पूरुषोराजादिभ्यो व्यव-
 हारदर्शिभ्यो यद्यावेदयति तर्हि तदा वेद्यमानञ्चतुष्पाद्यवहा-
 रस्य पदं विषयः । हीति प्रसिद्धमृणादानादिलक्ष्यत्वेन मन्वाद्यु-
 क्तमुपक्षिप्तमिति । एवञ्चाधर्षितस्यार्थित्वमाधर्षकस्य प्रत्यर्थित्व-
 न्तयोर्विवादश्च व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरा-
 यामन्यविरोधेनेत्यादिना निष्कृष्टमुक्तम् । अन्यविरोधेनेत्यनुक्ते
 प्रश्नोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धिकथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वस-
 म्बन्धितयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धितया साक्षिणा कथनमन्यविरोधि-
 भवत्येवे-त्यस्याप्यर्थित्वापत्तिरतः स्वसम्बन्धितेति । इदं चो-
 त्तरचतुष्टयेऽप्यनुगतम् । नच सम्प्रति पक्षावव्याप्तिः तत्रापि सा-
 ध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्देशे तद्विरोधपर्यवसा-
 नात् । अन्यथोत्तरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वावपि भाषा-
 वादिनौ तत्रापि परस्परविरोधावश्यम्भावान्नाव्याप्तिः । इदं
 चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । यच्च कात्यायनेनोक्तम् ।

प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

एतच्च व्यवहारहेतु व्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया मा-
धवीयपारिजातादिष्वेवं व्याख्यातम् । विहिताचरणानिपि-
द्धवर्जनादिप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये वस्तुनि विच्छिन्ने विस्तृते सतीति
व्यवहारहेतुरुक्तः ॥

धर्माधर्मविष्टवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् ।

तथा च नारदः ।

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमवृभुजत् ।

धर्मेकतानाः पुरुषास्तदासन् मृत्यवादिनः ।

तदा न व्यवहारोऽभू-न्न द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तत इति ।

वृहस्पतिरपि ।

धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन् द्विसंकाः ।

लोभद्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्तत इति ।

न्यायित्यादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् ।

तत्र माधवीयव्याख्यानम् ।

न्यायः शिष्टमम्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तर इदं
युक्तमिदमशुक्तमिति । उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन्
विषयभूते तत्प्रवर्तकोऽर्थिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूलसाध्यवृणादा-
नादिपदं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति ।
मदनरत्ने तु न्यायः प्रमाणान्तस्य विस्तरः प्रवर्त्तिर्यस्य तस्मिन्
विषय इति । साध्यमूलेत्यादितुल्यम् । मदनरत्नाकरस्मृति च-
न्द्रिकाकल्पतरुकारैः सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्वरूपपरतयापि

व्याख्यानमुक्तम् । प्रयत्नसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया
 भोक्तुमशक्ये गृहक्षेत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते प्रपञ्च्यते
 यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि साध्यमूलेत्यादि पूर्ववत् ।
 तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्रत्यपदकृत्येनातीव पति-
 तव्यम् । वयन्तु सर्वसप्तस्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे ।
 विहितानुष्ठानादिगोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तारे । नी-
 यतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रवर्तते
 ऽस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने विविधच्छिन्ने प्रमा-
 णापरिज्ञानतात्पर्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेयेति । यद्वा ।
 धर्म आख्यायते ऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् ।
 न्यायविस्तारे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छि-
 न्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूलेत्यादिगतार्थमिति । हारीतः ।

स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते तत्तु व्यवहारः स उच्यते इति ।
 न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् ॥

इति व्यवहार लक्षणम् ॥

निरुक्तिमपि व्यवहारपदस्या ऽमुमेवार्थमुपलक्षयति । सा
 च कात्यायनेनोक्ता । विनानार्थेन सन्देहोहरणं हार उच्यते ।
 नानासन्देहहरणाद्यवहारइति स्मृत इति ।

अथ व्यवहारभेदाः नारदः ।

सोत्तरोनुत्तरश्चेति सविज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोभ्यधिको यत्र विलेखात्पूर्वकः पण इति ।

यदि पराजयेऽहं तदा पराजयदण्डाभ्यधिकमेतावद्राज्ञे
 दास्यामीति यत्रलिखनपूर्वकमप्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः ।

तद्रहितोऽनुत्तर इत्यर्था उक्तमभवति । स एव त्रयोदशप्रकार-
निबन्धनानवान्तरभेदानुद्दिश्य विवृतवान् । यथाह ।

चतुष्पाच्च चतुःस्थान चतुःसाधन एव च ।
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी-चतुष्कारी च कीर्तितः ।
त्रियोनिर्द्वाभियोगश्च द्विद्वारर्द्दिगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखास्तथैव च ।
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्वं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ।
तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्वं तु स्वीकरणे राजाज्ञायान्तु शासनम् ।
साम्याद्युपायसाध्यत्वाच्चतुः साधन उच्यते ।
चतुर्णामपिवर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः ।
कर्तृनयोसाक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।
व्याप्नोति यादृशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ।
धर्मस्यार्थस्य यशसोलोकपङ्केस्तथैव च ।
चतुर्णाङ्गरणादेव चतुःकारी प्रकीर्तितः ।
कामाक्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्तते ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् ।
द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः ।
शङ्कासतान्तु संसर्गात्तत्त्वं होडाभिदर्शनात् ।
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् द्विद्वारः समुदाहृतः ।
पूर्ववादस्तयोः पक्ष प्रतिपक्षस्तदुत्तरः ।
भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः ।
भूतन्तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम् ।

राजा स पुरुषः सभ्यः शास्त्रं गणकलेखकौ ।

हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ।

ऋणादानक्षुपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च ।

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ।

वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ।

विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वा-नुशयमेव च ।

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।

स्त्रीपुरुयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसः ।

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।

द्युतमकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते इति ।

यद्यपि प्रतिज्ञादीनां वक्ष्यमाणानां साक्षाद्यवहारस्वरूप
षट्कत्वाद्यवहारपादकत्वं युक्तम् । धर्मादीनान्तु तत्र सत्ये-
स्थितो धर्म इति नारदोक्तप्रकारेणैव निर्णयमात्रहेतुत्वान्न
साक्षाद्यवहारः पादत्वमर्हम् । याज्ञवल्क्यादिभिरतएव
तेषामेव व्यवहारपादत्वमुक्तान्तद्वचनानि त्वग्रे प्रदर्शयिष्यन्ते ।
तथापि निर्णयाख्यचतुर्थव्यवहारपादहेतुत्वेन गौणमेव व्यव-
हारपादत्वमेषामतोक्तम् । व्यवहारपदेन निर्णय एव वा ल-
क्ष्यते । तद्वेतुत्वन्तत्पादत्वमिति तद्द्रष्टव्यम् । तथा च वृह-
स्पतिः । धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं स्पष्टमेवाह ।

धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुः प्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थेविनिर्णय इति ॥

गौणानामेषान्धर्मादिपादानामधिकरणकथनम् । तत्र
सत्येस्थितोधर्म इत्यादिना । अत्र माधवीये चरित्रन्तु स्वीकरण

इति पाठं लिखित्वा देशाचारचरितं तत्स्वीकारे तदेव निर्णयहेतुरिति व्याख्यातम् । कात्यायनवचनञ्च तत्र ।

यद्यदाचर्यते यत्र धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।

देशस्याचरणे नित्यं चरित्वन्तद्विकीर्तितम् ॥

चण्डेश्वरेण तु चरित्वन्तु पुस्तकरणमिति पठित्वा पुस्तकस्यैवेत्यर्थः । तत्करणमधिकरणं यस्येति व्याकृतत्वाद् गूढिहीनाद्वचनान्तरासम्वादाच्च हेयम् । तेषां निर्णयहेतुत्वं प्रपञ्चितं कात्यायनेन ।

दोषाकारी तु कर्तृत्वं धनहारी स्वकं धनम् ।

विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मैरेव निर्णयः ॥

वाक्पाकूप्यस्तेयादिदोषकारी व्यवहारप्रवर्त्तनमन्तरेणैवानुतापादिना धर्माभिमुखोऽधर्माङ्गीतश्च स्वस्य दोषकर्तृत्वं स्वयमभ्युपैति । यत्र धनस्वामीधर्माभिमुखादधर्मभीरोद्वाधमर्णादेर्व्यवहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोति तत्रोभयत्र सम्प्रतिपत्युत्तर इति यावत् । धर्मैरेव निर्णय इत्यर्थः । अतएवोक्तान्तत्र सत्येस्थितोधर्म इति ।

स्मृतिशास्त्रन्तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।

कार्याणां नियमार्थेषु व्यवहारः स्मृतो हि सः ॥

धर्मसाधकैः सभ्यैः स्मृतिशास्त्रं साध्यादिक्रियाप्रत्यायकमर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयार्थं प्रथितमप्यापितं यत्र चतुष्पाद्व्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णयकरणमिति यावत् । तत्र व्यवहारो निर्णयहेतुरित्यर्थः ॥ अतएवोक्तम् । व्यवहारस्तु साक्षिबुतिष्ठति । साक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणम् ।

चरित्रविषयवचनम्पूर्वमेवोपवर्णितम् ।

न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ॥

यन्धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यन्तद्राजशासनम् ।

न्यायशास्त्रं व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्रम् ।

तदविरोधेन देशदृष्टेर्देशाचारस्याविरोधेनेति । सम्प्रत्य-
न्तर्गतस्य निष्कृष्टान्वयः राजायं धर्मं स्थापयेदाज्ञापयेत्तन्या-
यमुक्तं राजशासनं अन्यदन्यायमित्यर्थात् । तादृशशासनानु-
रोधेन निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः । धर्मादीनामुत्तरोत्तरस्य
पूर्वपूर्वबाधकमुत्तरत्वं विवक्ष्यते । असतां विषये स्तेयादीनां
संसर्गात् पारदार्यस्तेयादिशङ्कातयाभियोगः । होडालिङ्गं चौ-
र्यादिचिह्नान्तर्दृशनात् साक्षाद्दर्शनं वा होडादर्शनन्तस्मादनेनैव
चौर्यादिकृतमिति निश्चयरूपेणाभियोगस्तत्त्वाभियोग इत्य-
र्थः । हिरण्यग्न्युदकानां यथा सम्भवं व्यवहाराङ्गत्वं अष्टादश-
पदानां निरूपयिष्यन्ते क्रियाभेदादेकैकव्यवहारपदसम्बन्धि
व्यापारभेदादनन्तरप्रकारत्वं शाश्वतम् । इति व्यवहारभेदः ।
अथ सामान्यपरिभाषा । तत्र धर्माधिकरणाख्या सभानिरू-
पणम् । वृहत्सतिः ।

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।

प्राग्दिशि प्राङ्मुखीन्तस्य लक्षणाङ्गल्पयेत्सभाम् ॥

माल्यभूपासनोपेतां वीजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथेति ॥

लक्षणां वास्तुशास्त्रोक्तं लक्षणेन तु लक्षिताम् ।

अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः । सभायां धर्माधिकरणत्व-
ज्ञात्यायन आह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति ।

तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः ।

यस्मिन्देहे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिकृतोविद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुरिति ॥

तत्र इत्युपलक्षणम् । अधिकानामपि स्मृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राङ्विवाकः अत्र प्रविशेत्सभाम् । सभामेव प्रविश्येदित्यादिवचनात् सभामुख्यं व्यवहारदर्शन-स्थानम् । अन्यान्यथ मुख्यानि व्यवहारवचनादवगन्तव्यानि ।

देशस्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः ।

निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्यवादिनः ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतञ्चैव गृह्यते स्थानमीशितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः ॥

ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति ॥

स्वकै रारण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपि शब्दाद्ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभि निर्णयं कुर्युः उभयव्यवहाराभिज्ञ-त्वात्तेषां कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्थो ग्रामदेवयावादौ मि-लितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाह्यादयः । पुरं मुख्यनगरम् । तस्मादवर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदसार्थः कुलि-कादीनि पञ्चस्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव अग्रामादीनि

दशस्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो-
जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः ।

श्रेण्यो रजकाद्यष्टादश हीनजातयः ।

चातुर्विद्यः आन्वित्तिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः ।

वर्गिणो गणप्रभृतयः । इति सभानिरूपणम् । अथ व्यव-
हारदर्शनविधिः । तत्र मनुः ।

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवृद्धानि पृथक् पृथक् ॥

धर्मासनमधिष्ठाय सम्वीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेदिति ॥

व्यवहारान् पूर्वलक्षितान्दिदृक्षुर्निर्णिनीषुः । पार्थिवोऽभि-
षिक्तक्षत्रियः । तमेवाधिकृत्य प्रजापालनव्यवहारदर्शनादि-
विधानात् । यथावृत्तो भवेन्नृप इत्यादिषु । नृपग्रहणान्तु
अन्यस्यापि तत्स्थानापन्नस्य प्रजापालनौपयिकं धर्मजातम्भव-
तीति गम्यते । आसीन स्थितो वेति सामर्थ्यादनुसारेण पूज्या-
पूजार्थि प्रत्यर्थ्यपेक्षया वा व्यवस्थितो विकल्पः । दक्षिण-
पाण्युद्यमनं कार्यिणामवधानबोधनार्थम् । विनीतवेषाभरणत्व-
न्तेषामपि प्रतिभा निवृत्त्यर्थमुपात्तम् । प्रत्यहमित्यनेनाङ्गिक-
वद्यवहारदर्शनस्यावश्यकतोक्ता । देशदृष्टाः श्रुतिस्मृत्यनुक्ता
अपि देशाचाररूपास्तदविरुद्धा हेतवो युक्तिकलापाः । यद्यो-

दीक्ष्यमध्यमानां कन्यां याचितुमागताय भोजनदानं कन्या-
प्रतिश्रवणप्रतिवद्धमतस्तस्मिन् कृते अवश्यं तस्मै कन्यादात-
व्येति निर्णेतव्यम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । यथाह कात्यायनः ।

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन देशदृष्टः स उच्यते इति ॥

मार्गेषु व्यवहारपदेषु । निबद्धानि सम्बद्धानि धर्मनिर्ण-
योपयोगित्वाद्धर्मासनम् । सम्बिताङ्गो वस्त्राद्या वृत्तशरीर
इत्यनेन नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादिपरिहारोपयोगि सर्व-
मुपलक्षितम् । समाहितो विद्वेषशून्यः । विद्वेषपदशायान्तत्व-
प्रतिभासायोग्यत्वाच्चित्तस्य लोकपालप्रमाणोऽपि तदुपयोगी ।
याज्ञवल्क्यः । व्यवहारानृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जित इति ।

अत्र व्यवहारान् स्वयमपश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहमित्यने-
नैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहारदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मण-
साहित्यादि विधानार्थः । ब्राह्मणग्रहण क्षत्रियादिव्युदासाय ।

सहयुक्तेऽप्रधान इति व्याकरणस्मृतेः ।

सहार्थं तृतीयया तेषामप्राधान्यं गम्यते इति ॥

तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथादर्शनयोर्न तेषां दोषः । किन्तु-
राज्ञ एवेति बोधनम् । धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव क्रोध-
लोभविवर्जिते सिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्श-
नान्यथादर्शनयोर्दोषातिशयप्रदर्शनार्थम् । न च क्रियानु-
वादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः । दर्शनकर्तृतया वाक्या-
न्तरप्राप्ते तावद्विशेषणवैशिष्ट्यैकार्थस्य बोधनात्तदनापत्तेः ।
पौरुषेयवाक्ये तात्पर्यानुरोधेन तस्यादोषत्वाच्च । ननु सर्वे-

ऽपि व्यवहारदर्शनविधयो न तावत्केवलादृष्टार्थः । प्रजापाल-
नौपयिकदुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात् । अतएव
विज्ञानेश्वरः । अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालन-
म्परमो धर्मस्तच्च दुष्टनिग्रहं विना न सम्भवति । तत्परिज्ञानञ्च
व्यवहारदर्शनं विनेति व्यवहारदर्शनमहरहः कर्त्तव्यमित्यु-
क्तम् । व्यवहारान् स्वयं पश्येदित्यादि । नच तदेव फलं-
मिति वाच्यम् । स्वर्गादिफलस्यादर्शनान्यथादर्शनयोः प्रत्य-
वायस्य वचनान्तरैर्बोधनात् । तथाच कात्यायनः ।

सप्राड्विवाकः सामात्यः सव्राह्मणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥ इति

अत्र ब्राह्मणपुरोहितशब्देन अनियुक्तानान्तेषां ग्रहणम् ।
सभ्यशब्देन नियुक्तानाम् । वृहस्पतिरपि ।

विप्रो धर्मद्रुमस्यादिः स्कन्धशाखे महीपतिः ।

सचिवाः पत्रपुष्पाणि फलं न्यायेन पालनम् ॥

यशोवित्तं फलरसो भोगोपग्रहपूजनम् ।

अजेयत्वं लोकपंक्तिः स्वर्गे स्थानञ्च शाश्वतम् ॥

विदित्वैतान्यायरसान् समो भूत्वा विवादनम् ।

त्यक्तलोभादिकं राजा धर्मंकुर्व्या-द्विनिर्णयमिति ॥

न्यायरसान् व्यवहारदर्शनफलानि । प्रत्यवायोऽपि मनुनोक्तः ।

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य निकृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥

पादोऽधर्मस्य कर्त्तारम्पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥

कर्तृसमपापाः सर्वे भवन्तीति तात्पर्यम् । नन्वन्यपाप-
स्यन्यत्र संक्रमसम्भवः । नारदोऽपि ।

न्यायमार्गादपेतन्तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।

वक्तव्यं तत्प्रियन्नात्र न सभ्यः किलिषी भवेत् ॥

तत्प्रियं न वक्तव्यं राज्ञः मनोऽनुकूलमेव न वाच्यम् ।
किन्तु न्याय्य एवं सति सभ्यो न किलिषी भवेदिति नञ्
द्वयान्वयः ।

अधर्मतः प्रवृत्तन्तं नोपेक्षेरन् सभासदः ।

उपेक्ष्यमाणाः सृष्ट्वा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः ।

तेऽपि तद्भागिनस्तस्मादोषनीयः स तैर्नृप इति ॥

मनुः । राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारनिन्दाहो यत्र निन्द्यत इति ॥

किञ्च दुष्टपरिज्ञानोपाशेष्वनेकेषु प्राप्तेषु विधावस्मिन्न-
भ्युपगम्यमानेऽयं नियमविधिः । स्वर्गादिफलप्रत्यवायपरि-
हारयो-र्भव्यत्वेऽपूर्वविधिरिति वैरूप्यञ्चापद्यते । व्यवहार-
दर्शनमात्रोपायकत्वं यदि दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तर्हि तदर्थ-
तयाऽनुष्ठानार्थतया ज्ञानस्येति विधिव्यर्थः । अथ यथा भट्ट-
सोमेश्वरेणानुष्ठानं विनाभूतस्यापि ज्ञानस्य विध्यधीनाङ्गत्व-
निर्वाहाय यदेव विद्ययेत्यादि वाक्येन कर्मार्थतया विधिरभ्युप-
गतो यथाच मिश्रादिभिर्लिङ्गादे वाङ्मत्वं ज्ञानस्येत्युक्तम् । तथा
व्यवहारदर्शनस्य तदविनाभावेऽपि विधिरभ्युपेयताम् । नैवं
कर्मानुष्ठानस्यापूर्वसाधनत्वा-त्तात्पर्यवसायिज्ञानविधिरविना-
भावेऽप्यस्तु । दुष्टादुष्टपरिज्ञानस्य तु तदभावान्नाङ्गापेक्षेति

वैषम्यम् । नचास्यापि प्रजापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतः पर-
म्परयास्त्येवापूर्वपर्यवसानमित्यस्त्वङ्गत्वार्थम् एव विधिरिति
वाच्यम् । एवमपूर्वपर्यवसायिविधिसम्भवेऽपि श्रुत्याद्यभावेऽना-
रभ्यविधेरङ्गत्वाबोधकत्वात् । अन्यथाध्ययनाध्यापनयो-रप्य-
ङ्गत्वापत्तेः । ज्ञानस्य तु वाक्यादेवाङ्गत्वं यदेव करोतीति
श्रवणात् । येन कर्मणेच्छेत्तत्र जयानुजुहुयात् ।

एवं विनायकसूज्यग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति इति च श्रवणा ज्जपहोमविनायक-
स्तपनग्रहयज्ञानामिव शूद्राद्यधिकारनिवृत्तिश्च तद्विधिबो-
धिताध्ययनोपायकज्ञानाग्निलाभ उपायान्तरस्य ज्ञानाग्नि-
द्वारकक्षेपप्रतिक्षेपात् । प्रजापालनं परं ज्योतिष्टोमाद्यपूर्व-
मेव स्वफनापूर्वञ्जनयतीत्यन्यदेतत् । अत्र ब्रूमः । व्यवहार-
दर्शनोत्पत्तावेव विधेस्तात्पर्यम् । अन्ये तु विधयस्तस्य
निमित्तफलोपाधिभेदेनाधिकारविषयः प्रयोगभेदश्चाग्निहोत्रं
जुहोतीत्युत्पन्नस्य यावज्जीवस्य अग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्नि-
होत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यत्रेव । अतो न वैरूपादि-
दोषः । दृष्टार्थतया तु न विधिरयं प्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्याः
यद्यपि व्यवहारशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादका एव प्रायो विधय
इत्येतस्यापि तथात्वेन बाधकन्तथापि विधित्वे सम्भवत्यनु-
वादत्वमङ्गीकर्तुमनर्हम् । यत्र तु तदसम्भवस्तत्र तदेवाश्रि-
यते व्यवहारशास्त्रत्वादिति सकलनिबन्धस्वरसायातः समाधिः
दुष्टादुष्टपरिज्ञाने तु यद्युपायान्तरप्राप्ता व्यवहारदर्शनस्य
प्राप्तिकत्वं तदास्य नियमविधित्वमेवाध्यापनादिविधीनामिवा-
र्जनोपायतया तद्वदेवोपायान्तरादुर्जने प्रत्यवायकल्पनवदु-

पायान्तरात् दुष्टादुष्टपरीक्षया प्रजापालनेत्यवसेयम् । स्मृत्या-
दीनाञ्च तैवर्णिकदातुर्वर्ण्याधिकारिकत्वात् । स्नेच्छादीनां
यथाकथञ्चिद्दुष्टादुष्टपरिज्ञानेन प्रजापालनेऽपि न क्षतिः ।
नचैवं प्रजापालनविधेरप्यभिहितक्षत्रियाधिकारिकत्वादनेषा-
न्तत्र फलाभावेनाप्रवृत्तिः । दृष्टादृष्ट्यादि लाभार्थं कथञ्चित्-
प्रवृत्तावपि तस्माद्धर्माभावप्रसङ्गेऽन्यथा दर्शनादर्शनन्याय-
प्रवृत्त्यादिना प्रत्यगायाभावापत्तिश्चेति वक्तव्यम् । दयाहिं-
सादि साधारणधर्मान्तिर्भावेण प्रजापालनस्य तेषामपि धर्म-
जनकत्वात् । नृपपदेन तसंग्रहमन्भवाच्च । तस्मादयमत-
निष्कर्षः । उत्सर्गापवादादिमूलभूतान्वयव्यतिरेकादिन्याय-
मूलकता यत्र सम्भवति तादृशव्यवहारशास्त्रस्य सर्वस्य न
मूलकता कल्प्यते । यदंशे तदसम्भवस्तत्तादृशार्थकतया
वेद एव मूलं कल्प्यते । वास्तुसानुद्रिकादिविधिषु ज्यो-
तिःशास्त्राद्युर्वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकप्रसङ्गेनाचार्यैः स्मृत्यधिक-
रणे व्यक्तमेव एतत्प्रपञ्चितम् । अतएवार्थशास्त्रान्तु बलवद्ध-
र्मशास्त्रमिति स्थितिरित्युक्तम् । वचनविरोधे न्यायस्य बाध-
त्वादर्थशास्त्रस्य च तन्मूलकत्वात् । यत्तु स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु
बलवान् व्यवहारत इति वचनं तस्यायमाशयः । न्यायाद्युपपद्य-
स्मृत्यपेक्षया न्यायोपपद्य्वा स्मृतिर्वलवतीति न्यायाद्युपपद्यस्मृ-
तेस्तात्पर्यान्तरकल्पना कार्येति । तस्य चोत्सर्गापवादविषय-
व्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह । व्यव-
हारत इति । वृद्धव्यवहारादन्वयव्यतिरेकादि रूपादनादि
व्युत्पत्त्या परपर्यायान्यायो प्रत्येतव्य इत्यर्थः ।
नारदोऽपि । धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तोविधिः स्मृत इति ।

धर्मशास्त्रयोर्विरोधेयुक्तिर्न्यायः । न्यायपर्यालोचनाभावे
सोपपत्तिकन्दोषमाह । दृढस्पतिः ।

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निरर्थकः ।

युक्तिहीनविचारे हि धर्महानिः प्रजायते ॥

चोरोऽचोरः साध्वसाधु जीयते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरताङ्गतः ॥

असत्यासत्यसदृशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ॥

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत् ।

साध्वसाधुरिति छान्दसः सुलोपः । साधुरसाधुरित्यर्थः ।
व्यवहारतो निर्युक्तिकात् । अर्थशास्त्रं चात्र धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव
नीतिव्यवहारशास्त्ररूपं गृह्यते । औशनसादर्थशास्त्रस्य धर्म-
शास्त्रानुसारिणेत्यनेनैव निरस्तत्वात् । विरोधोदाहरणान्तु ।

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्विरायत ।

अतो यदेतत्प्राप्तावित्यर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोध-
लोभविवर्जित इति धर्मशास्त्रम् । अनयोश्च कचिच्चतुष्पाद्यव-
हारे प्रवर्त्यमाने विरोध आपतति । कस्यचित्प्रमाणतः परा-
जयार्हस्य कृत्वादिना जयेऽवधार्यमाणे सोऽत्यन्तमैत्रीयोग्यो
मित्रं लभ्यते । अन्यस्य तदवधारणे धर्मलाभो धर्मपरिहारश्च
सत्यवादित्वात् ।

तत्र मित्रलाभमनपेक्ष्य धर्म एवानुरोद्धव्यः ।

द्वयोः प्रमाणयोरेककर्तृकत्वेन तुल्यबलत्वेऽपि प्रमेययोरर्थ-
धर्मयोर्धर्मस्य प्राबल्यात् । प्रमाणबलाबलवैपरीत्येऽपि प्रमेय-
बलाबलानुरोधेन तस्य बाध्यत्वेन शिष्टाकोपनयेव्यवस्थितत्वात् ।
किमुत समानबलाबलत्वे अतएव धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण्य

एतदेवेति धर्मविरुद्धार्थग्रहण आपस्तम्बेनैतच्छब्दपरास्मृष्ट
द्वाद्दशवार्षिकं प्रायश्चित्तमुपदिष्टम् । केचित्तु ।

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बद्धश्रुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युश्च्छति ॥

मन्युः क्रोधो मन्युं हन्ति न तु पुरुषः पुरुषान्तर मित्यर्थवादः ।

तथा । आततायिनमायान्तं मपि वेदान्तिर्गं रणे ।

जिघांसन्तञ्जिघांसीयान् तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

जिघांसीयात् सन्नियाद्गच्छेदित्यर्थः इत्यादि ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥

धनग्रहणेन प्राप्तावपि पृथक् क्षेत्रग्रहणन्वल्पस्यापि क्षेत्रस्य
शासनाद्यारूढस्य कर्त्ता धनस्य च बद्धतरस्य येन वृत्तिच्छेद
एव भवति तावतो कर्त्ता ततायीति द्रष्टव्यम् ।

तथा । उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

यदभिधानेनावश्यं प्राणाययो भवतीति तादृश्यपैशून्यस्य
राजगामिनः कर्त्ता ।

भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान् विजानीयात् सर्वानेवाततायिनः ॥

एवमाद्यामित्यनेन बधतुल्यस्वपीडाकारिण इत्युक्तम्भवति ।
उद्यतादिपदसमभिव्यवहारात् प्रवृत्तक्रिया एवाततायिनो न

भूतभावि क्रिया । एतेषामाततायिनां बधे दोषाभावप्रतिपा-
दकं वचनकदम्बकमर्थशास्त्रम् । आत्मरक्षणार्थत्वात् ।

इयं विष्णुद्विरुदिता प्रमायाकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधैर्निष्कृतिर्न विधीयत ॥

इत्यादि धर्मशास्त्रम् ।

दृष्टार्थत्वाभावात् । अनयोर्विरोधे सम्भवत्यपि आर्त-
ताय्यनाततायिविषयत्वेन सामान्यविशेषभावेन बाध्यबाधकभाव-
विपर्यये धर्मशास्त्रत्वात्सामान्यशास्त्रमेव बलवत् । आततायिवधे
दोषाभावप्रतिपादनन्तु कथाञ्चदन्यथात्मरक्षणासम्भवे आत-
तायिवधमात्मरक्षणार्थं कुर्वतोऽनपराधत्वाद्वाजदण्डाभावमात्र-
परमर्थशास्त्रत्वात् । दुर्बलमित्युदाहरणमर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयो-
र्विरोधः स्यात् । अत्र विज्ञानेश्वरः । दोषाभावमाततायि-
वधे प्रतिपादयतां गुरुं वेत्यादिवचसां विध्यन्तरशेषत्वा-
दपिशब्द वाशब्दादीनां विधिशक्तिप्रतिबन्धकानां अवगाह-
न स्वार्थम्परत्वं किन्तु शस्त्र द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपबध्यत
इत्युपक्रम्य ।

आत्मनश्च परित्यागे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।

स्त्री विप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ॥

आत्मरक्षणे दक्षिणादीनां यत्रोपकरणानां रक्षणे युद्धे
च स्त्री विप्रानुग्रहनिमित्तञ्चाततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन् दोष-
भागिति दण्डाभावमुक्त्वा तदर्थवादोऽयमुच्यते । गुरुत्वेत्यादि
गुर्वादीनत्यन्तावधानात्ताततायिनो घ्नतो न दोषः । किमुत-
तदन्यानि किमुतिकन्यायेन स्तुतिप्रतीतेर्न गुर्वादीनां

बध्यत्वप्रतीतिः । स्वार्थपरत्व एषां वचसां नाततायिवधे
दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादिति सुमन्तुवचनविरोधश्च । यच्च ।

आचार्यश्च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुम् ।

न हिंस्याद्ब्राह्मणात् गाश्च सर्वांचैव तपस्विनः ॥

इति मनुवचनम् ।

तदपि ब्राह्मणादिहननस्य वचनान्तरैरेव निषिद्धत्वादा-
ततायिनामपि तेषां वधो न कार्य इति । अर्थकत्व एवार्थ-
वदिति । तद्विरोधोऽपि गुर्वाद्याततायिवधस्य दोषो जन-
कत्वे । ननु गुरुं वेत्यादि वचसां त्वन्मते स्तुतिपरत्वेनाततायि
वधदोषाभावा प्रतिपादकत्वादप्रसक्तदोषाभावप्रतिप्रसववैयर्थ्य-
मित्यनाततायिनामेव तेषां वधे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन
मानवस्यार्थवत्वमिति न तद्विरोध इति चेत् । नैवम् । यस्य
मते तेषां वचनाना-माततायिवधे दोषाभावप्रतिपादकत्वं तं
प्रति प्रतिप्रसवार्थत्वापादने विरोधपादने विज्ञानेश्वरतात्-
पर्यात् तर्हि तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थत्वावश्यम्भावा-त्तन्-
मतेऽपि तथैवास्तु । क्वचिद्विरोध इति चेत् । भ्रान्तेसि । उभ-
यत्र गुर्वादुपादाने विरोधप्रसक्ते-रपरिहार्यत्वात् । विज्ञानेश्वर-
मतेत्वर्थवादकल्पप्रयो-रन्यगत्यसम्भवे हिंसानभिसन्धिनात्मरक्षण-
प्रमादोपजात-गुर्वाद्याततायिभिन्नाततायिवधे राजदण्डाभाव-
लघुप्रायश्चित्तयो गुर्वादिविषये अपवादार्थमनुवचनमित्यदोषः ।
वस्तुतस्तु शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यमित्यनेनोक्तस्याततायिवधे
दोषाभावस्य प्रायश्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्यादिविषयेऽप-
वादार्थं मानवम् । आततायिवधे दोषाभावश्च पलायनादिना
केनापि प्रकारान्तरेणात्मरक्षणासम्भवे बोध्यः । अन्यथा वचनस्या-

दृष्टार्थत्वं हिंसादोषप्रतिपादकशास्त्रस्याततायिदोषैऽत्यन्तबाध-
श्चेत्युभयमप्यन्यायमापद्येत । गुर्वादिविषयकदोषाभावश्च प्रति-
पादकार्थवादस्य वा नाततायिगुर्वादिवधापेक्षयाततायि-तद्वधे
दोषात्पत्वप्रायश्चित्तात्पत्वे राजदण्डाभावश्चेत्यलं वचनानि
स्तुत्युपयोगिगुणवाद इति । अत्र भट्टभवदेवः ।

स्वाध्यायिनं कुले जातं हन्यादेवाततायिनम् ।

न तेन ब्रह्महा सः स्यान्नन्यस्तं मन्युश्चक्षतीति ॥

वसिष्ठवचनात्तदेकवाक्यतया वा शब्दादिश्रवणोऽपि गुर्वादि-
वाक्यानां प्रतिप्रसवविधित्वमेव नत्वर्थवादत्वम् । नच सुमन्तु
वचनेनाततायिवधदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणादित्यनेन विरोधः ।
सूत्रक्रेदापरिज्ञानात् । तथाहि । सूत्रत्रयमिदम् । आत-
तायिवधेनेत्येकम् १ । दोषोऽन्यत्रेत्यपरम् २ । गोब्राह्म-
णात्स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् ३ । तत्र ब्रह्मवधप्राय-
श्चित्तमुक्त्वा यस्तैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्त-
मित्यभिधाय सुमन्तुराह । आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे
कृते न प्रायश्चित्तमिति प्रथमस्य सूत्रस्यार्थः । दोषोऽन्यत्र । आत-
तायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य । गो ब्राह्मणात् स्नातः
प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्ताङ्गस्नानविधायकम् । तत्र
गो हेतुकं स्नानम् । व्यास आह ।

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।

अभिषेकः समस्तेषाङ्गवां शृङ्गोदकस्य चेति ॥

ब्राह्मणशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते ।

तद्धेतुकं स्नानमघमर्षणादिजपादिपूर्वकम् ॥

इन्दैकवद्भावश्च गो ब्राह्मणादिति । तेन गो हेतुकब्रा-

ब्राह्मणहेतुकस्नानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न स्नान-
मात्रेणेति तृतीयस्येति । यदपि भविष्यपुराणवचनम् ।

इत्वातु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्दीर द्वादशाब्दाख्यमुत्तममिति ।

तदपि नाततायिवधविषयम् । प्रहारशब्दस्य बधायक-
त्वात् तेनायमर्थः । यश्चक्षुराद्यवयवानाम्प्रकर्षेण हरणे प्रवृत्ते-
स्तद्वधेऽपि कामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थ-
इत्याह । तदयुक्तम् । आचार्यं चेत्यस्य मानवस्योक्तयुक्तिबला-
दाततायि आचार्यादिवधेदोष प्रतिप्रसवार्थत्वस्या पापादि-
त्वात्तदेकमूलतया सुमन्तवचनस्य मिताक्षरोक्तच्छेदेनैव व्या-
ख्यातुमर्हत्वात् । त्वदुक्तच्छेदे दोषोऽन्यत्रेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
गोब्राह्मणादित्यस्य स्नानहेतुत्वे पञ्चमीति व्याख्याने गोशब्द-
स्यावयवविवाचकस्याऽवयवमृङ्गलक्षणयां लक्षितलक्षणापत्तेः ।
गोस्नानार्हेतुत्वात् । ब्राह्मणस्य ज्ञापकहेतुत्वाद्गोश्च कारकहेतु-
त्वस्य क्लिष्टस्य ग्रहणाद्वैरूप्यादिदोषप्रसङ्गाच्च । यदपि भवि-
ष्यपुराणीयवचनव्याख्यान-न्तत्त्वन्तवहिर्मुद्गम् । ताडनादिवध-
पर्यन्तन्तद्देहपीडने रूढस्य प्रहरतेश्चक्षुराद्यवयवप्राकर्षणहरणे
योगग्रहणस्य रथकारनयविपरीतत्वात् । किञ्च । चक्षुराद्य-
वयवोद्धरणप्रवृत्तब्राह्मणवधे कामकृतेऽपि द्वादशाब्दमेव ब्रह्म-
वधप्रायश्चित्तं नतु कामकृताऽन्य ब्रह्मवधवत्प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं
मरणान्तिकं वेत्यस्यैतद्वचनादिसंहितस्य प्रायश्चित्तहामप्रयो-
जकदोषाल्पत्वस्याततायित्वमेव निमित्तमन्यासम्भवाच्छ्रुत्वा-
णित्वे-नाततायित्वन्तस्यैव सत्वाच्च । तथाच नाततायिविषय-

मिदमित्यसम्बन्धं आततायिन्यदोषोऽन्यत्र । गोब्राह्मणं यदा
हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

शिखावानपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन ।

इत्याभ्यां सवर्त्तभविष्यवचनाभ्यां विरोधस्य सर्वथादुष्परि-
हरत्वाच्च विध्यन्तरशेषभूतस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकापि शब्दा-
दिमनोर्गुर्वादिवाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च ।

नच विध्यशेषभूतानां वसिष्ठादिवचसामर्थ्यवादत्वमसम्भवतीति
गुरवेत्यादीनामपि नार्थवादत्वं विध्यन्तरशेषत्वा-त्तेषामर्थवाद-
त्वेऽपि वास्मदभिप्रेतत्वार्थसिद्धेर्वचनान्तरैः परतन्त्रैररीकृतत्वा-
न्नक्षतिरिति वाच्यम् । यतस्तेषामपि गोब्राह्मणाद्याततायिवध-
दोषप्रतिपादकबहुतरवचनान्तरविरोधाद्दोषाल्पत्वप्रतिपादक-
तैव तदेकमूलकता लाभायोचिता ऽन्यथा । दुःपरिहरत्वाद्दि-
रोधस्येत्येतास्तु विस्तरः ।

शूलपाणिस्तु । नाततायिवधेदोषात् किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् ।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयादिति ॥

वृहस्पतिवचनम् ।

आततायिवधस्यादोषताप्रमाणत्वेनोपन्यस्य किल्बिषाभावः
प्रायश्चित्तनिषेधार्थः । अपराधावस्तु दण्डनिषेधार्थ इति च
व्याख्यापयतसर्वे त आत्मानं गोपायेदिति श्रुतिमूलकमिदमतः
पलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवपरमिति तत्तापय्यमुपवर्ण्य
गुरवेत्यादि मन्वादिवचनान्यपि तदुपष्टम्भकतया प्रदर्श्य
आततायिन्यदोष इत्यादिसंवर्त्तवचनं शिखावानित्यादिभवि-
ष्यवचनं च पूर्वोक्तान्तरविरोधित्वेनाशङ्क्यवश्यामेव मुक्तवान् ।

हन्तपेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टो ब्राह्मणगुर्वाहिरात-
तायि न वध्यः । समोऽपकृष्टश्च वध्यः । तथा च कात्यायनः ।

आततायिनि चोत्कृष्टे तपः स्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापं हि न वधेतु नेति ॥

अतएव गीतायामुक्तम् ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिन ॥ इति ॥

एतान् भीष्मादीनस्मत्तोऽत्यन्तोत्कृष्टा-नाततायिनोऽपि हत्वा
ऽस्मान् पापमेवाश्रयेदेवेत्यर्थः । उत्कृष्टाततायिहननान्निवृत्तौ
फलमप्युक्तं वृहस्पतिना ।

आततायिनसुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।

यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ॥

तेनोत्कृष्टाततायिवधनिवृत्तौ तद्वधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारो
ऽश्वमेधफलञ्च संयोगव्यक्त्वा न पायात् । यद्यपि गुरुं वज्रश्रुतं
हन्यादिति श्रूयते गुरोश्च शिष्यापेक्षयोत्कृष्टत्वमेवेति तत्र व्यव-
स्थेयं दुःखस्था तथापि गुरोरपि सकाशात् कुलविद्या-
तपः प्रभृतिभिर्गुणैः शिष्यस्याप्युत्कर्षः सम्भवतीति सुस्थैव तत्रापि
व्यवस्थेयम् । गौस्त्वातताव्यप्यविशेषेणावध्येति विरोधिवचना-
भावात् । एतेषाञ्चाततायिता प्रयोजकव्यापारगोचरवर्त्तमान
प्रवृत्तिकानामेव हन्तव्यानामप्याततायिनां हनने दोषाभावो
नतु निवृत्तव्यापारकाणामपि ।

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।

निवृत्तानान्तथारम्भाद् ग्रहणञ्च वधः स्मृतः ॥

इति कात्यायनवचनादिति । तदपि न चोदक्षमम् ।
तथाहि । न हिंस्यादिति निषेधावधारितस्य दोषस्य शस्त्रं

द्विजातिभिरित्यादिना आततायिविषये ऽपवादमभिधाय तद-
र्थवादत्वेन गुरुं वेत्याद्युक्त्वा मनु सुमन्त्रसम्बर्त्तमविष्यादिकचने
गौब्राह्मणादिविषये तस्मतिप्रसूयचरितार्थेषु सर्ववचनेषु का-
त्यायनीयमाततायिनि चोत्कृष्टा इत्यादिवचोऽपि मन्वादिवच-
नोपात्ताचार्यब्राह्मणत्वाद्युत्कर्षमेवादाय तदेकार्थकमेवोचितं
नतु तेषामुत्कृष्टाचार्यादिविषयकतया सङ्कोचकम् । तपः स्व-
ध्यादजन्मत इत्यनेनापि ब्राह्मणत्वादि कृतोत्कर्षस्यैवोपलक्ष-
णात् । किञ्चाततायिवधे दोषाभावस्य स्तोत्कर्षमात्रेणाप-
वादस्तवाभिमतः । गीतास्थस्यैतत्पदस्य तदुपष्टम्भकत्वमधम-
वर्णावध्यत्वमुत्तमवर्णाततायिनो वदतः । तथा च सामान्यतो
ब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेण तदपवादकवाक्यानामार्थकमेव स्यात्
अस्योपसंहारविषयत्वात् । यत्र हि मितविन्दावत् द्वयोरर्थ-
वत्त्वं तत्र सामान्यविशेषउपसंहारः स्वीक्रियते । अनुत्कृष्टतद्वधे-
त्वया दोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात् । गुरु वेत्यादिवक्तव्यवचसां प्रति-
प्रसवविधित्वेन त्वयाभ्युपेतानां कात्यायनीयैकवचोऽनुरोधेनो-
त्कृष्टमात्रेणोपलक्षणत्वमानर्थकापरपर्याय एव । यद्वा गोत्व
ब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रतिप्रसवे कृते कात्यायनीयमुत्कर्षनिमि-
त्तदोषातिशयप्रतिपादकं भविष्यतीति समस्तवचनसामञ्जस्य-
सम्भवे वचनस्वरसभङ्गाङ्गीकरणं भङ्गाङ्गीकरणमेव । उत्कृष्ट-
वदनिमित्तो फलातिशयोऽप्यस्तु । संयोगश्चकत्वात् । तत्रा-
प्यश्वमेधपदमन्यानर्थक्यप्रसङ्गादविवक्षितमयवा तत्र श्रुतं ब्रह्म-
हत्यातरणन्तज्जन्यपापक्षयरूपमतवधनिवृत्तौ तज्जन्यपापा-
नुत्पत्तितादात्म्येनोपचर्यते । फलपदन्तु पक्षेऽस्मिन् न समञ्जसं
निषिद्धनिवृत्तौ पापानुत्पत्तेः । फलत्वाभावादिति प्राच्यामेव

व्याख्यानं साधीयः । तारतम्येन वाश्वमेधफलमत्रापि भवतीति नान्यानर्थक्यमिति समाधेयम् । किञ्च । आततायिब्राह्मणादिवधस्यादोषता प्रतिपादकतया तवाभिमतेषु कात्यायनदेवलादिवचनेष्वपि वेदान्तरां भ्रूणमपीत्यादीनामुत्कर्षप्रतिपादकत्वात् । कथमुत्कर्षदोषपरं कात्यायनीयमाततायिनि चोत्कृष्ट इति वच-स्तद्विरोधसमाधानसहं स्यात् । यच्च देवलवचनं भवतोदाहृतम् ।

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणं न स्यादहत्वा भ्रूणं न भवेत् ॥ इति ।

भ्रूणः उत्तमब्राह्मणविशेषः । दोषप्रदर्शनं नियमार्थमिति व्याख्यातञ्च । तदन्यसम्बद्धम् ।

न ह्यातताय्य-हनने दोषः कस्यापि सम्मतः ।

किन्तु तद्वनने दोषाभावमात्रम् । तस्मादन्यथात्मरक्षणसम्भवे तदहननेस्वहत्यैव भ्रूणहत्याप्रसज्यत इत्यात्मरक्षणविधिप्राप्तानुवादमात्रमेतदिति व्याख्येयम् । तस्मादाततायिनि चोत्कृष्ट इत्यादिकात्यायनवचनमस्मादुक्तरीत्या सुमन्तुसंवर्त्तादिवचः समानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषातिशयपरतया वा वर्णनीयम् । नतु विरोधे व्यवस्थापकतयेत्यलमिति दूरं कृत्वा मम तु प्रतिभाति सत्यपि गुरुत्वेत्यादीनां प्रतिप्रसवविधित्वेन तेषामर्थशास्त्रत्वम् । अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टत्वेन दृष्टार्थत्वाभावात् न चात्मरक्षणमात्रार्थत्वेन तथा सति प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । न तेन ब्रह्महा भवेत् । आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणान् दाहय्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् पापमेव-अग्रेदस्मानित्यादिषु पापतदभावयोश्च स्पष्टमवगमात् । तस्मात्

सर्वमतेऽप्यर्थधर्मशास्त्रविरोधोदाहरण-मिदमित्यसङ्गतमेवेत्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्तविचारप्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः । व्यवहारि-
दर्शनकालमाह कात्यायनः ।

सभास्थानेषु पूर्वाङ्गे कार्याणां निर्णयं नृपः ।

कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्षणः ॥

दिवसस्याष्टमभागं सुक्ताभागत्रयन्तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र सभास्थानेष्वित्यादिसर्वमनुवादः । कात्यायनेनैव
वचनान्तरैर्विहितत्वात् । पूर्वाङ्गमात्रं विधेयन्तदपि दृष्टाय
तदा बुद्धिप्रसादात् कार्यान्तराव्यावृत्तत्वाच्च । तत्र विशेषो
दिवस्याष्टमं भागमित्यादिनोक्तः । अष्टमोभागः प्रथमप्रहरार्द्धम् ।
भागत्रयन्तदुपरमावर्त्तनात् प्राक्तनम् । अन्यथा पूर्वाङ्गविधि-
विरोधात् । प्रथमप्रहरार्द्धत्यागोऽपि नित्यहोमादिबाधपरि-
हारौपयिकतया दृष्टार्थ एव । अत्र वर्ज्यास्तिथीराहः संवर्त्तः ।

चतुर्दशीत्वमावस्यापौर्णमासी तथाष्टमी ।

तिथिष्वासु नपश्येत्तु व्यवहारविचक्षणः ॥ इति ।

एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थ एव दृष्टासम्भवात् । भोजनाश्रित-
दिगादिप्रतिषेधवत् । स्पष्टशास्त्रानुपलम्भे तु देशव्यवहारानु-
रोध्येव निर्णयः । कार्य इत्यप्याह स एव ।

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥

अत्र पूर्वाङ्गमनुवादः । उत्तरार्द्धन्तु न्यायमूलकम् । मनुः ।

जातिजालपदान्धर्मांश्च श्रेणिधर्मांस्तथैव च ।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् ॥

जातिजानपदान् । जातिप्रयुक्तान् देशप्रयुक्तांश्च धर्मान् ।
 श्रेण्येककर्म्मोपजीविनो वणिक् कृषीबलादयः । स्वधर्मं राज-
 प्रवर्त्तितं धर्मम् । मदनरत्नेतु स्वधर्मं दुष्टदण्डेन रूपमिति
 व्याख्यातम् । तदनुवादमात्रत्वापत्तेर्हेयम् । कुलधर्मलक्षणा-
 मभिहितम् । कात्यायनेन ।

गोत्रस्थितिस्तु या तेषां क्रमादायाति धर्मतः ।

कुलधर्मन्तु तं प्राहुः पालयेत्तन्तथैव तु ॥

दृष्टमिति । देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्त्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥

जनापरक्तिर्भवति बल कोशश्च नश्यति ।

उदाह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥

मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ।

मत्स्यादाश्च नराः सर्वे व्यभिचाररता स्त्रियः ॥

उत्तरे मद्यपानार्थः स्पृष्टा नृणां रजस्वलाः ।

खगजाताः प्रगृह्णन्ति श्वाहभार्या मभर्तुकाम् ॥

अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हका ॥ इति ।

सर्वं इत्यनेन स्मृतिविरोध उक्तः । पूर्वं इति कल्पतरौ-
 पाठः । तत्र पूर्वदेश इत्यर्थः । दमो दण्डः । यत्तु स्मृत्यन्तरे-
 ष्वेतत्कर्मकरणे प्रायश्चित्तदण्डस्मरणान्तदेतद्वचनानुपात्तदेश-
 विषयमिति । मदनरत्नाकरः । वयन्तु प्रजाप्रक्षोभादिदृष्ट-
 दोषकथनाद्वाचा तत्र दण्डो न कार्य एव । प्रायश्चित्ताभा-
 वस्तु व्यवहारविषयः । परलोक-शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं भवेदित्येवेति
 न स्मृत्यन्त रविरोधः । तत्तद्देशव्यापकश्रुतिस्मृतिविरुद्धाचरणे
 व्यवहारप्रतिबन्धिकाशक्तिस्तज्जन्यपापस्य नास्ति नरकजनिका-

स्येव । उपक्रमपर्यालोचनादेतावदर्थकतयैव चैतद्वचनोपपत्तौ
सर्वथा दोषाभावकल्पनस्यानुचितत्वात् । अतएव आपस्तम्ब-
नोक्तम् । देशजातिकुलधर्माश्चाग्नायैरविरुद्धाः । प्रमाणमिति ।

येषां परम्परा प्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

त एव तैर्नदुष्येयुराचारान्नेतरे पुनरिति ॥

नदुष्येयुरव्यवहार्या राजदण्डाश्च न भवेयुरित्यर्थः ॥
अन्यथैतयोरेव वचनयोः परस्परविरोधो दुष्परिहारः स्यादिति
ब्रूमः । यानि तु वचनानि व्यासः ।

वणिक् शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।

अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तदीयैरेव कारयेत् ॥

वृहस्पतिः । कीनाशाः कारुकाः शिल्पिकुशीदिश्रेणिनर्त्तकाः ।

लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्युः स्वेन कर्मेण निर्णयम् ॥

कीनाशाः कर्षकाः । कारुकावर्धक्यादयः । शिल्पिनश्चित्त
कारादयः । कुशीदिनोवाहुषिकाः । लिङ्गिनः पाशुपतप्रभृतयः ।
मनुः । आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।

न विब्रूयानृपो धर्मं चिकीर्षुर्हितमात्मनः ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥

आश्रमेषु कार्ये । आश्रमसम्बन्धिनि कार्ये विब्रूयात् ।
विरुद्धवचनस्य सामान्यतएव प्रतिषिद्धत्वात् । प्रशमय्य कोप-
मपनीय ।

वृहस्पतिः । तपस्वन्तान्कार्याणि त्वैविद्यैरेव कारयेत् ।

माया योगविदाच्चैव न स्वयं कोपकारणात् ॥

कोपकारणात्तेषां कोपप्रसङ्गात् । कात्यायनः ।

सम्यक् विज्ञान सम्पन्नेनोपदेशं प्रकल्पयेत् ।

उत्कृष्टजाति शीलानां गुर्वाचार्य तपस्विनाम् ॥

सम्यग्विज्ञान सम्पन्नेनेति तृतीयान्तं पदम् । तथा च तज्ज्ञानोत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वाचार्यतपस्विनामुपदेशं प्रकल्पयेत् । कारयेत् । न स्वयमुपदेशं प्रकल्पयेत् । कारयेत् । न स्वयमुपदेशन्तेषां कुर्वादित्यर्थः । तानि नः सर्वथा राज्ञो व्यवहारदर्शनप्रतिषेधपराणि किन्तु तत्तत्कार्ये वर्णि-
कादीनामभियुक्तत्वात्तान्विहाय न व्यवहारनिर्णयः । करणीय इत्येवम्पराणि यथाहुः ।

अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबन्धनियोजनाः ।

तत्र त्यगुणदोषाणान्त एव हि विचारका ॥ इति ।

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यादिति जैमिनिरपि साधु-
शब्दाधिकरणे सूत्रयामास । अतएव चिकीर्षुर्हितमात्मनः ।
सान्त्वेन प्रशमय्याकोपकारणादित्यादि हेतुप्रदर्शनम् । यथा
तत्त्वावधारणं स्वानिष्टनिवारणञ्च भवति तथा कौशलेन-
निर्वाहनीयमित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथ प्राड्विवाकलक्षणम् ।

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नन्तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

इति वृहस्पतिः । व्यासोऽपि ।

विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तत्प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति ॥

गौतमेन तु वृहस्पतिवद्योगार्थः प्राड्विवाकशब्दस्य

दर्शितः । प्राङ्विवाके वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राङ्-
ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति विवाक इति वृह-
स्पतिना । विचारयत्यभिधानाद्विविनक्ति इति विवाकशब्दस्य
व्युत्पत्तिरुक्ता विवक्तीति विवाक इति । इति गौतमेन ।
नारदहारीतौ ।

यथा शल्यं भिषकायादुद्धरेद्यत्नयुक्तिः ।

प्राङ्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्यवहारतः ॥ इति ।

शल्यञ्च धर्मस्याधर्ममिश्रणम् । यथा च मनुः ।

विद्वो धर्मोऽह्यधर्मेण सभां यतोपतिष्ठते ।

शल्यञ्चास्य निकृन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासद ॥ इति ।

अथञ्च राज्ञा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः
स प्राङ्विवाक इति स्मरणात् । यदातु राजा कार्यान्तर-
व्यग्रतया स्वास्थाभावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा
तत्प्रतिनिधिः ।

यदास्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत्सभ्यैरेव स्विभिर्वृतः ।

सभामेव प्रविश्याग्रामासीनः स्थित एव सः ॥

इति मनुवचनात् । सभ्यग्रहणादमात्यादि निवृत्तिः
त्रिग्रहणात्संस्थान्तरनिवृत्तिः । सभ्यानामिति स्मृति चन्द्रिका-
कारः । तत्त्वदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादयुक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यं
अपश्यताह्यर्थवशाद्यवहारान्नुपेण तु ।

सभ्यैः स ह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सहै धर्मवित् ।

इति याज्ञवल्क्यप्रवचनाच्च ।

यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् ।

तदा तत्र नियुञ्जीत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् ॥

दान्तं कुलीनं मध्यस्थं मनुद्वेगकरं स्थिरम् ।

परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितमिति ॥

कात्यायनस्मरणाच्च । शास्त्रपारगं वज्रशास्त्राभियोग-
शालिनम् । यथा च कात्यायन एव ।

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम् ।

तस्माद्विद्वागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः ॥

एवम्बिधब्राह्मणालाभे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिदधीत
न शूद्रम् । तथा स एव ।

यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियन्तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

मनुः । जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन ॥

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धमेविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥

व्यासः । द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।

तस्य प्रक्षुब्धते राष्ट्रं वलं कोशश्च नश्यति ॥

इदं वचनं स्मृतिचन्द्रिकायाममात्यादि स्थानेऽपि शूद्र
वर्जयेत् । किमुत धर्मनिर्णय इत्येव परमुक्तम् । दोषातिशय-
कीर्तनात् । कल्पतर्वादिषु तु प्रकरणाद्यवहारदर्शन एव
शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम् । अथ च प्रतिषेधोऽदृष्टार्थ एव ।
राष्ट्रक्षोभादेरदृष्टद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्तनात् । चण्डेश्वरेण
तु शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसन्धानविरहा-त्तत्र ति-

सन्धानस्य च सम्यक् निर्णयोपायत्वात् । त्याग इति युक्ति-
रप्युक्ता । सा वणिगादिष्वयतिप्रसक्तेत्यन्वाचयमात्र एते च
सर्वे व्यवहारासम्बद्धाविति प्रतिषेधा अभिषिक्तक्षत्रियाधि-
कारिका-स्तत्स्थानापन्नान्याधिकारिकाश्च प्राड्विवाकादयस्त्व-
र्थार्थितया क्षत्रिक् स्थानीयाः । स प्राड्विवाक इत्यादिना
तेषां गुणभावावगमान्नियोगोक्तेश्च ।

राजाभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बद्धश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येद्यवहारा ननुत्वण इति प्रजापतिवच-
नात् । अत्र राजशब्दोऽवेष्ट्यधिकारणन्यायेन क्षत्रियजाति-
वचनः । अभिषेकसंयुक्त इति वचनात् स्मृत्यन्तरेऽप्यभि-
षिक्तक्षत्रियं प्रक्रम्य तदभिधानाच्चानभिषिक्तक्षत्रियस्य नाधि-
कारः । अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्भामितैव । प्राड्वि-
वाकादीनान्तु प्राक्प्रदर्शितेभ्यो न्यायेनापि तं यान्तमित्यादि
वाक्येभ्यो राज्ञोऽनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोषभागिता । अनि-
युक्तानान्तु न तत्रापीत्यादि मितक्षरादौ व्यक्तं ब्राह्मणो वेत्य-
नुकल्पत्वाभिप्रायको वा शब्दो न तुल्यकक्षाधिकारपरः । अनु-
त्वणोऽनुद्धतः । सभापतिश्च नृपति रेव दुर्गमध्ये गृहं कुर्यादि-
त्यादिना वृहस्पत्यादिभिः सभानिर्माणतद्रक्षणादेस्तत्र सभ्यो-
पवेशनादेश्च तस्मत्येव विधानात् ।

अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥

अपि भ्राता सुतोऽर्थो वा श्वसुरो मातुलोऽपि वा ।

नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥

इत्यादिभिर्नित्यकामाधिकारयोस्तस्यैव ग्रहणात् प्रजा-
पालनाधिकाराच्च ।

अथ सभ्याः । तत्र योगीश्वरः ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।

राज्ञा सभासदः कार्यार्थि रिपौ मित्रे च ये समा इति ॥

श्रुतेन सीमांसा व्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च
सम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे
च समाः द्वेषरागशून्याः एवस्विधा सभासदः सभायां रुदसि
यथा सीदन्ति यथादानमानसत्कारैः राज्ञा कर्तव्याः सभ्यत्वेन
वरीतव्या इत्यर्थः । अतस्तेषामुपादेयत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो
यूपं छिनत्ति पुरोहितस्त प्रकुर्वीतेत्यादिवत्सत्यपि कर्मत्वे-
ऽनुद्देश्यत्वात् तद्गतैकत्ववद्बहुत्व विवक्षितम् । यच्च यद्यपि कपि-
ञ्जलनयेन त्वित्वमात्रेणापि चरितार्थस्तथापि स्मृत्यन्तरोक्त-
बहुत्वविकल्पपरम् । तथाच वृहस्पतिः ।

लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसहशी सभेति ॥

मनुना तु त्रय एवोक्ताः ।

यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रावेदविद स्वय इति ।

अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्यार्थे इत्यत्र
तात्पर्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् । स्वध-
र्मत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमादरणीयं
गुणसाम्यैः । तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्धाना न्नपश्यतीति न्यायेन
गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् ।

यत्तु चत्वारो धर्मज्ञाः पर्वतैर्विद्यमेव वा ।

साब्रूते यं सधर्मः स्यादेको वा-ध्यात्मवित्तम इति ॥

योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यात्वमपि वज्रत्वमपि चानादृतम् ।
तत्तु पूर्वोक्तानां धर्मकारकज्ञापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं
प्रक्रमात् । व्यवहारविषये तु त्रयवराणां विषयसङ्ख्यानामेव
सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव ।

मनु वृहस्पतिभ्यां विप्रपदो-पादानात् ।

सतु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः ॥

धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति द्विजोत्तमपदस्य
च कात्यायनेनोपादानात् । नारदः ।

राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् ।

व्यवहारधुरां वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव ॥

धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदं इति ॥

पुङ्गवा इवेति स्मृतिचन्द्रिकायां पाठः । मदनरत्ने तु
सङ्गवा इति पठित्वा सङ्गवा उत्तमवृषभा इति व्याख्यातम् ।
कल्पतरावपि सङ्गवा इति एव पाठः । सब्राह्मणपुरोहितः
स सभ्य इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने ब्राह्मणानां सभ्या-
नाञ्च भेददर्शनान्नियुक्तानियुक्तविशेषेण गोवलीवर्दन्यायेन स-
भ्यानां ब्राह्मणानाञ्च राजसहायत्वं व्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम् ।
याज्ञवल्क्यापि ।

व्यवहारानृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि वदतो भेद एवाभिप्रेतः ॥

न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि वदतो भेद एवाभिप्रेतः

न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादि पूर्ववाक्यविहितब्राह्मणानु-
वादेन विशेषणविधानमात्रमिति युक्तम् । तृतीयाप्रथमा-
निर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावा सम्भवात् ।

तात्पर्यगत्या विशेषणविधिर्न शब्दरीत्येति चेत् ।

न विद्वभिरित्यनेन श्रुतेत्यादेः पुनरुक्तत्वप्रसङ्गात् ॥

कात्यायनसंवादलाभाच्च । भेदकन्तु नियुक्तानां राज्ञो-
ऽन्यथाकरणे निवारणमावश्यकम् । अन्येनापि तं यान्त-
मिति पूर्वोदाहृत कात्यायनवचनेनानिवारणे दोषप्रतिपाद-
नात् । अनियुक्तानान्तवचनान्यथा वचनयोरेव दोषो नतु
राजा निवारणे ।

अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ।

दैवीवाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥

इति वसिष्ठोक्तेः ।

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अब्रुवन्विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥

इति मनुक्तेश्च ।

नियुक्तेषु सभा वा न प्रवेष्टव्येत्यसङ्गतेः ।

नियोगः स्वीकारे सभाप्रवेशस्यावश्यकत्वादनियुक्तविषय-
मेवैतन्मनुवचनम् । यत्तु नारदेनोक्तम् ।

नानियुक्ते न वक्तव्यं व्यवहारेषु किञ्चन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥ इति ।

तत्त्वनङ्गीकृतसभाप्रवेशो यदृच्छयाकायन्ति रभसाद्वा यश्चा-
गतस्तादृशानियुक्तविषयं बोध्यमन्यथा मन्वादिवचनविरोधात् ।

शान्तिकपौष्टिकाद्यर्थमिव व्यवहारदर्शनार्थं पुरोहितोऽपि राज्ञाधिकर्तव्य इत्याह व्यासः ।

राजा पुरोहितं कुर्यादुदीर्णं ब्राह्मणं हितम् ।

श्रुताध्ययन सम्पन्नमलुब्धं सत्यवादिनमिति ॥

उदीर्णमुद्युक्तं हितमित्यनेन सभ्यापेक्षयाप्यस्योच्छृङ्खलप्रवृत्तिक राजानिवारणेऽधिको दोषस्तेन प्रसह्यापि तन्निवारणं मनेनावश्यं कार्यमिति सूचितम् । अतएव वशिष्ठेन । राजापेक्षयापि दण्डव्यत्यये तस्य प्रायश्चित्तमधिकमभिहितम् । दण्डोत्सर्गे राजैकरात्रमुपवसेत् त्विरात्रमुरोहितः । कच्छमदण्डदण्डने पुरोहितस्त्रिरात्रं राजेति । पुरोहितमिति चैकत्वं विवक्षितं पूगञ्छिनन्ति भार्यामुद्वहेदित्यादिवदुपादेयगतत्वात् । अथ सभ्यानां बलाबलम् । याज्ञवल्क्यः ।

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वंपूर्वं गुरुज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणामिति ॥

नृपेण राज्ञाधिकृता व्यवहारदर्शने नियुक्ताः । पूगाः-समूहाः । भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थानवासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम् । श्रेणयो नानाजातीनामेकजातीयकर्मापजीविनां सङ्घाताः । हेडावुकताम्बूलिककुविन्दचर्मकारादीनाम् । कुलानि ज्ञातिसम्बन्धिवन्धूनां समुदायः एतेषां यत्पूर्वं पूर्वंपाठक्रमेण प्रथमावगतन्तत्तद्गुरु बलवद्गुरुज्ञेयं नृणां व्यवहारिणां व्यवहारविधौ व्यवहारनिर्णये कार्यम् । उत्तरोत्तरनिर्णीतो व्यवहारः कुदृष्टबुद्ध्यार्थिप्रत्यर्थिनो रन्यतरस्यापरितोषे नृपाधिकृतपर्यन्तं परावर्त्तते । नतु पूर्वकृत उत्तरोत्तरनिकर इत्यर्थः । नारदेन पुनर्नृपाधिकृतनिर्णीतो

नृपसविधेपरावर्त्तत इत्युक्तम् । कुलानि श्रेण्यश्चैव गण-
 आधिक्यतां नृपः । प्रतिष्ठाव्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरमिति ॥
 अत्र नृपग्रहणं प्राङ्गविवाकोपलक्षणं नृपाधिक्यतापेक्षया तस्या-
 धिक्यत्वात् । तथा च नृपाधिक्यतकृतः प्राङ्गविवाकः सविधे
 तत्कृतश्च नृपसविधेपरावर्त्तत इत्यर्थः । तत्र नृपगमने सोत्तर
 संभ्येन राज्ञा पूर्वैः सह सपणव्यवहारे निर्णीयमाने यदि
 कुट्टवादी पराजितस्तदा द्विगुणमसौ दण्डः । यदि जयति
 तदा पूर्वसभ्या दण्डः यथा शास्त्रे न्तञ्च वक्ष्यते । ननु पूगादीनां
 व्यवहारदृष्टत्वमेवासम्भावि । कुतस्त्व वलावगम् । तथा हि
 राजनियोगेन वा व्यवहारदृष्टत्वन्तेषां स्वतन्त्र्येण वा । नाद्यः
 सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन प्राङ्गविवाकस्य पुरोहितामात्यसभ्या-
 नाञ्च सहायत्वेनैव नियोगविधानात् । न द्वितीयः प्रजापाल-
 नाधिक्यतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारबोधः । अन्येषां स्वा-
 तन्त्र्या-सम्भवात् । अथ पूर्वोपन्यस्तैर्वणिक्शिल्पिप्रभृति-
 ष्वित्यादिभिर्यसि वृहस्पत्यादिवचनैः पूर्वोपपादितरीत्या-
 सहायत्वेन नियोगावगमात् वणिगादिव्यवहारदृष्टत्वं पूगा-
 दीनां राजनियोगेनैवेति मतन्तन् । तथा सति राजप्राङ्-
 गविवाकभिन्नानां तन्नैरपेक्षेण दृष्टत्वाभावा सर्वव्यवहारदृष्टत्व
 प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन तयोरेवेति कुला-
 द्दिदृष्टो व्यवहारः परावर्त्तत इत्यनुपपन्नन्तदृष्टत्वाभावात् ।
 शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति निषेधात् पूगादीनाञ्च प्रायः शूद्र-
 तदधमप्रतिलोमरूपत्वेन प्रतिनिधितयापि केवलानान्तदृ-
 दृष्टत्वाभावादिति । अत्रोच्यते । मास्तु तेषां व्यवहारदर्शने
 कैवल्यं तथापि वणिगादिव्यवहारे तेषामभियोगाद्राजादी-

नामपि तत्र तत्प्रत्ययेन निर्णायकत्वात् तत्कृतप्राधान्यमा-
दाय तत्कृतत्वव्यपदेशसम्भवात् कुदृष्टबुद्ध्यापरादृत्य पुन-
र्व्यवहारप्रवर्त्तनाय बलावत्त्वं तेषामनेन वचनेनोच्यते ऽन्यथास्य
वचनस्य निर्विषयतापद्येत । वस्तुतस्तु । शूद्रं यत्नेन वर्ज-
येदित्यनेन प्रतिषिद्धप्रतिनिधिभावानामपि पूगादीनाम्पूगादि
व्यवहारे प्रतिप्रसवः । प्रतिनिधिभावस्य व्याप्तादिवचनै-
रभियोगाविशेषात् क्रियत इति । प्राङ्गविवाकवत् कैवल्य-
मपि वक्तुं शक्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । वृहस्पतिस्त्वमुमे-
वार्थं स्फुटयति । तथा चाह ।

राज्ञो ये विदिताः सस्यक् कुलश्रेणिगणादयः ।

साहसन्यायवर्जानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम् ॥

कुलश्रेणिगणाध्यक्षाः प्रोक्तनिर्णयकारिणः ।

येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठान्तूत्तरोत्तराः ॥

विचार्य्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् ।

गणैश्च श्रेण्यविख्यातं गणाज्ञानन्नियुक्तकैः ॥

कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः ।

सर्वेषामधिको राजा धर्मं यत्नेन निश्चितम् ॥

उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् ।

उपर्युपरि बुद्धीनाञ्चरन्तीश्वरबुद्धय इति ॥

कुलादिपदार्था व्याख्याताः गणशब्दः पूगपथ्यायः । आ-
दिपदेन सभ्यादिग्रहणम् । नियुक्तकाः सभ्याः । साहसाख्यं
व्यवहारपदम् । युक्तिश्चात्रेयम् । कुलादीनां ज्ञात्यादिरू-
पाणां दाक्षिण्यादिनान्यथा दर्शनमपि सम्भाव्यत इति कुदृष्ट-
त्वोज्ज्ञावकवचनेन राजादीनामसम्भवः श्रेणीनामुदासीनतया

ततो बलवत्ता । पूगानान्वेकस्थानवात्तमात्र सम्बन्धेऽपि भिन्न जातितया भिन्नवृत्तितया च ततोऽपि मिथोऽनपेक्षत्वादौ दा-
स्याद्वलवत्वम् । नृपाधिकृतानान्तु ततोऽपि निःसम्बन्धतया
राज्ञापरीक्षाधिकृतानां राजभयादपि पक्षपातदाक्षिण्याद्य
सम्भव इति पूगेभ्यो बलत्तरत्वम्प्राड्विवाकस्य पुरोहितामात्या-
नौञ्च सुतरां प्रागुक्तहेतुद्वयाधिक्यम् । नृपस्य साक्षादेव नृ-
पाणां प्रजापालनाधिकाराद्विपक्षपातकीभूत दोषाधिकात्
“अन्यायं कुरुते यदि पतिः कस्तं निरोद्धुं क्षम” इति न्याये
प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्यष्टदोषभयादवश्यमपक्षपाततामस्मावतीति
सर्वतो बलवत्तरत्वम् । बुद्धितारतम्यमपि दृढस्यतिवचने
स्पष्टमिति । अथ केपाञ्चित् सभ्यभिन्नानामपि सभावस्थानन्नि-
रूप्यते । कात्यायनः ।

कुलशीलवयोवृत्तैर्विचित्रवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥

अधिष्ठितं सद इति प्रक्रमात् । कुलभूतैर्वृद्धैरित्यर्थः ।
तेषामुपयोग्यश्चोक्तस्तेनैव ।

ओतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्यादर्शित इति ।

गणकलेखकसाध्यपालाख्याराजपुरुषाणामपि सभावस्थान
माह । कार्यकथनसुरेण दृढस्यतिः ।

नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।

हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गद्वरणं यस्या मध्यस्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत्कृतमतिः सा सभा ध्वरसन्मिता ॥

दशानामपि चैतेषां कर्मप्रोक्तं पृथक् पृथक् ।

वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥

स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानन्दमन्तथा ।

शपथार्थे हिरण्याग्नी अम्बुत्पितक्षुब्धयोः ॥

गणको गणत्रेदर्थं लिखेन्यायञ्च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणाञ्च स्वपूरुषः ॥

कुर्यादलग्नकौ रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा ।

एषां मूर्द्धा नृपोऽङ्गानां सुखं वाधिकृतः स्मृतः ॥

बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ ।

हेमाग्न्यम्बुदृशौ हृच्च पादौ स्वपुरुषस्तथेति ॥

अत्राधिकृताध्यक्षशब्दाभ्यां प्राङ्निवाको गृह्यते । एतत्
करणकं सभारूपं शरीरं दशाङ्गमित्यर्थः । यस्यां सभायां
शरीरतुल्यायाम्पार्थिवः क्षेत्तज्ञ इवाध्यस्याधिष्ठानं कृत्वा ।
अनेन क्षेत्तज्ञः शरीरमिव साङ्गां सभां राजाधिष्ठायान्तर्ध्या-
मिवत् सर्वचरितानि पश्य स्तदनुरूपस्य फलस्य भीक्ता दाता
च भवतीति सूचितम् । स्वपुरुषलक्षणं वृहस्पतिरेवाह ।

अकारणे रक्षणे च साक्ष्यार्थिप्रतिवादिनाम् ।

सभ्याधीनः सत्यवादी कर्त्तव्यस्तु स्वपूरुषः ॥

अयं च साध्यपालनामाशूद्र एव । तथा च व्यासः ।

साध्यपालकस्तु कर्त्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो वृद्धः शूद्रः सभ्यानाञ्च मते स्थित इति ॥

गणकलेखकौ चेदृगुणयुतौ कर्त्तव्यावित्याह वृहस्पतिरेव ।

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।

नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

व्यासोऽपि । विस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं स्फुटं प्रत्ययकारकम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नङ्गणकङ्कारयेन्नृपः ॥

स्फुटलेखनियुज्जीत शब्दलाक्षणिक शुचिम् ।

स्फुटाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम् ॥

विस्कन्धं होरागणितसंहिताख्यं विभेदयुक्तं यज्ज्योतिः-
शास्त्रं तद्देदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमित्युक्तौ गणको द्वि-
जांति स्तस्माच्चर्याल्लेखकोऽपि नृपः शास्त्रेति यदुक्तान्तद-
र्थदण्डवधदण्डयो राजकर्तृकत्वनियमार्थम् । वाग्दण्ड-
धिग्दण्डौ तु प्राड्विवाकेनापि कार्यौ । दण्डप्राप्त्यधने वध्य
वधे च राज्ञ एवाधिकारात् । वाग्दण्डधिग्दण्डयोस्तु दम-
नमात्रार्थत्वादनियमः । तथा च वादनिर्णयकद्राजा ब्राह्मणश्च
वज्रश्रुत इत्यभिधायोक्तन्तेनैव

धिग्दण्डस्त्वथवाग्दण्डो विप्रायन्तौ तु तौ स्मृतौ ।

अर्थदण्डवधावुक्तौ राजायन्तावुभावपीति ॥

प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठितसभास्थैस्तु सभ्यैर्निर्णयमात्रं कृत्वोपर-
मितव्यम् । पूर्ववचनात् कचिदपि दण्डे तेषामनधिकारात् ।
सर्वरञ्जकः सभास्तारोपि व्यासेनोक्तः ।

अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्याल्लेखकः प्रेखकाश्चयः ।

धर्मवाक्ये रञ्जयति सभास्तारयितामियात् ॥

अयञ्च चातुर्वर्ण्ये यः कश्चिद्विशेषानभिधानात् ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारमते तु शूद्रं यत्नेन वर्जयेदिति ॥

यत्नग्रहणाद्दोषातिशयकीर्तनाच्च तैवर्णिक एव ।

अथादेयानादेयाख्य व्यवहारविवेकः ।

याज्ञवल्क्यः । मत्तोन्मत्तार्त्त व्यसनि बालभीतादियोजितः ।

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति ॥

मत्तो मदनीय द्रव्येण उन्मादेन वा पित्तश्लेष्मसन्निपातग्रह-
सम्भवेनोपसृष्ट उन्मत्तः । आर्त्तः व्याधिविकलः । व्यसनमि-
ष्टवियोगानिष्टसम्बन्धजनितं दुःखन्तद्वान् व्यसनी । बालोऽप्रा-
प्तव्यवहारः । भीतो भयाकुलः । आदिग्रहणञ्चित्तविक्षेपका-
रणानामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम् । एतैर्योजितः कृतो निर्णीत
इति यावत् । एतैः सह योजित इति वा । एते यत्तार्थिप्रत्य-
र्थिभावमापन्ना इत्यर्थः । तथा सम्बन्धकृतोऽपि । अर्थिप्रत्यर्थि
सम्बन्धरहितै स्तदीयचेष्टितानभिज्ञैः कृतो निर्णीतस्तैः सह
कृतो वा व्यवहारो न सिद्ध्यति कृतोऽपि निवर्त्तते । प्रवृत्तश्च
तादृशैः सह निर्णयत्वेन नोपादेय इत्यर्थः । नचा सम्बद्धत्व-
मुदासीनत्व सभ्यानां गुण एव । अनुदासीनेषूपपाधिसम्भवात् ।
अतएव रिपौ मिते च ये समा इत्युक्तमिति वाच्यम् । असम्बद्ध
पदस्य देशादिमन्वन्धराहित्यपरत्वात् । व्यवहारनिर्णयस्य
च देशाचाराद्यनुरोधिवात् । तथा च तदानभिज्ञनिर्णीत-
स्तदनभिज्ञार्थिप्रत्यर्थिको वेत्यर्थः । पर्यवस्यति द्वितीयव्याख्या-
नेतु सम्बन्धाभावनिश्चये सशयाभावेन तादृशव्यवहारस्यानुपा-
देयत्वौ चित्यात् ।

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिर्बुद्धाहतः ॥

इत्यस्यायमर्थः । पुरराष्ट्रविरुद्धो यत्र नगरे राष्ट्रे च या
व्यवस्था पुरातनी तद्विरोधापादको व्यवहारो नादेयः । पौर-
जानपदक्षेभापादकत्वात् । केनचिन्निमित्तेन प्राचीनोऽपि
राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिषिद्धः सोऽपि राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिषिद्धः
सोऽपि राजाज्ञाभङ्गप्रसङ्गान्नाङ्गीकर्तव्य इति । यत्तु स्मरन्ति ।

गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्ध्यतीति ॥

तत्तु गुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यन्तिकव्यवहारानु पा-
दानपरत्र भवति । तेषामपि धनिकाधमर्णात्वादिना व्यवहा-
रनिवृत्तेरप्रत्यूहत्वात् । नच गुरुशिष्यत्वपितृपुत्रत्वादिप्रयुक्त
व्यवहारानादेयतापरमिदमिति वाच्यम् । तादृशस्याप्यनादे-
यत्वे निर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् । नचाप्रसक्त्यानु-
वादमात्रमनादेयत्वाभिधानमिति युक्तम् । प्रसक्ते सत्वात् ।
तथा हि ।

भार्यापुत्रश्च शिष्यश्च शिष्ये भ्राता सहोदरः ।

प्राप्तापराधास्तेऽघ्नास्युरज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

ष्टष्टस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथानुग्रहन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ वेणुविदलाभ्यां तदनुभ्यामन्येन घ्नन्
राज्ञा शास्य इत्यादिभिर्मनुगौतमादिवचनैः शिष्यस्य शासन-
प्रकारविशेषनियतमादानादिक्रमेण गुरुर्यदि महता दण्डे-
नोत्तमाङ्गे शिष्यं कोपावेशवशात्ताडयति तदा स्मृत्याचारव्यपे-
तमार्गेण गुरुणाधर्षितः । शिष्यो वैयात्याद्धर्मादिकरणप्रवि-
शति चेत्तदण्डपारुष्यरूपं व्यवहारपदम्भवतीति वक्तुमन-
र्हम् । तथा दायभागप्रकरणे वक्ष्यमाणभूर्या पितामहोपात्ते-
त्यादिवचनानि पितामहोपार्जितभूस्यादौ पितापुत्रयोः साम्य-
साम्ये यदि पितामहोविषमविभागादिचिकीर्षति । तदा पि-
तापुत्रयोर्दायभागाख्य विवादपदमादाय व्यवहारः प्रसज्य-
मानो नापङ्कोतुं शक्यः । तथा ।

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामोदातु मर्हति ॥

इति वचनात् । दुर्भिक्षादिनिमित्तं विभैव यदि स्त्रीधनं भर्ता गृहीत्वा व्ययीकरोति । तथा च याच्यमानो विद्यमान-धनोऽपि शापान्न प्रत्यर्पयति । तदण्णादानपदमादाय जा-यापत्योरपि व्यवहारप्रवृत्तिः केन निरोद्धुं शक्या एवं स्त्रीपुं धर्माख्यविवादपदोपादानेन तु तयोरेव व्यवहार आवश्यकः । तस्यानन्यविषयत्वात् दृष्टादृष्टव्यवहारपदान्तर्गणना मन्वादि स्मृतिषून्मत्तप्रलपितमेव स्यात् । स्वामीभृत्ययोस्तु व्यवहारो वेतनादाननिरूपणे वक्ष्यते । गर्भदासादीनधिकृत्य च ।

यच्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेतचेति ॥

नारदोक्तेस्तादृशानान्तेषान्दास्यादमोचने पुत्रभागादाने च स्वामिना सह विवादो दुर्वारः । तस्मादिदं वचनं गुर्वादिभिः सह शिष्यादीनां व्यवहारकरणे लोकद्वये न श्रेय इह निन्दा-वहत्वादमुत्रनरकजनकत्वादित्येतत्परमेव । राजादिभिस्तु नायमुचितो व्यवहारो लोकद्वयहानिकरत्वादिति निवार्य-माणा अपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा तेषां यथा शास्त्रनिर्णयकरणमदोष एव । गुर्वादिभिः सह व्यवहारः शिष्यादीनामनादेयो राज्ञेत्यभिधानात् पुत्राद्यनिवारणे परं दृष्टादृष्टदोष इति ध्येयम् ।

गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ ।

एतेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते ॥

इति मदनरत्नवृत्तवृत्तव्यतिवचनमप्येतदभिप्रायक्रमेव

मदनरत्नकल्पतरुनाकरेषु तु राजा यथा कथञ्चिदर्थमा-
कलय्य विवादोपशमं कुर्यात् । तच्च प्रतितरलेखकपूर्वकं विचारं
कुर्यादिति व्याख्यातन्तदसत् । कथञ्चिदर्थानाकलने चतु-
ष्पाद्यवहाराप्रवर्त्तनस्यावश्यकत्वात् । पूर्वप्रदर्शिततात्पर्यवर्णन-
मन्तरा गत्यभावात् ।

एकस्य बज्जभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेष्य जनस्य च ।

अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्धिरुदाहृतः ।

इति नारदवचनम् । तस्यापि भिन्नार्थैरनेकैरेकस्य युग-
पद्यवहारो नादेय इत्यर्थः ।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु सविदं लङ्घयेच्च यः ।

एकघ्नतां बहूनाञ्चेत्यादि स्मरणाङ्गणद्रव्यहारिण एकस्य
बज्जभिस्ताडितस्य वा गणेन ताडयितृभिश्च सहैकार्ये युगप-
दपि व्यवहारस्य युक्तत्वात् । भिन्नार्थैरपि क्रमेणापि व्यव-
हारादर्शनेन तत्तदर्थानिर्णयप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञादोषा अपि
वक्ष्यमाणा स्तादृग्व्यवहारानादेयत्व एव पर्यवस्यन्ति ।

अथ सदृष्टकसभापतेः कार्यं निरूप्यते ।

तत्रावेदयितुः प्रश्नप्रकारमाह । कात्यायनः ।

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतम्पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा माभैषीर्वूहि मानव ! ॥

केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम् ।

एवं पृष्टः कार्यं यथा वेदयेत्तं प्रकारमाह । याज्ञवल्क्यः ।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तदिति ॥

चेदित्यनेन यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदेयेत्तर्हि न
वलाद्वादये-दित्युक्तम् । तथा च मनुः ।

नोत्पादयेत् स्वयङ्कार्यं राजानाप्यस्य पूरुष इति ।
पितामहोऽपि ।

नतु पश्येत् समुत्प्रेक्षा स्वयं वा पुरुषेण वेति ।
नारदोऽपि । नतु राजा वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः ।

उत्पादयेत्तु कार्याणि नराणामविवादिनाम् ॥
तथोत्पन्नमपि कार्यं कार्याणां तत्सम्बन्धिना वाऽनिवे-
दितं कथञ्चिदवगम्यापि न राजादिभिर्वलाद्वादनीयमित्यप्याह ।

मनुः । नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चनेति ।
अन्येनासम्बद्धेन कथञ्चन रागलोभादिना । अर्थं कार्यं
ग्रसेत् स्ववशं कुर्यात् । अतएव पितामहः ।

न रागेन न लोभेन न क्रोधेन न ग्रसेन्नृपः ।
परैरप्रापितानर्थान्नापि स्वमनीषयेति ॥
परैः कारितत्सम्बद्धैः कारिसम्बन्धाः पुत्रभ्रातादयः ।
यो न भ्राता नच पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्याद्यवहारेषु विब्रुवन् ॥
इति नारदवचनात् ।

अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थि प्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयो जयपराजयौ ॥
इति कान्यायन वचनाच्च । पितामहोऽमुमर्थं स्पष्टमाह ।
पिता माता सुहृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा ।
यदि कुर्युरुपस्थानं वादन्तत्र प्रवर्त्तयेदिति ॥
यः कञ्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगात् येन केनचित् ।

तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्मृतमिति ॥

अनिवेदितानां दानापवादमाह स एव ।

कलानि चापराधांश्च पदानि नृपते स्तथा ।

स्वयमेतानि गृह्णीयान्नृपस्त्वा-वेदकैर्विनेति ॥

कलान्याह स एव ।

पथिभङ्गोपराद्धेपी प्राकारोपरिलङ्घकः ।

निपानस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ।

परिखापूरकश्चैव राजछिद्र-प्रकाशकः ॥

अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ।

प्रविशत्यनियुक्ते यो भोजनञ्च निरीक्षते ॥

विण्मूत्रक्षेष्मवातानां क्षेप्ता कामान्नृपाग्रतः ।

पर्यङ्कासन बन्धी चाप्यग्रस्थाननिरोधकः ॥

राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च विधृतः प्रविशेत्तु यः ।

यस्यापद्वारेण विशेद वेलाया न्तथैव च ॥

शय्यासने पादुके च शयनाशनरोद्दण्डे ।

राजन्यासन्न-शयने यस्तिष्ठति समीपतः ॥

राज्ञोविद्विष्टि-सेवीचाप्यदत्त-विहितासनः ।

वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ॥

स्वयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ।

अनियुक्तः प्रभाषी च नृपाक्रोशक एव च ॥

एकवासा स्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽवगुण्ठितः ।

विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च परीधानं विधूनकः ॥

शिरःप्रच्छादकश्चैव छिद्रान्वेषण तत्परः ।

आसङ्गी मुक्तकेशश्च प्राणकर्णाक्षि दर्शकः ॥

दत्तोल्लेखनकश्चैव कर्णनासाविशोधकः ।

कलान्येतानि पञ्चाशद्भवन्ति नृप सन्निधाविति ॥

राज्ञः शय्यायां शयनन्तर्दीयासनोपवेशनन्तत्पादुकारो-
हणमिति त्रीणि कलानि । वस्त्राभरणयोश्चैवेत्यत्रापि
स्वयंग्राहेण परिधायक इति योज्यम् । परिधायपदं समा-
सान्तर्गतमपि बुद्ध्या निष्कर्षणीयम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु
वस्त्राभरणयोश्चेत्यत्रादत्तग्राहक इति शेषमाह । तद्वेयम् ।
पूर्व-व्याख्यानेनोत्पत्तौ शेषाध्याहारस्यायुक्तत्वात् । मुक्तकेश
इति द्विःपाठो संयतकेशमुण्डितकेशयोः समावेशार्थः । अपरा-
धानाह नारदः ।

आज्ञा-लङ्घन-कर्त्तारः स्त्रीवधो वर्णशङ्करः ।

परस्त्री-गमनञ्चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ।

वाक्पाकृष्यमवाच्याय दण्ड-पाकृष्यमेव च ।

गर्भस्य पातनञ्चैवेत्यपराधा दशैवत्विति ।

पदान्याह पितामहः ।

उत्कृत्ती शस्यघातीचाप्यग्निदश्च तथैव तु ।

विध्वंसकः कुमार्याश्च निधानस्योपभोजकः ।

सेतुकण्टक-भेत्ता च क्षेत्तसञ्चरकस्तथा ।

आरामच्छेदकश्चैव गरदश्च तथैव च ।

राज्ञो द्रोहप्रकर्त्ता च तन्मुद्रा भेदकस्तथा ।

तन्मन्त्रस्य प्रभेत्ता च वद्धस्य च विमोचकः ।

भोगदण्डौ च गृह्णाति दानं विक्रयमेव च ।

पटहा-घोषणाच्छादी द्रव्यमस्वामिकञ्च यत् ॥

राजा बलीढद्रव्यं यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपज्ञेयानि पण्डिता इति ।

एतानि कलान्यपराधपदानि च राजा नावेदितान्यपि ।
स्वयङ्मयञ्चित् ज्ञात्वा विचारयेत् । यदा तु स्वयं ज्ञातुमशक्त-
स्तदास्तोभकसूचकद्वारा ज्ञात्वा विचारयेत् ।

स्तोभकसूचकस्वरूपमुक्तं कात्यायनेन ।

शास्त्रेण निन्दितन्वर्थ-मुख्यो राज्ञा प्रचोदितः ॥

आवेदयति यत्पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ।

नृपेण विनियुक्तो यः परदोषा-नवेक्षणो ॥

नृपस्य सूचयेज्ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृत इति ।

शास्त्रेण निन्दितवृत्तादिकम् । अर्थो मुख्यः प्रयोजनम्
यस्य धनलाभप्रयोजनक इति यावत् । राजनियोगान पेक्ष
एव यः परापराधं राज्ञो निवेदयति । सः स्तोभको । यस्तु
तन्नियोगेन निवेदयति स सूचको इत्यनयोर्भेदः । आवेदकेन
चैव स्वर्धेन नावेदनं कर्त्तव्यमित्याहोशनाः ।

सशस्त्रोऽनुत्तरीयश्च मुक्तकेशः सहासनः ॥

वाहनस्थोऽथ वा सुग्वी वदन्दण्डमवाप्नुयात् । इति

मुक्तकच्छ इति माधवीयपाठः । विनीतवेषो वदेदिति
तात्पर्यम् । तदाऽऽवेदकवचनं लेखकः फलकादिषु राजाद्या-
ज्ञया लिखेदित्याह नारदः ।

रागादिना यदैकेन कोपितः करणे वदेत् ।

तदोमिति लिखेत्पूर्वं लेखकः फलकादिष्विति ॥

करणे धर्माधिकरणे । ओमित्यनेन यथावेदितन्तथैव
लिखेदित्युक्तम् । लिखनानन्तर कृत्यमाह । कात्यायनः ।

एवमृष्टः स यत् ब्रूयात् ससभ्यै ब्राह्मणैः सह ।

विचार्य कार्यं न्याय्यञ्चेदाह्वानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां वा निक्षिपेत् तत्र पुरुषं वा समादिशेदिति ।

न्याय्यं न्यायादनपेतं मया जन्मान्तरेऽस्यै दत्तमृणं यन्न
प्रत्यर्पयतीति इत्यादिवद्विचारायोग्यं यन्न भवतीत्यर्थः ।
तस्मिन्नावेदके पुरुषं साध्यपालनामानम् । आह्वानार्थमभियु-
क्तस्येत्यर्थात् । तथा च वृहस्पतिः ।

यस्याभियोगं कुरुते तच्चेनाशङ्क्याऽथवा ।

तमेवाह्वानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥

उत्तरदाने तस्यैवाधिकारादितिभावः ।

कात्यायनः । अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्यसङ्गतैरिति ।

इतरस्याभियुक्ततदेकार्थभिन्नस्य । असङ्गते-रसम्बन्धात् । अभि-
युक्तानामपि केषाञ्चिदनाह्वानमाह । स एव ।

अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ।

कार्यातिपाती व्यसनी नृपकार्योत्सवाकुलान् ॥

मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ॥

अकल्पो व्याधितः । विषमस्थः सङ्कटापन्नः । क्रियाकुलो
नित्यनैमित्तिककर्मकरणव्यग्रः । कार्यातिपाती । यस्य तदा-
नीमागच्छतो गुरुतरकार्यहानिः । व्यसनी । इष्टवियोगादि-
जन्यशोकवान् । मत्तो मदनीयसेवनेन च्युतमतिः । उन्मत्तो
ग्रहाद्याविष्टः । प्रमत्त स्तदानीं सर्वत्रानवधानवान् । आर्त्तो-
विषादवान् । भृत्यग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणम् । अतएव ।

नहीनपक्षां युवतिङ्गुलेजातां प्रसूतिकाम् ।

सर्ववर्णोत्तमाङ्गन्यान्तां ज्ञातिप्रभुका स्मृता ॥

इत्यत्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानप्रतिषिध्य स्वतन्त्राणान्तासा-
माह्वानमाह । स एव ।

तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।

निष्कुला याश्च पतितास्तामा माह्वानमिष्यत इति ॥

नारदः । निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षु व्यसनेस्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः शस्यावापे कृषीवन्ताः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालं आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।

विषमस्याश्च नासाध्या नचैतानाह्वयेन्द्रप इति ॥

निर्वेष्टुकामो विवाहे उन्मुखः । एते च कालान्तर आह्वा-
तव्याः । यदा तु तत्कालाह्वानमावश्यकं तदा पुत्रादि यत्
प्रतिनिधयः । इदमाह वृहस्पतिः ।

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।

पूर्वोत्तरं वदेत् बन्धुर्नियुक्तो योऽयवा नरः ॥

बन्धुः पुत्रादिस्तस्य परार्थवादित्वाभावात् ।

निरुक्तस्य तत्वादेव । प्रतिनिध्याह्वानेन यदि न निर्वाहः
कालातिपातासहत्वञ्च यत्र च प्रतिनिधिकरणप्रतिषेधस्तत्र
यथा कथञ्चिदकल्पाद्याह्वानमाह स एव ।

कालन्देशश्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलावलम् ।

अकल्पादीनपि शनैर्या नैराह्वापयेन्द्रपः ॥

ज्ञात्वा-ऽभियोगं येऽपि स्युर्वन्नेप्रव्रजितादयः ।

तानप्याह्वापयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥

गुरुकार्येषु आह्वापयेदिति समन्धः ।

निमित्तसप्तमीचेयम् । गुरुकार्यनिमित्तमाह्वापयेदित्यर्थः ।

अकोपन् सान्त्वयन् ।

प्रतिनिधिप्रतिषेधं क्वचिदाह कात्यायनः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमे ॥

अन्येषु चातिपापेषु प्रतिवादी न दीयते ॥

मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शने ।

अभक्ष्यभक्षणौ चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे वृषद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्तापि विवदेत् स्वयमिति ॥

पुनस्तेयग्रहणं सर्वथा तत्र प्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमिति
मदनरत्नाकरः पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसन्दिशात् सुव-
र्णस्तेयपरमिति तु वयम् । प्रतिवादी वादिप्रतिवादिनोः प्रति-
निधि रीदृशेषु गुरुकार्येषु न ग्राह्यमित्यर्थः ।

राजाह्वानमतिक्रामतो दण्डो दृढस्यतिर्नोक्तः ।

आहुतो यत्र नागच्छेद् दर्पाद्वन्धुवलान्वितः ॥

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डमप्रकल्पयेत् ।

अभियोगभेदेन दण्डभेदस्तु कात्यायनेनोक्तः ।

आहुतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनात् ।

तस्य कुर्यान्नृपोदण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशत् मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्थान्नित्यं पञ्च शतावरः ॥

गुरुकार्येषु नित्यञ्चाशक्त इति विशेषणादापन्नानागमने
दण्डो नास्तीति कथितम् । व्यासेन तु स्पष्टमुक्तम् ।

परानीकहते देशे दुर्भिक्षव्याधिपीडिते ।

कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डेन परिकल्पयेत् ॥

आपन्मात्रमत्रागमनासम्भवहेतुभूतं विवक्षितम् ।

आवेदनाय जिगमिषता कृतावेदनेन वा कार्यान्तरवैय-
ग्रादिना राजाह्वानविलम्बेराजशपथादिना प्रतिवादिनःप्रति-
रोधश्च आसेधापरपर्यायः कार्य इत्याह कात्यायनः ।

उत्पादयति यो हिंसान्देयम्वा न प्रयच्छति ।

याचमानाय दौःशील्यादाकृष्यो ऽसौ नृपाज्ञया ॥

आवेद्य तु नृपे कार्यं मसन्दिग्धे प्रतिश्रुते ।

तदासेधं प्रयुञ्जीत यावदाह्वानदर्शनमिति ॥

प्रतिश्रुते विचार्यत्वेन निश्चिते प्रतिज्ञाते च ।

नारदोऽपि । वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तश्च तद्वचः ।

आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनमिति ।

वक्तव्ये निर्णीतव्ये । आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव ।

स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥

स्थानासेधो यावन्निर्णयमस्मात् स्थानात्पदमपि न चलित-
व्यमित्यादिरूपः । कालासेधः एतावन्तं कालं कार्यान्तरं न
करणीयम निर्णीयाऽमुं व्यवहारमितीदृशः । निर्णयावधि
विदेशगमन न्नकार्यन्तयेत्येवं विधः प्रवासासेधः । देशकालाव-
धिरहितो निर्णयमात्रावधिकः स्नानादिकर्मनिरोधः कर्मा-
सेधः, कचिदासेधनिषेधस्तोनैवोक्तः ।

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।

आसिद्धस्तम्परासेध मुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥

आसिद्धस्यापराधाभावमुखेन निषेध उक्तः । दुर्दशेति मा-
धवीयपाठो दुर्दशा दुरवस्थेति तत्त्वार्थः । अतएवासेधानर्हसेध
एव प्रत्युत दण्ड उक्तः । कात्यायनेन । आसेधयं स्वनासेध्यं
राज्ञा शास्य इति स्थितिरिति नारदोऽपि ।

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छादनादिभिः ।

आसेधयदनासेधैः स दण्डो नत्वतिक्रमम् ॥

स एव । आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्त्तते ।

स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् नासेद्धा दण्डभाग्भवेत् ॥

कात्यायनः । आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन्दण्डमर्हति ।

अनासेध्या उक्तास्तेनैव ।

वृक्षपर्वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिता ॥

विषमस्याश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ।

व्याध्यार्त्ता व्यसनस्याश्च यजमानास्तथैव चेति ॥

निर्वेष्टुकाम इत्याद्याह्वाननिषेधप्रसङ्गेन आसेधकमपि ना-
रदवचनं प्रागलेखि । वृहस्पतिरपि ।

शास्त्रोद्वाहोद्यतो रोगी शोकात्तर्ज्ज्मत्तबालकाः ।

मत्तो वृद्धोऽभियुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥

आसन्ने सैनिकः सङ्घो कर्षको वापसंग्रहे ।

विषमस्याश्च नासेध्याः स्त्रीसनायास्तथैवचेति ॥

सङ्घो युद्धे । वापसङ्ग्रह इत्येकवङ्गावो द्वन्द्वे । तथा च वीज-
वापे तत्संग्रहेचेत्यर्थः । स्त्रियः सनाथाश्चेत्ययमपि द्वन्द्वः । स्त्रियः
कुलस्त्रियः । अन्यासामाह्वानवदासेधेऽप्यविरोधात् । सनाथाः
परतन्त्राः भृत्यादयः । स्वाध्याद्यनुमतिमन्तरेण न सेध्याः
स्त्रिया सह रहसि स्थिताः ।

स्त्रीमनायास्तत्काले नासेध्या इति तु पौलस्त्याः

आसेधस्य कालान्तरेऽपि सम्भवादनुचितदेशकालावस्था-
स्वासेध कृतासेध पीडातिशयप्रसक्तौ वा नासेधः कार्यस्तादृ-
शासेधे चासेध्या दण्डो नासेधस्तदतिक्रमकरणाद्यधोचिता
सेधे तदतिक्रमे स दण्ड इति सकलवचनतात्पर्यम् । अतएवा-
र्थसिद्धानामपि केषाञ्चिदासेधानां सेधनिमित्तानामप्यपञ्चनम् ।
राजपुरुषाय च साध्यपालनामकायाज्जताह्वयकद्वारा भर्ति
र्दापनीया देशकालाद्यनुसारेणेत्याह । कात्यायनः ।

एकाह द्वादशपेक्षन्देशकालाद्यपेक्षया ।

दृताय साधिते कार्ये तेन भक्त्यदापयेत् ॥

देशकालावयः शक्त्याद्यपेक्षभोजनं स्मृतम् ।

आकारकस्य सर्वत्र इति तत्त्वविदो विदुरिति ॥

आकारकस्याह्वानकर्तुः ।

अभियोक्तादीनामुक्ति क्रमः कात्यायनेनोक्तः ।

तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयादभियुक्तं स्वनन्तरम् ॥

तयो रन्ते सदस्यास्तु प्राङ्ङ्वाकस्ततः परम् ।

सभ्यप्राङ्ङ्वाकयोरिदम्पञ्चादभिधानमनुयोगादिव्यतिरिक्त-
प्रत्याकलितादिविषयक वचनपरमनुयोगादीनाम्प्रागेव तत्-
कर्तव्यत्वादित्यवधेयम् । प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां वदेदित्यर्थः ।
अभियुक्तस्वनन्तरमुत्तरं ब्रूयादिति । वादिप्रतिवादिनोर्ध-
र्माधिकरणप्राप्तयोः प्रतिभूः नसभ्येन सभापतिना ग्राह्य-
इत्याह । याज्ञवल्क्यः ।

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

उभयोरधिप्रत्यर्थिनोः प्रतिभूस्तत् स्थाने प्रतिभवति तद्व-

इवतीति प्रतिभूर्लङ्गकः कार्यनिर्णये निर्णयकार्यं साधि-
तफलदाने पराजयनिमित्तदण्डदाने जिताद्राजग्राह्य-
भागदाने च समर्थः । शक्तो ग्राह्यो व्यवहारद्रष्टाससभ्येनै-
त्यर्थः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कार्यशब्दस्य परनिर्णयार्हस्यापि
पूर्वनिपात इति विज्ञानेश्वरः । नासिकास्तनयोध्माधेटोरिति
भगवतः पाणिनेरित्यादिस्त्वप्रयोगात्पूर्वनिपातशास्त्रानि-
त्यत्वज्ञापनात् । तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णमित्यादिस्त्वत्वे
प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति वदता श्रीमता भगवता महाभा-
ष्यकारेण षष्ठीसमासे षष्ठ्यन्तस्यापि कचित्परनिपात-
ज्ञापनाद्वा । कार्यशब्दस्य परनिर्णय इति मदनरत्नकारः ।
तत्त्वनुशासनाभावे ज्ञापकानुखरणमन्यया प्रसङ्गादित्युक्तम् ।
केचित्प्रतिभुवो न ग्राह्या इत्याह । कात्यायनः ।

न स्वामी नच वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

निरुद्धो दण्डिनश्चैव संशयस्थो न कुतश्चित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च येच वै प्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुन्दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥

रिक्थी भ्रात्रादिः । रिक्तो निर्धनः । अत्यन्तवासिनो
नैष्ठिक ब्रह्मचारिण इति मिताक्षरादिषु । अन्यत्र वासिन
इति पठित्वा देशान्तरवासिन इति मदनरत्ने व्याख्यातम् ।
अविज्ञातो विशेषतोऽपरिचितः । याज्ञवल्क्यः ।

स्नातृणा मय दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यष्टयं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम् ॥

नारदः । साक्षित्वम्प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ताः भ्रातरः कुर्युर्नान्विभक्ताः परस्परम् ॥

इदमपि दृष्टार्थम् । तथा प्रतिभूभेदात् तत्कार्यञ्च ऋणार्थ-
दानप्रस्तावे वक्ष्यते प्रतिभुवो यद्यलाभोऽर्थिप्रत्यर्थिनो रन्ध्र-
तरस्य तदा किं कार्यमित्यपेक्षित आह कात्यायनः ।

अथचेत्प्रतिभूनास्ति कार्ययोस्तु विवादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥

भृत्याय राजपुरुषाय रक्षकाय सार्धपालाख्याय ।

अत्रैकत्वमविवक्षितम् ।

वादिन इत्युपलक्षणं प्रतिवादिनोऽपि ।

अथव्यहारपादाः प्रतिज्ञादयः प्रस्तूयन्ते ॥

ते चत्वारः ।

परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।

वाक्यान्वयाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भाषोत्तरक्रियासाध्य सिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयत ॥ इति वचनात् ।

वृहस्पतिः ।

भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च ।

प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पद इति ॥

कात्यायनोऽपि पूर्वपक्षश्चोत्तरपक्षश्च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादश्च तेनायं चतुष्पात्समुदाहृतः ॥

वृहस्पतिः । मिथ्यायां चतुरः पादाः प्रत्यवस्कन्दने तथा ।

प्राङ्म्याये च सतु त्रयो द्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु ॥

तृतीयतुरीयपादयोः सम्प्रतिपत्तावसम्भवात् द्विपात्त्वमिति ।

अत्र विज्ञानयोगिना । साध्यसिद्धिस्तु सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति ।
विपरीतमतोऽन्यथेति योगीश्वरोक्ते जयपराजयावधारणं
तल्लक्षणं चतुर्थपादः इत्यभिधायोत्तराभिधानानन्तरमर्थिप्रत्य-
र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादित्यादि परामर्शलक्षणस्य प्रत्या-
कल्पितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानुक्ते व्यवहर्तृसम्ब-
न्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमित्युक्तम् । अपरार्कस्तु, साध्य
सिद्धिपदेन प्रत्याकलितमेव व्याचख्यौ । यदाह । अत्र सिद्धि-
शब्देन सभ्यानामर्थि प्रत्यर्थि जयपराजयोपायभूतप्रमाणस्येदं
शास्त्रतः प्राप्नोतीति विचारकाणां परामर्शप्रत्याकलितादिशब्द-
वाच्य उच्यते सिद्धिफलत्वादिति । प्रागुदाहृतं कात्यायनवचनञ्च
तत्र सन्नादितवान् ।

पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयोत्तरस्तथा ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथेति ॥

वृहस्पतिवचनस्थं निर्णयफलकपरामर्शरूपं प्रत्याकलित-
परमेव निर्णयपदमुपचारादित्याह ।

इतरथा पूर्वोदाहृतं तद्वचनविरोधः स्यात् ।

तत्र प्रतिज्ञावादिकः स्यादित्यपेक्षिते । नारदः ॥ राज्ञे
कुर्व्यात् पूर्वमावेदनं यस्तस्य ज्ञेयः पूर्ववादो विधिज्ञैरित
पूर्ववादः प्रतिज्ञा । पूर्ववादिकस्यैव प्रतिज्ञावादिनेत्यस्याप-
वादमाह । स एव ।

यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिकम्भवेत् ।

तस्यार्थिवादो दातव्यो नयः पूर्वं निवेदयेत् ॥

अर्थिवाद प्रतिज्ञा । वृहस्पतिः ।

अहं पूर्विकया यातावर्थि प्रत्यर्थिनौ तथा ।

वादो वर्णनपूर्वकं ग्राह्यः पीडामवेक्ष्यचेति ॥

मनुरपि । अर्थानर्थानुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्थिणाम् ॥

ब्राह्मणादीनां युगपद्वर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ब्राह्मणस्यादौ ततः क्षत्रियस्येत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्यवहारः प्रवर्त्तनीयो राज्ञा पीडाधिक्यकार्यगौरवे चेदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य तदा न पूर्वावेदनक्रमो नापि वर्णक्रमः । यदा तु सर्वे सवर्णास्तदा आवेदनक्रमः । युगपदावेदने समानवर्णत्वे समानपीडत्वे च ससभ्यः सभापतीच्छेति निर्गलितोऽर्थः । प्रतिज्ञालक्षणमाह याज्ञवल्काः ।

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथा वेदितमर्थिना ।

समा-मासतदद्वाह नामजात्यादिचिह्नितम् ॥

अर्थत इत्यर्थः साध्यः । सोऽस्यास्तीत्यर्थी । तद्विपरीतः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लिखनीयं ससभ्येन सभापतिना । यथा वेदितं पूर्वावेदनमनतिक्रम्य येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थिसमक्षमपि न पुनरन्यथा । तथा-सत्यन्यवादित्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते । प्रागेवार्थिना स्वप्रतिज्ञातार्थस्य लिखितत्वादधुना लेखनमर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह । समामासेति । संवत्सर-मासपक्षतिथिवारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपा-त्तैश्च द्रव्यसङ्ख्या तज्जाति ऋणग्रहणादिस्थान वेलानक्षमालिङ्गा-दिभिर्यथोपयोगं चिह्नितमिति कार्यमात्रमावेदनकाले लि-खितमधुनोपयुक्तविशेषण सहितं लिख्यत इति नानर्थक्यमिति भावः ।

आदिशब्दग्राह्याणि च कात्यायन आह ।

निवेश्य कालं वर्षं च मासम्यक्षन्तिथिन्तथा ॥

बेलाग्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ।

साध्यममाणं द्रव्यञ्च सङ्ख्यानामतथात्मनः ॥

राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ।

क्रमात्प्रितृणां नामानि पीडामाहर्तृ-दायकौ ॥

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत् ।

कालो धनप्रयोगादिकालः । वर्षं पक्षलिखनकालीनं मा-
सपक्षतिथयोऽपि सन्ध्यावन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो-
बेला । प्रदेशः क्षेत्रादिस्थलविशेषः । विषयोऽन्तर्वेद्यादिदेशः ।
स्थानं विवादास्पदीभूत गृहादि ग्रामादि आकृतिरवयवसंस्था-
नविशेषः । वयस्तारुण्यादि । प्रमाणं निवर्त्तनप्रस्थादि ।
आत्मनोराज्ञां च क्षेत्रादि-भोगकालीनं वज्रवचनन्तदीय-
पित्रादि प्राप्तार्थम् निवासो निकटगृहादिः । पितरोऽर्थि-
प्रत्यर्थिनोः । पीडाप्रतिभूप्रभृतीनान्धनिकादिश्रुता । आ-
हर्त्ताप्रतिग्रहादिविषयवस्तूनि आनेता दायको दातृ-
विक्रेतादिः । क्षमालिङ्गान्यात्मीयधनादेः । परोपभोगाद्यपरा-
धसहनचिह्नानि ।

अन्यत् सुबोधं संग्रहकारोऽपि ।

अर्थवद्बर्तसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदम्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् ।

संक्षिप्तनिखिलार्थं च देशकालाविरोधि च ॥

वर्षर्तुमासपक्षाहो बेलादेशप्रदेशवत् ।

स्थानावसथसाध्याख्या जात्याकारवयोर्युतम् ॥

साध्यप्रमाणं सङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थि नाम च ।

परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कितम् ॥

क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृ-दायकम् ।

यदा-वेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥

इति अर्थवत् । प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तम् । अल्पा-
क्षरप्रभृतार्थत्वादि गुणयुक्तम् । परिपूर्णमध्याहाराद्यनपेक्षम् ।
अनाकुलमसन्दिग्धाक्षरम् । साध्यवत् । साधनीयार्थयुतम् ।
वाचकपदम् । गौणलाक्षणिकपदरहितम् । प्रकृतार्थाविरो-
धि प्रागावेदितार्थेन सह सत्त्वादि प्रसिद्धं लोकप्रसिद्धनति-
क्रान्तम् अविरुद्धम्पुनराष्ट्रप्राड्विवाकराजाद्यविरुद्धम् । पूर्वा-
पराविरुद्धं व्यवहारिकधर्माविरुद्धञ्च । निश्चितसंशयरहितम् ।
साधनक्षमम् । साधनार्हम् । सङ्क्षिप्तं शब्दाङ्गस्वरशून्यम् ।
निखिलार्थं निरवशेषवक्तव्यार्थप्रतिपादकम् । देशलोकावि-
रोधि । मध्यदेशीयमसुकक्षेत्रम् । शरत्कालीननामकमहस्त्रं
च मदीयमपहृतमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम् । परात्मनोः
प्रतिवादिवादिनो र्येपूर्वजाः पित्रादेय स्वयः अनेके राजानः
क्षत्रादिभुक्तिकालीनास्तेषान्नामभिरङ्कितं युक्तम् । अत्रार्थवत्त्वा-
दीनि देशकालविरोधित्वमर्थिप्रत्यर्थिनाम वेति सर्वत्र भाषाया-
मवश्यम्भावानि । तैर्विना साध्यनिर्देशासिद्धेः वर्षादीनि तु यत्र
यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव निवेशनीयानि सर्वाणि सर्वत्र
अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र वर्षादीनां कालानां वृद्धिधनद्वैगुण्या-
दिविवादेन प्रतिग्रहक्रयादिपौर्वापर्यवादे वीषयोगः । देशप्र-
देशस्थाननामाह । हर्तृदायकयो रात्रादिपूर्वजराजादिनाम्नां

च स्थावरक्षेत्रादिविवादेषु । साध्याख्या जात्याकारवयसां चौ-
 र्यादिस्वाम्यविक्रियादिविवादेषु । प्रमाणसंख्ययोर्मैयतुलिता-
 दिद्रव्यविवादे चौर्यादिविवादे च क्षमालिङ्गानामुपेक्षित
 परोक्षभुज्यमानभूम्यादिविवादे । आत्मपीडाया ऋणिकप्रति-
 भ्वादिविवादे एव मन्यदप्युन्नेयम् । अतएवाशयादाह ।
 कात्यायनः । देशञ्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च ।

जातिः सञ्ज्ञाधिवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ।

पितृपैतामहञ्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।

स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेदिति ॥

एतेषां तत्रोपयोगित्वात् । हारितोऽपि ।

आसनं शयनं यानन्ताम्नं कांस्थं मनोमयम् ॥

धान्यमश्वमयं यज्ञ द्विपदञ्च चतुष्पदम् ।

मणिसुक्ता प्रजालानि हीरका-रूप्य-काञ्चनम् ॥

यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्या तदैव तु ।

यस्मिन्देहे च यद् द्रव्यं येन मानेन मीयते ॥

तेन तस्मिंस्तदा सङ्ख्या कर्तव्या व्यवहारिभिरिति ।

मानसंख्याशब्दावत्रान्योऽन्योपलक्षणम् ॥

अत्रैतावद्विवक्षितं यत्र यावदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेश्य
 भाषापत्तेः । अन्यथा साध्यनिर्देशस्यापूर्वत्वात् पक्षाभासतापत्ते-
 रधिकनिवेशादृष्टार्थतापत्तेरिति । कात्यायनोऽर्थत एवाह ।

देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ज्ञाविवर्जितः ।

क्रियमानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते ॥

क्रिया प्रमाणम् । मानं साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वी-

क्षपक्षलक्षणरहितानाम्पक्षाभासत्वमर्थसिद्धं तथापि नारदा-
दिभिः स्पष्टार्थं प्रपञ्चितम् । तत्र नारदः ।

अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्यहीनाधिकं भ्रष्ट भाषादोषा उदहृताः ॥

एतान् स एव विवृतवान् ।

अर्थे साधारणेऽप्येको सम्बन्धोऽद्यानियुक्तकः ।

लेखयेद्यत्तु भाषार्थमन्यार्थन्तं विदुर्वुधाः ॥

गणकार्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा लेख-
येद्यस्यां भाषायामित्यर्थः ।

ब्रह्महायमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः ।

साध्यं च मोचयेत्पञ्चादर्थहीनान्तु तां विदुः ॥

उक्तं साध्यवादिना यस्यान्त्यज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः ।

गणिते तु लिखिते मेये तथा क्षेत्तृगृहादिषु ॥

यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणाविवर्जिता ॥

सङ्ख्यानं सङ्ख्येति व्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणनन्तोलनं
ज्ञानानां परिग्रहः ।

विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् ।

नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समाभासस्तथा पक्षस्तथिर्वारस्तथैव च ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनान्तु तां विदुः ॥

अवश्यं यद्यत्र पूर्वोक्तरीत्यालेख्यन्तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः ।

लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तथोत्तरे ।

निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्वमधिकान्तां विनिर्दिशेत् ॥

साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम् ।

व्युत्क्रमादत्राधिक्यन्तेनाप्राप्तकालता फलिता ।

यत्र स्यात्तु यथा पूर्वं निर्दिष्टम्पूर्वादिना ॥

सन्दिग्धमेव लेख्येन अष्टान्माषान्तु तां विदुः ।

उभयम्पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं
स्यादित्यर्थः । कात्यायनः ।

अप्रसिद्धं निरावाधनिरर्थनिष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥

अप्रसिद्धमाह । वृहस्पतिः ।

न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः ।

यथा । फलसहस्ररुष्टक्षेत्रमपहृतमिति ॥

मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि प्रसिद्धमि-
त्याह विज्ञानेश्वरः । वृहस्पतिना त्विदमसाध्योदाहरण-
मुक्तं न्तञ्च वक्ष्यते । निरावाधनिरूपद्रवमस्मिन्मन्दिरे दीप्य-
मानदीपकप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति निर-
र्थमभिधेयहीनं मदीयङ्गचटतपञ्जवगडदशं गृहीत्वा न ददा-
तीत्यादि विज्ञानयोगी । वृहस्पतिवचनात्त्वन्यथा निरर्थकप-
दार्थः प्रतीयते । यथाह ।

स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृत इति ।

एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अहमनेन सस्मि-
तमीक्षितः । मासकी शिक्षा तेन अपहृतेत्यादीनि । निष्प्रयोजनं
यथायं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि मिता-
क्षरा स्मृतिचन्द्रिकयोदाहृतम् । वृहस्पतिना तथैव लक्षितम् ।

कार्यबाधा विहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजन इति ।

स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् ।

कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारनिरर्थकः ।

वाक्पाश्यादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः ॥

कुसीदस्य दानन्तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषय व्यव-
हारैर्हीनो निरर्थकः । वाक्पाश्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुभि-
र्हीनो निष्प्रयोजन इत्यर्थः । अष्टादश पदाविषयः पक्षो दुष्ट
इत्याशयः । असाध्यविरुद्धावाह स एव ।

ममानेन प्रदातव्यं शशमृङ्गकृतन्धनुः ।

असम्भाव्यमसाध्यन्तं पक्ष माहुर्मनीषिणः ।

यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवाकेऽथ राजनि ।

पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयत इति ॥

मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्यथोक्तौ । देवदत्तेनाहं सम्भू-
भङ्गमुपहसित इत्याद्युक्ताध्यसाधनासम्भवात् । अल्पकाल-
त्वान्न साक्षादिसम्भवोत्पन्नत्वान्न दिव्यमिति । मूकेनाहं शम्भु
इत्यादिविरुद्धमिति । पुरराष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन
व्याख्याय राज्ञाविवर्जित इत्यादिस्मृत्यन्तरञ्च तदर्थतयोदाहृ-
तन्तञ्च पूर्वमस्माभि रनादेयमथ्यवहारनिरूपणे लिखितम् ।

अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः ।

यथा भिन्न क्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः ।

अतीतकालो विद्विष्टः पक्षो नादेय इष्यते ॥

यथास्थानानिवेशेन नैवपक्षार्थकल्पना ।

शस्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः ॥

व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो भिन्नक्रम इति यावत् ।

व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थाबोधकः ।

प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः ।

मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
 निरर्थकः सवै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ।
 भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
 अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविस्मृतः ॥
 यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् ।
 विवक्ष्यते क्रियाभेदाः सपक्षोद्विष्ट उच्यते ॥
 भूतसाधनं मूलभूतं साधनान्तेन वर्जितः ।

भूतकालः साध्यकालः । अन्यानपि पक्षाभासानाह स एव ।

अन्याक्षरनिवेशेन अनर्थगमनेन च ।
 आकुलन्तु भवेत्लेख्यं क्रियाचैवाकुला भवेत् ॥
 साधनं सह साध्येन निर्दिष्टं यत्र लेख्येत् ।
 उक्तक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यतीति ॥
 विरुद्धश्च विरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ ।
 एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षदूरत स्त्यजेत् ॥
 परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत् ।
 विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यतीति ॥

यत्तु । पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति ॥

स्मरणात् तस्यायमर्थः । राज्ञा विवर्जितो राजत्यक्तशु-
 क्तादिविषयकर्णानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्न
 सिध्यतीति । मदीयारूपका इत्यन्तोऽनया वृद्धानेन गृहीताः
 सुवर्णञ्च यदस्मरस्ते मया निक्षेपीकृतमयमिदं मदीयक्षेत्र-
 मपहरतीत्यनेकपदविषयस्यापि पक्षस्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे
 तच्च निर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।

वेङ्गप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामन्तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभूक्षयेति ॥

कात्यायनवचन विरोधाच्च ।

तस्माद्युगपत् पक्षाभासतेत्येव रमणीयम् ।

अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्त्वत्पदसम्बद्धम् ॥

हिरण्यरूपकवासांसि वानेन मन्तो वृद्धा गृहीतान्यस्य
हस्तेमया निःक्षिप्तान्यनेनापहृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युग-
पदपीडशपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात् । साध्यञ्च विधिमुखेन प्रति-
षेधमुखेन वा पक्षनिक्षेपणीयमित्याह कात्यायनः ।

न्यायं संयच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम् ।

न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥

न्यायं स्वमित्यनेन ममैतावद्धनमादाय न ददातीत्यादि
प्रतिबन्धमुखतोऽपि लक्षिता । अन्याय वेत्यनेन ममेदमपहर-
तीत्यादि विधिमुखता प्रदर्शिता । वृहस्पतिरपि ।

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षमपक्षविदोविदुरिति ॥

प्रतिज्ञादोषैः प्रतिज्ञासन्धासादिभिर्मुक्तं रहितम् । तेच
दर्शिताः प्राक् । साध्यं साध्यार्हम् । प्रत्यर्थि धर्मविशिष्टधर्मि-
वचनमिति यावत् । सत्कारणान्वितं स्फुटदोषरहितहेतु-
सहितम् । निश्चितं सन्देहाजनकं वाक्यरचनायुक्तन्नतु स्वयमेव
निश्चितं विप्रतिपक्षावर्थनिश्चयाभावात् । लोकसिद्धं व्यवहा-
हारिकधर्माविरुद्धम् । अतएव मनुः ।

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।

बहिश्चेद्भाष्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥

प्रतिष्ठिता प्रसिद्धत्वादिदोषनिर्मुक्तादिभाषा प्रतिज्ञाव्या-
वहारिक धर्माविरुद्धा च सत्याग्राह्या न भवति राजादीना-
मित्यर्थः । भवदेवस्तु । यत्र श्रुतमात्रमेव सति लोकानां स-
म्प्रत्यय सल्लोकसिद्धन्तेन निर्धनकृतो लक्षादिसङ्ख्याधनाक्षेपो न
पक्ष इति व्याचख्यौ तद्वाधरूपप्रतिज्ञादोषवत्त्वेनैव तादृश-
पक्षस्य निराकरणात् । प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तमित्यनेनैव गती-
र्थम् । अथच पक्षः प्राक्पाण्डुलेख्यं भूमिफलकादौ कारयित्वा
शोधितः पञ्चात्मने लेखनीयः । तथा च वृहस्पतिः ।

अधिकाञ्छातयेदर्थान् न्यूनांश्च परिपूरयेत् ।

भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थो विनिश्चितः ॥

शातयेदुद्वेपेत् । भूमाविति पाण्डुलेख्यं योग्याधारोपलक्ष-
णम् । अतएवाह । स एव ।

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितमिति ॥

स्वभावोक्तन्नभयाद्युपाधिनोक्तम् । व्यासोऽपि ।

पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।

अनाधिकन्तु संशोध्य पञ्चात्मने निवेशयेत् ॥

शोधनञ्चोत्तरयोग्यतावधि विधेयम् । न ततः पर-मनव-
स्य अपत्तेरदृष्टार्थतापाताच्च । तथा च नारदः ।

शोधयेत्पूर्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शने ।

अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनमभवेत् ॥

अवष्टब्धस्योत्तरयोग्यस्य यस्त्वर्थप्रगल्भत्वात् पक्षदोषगुण-
हानादानाभ्यां शोधयितुमशक्तस्तस्य वक्तव्यार्थं निर्धार्य सभ्यैरेव
संशोधनीयः । यथाह वृहस्पतिः ।

अभियोक्ता प्रगल्भत्वाद्वक्तुन्नोत्सहते यदा ।

सभ्यैस्तु शोधनन्तस्य कार्यमर्थानुरूपत इति ॥

यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरन्दापयन्ति सभ्यास्तदा रागा-
होभाङ्गयाद्वापीत्याद्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रति-
ज्ञालेखनपूर्वकं व्यवहारः । प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति तात्पर्यम् ।
यदा त्वर्थिप्रत्यर्थिनोऽर्धेखनापाठवद्वाजकीयलेखकद्वारा तौ भा-
षोत्तरे लेखयतः । सचान्यतरपक्षपातेनान्यथा लिखत्यन्यत्
स राज्ञा चौरवद्दण्ड इत्याह कात्यायनः ।

अन्यदुक्तं लिखेदन्यद्वोऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवत्तासयेत्तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिरिति ॥

अत्र तासयेदित्युक्ते स्तत्प्रयोजनं पुनस्तादृशकार्ये वृत्ति-
निरोधे । स्मृतितत्त्वे तु चौरवच्छासयेदित्येवं पठितम् ॥ एव-
मुक्तलक्षणाः पक्षश्चतुर्विधः । तथाच बृहस्पतिः ।

शङ्काभियोगस्तत्त्वञ्च लभ्येऽर्थेभ्यर्थिनन्तथा ।

वृत्ते वादे पुन न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥

चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥

भ्रान्तिः शङ्कासमुद्दिष्टा तत्त्वन्तत्त्वार्थदर्शनम् ।

लभ्येऽर्थेभ्यर्थनं मोहस्तथावृत्ते पुनः क्रियेति ॥

नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥

उत्तर उत्कृष्टो विजयेति यावत् । यद्यपि न्यायाख्यपञ्चा-
वयववाक्यान्तर्गतं प्रतिज्ञास्वरूपं साध्यधर्मविशिष्ट धर्मिवचन-
भावः तथाप्यत्र सत्कारणान्वितमित्युक्तत्वात् सहेतुक-साध्य-

विशिष्टधर्मवचनं प्रतिज्ञेति गम्यते । हेतोश्च पक्षभूताऽध-
मर्णादिनिष्ठत्वं तदनङ्गीकृतं क्रियापदेन सिद्धतीति ध्येयम् ।
तथा सति स्थापनानुमानप्रयोग एव प्रतिज्ञा । प्रतिस्थाप-
नानुमानप्रयोग एव चोत्तरमतपर्यवस्यति । अतएव स्मृत्युक्त्या
उभयभासा यथायथमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिद्धादिनि-
ग्रहस्थानहेत्वाभासादिष्वेव पर्यवस्यन्ति । ततश्च त्वं शतं मंह्यं
धारयसि । ऋणत्वेन मत्तो गृहीततावद्धनत्वादिति भाषा-
शरीरम् । न धारयास्य गृहीतत्वात् प्रतिदत्तत्वादेत्याद्युत्त-
रशरीरम् । अत्र च न साधुशब्दनियमस्तदनभिज्ञानामतार्थि
प्रत्यर्थित्वदर्शनात् । बोधकास्तु येषां ये शब्दाः प्रसिद्धास्तैरेव
भाषा लेखनीया । प्रतिवादिसभ्यादीनां तदभिज्ञत्वे भाषा-
द्युत्तराद्यभिज्ञैस्तैरेव बोधनीया इत्याद्यूह्यम् । अतएव विष्णुधर्मे-
ऽध्यापनेऽपि साधुशब्दनियमान्नारद आह ।

संस्कृतैः प्राकृतैर्वीक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतइति ॥

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः । अथोत्तरपादो निरूप्यते ।
तत्र निर्दोषायाम्भाषायां निश्चिततदर्थेन प्रत्यर्थिनोत्तरन्देयम् ।
तथा च वृहस्पतिः ।

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्या ग्राह्य विशोधिते ।

प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरन्ततः ॥

विनिश्चिते संशयरहितज्ञानगोचरीकृतार्थे विशोधितेऽत
एव स्थिरीभूते लेखयेदिति वाचयेदित्यस्याप्युपलक्षणं वाच-
नपूर्वकत्वालेखनस्य । इदञ्चार्थिसन्निधावेव लेखनीयमित्याह ।
याज्ञवल्काः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ।

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना सः श्रुतार्थस्तस्येति कर्त्तरि
षष्ठी । तेन लेख्यमित्यर्थः । पूर्वावेदकोऽर्थो पूर्वपक्षादुत्तरो-
पन्यस्य इत्युत्तरम्पूर्वपक्षोपमर्दकमुच्यते यथाह तु नारद-
प्रजापती ।

पक्षस्य व्यापकं सार मसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरन्तद्विदो विदुरिति ॥

पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थम् । सारं न्याय्यम् ।
असन्दिग्धं सन्देहजनक-नानार्थादिशब्दरहितम् । अनाकुलं
पूर्वापराविरुद्धम् । अव्याख्यागम्यमप्रसिद्धदेशभाषाभिधानेन
प्रसिद्धार्थपद-दुल्लिष्टविभक्ति समासव्यवहितयोजना व्यवधा-
रण-कल्पना विपरिणामसाध्याहाराभिधानेन वा यत् क्लिष्ट-
व्याख्यानेन दुर्गमार्थं न भवति । हारीतोऽपि ।

पूर्वपक्षार्थं सम्बन्धमनेकार्थमनाकुलम् ।

उपयुक्तमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैकान्तसम्भवम् ।

अर्थिआव्यमगूढार्थन्देयमुत्तर मीदृशमिति ॥

अनेकार्थमनेके ऽर्था उपयुक्ता विशेषणादयो यत्र तत्तथा ।
नत्वनेकार्थपदयुक्तान्तस्य सन्दिग्धत्वेन दुष्टत्वात् । अनाकुल-
मुक्तार्थम् । उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनल्पम् । अव्यस्तानि व्यत्या-
सयोजनानपेक्षाणि पदानि यत्र तदव्यस्तपदम् । व्यापकम्प-
रिपूर्णार्थम् । नातिभूरि अनुपयोगि व्यस्तरहितम् ।
सारभूतत्वासन्दिग्धत्वे व्याख्याते । स्वपक्षैकान्तसम्भवम् ।
स्वपरिगृहीतपक्ष एवैकान्तेन नियमेन सम्भवति न कथ-

चिदपि पक्षान्तरकक्षामवगाहते तत् । अन्यद्यत्तार्थम् । शाठ्य-
दर्पादिभिर्यदोत्तरं न ददाति प्रतिवादी तदा कथञ्चित्
ससभ्यप्राङ्निवाकेन राज्ञे उत्तरं दापनीयमित्याह ।

बृहस्पतिः । पूर्वपक्षे यथार्थन्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

प्रियपूर्वं वचः साम भेदस्तूभयदर्शनम् ।

अर्थापकर्षणन्दण्ड स्ताडनं वन्धनं तथा ॥

उभयैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरन्तु यः ।

अतिकान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दण्डमर्हति ॥

उभयैर्दुभिस्तीव्रैश्चोपायैरित्यर्थः ।

कात्यायनः । यथार्थमुत्तरं दद्यादयच्छत् तच्च दापयेत् ॥

मोहाद्वा यदि वा शाठ्याद्यनोक्तं पूर्ववादिना ।

उत्तरान्तर्गतं वापि तद्ग्राह्यं सुभयोरपि ॥

मोहादिवशात् पूर्ववादिना गगनुक्तमप्युत्तरान्तर्गतं मुक्त-
राभिधानसमय एव प्रोच्यमानं सुभयोरुत्तरवादिव्यवहारं
दर्शिनो ग्राह्यं ग्रहणार्हं भवतीत्यर्थः । उत्तरलेखनोत्तरन्तु
न ग्राह्यमित्यर्थसिद्धमपि स्पष्टार्थमाह ।

स एव । उभयोर्लिखिते वाच्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।

अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् तस्मादर्थान् स ह्रीयते इति ॥

अथोत्तरभेदाः । तत्रकात्यायनः ।

सत्यं निथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

पूर्वन्यायविधिश्चैव मुत्तरं स्याद्वतुर्विधमिति ॥

सत्यं सम्प्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनङ्कारणोत्तरम् ।

व्यासः । साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता ।

यथा रूपकशतं मत्तु धारयसीत्युक्ते सत्यन्वारयामि
हास्यामीति च । यद्यपि भाषार्थस्यानिराकरणादनुत्तर-
त्वमस्याभाति । तथाप्यभियोक्ता साध्यतयोपन्यस्तस्य सिद्ध-
त्वोपन्यासात् साध्यत्वनिराकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयम् । तथा
च स्मरणम् ।

अनुक्ता कारणं यत्र पक्षवादी प्रपद्यते ।

प्रतिपत्तिस्तु सा ज्ञेया कारणे दूषणं पृथक् ॥

कारणं परोक्तहेतुदूषणम् । वादी प्रत्यर्थी । कारणे कारणो-
त्तरे पृथक् दूषणं भवेदित्यर्थः । नचास्याः सिद्धसाधनत्वेन
सदुत्तरत्वे पूर्ववादिनो निग्रहस्थानं स्यादिति शङ्क्यं दृष्टा-
यत्तेः । पराजयेऽपि पूर्ववादिनोदण्डः परं न भवति अपरा-
धाभावात् । वाचस्पतिस्तु तत्त्वनिर्णिनीषुकथायाः सिद्ध-
साधनस्यादोषत्वान्न निग्रहोऽपीत्याह । न चैवं धर्माधिक-
रणप्रवेशपक्षलिखने पूर्ववादिनो वृथेति वाच्यम् । प्राग्वि-
प्रतिपन्नस्यानुतापवतः प्रत्यर्थिनः पश्चादपि सम्प्रति सम्भवात्
सन्धिकरणोत्तरमिव । सन्धिकरणञ्च निरूपयिष्यते । मिथ्यो-
त्तरन्तु न धारयामीत्यादि । यथाह कात्यायनः ।

अभियुक्तो ऽभियोगस्य यदि कुर्यादपक्कवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीया दुत्तरं व्यवहारत इति ॥

व्यासोऽपि । मिथ्या स्यात् साध्यनिङ्गुतिरिति । साध्यस्य
सहेतुकसाध्यस्य शब्दतोऽर्थतो वा निङ्गवो मिथ्योत्तरमित्यर्थः ।
केवलसाध्यनिङ्गवस्य संप्रतिपत्तिभिन्नोत्तरान्तरेष्वपि प्र-
ज्ञादिति वाचस्पतिः । तच्चिन्त्यम् ।

सहेतुक साध्यनिष्कवस्य तत्रापि सम्भवात् ।

तस्मादपङ्कवमात्रं कारणाद्यसम्बलितं मिथ्योत्तरम् ।

कारणप्राङ्गलापसम्बलितं तत्तरान्तरे इति वयम् ॥

एतच्च मिथ्योत्तरञ्चतुर्विधम् । मिथ्यैतन्नाभिजानामि
तदा तत्र न सन्निधिः । अजातश्चास्ति तत्काल इति मिथ्या-
चतुर्विधमिति व्यासस्मरणात् । अत्र च मिथ्यैतदिति कण्ठतो-
ऽपङ्कवो न जानामीत्यादिरर्थतः । अतएवाह कात्यायनः ।

श्रुत्वा भाषार्थं मन्यस्तु यदि तस्मतिषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेय मुत्तर मिति ॥

अत्र वाचस्पतिः । भाषार्थस्य सहेतुसाध्यस्य मिथ्योत्त-
रेण निष्कवेऽपि हेत्वपङ्कवांश्च एव स्वरूपासिद्धिरुपस्थापना-
दोषः । साध्यापङ्कवांश्चकारु कारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयाऽ-
त्वान्तर्भाव्यते । तथा हि गृहीतत्वाद्धारणे भाषावादिना साध्य
उपन्यस्ते कालदेशविशेषगर्भायान्तस्यां मया न गृहीत इति
हेत्वभावशब्देनैवोच्यते । कालविशेषगर्भायान्तु तदा नाहं
जात इत्यर्थात् देशविशेषगर्भायामपि तदा तत्राहं नास-
मित्यर्थात् । अतएवार्थिक भाषाप्रतिषेधस्त्रिविधः सोपादेशमि-
थ्योत्तरम् । आद्यस्तु केवलमिथ्योत्तरमिति । न चैवं ग्रह-
णास्काद्वनयो रसन्निधाना जन्मनोरेव प्रतिपाद्यतास्तु
किमार्थिका ग्रहणापर्यन्ततात्पर्येणेति वाच्यम् । यद्यपि तदा
जातस्तत्र संश्व तथापि न गृह्णाति तादृशां सर्वेषां ग्रहणा-
भावादतः सन्निधानजन्ममात्रस्य ग्रहणाव्याप्तत्वाद्यापका-
भावात् । व्याप्यग्रहणाभावासिद्धे स्तत्कालीनजन्माभावसन्नि-
धानाभावयोरेव ग्रहणाभावसाधकता । न ह्यनुत्पन्नो

गृह्णात्यसन्निहितो वेति सम्भवतीति तावत्पर्यन्ततात्पर्या-
वश्यंभावात् अतएव सर्वस्मिन्नपि मिथ्योत्तरे स्थापकस्य ग्रहण-
स्थापनायक्रियोपन्यास इत्याह । तत्तच्छम् । साध्यानालिङ्गित-
हेत्वभावभावोपन्यासे ऽर्थान्तरत्वापातात् । हेतुत्वस्य साध्य-
निरूपितत्वेन तदभावमुखेन साध्यभावव्यवस्थापन एव
स्थापनादूपाणासम्भवात् । उत्तरान्तरव्यवच्छेदमात्रस्या-
दृष्टनार्थापत्तेश्च । यत्र तु पूर्ववादिनः पितृणांदिग्रहण-
हेतुकधारणादिप्रतिज्ञा तत्राज्ञानद्वारकसाक्षाद्वा तदपक्वो-
मिथ्योत्तरम् । तत्काज्ञानजन्मतद्देशाऽसन्निधानयो रेतदीययो
स्तदीययो स्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात् । अतएव प्रकाशा-
स्वामिक्रयेनाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपि प्रमापणीय मित्यभिद्युक्त-
स्मरणमपि सङ्गच्छते अन्यथा दूषणदत्तत्वाद्यनुपन्यासा-
ददत्तत्वादि प्रमापणमधिकं स्यात् । तेन तत्प्रतिपादने
दत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्ततत् स्वत्वास्कन्दकत्वादस्य प्रत्यवस्क-
न्दनरूपत्वान्तस्यैव तत्साधनापत्तौ मिथ्याक्रियापूर्ववाद इति
विशुद्धेत । दृष्टापत्तावुच्यमानायां मिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिवि-
रोधात् । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं परन्तु प्रतिदत्तं
प्रतिग्रहलब्धं वेत्यादि । यथाह नारदः ।

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतं जिति ॥

प्रपद्य स्वीकृत्य । यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वांशस्वीकारोऽत्र
सम्प्रतिपत्तित्वापत्तेः । कारणोक्त्यानर्थक्यापाताच्च । तथा
च ग्रहणेन धारणेन तेन च प्रत्यर्पणीयत्वे साध्यत्वेन प्रतिज्ञा-
तेन ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादिना वा धारणं

प्रत्यर्पणीयत्वाभावं प्रत्यर्थी साधयति । मिथोत्तरादतएवा-
स्य भेदः । तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापङ्गवादत्र त्वेकदेशानपङ्ग-
वात् प्राङ्न्याये तु यथायथ सुभयसम्भव इति ततोऽपि भेदः ।
तच्च तन्न विवक्ष्यामः । यत्तु प्राङ्न्यायोधार्यमाणत्वादिसामा-
न्याभाव ज्ञापकः । कारणोत्तरन्तु तद्वसज्ञापकमिति तयोर्भेद-
इति वाचस्पतिनोक्तम् । तत्तुच्छम् । प्राङ्न्यायेनापि कारण-
सुखेनोभयोरपि ज्ञापनसम्भवात् । तस्मादस्मादुक्तमेव भेदकं
ज्यायः । विविधञ्चैतत् । स्थापनाधिकबलन्तत् समबलवत् तदू-
नबलञ्चेति । उदाहृतमेवाधिकबलम् । तत्र हि मत्तमय-
शतस्य धारयः । प्रतिदेयतया मत्तो गृहीततावद्धनत्वादित्यादि
भाषायास्त्रिर्यातनादिस्यले व्यभिचारवारणायेदानी-
न्तनधारणाद्यर्थापत्तिगम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनो
ऽवश्यं हृदिस्थमास्थेयन्तथाच प्रतिदानाद्युपन्यासेन तद-
सिद्धिः प्रत्यर्थिनोक्ता भवतीति ध्येयम् । कात्यायनोऽपि स्पष्ट-
माचष्टे ।

अर्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयादाधर्थ्यं भृगुरब्रवीत् । इति ।

आधर्ममधरत्वन्दुर्बलत्वमिति यावत् । पूर्वपक्षस्येति शेषः ।
पूर्वपक्षदौर्बल्यमुत्तरस्य प्राबल्यमर्थत उक्तम् । अतएव नारदः ।

आधर्म्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिग्रहणं प्रमाणमात्रोपलक्षणम्—

प्रदीपकतस्तु । धार्यमाणत्वे कारणं गृहीतत्वं प्रपद्य
ब्रूयात् । परिशोधनादिकमिति शेषः । अपरिशोधितत्वादिक-
कञ्च स्थापनाहेतुविशेषण कण्ठरवेण ज्ञेयमित्याहुः । तन्न

व्यवहितयोजनाध्याहारयोर्विना कारणमनुचितत्वात् । कारणं प्रपद्येत्यन्वये तमित्यस्य साकाङ्क्षत्वेनान्वयप्रसङ्गाच्च । अन्ये तु प्रपद्य स्यापनाहेतुमभ्युपेत्य यत्तद्विपरीतवचनं तत्कारणोत्तरमिति त्रितयपरमेदेदं वचनमिति वदन्ति । अत्राविकसमबलकारणोत्तरयोः स्थापनाया आधर्यसम्भवेनैतद्वाक्यस्य त्रितयविषयत्वायोग इति वाचस्पत्युक्तम् । दूषणं कारणोत्तरस्य त्रैविध्यं तदुक्तं खण्डयद्भिरनुपदमेवोद्धरिष्यते । समबल मियम्भूर्मदीया क्रमागतत्वादित्येकेन भाषतेऽपरोऽपि तदेवोत्तरयति सत्प्रतिपक्षरीत्येति । दुर्बलं कारणोत्तरन्तु मये य विशतिवर्षावधि भूमिरमुकस्वामिकाधीनेतिभाषायां स्वामिनैव पञ्चवर्षावधिमप्याहितत्वान्मदीयेति सत्प्रतिपक्षरीत्योत्तरितं आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वानुबलवत्तरेति वचनादिदं दुर्बलम् । अत्र चाधिकबले प्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारः प्रबलत्वसाधनाय । अन्ययोस्तु पूर्ववादिन एव । गुरावभिहिते हेतो प्रतिवादिक्रिया भवेत् । दुर्बले वादिनः प्रोक्तातुल्यैः पूर्वक्रियैव चेति स्मरणात् ।

कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वमपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधिनी ॥

इति कारणाद्वलवत्त्वात् । उत्तरत्वमुत्तमत्वम् । पूर्वपक्षबलवत्त्वहेतुकां पूर्ववादिनः क्रियां प्रतिपादयिता कात्यायनेनोत्तरस्यापि बलवत्त्व उत्तरवादिनः क्रियेत्युक्तमभवति । इदं वाचस्पतिमिश्रोक्तम् । व्यवहारतत्त्वकाराभ्युपेतञ्च कारणोत्तरत्रैविध्यमयुक्तम् । वचनानारूढत्वादयुक्त्यभावाच्च । तथा हि अर्थिनालेखित इत्यदि नारदवाक्यस्याधिकबलकारणविषय-

त्वे न किञ्चिद्बीजमस्ति । प्रत्युत तस्य तन्मात्रविषयत्वे त्रितय-
साधारणकारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनान्तत्सामान्यस्वरूपा
ज्ञानप्रसङ्गः ।

भवताप्येतस्य त्रितयसाधारणान्यभ्युपगमाच्च ।

समानबलो न बलविषयवचनान्तरा भवाच्च ॥

यतोच्यते कात्यायनीये । अर्थिनाभिहितो ह्यर्थः प्रत्यर्थी
यदि तन्तया प्रपद्य कारणम् इत्यादि वाक्ये नारदीये बाधर्थं
पूर्वपक्षस्येत्यादि वाक्ये तावदाधर्यशब्दोपादानात्समो न बल-
कारणोत्तरेविषयी भवितु मनर्हेतदेकवाक्यतयार्थिना लिखितो
योऽर्थः प्रत्यर्थी इत्यपि नारदवाक्यमधिकबलकारणोत्तरविष-
यमेवेति । तदबुद्धिपूर्वकम् । तथा सति नारदीयमेव वचन-
द्वयमनर्थकं प्रसज्यत इति सामान्यविशेषविषयत्वमेव तस्या-
भ्युपगन्तव्यम् । अस्त्वेवन्तथा सति सामान्यलक्षणानभिधान-
दोषोऽपि प्रतिक्षिप्तः । आधर्येऽपि तव वचनयोस्तूक्तयुक्तयोर्बल-
मात्रविषयत्वम् । समबलातिबलयोस्त्वाधर्यभावात्तदाक्षिप्तं
लक्षणान्तरमूह्यमिति सर्वं सुस्थमिति चेन्न आधर्यमुपमर्द-
कत्वं वाद्युपन्यस्तग्रहणाङ्गीकारेणाधारणादिकारणप्रतिदाना-
द्युपन्यासे तस्यैव साध्यत्वाविर्भावे तदुक्तग्रहणयोः प्रमाणोप-
न्यासानपेक्षत्वमेव ।

दूदमेवाभिप्रेत्य कल्पतरौ लक्ष्मीधरोऽप्याह ।

आधर्यं प्रमाणानर्हत्वं पूर्वपक्षस्येत्यर्थ इति ॥

अतएव कारणे प्रतिवादिनीति सामान्यत एव कारणो-
त्तरे प्रतिवादिन एव क्रिया वक्ष्यते । तेन यत्त्रितयसाधार-
णत्वमस्य वचसोऽन्यमतमुपन्यस्याधर्योक्तिविरोधाद्दूषितम् । तद-

युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रमाणोपन्यासे तत्सामीचीन्यासामीचीन्यकृतं
 त्वैविध्यमुत्तरान्तरेऽपि पारमार्थिकं सम्भवत्येवेति कारणोत्तर-
 मात्रे तदंभिधानमर्हन्ततः पूर्वं तत्रापि दुर्ज्ञेयम् । स्वस्वाभिमानेन
 तु पक्षोत्तरयोः सार्वत्रिकमधिकबलवत्वमेव । अन्यथा विवादा-
 प्रवृत्तिप्रसक्तेः प्रमाणोक्तिप्रत्याकलितयोस्तद्विवेचनार्थयोरत-
 एवोपयोगोऽन्यथाधिकबलकारणोत्तरे तयोरनुपयोगाद्विपाक्ष-
 प्रसङ्गः । संप्रतिपत्तिवत् । गुरावभिहिते हेतावित्यादेस्तु
 स्मरणस्य न कारणोत्तरत्वैविध्येन क्रिया व्यवस्थापकत्वम् ।
 कारणे प्रतिवादिनीति सामान्यवचनमङ्गोत्तस्य निर्युक्तिकस्य
 प्रसक्तेः । किन्तु मिथ्याद्युत्तरत्वैविध्येन । तथाहि गुरौ पूर्व-
 पक्षोक्तहेत्वभ्युपगमेन कारणोत्तरे कारणोपन्यासात् प्राङ्-
 न्याये च तदुपन्यासात्तयोः साध्यत्वाविर्भावे वाद्युक्तसाध्ये
 साध्यत्वतिरोधानात् प्रतिवादिनः क्रिया । दुर्वले तत्तरे मि-
 थ्याख्ये भावरूपत्वेन भावप्रमाणाभावमात्रेण सिद्धेः । साध्यत्वा-
 नर्हे वादिमाध्यत्वात्तिरोधानात्तस्य क्रिया । तुल्ये द्वयोरपि
 भावसाधकयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वक्रिया पूर्वं समेदमिति वद-
 तोऽन्यतरस्येत्यर्थः । इदञ्च साक्षिषूभयतः सत्स्वित्यादिवचनं
 व्याचक्षणा निपुणतरमुपपादयिष्यामः । कारणात् पूर्वपक्षोऽ-
 पीति कात्यायनीयन्तु प्रामाणिकत्वनिबन्धनपूर्वपक्षस्योत्तमत्व
 प्रतिपादयतः यद्यत्र पूर्ववादिनः क्रिया वाक्यान्तरेणोक्ता तद्वि-
 प्रयत्वेनाप्युपपद्यत इति न किञ्चिदेतत् । अतएव मिताक्षरा-
 कल्पतरुरत्नाकरमदनरत्नस्रुतिचन्द्रिकाकारादिभिरिदमुपे-
 क्षितम् ।

प्राङ्न्यायलक्षणमाह । दारौतः ।

अस्मिन्नर्थे समानेन वादः पूर्वमभूत्तदा ।

जितोऽयमिति चेद् ब्रूयात् प्राङ्न्यायः स्यात्तदुत्तरम् ॥

कात्यायनवृत्तस्यती ।

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यत इति ॥

अतः प्राङ्ग्रायपदमन्वर्थम् । प्राङ्न्यायस्य च प्रागवस्थायां मिथ्याकारणान्यतरोत्तरोपादानेनैव व्यवहारप्रवृत्तिरिति प्राङ्न्यायसाधने तदेव सिद्धमभवति इतिसम्भवति धार्यमाणत्वादिसामान्याभावतद्वन्मोभयज्ञापकता प्राङ्न्यायस्येति मिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्य भेदः । त्रिप्रकारश्च प्राङ्न्यायः । तथा च कात्यायनः । विभावयामि कुलिकैः साक्षिभिलेखितेन वा ।

जितश्चैव मयायं प्राक् प्राङ्न्यायस्त्रिप्रकारकः ॥

कुलिकैरिति प्राकृतव्यवहारदर्शनामुपलक्षणम् । इत्युत्तरभेदाः । अथोत्तरभासा ।

यद्यप्युत्तरलक्षणाप्रहित्यादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धमवतीति नोत्तराभासा इयम्वाच्या । योगीश्वरादिभिरत एव नोक्ताः । तथापि स्पष्टीकरणाय कैश्चिदुक्ताः । तथा च मिताक्षराधृतवचनम् ।

सन्दिग्धमन्यत्र कृतादत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् इति ॥

एतच्च तत्रैवोदाहरणनिष्ठतया व्याख्यातम् ।

सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषकशतञ्चेत्येवं सन्दिग्धमुत्तरम्भवेदिति । प्रकृतादन्यत्सुवर्णशताभियोगे पणशतन्धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभि

योगे पञ्च धारयामीति । सुवर्णशताभियोगे पञ्चशतानि धारयामीत्यतिभूरि । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीतमित्येतावन्मात्राभिधानम् । व्यस्तपदं पदान्तरेणाभियोगे पदान्तरमादायोत्तरम् । यथा मदीयमेतावदृणं धारयतीत्यभियोगेऽनेनाहन्ताङित इत्यादि । अद्यापि देशस्थानादिभाषाविशेषेणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वदिगवस्थितं मदीयमनेन क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं मद्भ्यं सुवर्णशतं धारयतीत्यभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीति । अत्र ध्वनिना प्राङ्निवाकः सभ्यावर्थावन्यस्मै कस्मैचिद्धारयतीत्यादि सूचनसम्भवान्निगूढार्थमिदम् । पूर्वापरविरुद्धमाकुलं यथा सुवर्णशतं मद्भ्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परन्तु गृहीतमेव नेति गृहीतं परन्तु न धारयामीति वा कारणाद्युपन्यासमधारणादावकृत्यैवोत्तरम् । व्याख्यागम्यम् । दुस्लिष्टमाध्याहारादिसापेक्षत्वेन मेयार्थम् । यथा सुवर्णशतविषये पितृकृतर्णाभियोगे गृहीतवचनात् सुवर्णानां पितुर्नजानामीति । अत्र गृहीतशतसुवर्णस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीत्यर्थविवक्षायामीदृक्षमसमर्थसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वादुक्तकृतस्याभिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थम् । असारम् । न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन मत्तो वृद्धा गृहीतन्तस्य वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्मयादत्ता मूलन्तु न गृहीतमिति । अत्र क्वचित्पूर्वपक्षानिराकरणात् क्वचिदसम्बद्धान्वितत्वात् क्वापि विलम्बितार्थप्रत्यायकत्वाद्व्याययमनुत्तरत्वमवसेयम् । यद्यप्युदाहृतमसारं पूर्वापरविरोध एव पर्यवस्यति । तथापि

क्वचित्साक्षात् क्वचिन्वायविरोधात्तथात्वमिति भेदकन्द्रष्टव्यम् ।
स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु काकदन्तसङ्गावोत्तरमिष्यत इति ।
कात्यायनवचनञ्च तत्र सखादितवान् ।

काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि यदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन समं नोत्तरमिष्यत इति ॥

कात्यायनेनान्येष्युत्तराभासा उक्ताः ।

अप्रसिद्धम्बिरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।

सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थञ्चातिदोषवत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धय इति ॥

एतान् स्वयमेव स व्याचष्टे ।

चिह्नाकारसहस्रान्तु समयञ्चाविजानता ।

भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धन्तदुत्तरम् ॥

प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया नहीति ।

यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धन्तदिहोत्तरम् ।

जितः पुरा मया वायमस्मिन्नर्थे विवक्षिते ।

पुरा मयाऽयमिति यत्तदूनञ्चोत्तरं स्मृतम् ॥

गृहीतमिति वाच्ये तु कार्यन्तेन कृतं मया ।

पुरा गृहीतं यद्द्रव्यमित्येतदिति भूरि तु ॥

देयं मयेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम् ।

सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैः सदा ॥

मयादेयमित्यत्राकारप्रक्षेपस्यापि सम्भवात्सन्दिग्धमिदम् ।

असम्भवमस्माभिर्देयन्वनमस्तत्प्रपौतपुत्रेण दत्तमित्येवमादि ।

अथक्तं सुहेन यदक्षराण्येव निर्णेतुमशक्यानि । एतावुत्तरा-
भासावेद्दिष्टावपि स्पष्टाविति तेन न लक्षितौ ।

बलावलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।

अनुक्तं मेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम् ॥

एतेन च बलेन प्राबल्येन अवलेन दौर्बल्येन च पुरा सा-
हसं मनुष्यभारणादिस्थापितं कृत्वा गोपितमिति यावत् ।
इत्यादि प्रकृतानुपयोगित्वादन्वार्थमित्यर्थः । व्यस्तपदं पदा-
न्तरेणाभियोगे कृते पदान्तरसंक्रमेणोत्तरमिति सोदाहरणं
मिताक्षरायां व्याख्यातं तत्प्रागेवोक्तम् । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु
पूर्वपक्षनिश्चयात् प्रागुच्यमानं सर्वमेवोत्तरं व्यस्तपदमिति
व्याख्यातम् । व्यस्तपदं स्थानमुपन्यासावसरो यस्येति व्युत्-
पत्तेः । भवदेवेन तु अव्यस्तपदव्याप्तीति पाठं लिखित्वाऽन-
न्वितार्थपदव्याप्तमिति व्याख्यातं व्यवहारतिलके । तत्तु दोषा-
न्तरसङ्करादयुक्तमिति प्राच्यमेव व्याख्याद्वयमनुसन्धेयम् । उत्तर-
मित्येकवचनादुयाजवल्कीयाद्युत्तरसङ्करादप्युत्तराभासत्वं सू-
चितम् । कात्यायनादिभिः स्पष्टमुक्तम् ।

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति ॥

सङ्करादनुत्तरत्वे वीज कात्यायनेनैवोक्तम् ।

नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।

नचार्थसिद्धिरुभयो र्न्नचैकत्र क्रियाद्वयमिति ॥

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽधिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरेकस्मिन्
व्यवहारे क्रियोपन्यासः प्रसज्यते । मिथ्याक्रियापूर्ववादे कारणे
प्रतिवादिनीति स्मरणात् । मिथ्या मिथ्योत्तरे । पूर्ववादे

क्रियार्थिनः क्रियोपन्यास इत्यर्थः । यथा सुवर्णशतं रूपक-
 शतज्ञानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं
 तु गृहीतं किन्तु प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धमित्यादि । द्वयोरेक-
 क्रियोपन्यासाभावे च व्यवहारघटकभेदे व्यवहारद्वयप्रसक्तावेक
 समाप्ता व्यवहारान्तरप्रवर्त्तनीचित्याद्युगपद्व्यवहाराऽसम्भव-
 रूपा युक्तिर्वीजम् । अतएव तस्य तस्यांशस्य तत्प्रमाणमात्र-
 साध्यत्वे क्रमेशोत्तरत्वमेवेति क्रमिकं व्यवहारद्वयं तयोरेव
 प्रवर्त्तनीयमित्युक्तं मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादिग्रन्थेषु । कारणे
 प्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिनएव क्रियाद्वयं प्रसज्यते । कारणे
 प्रतिवादिनि प्राङ्नायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रिया-
 मिति स्मरणात् । यथा पूर्वोदाहरणमेव । यद्येवं ब्रूयात्
 सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशते तु प्रागयं व्यवहार-
 मार्गेण मया पराजित इति । अत्र यद्यप्येकस्यैव प्रमाणद्वयो-
 पन्यासस्तथापि प्रागुक्तया युक्त्या युगपद्व्यवहारासम्भव एवोत्त-
 रत्वे वीजमतोऽत्रापि क्रमिकव्यवहारप्रवृत्तिरिष्टैव । कार-
 णोत्तरे साक्षिलेख्यादिभिस्तद्विभावनीयम् । प्राङ्नायस्तु
 तद्वर्धिभिर्जयपत्वेणेवेति क्रम आवश्यकः । एवमुत्तरत्वं सङ्क-
 रेऽपि । यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानी-
 त्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपकशतं न गृहीतं
 वस्त्रविषये प्राक् पराजित इति । अत्र द्वयोः क्रिययोः पूर्वन्यायेन
 एकस्य क्रियाद्वयमिति द्वयमप्यनुत्तरत्वे वीजम् । सम्प्रतिपत्तौ
 क्रियाभावाच्चतुःसङ्करो नोदाहार्यः । सङ्करसम्भवमात्रेण तु
 मिताक्षराकारेणैवं चतुःसङ्करेऽपीत्युक्तम् । अतएवाग्रे यत्र
 सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरेण सङ्करस्ततोत्तरान्तरोपादानेन व्यव-

ह्यारः प्रवर्त्तनीयः । सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावादिति तेनैवोक्तम् ।
सङ्करस्थले क्रमिकव्यवहार आवश्यकै क्रमोऽर्थिप्रत्यर्थिसभ्याना-
मन्यन्तरेच्छया बोध्यः । यत्र तु प्रभूतार्थविषयत्वमन्यतरोत्तरस्य
फलवत्तरत्वं वा व्यवहाराकरणेऽन्यतरस्य पीडातिरेकादिकं वा
प्राप्तेर्विनिगमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादानेनैव प्रथमो व्यव-
हारः प्रवर्त्तनीय इत्याह । हारीतः ।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरान्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा ॥

असङ्कीर्णं सङ्करप्रयुक्तव्यवहार-यौगपद्यात्मक-दोषाभावात् ।
अतोऽन्यथा सङ्कीर्णमिति शेषः । तेन तत्रेच्छाक्रमेण व्यव-
हारक्रम इति भावः । सङ्करादुत्तरत्व प्रागुक्तयुक्तिरनेन
सूचिता । अतएव मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।
सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरमित्युक्त्वा तदुक्तं
हारीतेन । उदाहरणन्तु यथानेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि
च गृहीत्वा यन्न प्रयच्छतीत्यभियोगे सुवर्णं रूपकशतञ्च न
गृहीत वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानीत्युत्तरेऽत्र मिथ्यो-
त्तरस्य प्रभूतार्थविषयत्वात् तदुपादाय क्रियार्थिनः प्रथमं व्यव-
हारो द्रष्टव्यः । पश्चाद्वस्त्रविषये करणोत्तरमादाय प्रत्यपर-
क्रियाऽवलम्बनो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राज्ञायसङ्करेऽपि बो-
ध्यम् । सम्प्रतिपत्तिर्यदि सुवर्णादौ तत्र क्रियाफलाभावादल्प-
विषयमप्युत्तरोत्तरमादायैव व्यवहारो भवति । एवं तुल्यार्थ-
विषयत्वेऽप्युत्तरयोर्यत्र प्रथमदृष्टे फलन्तदुत्तरावलम्बनेन व्यव-
हारो द्रष्टव्यः । तथाचोक्तम् । यत्र वा स्यात्क्रियाफलमिति ।

अहं पूर्विकया याता वर्धिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य चेति वृहस्पतिः ।
 अत्र वाचस्पतिमित्राः । भिन्नभिन्नावच्छेदेन कारणादि-
 सस्यार्थिसङ्करादनुत्तरमिति । पक्षैकदेशे यत्सत्यमित्यादि वा-
 क्यार्थ एव न सम्भवति । अवच्छेदभेदेन साङ्ख्यैवाऽभा-
 वात् । किन्तु पक्षस्यैकदेशे विषये यदुत्तरं सङ्गीर्यते न तदनु-
 त्तरम् । शेषमेकदेशपदद्वयमनुवादः यथा शतं न गृहीतमपि
 परिशोधितं वा न धारयाव्येवेत्यादि । यत्तु । शताभियोगे
 पञ्चशतं परिशोधिताः पञ्चविंशतिस्तु नैव गृहीताः । पञ्चविं-
 शतिस्तु धार्यन्ते देया इत्युत्तरम् । यच्च वस्तुभेदेन प्रागुदा-
 हृतं तत्र यत्प्रभूतार्थविषयमिति वचनात् । कारणोत्तरमादाय
 प्रथमं विचारः कार्यः । पश्चात् पञ्चविंशतिरपङ्गुता अर्थि-
 प्रमाणेन वा साध्याः प्रत्यर्थिप्रमाणेन वा साध्याः । नचैवं
 नचैकस्मिन्नित्येतद्वचनविरोधः । न्यायमूलकत्वेनैतद्वचनस्य ल-
 ब्धार्थप्रमाणपरिग्रहाबाधकत्वात् । सति च निर्णयप्रमाणे तदं-
 शसंशयस्यावश्यनिरस्यत्वात् । न च यत्प्रभूतार्थविषयमित्ये-
 तद्वचनबलादेव लब्धार्थप्रमाणग्राह्यता । तथा सत्ये तत्स्मृतीनां
 श्रुतिमूलकतापत्तेः न चेष्टापत्तिः । असम्भवं मूलान्तरत्वस्यैव
 श्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात् । यूपहस्त्यादिस्मृतौ तथा सिद्धान्त-
 वचनात् । अत्र च न्यायमूलकत्वस्यैव सम्भवात् । न च तादृशविष-
 यासम्भव एव न चैकस्मिन्निति वचनस्य मूलमिति युक्तम् । बह्व-
 शोपविषयदर्शनात् । न चेदृशमुत्तरं न देयमित्युपदेशार्थमिदम् ।
 यथावस्थितार्थकथनस्य निषेद्धमशक्तेः । विज्ञा एव विवदन्ते
 न त्वज्ञा इत्यापि वक्तुमशक्यम् । न चातएव ते पर्यनुयोज्यः ।
 क्लृप्तं निरस्य भूतेभ्यः व्यवहारान्नयेन्द्रूप इति वचनात्तादृशा-

मपि तत्त्वतो बोध्यत्वात् । नच वचनादेवास्योत्तरस्य हेयता ।
वचनेत्यादृष्टार्थतापत्तेः । अपि च । शतत्र गृहीतमित्यस्य नाग्र-
हणमात्रमर्थः । शतपदानर्थक्यं प्रसङ्गात् । नापि शताग्रहणम् ।
विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञापत्तेः । नापि शतपदम्पक्षप्राप्तानु-
वादः । एवं सत्येकदेशस्य गृहीतत्वविभावनादेव स्यापको नि-
ज्जुते लिखितेनैकमिति वचनादेतावद्धनन्निरपवादमेव लभेते-
त्यनिष्ठापादकमेवेदमुत्तरं स्यात् । मिथ्याकारणयोर्वापीत्यादि
वचनमप्येवमेवम् । तस्माद्यावत्प्रकृतविषयः संशयोऽनुवर्तते-
निर्णायकञ्चप्रमाणं लभ्यते तावद्विचारणीयमिति परमार्थः ।
भवदेवप्रदीपादयोऽप्येवम् । तस्मादस्मादुक्तमेव पक्षैकदेशे
यत्सत्यमित्यादेरर्थमिति । तदेतद्वागाडम्बरमात्रार्थोदञ्चमम् ।
तथाहि । मिताक्षराद्युक्तरातीत्या दृष्टार्थतयैव सकलवचनस्वरसा-
भङ्गसम्भवात् । नचैकस्मिन्नित्यादि वचनपर्यालोचनया युग-
पदनुत्तरत्वंस्थैवास्य वर्णितत्वात् । क्रमिकान्तरत्वस्य सर्वैरपीष्ट-
त्वात् । नचायौगपद्यमेव निर्वीजम् । युगपद्यवहारासम्भ-
वस्यैतादृशि विषये उपपपादितत्वात् । व्यवहारस्य चतुष्पा-
त्त्वात् । क्रियारूपपादभेदे साध्यभेदेन भाषारूपपादभेदे
चातद्वटित व्यवहारभेदप्रसङ्गस्य सचेतसा. दुरपङ्गवत्त्वात् ।
किञ्च भवदुक्तरातीत्या न्यायाभासमूलकतया नचैकस्मिन्नि-
त्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपदपरत्ववर्ण-
नमेकदेशपदद्वयस्य चानुवादत्वप्रतिपादनं तदतिमन्दम् ।
एकदेशपदे रूढित्यागप्रसङ्गात् । सम्भवत्यस्मदर्थनार्थवत्वे-
निरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपर्यायस्याभ्युपगमानौचित्याच्च ।
यच्चैक विषयसङ्कर उदाहृतन्तदपि सन्दिग्धादिदोषस-

ङ्कीर्णमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमिति समस्तवचनान-
र्थक्यम् । यदप्युक्तम् । अतन्मभं मूलान्तरत्वस्य श्रुतिमूलकत्वं
प्रयोजकत्वमिति । तदपि भीमांसानध्ययननिबन्धनम् ।
नह्यतन्मभवमूलकत्वमष्टकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वे प्रयोज-
कम् । तथा सति तुलापुरुषादिस्मृतीनाम् लोभादिमूलकत्वस्य
सुतरां सम्भवाच्छ्रुतिमूलकत्वाभावप्रसङ्गः । यथाह वार्त्तिक-
काराः ।

रागद्वेषमदोऽन्नाद प्रमादालस्य लुब्धता ।

क्व वा नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतव इति ॥

दूपहस्यादिस्मृतीषु मुक्तकत्वेनाप्तप्रणीतत्वावधारणा-
न्मूलभूतश्रुत्यकल्पनं कर्तृसामान्याभावादिति । भाष्याभिम-
ता प्रामाण्ये मूलयुक्तिः । हेतुदर्शनन्तदुपष्टम्भकमन्वाचयमा-
त्वमिति तद्वैव व्याचक्षाणमाकरे । वार्त्तिककाराणान्तु
दृढतरवैदिकं परिग्रहीतुं प्रामाण्यमेव तासामभिमतमित्यपि
तदभियोगभाजां न दुर्लभम् । यद्यप्यपि वेत्याद्यसम्भवदु-
क्तिकस्वकपोलकल्पितविकल्पजालमुद्भाव्य खण्डितन्तदपि
प्रस्तुतप्रतीपम् । तादृशोत्तरस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । शतग्रह-
णाभावस्य तदर्थस्यादुष्टत्वाच्च । अयमत्र सकलवचनसन्दर्भसमा-
धानान्निष्कृष्टेऽर्थः । क्रिया लिखितादिप्रमाणरूपा प्रत्यवस्कन्दने
प्राङ्मन्ये च प्रत्यर्थिन एव भवति । मिथोत्तरे चार्थिन एव ।
सम्प्रतिपत्तौ न कस्यापीति व्युत्पादयिष्यते । एवञ्च सत्येन यत्ने-
तरेषान्वयाणामुत्तराणां सङ्गरस्तत्र प्रत्यर्थिनः कारण-
प्राङ्मन्यायसाधनाय प्रमाणद्वयमर्थिनश्च स्वसाध्यसाधनाथैकं प्र-
माणं प्राप्नोति यत्र कारणप्राङ्मन्यावयोस्तत्र प्रत्यर्थिनः प्रमा-

एद्वयम् । यत्र पुनर्भिन्न्याकारणनिध्याप्राङ्गययोर्वा तत्रार्थि-
प्रत्यर्थिनोरेकैकम्प्राणम् । न च यथा प्राप्तमेव सेवाःस्वि-
ति वाच्यम् । प्रमाणं हि साध्यसिद्ध्यर्थं एकस्मिन् व्यवहारे-
चैकमेव साध्यमेकस्यैवोचितम् । तेन तत्र नोभयोः प्रमा-
णमेकस्य वा प्रमाणद्वयम्भवितुमर्हम् । उभयोः साध्या-
भावोदेकसाध्यस्य चैकेनैव प्रमाणेन सिद्धावितरवेयर्थ्यात् ।
तस्मादुक्तमुक्तं सङ्करात्तदुत्तरमिति । तथा च सर्वत्र
पक्षव्यापकमेवोत्तरं हेतुपादनीयम् । यत्र पुनः सर्वथा
तथाविधमुत्तरम् लभ्यते किन्त्वैकैकांशव्यापकमेवोत्तरम् ।
तत्र नानोत्तरवशेन नानाप्रतिज्ञाः कृत्वा क्रमेणैकैकप्रतिज्ञा-
यामेकैकोत्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तनीयोऽन्यथा तत्र
निर्णयाभावप्रसङ्गः स चानुचितः । कुलं निरस्येत्यादि-
वचनात् । सङ्करादुत्तरमिति हेतुपादानादुक्तविधया सङ्करे
निराकृते स्यादेवोत्तरत्वमित्यभिप्रायः । एतदेव व्यतिरेक-
मुखेनोक्तम् ।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ।

उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथेति ॥

अतोऽन्यथा यौगपद्ये सङ्कीर्णः स्यादिति प्रागेव व्याख्या-
तम् । पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पे तु न जातुवित्सङ्कराव-
सरः । तस्मान्न कापि सङ्करे सदुत्तरत्वमिति ।

अथ क्रियापादः । तत्र तदुपयोगिप्रत्याकलितं प्रथमं
निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि
क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यैस्तु व्यवहारपादत्वस्यैव
स्वीकारात् । क्रियापादप्रागभावस्तूभयसम्मतः । प्रत्याकलि-

तन्नाम भाषोत्तरयोरर्थिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः क्रियोपन्यासन-
मन्ययोर्मध्ये कस्य स्यात्काचास्मिन्पदे क्रिया स्याद्धीनवादी वा-
नयोर्मध्ये क इत्यादिः ससभ्यप्राड्विवाकस्य सभापतेः । सभ्यस्य
प्राड्विवाकस्य वा परामर्श उच्यते । तथाच वृहस्पतिः ।

ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना ।

कलयित्वोत्तरं सभ्यैर्दातव्यैकस्य वादिनः ॥

करणे धर्माधिकरणे । ये तिष्ठन्ति वादिनः प्रतिवादिनश्च
तेषामुत्तरं मिथ्यादिचतुर्भेद कलयित्वा विचार्य एतदुत्तरे
कस्य क्रियोपन्यास उचित इति । निर्धार्य विभाव्यते साध्य-
मनयेति विभावना क्रियाप्रमाणमिति यावत् । एकस्य वादि-
नोऽर्थिप्रत्यर्थिन्यतरस्य सभ्यैर्दातव्या । उपन्यसनीयत्वेनाज्ञाप-
यितव्येत्यर्थः । कात्यायनोऽपि ।

लिखिते शोधिते सव्यक् सति निर्दोष उत्तरे ।

अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते ॥

क्रियाकरण क्रियोपन्यासः । पुनर्वृहस्पतिः ।

श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना ।

विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना ॥

विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियैव । पूर्वो-
त्तरं पूर्वपक्षनुत्तरञ्चेत्यर्थः । इन्द्रैकवद्भावः । निर्दिष्टा ब्रूही-
त्युपदिष्टा । कस्मिन्नुत्तरे कस्य क्रिया क्रिया रक्षितञ्च किमु
तरमित्यपेक्षयामाह । व्यासः ।

प्राङ्गणायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिष्टेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादीतु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

प्राङ्गणायकारणोत्तरयोः प्राङ्गणाय कारणे च साधिते-

ऽर्थी साध्यस्य ग्रहणस्य धारणासाधकत्वाद्यर्थं साधनं प्रत्यर्थिना-
ऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिण एव
प्रत्यर्थिनः प्रमाणोपन्यासस्तत्साधनायोचितः । अर्थि सत्त्वन्ध-
विरहप्रत्यर्थिसत्त्वन्धयोर्द्वयोरपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योत्तरे
तु वादिनः प्रमाणदुर्भिन्नं यदि प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रमाणाभावादेव
प्रत्यर्थ्यभिमतोऽधिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः सिध्यतीति तत्परि-
हाराय भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चार्थिन एव
क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु नैकस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थकत्वात्
क्रियैव नास्तीत्यर्थः । वृहस्पतिः ।

प्रतिज्ञान्भाववेदादी प्रत्यर्थी कारणन्तथा ।

प्राग्वृत्तवादिविजय जयपत्रेण भावयेदिति ॥

प्राग्वृत्तं प्राङ्ग्रायः प्रतिज्ञाम्प्रतिज्ञातार्थम् इदञ्च परि-
शेषान्मिथ्योत्तरविषयम् । जयपत्रेणेति प्राङ्ग्रायदर्शिप्रभृत्युप-
लक्षणम् । मनुः ।

अपङ्गवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वान्यदुद्दिशेत् ॥

दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देशः साक्षी । मेधा-
तिथिस्तु । ऋणादिप्रयोगदेशवर्त्तिनः । साक्षिणो देशशब्देन
लक्ष्यन्त इत्याह । अन्यत्कारणं प्रमाणं साक्षिभिन्नं लेख्यादि ।
मेधातिथिना तु कारणं वा समुद्दिशेदिति पठित्वा कारणशब्दः ।
प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोवलीवर्दन्यायेन साक्षिभिन्नकारण-
माचष्टे । पृथगुपादानात् । कारणं वा समुद्दिशेदिति पाठेऽ-
प्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः कृत्स्नपक्ष-
व्यापिताः । यथा कञ्चिच्छृङ्गग्राहिकया कञ्चिदभियुज्जे मदीये-

यज्ञौरमुकस्मिन् काले नष्टास्य गृहे हृष्टा यतः । तत्राभियुक्तं
उत्तरयति मिथैतत् । एतत्प्रदर्शितनाशकालात्प्रागेवास्यं मद्-
गृहेऽवस्थितत्वादिति इदन्तावत्प्रतिक्षेपक्षमतममित्यनुत्त-
रत्वानर्हम् । कारणोपन्यासान् शुद्धमिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युप-
गमाभावाच्चार्थिना लेखितोऽर्थ इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दन-
लक्षणं नास्ति । साध्यभेदायप्रतिज्ञाभेदापादकत्वाभावाच्च
न पक्षैकदेशे यत्प्रत्यमित्युक्तसङ्ख्यवद्वगपद्यवहारासम्भवकृतं
युगपदनुत्तरम् । तस्मात्कारणं मिथ्योत्तरमेवेदम् । अन्यतर-
साधनेनापि विवादपर्यवसानात् । अत्र मिथ्याक्रियापूर्ववादं
इति वचनात्करणे प्रतिवादिनीति वचनाच्चान्यतरस्य यथा-
क्षचक्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि तथापि मिथ्याक्रिये-
त्यादेः शुद्धमिथ्याविषयत्वेनैतद्विषयत्वाभावात्कारणे प्रतिवादि-
नीति वचनात् । प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । नचास्यापि
शुद्धप्रत्यवस्कन्दन विषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गेन कस्यापि
क्रिया प्राप्नोतीति निर्णयप्रतिबन्ध एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्ध-
प्रत्यवस्कन्दनेऽपि ग्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणोत्तर-
तैवास्यासम्भाविनीति वाच्यम् । एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायि-
कत्वात् । कारणोपन्यासस्यैवोत्तरान्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्षण-
त्ववश्यम्भावात् । एव कृत्स्नपक्षव्यापि सप्राज्ञप्रायं मिथ्योत्तर-
मपि द्रष्टव्यम् । यथा प्राक्तनाभियोग एव । यद्येवं प्रतिवदति
मिथैतत् । यतः प्रागयमस्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण
पराजित इति । अत्रापि प्राज्ञप्रायकारणोक्तावित्यादि प्राक्-
प्रदर्शितवचनात्प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः । प्राज्ञप्रायसिद्धौ
प्रतिज्ञायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राज्ञप्राय-

विषयत्वासम्भवादेतादृशप्राङ्गणायविषयताया अथ वर्जनीय-
त्वात् पक्षप्रतिक्षेपक्षमस्यास्य प्राग्वदेवानुत्तरत्वानर्हत्वात् ।
यत्र तु कारणप्राङ्गणाययोः कृत्स्नपक्षव्यापितयैकोत्तरत्वन्तत्र
प्रत्यर्थिना प्राङ्गणाय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य तदन्त-
र्भूतत्वात् । यथारूपकशतमनेन मामकं गृहीतमित्यभियुक्तः
प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्मै न धारयामि ।
अस्मिन्नेवार्थे प्रागमु नाहमभियुक्तश्चतुष्पाद्यवहाररीत्यासुम्परा-
जितवानिति । इदानीं हीनपरिज्ञानोपायः । तत्र मनः ।

वाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं वृणाम् ।

स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥

स्वरो विकृतो गङ्गदत्तादिः । वर्णोऽप्यस्वाभाविकः कृष्ण-
त्वादिः । इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि । आकारो विकृतो
भ्रुवः क्रियादिः । चक्षुः कातरम् । चेष्टितं वृथास्यानात् स्था-
नान्तरगमनादि । याज्ञवल्काः ।

देशाद्देशान्तरं याति हृक्कणी परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यं मेति च ॥

परिशुष्यतुस्खलद्वाक्यो विरुद्धस्वज्ज भाषते ।

वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।

अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

मनोवाक्कायकर्मभि र्व्यः स्वभावाद्विकृतिरुच्छेत् न भयादिनि-
मित्तमसावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । मनः प्रकृति-
विकृतिरेव विविच्य दर्शयति । देशान्तरं याति नचैकत्वाव-
तिष्ठते । हृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ परिलेढि जिह्वया पुनः परि-

घटयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य ललाटं खिद्यते स्वेद-
विन्दुवृन्दाङ्कितम्भवति । मुखं वैवर्ण्यं वर्णान्यत्वं पाण्डुत्वकृश-
त्वादि । एति प्राप्नोतीति । कायश्च परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यः ।
परिशुष्यत्सगद्गदं स्खलद्यत्यस्तपदवर्णं वाक्यं यस्य सः । वज्र-
अनुपयुक्तं विरुद्धं पूर्वापरविरोधवद्भाषत इति वाचः । प-
रोक्तां वाचम्प्रतिवचनदानेन । चक्षुश्च परस्य प्रतिवीक्षणो न
पूजयति नाभिनन्दतीति मनोविकृतेर्लज्जाम्परकीयमनोविकृ-
तेरप्रत्यक्षत्वात् । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयत्युपर्यधो
भावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः ॥ मनुरेव ।

आकारैरिङ्गितैर्गात्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥

कात्यायनः ।

आकारेङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत् ।

प्रतिवादी भवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते ॥

कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशोषाभिमर्षणम् ।

भूलेखनं स्थानहानि स्तिर्य्यगुद्धेनिरीक्षणम् ।

स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुः मनीषिणः ॥

प्रतिवादीशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादित्वादुभयोर्ग्रहणम् । अ-

भिमर्षणञ्चिह्नयोष्ठप्रान्तावलेहनं हन्दैकवद्भावः । श्रीरामायणे ।

आकारं छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिगूहितुम् ।

बलाद्धि विवृणोत्येष भावगन्तर्गतं नृणाम् ॥

अनेन च पराजयसम्भावनामात्रमतिपाद्यते तस्य च फलं
क्रियादिपरामर्शे सभ्यादीनामत्यवधानेन व्यवहारशेषविचारः ।
नवेतावता पराजयनिश्चयो साध्यनिर्णयो वा नैसर्गिकनैमि-

नितिकविकारयोर्वैलक्षण्यस्य विवेक्तुमशक्तत्वात् । यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिर्विवेक्तुं शक्नुयात् तथापि न पराजयनिमित्त-
मसाक्षित्वनिबन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति । न हि निपु-
णभिषगभियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि नृतकार्यमार्याः समा-
चरन्ति । योगीश्वरः ।

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यच्च निष्पतेत् ।

नचाहृतो वदेत्किञ्चिद्दीनो दण्डग्रस्तः स स्मृतः ॥

सन्दिग्धमधमर्णादिभि रनभ्युपगतमेवार्थं यः स्वतन्त्रः ।
प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्यो ऽनि-
वेद्यैव तस्माज्जिघृक्षति तदुपरि दण्डाद्यादयति वा स हीनो-
दण्डोभवति । न परं प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वातन्त्र्य-
निबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति । यच्च स्वयमभ्युपेतं साध-
नेन वा साधितयाच्यमानो निष्पतेत् । पलायेत सोऽपि तथा
दण्डः । साधित धनञ्च दाप्यः । यच्चाहृतोऽभियुक्तो राज्ञा चाहृतः
सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिंदण्डञ्च प्राप्नोति ।
प्रकरणात् दुष्टपरिज्ञातमेव भागूदिति दण्डग्रहणं दण्डोऽपि
शास्योऽप्यर्थान्न हीयत इतिस्वार्थान्नहीयत इत्यर्थोदहीनत्व-
दर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणं नारदोऽपि ।

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

आहृत प्रपलायी च हीनः पञ्चदिधः स्मृतः ।

अन्यवादी तथा हीनः स एव विद्वताननः ॥

पूर्ववाद परित्यज्य योऽन्यमालम्ब्य ते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

कात्यायनेनापि ।

आवयित्वा यदा कार्यन्त्यजेदन्यद्वदेदसौ ।

अन्यपक्षाश्रयस्तेन कृतो वादी स हीयते ॥

यश्च कञ्चिदभियुज्य नाहमेनमभियुज्ज इत्येव विरुद्धम-
भिदधीत सोऽप्यन्यवादीतथा हीन इत्याह स एव ।

न मयाऽभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् ।

विब्रुवंश्च भवेदेव हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

तथा पत्रे लिखितं पूर्वपक्षमप्यन्यथा कुर्वन्नन्यवादी तथा
हीन इत्यथाह स एव ।

लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं वाऽभ्यधिकं पुनः ।

वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगन्तु सोऽर्हति ।

अभियोगं पूर्वपक्षं नार्हति वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः ।

क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनताया स्तेनैव विवरणं कृतम् ।

सभ्याश्च सार्क्ष्णश्चैव क्रिया श्रेया मनीषिभिः ।

तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥

आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स हीयते ।

निरुत्तरतया हीन मप्याह स एव ॥

ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सद्यस्तद्धनमर्हति ।

द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यात्तस्य पराजयम् ॥

पराजयं पराजयचिह्नहीनताम् । अतएव हारीतः ।

सोपदेशं हरेत्कालमब्रुवं चापसंसदि ।

उक्त्वा वचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥

सोपदेशं सव्याजम् । यथाह कात्यायनः ।

व्याजेनैव तु यत्वासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् ।

सोपदेशन्तु तद्विद्याद्वादहानिकारं स्मृतमिति ।

आहृत-प्रपलायी । अभियोगपरिहारार्थं माह्वानबुद्ध्या-
प्रच्छन्नचारी । एतेषा मुत्तरोत्तरस्य हीनता गुर्वीति चाप-
यितुं हीनं पञ्चविध इत्युक्तं न परिसंख्यायामन्येषामपि
हीनत्व स्मरणात् । हीनता गुरुत्वज्ञापनं दण्डभूयस्त्वार्थम् ।
यच्चोक्तं कात्यायनेन ।

अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश ।

नोपस्थाता दश द्वेच षोडशैव निरुत्तरः ॥

आहृतप्रपलायी च पणान्दाप्यस्तु विंशतिम् । अत्रापि
विशेष उक्तस्तेनैव ।

विराहृत मनायात माहृत प्रपलायिनम् ।

पञ्चरात्र मतिक्रान्त विनयेत्तं महीपतिः ॥

कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्तः—

अवितव्यवहाराणामेकं यत्र प्रभेदयेत् ।

वादिनं लोभयेच्चैव हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

आवितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रभे-
दयेत् । अन्यद्वारानुरोधाद्युत्पादनेनेत्यर्थः । बृहस्पतिरपि ।

भयं कुर्वति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम् ।

एतानि वादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते ॥

भयादीनि व्यस्तसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः ।

भयं करोति भीषणं मन्यमुखेन भयोत्पादनमिति शेषः ।

मनुरपि । अदेश्यं यच्च दिशति निर्दिश्यापङ्गुते च यः ।

यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥

अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्त्वपधावति ।

सम्यक् प्रणिहितञ्चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मियः ।

निरुच्यमानं प्रश्नञ्च नेच्छेद्यश्चापि निष्प्रतेत् ॥

ब्रूहीत्युक्तञ्च न ब्रूयादुक्तञ्च न विभावयेत् ।

न च पूर्वापर विद्यात्तस्मादर्थान् स हीयते ॥

ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः ।

धर्मस्थः कारखैरेतैर्हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥

अदेश्य मनुष्ययोगासम्भवादिना निर्देशानर्हं दिशति कथयति यः । यच्च कथितमपि नमयेदमुक्तमित्यपलपति । यश्चाधरोत्तरानर्थान् पूर्वापराभिहितान्विगीतान्विरुद्धांस्तत्त्वेन नावबुध्यते । यश्चापदेश व्याजं पीडादिकमपदिश्योद्भाष्यापधावति अपसरति सभातः । यच्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक् प्रणिधानैनाकलितमपि परोक्तमर्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्रियन्ते । मेधातिथिस्वदेशमिति पठित्वा भाषावादिलिखितदेशभिन्नमसम्भावितं वा देशम् । यद्वाभियोक्तादिशेद्देशमित्यत्रेव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशः । अकाले असम्भावितः साक्षिणो निर्दिशति व्याचख्यौ । यच्च ज्ञातारः साक्षिणो मदुक्तेऽर्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र मा मां ज्ञातारः । यथार्थवाद्यहमिति जानानाः साक्षिण इति यावत् । द्वितीयैकवचनान्तस्यास्त्रच्छब्दस्य द्वितीयाया इत्यनेन मां इत्यस्य मा इत्यादेशः । नतु मे इति पृथ्यन्तमेतत् । खलर्थचतुनमिति तन्निषेधात् । तेनमेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु । व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमत्रापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः पृथ्यन्ततामेवास्य मन्यन्ते मे सन्तीति

सखन्वान्न तृतीयसखन्वप्रयुक्तषष्ठीप्रतिषेधावकाश इति तेषा-
मभिसन्धिः । सन्ति ज्ञातार इत्युक्तेति कल्पतरुलिखितपाठ-
स्वनाकर एवाचार्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादिति ध्येयम् ।
सिद्धान्ते त्वाचार्याणां छान्दसत्व भव समाधिरभिमतः ।
एतैः कारणैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं हीन-
निर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रन्न प्रकृतार्थ-
हानिरिति प्रमादपरिहारार्थमेवायं प्रपञ्चः । कलन्निरस्ये-
त्यादि वचनात् । अतएव नारदोऽपि ।

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।

परस्त्रीभूम्युणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयत इति ।

अस्यार्थः । अर्थविवादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने
पूर्वप्रपञ्चितेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थान्न हीयते । अत्रोदा-
हरणमात्रं परस्त्रीत्यादि । एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्यो-
दण्डोऽपि यथा न प्रकृतार्थाद्हीयते इति । एवं सर्वेष्वर्थ-
विवादे ष्वित्यर्थः । अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव भवेत् ।

अर्थविवादोपादानान्नन्युक्ततेषु प्रकृतार्थादपि हीयत
इत्यर्थादुक्तं भवति । यथाह मनेन शिरसि ताडित इत्यावेद्य-
भाषादिसमये हस्तेन पादे ताडित इति वदन् दण्ड्यः परा-
जितश्च भवति । मन्युक्रताधेष्वादशदेवताङ्गनादिकमयमस्मि-
न्नारोप्यावेदितवान् धर्माधिकरण इति प्रतीतेः । अतएव
दोषानुरूपं संग्राह्यं पुनर्वादो न विद्यत इति वार्हस्पत्यः
पुनर्वादिनिषेधोऽपि मन्युक्रतव्यवहारविषय एव । ग्राह्यो
दण्डमित्यर्थात् । असम्भाष्ये सम्भाषणानर्हे विजन इति या-
वत् । नेच्छेत् श्रुतमप्यश्रुतवत्कुर्यात् । राजकार्यादिन्याज-

सुत्याद्य ग्रामान्तरङ्गच्छेत् । ब्रूहीत्यादिगतार्थम् । अना-
देशमित्यादौ ब्रूहीत्यादौ च बल्लकत्वोऽपि पथ्य वदितव्य-
मिति शावरभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुनरुक्तिर्न दोष इति
भगवान्नेधातिथिराह । क्वचिदर्थविवादेऽप्यर्थहानिः । सन्दि-
ग्धार्थमित्यनेन दर्शिता । नारदोऽप्याह ।

अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्सचाप्यर्थे च सिध्यति ॥

प्रवर्तते साधयति बलादिनेत्यर्थः । बृहस्पतिरपि ।

आहृतप्रपलायी च मौनी साक्षी पराजितः ।

स्ववाक्य प्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः ॥

साक्षी पराजितः साक्षी वचनाद्ये पराजितः,

स्ववाक्य प्रतिपन्नः सः प्रतिपत्युत्तरदाता,

अनयोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथाऽनयो रविप्रतिपन्नार्थ-
हानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिक्यप्रति-
पादनार्थं चतुर्विधग्रहणन्नपरिसङ्ख्यार्थमन्यथान्येषान्तत्कथन
विरुध्येत । कस्मिन् कदाहीनकार्यमित्यत्र कालावधिरुक्तस्ते-
नैव ।

प्रपलायी विपक्षेण मौनकृत्सप्तभिर्दिनैः ।

साक्षिभिन्नस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीनत इति ॥

साक्षिभिन्नस्तत्पराजितः यश्च सामान्यः साक्षिणो निर्दिश्य
पञ्चाद्विशिष्यानिर्दिश्यन्मनुनाज्ञातार इत्यनेन हीनतयोक्तिस्त-
त्रापि कालावधि बृहस्पतिरेवाह ।

साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न विवादयेत् ।

त्रिंशद्भानि यद्वा तस्य हानिः प्रजायत इति ।

दैविकराजिज्ञान्तराये त्ववध्यतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह
स एव ।

आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् ।
नोपस्थितो यदा कश्चिच्छलन्तत्र न कारयेत् ॥
दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
अवधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥

इति आचारकरणे व्यवहारकरणे । क्लृप्ततत्र कारये-
दिति वदता यत्र वचने नार्थहानिः प्रतीपादिता तत्रैव पुन-
र्विवादाभावोऽन्यत्र तु हीनतानिमित्तं दण्डं कृत्वा पुनर्वादः
प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितं यत आह । कात्यायनः ।

पलायनानुत्तरत्वादप्यपक्षाश्रयेण वा ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥

स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणान्तेनैव
विवृतमिदम् ।

यो हीन चिह्नेन जितस्तस्योद्धारं विदुर्वुधाः ।

स्ववाक्यहीनो यस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यत इति ॥

उद्धारः पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृ-
तार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादमुपक्रम्य राजानं
वञ्चयित्वाऽन्योन्यं यौ वादिप्रतिवादिनौ स्वयमेव विवादान्नि-
वर्त्तेते तयोरुभयोरपि दण्ड्यत्वमाह बृहस्पतिः ।

पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे सम्प्रवर्त्तिते ।

प्रथमं ये मिथो यान्ति दाप्यस्ते द्विगुणन्दमम् ॥

मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्यैवाऽन्योन्यमित्युक्ते
राजवचनमवगम्यते । कात्यायनस्तु स्पष्टमाह ।

आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः ।

सर्वे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य त इति ॥

द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डापेक्षया । नतु
विवादास्पदीभूतद्रव्यापेक्षया अद्रव्य विवादेष्वव्याप्तेः । राज्ञे
निवेद्याऽन्योन्यरुच्या राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड
इत्यर्थः । सिद्धं स्फुटीकृतं वृहस्पतिना ।

पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोरुत्तरयोः सन्धिः स्यादयः खण्डयोरिव ॥

साक्षिसभ्य विकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातान्तौ विचक्षणौ ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते ॥

धर्मार्थोपग्रहः कीर्त्तिर्भवेत्साम्येन भूभृतः ।

न क्लिश्यन्ते साक्षिसभ्या वैरञ्च विनिवर्त्तते ॥

निग्रहानुग्रहं दण्डं धर्मं प्राप्य यशोऽयशः ।

विग्रहाज्जायते वृणां पुनर्दोषस्तथैव च ॥

तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः ।

अद्वेषलोभाद्यद्भूयुस्तत्कर्त्तव्यं विजानतेति ॥

साक्षिसभ्य विकल्प इति । उभयोरप्यर्थिप्रत्यर्थिनोः किमे
ते वक्ष्यन्तीति साक्षिसभ्यविषयको विकल्पो भवेत् तत्र कार्य-
निर्णये दोलायमानौ सन्देहदोलारूढौ यावर्थिप्रत्यर्थिनौ
सन्धिं कुर्यातान्तौ विचक्षणौ चतुरौ पराजयजनिताऽप्रति-
ष्ठादितिरोधानादित्यर्थ इति कल्पतरुः । रत्नाकरस्तु सा-
क्षिणां सभ्यानाञ्च विकल्पः परस्परविरोध इत्याह । प्रमाण-

संमतेति । यत्र सभ्यानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणं साम्यं प्रति-
भाति । यत्र च शास्त्रचरित्वयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण
चरित्वे व्यवहारे चरित्वान्तरेण भेदो विप्रतिपत्तिर्नतु शास्त्र-
व्यवहारयोः परस्परभेद इति व्याख्यानं धर्मशास्त्राविरोधे
व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिः कार्यत्वेन प्रशस्यते ।

धर्मार्थोपग्रहादिहेतुत्वात् । निग्रहानुग्रहाद्य व्यवस्थानि-
वर्त्तकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना राजाज्ञैव केवलं न सन्धि-
हेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवचश्च नयेति प्रतिपाद्यते ।
एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यैरवश्यमादर्त्तव्यमित्याह नारदः ।

प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिपाल्यानि यत्नतः ।

सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥

अस्यार्थः स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमुक्तः । अव्यवस्थितैः प्र-
माणैः प्रमाणानि प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यते । ते
सीदन्ति विनश्यन्ति निर्णयं नाप्नुवन्ति । अतः प्रत्याकलन-
कौशलेन प्रमाणज्ञैः सभ्यैर्यत्नतस्तानि प्रमाणानि परिपाल्यानि
यथा व्यवस्थादुःस्थितानि न भवन्ति तथा विवेचनीयानीत्यर्थः
इति । वयन्तु अव्यवस्थितैर्मूलशैथिल्यादिना दुःस्थितैः प्र-
माणैः प्रमाणानुग्राहकैस्तर्कैः प्रमाणानि साक्षादीनि सीदन्ति
निर्णयाक्षमाणि भवन्ति । हि यतोऽतः प्रमाणज्ञैः प्रमाणानि
यत्नतः परिपाल्यानि सत्तर्कपरिशुद्धानुग्रहेण तत्त्वनिर्णय-
फलानि कार्याणीति व्याचक्ष्महे । अनयोश्च व्याख्यानयो-
स्तारतम्यन्तत्त्वविद्भिर्विवेचनीयम् । इदञ्च प्रत्याकलितव्यवह-
र्तृसम्बन्धाभावाऽव्यवहारदर्शिमात्रकर्तृत्वान्न व्यवहारपाद-

चतुष्टयान्तर्भूतमिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् । न त्वनुपादेयमे-
तदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात् । यथाह । उत्त-
राभिधानानन्तरमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया का वा क्रियेति
परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपाद-
त्वेनानभिधानाद्यवहन्तु सखन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्व-
मिति । अपरार्कस्तु । साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणं
लक्षणं प्रत्याकलितं योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति
वदन् क्रियोपन्यासोत्तरकालीनविचारस्य सभ्यैः क्रियमाणस्य
प्रत्याकलितरूपतामभिप्रैति । सम्प्रतिपत्युत्तरेण क्रियापादे-
नापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याकलितपाद इति द्विपा-
त्त्वमेवेति ब्रुवाणो वाचस्पतिरपि तदेवानुवध्नाति । कल्पतरु-
स्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारवदेवोत्तरलेखनानन्तर--
भावितानां हीनपरिज्ञानसन्धिकरणक्रियादानानां क्रियापाद-
प्राग्भाविनां प्रत्याकलितत्वमभिहितवन्तौ । व्यवहारोपयोगि-
त्वाद् बृहस्पत्यादिवचनानां प्रागस्मिन्निखितानामनुरोधाच्च
व्यवहारपादत्वं परन्तदनभ्युपगतमभ्युपगतवन्तौ क्रियापाद-
प्राग्भावित्वमेव तु तस्य युक्तम् । ये तु तिष्ठन्ति करण इ-
त्यादि वचनात् व्यवहारपादत्वमस्तु न वेत्यन्यदेतत् । यत्तु ।
साध्यसिद्धे व्यवहारफलत्वान्न व्यवहारपादत्वं युक्तमिति । तन्न ।
व्यवहारभावनया फलापवर्गिण्याः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंश-
त्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अतएव त्वं शभावनेति मी-
मांसकानामुद्घोषः । तात्पर्यपरिशुद्धाबुदयनाचार्यस्तु प्रमा-
णोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यन्ते । तदाहुः । यद्यपि
परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः । पृच्छोपक्रममात्रेण

द्वितीयोपयोगात् । सम्भवेऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्रं पर्य-
वसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम् । तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्या-
कलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्यवहारपूर्वप्रवर्त्तनात् फलतो न
कश्चिद्विशेषः । एककर्तृकत्वेऽपि तावत् एव व्यापारकलापस्य
विचारे विद्यमानत्वात् । तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि
देश्यं सावगममेवेति । वस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तेषां प्रत्या-
कलितत्वेनाभिप्रेतः । किन्तु सभिककृतः प्रमाणोपष्टम्भककृत-
त्वादप्यपरामर्श एव । यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्व-
पक्षोत्तरपक्षौ स्वाभिमत सहेतुकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ । किन्तु
पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरी-
कृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षमाधकप्रमाणक-
प्रमाणप्रथमप्रख्यापनं क्रियते । ततः स्थेयैस्तदुभयविवेकाख्य
प्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरपक्षनिर्द्धारणरूपः क्रियते ।
तावता कथासमाप्तिर्वादे जल्पवितण्डयोस्तु यभिकादीनामुत्त-
रोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे । अत्र तु
साध्यादिविलक्षणं मानमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्ह-
मिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतस्तस्य । अतएवात्र प्रत्याकलि-
तस्यात्रोत्तरे कस्य क्रियेत्यादि विमर्शस्य स्थेयकृतस्य प्रत्या-
कलितस्य प्राच्यत्वं प्रमाणोपन्यासान्तत्वं तु प्रतीच्यत्वमेव स्थेय-
कृतप्रमाणसाध्वसाधुताविवेकरूपताचेत्यस्तु विस्तरः । एवं
प्रत्याकलितमाकलितम् । अधुना क्रियापादो विविच्यते । तत्र
कात्यायनः ।

वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम् ।

तत्साध्यं साधनयेन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ॥

सारभूतं पदम्भुक्ता निःसाराणि बहून्यपि ।

संसाधयेत् क्रियायान्तु ताञ्जच्यात्सारवर्जिताम् ॥

पक्षद्वयं साधयेद्या ताञ्जच्यादूरतः क्रियाम् ।

क्रियां बलवतीमुक्त्वा दुर्बल योऽवलम्बते ।

स जघ्रेऽवधृते सस्यैः पुनः स्नान्नाप्नुयात् क्रियामिति ॥

ताम्बलवतीम् । तेन प्रागेवप्रबलं प्रमाणमुद्धाव्यं दुर्बल-
प्रमाणालम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलोपप्रमाणोपन्यासा-
वसरो नास्तीत्यर्थः । अतएवाह नारदः ।

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं नवेति ॥

निर्णिक्ते शोधिते । अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारणं
प्रापित इति यावत् । पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यास-
कृते तु सर्वप्रमाणानुसारेण क्लृप्तं निरस्येत्यभिधानात् ।
पश्चादुद्धावितन्तु कृत्विमत्वादिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमे-
वेत्यर्थः । अतएव पूर्ववाक्येऽपि भुक्तेति पुनरिति चोक्तम् ।
सएव यथा ।

पक्षेषु धान्येषु यथा निष्कला प्रावृषो गुणाः ।

निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथेति ॥

उत्तरे यत्र निवेशिते साध्यसिद्धे साधनाय तत्साधननि-
र्देशङ्कः कुर्व्यादित्यपेक्षिते याञ्जवल्का आह ।

ततोऽर्थी लेखयेत्साध्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

तत उत्तरलिखनान्तरमर्थी अर्थ्यत इत्यर्थः ॥

साध्यं सोऽस्याऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् । सद्य एवाविलम्बेन
प्रतिज्ञातस्य प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्य साध्यस्य साधनम् । सा-

ध्येनेऽनेनेति साधनं प्रमाणम् । साध्यादि लौकिकमलौकिकं
वा लेखयेत् । लेखकद्वारा स्वयंवा लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् ।
दृष्टार्थत्वात् । अत्र सद्य इति वदद्भुत्ताभिधाने कालविलम्बन-
माद्यनुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां विवक्ष्यते । अर्थी
लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न कोऽपि
साधनं लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारनिर्वाहः । तथाचोक्तम् ।
द्विपात्सम्प्रतिपत्तिस्तिष्ठति मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात्
सएव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरप्राङ्ग्रायोत्तरयोस्तु प्रत्य-
र्थैव साध्यवान् कारणप्राङ्ग्राययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति सएव
लेखयेदित्युक्तं भवति । तेन ।

प्राङ्ग्रायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ।

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।

प्राङ्ग्रायेऽपि तथैव स्यात्प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति ॥
व्यासादि स्मृत्युक्तोऽर्थोऽर्थपदेन सङ्क्षेपतः । सर्व एवेतौ
भवति । अत्र चण्डेश्वरः ।

साहचर्यपाठव्यगोभिर्भाषात्ययेस्त्रिधा ।

प्रिवादयेत्यत्र एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत ॥

इत्यत्र सद्यो विवादयेदुत्तरन्दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य
लिखने विजब्धप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव
लेखयेदिति योऽपवादः स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने
विजब्धोक्त्यर्थप्राप्तः । प्रत्यर्थिपक्षलिखनविलम्बः स्यात् तदैव
घटते नान्ययेत्येतद्वाक्यव्याख्याने यदर्थिपदेन प्रत्ययस्कन्दन-
प्राङ्ग्राययोः प्रत्यर्थेवाऽर्थीजात इति स एव साधनं लेखये-

दिति । प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारव्याख्यातं
तत्पूर्वापरविरोधान्मन्दमित्याह । तदति साहसम् । भाषो-
त्तरवादिपक्षमात्रं लेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधन-
पदानन्वये समासानुपपत्तेः । सन्दर्भविरोधाच्च । साधनलेख-
नस्यैवोत्तरं लिखनोत्तरमाकाङ्क्षितत्वात् । साहसादिष्वप्युत्त-
रभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्ववाक्योपात्तसाधनलेखनं सद्य-
स्वर्थान्निष्ठोत्तरलेखनविलम्बापवादोपपत्तेः । नचोत्तरलेखनं
सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविमर्शोऽस्ति प्रत्येव
प्रतिपादनमर्हमिति वाच्यम् । एतावतापि क्रियोपन्यासप्रति-
पादकवचनस्यार्थिपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामका-
भावात् । प्रत्युत मिथ्याक्रियेत्यादिवचनार्थसंग्रहाय द्वयोरपि
ग्रहणमर्थिपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति मिताक्षरायां
पूर्वापरविरोधापादनमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत् । वृह-
स्यतिः ।

द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥

साक्षिलेख्यानुमानञ्च त्रिविधा मानुषी क्रिया ।

साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वैकवद्भावः ॥

साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम् ।

अनुमानन्तुद्विविधन्नवधा दैविकी क्रिया ॥

इदं संख्याभिधानन्न नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमा-
णप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । कात्यायनः ।

लिखितं साक्षिणोभक्तिः प्रमाणान्त्रिविधं विदुः ।

लेशोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्विद्वानीह विषादयः ॥

लेशोऽन्यथानुपपन्नो धर्मस्तस्योद्देशोविमर्शो युक्तिरित्यर्थः ।

पूर्ववादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः ।

अर्थो तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥

पूर्ववादो भाषालिखितं पूर्वपक्षतया लिखितं उत्तरमिति यावत् । तृतीयपादः प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया प्रमाणेन प्रतिपादयेत् साध्यमिति शेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया स्वकार्यमर्थी साध्येदिति तात्पर्यार्थः । कार्यक्रियाशब्दौ व्याचष्टे व्यासः ॥

कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनन्तु क्रियोच्यते ।

द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथेति ॥

साधनं प्रमाणं प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम् । मिताक्षराकारमते तु तृतीयपादक्रियेति संमुख एवार्थः । साक्षीद्वादशभेद इत्यादिप्रमाणप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । याज्ञवल्क्यः । प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यत इति ॥

दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः कात्यायनः ।

यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृह्णीया नतु दैवीं क्रियां नृपः ॥

यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा ग्राह्या नतु पूर्णापि दैविकीं वदतां नृणाम् ॥

एकदेशप्राप्ता साध्यैकदेशविषया । अत्र यद्येको वादी मानुषीं साध्याद्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यसत्यन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया दैविकीन्तदर्थान्दितरवादि-पक्षसिध्यसिध्योः

सुलभत्वेन न दिव्यापेक्षेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्यैकदेशमपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशविभावितव्याधेनैकदेशान्तरस्यापि सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वान्न दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः । दिव्यस्वरूपप्रमाणयो रागमैकगम्यत्वान्मानुष प्रमाणासम्भव एव दिव्यस्य प्रामाण्यमिति सुनिवचननिचयपर्यालोचनयावगम्यते । अन्यान्यपि क्वचित् क्वचित्केषाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि वचनान्युपरीणां यथा ।

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च सति वादेषु न स्यादिव्यं न साक्षिण इति कात्यायनः । पितामहः ।

स्यावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान् प्रसाधयेत् ॥

इदमपि साक्ष्यादिसमक्षस्यावरविषयविवादेषु सुलभमतस्तत् सम्भवान्वेषणमेव कार्यमित्येवम्परन्त सर्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्वथा साक्ष्याद्यसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणेति निर्णयाभाव प्रसङ्गात् । कात्यायनः ।

दत्तादत्तेषु भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।

विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥

द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तन्नदिव्यं नच लेख्यकम् ।

पूग्म्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यन्नदिव्यन्न च साक्षिणः ।

द्वारमार्गं क्रियाभोग जलवाहादिषु क्रिया ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं नच साक्षिणः ।

दत्तादत्ते प्रतिश्रुत्या प्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्याप्त्य ग्रहणे
वाग्दत्ताप्रदानिके विवादपद इति यावत् । भृत्याभिमित्या-
दिना वेतनादाने । विक्रीयादानेत्यादिना क्रयविक्रयानुशये
इतरद्वयकृतम् । दत्तादत्तादिषु वृद्धानां लिखितकरणा प्रसिद्धे
भुक्तेश्चामम्भवात् साक्षिणश्चैतादृशि विषये सुलभत्वान्मानुष-
प्रमाणमम्भवे च दिव्यासम्भवान्न दिव्यं नच लेख्यकमित्युक्तम् ।
पूगादीनां सम्बिद्भितु वज्रकर्तृकायां लिखितं विना न निर्वाहः ।
सर्वेषां व्यवहर्तृत्वान्नोदासीन साक्षिसम्भवो मानुषसत्वे च दि-
व्यानवकाश इत्यभिसन्धायाभिहितन्न दिव्यं च साक्षिण इति ।
द्वारमार्गादिष्वपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावास्ते-
ख्यस्य चाप्रसिद्धे मानुषाभाव एव च दिव्यावकाशान्न दिव्य-
मित्यादिभुक्तिरेव तु गुर्वीति चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि
विवेचनीयानि । अतएव

अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।

न्यासापङ्कवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति ॥

नारदेन । सम्भवतीत्युक्तं स एव ।

यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां वृणाम् ।

तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥

स्त्रीणां शीलानियोगे च स्तेयसाहसयोरपि ॥

एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापङ्कवेषु चेति ॥

कात्यायनः । गूढसाहसिकानान्तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम् ।

युक्तिलेशेङ्गिताकार वाक्चक्षुश्चेष्टितैर्नृणाम् ॥

अलेख्य साक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।

दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥

वृहस्पतिः । मणिसुक्ताप्रवालानां कूटकन्यासहारकः ।

हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा ।

महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ॥

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ।

चिरन्तनो पांशुकृतचिरनष्टेषु साक्षिषु ।

प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत् ॥

अत्र सत्स्वपि साक्षिष्वित्यनेनैतादृशि विषये साक्षिण एव तावन्न सम्भवन्ति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कूटतया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं नतु यथाश्रुतम् । चिरन्तनकृते उपांशुकृते रहसि कृत इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति । अतएवाग्रे चिरनष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेष्वित्यनेनासाक्षिवन्निमित्तान्युपलक्षितवान् । व्यासः ।

प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे ।

परेभ्यश्च तथाचान्ये तं वादं शपथैर्नयेत् ॥

भिद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते । कात्यायनः ।

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादेशु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥

साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषावष्टम्भेन दिव्यमालम्ब त इत्यर्थः । समत्वं साक्षिणां यत्रेति । यत्रोभास्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमित्यर्थः । व्यासः ।

न मयै तत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्प्रत्ययमर्थं दिव्ये न निर्णयः ॥

लेख्यदोषोद्भावनेन लेख्ये निर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु
सुतरां दण्डापूपकन्यायेन दोषोद्भावनान्मानुषासम्भवे दिव्येन
निर्णयः कार्य इत्यर्थः । प्रजापतिः ।

यन्नामगोत्रैर्यत्लेख्यं तुल्यं लेख्यं कचिद्भवेत् ।

अगृहीतधने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥

मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरविपरीतार्थं यदा तदा-
तदप्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः । कात्यायनः ।

यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं तद्राज्ञे आवितं यदि ।

शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः ॥

सोपधं यत्र क्लृप्तं यच्च मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रिया-
दानं नोत्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुष-
प्रमाणसम्भवादुत्तरवादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्या-
नवसरादिति न्यायो मूलमिति । यदि तत्रापि भाषावादि-
नो दिव्यभिन्नप्रमाणाभावस्तदा ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैरिति ॥

कात्यायनीयादुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम् । पूर्वार्द्धे
नार्थिना दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थान्निष्ठौ पुनः परार्द्धेन
तद्विधानस्य सिद्धे सत्यारम्भो नियमयेति न्यायेन निषेध-
दार्ढ्यार्थत्वात् । प्राङ्गणायकारणोत्तरयोः क्रियापदमुभयक्रिया-
परमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं कात्यायनीयानुरो-
धात् । नचैवमनुषङ्गानुपपत्तिः । तदर्थकतयोभयान्वयस्यानुपङ्ग-
हेतुत्वन्न यावदर्थकत्वस्य विरुद्धार्थकत्वे व्यवायवत्सन्निधिवाधे

नानुषङ्गस्य तुल्ययोगितानिवन्धनस्य भङ्गः । किञ्चिदर्थान्वयेऽपि तुल्ययोग्यतायाः सत्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तदा तस्याधिकारनिश्चयाभावान्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किन्त्वर्थिनोऽधिकारनिश्चयादिति ध्येयम् । नच न कश्चिदिति कात्यायनवचनविरोधः । अधिकारानिश्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात् । धनं धनी साधयतीति लोकप्रवादोऽपीदृग्विषयाभिप्रायक एव । यत्र विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वलिखनन्वतत्त्वमेव । अज्ञानरूपमिथ्योत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्य निश्चयाभावरूपस्य सन्देहेऽपि सम्भवात् । प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदातु द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह । पितामहः ।

लेख्यं यत्र न विद्येत नभुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥

निश्चेतुं येन शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः ।

तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्सर्वस्य प्रभुरिष्यत इति ॥

तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभया पीडया स्वेच्छया काञ्चन व्यवस्थां कृत्वा देया सोमाभ्यान्नातिक्रमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादिसर्वदिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ निर्णयापरपथ्यायः सिद्धिपादः । येषां प्रत्याकलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतन्तेषां सिद्धेः फलत्वाद्यवहारपृथग्भावोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य चतुष्पात्त्वमेव तु सर्वमते व्यवहारस्य । याज्ञवल्काः । तस्मिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमथोऽन्यथेति । तस्य प्रमाणस्य सिद्धौ निःशङ्कप्रामाण्य व्यवस्थितौ सत्यां प्रमा-

णोपन्यासकर्त्ता सिद्धिं जयलक्षणमाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्य-
सिद्धौ विपरीतमसिद्धं पराजयलक्षणमाप्नोति ।

नारदः । सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ ह्यीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥

तरन्निर्वाहयन् । उत्तरः उत्कृष्टो विजयीति यावत् ।
निर्णयप्रकारानाह ।

व्यासः । प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया ।

वादी सम्प्रतिपत्त्या वा निर्णयोऽष्टविधः स्मृतः ॥

विवृतवानेतत्स एव ।

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।

अनुमानं विदुर्हेतु सर्कश्चेति मनीषिणः ॥

देशस्थितिः पूर्वकृताच्चरितं समुदाहृतम् ।

अर्थानुरूपाशपथाः स्मृताः सत्यदृष्टादयः ॥

तेषामभावे राजाज्ञां निर्णयन्तुविदुर्बुधाः ।

इति प्रमाणत्रयं स तर्कोपष्टव्यमनुमानं चरितार्थचतुष्टय-
मिष्टविधहेतुकत्वं निर्णयस्याष्टविधत्वं यद्यपि भुक्तिरप्यनु-
मानमेव । तथापि प्रथाकलितकालीनं सभ्यानामनुमानमि-
हानुमानपदेन विवक्षितम् ।

धर्मेण व्यवहारेण चरितेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थेविनिर्णयः ॥

इति ब्रह्मसूक्तानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव तत्र
सत्ये स्थितो धर्म इत्यादिना तेनैव विवृतं प्रागेव नि-
रूपितं स एव ।

एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।

क्रियाभेदात्मानुषदैविक क्रिया भेदात् धर्मनिर्णयस्य
द्वैधमाह स एव ।

सम्यग्विचार्य कार्यन्तु युक्त्या सम्परिकल्पितम् ।

परीक्षितन्तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः सनिर्णयः ।

दिव्यै विशोधितः सम्यक् द्वितीयः स उदाहृतः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येतेत्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्धः । यत्र
प्रतिवादी युक्त्या सम्यग्विचार्य सम्परिकल्पितनिर्धारित पुनः
शपथैः पुत्रशिरः स्पर्शादिभिः परीक्षितं कार्यं प्रपद्येताङ्गी-
कुर्यात् स आद्यो धर्मनिर्णयः दिव्यैर्घटादिभिर्विशोध्यतः
प्रतिवादी यत्र कार्यं प्रपद्येत स द्वितीयो धर्माख्यो निर्णयः
इत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह स एव ।

प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।

वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

प्रमाणपदेनात्र साक्षिणो लिखितञ्च । व्यक्त्यभिप्रायेण च
बद्धवचनम् । भुक्तेरनुमानत्वादिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्भावात् ।
वाक्छलानुत्तरत्वेन । वाक् छलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो
द्वितीयो व्यवहारः स इत्यर्थः । चरित्र निर्णयस्यापि भेद-
द्वयन्तेनैवाभिहितम् ।

अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कीर्तितम् ।

देशस्थित्या द्वितीयन्तु शास्त्रविद्धिरुदाहृतम् ॥

अनुमानेन भुक्तिमुक्तिस्वरूपेण यो निर्णयस्तदेकं चरि-

तम् । देशस्थित्या यो निर्णयस्तद्वितीयं चरित्तमित्यर्थः । राजा-
ज्ञानिर्णयस्यापि द्विभेदता-भिहिता तेनैव ।

प्रमाणसहिताद्यस्तु राजाज्ञानिर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसभ्य विरोधे च तथान्यः परिकीर्तितः ॥

प्रमाणसहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः । शा-
स्त्राणां सभ्यानाञ्च विरोधे परस्परं विप्रविपत्तौ या राजाज्ञा
स द्वितीयो राजाज्ञारूपो निर्णय इत्यर्थः । ननु शास्त्राणां
सभ्यानाञ्च विरोधेवा सम्भवो स्मृत्यपेताधिकारिणां सभ्यानां
दण्ड्यत्वात् । न च शास्त्राणां परस्परविरोधे सभ्यानाञ्चेत्यर्थ
इति वाच्यम् । सभ्यविरोधोपन्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधे
न्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेण निर्णयः कार्य इत्यस्यार्थस्य स्मृत्यो-
र्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ॥

युक्तिहीन विचारे हि धर्महानिः प्रजायते ॥

न्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभूत् यथास्थानं गमये-
दित्यादि योगीश्वरनारदवृहस्पति गौतमादिवचोभिर्निर्धा-
रितत्वात् । तादृश विषये राजाज्ञानवसरात् ।

अनीदृशराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत् ।

उच्यते । यत्र शास्त्रविरोधे बलवान्यायो न्यतरार्थविनि-
गमकः ससभ्य प्राङ्गविवाकस्य सभापते न हृदयमारोहति चिर-
तरं मीमांसितोऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके वा समा-
धेये सभ्य विरोधे राजकृतव्यवस्थानादिप्रतिवादिभ्यां मन्तव्ये-
त्येतदर्थकमिदं वचनम् । अतएव पितामहः । वचनं प्राग्लिखि-

तन्निश्चेतुं येन शक्याः स्युरित्यादि । धर्मादीनां चतुर्णां पूर्व-
स्थोत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह नारदः ।

धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधक इति ॥

व्यवहारस्य धर्मबाधकतामाह । वृहस्पतिः ।

शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनावहीयते ।

शास्त्रशब्देन शास्त्रोक्तं साध्यादिप्रमाणं तेन यो निर्णयः
क्रियते स व्यवहारः । तेन धर्मः प्रपञ्चादिभक्तो निर्णयोऽवही-
यते । बाध्यते । मानुषप्रमाणे सति दिव्यानवसरात् । अत-
एवाह कात्यायनः ।

युक्तियुक्तान्तु कार्यं स्याद्दिव्यं यत्र विवर्जितम् ।

धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा ॥

चरितस्य व्यवहारबाधकमाह । वृहस्पतिः ।

देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥

नैगमाः पौरवणिजः । नैगमानुमते नानुमानेनेति सम्बन्धः
सामानाधिकरण्येन । वा शब्दाद्देशस्थियपेक्षः । असुमेवार्थं
स्फुटयति कात्यायनः ।

प्रतिगोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवाशिषु ।

विरुद्धनियतं प्राञ्जस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

निर्णयन्तु यदा कुर्यात्तेन धर्मेण पार्थिवः ।

व्यवहारश्चरितेण तदा तेनैव बाध्यते इति ॥

स्मृतिविरुद्धमपि नियतत्वान्न विचालयेद्राजा । राजशास-
नस्य चरित्र बाधकमाह वृहस्पतिः ।

विज्ञाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तयेति ॥

चरिताचारं पूर्वपूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपि तं धर्मं न
विचालयेदित्युक्तमतस्तु विज्ञाय चरिताचार मित्युच्यते । तेन-
विरोधः प्रतिभाति । तथापि यदि तद्विचालने पुरराष्ट्रा-
दिक्षोभो न भवति । तदा स्मृत्यादिविरुद्धत्वात्तं दूरीकृत्य-
स्मृत्याद्यविराधो राजाज्ञया निर्णयः कार्य इति तात्पर्यम् ।

अतएव पुरराष्ट्रस्य विरुद्धस्य विवादस्यानादेयत्वमुक्तम् ।
पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध
एव कार्यो राज्ञेति । अतएवाह कात्यायनः ।

विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्पते बुधैः ।

एवन्तत्र निरस्येत चरित्रन्तु नृपाज्ञयेति ॥

नृपैर्यन्यायविरुद्धं चरित्रं न ग्राह्यमिति कल्पते । तत्र
नृपाज्ञया तच्चरित्रं निरस्यते बाध्यत इत्यर्थः । यथोक्त-
प्रकारातिरिक्त प्रकारेणैषां बाध्यबाधकता कल्पने दोषमाह ।
कात्यायनः । अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम् ।

अन्यथाबाधनं यत्र तत्र धर्मो विहन्यत इति ॥

इति निर्णयपादः । पुनर्न्यायः यद्यपि निर्णयानन्तरं
जयपत्रेदत्ते पराजितस्य दण्डार्हत्वं तथापि यदि स परा-
जितमपि स्वयमपराजितमेव मनुते पूर्वव्यवहारे कुडृष्टबुद्ध्या
तर्हि द्विगुणदण्डमभ्युपगम्य राज्ञा सभ्यान्तरोपादानेन पुन-
र्व्यवहारं तद्दीयो द्रष्टव्य इत्याह नारदः ।

तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणन्दण्डमादाय पुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् ॥

तीरितं समापितं निर्णयपर्यन्तं प्रापितमिति यावत् ।
पारतीरकर्मसमाप्ता वित्यस्य निष्ठान्तं रूपम् । अनुशिष्टमर्थि-
प्रत्यर्थिनौ प्रति कथितं जयपराजयत्रये वा रोपितम् । विध-
र्मतो धर्मविपरीतं कुदृष्टमिति यावत् । अर्थि प्रत्यर्थिनोर-
न्यतरोमन्येत स पराजयनिमित्तं दण्डं द्विगुणमादायाङ्गीकृत्य
तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् । चतुष्पाद्यवहारप्रवर्त्तनेन निर्णययेत् ।
याज्ञवल्क्यः । दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनोदण्डाद्विवादाद्विगुणन्दमम् ॥

यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।

सभायां तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणन्दमम् ॥

अस्यापवादमाह मनुः । तीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्र कचन यद्धवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यान् तद्धूयो निवर्त्तयेत् ॥

धर्मतः कृतञ्चेत्कृतमेव विद्यादित्यर्थः ।

नारदः । साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ॥

स्वचर्यावसितानान्तु प्रोक्तः पौनर्भवो विधिः ।

साक्षि सभ्यावसन्नानां साक्षिद्वारेण सभ्यद्वारेण वाऽवस-
न्नानां पराजितानां दूषणे साक्षिषु सभ्येषु वा दोषोद्भावने
ऽन्यतरेण कृते पुनर्दर्शनं व्यवहारदर्शनम् । राज्ञा कार्यमिति-
शेषः । स्वचर्यावसितानां स्वचर्याया स्वव्यापारेण पूर्वापरवि-
रुद्धभाषणादिना ऽवसितानां पराजितानान्तु पौनर्भवः पुन-
रुद्धवः पुनर्भवः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरिति यावत् । तत्सम्बन्धि
विधिनोक्तः कर्त्तव्यत्वेनाभिहितो मुनिभिरित्यर्थः । वृहस्पतिः ।

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु ॥

वादो गृह्यते पुनर्न्यायो भवतीत्यर्थः । स्ववाक्येन पर्वापर-
विरुद्धेनोत्तरापरिस्फुर्त्या-स्कान्दिनेन वा योजितस्तस्य तु न
भवतीत्यर्थः । वृहस्पतिकात्यायनौ ।

कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः ।

विचार्य तत्कृतं राजा कुकृतम्पुनरुद्धरेत् ॥

वृहस्पतिः । निश्चित्य वज्रभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना सार्द्धं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः ॥

जयिना पूर्वव्यवहारजयिना । नारदः ।

दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तदण्डमाप्नुयुः ।

नहि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते ॥

मनुः । अमात्यः प्राड्विवाकोवा ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तं सर्वन्तृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रन्तु दण्डयेत् ॥

सहस्रपणान् दण्डव्यवहारे ऽनुक्तसङ्ख्याया सङ्ख्यायाः पण-
गतत्वेन परिभाषितत्वात् । एतच्च दण्डनिरूपणं प्रस्तावे विवे-
चयिष्यामः । यत्र द्विगुणदण्डः सहस्राधिकस्तत्रामात्यप्राड्वि-
वाकयोरपि स एव । अन्यत्र सहस्रमेव । अमात्यप्राड्विवा-
कयोर्मुख्यत्वेन दण्डाधिक्यस्योचितत्वात् । इति पुनर्न्यायः ॥
निर्णयानन्तरं कृत्यन्तजयिने जयपत्रदानम् । पराजिता-
दण्डादानम् । सपणविवादे पणादानम् । धनिने धनदापनञ्च ।
तथा च व्यासः । व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पुनर्न्यायादिप्रसक्तौ प्राङ्गणपरिज्ञानाय । वृहस्पतिः ।

प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राङ्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य चादानाज्जयी लोकैर्निगद्यते ॥

योगीश्वरः । सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनत्वादापयेत् ।

दण्डञ्च सपणञ्चैव धनिने धनमेव च ॥

बृहस्पतिः । अपराधानुरूपञ्च दण्डोऽत्र परिकल्पित इति ।

तत्र जयपत्र प्रकारं लेख्यप्रस्तावे । दण्डपणादाने दण्डनि
रूपणे धनिने धनदानमृणादानप्रकरणे वक्ष्यामः । अथ सभ्यः
प्राङ्विवाकसहितस्य सभापतेरन्यथा व्यवहारदर्शने सर्वथा-
दर्शनाभावे च दोषकथनम् । तत्रान्यथा दर्शने दोषमाह ।
मनुः । यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्वन्निराधिपः ।

अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥

कात्यायनः । अस्वर्गा लोकनाशाय परानीकभयावहा ।

आयुर्वीजहरी राज्ञामस्ति वाक्येष्वियं कृतिः ॥

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टे न संनयेत् ॥

अदर्शने दोषमाह । महाभारते कृष्णद्वैपायनः ।

अर्थिनामुपसन्नानां यस्तु नोपैति दर्शनम् ।

सुखेषु सक्तो नृपतिः स तथ्येत नृगो यथेति ॥

नृगो नाम राजा । रामायणे वाल्मीकिः ।

पौरकार्यं हि यो राजा न करोति समास्थितः ।

व्यक्तं स नरके घोरे पच्यते नात्र संशय इति ॥

समास्थितः सुस्थितः । अनेन दुःस्थितस्यादर्शनेन दोष
इति सूचितम् । अतएवानु कल्पतया दुःस्थितस्य स्वप्रतिनिधि-
प्राङ्विवाकनियोगः प्रागुक्तः । प्राङ्विवाकस्य सभ्यानञ्चान्यथा

दर्शनादर्शनयोर्दोष इति प्रागेव प्रपञ्चितं व्यवहारदर्शनविधि-
विचारप्रस्तावे । सम्यग्वावहारदर्शने फलमप्याह मनुः ।

कामक्रोधौ तु संक्षय्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।

प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥

इदं दृष्टफलम् । अदृष्टमपि फलमाह नारदः ।

एवं पश्येत् सदा राजा व्यवहारान् समाहितः ।

वितत्येह यशो लोके वृष्णः प्राप्तस्त्रिपिष्टपम् ॥

वृहस्पतिः । एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।

वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसचिवो भवेत् ॥

फलान्तराण्यपि व्यवहारदर्शनविधिप्रस्तावेऽभिहितानि ।

अथकृतनिवृत्तिः । तत्र मनुविष्णू ।

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतमभवेत् ।

तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं चाप्यकृतमभवेत् ॥

नारदः । स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु ।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात् ॥

मनु नारदौ । सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।

बहिर्घोषाण्यते धर्मान्नियताद्यावहारिकात् ॥

नियताद्यावहारिकात् । नियतव्यावहारिकधर्मवाह्यादिष-

या या भाषा सा यद्यपि प्रतिष्ठिता साक्षिलेख्यादिप्रमाणवती

भवति तथापि सत्याग्राह्या न भवति । यथा पुत्राद्यन्वयोपेतं

कश्चिदभियुक्ते सर्वस्वं मह्यमनेन प्रतिश्रुतमिदानीं न ददातीति

मनुः । योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वायुपथिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥

बलादुक्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान कृतान्मनुरववीत् ॥

योगञ्छुद्ध । आधमनमाधीकरणम् । उपविः क्लृप्तम् । पूर्वोत्तरा-
र्द्धाभ्यां क्लृप्तकृतसर्वव्यवहाराणां निवर्त्तन सार्वत्रिकमित्युक्तं
भवति । एवमुत्तरश्लोकेऽपि बलकृतसर्वव्यवहाराणामपि ।
योगीश्वरः । मत्तोन्मत्तात्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।

असम्बद्धकृतस्यैक व्यवहारो न सिध्यति ॥

अध्यधीनो दामः । अधिकमधीन इति व्युत्पत्तेः । असम्ब-
द्धेन वादिप्रतिवाद्यसम्बद्धेन कृतस्तत्प्रतिनिधिभूय सम्पादितः ।
समासान्तर्गतमपि कृतमदं प्राक्तनतृतीयान्तैरपि बुद्ध्या निष्कृष्य
सम्बन्धनीयम् ।

नारदः । यद्बालः कुरुते कार्यं मस्वतन्त्रस्तथैव च ।

अकृतन्त्रदपि प्राज्ञः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥

स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिङ्गतः ।

तदप्यकृतमेवाङ्गरस्वतन्त्रः स हेतुतः ॥

कामक्रोधाभि भूतार्त्तं भयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्वप्रकृतिङ्गताः ॥

तथा दासकृतं कार्यं मकृतं परिचक्षते ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशान्नदांसः प्रभुरात्मनः ॥

पुत्रेण च कृतं कार्यं यत्प्रादुर्बुद्धतः पितुः ।

तदप्यकृतमेवाङ्गदांसः पुत्रश्च तौ समौ ॥

कात्यायनः । नक्षेत्र गृहदासानां दानाधमनविक्रिया ।

अस्वतन्त्रकृताः सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥

नानुवर्णिताः स्वतन्त्रेण पित्रादिना नानुमताः । अनुमताः

सिद्धयेयुरेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ अतएवाह । स एव ।

प्रमाणं सर्व एवैते पण्यानां क्रयविक्रये ।

यदि सव्यवहारान्ते कुर्वन्तोऽह्यनुमोदिताः ॥

क्षेत्रादीनान्तथैवस्यु म्नीता भ्रातृ सुतः सुतः ।

विहृष्टार्थस्तु यो यस्मिं स्तस्मिन्नर्थे प्रभुस्तु सः ।

तद्भर्त्ता तत्कृतं कार्यं नान्यथा कर्त्तुमर्हति ॥

वृहस्पतिरपि । यः स्वामिना नियुक्तस्तु वृन्नाय व्ययपालने ।

कुसी कृषी च वाणिज्ये निहृष्टार्थस्तु सः स्मृतः ॥

प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयम् ।

स्व देशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत् ॥

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थमस्वतन्त्रकृतमष्टगुणादिव्यव-
हारं स्वतन्त्रो न निवर्त्तयेदित्याह । मनुः ।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहार यमाचरेत् ।

स्व देशे वा विदेशे वा तं स्वामी न विचालयेत् ॥

अध्यधीनः पुत्रभ्रातृ पुत्रदासादिः । अथ स्वतन्त्राऽस्वतन्त्र-
लक्षणम् ।

तत्र नारदः । स्वातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयः कृतम् ।

तथा । अस्वतन्त्रः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।

अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥

अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रादामाद्याश्च परिग्रहः ।

गर्भस्थैः सहृदो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ॥

बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति शब्दाते ।

परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥

जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्य दर्शनात् ।

अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥

कात्यायनः । पिता स्वतन्त्रः पितृमान् भ्राता भ्रातृव्य एव च ।

कनिष्ठो वाऽविभक्तस्थो दासः कर्मकरस्तथा ॥

पितृमान् पितायस्वतन्त्र इत्यर्थः । अविभक्तस्थः अविभक्तधनः ।

हारीतः । दानार्थे वा धनार्थे वा धर्मार्थे वा विशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

नारदः । स्वतन्त्राः सर्व एवै ते परतन्त्रेषु नित्यशः ।

अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥

एते पूर्वोक्ता राजादयः । स्वतन्त्रस्य पितृदेरपि विषय-
विशेषेन स्वातन्त्र्यमित्याह । कात्यायनः ।

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः ॥

एतदप्यनापदीति वक्ष्यते । इति सामान्य परिभाषा ।

अथ विशेषपरिभाषा । तत्र याज्ञवल्काः ।

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तञ्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिन्नयेत् ॥

अभियुज्यत इत्यभियोगोऽपराधः कृणुं मदीयं गृहीत्वा न
प्रत्यर्पयत्ययमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तस्तमनिस्तीर्यपरिहृत्यैव न म-
भियोक्तारन्नप्रत्यभियोजयेत् । युगपद्व्यवहारस्य प्रतिज्ञाभेदेना
सम्भवात् । प्रत्यभियोगादनर्थक्यात् । इत्ययं प्रत्यभियोगानर्थ-
क्यादित्ययं प्रत्यर्थिनं प्रत्युपदेशोऽन्यवादित्वेन हीनता परिहा-
र्यार्थः । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमेव । तथापि
स्वापराधपरिहारार्थत्वादनेन प्रतिषिध्यते । अन्येनाभियुक्तञ्चा
निस्तीर्यतदीयाभियोगमर्थी नाभियुञ्जीत । अन्याभियोगापेक्ष-

यात्र प्रत्यभियोगशब्दोऽनुवादत्वेन यथा कथञ्चिन्नेयः । अयमपि युगपद्यवहारासम्भवनिवन्धनोऽर्थिनं प्रत्युपदेशः । किञ्च उक्तमावेदनसमये यदुक्तं तद्विप्रकृतिं विरुद्धस्वभावतां न नयेत् । न प्रापयेत् । यद्वस्तु यत्प्रकारेणावेदनसमये निवेदितं तत् तथैव तद्भाषायां लेखनीयं नान्यथेत्ययमप्यर्थिन एवान्यवादित्वनिवन्धनहीनता परिहारार्थ एवोपदेशः । यद्यपि यथावेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तमिति पुनरुक्तमाभाति तथापि तद्वस्वन्तरावेदनप्रतिषेधकमिदन्तु, पदान्तरसंक्रमनिवारकमित्यपुनरुक्तता । तद्यथा रूपकशतं मदीयं वृद्धानुगृहीत्वा न प्रयच्छतोत्यावेद्य भाषायां वस्त्वशतं वृद्धा गृहीत्वा न प्रयच्छतीति ऋणादानपद एव वस्वन्तरगमनम् । रूपकशतं वृद्धा गृहीत्वा मदीये न प्रयच्छतीत्यावेद्य भाषायां रूपकशतं मदीयस्वलादपहृतवानिति तस्मिन्नेव वस्तु साहस्राख्यं विवादपदं लेखयतीति । तत्र यथा शब्दोपादानादत्र च विप्रकृतिपदोपादानात् । वस्वन्तरगमने ह्येकत्रैव विवादपदे प्रकारभेदमात्रं प्रकारवाचिथाल्प्रत्ययेन प्रत्ययस्यते । पदान्तरसंक्रमे तु विरुद्धस्वभावता व्यक्तेति भावः । अनियोगमनिस्तीर्थेत्यस्यापवादमाह स एव । कुर्व्यात्प्रत्यभियोगन्तु कलहं साहसेषु च ।

कलहे वाग्दण्डपारुष्यरूपे । साहसेषु च । विषयस्त्वादिकृतप्राणिव्यापादनादिषु यदि सम्भवति प्रत्यभियोगस्तदा स्वाभियोगमनिस्तीर्थाप्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् । ननु प्रतिज्ञान्तरत्वापत्तौ युगपद्यवहारासम्भवस्य प्रत्यभियोगप्रतिषेधबीजस्यात्रापि तौल्यात्कथं तत्प्रतिप्रसवः । प्राङ्ग्रायप्रत्यवस्कन्दनयोस्तु पूर्वपक्षोपमर्दकत्वेनोत्तरलक्षणलक्षितयोः प्रत्यभियोगत्वेऽपि न

प्रतिज्ञान्तरापत्त्या युगपद्यवहारासम्भवदोष इति वैषम्यम् ।
 अन्यथा तयोरुत्तरत्वमेव न स्यात् सर्वत्रैतत्प्रतिषेधग्रस्तत्वा-
 दिति चेत् न यद्यप्यत्रापि युगपद्यवहारासम्भवस्तुल्यस्त-
 थापि न्यूनदण्डप्राप्तयेऽधिकदण्डनिवृत्तये च कलह साहसयोः
 प्रत्यभियोगः ॥ सार्थकोऽन्यत्र निरर्थक इति प्रतिप्रसवोप-
 देशः ॥ तथाहि । अनेनाहन्ताडितः शत्रो वा पूर्वमयं मत्प्रा-
 णव्ययाय व्यापारं कृतवानित्यभियुक्तो यद्याह । सत्यमेतत्त-
 थापि मत्तः पूर्वतर मयन्ताडनादिममकृतवानिति प्रत्यभि-
 योगे तस्मिंश्च साधिते दण्डाल्पत्व प्रत्यभियोक्तुः फलम् ।
 तथा च नारदः । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् ।

पञ्चाद्यः सोऽप्यमत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुरिति ॥

विनयोदण्डः । यदा तु युगपद्वयोस्ताडनादिषु प्रवृत्तिस्त-
 त्वाधिक दण्डनिवृत्तिः प्रत्यभियोग फलम् । तदप्याह स एव ।

पारुष्ये साहसे चैव युगपत् सम्प्रवृत्तयोः ।

विशेषज्ञेन्नलभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति ॥

तेनाय मत्र तात्पर्यार्थः ॥ पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्य-
 भियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वे न युगपद्यवहाराऽसम्भवरूप प्रत्य-
 भियोगस्य प्रतिज्ञोत्तरत्वेन युगपद्यवहारासम्भव रूपदो-
 षाभावादेवाऽप्रतिषिद्धत्वम् । कलहादिषु युगपद्यवहारा-
 सम्भवे सत्यप्यर्थवान् प्रत्यभियोगः क्रियमाणो न दुष्यति ।
 पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपोऽनर्थकश्च प्रत्यभियोगो न कार्यं ऋणा-
 दानादिषु विवादिष्विति । यथायं मदीयमृणमियदि यत्था
 वृद्धा गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यभियोगे मद्दमप्यर्थं धारय-
 तीति प्रत्यभियोगो न कार्यो निष्प्रयोजकत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वा

चेति । इति प्रत्यभियोग निर्णयः ॥ अथ निह्नुवादिविधिर्निह्नु-
वादिविवेचनञ्च । तत्र याज्ञवल्काः ।

निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्यं सर्वं नृपेणार्थो न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ।

नैकमनेकं निषेधार्थं नकारस्यासमासत्वान्नलोपो नञ् इति
नकारलोपाभावे नैकधेतिबद्रूपम् । अर्थिनाभियुक्तं सुवर्णर-
जतवस्त्रादि वस्तुभाषालिखितमुत्तरलेखनं वेलायाम्प्रत्यर्थी-
यः सर्वमेव निह्नुते मिथ्यैतदित्यपलपति । सोऽर्थिनैकदेशे
प्रतिज्ञाविषय वस्तुनि भाविते लिखितं साक्ष्यादिप्रमाणवलाद-
ङ्गीकारितः सर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञातं नृपेण दाप्योऽर्थिने दापनीयः ।
यस्त्वर्थोऽर्थिनैव व्यामोहप्रमादादिना भाषा पत्रशोधनावधि न
निवेदितः पश्चान्निवेद्यते प्राक्प्रमादादिना विस्मृतं मयेदमिति
सनृपेण न ग्राह्यो नादर्त्तव्यः प्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थः । ननु
कलं निरस्य भूते न व्यवहारान्नयेन्नृप इत्यनेन विरुद्धमिदम् ।
तथा हि । मूलान्तत्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितं कलमित्युक्ते-
भूतेन वस्तुतत्त्वानुसरणेन कलप्रमादामर्षाद्यभिहितं निरस्य
व्यवहारान्नृपोनयेन्निर्णयपर्यन्तमापयेत् । तस्माद्यथार्थं प्रत्य-
र्थिनौ सत्यमेव निवेदयतः । साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव
साक्ष्यादयोऽपि शपथादिभिर्भाषितास्तत्त्वमेव प्रतिपादयन्ति-
तथा स सभ्येन सभापतिना यतितव्यमिति भावः । एवञ्चैक-
देशस्य प्रमाणसिद्धावश्येकदेशान्तरस्य सिद्धिः कुतस्त्या अन्य-
विषयप्रमाणेनान्यसिद्धेरसम्भवात् । कलप्रसक्तेर्दुर्वारत्वाम् ।
एवं प्रमादादिविस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्यानादरे कलं
व्यक्तमेव । कात्यायनवचनविरोधश्चैवं सति । यदाह ।

अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्संसाधयेद्वनी ।

साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनमिति ॥

साक्षिग्रहणं लेख्यादुपलक्षणम् । अत्रापराकः । अपङ्गववादिनः
सावष्टम्भयन् मिथ्योत्तरं तद्विषयं निह्नुत इत्यादि । यथाद्यर्थि-
नाभियुक्तः प्रत्यर्थैवमुत्तरयति भवदभियुक्तानामर्थानां मध्ये
यद्येकमपि भवान् सीधयति तदा सर्वमहं दास्यामीति क्लृ-
दाहरणत्वादस्य कात्यायनवचनन्वसावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयन्ते-
नासाधितांशेऽर्थिना प्रमाणान्तरमुपादेयं तदभावेऽपि साधित-
मात्रलाभेन सन्तोष्यम् ।

अनेकार्थाभियोगे तु सर्वार्थव्यपलायिना ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यत इति ॥

नारदवचोऽपि सावष्टम्भमिथ्योत्तरविषयमेवेत्याह । तद-
नुपपन्नम् । सपणञ्चेद्विवादः स्यादित्यनेनास्य गतार्थता-
पत्तेः । ईदृशावष्टम्भस्य पणादनतिरेकात् । नच पणस्य राज्ञा
ग्रहणमस्य त्वर्थिनेति भेद इति वाच्यम् । एतादृशभेदस्या
प्रयोजकत्वात् । स्वपणान्दापयेदित्ये तावन्मात्रस्यैव तदर्थत्वात् ।
प्रतिज्ञासुरोचित्वात् पणत्वस्य निङ्गवमात्रस्यात्र प्रतीतेः साव-
ष्टम्भ निङ्गवविषयत्वाकल्पनाया अप्रमाणकत्वाच्च । एवं नारद-
वाक्येऽपि न च तत्र व्यपलायिनेति विशब्दोपादानादवष्टम्भ
सहित निङ्गवप्रतीतिरिति वाच्यम् । अन्यथा सिद्धतात्पर्य-
ग्राहकाभावे सावष्टम्भत्वरूपविशेष परत्वस्य नियतत्वात् ।
वाचस्पति चण्डेश्वरौत्वाहतुः । यत्रैकदेश सिद्धिरेकदेशान्त-
रसिद्धि विनाभुता तद्विषयं योगीश्वरनारदयोर्वचनं तदति-
रिक्तविषयन्तु कात्यायनीयमिति । तदप्यसत् । निङ्गवोपा-

दानवैयर्थ्यात् । अनिङ्गवेऽपि तस्य युक्तिशुक्तत्वात् । प्रत्यवस्क-
न्दन प्राङ्ग्रायोत्तरयो रप्येकदेशे कारणादिसाधने तद्विना
भूतैकदेशान्तरे कारणादि सिद्धेर्दुर्वारत्वात् । यत्तु वाचस्प-
तिना अप्सक्तावृपेत्यादिना सपणश्चेदित्यादि तत्र योगीश्वर
वचन एव संवादितन्तेन स्पष्टमेव गतार्थत्वं प्रदर्शितमिति
महान् प्रमादः विज्ञानयोगिनस्त्वाहुः । यथा भूतानुसरणेन
कलनिरासेन च व्यवहारनिर्णयो भवति तथा विधेयमिति
मुख्यः कल्पः । तत्र हेतुः । भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यव-
हारत इति तस्यायमर्थः । यतोभूतं वस्तु तत्त्वमप्यनुपन्यस्त-
मकथितं वादि प्रतिवादन्यतरेण साध्यादिना वा तद्व्यवहा-
रतो व्यवहाररीत्या हीयते । यद्यपि पश्चात् प्रमाणेन साध्यते
प्रमाणं विनैव चैकदेशविभावेन तथापि वादिप्रतिवादि-
सम्बन्धत्वेन हीनम्भवति । पश्चाद्वादिना प्रमाणान्तरेण साधि-
तमपि प्राक्प्रतिज्ञाकालेन निवेदितत्वेन लभ्यते । तथा सर्वा-
पङ्कवकारिणा कतिपयानि वस्तूनि साध्यादिभिर्-^{रङ्गीका} । ते
नाऽन्यान्यपि साध्यं त् प्रमाणेना साधितान्यप्यभियोक्ते दातव्य-
तथा प्रतिवादिनः सकाशाद्दीयन्त इति । तस्मादादिप्रतिवा-
दिनोः साध्यादिषु वादिगूढाशयताकूटकारित्वादिना यदा
भूतानुसरणमशक्यं तदा चतुष्पाद्यवहारमार्गेण प्रवर्त्तिते व्यव-
हारे भूतानुसरणाभावेऽपि ससभ्यसभापते दीपलेशो नास्ति ।
रागलोभादिभिरन्यथा शास्त्रकारित्वा भावादित्यर्थः । अत्रोदा-
हरणम् । निङ्गुते लिखितं नैकमिति । एकदेशे प्रत्यर्थिनो-
मिथ्यावादित्वे निश्चितेऽन्यविषयेऽपि मिथ्यावादित्वरम्भगत् ।
अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्वनिश्चयेऽन्यविषयेऽपि सत्यवादित्वस-

म्भादितीदृशसम्भावनानामकतर्कानुगृहीता दस्मादेव वचनात्
 सर्वमर्थिने प्रत्यर्थी राज्ञा दापनीयः । प्रतिज्ञाकाले वा नि-
 वेदितमिदानीमुपन्यसन्नेकदेशे विभावनानिमित्तान्यलाभे
 नेदानीमुपन्यस्यतीति सम्भावनारूप तर्कानुगृहीतमेतदेव
 वचनमनिवेदितस्यादापने प्रमाणमित्येतत्तर्कवाक्यानुसारेण स-
 मर्थेन सभापतिना निर्णये क्रियमाणे यदि सहस्रशतं मेप्यंशे
 वस्तुनोऽन्यथात्वम्भवति । तर्हि तस्य न दोष इति तात्पर्यं एत-
 दभिप्रायकमेव गौतमवचनम् । न्यायाधिगमस्तर्कोभ्युपायस्ते-
 नाभ्यूह्य यथा स्थानं गमयेदिति । अग्रे च तेनैवोपसंहृतं तस्मा-
 द्राजाचार्यावनिन्द्याविति, नचैकदेशविभावित प्रागनिवेदित
 निवेदकयोर्वादिप्रतिवादिनो हीनतामात्र प्रतिपादकमिदं
 याज्ञवल्क्यादिवचनमिति वाच्यम् । सर्वं दाप्यो न ग्राह्यः देयं
 यदभियुज्यत इति वचनात् । हीनतामात्र प्रतिपादनपरत्वे
 तदभिधानानर्थक्यात् । कात्यायन वचनन्तु । यत्र पित्यादिगृ-
 हीत वृत्त्यर्थविषयाभियोगः पुत्रादेस्तद्रिक्थहरस्य क्रियते ।
 सचाभियुक्तो ऽहन्तावदत्र किमपि न जानामि यावत् प्रमाणे-
 नायं साधयति तावद्दास्यामीत्युत्तरयति । तत्रासौ निङ्गववा-
 दी न भवति । तेनैकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदप्यरुत्यवा-
 दीति पूर्वोक्ततर्कानवतारात् तदनुगृहीतमेतद्वचनमत्र न
 प्रवर्त्तत इति सामान्यविषयत्वात् निङ्गवोत्तरमपह्वायाज्ञानो-
 त्तर ईदृशे प्रवर्त्तत इति न तेन सहास्य विरोधः भिन्नविषय-
 त्वात् ।

ननु । ऋणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

ऊने वाभ्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्यन्नसिध्यति ॥

अर्थिना यावानर्थो भाषायां लिखितस्ततो न्यूनोऽधिके वार्थे साक्षिभिः प्रोक्ते सर्वमेव सार्धं न सिध्यतीति प्रतिज्ञाप्रमाणयोर्विसंवादादित्यर्थकेनानेन कात्यायनवचनेन प्रत्युत साक्षादिविभावितैकदेशस्याप्यसिद्धिरायाति । तस्मिद्धा तदविभावितैकदेशसिद्धिर्दूरापास्ता । उच्यते । यत्र वादी सकलप्रतिज्ञातार्थसाधनत्वेन साक्षिलेख्यादिकमुपन्यस्यति । ततश्च न्यूनोऽधिकोवार्थो विभाव्यते । तत्र कूटसम्भावनया कृत्स्नसाध्यासिद्धिः । तत्रापि निश्चितं न सिध्यतीति वचनात् संशयतादवस्थे प्रमाणा-न्तरेण सम्भावनानिर्णयः कार्यः । छलं निरस्येति नियमात् । इतिकात्यायनीयस्य वचनस्यार्थः । यत्र तु वाद्येव वदति । एतावत्यंशे समैते साक्षिणोलेख्यं वास्ति । अन्यमंशमलौकिकप्रमाणेन विभावयिष्यामीति तत्रोक्ततर्कानुगृहीतान्नित्याङ्गत इत्यादियोगीश्वर नारदवचनादेकदेशविभावेनपि कृत्स्नसाध्य-सिद्धिर्नालौकिकप्रमाणं प्रतीक्षेत । योगीश्वरवचनस्य अज्ञा-नोत्तरे तु यावानंशो लौकिकेन प्रमाणेन प्रमितस्तावानेव ततो निर्धार्योऽन्यस्तु दिव्यान्ततदसम्भवेन सिध्यत्येव । अनेकार्थाभि-योगेपीति वचनात् । अतएवाभिप्रायात् । प्रागुपन्यस्तं वचनम् ।

यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा ग्राह्या तु न पूर्णापि दैविकी वदतां नृणा मिति ॥

कात्यायनीयन्तेन न कापि विरोधलेश इति ।

वयन्तु, छलं निरस्येत्यस्य विधेर्हेतुरयं भूत मध्यनुपन्यस्त-मित्युपोद्बलकः । यतोभूतन्तत्त्वमध्यनुपन्यस्त व्यवहारतो हीयते वादिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तं प्रमाणतोऽसाधित हीयते हानिमाप्नोति व्यवहारतो व्यवहाररीत्येति तस्यार्थः । तदु-

पपादनं निङ्गुते लिखितं नैकमित्यादि तस्यायमर्थः । वादिनः कतिपयांशे सत्यवादिनोऽन्यांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् प्रति-
 वादिनश्च सर्वापक्कववादिनः कतिपयांशे मिथ्यावादित्वनिश्च-
 यादन्यांशेऽपि तत्सम्भवात् सर्वमर्थं नृपेणार्थिने दाप्योदापयितुं
 योग्योभवति । निरुत्तरत्वात् । एवं प्रागनिवेदितोऽर्थिनार्थो-
 भूतोऽपि प्रामाणिकोऽपि न ग्राह्यः । ग्रहणादीनि यदि तवाय-
 मर्थः सत्यः स्याद्भाषायामेव निवेदितः स्यादित्याक्षेपेऽर्थिनोऽपि
 निरुत्तरत्वात् । तस्मादुत्तरदानसमये प्रत्यर्थिग्राजादिभिरेवं
 बोधनीयो यावत्येवांशे तव मिथ्यात्वनिश्चयस्तावदेवापक्कोतव्य
 मन्यत्सम्प्रतिपत्तव्यम् । क्वचिदप्यंशेन न भवदुपरिसाधिते तव
 निरुत्तरत्वापत्तेः । एवं वाद्यपि भाषा समये सावधानेन त्वया-
 स्वीयं यावदस्ति साध्यमेतदुपरि तत्सर्वं स्मारं स्मारं लेखनीय
 मन्यथा तदंशे निरुत्तरता तवापद्येतेति बोधनीयः । एवं
 साक्षिणोऽपि प्रमादादिभ्यः प्रच्यावनीयाः । तथा सत्यनायासेन
 तत्वानुसरणम्भवति । तच्चावश्यक मन्यथा दिव्यादिना तत्वानु-
 सरणं कर्त्तव्यं स्यादिति सर्वथा तत्वानुसरणेनैव व्यवहार
 पर्यवसानं विधेयमिति कुलं निरस्येत्यस्यैव विधेः सर्वोऽयं शेषो
 न स्वतन्त्रोविधिर्येन दापनं सर्वस्य विधीयते अनिवेदित ग्रहणं
 वा प्रतिषिध्येत । नारदवाक्येऽपि देयन्दानयोग्य मित्येवार्थः ।
 नचैवं दाप्यइत्यादीनामानर्थक्यमेव स्यादिति वाच्यम् । यतो
 लौकिक व्यवहारापष्टम्भेणैवमेवं प्रतिभाति तस्मात्तत्त्वानुसर-
 णायान्यतरस्मादीदृशि विषये दिव्यमेव ग्राह्यमित्यत्र तात्प-
 र्यात् । कात्यायनादि वचनाना मप्यत्रैव तात्पर्यम् । ऋणा-
 दिषु विवादेष्वित्यतोऽप्यय मेवार्थो दृढता मुपैति । यतः प्रमाण

प्रतिज्ञाविसम्बादिमते निश्चयाभावस्ततस्तत्त्वानुसरणाय प्रमा-
णान्तरादर आवश्यक इति । अतएवाह साहसादौ प्रतिज्ञार्थैक
देशविभावेऽपि नैकदेशे प्रमाणान्तरानुसरणे साहसिनो हि
राजदण्डमात्रं न प्रत्यर्पणं कस्मै चिद्यद्यपि चौर्याय प्रत्यर्पण-
मस्ति । तथापि कतिपयचौरः सर्वं दाप्यत इति लोके प्रसिद्धतर-
त्वाददि मङ्गुच्छात्तावदिय चौर्येण गतमस्य च सविधे प्रमाणमित
मियदस्तीति चौराभियोक्ता साधयति तदा ततएव सर्वं लभ्यते ।
यदि त्वनष्टमपि कियन्नष्ट साधनावष्टम्भेन लघुमुपन्यस्यति तर्हि
मिथ्यावादित्वान्नाष्टिक एकदण्डो भवति इत्यपि लोके प्रसिद्ध-
तरम् । अनेनैवाभिप्रायेणाह कात्यायनः ॥

साध्यां ऽपि गदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् ।

स्त्रीमङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यम्परिकीर्तित मिति ।

तत्त्वानुसरणं स्मृत्योर्विरोधे कथं स्यादित्यपेक्षायामाह ।
स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान् व्यवहारत इति । व्याख्यातञ्चै
तत्प्रागेव । अर्थशास्त्र धर्मशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रानुसरणे-
नैव तत्त्वानुसरणमित्याह । अर्थशास्त्रान्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति
स्थितिरिति । इदमपि प्रपञ्चितम्भाक् । तस्मादस्मान्मते च्छल नि-
रस्येत्याद्ये तदन्तप्रघट्टकेन छलनिरासतत्त्वानुसरणावश्यम्भाव
प्रतिपादनमेवैकवाक्यतया लभ्यत इति ब्रूमः । इति निष्कवादि-
विचारः ।

अथोत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था । ततोयोगीश्वरेण ।
ततोऽर्यो लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधन मितिक्रियोपन्यासे
सद्यस्त्वं विदधतोत्तरदाने विलम्बोयमनुमत इति प्रतीयते ।

तदाह वृहस्पतिः । शालीनत्वाद्भयार्त्तत्वात्प्रत्यर्थी स्मृतिविभ्रमात् ।

कालम्प्रार्थयते यत्र तत्रैवं लब्धुमर्हति ॥

एकाहत्रयपञ्चाह सप्ताह म्यक्षमेव वा ।

मासं ऋतुत्रयं वर्षं लभते शक्त्यपेक्षयेति ॥

कात्यायनः । समंश्रुतेषु कार्येषु सद्यएव विवादयेत् ।

कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ।

प्रभुर्विचारकः । श्रुत्वा लेखयतो ह्यर्थं प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।

कालं विवादं याचेत तस्य देयो न संशयः ॥

सद्यो वैकाह पञ्चाहौ त्यहं वा गुरुलाघवात् ।

लभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा ऋणादिषु ॥

अत्र व्यवस्था तेनैवोक्ता ।

मद्य स्तते सद्यो वादः समातीते दिनं क्षिपेत् ।

षडब्दिके त्रिरात्रन्तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥

विंशत्यब्दे दशाहे तु मासार्द्धं वा लभेत सः ।

मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्षं परतो लभेत् ॥

कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्यानाञ्च बलाबलम् ।

अल्पं वा बहुकालं वा दद्यात्प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥

यो वा यस्मिन् समाचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

तन्मतीक्ष्य यथात्यायं दापयेदुत्तरं नृपः ॥

मूलं वा साक्षिणो वाथ परदेशस्थिता यदा ।

तत्कालो हि भवेत्पुंसां स्वदेशे वक्तुमागमात् ॥

दिनमासार्द्धमासं वा ऋतुः संवत्सरोऽपि वा ।

क्रियास्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु ॥

लेखयतः अर्थिन इति शेषः । अर्थं श्रुत्वेत्यन्वयः । कालो-

देयो राज्ञेति शेषः । समातीते संवत्सरातीते । यस्मिन् देश-
कुलादौ मूलशब्देन विवादास्पदीभूतधनममुष्मात्पुरुषान्नव्य-
मिति वादी यं कथयति स उच्यते । तत्र विषये पुंसां मूलभूता-
नां साक्षिणां वा स्वदेशे आगमादागमनावधि वक्तुमुत्तरन्दातुं
कालो भवेत् । दातव्य इत्यर्थः । अत्रापवादमाह याज्ञवल्काः ।

साहसस्तेय पारुष्यगोभिशपात्यर्थे स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥

साहस विषयस्त्वादिभिः प्राणिव्यापादनमित्यादि । महसा
बलावष्टम्भस्तेनापत्कृतम् । गौर्दौर्गधी । अभिशपः पातकाभि-
शमनम् । अत्ययः प्राणधनातिपातः । द्वन्द्वैकवद्भावादेकवच-
नम् । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यविषये विवादे । दास्यां
स्त्रियां स्वत्वविवादे कर्मकरणकालातिपातविषये विवादे ।
सद्य एव प्रागुक्तकालप्रतीक्षामकृत्यैव विवादयेदुत्तरन्दापयेत् ।
अन्यत्रैतद्भिन्न ऋणादि विवादे काल उत्तरदानकाल इच्छ-
यार्थिसभ्यसभापतीनामनुमत्या स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । अत्य-
यो विवादविषयीभूतवस्तु विनाश इति । कल्पतरौ साहसादि-
षूत्तरकालदानविलम्बेऽन्यतरस्य क्षतिरवश्यम्भाविनीति सद्य
एवोत्तरलेखनमनादिषु विलम्बेऽपि न क्षतिस्तथेति सोऽप्यनु-
मतः । सचैकाह्यदिरूपेण प्रागुक्तवचनैर्विवक्षितो यत्र तु न
वार्चनिकी व्यवस्था तन्व्यार्थ्यादीक्ष्येति तात्पर्यम् । अतएवाह
नारदः । गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

ऋणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुक्षयेति ॥

नारदः । गोभू हिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्ययिकेषु च ।

साहस्येष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥

अभिशापः पापाभिसंशनम् । तस्य पारुष्यशब्देन ग्रहणे-
ऽप्यादरार्थं पुनर्वचनम् । आत्ययिकं कात्यायनेनोक्तम् ।

व्यपैति गौरवं यत्र विनाशस्त्याग एव च ।

कालं तत्र न कुर्वीत कार्यमात्यन्तिकं हि तदिति ॥

अन्यत्रापि सद्य एवोत्तरदानमाह । कात्यायनः ।

धेनावनडुह स्नेहे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

विनाशे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥

कन्याया दूषणे चैव कलहे साहसे निधौ ।

उपधौ कौटसाद्ये च सद्य एव विवादयेत् ॥

प्रजननमत्र विवाहः । अन्यत्र विवादासम्भवात् ।

उपधिः कूटगणिकादिकृतव्यवहारः ।

विनाशे त्याग इति न सामानाधिकरण्यम् ॥

किन्तु विनाशे सति यत्र त्याग एव सम्पद्यत इत्यर्थेनैक
एव विषय इति कल्पतरुरत्नाकरौ । तन्न । सति सप्त-
त्यनुषङ्गयोः प्रतीति विपरीतयोः कल्पनानुपपत्तेर्वा शब्द-
स्वरसाच्च पृथग्विषयताया एवौचित्यात् । वस्तुतस्तु विनाश-
स्त्याग एव वेति प्रथमान्त एव पाठस्तथाचायमर्थः । यत्रोत्तर-
दानविलम्बे सति गौरवं वस्तुनो मूल्यादिकृतं व्यपैति वस्तुन
एव वा विनाशो ध्वंसः त्यागः प्रच्यवो वा भवति तत्रोत्तरदान-
कालमेकाहादिरूपं न कुर्वीत सद्य एवोत्तरं दापयेदित्यभि-
प्रायः । वृहस्पति कात्यायनौ ।

साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि वृहस्पतिः ॥

अभिशापान्तो हन्वैकवङ्गावः । अकाले रात्र्यादावपि ।
वृहस्पतिरिदमाहेत्यर्थः । इत्युत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था
समाप्ता च विशेषपरिभाषा ।

इति श्रीमत्सुकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीनीराजि-
तचरणकमल श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज श्रीम-
न्महाराजमधुकरस्वादसूनु श्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुद्रधि-
जलबलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकबिक्काशदिनकरश्रीवीरसिंह-
देवोद्योगित श्रीहंसपण्डितात्मज श्रीपरशुरामसूनु सुकलवि-
द्यापारावारपारीणधुरीणजगद्धारिद्रामहागजपारीन्द्रविद्वज्ज-
नजीवातु श्रीमन्मित्रमिश्रकृते श्रीवीरमितोदयाभिधनिबन्धे
व्यवहारप्रकाशे परिभाषा परिष्काराख्यं व्यवहारमाटका पर-
पथ्यायं प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरणं मारभ्यते ।

तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे वि-
वित्ते । अधुना साक्ष्यादिप्रमाणानामवान्तरभेदः प्रस्तूयते । तत्र
साक्षिस्वरूपमाह मनुः । समक्षदर्शनात् साक्ष्यश्रवणाच्चैव सिद्धति ।

समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति ।
साक्षाद्दृष्टरिसंज्ञायामिति । तत्तु व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् ।
श्रुतमाख्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अतएव
श्रवणादित्युपलक्षणं प्रमाणमात्रस्य विवादविषयप्रमाता सा-
क्षीति विवक्षितम् । साक्षिप्रयोजनमाह ।

नारदः । सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।

दृष्टश्रुतानुभूतत्वासाक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनमिति ॥

दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा । दृष्टत्वात् श्रुतत्वा-
दनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेन च गोष्ठ्यन्यायेन
प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम् ।
कात्यायनः । अर्थि प्रत्यर्थि सान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत् ।

तद्वाच्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न वृहस्पतिः ॥

अर्थि प्रत्यर्थि सान्निध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः । तद-
सान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात् ।
तच्च साक्षिभूतनिरूपणे व्यक्तो भविष्यति । गौतमः । विप्रति-
पत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्थेति । स च साक्षी प्रथमं द्विविधः ।
कृतो ऽकृतश्च । साक्षित्वेनार्थि प्रत्यर्थिभ्यान्निरूपितः कृतः ।

अनिरूपितोऽकृतः । पुनश्च कृतस्य पञ्चविधत्वादकृतस्य षड्-
विधत्वादेकादशविधः । यथाह नारदः ।

एकादशविधः साक्षी शस्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते ॥

लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिन्न एव च ।

गूढञ्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृत इति ॥

पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् ।

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते ॥

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृत इति ।

स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृतन्तेनैव ॥

यस्तु कार्यप्रसिद्धयं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः ।

स्मर्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥

दृष्टेति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितस्यर्थम् । कार्यं व्यवहार-
पदं दर्शयित्वा प्रमाप्य कार्यप्रसिद्धयं कालान्तरे व्यवहार-
निर्णयसिद्धयं पुनः पुनः स्मर्यते कार्यते च विस्मरणनिरा-
साय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः । यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गा-
दागतस्त्वमतः साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपिते स यदृच्छा-
भिन्नः स्मारितस्यास्य च पत्रानारुढत्वेन साम्येऽपि स्वरूप-
भेदः । स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः ।

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।

द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति ॥

गूढमाह । अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थि वचनं स्फुटम् ।

यः आव्यते स्थितो गूढोगूढसाक्षी स उच्यत इति ।

उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह ।

साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ।

अवणाच्छावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञित इति ॥

षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः ।

ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ॥

कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।

कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः ॥

प्राड्विकाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणम् ।

लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः ॥

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिण, समुदाहृता इति वचनात् ।

वृहस्पतिस्तु लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिणञ्चाह ।

लिखितो लेखितो गूढः स्मरितः कुल्यदूतकौ ।

यादृच्छोत्तरश्चैव कार्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्वक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृत इति ।

तल्लक्षणान्यपि कानिचिद्विलक्षणानि कानिचित्पूर्वसंवा-
दीन्याह स एव ।

प्रभेदमेपां वक्ष्यामि यथावदनु पूर्वशः ।

जाति नामाभिलिखितं येन स्वं पितृमेव च ॥

निवासश्च स विज्ञेयः साक्षिलिखितसंज्ञकः ।

अर्थिना च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम् ॥

प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ।

कुड्य व्यवहितो यस्तु आव्यते ऋणिभाषितम् ॥

विनिर्द्भुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ।

आह्वय यः कृतः साक्षी ऋणान्यामक्रियादिके ॥

स्मार्यते यो मुञ्जश्चैव स्मारितः सोऽभऽधीयते ।

विभागदाने विपण्ये ज्ञाति र्यदोपदिश्यते ॥
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्तितः ।
 अर्थि प्रत्यर्थि वचनं शृणुयात्प्रेषितस्तु यः ॥
 उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः ।
 क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः ॥
 अत्र साक्षित्वमस्माकमुक्तो यादृच्छि कस्तु स ।
 यस्तु साक्षी दिशङ्गच्छन् सुमूर्धुर्वा यथाश्रुतम् ॥
 अन्यं सञ्चावयेत्तन्नु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ।
 साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषताम् ॥
 श्रवणाच्छावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ।
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं वापि निवेदितम् ॥
 गूढचारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ।
 अर्थि प्रत्यर्थिनो वार्क्यं यच्छ्रुतभूभृता स्वयम् ॥
 स एव तत्र साक्षी स्याद्विसम्वादे द्वयोरपि ।
 निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ॥
 अध्वक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ।
 दूषितङ्गातितं यच्च सीमायास्तु समन्ततः ॥
 अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशय इति ॥

लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादश-
 संख्ययोरविरोधः । सर्वे च यथासम्भवं दृष्टश्रुतरूपद्विविध-
 साक्षिभेदा ज्ञेयाः । क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैस्तु प्रत्यर्थिनः ।
 ऋणादिकमित्यादि शब्दात् यथासम्भवं सर्वविवादपदनिदर्श-
 नम् । कुडग्रहणं व्यवधायकोपलक्षणम् । विनिष्कृते कति
 भावे क्तः निङ्गवे सम्भावित इति शेषः । इत्युक्त इतीति शब्द

ध्याहारः । दिशन्देशान्तरमन्यमित्यर्थः । उभाभ्यामर्थि प्रत्य-
र्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्ध-
सामान्यविवक्षया षष्ठी भावे क्तच्चाभ्युपेत्य व्याख्येयम् । गूढचारी
कार्यमध्यगतश्चेत्येव स्यैव सञ्ज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः ।
दूतग्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं दूतकः खटिकाग्राहादिति
वृहस्पति वचनाद्भ्रामग्रहणमथ कृतसाध्युपलक्षणात् । येन योऽर्थः
प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पञ्चात्माक्षित्वेन
विज्ञायोपन्यस्तः । पृष्टञ्च सभायां साध्यन्दातु मर्हतीति फलि-
तोऽर्थः । इतरथा वेतनादानादिषु लिखिताद्यसम्भवे साध्य-
भावप्रसङ्गः । इदमेवामिसन्धायाह मनुः ।

यत्नानिवद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद्भूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदनरत्नयोरर्थिक्रियां क्रिया-
भेदैरिति पठितं तत्तार्थि क्रियामर्थिव्यवहारक्रियाभेदैः प्र-
माणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य
ऋणादिके विवादविषये यः प्रत्यक्ष प्रत्यर्थि समक्षं लेख्यते-
ऽर्थिनेत्यर्थात् । स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । काला-
दाववधिरपि साध्ये स्मर्यते ।

सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

सञ्ज्ञानन्नात्मनो लेख्यमजानन्तु लेखयेत् ॥

सम्यग्ज्ञानन्नात्मनो लेख्यं कुर्व्यादिति शेषः । अजानन्तं
लिप्यनभिज्ञमात्मानमन्यद्वारा साध्यह मत्रेति लेखयेत् । स द्वि-
विधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकालेनापि सिद्धिनिर्णाय-
कतामाप्नुयादित्यर्थः ।

कात्यायनः । अथ स्वहस्तेनारूढस्तष्टंशैकः स एव तु ।

नचेत्प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥

नारदः । आष्टमादत्तरास्त्रिद्विः स्मारितस्येह साक्षिणः ।

आपञ्चमात् तथा सिद्धि र्यदृच्छोपगतस्य तु ।

आहनीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गुह्यस्य साक्षिणः ॥

आसंवत्सरास्त्रिद्विन्तु वदत्युत्तरसाक्षिण इति ॥

इदञ्च प्रायोवादेन यतः स एवाह ।

अथवा.कालनियमो न दृष्टः साक्षिणः प्रति ।

स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥

यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृति श्रोत्रञ्च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति ॥

ते च साक्षिणः कीदृशाः कार्य्य इत्यपेक्षयामाह मनुः ।

यादृशा अर्थिभिः कार्य्य व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतञ्च तैः ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविट् शूद्रयोनयः ।

अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥

आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्य्यः कार्य्येषु साक्षिणः ।

सर्वधर्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ॥

मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः । मूलं पूर्व-

वृत्तान्तस्तद्विदन्तीति मौलाः । तदधीते तद्वेदेत्यणिति मदन-

रत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात्साक्षित्वेनैव पूर्ववृ-

त्तान्तवेदित्वाच्चेयात्तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरु-

व्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरोऽपि मौलाः कुलीना इत्येवं

व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथन-

मेतत् । तद्वितस्तु भवार्थम् एव कर्त्तव्यः, यो हि यत्र भवः
 सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धमिति वदन्नेधातिथिरपीममर्थमनु-
 मन्यते । प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिलक्षणानुपयोगात् । पुत्र्यादि-
 प्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । अत्र क्षत्रियादिग्रहणं
 नात्यन्तिकब्राह्मणव्युदासपरं, किन्तु सति सम्भवेऽनेकाध्यापना-
 ग्नहोत्रादिकार्यव्यग्रस्य तस्य न साक्षित्वं साक्ष्यन्तरासम्भवे तु
 तस्यापि साक्षित्वम्भवत्येव । अतएव ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छे-
 दिति तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्ये-
 यम् । अर्थुक्ता अर्थिना समैते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा नतु
 स्वयमेवागत्य वयमतः साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः ।

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ।

त्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

त्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्ती-
 त्यर्थः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । वर्णा ब्राह्मणादयः । यथाच
 मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणा-
 दीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्वे सर्वजातीयाः सर्वेषु
 जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः ।

व्यासः । धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः ॥

श्रोत्रियानपराधीनाः सूर्यश्चाप्रवासिनः ।

युवानः साक्षिणः कार्यं ऋणादिषु विजानतेति ॥

कात्यायनः । प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः ।

आप्ताः शिष्टा विबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् ॥

विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् ।

नोत्कृष्टश्चावकृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत्सदेति ॥

आप्ताः यथार्थवादिनः । विबुद्धा विवादविषयीभूतार्थ-
ज्ञानवन्तः शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च । मतिबुद्धिः पूजार्थेभ्यश्चेति कर्त्त-
रिक्तः । आदिकर्मणीति सदनरत्ने तेषां वाक्यमसंशयं यथा
भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात्प्रति-
वादी । तत्र विशेषमाह । यादृक् प्रतिवादितत्सदृशैस्तज्जाती-
यैरेव भावयेत् । वादयेत्युपलक्षणम् । वाद्यपि प्रतिवादिना
तज्जातीयैरेव विभाव्यः ।

तथा च नारदः । श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।

बहिर्वासिषु वाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिण इति ॥
मनुरपि । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशाः द्विजाः ।

शुद्राश्च सन्तः शुद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥

श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषन्यायेन ।
प्रयोजनं चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिताः ।

कात्यायनेन । लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वशिष्वातास्तथापरे ।

समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानववीङ्गुः ।

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम् ॥

प्रत्येकैकसमूहाणां नायका वर्गिणः स्मृताः ।

तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः ॥

अत्र सर्वत्र न्यूनाविकविशेषणोपादानत्र दोषाश्च अनृत-
भाषणभीकृत्यसत्यवदनशीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्यो-

पलक्षणार्थत्वत्तेषाम् । तेच साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः कुत्र-
ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह ।

वृहस्पतिः । नव सप्तपञ्च वा स्युः श्रुत्वारस्त्वय एव वा ।

उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

लिखितादिषु स एवाह

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः ।

यदृच्छाः स्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥

दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।

एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्ष स्तथैव च ॥

खटिकाग्राही गणकः एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षया नै-
काम्पृच्छेत्कदाचनेनोक्ताया अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थो ऽह-
ट्यार्थत्वप्रसङ्गात् । त्यक्तराः साक्षिणोच्चेया इति योगीश्वरीय-
मप्येतदभिप्रायकमेव लिखितादीना मुभयानुमतत्वग्राह्यत्वमेक-
स्थापीत्याह योगीश्वरः ।

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

यद्यपि श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना इत्यादिविशेष-
णोपादानात् त्यक्तराणामपि धर्मवित्त्वं समानन्तथापि तेषा-
मुभयानुमतानापि भवत्येवसाक्षित्व द्वयोरेकस्य चोभया-
नुमत्यैवेति भेदइति मिताक्षरा ।

नारदोऽपि । उभयानुमतो यः स्याद्वयोर्विवदमानयोः ।

स साक्ष्येकोऽपि सक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि ।

आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः ।

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्त्याह हेषु विशेषतः । इति ॥

अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितवरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक् ।
कात्यायनः । अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याच्यते ॥

याचित इति निःक्षेपविशेषणम् । न्यायतौल्यादन्यत्रा-
पीति वाचस्पतिः । मदनरत्नस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितम्
गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह । निःक्षेप-
विशेषणवैयर्थ्यादयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रस-
ङ्गाद्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैव व्याख्याप्रख्याकुरण्डलादिपण्य-
विवादे तन्निर्मातैकोऽपि साक्षीत्याह । स एव ।

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः ॥

इदञ्च बहूनामसम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमति
प्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् । अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।
उक्तलक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पनां सूच-
यितुमसाक्षिणोऽपि स्मृतिषूक्ताः । उक्तलक्षणविप्रालाभेऽप्रति-
पिद्धानुमत्यै आह्वे कतिपयप्रतिषेधवत् ।

नारदः । असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।

वचनादोषतो भेदात् स्वयमुक्तिर्षतान्तर इति ।

ओत्रियाद्यास्तु वचनात्स्तेनाद्यादोषदर्शनात् ।

भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥

स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।

सूचीत्युक्तः स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्थति ॥

मृतामृतोऽर्थनि प्रेते सुमूर्धुः आविताहते ।

वचनादसाक्षिणः ओत्रियाद्यानाह । स एव ।

ओत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।

असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृत इति ॥

तापसा बाणप्रस्थाः प्रव्रजितादय इत्यादि शब्देन शङ्ख-
वेनैकयोग्योपात्ताः पित्रा विवदमानादयो गृह्यन्ते । तथाच
शङ्खः । पित्रा विवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकबाणप्रस्थनि-
र्ग्रन्थाश्चासाक्षिण इति । पित्रा विवदमाननिर्ग्रन्थयोर्दोषादप्य-
साक्षित्वसम्भवे वचनादप्यसाक्षित्वेन विरोधः । दोषादसाक्षि-
णोऽपि तेनैव दर्शिताः ।

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकीस्तथा ।

असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥

चण्डाः कोपनाः । कितवा द्यूतकृतः । बोगीश्वरस्व-
साक्षित्वमात्रं विवक्षया सर्वानेतानेकीकृत्याह ।

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिश्शस्त्रकाः ।

रङ्गावतारिपापण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥

पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्वसाक्षिण इति ॥

अत्र वृद्धग्रहणं ओत्रियादीनां वचनादसाक्षिणां नारदाद्युक्ताना-
मुपलक्षणं स्त्रीवालादिग्रहणमन्येषामपदोषादसाक्षिणां स्मृत्यन्त-
राभिहितानाम् । आद्यग्रहणाद्धेदादसाक्षिणां स्वस्मृते स्मृता-
न्तरस्य च ग्रहणम् । तत्र स्त्रिया असाक्षित्वं स्त्रीकृतव्यवहारा-
तिरिक्ते स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति वचनात् । बालोऽप्रा-
प्तव्यवहारः वृद्धोऽशीतिकावधिः मत्तो मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो
ग्रहाद्याविष्टः । अभिशस्त्रको महापातकाभिश्शस्त्रः स्वार्थे कः ।
रङ्गावतारी चारणः । पापण्डिनो निर्ग्रन्थप्रभृतयः । कूटकृत्क-

पटलेख्यादिकारी । विकलः श्रोत्रेन्द्रियादि दोषवान् । पतितो निश्चितब्रह्महत्यादिः । आप्तः सुहृत् । अर्थसम्बन्धिविप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी सहाय एककार्यकारी रिपुः शत्रु, रन्ध्रतरस्य । माहमी व्रणावष्टम्भेन कार्यकारः । दृष्टदोषो दृष्टासत्यवचनः । निर्दूतो बन्धुभिस्त्यक्तः । भेदादसाक्षित्वं च संख्यागुणमास्ये ।

अन्यथा द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनाम्बचः ॥

गुणि द्वैधे तु यत्र स्यात् प्राच्या ये गुणवत्तमाः ।

बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमानिति ॥

याज्ञवल्क्यमन्वादित्रचनविरोधापत्तिः ।

ननु साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथा ब्रूते भेदात्सर्वेऽथ साक्षिण इति ।

कात्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वे सर्वेषामेव भेदादसाक्षित्वमुक्तं तद्विरोध इति चेन्न । त्रयाणां साक्षिणामेकस्यान्यथावादे द्वितीयस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वात्तृतीयस्य चैकतया तत्र साक्षितो न निर्णय इत्यत्र कात्यायनतात्पर्यात् । सत्प्रतिपक्षितावशिष्टानान्वनेवत्वे तत्रैव निर्णय इत्यत्र च याज्ञवल्क्यतात्पर्यात् । मूलभूतन्यायविरोधेऽनयो वचनयोरेवमवश्यं सकोच्यत्वादिति वाचस्पतिः । पञ्चषष्ठोऽपि साक्षिष्वधिकगुणस्य चैकस्याप्यन्यथावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिना सर्वेषामन्येषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्य बहुवाक्यविरुद्धाभिधानादसाक्षित्वमिति सर्वेऽपि तेन साक्षिण इति न मन्वादिविरोध इति मदनरत्नकारः । वयन्तु गुणवत्त्वस्यैव शत-

मप्यन्धानां न पश्यति एकैनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्चेत्यादि
न्यायेन प्राधान्यात् गुणवतः सास्येवादिनिर्दिष्टानामेकस्या-
प्यन्यथा वादित्वे संख्याधिक्येऽपि गुणवत्तरत्वाभावे सर्वेष्वसा-
क्षित्वं द्वैधे बहूनामित्यत्रापि विनिगमकान्तराभावे बह्वत्वमेव
विनिगमकमत एव संख्यानपेक्षमेव गुणवत्तमत्वमात्रं ग्राह्य-
वचनत्वे हेतुमाहेति ब्रूमः । स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृतं
कात्यायनेन ॥

यः साक्षिनैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः ।

ब्रूयान्निर्णयेति तर्क्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधम इति ॥

अयमत्र साक्षीति ज्ञानवानान्तरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरः
स सृतो यस्येति सृतान्तरस्तस्यासाक्षित्वमपि सहेतुकं विवृतं
नारदैर्नैव ।

योऽर्थस्तु आवितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्धिनि ।

क्व तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी सृतान्तर इति ॥

येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा योऽर्थः स्वीयः आवयितव्यः स्यान्
आवर्णीयत्वेनाभिमतो भवेत्तस्मिन्नर्थि प्रत्यर्थिनोरन्यतरस्मिन्न-
सति सृते प्रोषिते वाऽभिमतार्थे वा निरूपिते स साक्षित्वं क्व
कस्मिन्नर्थे वदतु कस्य वा कृते वदत्वित्यर्थः । सामान्यतो य
आवयोः कश्चिद्व्यवहारसम्बन्धोऽस्ति तत्र त्वं साक्षिणा भाव्य-
मित्येतावन्मात्रमुक्तं विशिष्य च व्यवहारविषयो न तस्मै आ-
वितः आवयिता च नास्ति स पृष्टोऽपि विशिष्य विषयाज्ञा-
नादसाक्षीति यावत् । इदमेवाभिप्रेत्योक्तं सुमूर्धुः आविता-
दत इति । सुमूर्धुग्रहणमश्रावणप्रयोजकाभावापरम् । तथा
च स एव ।

आवितो नातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः ।

मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यादसु चान्वाहितादिष्वित्याह ॥

अत्र श्रोत्रियादयो न साक्षिणः कार्यास्तेषां रागादि-
शून्यानां सत्यवादित्वातिशयेऽपि तपःस्वाध्यायाग्निहोतादि-
व्यामङ्गेन आवितार्थविस्मरणसम्भवादतिपूज्यानां धर्माधि-
करणप्रवेशाह्वानाद्यनौचित्याच्चेत्यर्थः । अक्षतास्तु तत्त्वं जा-
नन्तो भवन्त्येव साक्षिणः । अतएवोक्तमुभौ तु श्रोत्रियौ
ग्राह्यावित्यादि ॥ अन्यथा सर्वथा साक्षित्वनिषेधे तद्विरोधः
स्यात् । तथा च नात्र हेतुरसत्यवादित्वप्रयोजको हेतुः
स्तेनत्वादिनोदाहृत इत्यर्थः । वचनादित्यस्यापि साक्षित्वक-
रणनिषेधकवचनादित्यर्थः ।

एको लुब्धस्वसाक्षीस्याद्वह्न्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि ये वृता इति मनुः ।

अलुब्ध एकोऽपि पुमान् साक्षी भवति बह्व्यः शुच्यो लो-
भादिदोषरहिता अपि स्त्रियः साक्षिण्यो न भवन्ति तत्र हेतुः
स्त्रीबुद्धेरिति । एको लुब्धस्वसाक्षीति मेधातिथिनान्याभिमत-
त्वेनेमम्पाठमभिप्रेत्यान्येत्यकारप्रश्लेषेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किं
पुनर्लुब्ध इत्येवं व्याचक्षते । तथा द्वयोरभ्युद्धानम्भवति स्त्रियस्व-
लुब्धो बह्व्योऽपि न साक्ष्यार्हाः किमुताशुचय इति भणितम् ।
तत्रान्येत्यित्यस्वरसवीजमेकस्य प्रागेव निरस्तत्वात् स्त्रीनाक्ष-
पर्युदासायानुवादे तु यथोक्तपातेऽप्युपपत्तेस्तत्र चैकस्यालु-
ब्धस्य पुंस्त्वेन प्रतिप्रभवपूर्वकं स्त्रीणां सर्वथा निषेधपरत्वे सन्द-
र्भसामञ्जस्य मिति । अलुब्ध इत्यकारप्रश्लेषं विनैव पूर्वपाठ
एव लुब्धश्चेदेको न साक्षी अलुब्धस्वकोऽपि पुमान् साक्षीति

जीमूतवाहनेनैवं व्याख्यातम् । तत्र लुब्धानां बहूनामप्यसा-
क्षित्वे एकपदवैयर्थ्यमिति व्यवहारतत्वे दूषणमुक्तं तदप्युत्तर-
वाक्यशेषत्वादस्य न सम्यगिति द्रष्टव्यम् । शुच्य इति ङीप्
कान्दसो गुणवचनादुकारान्तादेव वोतो गुणवचनादिति तद्वि-
धानात् कृदिकारादक्तिन इति वा समर्थनीयम् । अन्येऽपि
स्त्रीव्यतिरिक्ता अपि रागद्वेषादिदोषो ये वृत्ता आक्रान्त-
चित्तास्तेऽपि न साक्षिणः । यद्यपि केच नष्टा असाक्षितया
पृथगप्युक्ता स्तथापि सर्वेषां पृष्ठाकोटेन वक्तुमशक्यतया ऽनुक्त-
तत् सङ्ग्रहार्थमिदमुक्तम् । अतएव मेधातिथिः । सामान्य-
विशेषाभिधानं हि सर्वे ग्रन्थकारा अभिन्यन्त इत्याह ।

मनुरेव । नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारक कुशीलवौ ।

न ओत्रियो न लिङ्गस्यो न सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः ।

अध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नाप्तो न विकलेन्द्रियः ॥

नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृणोपपीडितः ।

न अमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नाति तस्कर इति ॥

अत्र सर्वैर्विशेषणै रसत्यसम्भावना विस्मरणादिकमसाक्ष्य
निमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव वृद्धविकलेन्द्रिय विकर्मकृत्
तस्करादीनां गोवृषन्यायेन पुनरुपादानं अत्र बहवः शब्दाः
स्पष्टार्थाः । अन्ये मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते । अर्थसम्ब-
न्धिनोऽन्तमर्णाधमर्णाद्याः उत्तमर्णोऽधमर्णवचनेन पराजीय-
मानस्तदानीमेव रोषाविष्टोऽधमर्णादृणं प्रत्यादातुं प्रयतत

इति तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्षस्य तदनुगुणकौटसाध्यहेतुत्वेन
संभाव्यते । उत्तमर्षो निर्धनो ऽधमर्षो स्वसाक्षितया धनं
प्राप्य स्वस्मै तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते ।
तथार्थः प्रयोजनन्तत् सम्बन्धिनो वीदिप्रतिवादिनोरन्यतरस्या-
द्येषां स्वप्रयोजनं सिसाधयिषितन्तेऽप्युपकारगन्धान्न साच्या-
र्हा इत्यादि सर्वत्र कौटसाध्यसम्भावनोन्नीया दृष्टदोषा अन्यत्र
कृतकौटसाच्याः । व्याध्यार्त्ता वचन विस्मवादापादक व्याधि-
पीडावन्तः । दूषिता अभिशस्ताः । नृपतेरसादित्वं कृताभिप्रा-
येणातो न प्राक्तन नारदोक्ति विरोधः लिङ्गस्थोऽपत्यदिः ।
सङ्ग्रेभ्यो विनिर्गतः परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् दृष्ट्वा-
नुपसेव्य नादस्याऽसत्यसम्भादना । अधधीनो बन्धकीकृतः तस्य
तदाज्ञावशवर्त्तित्वात् । वक्तव्यो निन्दास्पदम् विकर्मकृत् अध-
र्माभीरुः । दृढविकलेन्द्रिययो र्वीर्द्धकस्वभावहेतुकेन्द्रियवैक-
ल्येन भेदः । आर्त्तः शोकेन ।

नारदोऽपि । दास नैः कृतिकाश्चाद् दृढस्त्रीबालचाक्रिकाः ।

मत्तो न्यत्तप्रमत्तार्त्त कितवग्रामयाजकाः ॥

महापथिक सामुद्रवर्णिक् प्रब्रजितातुराः ।

व्यङ्गैक श्रोत्रियाचार हीनक्लीवकुशीलवाः ॥

नास्तिव ब्राह्म्यदारान्गित्यागिनो याज्ययाजकाः ।

एकस्थाली सहायारिचर ज्ञातिसनाभयः ॥

प्रागृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुखिडकाः ।

गरदाग्निदकीनाश्च शूद्रापुत्त्रोपपातिनाः ॥

क्लान्तसाहसिकाश्चान्त निर्द्धृताग्न्यावकाः ।

भिन्नहृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः ।

भूताविष्ट नृपद्विष्ट वर्षनक्षत्र सूचकाः ।
 अथशस्यात्मविक्रोहहीनाङ्ग भगवत्तयः ॥
 कुनखिष्यावदन् श्वित्रिमित्रधुक् शठशौण्डिकाः ।
 ऐन्द्रजालिक लुब्धोग्र अणीगण विरोधिनः ॥
 बधकृच्चित्रकृत्शङ्खः पतितः कूटकारकः ।
 कुहकः प्रत्यवसित स्तस्करो राजपूषः ॥
 मनुष्यपशुमांसास्थि मधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।
 विक्रोता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्द्धृषिकश्च यः ।
 च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः ॥
 पिता विवदमानश्च भेदकञ्चेत्यसाक्षिणः ।
 अण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद्देयतामियात् ॥
 तस्य तेभ्यो न साक्षं स्याद्देष्टारः सर्व एव ते ॥

नैऋतिकः परापकारशीलः । चाक्रिकस्तैलिकः । प्रमत्तः
 सदाऽनवहितः महापथिको महापथगामी । सासुद्रवणिग्व-
 हित्वा वाही एकः श्रीत्रियो द्वयोरनुमतः । एकः श्रीत्रिय
 इति पृथग्वा प्रायश्चोक्तं च प्रागेव तत् । अपरार्केण तु युग्मै-
 केति पठित्वा युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम् । एकस्थाली सहाय
 एकपाकभोजीति । सहाय्यन्यतरसाहाय्यकारी मिश्रचण्डे-
 श्वरौ । मदनरत्नाकरस्तु । एकस्थाली सहाय इति विशेषण-
 द्वयं पृथक्कृत्य एकस्थाली स्यात्यधिकरणकः पाकोलक्ष्यते ।
 स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याचख्यौ । समासान्तविधेरनि-
 त्यत्वादेकस्थालीत्यत्र नट्युतश्चेति न कप् । अर्द्धपिप्पलीत्या-
 दिवन्न ह्रस्व इति च समादधे । अरिचरः भूतपूर्वः
 शत्रुः । भूतपूर्व चरट् । कल्पतरौ त्वरिधर इति पठित्वा

शास्त्रधर इति व्याख्यातम् । ज्ञातयः सगोत्राः सनाभयो
 मातुलतत्सुतमातृष्वस्त्रीयादयः । शैलूषः स्त्रीणां नर्तयिता ।
 कुशीलवस्तु, रङ्गोपजीवी नट इति भेदः । विषजीवी
 विषक्रयजीवीति मदनरत्ने । विषवैद्य इति जीवी रत्ना-
 करे । अहितुण्डकः । सर्पक्रीडोपजीवी व्यालग्राही । की-
 नाशः कर्कशः क्षुद्रो वा । कृपण इति तु मदनरत्ने । उप-
 पातित उपपातकीति कल्पतरुः । मदनरत्ने वृषपातक इति
 पठितम् । उप समीपम्पातकं यस्येति विगृह्यपातकयुक्त इति
 व्याख्यातञ्च । क्लान्तोऽतिखिन्नः अश्रान्तोऽनवरतकर्मकारीति
 मदनरत्ने । अशान्त इति पठित्वाऽयोग्यकर्मकारीति रत्ना-
 करे । निर्द्धूतो बान्धवैस्त्यक्त इति मदनरत्ने । ग्रामराज-
 कुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्नाकरे । लोकभयशून्य
 इति भवदेवः । मूलं विप्रलम्भस्तत्कारीति कल्पतरुः । मूल-
 कर्म तु कार्मणमित्यमरकोशात्तत्कारीति तु युक्तम् । अपरा-
 केण तु पौषिक इति पठित्वा पौषिकपूपादिविक्रयीति व्या-
 कृतम् । वर्षस्तूचको वृष्टीशकुनवेदी । नक्षत्रस्तूचको ज्यौति-
 षिकः । अघशशी परकीयपापप्रकाशकः । हीनाङ्ग उचित-
 परिमाणाति न्यूनाङ्गः । व्यङ्गस्तु छिन्नाङ्गल्यादिरिति भेदः ।
 भगवन्तिर्भाथ्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी शङ्खः वृषभ-
 नर्त्तनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः । कुहको दाम्भिकः ।
 प्रत्यवसितः प्रवज्यादिच्युतः । कुलिको राज्ञा व्यवहार-
 परिच्छेदकतया नियुक्तः । अस्य च सान्त्विकरणे नि-
 षेधो विधिस्त्वकृतसाध्य इति कल्पतरुः । मदनरत्ने तु
 कुलं ब्राह्मणादिगणास्तदधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम् ।

सूचको राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं स्वस्यै तन्निवेदने नियुक्तः।
भेदकृन्मित्रादि प्रीतिभङ्गकर्त्ता । श्रेण्यादिष्वित्यस्यायमर्थः ।
येषु श्रेण्यादिषु यस्यैकापि द्वेष्यतां शत्रुतामाप्तस्तदीयविवादे
तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः सर्व एव न साक्षिणस्तत्र हेतुद्वैष्टारः सर्व
एव त इति । तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकद्वेष्यशत्रुतवैरनित्योत्पन्नार्थ-
मन्यथा वादित्वसम्भवति । अतएव नारदः ।

बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्रीपापाभ्यां स्याच्च कूटकृत् ।

विब्रूयाद्बान्धवस्नेहाद्वैरनित्योत्पन्नादरिरिति ।

कात्यायनः । तद्वृत्ति जीविनो ये च तत्स्नेवाहितकारिणः ।

तद्वन्धु सुहृदो भृत्या आमास्ते तु न साक्षिणः ।

मातृष्वसुः सुताश्चैव पितृष्वसुसुतास्तथा ।

मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः ॥

एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत् ।

कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः ॥

पिता बन्धु पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ॥

तथा वृहस्पतिः । मातुःपिता पितृव्यश्च भार्यायाभ्रातृमातुलौ ।

भ्राता सखा च जामाता सर्ववादिष्व साक्षिणः ॥

परस्त्रीपानसक्तश्च कितवाः सर्वदूषकाः ।

उन्मत्ताः साहसिका नास्तिक्ताश्च न साक्षिण इति ॥

अत्र मातृष्वस्त्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थिनोरन्य-
तरस्य एतादृशसम्बन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र
वैरसम्भवादिति ध्येयम् । शङ्खलिखितौ । शुल्कगुल्माधिकृतौ
दूतो वेष्टितशिराः स्त्रियोगुरुकुलवासिनः परिव्राजकवाणप्रस्थ-
निर्ग्रन्थाः शङ्खा व्यालग्राहिण इति अत्राऽसाक्षिण इति प्रकृतं

शुल्काधिकृतः शुल्कग्रहणस्थानाधिकारी । शुल्कः स्वस्थान-
निवेशितः पदार्ति समूहस्तदधिकृतः वेष्टितशिराः चङ्कतवेषो-
मूर्द्धव्याध्यभिभूतो वा इतरे प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च । अनेन
प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम् ।

यथाह मनुः । लोभान्मोहाद्भयात्क्रोधान्नैत्यात्कामात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षी वितथै उच्यत इति॥

असाक्षित्वेनोक्तानां क्वचित्प्रतिप्रसवमाह नारदः ।

असाक्षिणो ये निर्दष्टा दासनेष्कृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥

मनुरप्येवमेव द्वितीयं वचनं पठितवान् । इदञ्चाऽसत्य-
वादित्वनिश्चयाभावे साक्ष्यन्तरस्य तद्गुणविशिष्टस्यासम्भवे बो-
ध्यम् । स्त्रीसंग्रहणादिषु योगीश्वरः ।

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यं पारुष्यं साहसे ।

अत्र च मनुष्यमारणञ्चौर्यं परदारभिमर्शनम् । पारुष्यसु-
भयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधमिति वचनात् स्त्रीसंग्रहदीनां
सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टम्भेन क्रियमाणानान्तेषामसाहस-
त्वात् तत्सङ्ग्रहार्थन्ततः पृथगुपादानम् । उभयानां ।

दासोऽन्धोबधिरः कुष्ठी स्त्री बालः स्थविरादयः ।

एतेऽप्यनभिसम्बन्धाः साहसे साक्षिणो मताः ॥

अनभिसम्बन्धा विवादगोचरीभूतार्थाऽसम्बन्धिनः । अपक्ष-
पातिन इति मदनरत्ने ।

मनुनारदौ । साहसेषु च सर्वेषु स्तोयसङ्ग्रहेषु च ।

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्ष्येत साक्षिणः ।

मनुः । अनुभावीति यः कश्चित्कुर्व्यात्माद्य विवादिनाम् ।

अन्तर्वैशमन्यरक्ष्ये वा शरीरस्यापि वात्यये ॥

अनुभावी तदर्थानुभवशीलः । यत्तु ।

ऋणादिषु परीक्ष्येत साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययिके चापि परीक्षा कुत्रचित्समृतेति ।

परीक्षाभिधानन्तस्थ स्यष्टाऽसत्यवादिदोषप्रविषयमत एव कुत्रचिदित्युक्तम् । अस्मिंश्च प्रघट्टके प्रकटदोषानभिघङ्गे क्वचित्कविसम्बादादिदोषपुरस्कारेण सहसादिसाक्षिता न कथा करणीयेत्यत्र तात्पर्यम् । अतएव विज्ञान योगिनोक्तम् । दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि न साक्षिणो भवति सत्याभावादिति हेतोरनपगमादिति । अपरा-
र्कोऽपि सर्वो न तु गुणवानेवेत्यर्थः । दोषवां स्तत्रापि परि-
हरणीय एव । वक्तृदोषाणां वचनप्रामाण्यहेतुत्वादित्याह ।
तस्यापि सर्वदोषाभावेन तात्पर्यं प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । यत्तु
केनचिदुक्तं साक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवा यथाश्रुता एव ग्राह्या
अन्यथा तत्र तत्र तत्तद्विशेषणोपादानमनर्थकमुपलक्षणं वा
प्रमज्येतेति । तद्वालिस्थम् । न्यायमूलकत्वान्तेषान्तद्विरोधे-
नैव नेयत्वात् । अतएव न्यूनाधिकविशेषणोपादानमविरु-
द्धम् । अदृष्टार्थत्वे तद्विरोधो दुष्परिहरः स्यात् । एवमन्य-
तरेण साक्षिपूषण्यस्तेषु सत्सु तद्दोषेष्वपरस्तामुपन्यस्तेऽसदुद्-
भावने दण्ड इत्याह ।

वृहस्यतिः । साक्षिणोऽर्थी समुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।

अद्दिष्टान् दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

तत्समं विवादविषयसममिति बहवस्तर्था विषयविवादेष्व-
व्यापकमिति तत्समं कूटसाक्षिदण्डमममिति व्याख्येयम् ।
साक्षिदूषणोऽन्यतरेणोद्भाविते प्रत्यक्षेषु बाल्यादिदूषणेषु तेनैव
निर्णयः । अयोग्येषु लोकप्रसिध्यादिना न साक्ष्यन्तरेण अन-
वस्थापत्तेः । तथा च व्यासः ।

सभामदां प्रसिद्धं यल्लोकमिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥

अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्येदृणो पूर्वमसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामप्यन्यमन्भवादिति ॥

असाध्यं लोकादि सिद्धत्वात्साधनार्हं यत इति हेतु-
गर्भमिति । दोषवर्जनादनवस्थादोषाभावादित्यर्थः । यद्यपि
लोकसम्यप्रसिद्धिरपि साक्षिप्रसिद्धिरेव पर्यवस्यति । तथापि
तत्र साक्षित्वोद्भावनानपेक्षत्वान्नानवस्था । अतएवाति गूढ-
वादिमात्रं विदितदूषणं साधनमन्यतरेणालौकिकप्रमाणेन
क्रियमाणं न दुष्यतीत्यभिप्रायः । न च साक्षिदूषणविभावनं
व्यवहारात्तरत्वादयुक्तमिति वाच्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनार्था-
न्तरत्वानापत्तेः । कात्यायनः स्फुटमेतदेवाह ।

प्रत्यर्थिनार्थिनावापि साक्षिदूषणसाधने ।

प्रस्तुतार्थोपयोगित्वाच्चव्यवहारान्तरं नचेति ॥

अविद्यमानदोषोद्भावनेऽर्थिप्रत्यर्थिनो वैकल्पिकौ हानि
दण्डौ अन्यतराज्ञाता राज्ञा सम्यैरेव वा ज्ञाताः साक्षिदोषा-
स्तदा तैरेव साक्षित्वेनोपादेया इति । स एवाह ।

नातथ्येन प्रमाणन्तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याभियोगे दण्डः स्यात्साध्याद्यापि हीयते ॥

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।

गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनादिति ॥

ये गूढाः प्रत्यर्थिना न ज्ञातास्ते काले साक्षिवादात्पूर्वकाले कार्यं इति शेषः । शास्त्रप्रदर्शनात् । दुष्टानां शास्त्रे साक्षित्वेनानुपादेयत्वदर्शनात् । क्लृप्तं निरस्येति च क्लृप्त निरासस्यावश्यकत्वादिति तात्पर्यार्थः । साक्षिभिरुक्ते शास्त्रे दोषोद्भावनन्तेषां न कार्यमित्याह ।

वृद्धस्पतिः । लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणाश्चैव ये स्मृताः ।

वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान्नदूषयेत् ॥

न दूषयेद्दोषत्वेन नोपादद्यात्सभ्यो राजेत्यर्थात् । पश्चादुक्तौ दण्डमथाह ।

कात्यायनः । उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्य दूषयेत्प्राग्दूषितान् ।

न च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तच्च दण्डनिरूपणप्रस्तावे विवेचयिष्यामः । अन्यतरोद्धाविता दोषाः स्वीयास्तैरेव यः साक्षुद्भावयिता तत्राह विष्णुः ।

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।

तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥

पत्रेऽभिलिखितान् सर्वान् दोषान् प्रतीते साक्षिणम् उत्तरं परिहारं वाच्याः । वाच्यनीया इति पूर्ववचनार्थः । यस्य साक्षिणो लेख्यं वा यदुद्भावितं परेण दूषितं स यावत्तन्नविशोधयेत्तद्दोषरहितन्नकुर्यात्तावत्तत्र प्रमाणाभासत्वसाक्षीवनपात्तेन प्रमाणेन तस्य तत्कार्यं न सिद्धेद्वयदिति द्वितीयवचनार्थः ।

इदञ्च सभाक्षोभादिना साक्षिणां स्वदोषपरिहाराक्षमतायां
द्रष्टव्यम् । तदिति लेख्यञ्च साक्षिणश्चेति द्वन्द्वे नपुंसकमन-
पुंसकेनैकवच्च तस्यान्यतरस्यामिति नपुंसकैकवद्भावौ । अन्यतरः
साक्षिदोषमुद्भाव्य यदि तं भावयितुं न शक्नोति तदा स दण्ड्यः ।
साधिते तु दोषे त्याज्याः । अर्थपि प्रमाणान्तरमनुपपन्नस्य न
पराजीयत इत्येतदाह व्यासः ।

अमाधयन्दमन्दाप्यो दूषणं साक्षिणं स्फुटम् ।

भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥

जितः सविनयन्दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्त्वे व्यवस्थित इति ॥

विनयं दण्डं स वादी । मदनरत्ने तु सविनयं विनयः
शिखा तत्सहितं यथा तथा दाप्यो विवादविषयीभूतधनमिति
शेष इति व्याख्यातं तज्जित इत्यनेनैव साधितधनदानस्यार्थ-
सिद्धत्वेन निरर्थाकाध्यान्तरदोषापत्तेः क्लिष्टत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।
यस्तु विवादविषयीभूतार्थानभिज्ञानं विपरीताभिज्ञान्वा
भयलोभादिप्रदर्शनेन स्वानुकूलं वादयति । तस्य दण्डमाह ।
कात्यायनः । येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।

गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्व्यान्निर्विषयन्तत इति ॥

सर्वस्वमिति गुरुलघुपराधानुसारेण दण्डतारतम्योप-
लक्षणम् । निर्विषयं विवादविषयीभूतार्थशून्यम् । ततः कूट-
साक्ष्यकरणात् । साक्षि दोषानुद्भावनेऽपि ससभ्येन सभा-
पतिनेवैते परीक्ष्योपादेयाः । तथाच कात्यायनः ।

उपस्थितान् परीक्ष्यत साक्षिणो नृपतिः स्वयम् ।

वृद्धस्यतिरपि । उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णोऽङ्गि-

तादिभिरिति । स्वरवर्णोऽङ्गितानि मनुयोगीश्वरोक्तानि हीन-
निरूपणविवृत्तानि । नारदोऽप्याह ।

यस्त्वामदोषदुष्टत्वादस्वस्य इव तक्षते ।

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेद्रेकैकञ्चानुधावति ॥

काशत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णान्निश्वसत्यपि ।

विलिखत्यवनीं पद्भ्याम्बाहू वासश्च धूनयेत् ॥

भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं खिद्यते तथा ।

शोषमागच्छतश्चोष्ठादूर्ध्वं तिर्यङ्निरीक्षते ॥

त्वरमाण इवावद्धमष्टो बद्ध भावते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम् ॥

अबद्धमसम्बद्धम् । विनयेच्छिद्येद्यथा कौटमाख्याद्विभे-
तीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । प्राकृति वैदिकविकार-
विवेकस्य दुःखशक्यत्वात् । सम्भावनामात्रेण च दण्डनस्या-
न्याय्यत्वादिति उक्तम् । मदनरत्ने त्वाविद्धमिति पठित्वा कुल-
मिति व्याख्यातम् । शङ्खलिखतावपि मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्या-
दुष्टलक्षणं ग्राह्यन्तिर्यक्प्रेक्षते समन्तादेवावलोकयति । अक-
स्मान्मूत्रं पुरीषं विस्ृजति देशादेशङ्गच्छति पाणिना पाणिं
पीडयति नखान्निक्षन्तति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्वि-
द्यति चास्य ललाटन्न चक्षुर्न च वाचं प्रतिपूजयत्यकस्माद्-
दाति प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं
परामृशति शिरः प्रक्रमत्योष्ठौ निर्भुजति हृक्कणी परिलेदि-
यति विस्मृतः कर्मस्वमहत्स्वपि भ्रुवौ संहरति तुष्णीं
ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति एव मादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य
च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलादिति । अकस्मादिति दूष्णीमिति

च यथा योगमनेकत्र सम्बन्धनीयम् । अन्यत्र प्रकृतिशीला-
दिति । प्रकृत्या स्वभावान्नशीलन्तिर्यक् प्रेक्षणादिधर्मो यस्य
स तथोक्तस्ततोऽन्यत्रैतानि दुष्टक्रुद्धलक्षणानि एते अवान्तरवैल-
क्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादित्यवधानेन परीक्ष्य वस्तु तत्त्वानुसरणङ्कर-
णीयमिति सूचितम् । एवं गुणवत्तया दोषाभाववत्तया च
परीक्षितान् साक्षिणो विवादास्पदीभूतमर्थं पृच्छेदित्याह ।
कात्यायनः । देवब्राह्मणसान्निध्ये साध्यं पृच्छेदते द्विजान् ।

उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वा शुचिः शुचीन् ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थि प्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राङ्विवाके नियुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥

यद्वयोरनयोर्वैत्यं कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।

तद्भूतं सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

अर्थि प्रत्यर्थि सन्निधिवद्गवाश्वादिगोवरविवादेषु केषु
चित्तत् सान्निध्यमपेक्षितव्यमित्यप्याह । सएव ।

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ ।

प्रत्यक्षं वादयेत्साध्यं न परोक्षे कथञ्चन ॥

अर्थस्योपरि कर्तव्यन्तयोरपि विना क्वचित् ।

चतुष्पादेषु धर्मोऽयं द्विपादस्यावरेषु च ॥

तौल्यङ्गणम मानार्हमभावेऽपि हि वादयेत् ।

क्रियाकारकेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथा ॥

तथोर्वादिनोर्विनापीति सम्बन्धमात्र विवक्षया षष्ठी अपि
शब्दात् कैमुतिकन्यायेन तदुभयसन्निधानेन तात्पर्यम् । किन्तु
साध्यार्थसान्निध्यावश्यकतायाम् । यद्दोभयासन्निधिप्रत्यर्थ्यसा-
न्निध्यानुमात्यर्थः । तेन कथञ्चित्प्रत्यर्थ्यं सन्निधानेऽपि साक्षि

प्रश्ने न दोषः । कचिदित्यस्यैव विवरणं चतुष्पादेष्वित्यादि ।
तौल्यन्तोलनार्हं सुवर्णादि । गणिमङ्गणनार्हं वराटकादि-
मेयं मानार्हं गोधूमादि अभावेऽपि साध्यार्थसान्निध्यभावेऽपि
क्रियाकारक व्यवहारास्तेषु बधरूप विवादपदे साक्षिणः
शिवलिङ्गप्रतिमादिसन्निधाने प्रष्टव्या इत्यथाह । स एव ।

बधे च प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छ्वसन्निधौ ।

तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ॥

चिह्नस्य बधचिह्नस्याभियोज्यसम्बन्धिनोऽभावे तत्साक्ष्यं
वादयेत् । अन्यथा तत्सङ्गावे नैव वादयेत्साक्ष्यं बधचिह्नेनैव
निर्णयः सम्भवादित्युत्तरार्थानुवादः ॥ विधेयस्तु पूर्वार्थः ।
स तुष्ट एव उपस्थापिताः साक्षिणोऽविलम्बेन प्रष्टव्या
इत्युक्तन्तेनैव ।

न काशहरणं कार्यं राज्ञां साक्षिप्रभाषणे ।

महान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्ति लक्षणः ॥

ते च साक्षिणः शपथैः पूर्वकं प्रष्टव्या इत्याह नारदः ।

आह्वय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्बन्धम् ।

समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथगिति ॥

तच्च साक्ष्यं कचिदपि मितैर्वक्तव्यं कचित्प्रत्येकम्
इत्याह । वशिष्ठः ।

समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यन्तु तथैव तत् ।

विभिन्नैरेव यत्कार्यं वक्तव्यं तत्पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत् तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः ॥

यत्कार्यं दृष्टमनुषङ्गः । यत्तु गौतमेनोक्तम् । नारदवेत्ताः

पृष्ठाः प्रब्रूयुरिति तदपि वशिष्टोक्तिः समवेतसाक्ष्यविषयम् । हर-
दक्षस्तु नासमवेताः पृष्ठाः प्रब्रूयुरिति पाठान्भूत्वा समवेता
अपृष्ठाश्च न ब्रूयुरिति व्याचख्यौ पूर्वपाठस्तु मिताक्षगापाठधृते
सम्यगिति । धर्मोपवृद्धितैरधर्मोर्गर्हा वचनैस्तोऽनृतभाषणादु-
भीषणीया इत्याह । नारदः ।

पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।

अनृतस्यापवादैश्च भृशमुक्तासयेदपि ॥

शपथे च विशेषो दर्शितो मनुना ।

सत्येन शपथेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शुद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति ॥

अन्यथा ब्रुवतस्तेन सत्यं नङ्क्ष्यतीति ब्राह्मणे शपथो देयः ।
क्षत्रिये वाहनायुधानि ते विफलतामेष्यन्तीति । वैश्ये गोवीज-
काञ्चनानि त्वपाचयमुपयास्यन्तीति । शुद्रेऽन्यथा वादिनस्तव
सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणविशेषस्याप-
वादं स एवाह ।

गोरक्षकान्वाणिज्यकां स्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रैष्यावार्द्धुषिकाञ्चैव विप्रान् शुद्रवदाचरेत् ॥

इति विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि तद्वृत्तिजीविनामुपा-
धेस्तुल्यत्वात् । विशेषान्तरानुक्तेषु साक्षिणां आवरणं विधाय
आवणीयमाह याज्ञवल्क्यः ।

साक्षिणः आवयेद्वादी प्रतिवादी समीपगाम् ।

ये पातककृतास्त्रोका महापातकिनां तथा ॥

अग्निदानाञ्च ये लोका येच स्त्री बालघातिनाम् ।

स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥

सुकृतं यत्तयाकिञ्चिज्जन्मान्तरगतैः कृतम् ।

तत्सर्वन्तस्य जानीहि यम्पगजयसेष्टषा ॥

शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति मानवसंवादात् पातकश्रावणं शूद्र-
विषयकमिति मिताक्षराकारपराकौ । शपथदान अवगण विधि-
भेदान्मानवे च शपथदान एव तन्नियमादस्य सर्वविषयतान्तु
युक्तामुन्नयामः । मनुरपि । तत्र प्रसिद्धिवाकोऽनुयुञ्जीतेत्यादि-
सार्द्धं श्लोकः कात्यानीयः पूर्वलिखित एव ।

सत्यं साक्षे ब्रुवन् साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।

इह चानुत्तमां कीर्त्तिंवागेषा ब्रह्मपूजिता ॥

साक्षे ऽनृतं वदन् साक्षी पाशैर्वध्येत वारुणैः ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्षे वदेदृतम् ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।

तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।

भावसंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षित्वमुत्तमम् ॥

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्प्रश्न्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वच्चैवान्तरपूरुषः ॥

द्यौर्भूमिरापोहृदयं चन्द्रार्काग्निमयमानिलाः ।

रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥

अजातीरजननानि जन्मानीतियावत् ।

वृत्ततिष्ठतिरपि । आजन्मनश्चामरणात् सुकृतं यदुपार्जितम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति अनृतस्य तु शंसनात् ॥

वशिष्ठोऽपि । अथचेदनृतं ब्रूयात् सर्वतो मिथ्यलक्षणम् ॥

नृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छत्य संशयम् ।

शूकरो दशवर्षाणि दशवर्षाणि गर्दभः ॥
 श्वा चैव दशवर्षाणि भासोवानिजविशतिम् ।
 कृमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत्तथैव च ॥
 षट्गस्तु दशवर्षाणि जायते मानव स्ततः ।
 मानुष्यन्तु यदाप्नोति मूकोऽन्वस्तु भवेद्धि सः ॥
 पामरो जायते पश्चात् सपरित्यक्तवान्धवः ।
 षड्ग्वन्धबधिरः मूकः कुष्ठी नग्नः पिपासितः ॥
 वुभुक्षितः शत्रुगृहेभिक्षते भार्यया सह ।
 ज्ञात्वैताननृते दोषान् क्षान्त्वासत्ये च सद्गुणान् ॥
 श्रेयस्करमिहान्यत्र सत्त्वं साक्षे वदेदतः ।

वौधायनः । त्रीनेवच पितृन् हन्ति त्रीनेव प्रपितामहान् ॥

सप्तजातानजातांश्च साक्षीसाक्ष्यं ऋषा ब्रुवन् ।
 मनुनारदौ । यावतो बान्धवानस्मिन् हन्ति साक्षेऽनृतं वदन् ।
 तावतः संख्यया तस्मिन् ऋणु सौम्यानुपूर्वशः ।
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ।
 हन्ति जातान जातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ॥
 सर्वभूभ्यनृतेहन्ति मास्रभूभ्यनृतवदेः ।
 अप्सु भूमिर्वादित्याहुः स्त्रीणां भोगेऽथ मैथुने ॥
 अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्मसयेषु च ।
 पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्थानेषु च तथा प्रुयात् ॥
 गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्रह्मणि चैव हि ॥
 एतान्दोषा नवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ।
 यथा श्रुतं यथा दृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वदेत् ॥

अजेषु रत्नेषु सुक्ताफलादिषु । ब्रह्मणि वेदे । अत्र हर-
दत्तेन क्षुद्रपञ्चवृते दश हन्तिगोऽश्वपुरुष भूमिषु दशगुणो-
त्तरामिति गौतमवचनव्याख्याने मनुवचः । पञ्च पञ्चवृते हन्ति
इत्याद्युपन्यस्य पञ्चसंख्याहननदोषोत्पन्न शुद्रपशुविषय इति
गौतमवचोविरोधमपरिहृत्य यद्विषयमवृत साध्यं दत्त तत्तत्-
प्राणिनां दशादिसंख्यज्ञानां हनने यो दोषस्तमाप्नोति । भूय-
वृते तु यदीया भूमिस्तज्जातीय लक्षहनन दोषः । सर्वप्राणि-
हनन दोषो वेति व्याख्यातं तत्तु यावतो बान्धवानिति मानवो-
पक्रमानां लोचननिबन्धनमित्यपेक्ष्यम् । तस्मात् साक्षिमन्वि-
पित्वादिगतसंख्यापरतयैव व्याख्यानं सूचितम् । गौतमीयमपि
मानवसम्बादेनैव व्याख्येयमेकमूलकल्पनालाघवाय । त्रीनेव च-
पितृन् हन्तीत्यदि वीधायनादिवचनसंवादोऽप्येवम् । भूयस्तु
जानन्नपि दौरात्म्यात् साक्षित्वमेव नाङ्गीकुरुते तस्मात्त्याह ।
योगीश्वरः । न ददातीह यः साध्यं जानन्नपि नराधमः ।

सकूटसाक्षिणाम्पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥

ष्टष्टाः साक्षिणो येन विधिना ब्रूयुस्तमाह,

वृहस्पतिः । विहायोपानदुष्णीषं दक्षिणाम्पाणिमुद्धरन् ॥

हिरण्यगोसकृद्दर्भान् समादाय वृतम्बदेत् ।

साध्यभिहितस्य वचनस्य परीक्षाविधानमप्याह ॥

वृहस्पतिः । देशकालवयोजाति संज्ञाद्रव्यप्रमाणतः ।

अन्यनञ्जेन्निगदितं सिध्यं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

तत्र नारदः । निर्दिष्टेष्वर्थ जातेषु साक्षी चेत् साध्यमागतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितम्भवेत् ॥

देशकालवयोद्रव्य प्रमाणकृतिजातिषु ।

यत्न विप्रतिपत्तिः स्यात् साध्यं तदपि कुत्सितम् ॥

जनप्यधिकं वापि प्रब्रूयुयत् साक्षिणः ।

तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साध्यविधिः स्मृत इति ।

नचाधिकाभिधानमसम्भविवादिनः प्रतिवादिनो वा
श्रुतेऽदृष्टे वानुभवमूलकसंस्काराभावेनास्मृत तत्प्रतिपादनास-
म्भवादिति वाच्यम् । करणापाटवादिनः श्रुतिदृष्ट्योरुभयो-
रपि सम्भवात् । अतएव भ्रान्तिमूलत्वेन प्रामाण्यात् । तदु-
क्तमप्यनुक्तमित्युक्तम् । नच तथाप्यूनाभिधाने कुत उक्तिः
साक्षि वचनात्तावतः सिद्धावेकदेशविभावितन्यायेनान्यांशस्यापि
सिद्धेर्जयफलकतया न्यूनतोक्तेरदुष्टत्वादिति वाच्यम् । प्रति
ज्ञात सकलसाध्यसाधकतयोद्दिष्टेषु न्यूनमभिहित वन्यूनत-
न्यायावसर इति प्रागावेदितत्वात् । साध्यमन्नित्यश्रावणवि-
धिना आवितश्चेन्नाभिधत्ते । तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
प्रोक्षिते याज्ञवल्क्य आह ।

अब्रुवन् हि नरः साध्यं सद्यः सदशबन्धकम् ।

राज्ञा सर्वप्रदायः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि ।

सर्वं सत्रद्विकं सदशबन्धकं राजदेयदशमांशसहितम् ।

राज्ञे दशमांशदानदृष्ट्यादान प्रस्तावे वक्ष्यते ॥

षट्चत्वारिंशकेऽहनि इत्यभिधानात्ततोऽर्वाग्नदायः । तदपि
व्याध्याद्युपद्रवराहित्ये ।

यदाह मनुः । विपक्षादब्रुवन् साध्यं दृष्ट्यादिषु न रोगदः ।

तदृणम्प्राप्नुयात् सर्वं दशबन्धश्च सर्वत इति ॥

राजदैवोपद्रवविरहस्याप्युपलक्षणम् । साक्षिवचनाज्जय-
पराजय व्यवस्थां स्पष्टमाह । योगीश्वरः ।

यस्योचुः साक्षिणः सत्याम्प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथा वादिनो यस्य ध्रुवन्तस्य पराजय इति ॥

उत्तरार्धापवादसुखेन कूटसाक्षिण आह स एव ।

उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्येयदन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणावान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिण इति ।

अन्यथा अन्यतरम्प्रतिज्ञातार्थविपरीतम् । यद्यप्यर्थिप्र-
त्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितैः साक्षिगुणलक्षितसाक्षिव-
चनानन्तरप्रमाणान्तरान्वेषणमेवा नर्हमनवस्थाप्रसङ्गात् ।
निर्णिते व्यवहारेत्यादि प्रागुक्तनारदवचनविरोधाच्च । त-
यापि वादिप्रतिवादन्यतरस्य स्वोक्तार्थान्तरात्मसाक्षितया तद्वि-
सम्बादिवचनसाक्षिषु यदि दोषाध्यवसायस्तदाप्रमाणान्तरान्वे-
षणं वारयितुं मशक्यमतएव तदा दिव्येनान्यतरेण स्वसाध्ये
साधिते साक्षिणः कूटत्वेन दण्डा इति वक्ष्यते । अर्थविसम्बा-
दिनि चक्षुरादौ स्पष्टदोषादर्शनेऽपि यथा तज्जनितज्ञाना-
प्रामाण्यमेव दोषकल्पकं तथाऽत्रापि । यथाहुः । यस्य च दुष्टं
करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्यय इति ।
अतएव, साक्षिपरीक्षातिरेकेण तद्वाक्यपरीक्षोद्देशोऽपि घटते ।

साक्षिभिर्भाषितस्वाक्यं सह सभ्यैः परीक्षयेदिति ।

कात्यायनोऽप्याह ।

यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् ।

शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः शुद्धोऽर्थ इति सस्थितिरिति ॥

क्रियासाक्षिरूपान् यत्तार्थिसम्बन्धिनो नाप्ता इत्याद्युक्तसाक्षिदोष-
राहित्यलक्षणाद् ग्राहिणः पुत्रिण इत्याद्युक्तसाक्षिगुणसाक्षित्य-
लक्षणञ्च न्यायाद्यदा शुद्धा परीक्षिता भवति तदा तद्वा-

कस्य साक्षिवाक्यस्य शोधनङ्कार्यमिति शेषः । वाक्यशुद्धिश्चार्था-
विसम्बाद एव । सत्येन शुद्धते वाक्यमिति स्मरणात् । एवं
क्रियावाक्याभ्यामुभाभ्यां शुद्धाभ्यां सकाशाद्यः शुद्धः साधुरवगतो
ऽर्थः स शुद्धस्तात्त्विक इति स्थिति र्मर्ख्यादा इति कात्यायनवच-
नार्थः । कारणदोषबाधकप्रत्ययप्रत्ययार्थे तथाभूत एवार्थ इति
तात्पर्यम् । नारदवचनन्तु जयावधारणोत्तरन्नप्रमाणान्तर-
परिग्रह इत्येतत्परं निर्णेतुपदोपादानात् । ततः प्रागुक्त-
प्रमाणान्तराऽन्वेषणेन क्षतिरिति तत्तद्विरोधः । एवञ्च सति
दत्तनिगदेभ्यः साक्षिभ्योऽन्ये गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिर्दि-
ष्टा स्तदभावे पूर्वा निर्दिष्टा अपि साक्षिण एव वादिना वाद-
नीया तद्विव्यमप्यवलम्बनीयम् । सम्भवे साक्षिणां प्राप्नो दैवकीं
वर्जयेत् क्रियामिति वचनात् यदा तु तदसम्भवस्तदादिव्यमप्य-
वलम्बनीयं सम्भव इति वचनात् । यदि दिव्येऽपि वादिनो
ऽपरितोष स्तदाप्रमाणान्तरस्या वाचनिकत्वत्सम्भैः समापनीयो
व्यवहारः । यदि तु वाद्युद्भावितसाक्षिभि स्तदनुगुणेऽभिहिते
प्रत्यर्थिन एव स्व प्रत्ययविसम्बादेन तेषु दोषाध्यवसायस्तदा
प्रत्यर्थिनः क्रियावसराभावाद्दैविकराजिकयो र्महाव्यसनयोः
सप्तहाभ्यन्तरोपनिपातेन ते परीक्षणीयाः । यथाह मनुः ।

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगाग्निर्ज्ञातिमरणमृणन्दाप्योदमञ्च स इति ॥

दमं कौटसाक्ष्ययुक्तन्दण्डम् । असति सप्ताहाभ्यन्तरव्यस-
नोपनिपाते प्रत्यर्थिना तावता सन्तोषव्यन्दिव्यं वा सत्यध्यव-
सायमवलम्बनीयमित्यर्थसिद्धम् । यत्तु । केचिदुक्तेऽपीत्यादि
वचनमर्थि निर्दिष्टसाक्षिभिस्तदनुगुणेऽभिहितेऽपि प्रत्यर्थि-

निर्दिष्टयद्यन्ये ततो गुणोत्तमात्द्विगुणान्वान्यथा वाद्यन्ते तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याख्यातन्तदयुक्तम् । किमिदं मिथ्योत्तरविषयं कारणाद्युत्तरविषयं वा नाद्यः ।

तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासानवसरात् ॥

अभाववादित्वात् । अभावस्य च भावज्ञान सापेक्षत्वाद्-
भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यतौचित्यात् । अतएव मिथ्योक्तौ
पूर्ववादिक्रियां निर्दिशेदित्युक्तम् । नचैकस्मिन्निवादे तु
क्रिया स्याद्वादिनो द्वयोरिति वचनादेकस्मिन् व्यवहारेऽर्थि प्र-
त्यर्थिनो द्वयोः क्रियोपन्यासानुपपत्तिश्च । न द्वितीयः ततोऽर्थी
लेखयेदित्यनेन पौनरुक्त्यात् । अर्थगत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्या-
सीत्यर्थी साध्यवान् प्रतिज्ञातार्थसाधनं साध्यतयोपन्यस्तस्यार्थस्य
साध्यं प्रमाणं लेखयेदिति प्राङ्ग्रायकारणोत्तरयोश्च तयोरेव
साध्यत्वात् । प्रत्यर्थयोर्वार्थी सम्पन्न इति स एव क्रियान्नि-
र्दिशेदिति । स्पष्टीकृतश्चायमर्थः स्मृत्यन्तरे ।

प्राङ्ग्रायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

इति उक्तेऽपीत्यादि सङ्गतेष्व । प्राङ्ग्रायादौ हितस्यैव सा-
क्षिण इत्यन्य इत्यसङ्गतमेव भवेत् । अन्ये तु यत्र द्वावपि भाव-
प्रतिवादिनौ तावपि द्विविधौ केचित्पूर्वोत्तरकालभेदेन प्रति-
जानाते एको वदन्ति । इदं क्षेत्रं मया पूर्वं प्रतिग्रहादिना
लब्ध्वा कियत्कालभुक्त्वा देशान्तरं शकुटुब्धेन गतम् । अन्यस्तु
वदति सत्यमनेन पूर्वं प्रतिग्रहादिना लब्धस्मरन्तु पश्चादित एव
राज्ञा क्रीत्वा मह्यन्दत्तमन्येन वासुप्रतिगृह्य क्रीत्वा वा मह्यन्द-
त्तमित्यादि । केचित्तु पूर्वोत्तरकालभेदं विनैव वदन्तः । तत्र

प्रथमौ साक्षिप्रभयतः सत्सु, साक्षिणः । पूर्वपक्षे ऽधरीभूते
भवत्युत्तरवादिन इत्यस्य याज्ञवल्क्य-वचनस्य विषयौ ।
पूर्वकालं समेदमिति यो वदति स पूर्ववादी तस्य साक्षिणः
प्रमाणतयाङ्गीकार्यः । तदीयस्त्वानपगमेऽन्यस्य प्रतिग्रहा-
दिस्त्वोपायासम्भवादिति ततोपपत्तिः । तस्य क्रयादिना
स्वत्वापगमेऽन्येनोपन्यस्ते तत्पक्षो ऽधरीभूत इत्युत्तरकालं
समेदमिति यो वदति स उत्तरवादी । तस्य साक्षिणोऽङ्गी-
कार्यः पूर्ववादी स्वत्वस्य सापवादत्वादिति मितान्नरा-
कारोक्ततदर्थत् । नतु पूर्वं यो निवेदयति स पूर्ववादी
प्राङ्ग्रायकारणोत्तराभ्यां तत्पक्षे ऽधरीभूते उत्तरवादिनः
प्रतिवादिन इति आख्येयम् । ततोऽर्थो लेखयेदित्यनेनैवास्यार्थ-
स्योक्त्यापौनरुक्त्यापत्तेः । नचैकस्मिन्नित्यादि निषेधाद्वादिद्वयस्य
क्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च । यत्त्वत्र परार्केणोक्तं सम्भवत्येव
क्वचित्प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्ग्रायोत्तरवत्यपि न्याये वादिद्वयस्य क्रि-
योपन्यासावसरो यत्र प्रतिवादी सत्यन्तर्दीयवृणन्व, रितवानहं
किन्तु प्रत्यर्पितवान् किन्तूत्तरयति । तत्र वादी चेत्प्रत्युत्तर-
यति सत्यन्तर्दीयर्पितन्तु प्रयोगान्तरेणास्मिन् प्रयोग इति
तदा तत्साधनाय द्वयोरपि साक्षुपन्याससम्भवः । परस्परौप-
रुद्धकत्वेन युगपद्व्यवहारासम्भवस्यैकविवादे द्वयोः क्रियानिषेध-
बीजस्या-भावात् । एवं प्रतिवादिना प्राङ्ग्रायोत्तरे दत्ते
यदि वादी तदैव वदति न्यायान्तरे त्वया अहम्पराजितो
नास्मिन्वाय इति । तदापि पूर्वोक्तीत्या द्वयोः साक्षीसम्भवः ।
तत्राप्य साक्षिसत्वे पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रथमं स्वीकार्यः ।
प्राग्वादिनो विरुद्धरीभावेन पूर्वपक्षे ऽधरीभूते उत्तरवादिनः

प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्ग्रायसाधकसाक्षिण इति न विरोध इति
तत्रापि वक्तव्यम् । तादृशविषयेऽपि प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्ग्राययो-
रसाध्यतया प्राग्वादिन एवार्थिन इति त्रिजाते तस्य निरु-
त्तरतायान्तु प्रत्यर्थिन एवाऽपि द्वेषापि ततोऽर्थी लेखयेदित्य-
नेन गतार्थतास्य नापैति । मिताक्षराव्याख्यानं तु द्वयोरपि
भाववादितयार्थित्वसम्ये ततोऽर्थी लेखयेदित्येतद्वचनाविषय-
त्वात्कस्यात्र क्रियेत्यपेक्षायामेतद्वचनारम्भो घटते । तथाच
मिताक्षराया मुक्तमेतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्भेदेनोपन्यास
इति । नारदेन तु स्पष्टमेवार्थमर्थ उक्तः ।

मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।

प्राङ्ग्रायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रियाभवेदिति ॥

इत्युक्ता । द्वयोर्विवदतोर्युद्धे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिण इत्यभिधानात् ॥

द्वितीयौ त्वपीत्यस्य वचनस्य विषयौ । पूर्वत्तरवादिनोः समगुणेषु
समसङ्ख्येषु च साक्षिषु सत्सु पूर्ववादिनः साक्षिणोऽभ्युपेयाः ।
यदात्तरवादिनो गुणवन्तमा द्विगुणा वा तद्विपरीतमभिद-
धति तदा त एव पूर्ववादिनस्तु साक्षिणः कूटा विज्ञेया इति च
तदर्थः । एवं वा नाभावस्य साध्यतापत्तिर्द्वयोरपि भाव वादि-
त्वात् । चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च नात्र मिथ्याक्रिया पूर्व-
वाद इत्याद्युक्ता क्रियाव्यवस्था यथा वा तएव तथा त्रैकस्य
क्रियाद्वयप्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा ममापि द्वयोः क्रिया
प्रतिषेध इति वदन्ति तदप्यापातमनोहरम् । उक्तेऽपीत्यादि
वचनादेतावतोऽर्थस्य च शब्दतः प्रकरणादर्थोद्वाऽनवगमात् ।
साक्षिषूभयतः सत्स्वित्यस्य योगीश्वरवचनस्य द्वयोर्विवदतो-

रित्यादि नारदवचनस्य च पूर्वोपपादितरीत्या पूर्वापरकाला-
लिङ्गितभाषावादिविषयत्वे तदनालिङ्गितविषयस्यास्य तदप-
वादत्वासम्भवाच्च । नचान्यमते परार्कादिमतवत्तयोरपि वादि-
विषयत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । तस्योक्तदुषणत्वात् । ईदृश्यपि
विषये वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्योक्तौ मिथ्यात्वकारणान्यतरपर्य-
वसानावश्यम्भावे चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वासम्भवाच्च । द्वयो-
रपि भाववादितयार्थित्वसाम्यमेव केवलं व्यवहारान्तरवैलक्षण्य-
मस्य विधा चतुष्कभिन्नविधोत्तरासम्भवाच्च । ननु कात्यायने-
नाप्युपन्यस्तसाक्षिभिस्तदनुगुणोऽभिहिते प्रत्यर्थी यदि ततो गुण-
वत्तमान् बद्धधान्यथा वादयति तदा वादिनः साक्षिणः कूटा
इति स्फुटमुक्तम् । यथाह ।

यत्र वै भावितं कार्यं साक्षिभिर्वादिनाम्भवेत् ।

प्रतिवादी यदा तत्र वादयेत्कार्यं मन्यथा ।

बद्धभिस्तत्कुलीमैर्वा कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिण इति ॥

तत्कार्यमिति सम्बन्धः । बद्धभिरिति पूर्वसाक्ष्यपेक्षया
बद्धत्वं कुलीनैरित्यनेन तदपेक्षया गुणवत्तरत्वं विवक्षितम् ।
अपरार्कमदनरत्नकराभ्यामेतत्सम्भादादेव योगीश्वरवचोऽप्युक्ते-
ऽपीत्यादिकमेतदर्थकतयैव व्याख्यातम् । न च कथमेकविवादे
द्वयोः क्रियेति वाच्यम् । यतस्तुल्यवदुभयोर्मास्तु क्रियाप्राप्ति-
युगपद्व्यवहारासम्भवात् । यदा शास्त्रतः प्राप्तक्रिये नैव क्रियोप-
न्यासे कृते परेण तद्दृष्टायैव क्रियान्तरमुपन्यस्य ते तदा को
दोषः । अनवस्था प्रसङ्गेषु सङ्ख्यागुणसाम्ये न तु वैषम्ये तेन
जयावधारणात्प्राग्यथैकस्य क्रियाद्वयमेवं द्वयोरपि क्रियाद्वयेन
विरोध इत्यपराङ्मतेण समाहितमिति उच्यते । अस्तु वचनात्

लिको भ्रम इति कल्पतरुः । बालिस्यं ज्ञानानुत्पाद इति तेषां भेदः । स्फुटमन्यत् । पौलस्त्यनिबन्धेषु रत्नाकरादिषु बालभाव बालिस्यपदार्थत्वेन यौवनोन्नेष प्राप्तो मद इति व्याख्यातम् । तदशब्दार्थत्वात् सन्दर्भविरोधाच्चोपेक्षम् । सहस्रादिसङ्ख्येयाश्च ताम्रिकाः पण्यवहारविषये तथैव परिभाषणात् इति मिताक्षराकारः । आहापरार्कः । नेयं व्यवस्था युक्ता लोभादिनिमित्तकमेव हि कौटसाक्ष्यमुपन्यस्तं मनुना नच सम्भवत्यन्यत्र निमित्तम् ।

यथाह सः । लोभान्मोहाद्वयान्मैत्यात् कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षां वितथमुच्यते ॥

अज्ञानं किञ्चिज्ज्ञानम् । बालभावो अपरिणतत्वम् । तस्माद्योगीश्वरोक्तो दण्डः स्वल्पापराधेऽनभ्यासे च द्वेयः । गुर्वपराधे अभ्यासे च मनूक्त इति न्याय्या व्यवस्थेति । तत्रेदं वाच्यम् । लोभादौ सहस्रादिदण्डस्य मानवस्य विवादपराजयहेतुक द्विगुणदण्डाद्यान्नावल्कीयोऽत्राधिक्य नियमो येन गुर्वपराधविषयताभ्यासविषयता वा कल्पेत क्वचिद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । नच कौटसाक्ष्ये लोभाद्यतिरिक्त कारणासम्भवात् मनुनापि तावतामेव परिगणनाच्च न कारणभेदे कृत व्यवस्था तुल्येति वाच्यम् । वस्तुतो हेत्वन्तरासम्भवे तु हेतु विशेषपरिज्ञानतज्ज्ञानयोः सम्भवात् तत्कृतव्यवस्थायामदोषात् । अतएव मिताक्षरायां लोभादिति विशेषज्ञानाज्ञाने एव व्यवस्थापकत्वेनोक्ते न तु लोभादितद्विन्नहेतु—सत्वासत्वे या तु मिताक्षराकृताभ्यासानभ्यासकृता व्यवस्थोक्ता सा क्वचित् त-

थापि सम्भवतीत्याशयेन । ज्ञानाज्ञानकृतैव तु तात्त्विकी अत-
एव मदनरत्नकृतापि सैवाहता । तथा मनुरेव ।

कौटसाध्यन्तु कुर्वाणां स्त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः ।

प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणान्तु विवासयेत् ॥

ब्राह्मणभिन्नांस्त्रीन् क्षत्रियादीन् प्रागुक्तदण्डेन दमयित्वा
प्रवासयेन्मारयेत् । प्रपूर्वस्य वसतेरर्थशास्त्रे मारणे प्रयोगात् ॥
प्रवासनमप्यपराधानुरोधे नोष्ठच्छेदजिह्वाच्छेदप्राणवियो-
जनरूपं वेदितव्यम् । ब्राह्मणं विवासयेत् विवासनमपि रा-
ष्ट्रान्निष्काशनम् । विगतवासा विवासास्तं करोतीति व्युत्-
पत्त्या नग्नीकरणम् । वसत्यस्मिन्वासोऽगृहं तद्वियुक्तं करो-
तीति व्युत्पत्त्या गृहभङ्गकरणं वा कौटसाध्यविषयानुसारेण
गुणागुणद्रव्यानुबन्धानुसारेण चार्थदण्डसहितं यथायथं विज्ञे-
यम् । दण्डयित्वेत्यंशस्याप्यनुसङ्गात् । एतच्चाभ्यासविषयम् ।
कुर्वाणानिति वर्त्तमाननिर्देशात् । न च वर्त्तमाननिर्देशाद-
तीतादि व्यावृत्तिमात्रं व्यवसीयते न त्वभ्यास इति वाच्यम् ।
तद्यावत्तेरनुपयोगात् प्रत्युत कौटसाध्यमभ्यासेन कृत्वोपरतस्य
पश्चादेतद्दण्डाभावप्रसङ्गात् तस्मात्कौटसाध्यमत्यजत इत्यर्थक-
तयाभ्यासावगतिः । न च दण्डयित्वेत्यस्यावानुषङ्गे प्रमाणा-
भावात्तु शब्दवशाच्च विवास-मेव कौटसाक्षित्वाभ्यासकारिणो
ब्राह्मणस्य दण्डो न त्वर्थदण्ड इति वाच्यम् ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

न शारीरो दण्डो ब्राह्मणस्येत्यादि वचनैः शारीरदण्ड-
निषेधादर्थदण्डस्याप्यभावे स्वल्पविषयेऽपि कौटसाच्याभ्यासे
निर्वासननग्नीकरणगृहभङ्गादि प्रसङ्गात् । दण्डाभावस्य चा

प्रसक्तेः तत्र तत्रार्थदण्डस्य ब्राह्मणविषयस्यापि वक्ष्यमाण-
त्वाच्च । तु शब्दस्य प्रधानविषयप्रवासनक्रियामन्वाद्यभिप्राय-
कत्वेनाप्यविरुद्धा । वाच्यवत्कप्रः ।

यः साक्ष्यं आवितोऽन्येभ्यो निङ्गुते तत्तमोऽवृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणदण्डं ब्राह्मणान्तु विवासयेत् ॥

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य अन्यैः साक्षिभिः* सह साक्ष्यं आवितः
रुन्निगदासमये तमोगुणेनावृतो रागद्वेषाद्याक्रान्तचित्तस्तत्सा-
क्ष्यमन्येभ्यो निङ्गुते नाहमतः साक्ष्यं स्वीकरोमीति प्रकाशयति ।
यथा तेन तदनुरोधात्तन्न स्वीकुर्वते कूटतां वा कुर्वन्ति स
विवादपराजयनिमित्तकदण्डापेक्षयाष्टगुणदण्डन्दाप्योऽपरा-
धमहत्त्वात् । अन्येभ्य इति श्रीमतः भगवतः पाणिनेः सूत्रेण-
केन इत्याह स्नाषङ्गुडस्थान्नाञ्जीशुप्रमान इत्यनेन सम्प्रदान-
भञ्जायां चतुर्थी तेन पूर्वोक्तार्थलाभः । ब्राह्मणान्तु तथा कुर्वाणं
विवासयेत् । विवासनञ्च व्याख्यातरीत्या देशनिर्वासननग्नी-
हरणगृहभङ्गान्यतररूपमनुबन्धाद्यपेक्षया व्यस्तमस्तविधया
ज्ञेयम् । यत्तु मिताक्षराकृताष्टगुणदण्डदानासमर्थमिति व्या-
ख्यातन्तत्प्रधानक्रियानिरूपितं वैलक्षण्यप्रतिपादकं तु शब्दवि-
रोधादुपेक्ष्यम् । नचैवमल्पविषयेऽपि विवासनमदण्डता वा प्रस-
ज्येतेति वाच्यम् । वचनोपान्ते विषयस्यैव दण्डस्य युक्तत्वात् ।
अतएवाह नारदः ।

आवयित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिङ्गुते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि स इति ॥

तथा चापराकीर्णः । ब्राह्मणश्चेदेवंविधस्तं विवासयेन्नतु
दण्डयेदित्येवं व्याचख्यौ । क्षत्रियादीनान्तु दण्डदानासामर्थ्ये

स्वजात्युचितकर्मकरणमिगङ्गबन्धनकारागृहनिरोधनादिताव-
द्द्रव्यसमीकरणानुरूपं बोध्यम् । सर्वेषामपि निष्कवकारित्वे
समानदोषत्वात्सर्वेऽपि प्रत्येकमष्टगुणन्दण्ड्याः । प्रागन्यथोक्ता
पुनरन्यथोक्तौ कात्यायन आह ।

उक्तान्यथा ब्रुवाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः ।

अनुबन्धादितरितस्येनात्र दण्डितारम्यं कल्पनम्

अन्यतरेणोपन्यस्ताः साक्षिणोऽन्येन यदि रहसि सम्पा-
द्यन्तेऽन्यद्वारेण भेद्यन्ते वा तदा प्रकृतार्थहानिस्तस्येत्याह ।
नारदः । न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः ।

भेदयेच्चैव नान्येन ह्येतेवं समाचरन्निति

साक्षिणामवचनानृतवचने प्रतिषिद्धे क्वचित् तत्प्रति-
प्रभवमाह । याज्ञवल्क्यः ।

वर्णिनान्तु बधो यत्र तत्र साक्ष्यानृतं वदेदिति ।

साक्षिणा सत्ये उक्ते यत्र वर्णवतां ब्राह्मणादीनां राज-
दण्डरूपो बध आपद्यते तत्र बध प्रयोजकताख्य महादोषपरि-
हाराय साक्ष्यानृतं वदेत् । सत्यन्न वदेदित्यर्थः । तथा चावच-
नानृतवचनयोर्द्वयोरप्यभ्यनुज्ञा लभ्यते शङ्काभियोगादिस्थले
साक्षिसत्यवचनेन यद्यभियुक्तस्य बधः प्रसज्यतेऽभियोक्तुश्च
शङ्काभियोगकारित्वान्न तत्प्रसक्तिस्तत्रानृतवचनाभ्यनुज्ञातत्वा-
भियोगादौ च सत्यासत्यवचने यत्रान्यतरबधप्रसक्तिरपरि-
हार्या तत्र दण्णीम्भावोऽभ्यनुज्ञायते । यदि तु राजा कथं
चिदप्यकथनं नानुमन्यते तदा साक्षिता सम्पादनीयेत्यर्थसि-
द्धम् । तदसम्भवे सत्यमेवाभिधेयं वर्णिवधप्रयोजकत्वदोषा-
परिहारेऽनृतवचनदोष-स्वीकारस्यानुचितत्वात्प्रायश्चित्तद्वयप्र-

सक्तेः । वर्णिवधप्रायश्चित्तपरं यथाशास्त्रमादरणीयमिति वि-
ज्ञानयोगिनः । मनुरपि ।

शूद्रविद्वत्तत्र विप्राणां यत्रार्त्तोक्तौ भवेद्वधः ।

तत्र वक्तव्यमनृतन्तद्धि सत्याद्विशिष्यत इति ॥

इदमपि योगीश्वरवचनवद्विशिष्टाभावपरतया व्याख्येयम-
वचनानृतवचनाभ्यनुज्ञालाभाय सत्याद्विशिष्यत इत्यस्यायमर्थः ।
ब्राह्मणादिवधप्रयोजकता निबन्धनाधिकदोषपरिहारायावच-
नानृतवचनप्रयुक्ताल्पदोषस्वीकार उचित एवेति प्रशंसार्थम् ।
यद्यपि । न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥

न ब्राह्मणवधाङ्गूयान् योऽधर्मो विद्यते क्वचित् ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥

इत्यादि मन्वादि वाक्यैर्ब्राह्मणवधदण्डनिषेधादिप्रग्रहण-
मनर्हन्तथापि तस्य वधस्थानीयदण्डप्रसक्तेस्तत्परिहारायै वा
वचनानृतवचनाभ्यनुज्ञा । तथाच मनुः ।

मौण्डं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेदिति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि । ब्राह्मणस्य वधो मौण्डं पुरान्निर्वारुनन्तथा ।

ललाटे चाङ्गकरणमयाणो गर्दभेन चेति ॥

न च वधशब्देनार्थद्वयपरिग्रहे वैरूप्यम् । निमित्तांश-
पातिनि तत्प्रसक्तावपि विधिवैषम्याऽप्रसक्तेः । यद्वा

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेदिति ॥

मानवास्तेषां शूद्रवद्वाभ्यनुज्ञाप्रतीते स्तत्परं विप्र-

ग्रहणम् । तथा च बधपदमुभयत्र मुख्यार्थकमेव । अय-
न्वपराकीर्तसमाधिरनुपादेयः तस्य मानवस्य प्रकरणाच्छ-
पथपरत्वेन दण्डविषयत्वाऽभावात् । सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
तस्मादस्य बधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् इत्यादि अवणाद्-
विप्रबधमात्रस्यैव परिहरणीयत्वप्रतीतेश्च अथवा यत्र क्रोधा-
द्यावेशवशेनातिक्रम्य निषेधं विप्रस्यापि राज्ञा स्नेच्छादिना
वा बधदण्डः कर्तव्य इति सम्भावना तत्रैवेदमस्तु यथा कथ-
ञ्चित्प्रसक्त्युपजीवकत्वादस्य राज्ञोऽस्तु परन्दोषः । पापीयसस्तु
क्षत्रियादेर्बधप्रसक्तावपि नोभयाभ्यनुज्ञेत्याह गौतमः ।
नानृतवचने दोषो जीवतश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवन-
मिति । नचैवमवचनानृतवचनयोरभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवाय एव
तत्र सर्वथा नास्तीति सत्यन्तं प्रायश्चित्तस्मरणात् । तथा च
याज्ञवल्क्यः । तत्प्रावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतोद्विजैरिति ।
मनुरपि । बाग्दैवतैश्च चरुभिर्ह्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥

अनृतस्यैनस स्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिम्पराम् ।

कृष्णाण्डैर्वापि जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि ॥

उदित्युचा वा वारुण्यात्तृचेनाद्दैवतेनवेति ।

ते इति प्रक्रमाज्जुहुयादिति छान्दसो वचनव्यत्ययः ॥
उदुत्तमञ्चेति पाठे उदुत्तमं वरुणपासेति ऋक् । तदित्यु-
चेति पाठे तत्त्वायामि ब्रह्मणेति वारुणी च्चेया । न चाभ्य-
नुज्ञावचसार्थक्याय प्रत्ययाभाव कल्पनमावश्यकमिति प्राय-
श्चित्तविधानं नैमित्तिकं क्षामवत्यादिवत् पुञ्चलीवानरदं-
शादिनिमित्तक द्वादशरात्रातिवृद्धेति वाच्यम् । तत्प्राव-
नाय एनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिम्परामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

न चैवं प्रतिप्रसववैयर्थ्यापत्तेः । यतोऽनृतवचन प्रतिषेधो द्विविधः पुरुषमात्रसाधारणः साध्यप्रयुक्तश्च तत्र प्रकरणात् साध्यप्रयुक्तप्रतिषेध निबन्धनप्रत्यवायस्य प्रतिप्रसवादभावो नतु साधारणनिषेधनिबन्धन प्रत्यवायस्यापीति प्रायश्चित्तविधिवलात् कल्पते । यद्यपि भूयसः साध्यनृतप्रभवप्रत्यवायस्यापगमे ऽल्पस्यानृतमात्र प्रभवस्य तस्याभावाऽप्य विनाभावादानुषङ्गिको ऽवश्यम्भावी । ब्रह्मवधसुरापानादि प्रभवप्रत्यवायनाशक द्वादशाब्दादिना गोवधादिप्रभवतन्नाशवत् तथाप्यत्राभ्यनुज्ञायाः प्रायश्चित्तविरुद्धयोरुभयोरपि सार्थक्याय भूयो निवृत्तयोरप्यानुषङ्गिकोऽप्यविना भूतोऽपि स्वल्पोऽपि न निवर्त्तत इति गम्यते । अत्र च चरुरिति योगीश्वरवचन एकवचनाद्वैवर्तैक्याच्च मानवे चरुभिरिति बहुवचनं कर्तृबहुत्वे दंडा प्राप्तबहुत्वानुवादकम् । द्विजग्रहणान्न शूद्रस्यैतत्प्रायश्चित्तङ्घ्नित्वन्यत् । तथा च विष्णुः ।

तत्प्रावनाय कूष्माण्डीभिर्द्विजोऽग्निं जुह्यात् ।

शूद्रश्चैकाङ्गिकं गोदशकस्य ग्रासन्दद्या दिति ॥

एकाङ्गिकमेकाह भक्षणपर्याप्तम् । वयन्तु तत्प्रावनाय अनृतस्यैनस स्तस्येत्यादियोगीश्वरमन्वादिवचनेषु तच्छब्दोपादानात् साध्यनृतपातकमेव गृह्यते तन्निरसनायैवेदं प्रायश्चित्तम् नच तस्याभ्यनुज्ञावचनेनाभावावगमात् कथमेतदिति वाच्यम् वर्णवधदोषापेक्षया साक्षिवितथवचनदोषस्याल्पस्य संह्यते तद्वि सत्याद्विशिष्यत इति वाक्यशेषपर्यालोचनेन तस्य तात्पर्यात् अतएवावचनदोषपरिहारोऽप्यनेन प्रायश्चित्तेन सामान्यतः साक्षिभिन्नस्यावचनदोषाभावात् नचाब्रुवन्वि-

ब्रुवापीति वचनमवचने सामान्यतो दोष प्रतिपादकमिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणत् सम्भावना प्रवेष्टव्येति वाक्यशेषाच्च सभ्यपरत्वात् अतएव साक्षिणां पृथग्वचने दोषवचनं सफलम् । नच साक्षिणा मवचनानृतवचनयोर्दोषाधिक्यादिदमल्पप्रायश्चित्त मनुचिन्तितमिति वाच्यम् । अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्विषये ऽल्पदोषपरत्वस्योक्तत्वात् एतेन भूयोदोषनिवृत्तावल्पदोषनिवृत्तिरविनाभावादन्यत्र नतु विधिद्वयसाफल्याय न तथेत्यपि कल्पनायास्ततश्च वर्णिवधप्रसक्तौ साक्षिणोऽप्यनृतं वचनावचनयोर्वधप्रयोजकतादोषापेक्षायाल्पो दोषस्तत्र चेदम्प्रायश्चित्तन्तेन च ततोऽप्यल्पं सामान्यानृतवचनप्रतिषेधातिक्रमनिबन्धनो दोषः सुतरामुपैति तात्पर्यमिति ब्रूम इति साक्षिणिरूपणम् ।

अथ लेख्यं निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः । साक्षिणामेष निर्दिष्टः संख्यालक्षणनिश्चयः ।

लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः ॥

षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् ।

धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥

राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितन्तथा ।

लेख्यन्तु त्रिविधमोक्तं भिन्नन्तद्वज्जधा पुनः ॥

भागदानक्रियाधान संविद्दास ऋणादिभिः ।

सप्तधा लौकिकं लेख्यन्त्रिविधं राजशासनम् ॥

मरीचिरपि । स्यावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।

लिखितेनाप्रुयात् सिद्धिमविसंवादमेव च ॥

भाग आधानमोधीकरणश्च संवित्समयः आदिशब्देन विशुद्धादिग्रहणम् । भागपत्रादीनां लक्षणमाह ।

वृहस्पतिः । भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरूपा तु परस्परम् ।

विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यन्तदुच्यते ॥

भूमिन्दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यन्दानलेख्यन्तु तद्विदुः ॥

गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।

पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यन्तदुच्यते ॥

जङ्गमं स्थावरस्वन्धं दत्त्वा लेख्यङ्करोति यः ।

गोप्यभोग्यक्रियायुक्त माधिलेख्यन्तदुच्यते ॥

ग्रामो देशश्च यत्कुर्यात् सत्यलेख्यम्परस्परम् ।

राजाविरोधिधर्म्मार्थं संवित् पत्रं वदन्ति तत् ॥

वस्त्वान्नहीनः का तारे लिखितं कुरुते तु यः ।

कर्म्मार्णि ते करिष्यामि दासपत्रन्तदुच्यते ॥

धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।

उज्जारपत्रन्तत्प्रोक्तं ऋणलेख्यं मनीषिभिरिति ॥

विशुद्धिपत्रमुक्तङ्गात्यायनेन ।

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते बुधैः ।

विशुद्धिपत्रकन्देयन्तेभ्यः साक्षि समन्वितम् ॥

सन्धिपत्रमप्याह । स एव ।

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥

अन्वाधिपत्रमाह प्रजापतिः ।

धनी धनेन तेनैव परमाधिन्नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं वाऽस्य समर्पयेत् ॥

पूर्वमाधिपत्रम् । सीमापत्रमप्याह ।

कात्यायन । सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयत इति ।

ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिपत्रसुत्तमर्णे-
नाधमर्णाय देय मित्याह याज्ञवल्कः ।

दत्तवर्णम्याठयेलेख्यं शुद्धौ वान्यन्तु कारयेत् ।

अत्र लौकिकं सप्तविधलेख्यं स्वकृतान्यकृतभेदेन द्विविध-
नारदेनोक्तम् ।

लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृततन्तया ।

स्वकृते साक्षान्नियमोऽन्यकृते तन्नियम इत्याहोत्तरार्द्धेन स एव ।

असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोरिति ।

असाक्षिमदपीत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्कः ।

विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितञ्च यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वस्वलोपधिकृतादृते ॥

इत्यपि शब्दः प्रागुक्तबलोपधिकृतत्वपर्युदासः । सर्वलेख्य-
विषयो न स्वकृतमात्रविषयः । तथा च मनुः ।

बलाङ्गुक्तं बलादृत्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थान् कृतान्मनुरब्रवीत् ॥

नारदोऽपि । मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतञ्च यत् ।

तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृततन्तयेति ॥

अन्यकृते विशेषान्तरमाह । योगीश्वरः ।

यः कश्चिद्दर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।

लेख्यन्तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥

समामास तदद्वाहं नामजाति स्वगोत्रकैः ।

स ब्रह्मचारिकात्मीय पितृनामादि चिह्नितम् ॥

धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तमर्णनामोपरिलेख्यमधमर्ण-

नामतदर्थ इत्यर्थः । एतदधमर्णपत्रादिविषयमन्यत्राऽसम्भवात् ।
समामासादि यथा सम्भवमन्यत्रापि सब्रह्मचारिकब्रह्मचादि
शाखाप्रयुक्तगुणनामवहृचः कठ इत्यादि । वशिष्ठोऽपि ।

कालं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनन्तथा ।

दायकं ग्राहकञ्चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥

जातिज्ञेयञ्च शाखाञ्च द्रव्यमाधिंस्तसङ्ख्यकम् ।

वृद्धिं ग्राहकहस्तञ्च विदितार्थो च साक्षिणो ॥

स्थानं जनपदः । निवसनं पुरग्रामादिकं ग्राहकोऽध-
मर्णः ग्राहकस्तन्निवेशनप्रकारमाह योगीश्वरः ।

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मे मूकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितमिति ॥

साक्षिणावित्यनेन द्वयोरभ्यनुज्ञानात् । अवरत्वनियमो-
नात्वेत्युक्तमेकस्तु न भवत्येवेति अत्र साक्षिलेखकस्वहस्तचिह्नं
कार्यमित्यप्याह । स एव ।

साक्षिणञ्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राह ममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकस्तुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥

समा इत्यनेन गुणसाम्यं सङ्ख्यासाम्यञ्च वैषम्यानियमाय-
विवक्षितम् । असमा इत्यकारप्रश्लेषस्तु वैषम्य सामान्यत एव
साक्षिषु प्राप्तेर्नोपादेयः । ऋणि साक्षिणोः सर्वथा लिप्यनभि-
ज्ञत्वे नारद आह ।

अलिपिज्ञ ऋणी यः स्यात्स्वमतं स तु लेखयेत् ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपत इति ॥

त्रिविधं राजशासनमित्युक्तम् । त्रैविध्यं विविनक्ति बृहस्पतिः ।

दत्त्वा भूभ्यादिकं राजा ताम्रपट्टे पटेऽथ वा ।

शासनं कारयेद्धर्मं स्थानवश्यादि संयुतम् ॥

मातापितृरात्मनश्च पुण्यायामुकस्तूनवे ।

दत्तस्मयामुकायाद्य दानं सब्रह्मचारिणे ।

चन्द्रार्कसमकलीनं पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ।

अनाच्छेद्य मनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् ॥

दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं हर्तुर्नरकमेव च ।

अष्टिं वर्षं सहस्राणि दानोच्छेदफलं लिखेत् ॥

ज्ञातं मयेति लिखितं सन्धि विग्रहलेखकैः ।

समुद्रं वर्षमासादि धनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ॥

एवंविधं राजकृतं शासनं समुदाहृतम् ।

देशादिकं यस्य राजा लिखिते न प्रयच्छति ॥

सेवाशौर्यादिना तुष्टः प्रसादलिखितन्तथा ।

पूर्वोत्तरक्रियावादनिरुपयान्ते यदा नृपः ।

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥

स ब्रह्मचारिणे । अमुकशाखाध्यायिने । सर्वभागविव-
र्जितम् । सकलराजपुरुषादि देयांशरहितम् । योगीश्वरः ।

शामनमाह ।

भूमिन्दत्त्वा निबन्धं वा कृत्वा लेख्यन्तु कारयेत् ।

आगामि भद्रनृपति परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरि चिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनोऽवस्थानात्मानञ्च महीपतिः ॥

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्गनम् ।

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरमिति ॥

इयन्ति पर्णक्रमुकभारादा-वियन्ति पर्णक्रमुकादीन्यसौ-
देयानीति राज्ञो नियतदानाद्धानिवन्धं कारयेत् सन्धिविग्र-
हादधिकारिद्वारेत्यर्थात् । तथा च व्यासः ।

राज्ञा तु स्वयमुद्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनमिति ॥

प्रतिगृह्यत इति ग्रहो भूम्यादिस्तत्परीमाणं प्रतिग्रह-
परीमाणं उपसर्गस्य दीर्घो बाहुलकः । दीयत इति दानम् ।
भूम्यादि तस्य च्छेदः चेत्तादे र्मर्यादा तदुपवर्णनं तन्निर्देशम् ।
आत्मवंश्यादीनभिलिखेत्यन्वयः । इदञ्च साधुशब्दैरेव लेख-
नीयं न लौकिकवत्तदनियमः । तथा च संग्रहकारः ।

राजा स्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन संयुतम् ।

युक्तं राजाभिधानेन मण्डितं राजमुद्रया ॥

सुलिप्यनपशब्दोक्तिः सम्पूर्णावयवाक्षरम् ।

शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

अन्तिमपदोत्तरलिखितायेति शेषः । तस्मिन्निव लौकिके
देशभाषादिप्रतिषेधो नेत्याह नारदः ।

देशाचाराविरुद्धं यद्यक्ताधि विधिलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति ॥

शासने राज्ञा स्वहस्तेनैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह व्यासः ।

सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत्सूयम् ।

मतस्मै ऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

सन्निवेशं प्रमाणञ्चेत्यस्य पूर्ववाक्ये प्रलिखेदित्यत्रान्वयः ।
तयोराजस्वहस्तलिखनानियमात् । इदञ्च राज्ञा प्रतिगृहीत्वे
समर्पणीयमित्याह विष्णुः । पटे वा ताम्रपट्टे वा लिखितं
स्वसुद्राङ्गमागामि नृपति परिज्ञानार्थं दद्यादिति । अतएव
दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविनृपप्रत्यायनार्थं तत्राव-
श्यकमित्यप्याह । व्यासः ।

षष्ठिवर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलन्तथा ।

आगामि नृपसामन्तबोधनायाभिलेखयेत् इति ॥

षष्ठिवर्षसहस्राणीत्यादि पुराणवचनप्रसिद्धेन्दानाच्छेदयोः
दानापहारयोः स्वर्गादिनरकादिफलं लेखयेद्राजेत्यर्थः ।
जयपत्रे विशेषमाह व्यासः ।

व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्निवाकतः ।

जयपत्रन्ततो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

जङ्गमं स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् ।

भागाभिशापसन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत् ॥

तस्मै राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम् ।

पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्प्रमाणं परीक्षणम् ॥

निगदस्मृतिवाक्यञ्च यथासभ्यं विनिश्चितम् ।

एतत्सर्वं समासेन जयपत्रे ऽभिलेखयेदिति ॥

प्रमाणस्य पृथक्ग्रहणात्क्रियापदेन प्रत्याकलितमत्र गृ-
ह्यते । परिज्ञानाय प्राङ्निवाक्यस्य बोधनाय । भागेऽभिशापे
वा सन्दिग्धे । विवादपदमात्रोपलक्षणम् । एतेन विवाद-
विषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः । जयपत्रं राज-
सुद्राङ्कितं कार्यमित्याह । वृद्धवशिष्ठः ।

यथोपन्यस्तसाध्यार्थं संयुक्तं सोत्तरक्रिमम् ।
 सावधारणकञ्चैव जयपत्रकमुच्यते ॥
 ग्राह्यविवाकादि हस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया ।
 अत्र च राज्ञः सभ्यानाञ्च स्वहस्तोऽप्यपेक्षित इत्याह ।
 कात्यायनः । सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।
 लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः ॥
 सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
 यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तन्दद्युरेव ते ॥
 क्वचित्पञ्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्ते नैव ।
 अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कारं विदुर्बुधाः ।
 निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥
 पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।
 अन्यवाद्यादि ह्रीनेभ्य इतरेषां प्रदीयते ॥
 वृत्तानुवादसंसिद्धन्तञ्च स्थाज्जयपत्रकमिति ॥
 वशिष्ठे राजपत्रस्य लक्षणाभिधानापूर्वकन्तस्य चातुर्विध्य-
 मुक्तम् ।

राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्रा चिह्नितन्तथा ।
 राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥
 शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथा परम् ।
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयञ्चातुर्विधमिति ॥
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोः स्वरूपमुक्तन्तेनैव ।
 सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥
 कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्चितेषु तु ॥

कार्यं निवेद्यते येन पत्रं प्रज्ञापनाय तदिति ॥

लेख्यप्रयोजनमाह । मरीचिः ।

स्यावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।

लिखिते नाम्नुयात्सिद्धिमविसंवादमेव च ॥

सिद्धते वाचिकोऽप्याधिः स्यावरेषु दशाब्दिकः ।

प्रतिग्रहे च क्रीते च न लेख्यं सिध्यति क्रियेति ॥

पूर्वलेख्ये कथञ्चन व्यवहाराक्षमतामुपगते तद्विधमेवापरं
लेख्यमधमर्णेनोत्तमर्णाय लिखित्वा देयम् । शासनादौ तथा-
भूते राजादि हारान्यत्करणीयमित्याह योगीश्वरः ।

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।

भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ।

सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहाराक्षमता विवक्षिता दुष्टं लिप्य-
क्षरपरिलोपेनावचकतया वा यल्लेख्यं तत्तु दुर्लेख्यं नष्टं सर्वथा
नाशमुपगतम् उन्मृष्टं मसीदोषादिना ऋदितलिप्यक्षरम् । य-
द्यपि दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालमात्र कृता शीर्णता नष्ट-
पदेनात्र विवक्षिता । पत्रान्तरकरणञ्चार्थि प्रत्यर्थिनोः पर-
स्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालो-
देयोऽध्वापेक्षया व्यवहारो वा प्रवर्त्तनीयः दुर्लेख्यादौ तु
सम्प्रतिपत्तौ पत्रान्तरकरणमन्यथा व्यवहारदृष्टवृत्तिरेवेत्य-
वसेयं साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः । तथा च नारदः ।

लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।

सत स्तत्कालकरणमसतो द्रष्टुं दर्शनमिति ॥

सतो विद्यमानस्य लेख्यस्यानयनाय कालकरणम् । असत

इत्यनादरे षष्ठी । तद्विनापीत्यर्थः । द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शन-
निर्णयः कार्यः । तच्च लेख्यं परीक्ष्यैवप्रमाणी करणीय-
मित्याह कात्यायनः ।

राजा क्रियाः समाह्वय यथान्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥
दर्पणस्थं यथाविम्बमसत्सदिव दृश्यते !

तथा लेख्यस्य विस्वानि कुर्वन्ति कुटिला नराः ॥
व्यासः । लेख्यमालेख्यवत्केचित् कुर्वन्ति कुशला नराः ।
तस्मान्न लेख्यसामर्थ्यात्सिद्धिरैकान्तिकी मता ॥
बृहस्पतिः । ज्ञात्वा देशञ्च कालञ्च कुशलाः कूटकारकाः ।

कुर्वन्ति सदृशं लेख्यं तद्यत्नेन विचारयेत् ॥
स्त्रीवालार्त्ता लिपिज्ञाञ्च वञ्चयन्ति स्वबान्धवा ।
लेख्यं कृत्वा स्वनामाङ्कं ज्ञेयं युक्त्यागमैस्ततः ॥
कात्यायनः । साक्षि दोषाद्भवेद्दुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा धारिणकस्य च ॥
दुष्टैर्दुष्टम्भवेत्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत् ।
तत्पत्रमुपधादुष्टैः साक्षिलेखककारकैः ॥

उपधात्तु दुष्टान्तःकरणता । स एव ।

धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षि-वर्जितम् ।
भवेत् कूटं नचेत्कर्त्ता कृतं हीति विभावयेत् ॥
देशाचारविरुद्धं यत्सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनञ्च दुष्यति ॥
नचेदित्यादेरयमर्थः । कर्त्ता लिखनकर्त्ता धनिकाधर्म्य-

सम्प्रतिपत्त्या मयैतल्लिखितमिति यदि न विभावयेत्तदा तत्-
पत्रं कूटं भवेदप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितं स्यादिति । व्यासः ।

अदृष्टं आवितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।

अबन्धलग्नकश्चैव बद्धकालं न सिध्यति ॥

एतदपवादमाह बृहस्पतिः ।

उन्मत्तजडबालानां राजभीति प्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भयार्त्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात् ॥

उन्मत्तादीनां लेख्यन्तददर्शनादिनापि हानिं नाप्नुया-
दित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यन्तु तत्प्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः ॥

कात्यायनः । न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।

एवं प्रत्यर्थिनो लेख्यं कूटलेख्यं प्रकीर्तितमिति ॥

कूटमप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यर्थः । तस्माद्दृष्टलेख्यपरीक्षा
ऽवस्थापेक्षणीयेत्यभिप्रायः । परीक्षाप्रकारमाह । कात्यायनः ।

त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते नृनाम् ।

ऋणि साक्षि लेखकानां हस्तोक्त्या साधयेत्ततः ॥

स एव । अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धिः स्यान्नसंशयः ॥

ऋणी स्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।

तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रस्तल्लेखनिर्णयः ॥

याज्ञवल्क्यः । सन्दिग्धे लेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥

एतद्देशकालयोरस्येदन्द्रव्यं घटत इति युक्त्याप्राप्तिः युक्तिप्राप्तिः

क्रिया साक्षादिभिः । चिह्नमसाधारणं यस्य यच्छीकारादि ।
सम्बन्धपूर्वमपि परस्परविश्वासकृतस्तयोर्दानग्रहणादि सम्बन्धः ।
आगम एतावता द्रव्यस्यास्मिन्देशे कालेऽस्य सम्भावितः प्राप्तु-
पायः । ऐतैर्हेतुभिः चेतुरसाधारणोऽन्यो गोवृपनयेन पृथगेव
वा । प्रतिवादिना लेखप्रदोष उद्भाविते वादिना तत्पुत्रेण वा
तदुद्धारः करणीय इत्याह । वृहस्पतिः ।

उद्धरेल्लेखमाहर्त्ता तत्पुत्रो भुक्तिमेव तु ।

अभियुक्तः सभातश्चेत् तत्पुत्रोऽपि तदुद्धरेत् ॥

यत्तु कात्यायनः । साक्षि लेखक-कर्त्तारः कूटतां यान्ति ते यथा ।

तथा दोषाः प्रवक्तव्या दुष्टैर्लेखं प्रदुष्यति ।

आहर्त्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेखप्रदोषान् विशोधयेत् ॥

तत्पुत्रो भुक्तिदोषांस्तु लेखप्रदोषानवाप्नुयात् ॥

तदनभियुक्तपितृमरणे वेदितव्यम् । दोषानुद्धारे दण्ड-
माह । कात्यायनः ।

कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ।

नयेच्छुद्धिर्नयेत्कूटं स दाप्यो दममुत्तममिति ॥

उत्तमं साहसमिति शेषः । राजशासने निर्णयप्रकारमाह ।

प्रजापतिः । कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासनात् ।

राज्ञः स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥

मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनान्निर्णयाद्राजस्वहस्ततश्च निर्णय
इत्यर्थः । स्यावरविक्रयबन्धकादौ कूटत्वेन लेखं दूषयतो
साधयतश्च दोष शरीरदण्डमाह । व्यासः ।

स्यावरे विक्रयाधाने लेखं कूटङ्करोति यः ।

स सस्यग्भावितः कार्यो जिह्वापाण्यङ्घ्रिवर्जितः ॥

सम्यग्भावितः प्रमाणेन सल्लेखात्ममङ्गीकारितः । अनेन
कूटलेखाकर्तुं न्नायन्दण्डः किन्तु कूटत्वोद्भावनकर्तुरिति ग-
म्यते । तथा च लेखं परकीयं यः कूटङ्करोति कूटमेतदिति
वदतीत्यर्थः । कूटलेखाकर्तुंस्तु दण्डान्तरं वक्ष्यते । ऋणा-
दानादावपि लेखादोषोद्भावयितुस्तदमाधयतो विषयानुबधानु-
रोधेन दण्डः कल्प्यः ।० लेखाप्राबल्यमथाह । बृहस्पतिः ।

कुलश्रेणिगणादीनां यथाकालं प्रदर्शयेत् ।

आवयेत् स्मारयेच्चैव यथा स्याद्वलवत्तरम् ॥

नारदः । ये दर्शित प्रतीकालं आवितं स्मारितञ्च यत् ।

लेखं सिध्यति सर्वत्र सृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥

कात्यायनः । दृष्टे पत्रे स्फुटन्दोषन्तोक्तवान्मृणिको यदि ।

ततो विंशतिवर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरम्वेत् ॥

ऋणिकग्रहणं प्रतिवादिमात्रोपलक्षणम् । स एव ।

शक्तस्य सन्निधावधी यस्य लेखेन भुज्यते ।

विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥

अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः ।

तेन लेख्येन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता ॥

सीमाविवादे निर्णये सीमापत्रं विधीयते ।

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशति ॥

प्राप्तं वा तेन ते किञ्चिद्देयं वाथ निरूपितम् ।

विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं स्रुतसाक्षिकम् ॥

अपिशब्दो स्रुतसाक्षिकमित्यत्राप्यन्वेति ।

व्यासः । स्वहस्तकाज्जानपदन्तस्मात्तु नृपशासनम् ॥

प्रमाणान्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ।

द्वितलिपिञ्च स्वकृत मन्यस्त्रिख्येत युक्तितः ॥

कुख्याद्विसदृशं लेख्यन्तस्त्राज्जानपदं शुभम् ।

अप्रकाशात् साक्षियुक्तं लेखकाचरमुद्रितम् ॥

लोकप्रसिद्धं स्वकृताहरमन्यत्कृतं शुभम् ।

देशाध्यक्षादिलिखितं तत्र जानपदं कृतम् ॥

समकालम्पञ्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम् ।

सकृतः । लेख्ये लेख्यक्रिया प्रोक्ता वाचिके वाचिकी मता ॥

वाचिकी तत्र सिद्धोत्सा लेख्यस्योपरि या क्रिया ।

लेख्यस्योपरि यत्साध्यं कूटन्तदभिधीयते ॥

अधर्मस्य हि तदुद्धारमतो राजा विवर्जयेत् ।

वाचिकी यदि सामर्थ्यं मन्त्रराणां विहन्यते ॥

क्रियाणां सर्वनाशः स्यादनवस्था च जायते ।

अस्यार्थः । लेख्ये सति लेख्यक्रिया प्रोक्ता सैव वलीयसीत्यर्थः ॥

वाचिके साक्षिरूपे प्रमाणे सति वाचिकी क्रिया साक्षिरूपा-
क्रिया सैव मता वलीयसी । लेख्यस्योपरि या वाचिकी

साक्षिरूपा क्रिया लेख्यानारूढेति यावत् तत्र सा मिध्येत् ।

लेख्यस्योपरि यत्साध्यं लेख्यसाधकतयोपन्यस्तमित्यर्थः । अध-
र्मस्य च तदुद्धारमित्यत्र हेतुर्वाचिकीति ।

तत्रापि हेतुः क्रियाणामिति । तत्राप्युपपत्तिरनवस्थेति ।

प्रमादपरिहारमति यत्नेन कृत्वा हि प्रायशो लेख्यं भवति

तेन तत्राप्यप्रमाय्यशङ्कापि सापि नोचिता । साध्यादावपि

तत्स सम्भवादिति तात्पर्यम् नतु सर्वथा तत्र साध्यादिनिवर्त्त-

नमभिप्रेतं लेख्यपरीक्षोपदेशविरोधात् । इति लेख्यनिरूप-

णम् । अनयोश्च साक्षिलेखयोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वाच्छब्द प्रमा-

शोऽन्तर्भावः । तथा हि । यथोक्तगुणवतां दोषरहितानाञ्च
साक्षिणामाप्तवाक्यावश्यम्भावात् आप्तवाक्यस्य च प्रामाण्यात् ।
तदुभयविशेषणवांस्तु निर्धारणायैव साक्षिपरीक्षोपदेशः ।
आप्तवाक्यस्य च वक्तृज्ञानुमापकत्वेन स्वातन्त्र्येण वा प्रामाण्य-
मित्यन्यदेतत्, लेखान्तु स्वस्य हितकारित्वेन स्वस्मिन्नासत्वात्
तद्वचनाभिव्यञ्जकमित्याप्तवाक्यमेव तत्रापि प्रमाणम् । अतएव
तत्रानामक कलकृतत्वशङ्कानिरासाय उन्मत्तादेः स्वहितान-
भिन्नतया स्वस्मिन्नासत्वाच्छङ्कानिरासाय, च लेखपरी-
क्षोपदेशोप्यर्थवान् । अथभुक्तिः । इयञ्च याज्ञवल्क्यदिभिरे-
कैव त्रिविधमानुषप्रमाणान्तर्गततयोक्ता ।

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

इत्यादिवचनैः वृहस्पत्यादयः मानुषप्रमाणभेदतयोपन्यस्त-
तङ्गेदत्रैविध्यं भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालाख्यातवन्तः ।

साक्षिद्वादशभेदन्तु लिखितन्दशधा स्मृतम् ।

अनुमानं त्रिधाभिन्नं नवधा दैवकी क्रिया ॥

इत्युक्त्वा भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालान् वृहस्पतिर्विद्वतवान् ।
तत्र युक्तिचोदनाऽप्रतिकालयोः प्रमाणान्तरसहकारितयैव
प्रामाण्यं भुक्तेष्ववक्ष्यमाणविशेषणवत्याः स्वत्वहेत्वविनाभावा
स्वत्वानुमापकत्वं स्वत एवेत्यभिसन्धाय योगीश्वरादिभिर्भुक्तिरेव
प्रमाणतयोक्ताऽन्येस्तु यथा कथञ्चिदनुमापकतामभिसन्धाय यु-
क्तिचोदनाऽप्रतिकालसंग्रहायानुमानत्वेनैव सोक्तेति सौकर्याय
त्रयमपि निरूपयामः । तत्र कचित् सागमाया भुक्तेः प्रामाण्यं

मनसि सन्दधानः । सप्तस्यावरागमोपायान् प्रदर्शयं स्तत्र भुक्तेः
प्रामाण्यमाह । वृहस्पतिः ।

एतद्विधानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।

साम्प्रतं स्यावरे प्राप्ते भुक्ते च विधिरुच्यते ॥

विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभाष्यान्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांशं स्यावरं सप्तधा कृतम् ॥

पितृ लब्धक्रयाधाने रिक्त्यशौर्यप्रवेदनात् ।

प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥

स्यावरग्रहणमतं भुक्तेरावश्यकत्वसूचनाय न तु तत्रैव
भोगस्य प्रामाण्यनियमाय जङ्गमेऽपि तत्सम्भवात्, तदेतदुत्तरत्वं
विवेचयिष्यामः । विद्यया प्रतिग्रहादिकप्रयोजकतया स्वत्वो-
पायक्रयप्रसिद्धः । बन्धो बन्धकं सोपाधिकं स्वत्वहेतुर्नष्टाधि-
विधौ चात्यन्तिकस्वत्वहेतुस्तदप्युत्तरत्वं विवेचनीयम् । क्रय-
बन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्यागतं युद्धार्जितम् ॥
भाष्यगतं विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागतं पित्रादिक्रमो-
पात्तम् । अप्रजस्य सपिण्डस्यांशं रिक्त्यहरान्तराभावे पिण्ड-
दानाद्यधिकारितया प्राप्तम् । पितृ इत्यादिना प्रागुक्तानेव
सप्तस्यावरागमोपायाननूद्य तत्र भोगस्य प्रामाण्यं विधीयते ।
तत्र प्रवेदनं विवाह स एव ।

क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमान्वितः ।

एवंविधस्तु यो भोगः स तु सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

संविभागक्रयप्राप्तं पितृलब्धञ्च राजतः ।

स्यावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिसुपेक्षया ॥

प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनं ।

तस्य तत्सिद्धिं माम्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा ॥

अध्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

त्रिंशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥

अपरिपन्थिनम् । विरोध्य प्रतिबद्धम् । अध्यासनात्परीग्रहात् ।

नारदः । आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम् ।

अविशुद्धागमो भोगा प्रामाण्यन्नैव गच्छति ॥

आगमस्यः विशुद्धत्वं विरोध्यास्कन्दनं भवेत् ।

व्यासः । सागमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरवोज्झितः ।

प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधा ॥

विच्छेदान्तरो य उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो रहितः ।

यद्वा छेदो व्यवधानन्तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति या-

वत् । अपरवो वर्जनविषयो रवः । मदीयं क्षेत्वादि त्वया

किमिति भुज्यत इति प्रतिषेधः । अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात् ।

तेनोज्झितः । नारदः ।

सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं कश्चित् ।

भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः ॥

इदं सागमत्वविशेषणं तदनुपन्यासे दूषणञ्च स्मरणञ्च

स्मरणयोग्यता यत्रागमस्य तत्र काले बोद्धव्यम् । सच कालः

शतवर्षावधिकः शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरिति विज्ञानयो-

गिनः । पुत्रादिक्रमेणापि स्मरणासम्भवाद् यावति काले स्मर-

णन्तावानेव विवक्षितो ऽस्मार्त्त इति तु वयम् । अनेनाभि-

प्रायेणाह स एव ।

स्मार्त्ते काले क्रियाभुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्ते ऽनुगमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागतेति ॥

सुक्ति प्रमाणमिति शेषः । अनुगम आगमाभावनिश्चयः ।
कल्पतरुकारस्वनुगम आगमानुसन्धानमिति व्याचक्ष्यौ । तत्वा-
गमाभावनिश्चयस्य बाधत्वेनानुमिति प्रतिबन्धकस्याभाववच-
नस्यावश्यकत्वादागमानुसन्धानस्य च भोगेनैव क्रियमाणत्वेन
तदभावसम्भवाच्च हेयम् । याज्ञवल्क्यः । आगमोऽभ्यधिको भोगं
विना पूर्वक्रमागतात् । पूर्वेषां त्वयाणां क्रमेणागतोऽस्मार्त्तकाल
इति यावत् । तस्माद्भोगादिना स्मार्त्तकालाद्भोगादागमो दान-
क्रयादिरूपः स्वत्वहेतुरभ्यधिक उपजीव्यत्वात् । आगम विना-
भोगमात्रात् स्वत्वानुत्पत्तेः । स्मरणयोग्ये च काले स्मर्त्तव्यास्मर-
णरूपया योग्यानुपलब्ध्या तदभावनिश्चयभोगेनागमानुसन्धान-
मित्यसम्भवात् ॥ अस्मार्त्ते तु तदभावनिश्चयाभावे निःप्रतिपक्षेण
नैरन्तर्यादिविशेषणवता भोगेन स्वत्वहेत्वाक्षेपद्वारा स्वत्वा-
क्षेप इति तात्पर्यम् । अनेनैवाभिसन्धिनाह । नारदः ।

अन्यायेनापि यद्भुक्तं पिता पूर्वतनैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥

पूर्वतनैस्त्रिभिः सह पिता भुक्तान्यायेनापि यदि किमुत-
न्यायानिश्चये तदपाहर्त्तुं नशक्यमर्थिना स्वाध्यक्षं निराक्रोशत्व-
निरन्तरोपभोगे सति तस्य निरुत्तरत्वात् । अत्र च सर्ववच-
नेषु त्रिपुरुषागतत्वभोगस्य स्मार्त्तकालीनत्वोपलक्षणं न तु
यथाश्रुतं स्मरणयोग्येऽपि द्वितीयादिवर्गरूपे काले पुरुष-
त्वयात्ययसम्भवात् । तत्र च बाधेनानुमित्यर्थापत्त्योरनुदयात् ।
इदमेवाभिप्रेत्याह । व्यासः ।

पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।

त्वयाणां जीवताम्भोगो विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः ॥

पितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः ॥

कात्यायनोऽपि । सुख्या पैतामही भुक्तिः पैतृकी चापि संमता ।

वयोऽपेतैरवच्छिन्ना स्थिरा षष्ट्याब्दिका मता ॥

व्यास एव । वर्षाणि विंशति भुक्त्वा स्वामिना व्याहृता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ॥

भुक्त्वा भुक्तिः पाकम्पचतीति वत्प्रत्ययानुग्रहाय धातेरनु-
वादः । तत्रागमस्तादृशभोगेनैवाक्षिप्यते । आगमाभावनिश्चये
तु सर्वं न भोगो निष्फल एव ।

अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्दशतान्यपि ।

चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥

न च यो भुङ्क्ते इत्येकवचनश्रवणादेकपुरुषोपभोग एत-
द्दण्डविधानमनेकपुरुषोपभोगे तु भोगस्य प्राबल्यमिति वा-
च्यम् । द्वितीयः पृथिवीपतिः न च यो भुङ्क्ते इत्यादावप्यागमा-
भावनिश्चये भोगस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्याह नारदः ।

आदौ तु करणन्दातुं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।

कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी ।

यदपि वचनं, यहिनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति ।

तदप्युत्पन्नमुपलभ्यमानम् आगमं विना आगमाभावनि-
श्चयाभाव इति व्याख्येयम् । ननु स्वार्त्तं काले आगमत्वं भुक्ति-
विशेषणमसम्बद्धम् । सिद्धं प्रमाणान्तरादागमे तेनैव स्व स्व-
सिद्धौ भोगस्य विशेष्यांश्चानुमानार्थापत्त्योरनुपयोगात् ।

असिद्धे विशेषणादिति चेत् न । प्रमाणान्तरसिद्धागमसहित
एव विशेषणान्तरविशिष्टो भोगः । कालान्तरे स्वत्वमवगमयति
भोगरहितोऽवगतोऽप्यागमः साच्यादिभिन्नकालान्तरे स्वत्वमव-
गमयितुमाचष्टे मध्ये दानक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति
विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि नानर्थक्यमसिद्धिर्वा इदमिदानीं
मम स्वमिति साध्ये स्वत्वभागे आगमे आगमस्तत्र तस्येदानीं
पर्यन्तमननुवृत्तौ भोग इति निर्गर्वः । याज्ञवल्क्यादिभिः सर्व-
प्रकारकानुपभोगे पूर्णस्वत्वोत्पादकता दानाद्यागमस्य नास्ती-
त्युक्तम् ।

आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ।

बलं पूर्णता । नारदः ।

विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यत्र भुक्तन्न तत् स्थिरम् ॥

दानविक्रयादेरुपभोगनिरपेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात् कि-
मिति भोगलवोऽप्यवश्यं तत्रापेक्ष्यत इत्याशङ्कायामुपपत्तिरुक्ता
विज्ञानेश्वराचार्यैः । दानादेः परस्वत्वापादनम्परकर्तृक-
स्वीकारापेक्षाऽवश्यम्भावीया । स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो
वाचिकः कायिकः । ममेदमित्यध्यवसायो मानसः । ममेदमित्या-
द्यभिलापो वाचिकः । उपादानाभिमर्शनादिरूपेणानेकप्रका-
रकः कायिकः । तत्र मानसं विना स्वत्वासम्भवात् स्वत्वावश्यक-
एव । दानविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमपाददर्श-
नादिचेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकावप्यावश्यावित्य-
वसीयते तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्तृकजलत्यागादनन्तर-
मेव प्रतिग्रहीतु रूपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि व्यापारः

सम्पद्यते । चेत्वादौ तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारा-
 सम्भवादल्पेनाप्युपभोगेनावश्यम्भावितव्यमन्यथा दानक्रयादेः
 सम्पूर्णता न भवत्युत्तरकालीनाकाराभावात् । तेन तत्सहिता-
 दागमान्तराद्विकल आगमो दुर्बलो भवति । एतच्च द्वयोरग-
 मयोः पूर्वापरभावानवगमे तदवगमे तु स्वल्पभोगविकलोऽपि
 प्राक्तन एवागमो बलवान् । पूर्वेण दानादिना स्वत्वागमे दाना-
 द्यन्तरासम्भवात् । नचैवन्तस्य चेत्वादेर्मध्यकत्वापत्तिः । पूर्व-
 स्याप्यागमादुत्तरस्वास्यानुत्तरश्चेति वाच्यम् । प्रतिश्रुतन्यायेना-
 वेक्षण्यस्वत्वस्य सत्वात् । पूर्वस्वास्थ्य सत्वेऽपि राज्ञेव प्रति-
 गृहीत्वादेः कायिकस्वीकारस्यानिःप्रतिपक्षस्य सम्पादनीय-
 त्वात् । अथवा साक्षाद्देवानेन योगीश्वरवचनेन साक्षादीनां
 युक्तानां मानुषप्रमाणानां बलाबलमुच्यते । पूर्वव्याख्याने वा-
 र्थिकम् । द्वितीयव्याख्याने चेत्यम् । आद्ये पुरुषे साक्षिले-
 ख्याभ्यां विगत आगमो भोगादभ्यधिको बलवान् । तेन भुक्तिः
 साक्षिलेख्ययोस्तत्र बलवन्भुक्तमभवति । पूर्वक्रमागतस्तु भोगो-
 विनापि भावितादागमाच्चतुर्थे वर्षे पुरुषेऽधिको मध्यमे तु
 पुरुषे भोगरहितागमात् स्लोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवा-
 निति स्पष्टचेदमादौ तु कारणं दानमित्युदाहृते नारदवाक्ये ।
 प्रथमपुरुषेऽपि स्वास्थ्यनुपभोगेन समक्षनिराक्रोशपरोपभोगेन
 चेत्वादिभूमेर्हिरण्यादेश्च कियताचित्कालेन स्वास्थ्यहानिः
 पूर्वस्वामिन आह । याज्ञवल्क्यः ।

पश्यतो ब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानस्य धनस्य दशवार्षिकी ॥

मनु नारदौ । यङ्क्ष्विदशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्ष्यते धनी ।

भुज्यमानम्परैरर्थं न स तं लब्धुमर्हति ॥

व्यासः । उपेक्षिता यथा धेनुर्विना पालेन नश्यति ।

पश्यतोऽन्यैस्तथा भुक्ता भूभिः कालेन हीयते ॥

वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूर्भुक्ता तु परैरिह ।

सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥

नारदः । भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।

समक्षं जीवतो यस्य तान्भुक्तिः कुरुते वशम् ॥

पश्यतो ब्रुवत इत्यादि पश्यनादरे । वृहस्पतिः ।

ऋक्थिभिर्वा परैर्द्रव्यं समक्षं यस्य दीयते ।

अन्यस्य भुञ्जतः पञ्चान्न स तल्लब्धुमर्हति ॥

पश्यन्नन्यस्य ददतः क्षितिं यो न निवारयेत् ।

सतापि लेख्येन भुवं न पुनस्तां समाप्नुयात् ॥

एतेषु वचनेषु विंशतिवर्षावधिकस्वामिसमक्षनिराक्षेप-
भोगनिबन्धना भूमेर्हानिर्दशवर्षावधिकतादृशपरोपभोगनिब-
न्धना च हिरण्यादिधनस्य हानिरित्यर्थः प्रतीयते सान तावत्-
सत्त्वहानिः दर्शनकालीनप्रतिषेधदानादिवत्स्वत्वनिवर्त्तकत्वस्य
लोकाप्रसिद्धत्वात् उपभोगस्य च तादृशस्य स्वम्प्रति प्रमाण-
त्वेन प्रमाणस्य प्रमेयप्रतिज्ञापकत्वेन स्वत्वरूपाजनकतया
स्वत्वेत्वात्मादकत्वाभावात् स्वत्वस्य तदुत्पत्तिनिवृत्तिहेतूनाञ्च ।
लौकिकत्वस्य दायभागप्रस्तावे विस्तरेणोपपादयिष्यमाणत्वात् ।
गौतमादिभिस्तदुभयकथनस्य लोकप्रसिद्धनुवादात् । अनागम-
भोगस्य नारदवचनेन पूर्वोदाहृतनानागमन्वित्यादिना स्वत्व-
हेतुताया निरस्तत्वाच्च । अत्राहापरार्कः । व्यवहारस्यिति

माश्रित्येदमुच्यते तेन धर्मगतिमिति परस्वापरस्वापहा प्रत्यवा-
यभीरुणा परेण पूर्वस्वामिने तदर्पणीयं सभापतिसभ्यादीनां
व्यवहाररीत्या तत आच्छिद्य तददानेऽपि न क्षतिः। अतएव
मनुः। अजडश्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते।

भग्नन्तद्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥

व्यवहारेण भोक्तार्हतीति व्यवहारस्थितिमेवोक्तवान्।
वृहस्पतिरपि सतापि लेख्येनेत्याह। अनागममित्यादि ना-
रदवचनन्तु वज्रतरधनभूमिविषयमेकपुरुषबिभ्यसाभावनिश्चयं
वा। अतएव योगीश्वरः आगमस्तु कृतो येनेत्युक्तवान्। तस्मा-
न्निर्जुते लिखितमित्यादिवचने यथायथापेक्षिततर्कसहकृतैक-
देशसाधनेऽन्यैकदेशापादानेऽनिवेदितैकदेशापादानेऽनिवेदितैक-
देशस्य प्रागनिवेदितस्यापदानेऽपि व्यवहारदर्शिनां दोषस्तथा-
त्वातीति तदयुक्तम्। क्लृप्तं निरस्येत्यादिना व्यवहारदर्शना-
न्यप्येतादृशविषये दोषावर्जनीयत्वात्। निर्जुत इत्यादि-
वन्नसत्तर्काभावाच्च अस्मादुपपादनरीत्या तत्रापि तथा नाभ्युप-
गमाच्च तच्च प्रायश्चित्त विशेषपरीभाषाप्रभाप्रस्तावे। एवं-
विधा हि भुक्तिस्तूष्णीम्भूतस्य पश्यतः स्वामित्वे सति न घटते
किन्तु भोक्तुरेव स्वामित्वे सति युज्यत इति भवति तत्र भुक्तिः
प्रमाणमिति पूर्वं स्वयमेव स्वामिस्त्वहानि परस्वत्वोत्पत्ति
परत्वव्याख्येनेनास्य विरोधाच्च। न च तदप्येतदनुग्राहक-
तर्कप्रदर्शनेन व्यवहारस्थितिपरमेव न वस्तुगतिपरं व्यव-
हारहानिश्च। भोक्ता यद्येवमुपन्यस्यति अजडो यमपोगण्डो
यमेतत्समक्षं मया भुज्यमानं क्षेत्वादि यद्येतद्वायमनेन कुतो
विंशतिवर्षावधि न प्रतिषिद्धं अस्मिन् चार्थे गुणोपेता बहवः सा-

क्षिणः सन्तीति तथोपन्यस्ते चायं निरुत्तरोऽवश्यं भवतीत्येव-
मिति वाच्यम् । अस्य सत्तर्कत्वाभावात् आगमप्रमाणानुपन्या-
सेन मूलशैथिल्यात् । उपेक्षाहेत्वभावः कृतव्यवहारहानावपि
वस्त्वनुसरणस्यावश्यकत्वात् । तथा च नाद उपेक्षालिङ्गाभाव-
कृतामेव व्यवहारहानिमाह न वस्त्वभावकृताम् ।

उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तुष्णीम्भूतस्य तिष्ठतः ।

काले विपन्ने पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यतीति ॥

न च निरुत्तरताप्रयुक्तव्यवहारहानि शङ्कानिरासाय प्रत्यक्षं
स्वीये वस्तुनि परेण भुज्यमाने तुष्णीं न स्थेयमित्युपदेशार्थमिदं
वचनं हीनादिलक्षणावदिति वाच्यम् । विंशत्यादिग्रहणस्यैवमान-
र्थक्यप्रसङ्गात् । ततो वागपि व्यवहारनिःशङ्कायास्तुल्यत्वात् ।
लेख्यदोषोद्भावनमुत्तरकालेन कायन्ततोवक्तुः कार्यमित्येतदर्थं
तद्ग्रहणमिति चेत् न । आध्यादिष्वपि विंशत्याद्युत्तरकाले तदनु-
द्भावनस्य तुल्यतयैतदपवादत्वेनोत्तरवाक्यासङ्गतं सत्त्वं लेख्यप्र-
स्तावेऽभिहितम् । अत्र मितक्षराकाराः । न वस्तु हानिर्न
व्यवहारहानिरनेन वचनेन प्रतिपाद्यते । किन्तु परकृतसम-
क्षभोगे ऽप्रतिषेधलक्षणास्वापराधप्रयुक्तं क्षेत्वाद्युत्पन्नं नष्ट-
फलानि विद्यमानफलेऽपि तदीयस्वत्वानपगमात् परस्वत्वानु-
त्पादाच्च न्यायतस्तद्वस्तु विद्यमानफलसहितमेव लभते यद्यपि
स्वामी तथापि नष्टेफले धर्म्मिनाशादेव स्वत्वापगमान्निष्क्रय-
द्वारेण चौरादिव भोक्तुः सकाशात् तद्ग्रहणप्राप्तमुपेक्षारूपा-
पराधान्न भवति परस्योपभोगलक्षणापराधनिबन्धनो राजद-
ण्डस्त्वनुवादाङ्गोक्तुर्भवत्येव । अनागमत्वेत्यादिनारदवचनात् ।
परोक्षभोगे सापेक्षा समक्षभोगे च नष्टमपि फलनिष्क्रयरूपेण

स्वामी लभत एव । पश्यतो ब्रुव त इति वचनात् । विंशतिवर्षेभ्यो भूमेर्दशवर्षेभ्यश्च प्राग्धनस्य नष्टमपि फलन्तन्निष्क्रियरूपेण प्राप्नोति । विंशतिदशशब्दोपादानादिति अत्रेदं वक्तव्यम् । नष्टफलालाभे प्रतिषेधरूपापराध एव । वीजं वचनं वा नाद्य । विंशत्यादिवर्षोपभोगवृत्ततः प्रागपि समक्षभोगेऽप्रतिषेधापराधस्य तुल्यत्वात् तत्कृतनष्टफलालाभप्रसङ्गे विंशत्यादि ग्रहणाविवक्षा प्रसङ्गदोषसाभ्यात् । तत्परिहाराय वाचनिकत्वं यदि नष्टफलालाभस्य, तर्हि यथाश्रुतभूत्यादिस्वत्वहानिरेव वचनादस्तु । किञ्च नष्टफलपरतया लाक्षणिक्या अतएव कल्पतरुत्वाकरस्मृतितत्वं स्मृतिचन्द्रिककारादिभिर्वचनस्वरसायात एवयोऽभ्युपगतः । अत्र ब्रूमः । यावता विना वचनमनुपपन्नं तावदेव वचनमस्तके कल्पामतएव यथाश्रुतार्थग्रहणे समस्तभोगापेक्षायां स्वत्वनाशकत्वमुपभोगस्य परकृतस्य तत्कालीनस्य स्वत्वोत्पादकत्वमलौकिकं वचनान्तरविरुद्धञ्च कल्पामस्यन्मते तु नष्टफले धर्मिनाशात् स्वत्वनाशः क्लृप्त एव परस्वत्वोपभोगे चौरादिवन्निष्क्रियरूपेण तत्प्रत्यर्पणमपि लोकप्रसिद्धत्वात् प्रसक्तं विंशतिवर्षाद्युत्तरमपराधविशेषात् स्वामिनस्तदलाभमुखेन प्रतिषिध्यते स एव चास्य दण्डः । इतरत्सर्वं वचनान्तराविरुद्धमेवेति । भवदेवस्तु । किमयं विंशतिवर्षाद्यवच्छिन्नो प्रतिरवो भोगो वचनावगतो भोक्तुः स्वत्वं जनयति-प्रमापयति वा । नाद्यः याजनादिवदस्य स्वत्वजनकत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रतीतत्वात् । नापि द्वितीयः । लिङ्गतया वा प्रमापय किन्त्वमनुपपन्नतया वा । न द्वयमपि ईदृशभोगस्य स्वत्वेन सह कुत्वापि व्याप्तेरगृहीतत्वात् । अतएव न तस्य

स्वत्वेन विनानुपपत्तिरपि । तस्या अपि व्याप्यक्यायोपजीवित-
त्वात् । किञ्चानेन प्राचीनस्वत्वस्य सत एव प्रमाणमागमानुमा-
नद्वारा तन्निरपेक्षतया वा । न तावत् प्रथमः स्मार्त्तकालीन-
स्यागमाभावनिश्चये तदनुमापकत्वस्य बाधेनासम्भवात् । प्रमा-
णान्तरेणागमनिश्चयेऽस्य सिद्धसाधनेनानुमापकवाक्षेपकवयो-
रसम्भवात् । न द्वितीयः । व्यभिचाराच्च । अन्यथेनापि यद्भुक्त-
मिति वचनविरोधाच्च स्वस्यान्यायेन भोगासम्भवात् । किञ्चे-
यमनुपपन्नता स्त्रीराजादिधनगोचरापि सम्भवतीति तत्र
न कदाचिदपि भोगः प्रमाणमिति कुतः तस्मादेवं वाच्यम् ।
यदयं यथोक्तोभोगः पूर्वस्वामिनो भोक्तृद्वेषेण त्यागात् तत्स्व-
त्वध्वंसमर्थोपयति अनुमापयति वा नहि सम्भवति तन्न ज-
हाति । परभोगश्चेदृशं तस्मिन्वस्तुनि क्षम्यत इति । तथा च
तदुद्देशेन त्यक्ते तत्परिग्रहणादेव परस्य तत्र स्वत्वमप्युत्पद्यते ।
यथा सर्वभूतोद्देशेन त्यक्तं तोयादीति नियमात्तदपि भोक्तुः
स्वीभवति । स्त्रीराजधनादौ तु नैवम् स्त्रीणामज्ञत्वादप्रागल्भ्या
द्राजधनस्य बद्धलतया जडादेरप्रागल्भ्याच्छ्रोत्रियस्य बद्धकाली-
नाध्यापनादिव्यग्रतयाऽध्युपनिधी सीमादीनामाधित्वादि त एव
स्वत्वध्वंसजनकपूर्वस्वामित्यागाऽकल्पकत्वात् । अतो भूम्यादौ
विंशतिवर्षिको गवादौ दशवर्षिकोभोगः पूर्वस्वामिनः स्वत्वध्वंसे
च प्रमाण यच्च कालवैषम्यं तद्भूम्यादेर्महाफलत्वेन तत्र चिर-
कालेनैव स्वत्वहानिकल्पनस्योचितत्वात् द्रव्यान्तराणाञ्चाऽतथा-
त्वादल्पकालेनापि स्वत्वहानिकल्पनाया उचितत्वादौचित्या-
सिद्धम् । यच्च भूम्यादावेव कालवैषम्येण भोक्तुः स्वत्वजननं-
तदपि वचनादेव युक्तं यथा तदेव जन्म पुत्रस्य पितृधने स्वत्व-

जनकत्र तु पुन्यादिति अत्र प्रदीपकतः । यत्र हि मत्कृत्ये-
 दानीं नात्रफलसम्भावना तदधुना तावत्पर एव भुक्त्वा पश्चादे-
 तत् सकाशात् सफलोपभोगां भुवं ग्रहीष्यामीत्याद्यभिसन्धाय
 भूम्यादि स्वामी तत्र परोपभोगं क्षमते तत्रापि विंशत्याद्यधि-
 कोभोगोऽस्ति स्वामिनस्तदुद्देशेन त्यागश्च नास्तीति व्यभिचारा-
 न्नेदृशभोगस्य पूर्वस्वाभिस्त्वत्यागे प्रामाण्यम् । न चात्र सर्वस्वा-
 मिना स्वीयत्यागभावप्रतिज्ञा यद्विष्यङ्कार्यन्तत्र च तद्भङ्गे त्या-
 गनिर्णये परिग्रहात्परस्य स्वत्वं निर्वाधमिति वाच्यम् । यत-
 स्त्रयापि पूर्वभोगसिद्धस्य पूर्वस्वामिपरिग्रहस्य त्यागानवधार-
 णकालीनत्वेन भोक्तुः स्वत्वाजनकतया तद्वैयर्थ्यात् । किञ्च
 भूस्वामी सचेताः किमिति वृथैव तत्र स्वत्वं जह्यात् । न ह्यत्र
 दृष्टमुद्देश्यन्नाप्यदृष्टं धर्मशास्त्रोक्तेति कर्त्तव्यताविरहात् । महे-
 च्छत्वसुशीलत्वदयालुत्वादिनापि न त्यागसम्भवः । स त्यजन्नपि
 तैरेव हेतुभिः क्षमत इत्यस्यापि सम्भवात् । नापि यदुद्देशेन
 यत्त्यज्यते तत्तस्य स्वमिति नियमः । उद्देश्येनागृहीते व्यभि-
 चारात् । अपि च । त्यागाङ्गोक्तुः स्वत्वं स्वरूपसतोद्धाना
 द्वा नाद्यः । अदृष्टचरत्वात् । द्वितीये च तज्ज्ञानभोक्तुः स्वामि-
 वचनात् स्यात्तथा च तदुद्देशेन मयेदन्यक्तमिति स्वामिनस्त-
 दभिसन्धिपूर्वकं वचनं ज्ञापकदानमेवेति त एव स्वामिनः
 स्वत्वध्वंसे कृतमुपेक्षानुसरणेन नच यथोक्तक्षमयैव त्यागानुमानं
 अत्यक्तेऽपि सौशील्यादीनां क्षमासम्भात् । नचैवं यथोक्ताक्षम-
 या भोक्तुः स्वत्वानुमानमपि न स्यात् । पूर्वस्वामिनः स्वत्वस-
 त्वेऽपि सौशील्यादिना तस्य अन्यथासिद्धत्वादिति वाच्यम् । ता-
 वत्कालं सौशील्यादिना क्षमायाः असम्भवसद्वृत्ततो भोगो भोक्तुः

स्वत्वप्रमापक इति स्मृतिबलादवगतम् । तच्च स्वत्वं पूर्वागमा-
 होत्पद्यते स्वामिनोभोक्तुद्देशेन तदस्तुत्यागादेत्यत्र ततोग्रह इति
 अत्र वदामः । प्रदीपकद्विर्यत्सिद्धात्तितं क्षमाया स्तावत्काली-
 नायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेन सहकृतो भोगो भोक्तुः स्वत्वं
 प्रमाप्रयति तच्च भोक्तुः पूर्वागमाहोत्पद्यतां भोक्तुद्देशकस्वामि
 कृतत्यागादेत्यत्र ततोग्रह इति तत्र प्रष्टव्यम्भोक्तुः स्वत्वोत्पा-
 दकौ पूर्वागमस्वामिकृतभोक्तुद्देशकत्यागौ प्रमाप्य तावत्कालीनो
 भोगो भोक्तुः स्वत्वमनुमापयत्यप्रमाप्य वानाद्यः भोक्तुः पूर्वागम-
 सिद्धौ सम्प्रति तत्त्वस्वामिनः । स्वाभ्यासम्भवेन तदीयाप्रतिरव-
 विंशत्यादिवर्षकालीनभोगोपन्यासवैयर्थ्यात् । तेनैव तदनुमा-
 नान्न तद्वैयर्थ्यमिति चेत् न तत्र व्यभिचारेणादुमानासम्भवात्
 भोक्तुद्देशकत्यागप्रमापणेऽपि तदूषणानपगमात् न द्वितीयः
 पूर्वस्वत्वध्वंसानवगमे भोगसहस्रेणापि स्मार्त्तकालीनेन भोक्तुः
 स्वत्वानुमानं वानुमानबाधात् । स्मार्त्तव्याप्सरणरूपयोग्यानुप-
 लब्धेर्जागरुकत्वात् । यच्चात्र ततोग्रह इत्यनास्थावादः सोऽप्य-
 युक्तः पूर्वागमभोक्तुद्देशकस्वत्वत्यागयोः फलभेदेन तत्त्वनि-
 र्णयफलके निर्धारेऽन्यतरनिर्धारणस्यावश्यकत्वात् । पूर्वा-
 गमोहि यदि भोक्तुरेव सम्प्रति स्वामिनमन्यस्याभोक्तुर्मि-
 थ्याभियोगनिबन्धनो दण्डोऽपि स्यान्न केवलभूधनहानिः ।
 तस्य स्वत्वस्यागमसिद्धौ तदपलापदण्डमात्रं न मिथ्याभियोगि-
 त्वनिमित्तो द्विगुणो दण्डः स्वत्वहानिरुभयपक्षे तुल्या विंश-
 त्यादिग्रहणाविवक्षा प्रसक्तित्वोभयपक्षेऽपि कक्षा करणीया ।
 भोक्तुः पूर्वागमपूर्वस्वामिकर्तृकभोक्तुद्देशकत्यागस्य द्वित्रादि-
 वर्षोपभोगस्थलेऽपि सिद्धौ भोक्तुः स्वत्वस्यावारणीयत्वात् । भव-

देवमताच्च भवन्मतस्य नातीव भेदः यथोक्तभोगो भोक्तृद्वेष्य-
 कपूर्वस्वामिकर्तृकल्याणं कल्पयंस्ततस्तत्स्वत्वध्वंसे सति परि-
 ग्रहाद्भोक्तुः स्वत्वोत्पत्तिं निर्बाधामादधातीति मदर्थमिदं वचनं
 बोधयतीति तन्मतन्तच्च त्वयाप्यभ्युपगतन्तावत्कालीनभोगस्य
 सौशील्यादि हेतुकत्वात्सम्भवेन पूर्वस्वामिन इदानीन्तन भो-
 गकत्रुद्देशक्यागं विना तदीयपूर्वागमं विना सम्भवाद्भोक्तुः स्वत्व
 निमित्तत्वेन तदुभयान्यतरानास्थावादमभ्युपगच्छता तथा च
 यत्तन्मते नैकान्तिकत्वन्वयादूषणमापादितन्तद्भवन्मतेऽपि तु-
 ल्यम् । यच्च सौशील्यादिहेतुकत्वन्तावत्कालीनक्षमायां न
 सम्भवतीत्युक्तन्तत्तन्मतेऽपि समाधानक्षममेवेति । वस्तुतस्तु
 तावत्कालीनक्षमायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवोऽपि न नि-
 यतः । अति सुशीलतादिस्वभावानामाजन्माप्युपेक्षायाः सम्भ-
 वात् । वचनमस्तुकेऽति गौरवञ्चोभयमते तुल्यम् । विज्ञानेश्वर-
 मते त्वतिलाघवमुपपादितमेव । किञ्च 'स्मात्ते' काले स्मर्त्तव्या-
 स्मरणरूपया योग्यानुपलब्ध्या भोक्तुरागमाभावनिश्चये पूर्व-
 स्वामिनश्च त्यागाभावनिश्चये तदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्व-
 स्वामित्वध्वंसावुभावपि कल्पयितुमशक्याविति मतद्वयमपीद-
 मत्ययुक्तम् । यच्च परमतं प्रदीपकृद्भिरुक्तम् । आधेरनुपभो-
 गेन यत्रासिद्धिस्तद्विषयम्पश्यतो ब्रुवत इत्यादि वचनम् ।
 तेन यत्राधिग्रहीताधेयभूष्यादि न भुज्यते । किन्त्वाध्यत्र चिर-
 म्भुक्तान्यत्राधीयते तत्रोत्तरस्याधिर्गृहीत स्तत्र भूष्यादौ प्रभुत्वं
 ननु प्रथमस्येत्याधौ प्रविग्रहे क्रीते पूर्वातुवलवत्तरेत्येतदप-
 वादार्थमिदमीदृशे विषये वचनन्तेनात्र द्वितीयस्यैवाधिः सि-
 द्ध्यति । यद्वा हानिपदमुपेक्षित कोटौ विचारकाणामुपेक्षानि

मिक्ता न्यूनता प्रतिभातीति संशयतादवस्थपरन्तु हानिर्भङ्ग
 एव । तथा सति हीनस्य गृह्यते तादृश इत्यादि वचनसिद्धिं
 दण्डमन्तरेणैव पुनर्व्यवहारदर्शनं घटत इति पुनर्विचारे-
 णैवात्रापीति निर्णयः । अतएवोपेक्षिता यथा धेनु वर्षाणि
 विंशतिर्यथेत्यादिव्यासवचनयोः पश्यन्तमनादृत्य वे यदीये भूमि-
 धने परैरुपभुज्येते तदीयत्वेन ते हीयेते न निक्षीयेते इति
 व्याख्यानं रत्नाकरकृतापि कृतम् । किञ्च यदि विंशतिवार्षिकी
 भुक्तिः स्वतो भोक्तुः स्वत्वे प्रमाणन्तर्हि तत एव साध्यसिद्धौ
 शक्तसन्निधावर्य इत्यादि कात्यायनवचनेन यज्ञोगस्य लेख्या-
 दोषनिराकरणार्थमुक्तन्तर्द्वयार्थक स्यादिति तदपि चिन्त्यम् ।
 तस्यैतादृगाधिविषयत्वं न प्रकरणादर्थतः शब्दतो वावग-
 म्यते । अस्य चाधिविशेषविषयतायामाधिसीमेत्यस्यैतदपवाद-
 स्यैतादृगाधिभिन्नाधिविषयताप्यशाब्दी कल्प्या आधौ प्रतिग्रह
 इत्यादेरयमपवाद इत्युक्तमतिव्यवहितस्य तस्यात्रानुपस्थितेः ।
 विंशत्यादिवर्षात्प्रागपि चैतादृगाधिभोगे परक्रियायाः प्राव-
 लस्याप्रतिहतैर्विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाऽसक्तिः । वचनन्ता-
 वत्कालीनैतादृगाधिभोग एव तथेति यदि तर्हि श्रुतभूमिधन-
 सामान्यातिक्रमेणैतादृगाधिकृततद्विषयत्वस्याऽशब्दस्य कल्पन-
 वल्लभमेव । उपेक्षानिमित्तकविचारकसंशयतादवस्थ्यात्पुन-
 र्विचारः कर्तव्य इत्येतन्मात्रपरमिदं वचनन्तु सर्वथा भङ्ग-
 रूपहानिपरमिति च यदस्य वचनस्य तात्पर्यान्तरवर्णनं त-
 त्नापि विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थ्या-
 परिहारात् पुनर्व्यवहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्था
 विवक्षाप्रसक्तिः दुर्वारा । प्रत्युत विंशत्यादिवर्षोत्तरं तादृगुपे-

क्षायाः पुनर्विचारपुरःसरं निर्णयः कर्त्तव्यः प्राक्तनेत्यनौचित्या-
पत्तिश्च न प्राज्ञोपेक्षककोटिन्यूनता प्रतिभासाञ्चरतरोपेक्षाया-
स्तावदेकः स इति शक्यम् । सत्यां सामग्र्या प्रागपि तस्य वार-
यितुमशक्यत्वादसत्यात्तूत्तरमपि तदसम्भवात् । कालविशेष-
नियमानुपपत्तेः । हानिपदस्यानिश्चयपरता च वङ्गेषु वच-
नेष्वयुक्तास्मिन् पक्षे प्रसज्यते । यच्चोक्तं तावत्कालीनभोगस्य
भोक्तृस्त्वोत्पत्तिहेतुत्वस्य यथाश्रुतस्याश्रयणे शक्तस्य सन्नि-
धावर्थे इत्यादि वचनोक्तं लेख्यादिप्रमाणान्तरस्वत्वसाधकस्य
दोषनिराकरणमपार्थक्यं तावद्भोगादेव स्वत्वसिद्धिरिति तादृग्
वचनतात्पर्यबीजन् दण्डमूलकं विज्ञानयोगिव्याख्याने तदन-
भ्युपगमात् । वाचस्पतिस्तु हानिवोधकस्मृतीनां प्रमाणपरिपा-
लनकर्त्तव्यताविधिशेषत्वम् । यस्मादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति
तस्मात्स्वपरिमाणं सर्वथा परिपालनीयं नतु ततोदासितव्यमि-
त्यत्र तात्पर्यम् । अतएव कल्पतुरौ हानिवचनानि लिखितप्रमा-
णपरिपालनमुपसंहृतमित्याह तदपि यद्वा तद्वा । विंशत्यादि-
ग्रहणाविवक्षाप्रसक्ततादवस्थात् । ततः प्रागपि प्रमाणपरि-
पालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशङ्काप्रसक्तितौल्यात् । प्रदेशान्त-
रस्य विधिशेषत्वानुपपत्तेरत्र च तद्विध्यश्रवणात् । अन्यत्र स्पष्टं
तद्विधिसत्त्वेन तदुन्नयनस्याप्यनुपयोगात् । हानिपदेनाऽतत्-
फलकप्रमाणापरिपालनलक्षणाया तत्प्रतियोगिभूतप्रमाण-
परिपालनकर्त्तव्यतापरत्वेऽत्यन्तक्लिष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात् स-
मस्तदोषशून्याविज्ञानयोगिव्याख्यैवास्य वचसो ज्यायसी ।
ननु अथासनात्ममारभ्यभुक्तिर्यस्याविधातिनी । त्रिंशद्वर्षाण्य-
विच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेदिति वृद्धस्यतिवचने त्रिंशद्व-

र्षभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्ता विंशतिवर्षभुक्तेस्तन्यूनवर्षभुक्तेरिव-
हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धिरिति योगीश्वरव्यासादिवचनैरस्य
विरोधः । नैवम् । योगीश्वरादिवचनेषु ब्रुवत इत्येतावन्-
मात्राभिधानाद्यत्र विरुद्धवाङ्मात्रमपि भूमिस्वामिनो नास्ति
तत्र विंशतिवर्षभोगएव हानिकारणम् । वृहस्पतिवचने तु
अध्यासनाङ्गुलिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्तिरविधातिनी यद्-
प्रयोगाद्विधातस्य च कलहताडनादिरूपत्वेन लोके प्रसिद्धे
वाङ्मात्रे विप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्ता महपूर्वस्वामिना-
तद्भोगप्रतिरोधकं कलहताडनादिना चरितन्तत् तत्त्रिंशद्वर्ष-
भोगस्तादृशो हान्यापादकप्रतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहारात्
मम तु प्रतिभाति । विंशतिवार्षिकीत्यादि हानिविशेषणादु-
भय्याद्युत्पन्ननष्टफलस्य विंशतिवार्षिकादेर्हानिस्तावत्कालीनं
तत्फलमुपेक्षालक्षणादपराधान्न प्राप्नोति । विंशतिदशवर्षेभ्यः
प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्नं नष्टमपि फलं नष्क्रियरूपेण
लभत एव विंशत्यादिशब्दोपादानात् । अन्यथा यावत्कालीन-
परकृतभोगोपेक्षा तावत्कालीन नष्टफलहानिमेव सामान्येन
वदेत् । एतावत्या विंशत्यादिग्रहणार्थकत्वे विंशत्याद्यधिक-
वर्षीय फलहानिर्दण्डापूपिकया सिध्यति भुक्तिविशेषणताया-
मिव विंशत्यादिसङ्ख्यायाः न चैवं वचनान्तरसंवदा यत्तद्भुक्ति-
विशेषणत्वव्याख्यातोऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति
वाच्यम् । यतो विंशत्यादिग्रहणस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्-
कालीन नष्टफलहानिरिति साकाङ्क्षमेति । अतएवापराधा-
भावादाध्यादो न तद्वहानिरपीत्याह योगीश्वरः ।

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्री ओत्रियाणां धनैरपि ॥

भोग्याधेर्भोगार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपि न स्वामिनो-
ऽपराधः गोप्याधौ स्वाभ्यनुमिति मन्तरेण भोक्तुमपराधाति-
शयमापादयितुमेवोपेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वज्ञत्वादेवो-
पेक्षा । उपनिध्युपनिक्षेपयोरपि भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्तदतिक्रमे-
चोपनिक्षेपे पुरुषनिधानुच्च सोदयतल्लाभादुपेक्षा । राज्ञोऽने-
कराजकार्यव्यग्रत्वात् स्त्रीणामप्रागल्भ्यानभिज्ञत्वाभ्यां ओत्रि-
यस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारश्चैतस्मात्तत्तत्कर्मानुष्ठानव्यस्त-
तयेति सर्वत्र स यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्माद्-
वचनादत्र कदाचिन्नष्टोपचयहानिरपि भवतीत्यर्थः । अतएवा-
ध्यादिभोगे दण्डमधिकमाह स एव ।

आध्याधीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्वनम् ।

दण्डञ्च तत्समं राज्ञे शक्त्यपेक्ष्यमथापि वा ॥

एतत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । कचिदन्यत्वापि नष्टफलहा-
न्यपवादो मनुनोक्तः ।

स्वप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥

दम्यो दमनार्थं यः प्रयुज्यते । मनु नारदौ ।

आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

राजस्वं ओत्रियस्वञ्च न भोगे न प्रणश्यति ॥

नारदः । अन्वाहितं हृतं न्यस्तस्वलावष्टम्भयाचितम् ।

अप्रत्यक्षञ्च यद्भुक्तं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ॥

अन्वाहितमेकत्वाहितमन्यत्र पुनराहितम् । बलावष्टम्भ-
याचितं राजादिवजावष्टम्भेन स्थापितम् । इतरत्प्रसिद्धम् ।

वृहस्पतिः । भुक्तिस्त्वैपूष्पी सिद्धोदपरेषां न संशयः ।

अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिद्धति ॥

अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्वन्धु सकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते ॥

विवाह्य ओत्रियैर्भुक्तराजामात्यैस्तथैव च ।

सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिद्धेन तद्धनम् ॥

चित्तापनयनेषु च ।

बालओत्रियवित्ते च प्राप्ते च पितृतः क्रमात् ।

नोपभोगे बलङ्कार्य माहर्त्ता तत्सुतेन वा ॥

पशुस्त्रीपुरषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ।

भोगन्नकल्पयेत्प्रमाणत्वेन नाद्रियेतेत्यर्थः ॥ गौतमः । अज-
डापोगराडधनं दशवर्षभुक्तम्परैः सन्निधौ भोक्तुर्न ओत्रिय-
प्रव्रजितराजपुरुषैः । पशुपुरुषस्त्रीणामनतिभोगः अतिभोगेन
हानिरेवेत्यर्थः ।

कात्यायनः । स्वजातिभिर्बान्धवैश्च भुक्तं यत्स्वजनैस्तथा ।

भोगान्तत्र न सिद्धिः स्याद्भोगमन्येषु कल्पयेत् ॥

अन्येष्वसंबद्धेषु । सर्वतोपभोगे सकुल्यत्वाद्यनुरोधेन
शीलादेरुपेक्षाहेतोः सम्भवान्न भोगस्यान्यधोपपन्नस्य स्वत्व-
हेतुकल्पनाद्वा स्वत्वसाधकत्वं नाप्युपचयहानि हेतुत्वमिति
तात्पर्यम् । कचिदेकदेशोपभोगेन समस्तसिद्धिमाह वृहस्पतिः ।

यद्येकशासने ग्रामे क्षेत्रारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते ॥

आगमेऽपि बलन्नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो ॥

इत्यस्यायमपवादः । एकशासनपत्रारूढेषु किञ्चिदुप-
भोगेऽपि शास्यरूढभोगस्थानपेतत्वान्न प्रत्येकभोगापेक्षे-
त्याशयः । विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायमाह ।

वृहस्पतिः । छिन्नभोगे गृहे क्षेत्रे सन्दिग्धं यत्र जायते ।

लेख्येन भोगविद्भिर्वा साक्षिभिः शुद्धिमाहरेत् ॥

नामघाटागमं सङ्ख्यां कालन्दिग्भागमेव च ।

भोगच्छेदनिमित्तञ्च ये विदुस्तत्र साक्षिणः ॥

तदुत्पन्नाश्च सामन्ता येऽन्यदेशे व्यवस्थिताः ।

मौलास्ते तु समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याः कार्यनिर्णये ॥

अदुष्टास्ते तु यद्भूयुः सन्दिग्धे समदृष्टयः ।

तत्प्रमाणं प्रकर्त्तव्यमेव धर्मो न हीयते ॥

स्यावरेषु तदाख्यातं लाभभोगप्रसाधनम् ।

प्रमाणहीनवादे तु निर्देष्टव्या दैविकी क्रियेति ।

सीमा विवादनिर्णय एतत्प्रपञ्चं विवेक्ष्यामः ॥

एतन्भुक्तिर्निरूपिता । युक्तिस्वरूपमाह । कात्यायनः ।

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यादिति । लिङ्गस्याग्निर्दत्वाद्यव्यभिचा-

रिण उल्काहस्तत्वादेरुद्देशो निश्चयः तेन चाग्निदत्वाद्यनु-

मानम् । यद्यपि भुक्तिरपि निरन्तरत्वनिराक्रोशत्वादिप्रागुक्त-

विशेषणोपहितानुमानविषयाऽर्थापत्तिविधया वा साधिक्येति

तत्रापि लक्षणमिदमतिप्रसक्तमेव वक्ष्यमाणचोदना अप्रतिका-

नऽपि तथा ऽस्मत्प्रसिद्धिवलाङ्गोऽपवत्तद्भिन्नलिङ्गोद्देश एव
युक्तिरूपत्वेन लक्ष्यः । अतएव तत्प्रवृत्तिस्यलन्तादृशमेवाह
नारदः ।

असाक्षि प्रत्ययास्त्वन्ये षड्विवादाः प्रकीर्त्तिताः ।

लक्षणान्येव साक्षित्वे तेषामाहुर्मनीषिणः ॥

उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ।

केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत्पारदारिकः ॥

कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ।

तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः ॥

समीपग इत्यत्रापि सम्बध्यते । तच्चाविनाभावापादकविशे-
षणान्तरोपलक्षणम् ।

प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकान्नरः ।

असाक्षि प्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥

साक्षित्वे साक्षिकार्ये प्रत्यक्षचिह्नैः शोणिताक्तखड्गा-
दिभिः । पारुष्ये वाक्पारुष्ये परीक्षणं साक्षिगवेषणम् । य-
द्यपि तत्रापि गालिदानादिश्रवणं प्रत्यक्षचिह्नं सम्भवति ।
तथापि प्रथमप्रवृत्त्यादिनिश्चयाय साक्षादपेक्षेति ध्येयम् ।
शङ्खलिखितौ । केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः । उल्का-
हस्तोऽग्निदः । शस्त्रपाणिर्घातको लोमहस्तश्चैरः । केशाकेशि-
ग्रहणादिति स्त्रीसंग्रहणे वक्ष्यमाणानामन्येषामपि चिह्ना-
नामुपलक्षणम् । लोमश्चौर्यप्राप्तं वस्तु । वृहत्सतिः ।

असाक्षिके चिरकृते पृच्छेदुत्तरसाक्षिणः ।

शपथैर्वानुयुञ्जीत उपधां वा प्रयोजयेत् ॥

उपधा युक्तिरिति कल्पतरौ । शपथाभ्यनुज्ञानमन्यथा
सिद्धयुक्त्यभावे ज्ञेयमत एव नारदः ।

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेव मर्दयेत् ।

अर्दयेत् पीडयेत् । पराजयेदिति यावत् । चोदना
अप्रतिकालस्वरूपन्तु चोदनाया धनदानादिविषयकप्रेरणाया
अप्रतिकालोऽप्रतिषेधः । सोऽपि यद्यस्य ऋणादिसम्बन्धीनस्या-
द्याद्यमान एनं निराकुर्यादनिराकरणादस्य स्थानेन सम्बन्ध
इत्यर्थापत्तिविधयाऽनुमानविधया वा ऋणादिसम्बन्धं साधयन्
भवति प्रमाणम् । इदमेवाभिप्रेत्याह कात्यायनः ।

अर्थिनाभ्यर्थितो यस्तु विघातन्न प्रयोजयेत् ।

त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतस्तदृणीभवेत् ॥

नारदोऽपि । अभीक्ष्णञ्चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।

त्रिचतुः पञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं स दाप्यते ॥

परतस्तदृद्धम् । चोदना अप्रतिकालस्य शीलादिप्रयुक्त-
स्यापि सम्भवादुक्त्यादिसहकार्यपक्षमाह । नारदः ।

चोदनाऽप्रतिकालञ्च युक्तिलेशस्तमन्वयात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणं क्रियादिभिः ॥

अतएव तस्य विषयमप्याह । स एव ।

प्रमादाद्धनिनो यत्र न स्याल्लेख्य न साक्षिणः ।

अर्थञ्चापङ्कृते वादी तञ्चोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥

चोदनाप्रतिकालञ्च युक्तिलेशस्तथैव च ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेवं साधयेत् क्रमात् ॥

कात्यायनः । दानं प्रज्ञापनाभेदः सम्प्रलोभक्रियाच या ।

चित्तापनयनञ्चैव हेतवो हि विभावकाः ॥

एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत् ।

मूलक्रिया तु तत्र स्याद्भावितो वादिनिष्कवे ॥

दान उत्कोचदानं । प्रज्ञापनाभेदः प्रज्ञापकस्वहस्तचि-
ज्ञाद्यन्यथाकरणम् । सम्प्रलोभक्रिया साक्षिसभ्यादिभ्यो लोभ
प्रदर्शनं चित्तापनयनं चित्तगोपनम् । एषामन्यतमो हेतु
यत्र वादिना प्रतिवादिना ऽधमर्णादेरुपरिभावितः प्रमाणेन
साधितो भवेत्तदा मूलक्रिया ऋणापहरणादिरूपा तदुपरि-
मिद्धैव । एषान्तद्विनाभावादिति भावः । एवं साक्षिलेख-
भुक्तिरूपन्निविधं मानुषं प्रमाणं निरूपितम् ।

अथ दिव्यान्युच्यते ।

तत्र दिव्यनाम मानुषप्रमाणाभाव एव यन्निर्णायकं तदु-
च्यते । यत्तु स्मृतितत्त्वे । एवकारस्ये अपिशब्दन्दत्वा मानुष-
प्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवतीति प्रयो-
जनमुक्तान्तदयुक्तम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममिति
वदता याज्ञवल्केन प्रमाणाहीने वादे तु निर्दोषा दैविकी क्रि-
येति वदता बृहस्पतिना च युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दये-
दिति नारदेनापि मानुषप्रमाणासत्वे एव दिव्यस्य विधानात् ।
तत्र बृहस्पतिः दिव्यभेदानाह ।

धटोऽग्निरुदकञ्चैव विपं कोशस्तु पञ्चमः ।

पष्ठन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमन्तप्तमाषकम् ॥

अष्टमम्फालमित्युक्तं नवमन्धर्मजन्तथा ।

दिव्यान्यैतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति ॥

नारदः । युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकालबलापेक्ष मग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।

उक्तान्येतानि दिव्यानि विष्णुद्वयं महात्मभिः ॥

सन्दिग्धे ऽर्थेभियुक्तानाम्परीक्षार्थं महात्मनाम् ।

प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतं विष्णुद्वय इति ।

अर्दयत्पीडयेत् । अर्थापेक्षत्वं सिसाधयिषितार्थस्याल्पत्व-
महत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेवामपि शपथानां मानुषप्रमाणा-
भाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्य-
भिधानम् । तथा च शङ्खः । तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं
विषाशनमष्णु प्रवेशो लोहधारणं मिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शप-
थान् कारयेदिति । तांश्च शपथानाह वृहस्पतिः ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरोमि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थे सुकराः सदेति ।

नारदोऽपि । सत्यवाहन शस्त्राणि गोवीजकनकानि च ॥

देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च ।

सृष्टेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदान्तथा ॥

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ।

इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारण इति ।

सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तस्य दिव्यत्वेन
विवक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटादीनामेव नतु शपथानान्ते-
षां कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य
कथन्तेषु ग्रहणमिति चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठोमहाभि-
योगविषयत्वसाध्यात् सावष्टम्भाभियोगविषयत्वसाध्याच्च । वस्तु-
तस्तु शपथानामपि नारदादिवचनादुत्तराद्भोवलीवर्दन्यायेन

दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवशब्दस्योपलक्षणात्वात् । तथा च नारदः ।

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अर्थकालवलापेक्षमग्न्यम्बु सुकृतादिभिः ॥

घटोर्ग्निरुदकञ्चैव विष कोशश्च पञ्चमः ।

उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्धार्थं महात्मभिः ॥

दिव्यं नाम तुलारोहणम् । विषाशनमम्बु प्रवेशो लोहधा-
रणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत् । मनुः ।

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।

अविदंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्बयेत् ॥

अग्निं वाह्यारयेदेन मप्सु चैनन्निभज्जयेत् ।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः ।

परस्परविशुद्धार्थं तस्माद्दिव्यानि नामतः ॥

असाक्षिकेष्विति मानुष प्रमाण रहितेष्वित्यर्थः ।

उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयो-
क्तव्यानि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

तुलाग्न्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तरि ॥

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।

अत्राग्निशब्देन तप्तायः पिण्डादयो गृह्यन्ते ॥

शीर्षकं लक्षणया जयपराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्त-
दण्डभागीत्यवरुच्या इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्तेरन्य-
तरः । इतरः शिरोवर्त्तयेत् । दण्डः स्त्रीकुर्यादित्यर्थः । ननु
कोशप्रत्ययेऽपि दापयेत् । इति स्वल्पाभिप्रेतोऽपि कोशस्य

विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न । तस्य तुला-
दिषु पाठः योऽवष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । नतु महाभि-
योगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शङ्काभियोग एव
प्राप्तिः स्यात् ।

अवष्टम्भाभियुक्तानान्धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतौ नियम्य चेति ॥

पितामहस्मरणात् । अवष्टम्भः शीर्षकस्थः । अवष्टम्भोऽत्र
निश्चय इति स्मृतितत्त्वे । यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा
एतानि दिव्यानि न स्यादिति । तथा च नारदः शिरोवर्त्ती
यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयत इति । इति दिव्यदाने
नियममाह ।

पितामहः । अभियोक्ता शिरः स्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात् ॥

इति कात्यायनोऽपि ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति ।

अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवादं रुच्यावान्यतर इत्यने-
नाह याज्ञवल्क्यः । नारदोऽपि ।

परियोक्ता शिरः स्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः ।

इच्छयात्वितरः कुर्व्यादितरो वर्त्तयेच्छिर इति ॥

कचिद्विषयविशेषे विरोधिनापि दिव्यन्देयमित्याह ।

याज्ञवल्क्यः । विनापि शीर्षकात्कुर्व्यान्मृपद्रोहेऽथपातक इति ।

शीर्षकादिनापि पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोभियोक्तुरभा-
वेऽपि । पातके ब्रह्महत्यादौ ।

कात्यायनोऽपि । पार्थिवैः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यन्देयं शिरो विनेति ॥

कालिकापुराणेऽपि । परदाराभिशापे च चौर्व्यागस्यागमेषु च ।

महापातकशस्ते च स्याद्दिव्यं नृपसाहसे ॥

विप्रतिपत्तौ च विवादे ऽवर्णस्थापने कृते ।

तत्रैव स्थापयेद्दिव्यं शिरः पूर्वम्मीपतिः ॥

परदाराभिमर्षे च बहवो यत्र दादिनः ।

शिरोहीनम्भवेद्दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति ॥

विप्रतिपत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां विवादे
ऋणादानादिविषये अवर्णोऽपवादः । परदाराभिमर्षे चेति
चौर्व्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः ।

राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षं प्रवर्त्तनादिति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाह संग्रहकारः ।

घटादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत् ।

पितामहोऽपि । अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ॥

तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतौ नियोजयेत् इति ॥

कात्यायनः । शङ्काविश्रामसन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा ।

क्रियाममूहकर्त्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे ॥

पितामहोऽपि । विश्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च ।

एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये ॥

शिरःस्थापि विहीनानि दिव्यादीनि विवर्द्धयेत् ।

घटादीनि विषान्तानि कोश एकः शिरः स्मृत इति ॥

तण्डुलानां विषयं स एवाह ।

चौर्व्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति ॥

अन्यत्र स्त्रीसंग्रहादौ न तु दत्तापक्रवे । तदर्द्धार्द्धस्य
तण्डुला इति वक्ष्यमाणकाल्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यविधानात् ।
एतदल्पचौर्यशङ्कायां वेदितव्यम् ।

चौर्येऽभिशङ्कायुक्तानान्ततमाषो विधीयते ।

इति महाचौर्यशङ्कायां तप्तमाषस्य तेनैव विधानात् । द्रव्य-
सङ्ख्याया दिव्यविशेषानाह विष्णुः । अथ शपथक्रिया राजद्रोहा-
दिषु यथाकामं निक्षेपणस्तेष्वर्धप्रमाणादिति । शपथो-
दिव्यम् । राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं
निक्षेपादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु
तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं ग्राह्यम् । वृहस्पतिरपि ।

विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च ऊताशनः ।

त्रिभागोने च सतिलमर्द्धे देयो घटः सदा ।

धनुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाषकः ।

त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्द्धके ॥

शतहृतेऽपक्रुते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

गोचरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम् ॥

एषा सङ्ख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणोत्तमानाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति ॥

धर्मशोधनम् । धर्मजन्द्व्येन शोधनम् । निकृष्टानाञ्चा-
तिगुणधर्मैः मध्यमत्वमुत्तमत्वञ्च तैरेव । यत्तु । नाहस्तादुद्ध-
रेत् फालन्त विषं न तुलान्तयेति याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमो-
त्तमपुरुषविषयम् ।

यत्तु । सहस्रे तु घटन्दद्यात्सहस्राद्धे तथायसम् ।

अर्द्धस्याद्धे तु सतिलान्तस्याद्धे तु विषं स्मृतमिति ॥

यत्पितामहवचनन्तद्यत्वाल्पद्रव्यपहारे पातित्यं भवति
तद्विषयम् । एतत्स्तेयसाहसविषयन्दत्तापङ्गवे तु । कात्यायनः ।

दत्तस्थापङ्गवो यत्र प्रमाणान्तत्र कल्पयेत् ।

स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥

सर्वद्रव्यप्रमाणान्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणयुक्तान्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् ॥

ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विपं स्मृतम् ।

आशीतेस्तु विना शेषे दद्याच्चैव ऊताशनम् ॥

पद्या नाशे जलं देयञ्चत्वारिंशति वै धटम् ।

विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ।

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः ।

ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकान् ॥

ततोऽर्द्धार्द्धं विनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्मृता ।

एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न ह्रीयत इति ॥

अत्र सुवर्णशब्दः षोडशमाषात्मकः । नाशोऽपङ्गवः । विंश-
द्दशविनाशे त्रिंशद्विनाशनमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पञ्चा-
धिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् । तदर्द्धार्द्धस्य
सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽर्द्धार्द्धस्य अष्टमाषो न सुवर्णार्द्धप्रभृतेः ।
ततोऽर्द्धार्द्धस्य विनाशे सार्द्धसप्तमाषो न सुवर्णार्द्धप्रभृतेर्वि-
नाशे । लौकिकाश्च क्रियाः । अपङ्गवे तत्र दशगुणो द्रव्यनाशो
भविष्यतीत्यादिकाः । चशब्दः स्मार्त्तशपथसंग्रहार्थः । अत-
एवाह विष्णुः । सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् ।
तत्र च कृष्णलोने शुद्धन्दूर्वाकरं शापयेत् ॥

द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्णलोने जतकरञ्चतुः-

कृष्णलोने सुवर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीरोद्धतमहीकरम् ।
तत्र सुवर्णाङ्गोने कोशो देयः शूद्रस्य ततः परं यथाहं धटान्यु-
दकविषाणामन्यतमं द्विगुणार्थं यथाभिहिता समयक्रिया ।
वैश्यस्य त्रिगुणोऽर्थे राजन्यस्य कोशवर्जचतुर्गुणोऽर्थे ब्राह्मणस्य
कोशन्दद्यात् । अन्यत्रागामिकालसमयनिबन्धनक्रियातः कोश-
स्थाने ब्राह्मणं सीरोद्धतमहीकरमेव शापयेत् । प्राग्दृष्टदोषं
स्वलोऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतममेव कारयेत् । सत्सु प्रथितं सञ्च-
रितं न महत्यर्थोऽपीति । सीरोद्धतमहीकरं लाङ्गलोद्धतलोष्ट-
हस्तमित्यर्थः । उनग्रहणमधिके शापनिवृत्त्यर्थं शापे तु विशेष-
माह मनुः ।

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति ॥

यद्यहमर्थापङ्गवी स्यां तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्फलः
स्यादिति शपयकारिणं ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रियादीनां
वाहनादीनि निष्फलानि स्युरित्यादीत्यर्थः । पादस्यर्शादीनां
विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः ।

निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।

उनविक्रेतु पुष्पं स्यात् कोशपानमतः परमिति ॥

अत्र निष्कशब्देन कर्पचतुर्थांशो मुद्रासुद्रितः प्रतिपा-
द्यते । कचिद्देशे तत्रापि निष्कव्यवहारात् । न तु मनूक्तो-
निष्कः । तस्य राजतपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्पादधिक-
त्वात् । तत्र सत्यवचनविधौ चतुर्गुणोऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः
स्यात् । दिव्ये दण्डे च मनूक्तं ग्राह्यं परिमाणम् । ग्राह्य-
मिति बृहस्पतिराह ।

मह्या रश्मिरजोमूला ननुना समुदाहृता ।

कार्पापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति ॥

मह्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्वमरेणवादिका । विनये ।
दण्डे । तच्च परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह ।

लोकसंव्यवहारायं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्वरूप्य सुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानान्यसरेणुमचक्षते ॥

त्वमरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।

ता राजसर्पपस्तिस्त्रस्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥

सर्पपाः पड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडशः ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमापकः ॥

ते षोडशः स्याद्वरणं पुराणञ्चैव राजतः ।

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥

कार्पापणस्तु विज्ञेयः कार्पिकस्तान्त्रिकः पणः ।

चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत इति ॥

अत्र ताम्वरूप्यसुवर्णानामिति ताम्वरूप्ययोरल्पत्वात्-
प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः । पलानि धरणन्दशेत्दन्तं
सुवर्णपरिमाणाभिधानम् । चतुःसौवर्णिकोनिष्क इत्युक्तं रूप्य-
परिमाणाभिधानम् । अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् ।
जालान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत् त्वम-
रेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्वमरेणवो लिङ्गा राजसर्पपः । त्रयो राज-

सर्वपाः गौरसर्वपः । षड्गौरसर्वपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मं न
स्थूलमिति । मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् ।
मध्यशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च संपूर्णयवपरिमाणमुक्त-
मिति मनुभाष्ये । तयो यवाः कृष्णजम् । माषः पञ्च कृष्ण-
लानि । सुवर्णः षोडश मापाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः धरणा-
न्द्श पलानि । रूप्यमापो द्वे कृष्णले । रजतस्य धरणं षोडश-
रूप्यमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः
शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञाप्यस्य भवति ।
शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेवत्विति याज्ञवल्क्यस्मरणात् ।
पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमिति एको राजतनिष्कः । कार्षिकः
कार्षिसंज्ञितः ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्षापणो विज्ञेयः । पण
इति च संज्ञा अस्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चशब्दोऽध्याहार्यः ।
अतएव वृहस्पतिः ।

निष्क सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ।

ताम्रकार्षिकता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः ॥

स एव चान्द्रिका प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धानकाः ।

ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु इति ॥

कर्षः पलचतुर्थांशः । ते षोडशाक्षः कर्षो स्त्री पलद्वर्ष-
चतुष्टयमित्यमरसिद्देनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्ष
इति च सञ्ज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवच-
नत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः । पले विकल्पमाह ।

पल सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितमिति ॥

तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्माषाः तत्परिमितः कार्षापणः ।

अतएव कात्यायनः ।

माघो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।

काकिणी तु चतुर्भागा माघकस्य पणस्य चेति ॥

राजतोऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः ।

कार्षापणो दक्षिणस्यान्दिशि रौप्यः प्रवर्त्तत इति ॥

व्यामस्तु । निष्कस्य प्रमाणमाह ।

पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।

एतं निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्त्तितमिति ॥

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः ।

ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य सलिलन्देयं शूद्रस्य विप्रमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः ।

विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता इति ॥

अनिया चेयं व्यवस्था ।

राजन्येऽग्निघटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विप्रवर्चं द्विजोत्तमे ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् । तदाह नारदः ।

क्लीवातुरान् मत्वहीनान् प्ररितश्चार्दितान्नरान् ।

बालवृद्धातुरांस्त्रींश्च परीक्षेत धटं सदा ॥

स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न वापि सलिलं स्मृतम् ।

धट्कोशादिभिस्तासामन्तस्तत्वं विचारयेत् ॥

नार्त्तानान्तोय शुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् ।

चित्पथकुनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते ।

न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ॥

रोगिनो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः ।
 निरुत्साहान् व्याधिक्षिप्तान् चार्त्तांस्तोये निमज्जयेत् ॥
 मद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ।
 साहसेऽप्यागतानेतानैव तोये निमज्जयेत् ।
 न चापि हारयेदग्निं विषेण विशोधयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः । तुला स्त्रीबालवृद्धान् पङ्क्तु ब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विप्रस्य चेति ॥

स्त्रीमात्रजातिवयोऽवस्था विशेषानादरेण । बालआपोऽ-
 शाहर्षाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो
 नेत्र विकलः । पङ्क्तुः पादविकृङ्कलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् ।
 रोगी व्याधितः । एतेषां शोधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषु मागे-
 शीर्षचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति निय-
 म्यते न तु सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कौशादिविधानात् ।
 अग्निः फालसप्तमापश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा
 एवार्थे शूद्रस्य विप्रस्य सप्तैव यवा उक्तप्रमाणलक्षणा भवन्ती-
 त्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् । अग्निर्जलं वेति क्षत्रिय-
 वैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पितामहः ।

ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः ।

वैश्यस्य सलिलम्प्राक्तं विषं शूद्रस्य दापयेदिति ॥

जात्यायनोऽपि । न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् ।

मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषन्दद्यात्तु न क्वचित् ॥

तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं सुखरोगिणमिति ॥

व्रतिनम्ययोव्रतादिनियमस्यम् । हारीतोऽपि ।

कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।

पित्तं श्लेष्मवतां नित्यं विषं च परिवर्जयेत् इति ॥

विष्णुरपि । न श्लेष्मकारिणां व्याधितानाम्भीरुणां श्वास-
कामिकानां मस्रुसेविना मुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति ।
पितामहोऽपि । कुष्ठिनां वर्जयेद्ग्नं मलिलं श्वासकामिनाम् ।

पित्तं श्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ॥

मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानान्तथैव च ।

कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तय इति ॥

यत्तु पितामहेनोक्तम् ।

स ब्रतानां भ्रशर्त्तानां व्याधितानान्तपस्त्रिनाम् ।

स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वदेक्ष्यत इति ॥

तुलेतरविप्रन्तदिति केचित् तदमुक्तम् ॥

घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्वं विचारयेदिति पूर्वोदाह-
तनारदवचनेन स्त्रीणां कोशादिविधानात् । तदग्न्यस्रुविष-
यमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्यस्तु । पुं-
स्त्रियो विवादे रुच्या वान्यतरः कुर्यादित्यनेन पक्षे स्त्रीणा-
मपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यन्तस्त्रीणामित्येतत्परमिदम् ।
अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे घटकोशादिभिस्तासाम-
न्तस्तत्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः स्यादिति प्रोक्तः ।

कात्यायनः । गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान्वाहुषिकाञ्चैव ग्राहयेच्छूद्रवद्विजान् ॥ कालिकापुरा-
णोऽपि । वर्णान्त्यस्य सदा देयं मायकं तप्तहेमजमिति ।

वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्त्यः तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि ।

महापराधे निर्द्धर्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ।

नास्तिके दृष्टदोषे च शप्तानां ते विवर्जयेत् इति ॥

कात्यायनोऽपि । माता पिता द्विजगुरु वृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥

लिङ्गिनाम्प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियाविदास् ।

वर्णमङ्गरजातानां पापाभ्यास प्रवर्त्तिनाम् ॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेवं प्रवर्त्तितः ।

दिव्यम्प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनान्दिव्यमर्हति ।

न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोभ्याः स्वकैर्नरै रिति ॥

साधूनान्दिव्यमर्हति राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रति-
निधिद्वारा एतैर्दिव्यङ्कारणीयमिति द्रष्टयितु माह स एव ।

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देयन्तेषु दिव्यन्तु पापाभ्यासरते भृगुः ॥

येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ।

तारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिश्चस्तं त्यजेन्नर इति ॥

तारयेत् शोधयेत् । अभिशोधनप्रतिनिधिद्वारा शोधनम-
कारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम् ।

अस्य श्लाघमदासानां स्नेच्छानाम्पापकारिणाम् ।

प्रातिबोध्यप्रसूतानान्निश्चयो नतु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि रंशये तेषु निर्दिशेदिति ।

तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् ॥

तत्प्रसिद्धानि सर्पघटादीनि इति स्मृतितत्त्वे साधूनाम-
प्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्युपजानाति स एव ।

कालदेशाविरोधे तु यथा युक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्ययः ।

सामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये विशेषमाह हारीतः,
राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयन्नियोजयेत् ।
न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ।
कोशतण्डुलधर्मास्तु धर्मसम्भवमेव च ॥
पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत् इति ।

अथ दिव्यकालः । तत्र पितामहः ।

यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा ।
तम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादिनश्च बलाबलम् ॥
चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्त वर्षासु परिकीर्तितः ॥
शरदूग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विष मिति ।

विष्णुरपि । स्त्रीब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला
देया न कृति वायौ न कुष्ठसमर्थलोह काराणामग्निर्देयः शरद्वी-
ष्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषन्देयम्राष्टपि च । न
क्षैष्मिकाणां व्याध्यर्दितानाम्भीरूणां श्वासक्रासिनामम्बुजी-
विना मुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्तनिषेधो ऽत्र
पौषमासविषय एव नतु मार्गशीर्षविषयोऽपि । मार्गशीर्षस्य
चैत्रो मार्गशिर इति पूर्वोदाहृत पितामहवचनेन सकलदि-
व्यसाधारणत्वाभिधानात् । नारदोऽपि ।

विचार्य धर्मनिपुणैर्धर्मशास्त्रविचारदैः ।
धर्मं सर्वर्तुकम्प्रोक्तं पण्डितैर्धटधारणम् ॥
वर्षासु समये वज्रि हेमन्तशिशिरे तथा ।

ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥
 न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
 न प्रावृषि विषन्दद्यात् प्रवाते न तुलान्तथा ॥
 नापराह्णेन सन्ध्यायां न मध्याह्णे कदाचनेति ।
 मध्याह्णे दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तैर्विषयः ॥

अतएव पितामहः ।

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च घटो भवेत् ।
 मध्याह्णे तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभीष्टिता ॥
 दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
 रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषन्देयं सुशीतल मिति ॥

अत्र विशेषतो वर्षासु निषेधात् । सिंहरवावेव परीक्षामात्र
 निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्वन्ति । अतो-
 याभ्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्मणि वर्जयेदित्यस्य न विषयम् ।
 तथा च ज्योतिषे ।

सिंहस्ये मकरस्ये च जीवे चास्तमिते भृगौ ।

मलमासेन कर्त्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥

तथा । रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्रेऽस्तङ्गते पुनः ।

सिंहस्ये च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः ॥

नाष्टस्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तं निरीक्षणे ।

न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् इति ॥

रविशुद्धौ गुरौ चेदित्यत्र शस्यत इति शेषः तथा च दीपि-
 कायाम् ।

न शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेऽब्दे ।

विष्णौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ॥

नाडीनक्षत्रहीनेगुरुरविरजनीनाथ ताराविशुद्धौ
प्रतःकार्षा परीक्षा हितनुचरग्रहांगोदये शस्तलग्न ॥ इति ।

यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि शिष्टाचारा-
दित्यत्रारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्षरायाम् । अथदिव्य-
देशः । तत्र पितामहः ।

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदाः ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे इति ॥

धटग्रहण दिव्यान्तरस्थाप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्च
प्रसिद्धदेवतायतनान्तरस्थाप्युपलक्षणम् । अतएव दिव्यमा-
त्रमुपक्रम्य नारदः ।

सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे इति ।

विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह । कात्यायनः ।

इन्द्रस्थानेऽभिषक्तानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधा इति ॥

इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्वस्थाने । दिव्यदेशादनाडरे दिव्यं
विसम्बदतीत्याह । नारदः ।

अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।

व्यभिचारे सदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥

वासो जननिवासस्तस्माद्वहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति
यावत् । अतएव पितामहः ।

प्रत्यक्षन्दापयेद्दिव्यं राजा बाधकृतोऽपि वा ।

अ ह्यणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति ॥

ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तेषाञ्चेत्यन्वयः ॥ अथ दिव्य-
साधारण विधिस्तत्र वृहस्पतिः ।

स्नेहात् क्रोधाह्लोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदत्तस्य दिव्यस्य न भेदो जायते कचिदिति ॥

विधिश्च पितामहेन दर्शितः ।

दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ् विवाकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाक्षया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्मवित् ।

वादित्व दूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ् विवाकस्ततो वदेत् ॥

एहोहि भगवन्धर्म ! अस्मिन्दिव्ये समाविश ॥

महितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।

आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥

सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि च तत-
स्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः । धटग्रहणमत्र
दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मिन्दिव्य इति मन्त्रलिङ्गादेतेषा-
न्धर्माणान्दिव्यमात्र साध्यस्य ।

इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।

आवाहनञ्च देवानात्तथैव परिकल्पयेत् ॥

इत्युपसंहरता ते नैवोक्तत्वाच्च ।

अङ्गानि कानीत्याकाङ्क्षायां स एवाह,

इन्द्र पूर्वे तु विन्यस्य प्रेतेशन्दक्षिणे तथा ।

वरुण पश्चिमे भागे कुबेरश्चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादि लोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥
 कुबेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्चैव सुवर्णभः ।
 तथैव निर्वर्तितः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥
 ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वस्तूनास्थापयेद्बुधः ॥
 धरोध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानलोऽनिलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
 देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानान्तयाऽचनम् ।
 धातार्यमा च मितश्च वरुणांशो भगस्तथा ॥
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृताः ।
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णु रजघन्यो जघन्यजः ॥
 इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।
 अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादशाः स्मृताः ॥
 वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः ।
 अजैकपादहिर्बुध्नयः पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
 स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादशः स्मृताः ॥
 प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही चैवमाहेन्द्री चासुरण्डागणसंयुता ।
 निर्वर्ततेरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 पवनः स्पर्शनो वायुरनिलो मरुतस्तथा ॥
 प्राणाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

घटस्योत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद्बुधः ॥
 एतासां देवतानान्तु स्वनान्ना पूजनं विदुः ।
 भूषावसानं धर्माय दत्त्वाचार्वादिकं क्रमात् ॥
 अर्घादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्ताम्परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः ।
 आज्येन हविषा चैव समिद्धि होमसाधनैः ॥
 सावित्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तो नैव होमेयत् ॥

अङ्गानाम् इन्द्रादिदुर्गान्तानाम् । अर्घाद्युपकल्पनञ्च
 न काण्डानुसमयेन । तथात्वे प्रयोगवचनावगताङ्गसहभाव-
 बाधापत्तेः । किन्तु पदार्थानुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषण
 दत्त्वा धर्मस्येन्द्रादिदुर्गान्तानाञ्च गन्धादिपरिचर्यां विप्रकल्पये-
 दिति गायत्रीं प्रणवादिक्कामुच्चार्य पुनः प्रणवं स्वाहाकारान्त-
 मुच्चार्य समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुंयात् । अनुक्त-
 सङ्ख्या यत्र स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति स्मरणादित्यर्थः ।
 होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह ।

यमर्थमभियुक्तः स्याल्लिखित्वा तन्तु पत्रके ।

मन्त्रेणानेन सहितस्तत्कार्यञ्च शिरोगतम् ॥

मन्त्रश्च, आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापोहृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जनातिनरस्य वृत्तमिति ॥

एतत्सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । तस्य प्रधानकालत्वाच्च ।

यथा च नारदः ।

अहोरात्रोपोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।

पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति ॥

एतत्प्राङ् विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्तव्यम् ।

तथा च नारदः । प्राङ् विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।

श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥

सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः ।

उपोषितश्चाद्र्वासाः कृतदन्तानुधावनः ।

सर्वेषां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधि ॥

इति कर्तुरूपवासादिकमाह ।

त्रिरात्रोपोषिता ये स्यु रेकरात्रोपोषितास्तु वा ।

नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधादिति ॥

अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्णे एव ग्राह्यः । पूर्वाह्णे सर्व-
दिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितमिति नारदवचनानुरोधात् । त्रि-
रात्रैकरात्रपक्षयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्था ज्ञेया दिव्य-
प्रयोगानन्तरं दक्षिणादानं उक्तेन विधिना दिव्यप्रयोगङ्का-
रयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः ।

सङ्घिः परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् ।

ऋत्विक् पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥

एव कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।

महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पयत इति ॥

अथ च विधिः सर्वदिव्यसाधारण इत्याह स एव ।

इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।

आवाहनञ्च देवानां तथैव परिकीर्त्तितमिति ॥

सर्वदेवावाहनादि संशोध्य शिरसि पन्नारोपणान्तं सर्वदिव्य-

साधारणमित्यर्थः । इति दिव्यमातृका । अथ घटविधिः ।
तत्र पितामहः ।

विशालमुच्छ्रितां शुभ्रां घटशालान्तु कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत श्वमिश्वाण्डालवायसैः ॥

कपाटवीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।

पानीयादि समायुक्तामशून्यां कारयेन्नृप इति ॥

बीजानि यवब्रीह्यादीनि । घटार्थानि काष्ठानि नारदआह ।

खादिरं कारयेत्तत्र निर्ब्रणं शुष्कवर्जितम् ।

शांशपन्तदभावे वा शालं वा कोटरैर्विना ॥

अर्जुनन्तिन्दुको सारन्तिलिसो रक्तचन्दनम् ।

एवं विधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत् ॥

अर्जुनस्तिलकोऽशोकतिलिसो रक्तचन्दन इति ॥

माधवीये पाठः । शांशपमिति पठित्वा व्याख्यातं शांशपं
शिंशपावृक्षमन्वि । देविकाशिंशपेति पाणिनिस्मरणादि-
कारस्याकारः । एवं विधानीत्यन्यस्याप्योदुम्बरादेर्यज्ञियस्य
काष्ठस्य समारस्य ग्रहणम् । अतएव पितामहः ।

कृत्वा तु यज्ञियं काष्ठं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्य स्तुत्वा कार्यामनीषिभिः ।

मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव चेति ॥

यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ॐ ओषधे त्वायस्वेनमित्यादि
च्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्यः वनस्पते शतबलशो-
विरोहेति मन्त्रः । छेदने कृत इति शेषः । वानस्पत्यच्छेद-
नानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेऽपि पुनर्विधानम्
औपदेशिकस्य सोमदैवत्येनाति देशिकस्य तस्य बाधनिवृत्त्यर्थम् ।

अत्र जप्य एव चेति च शब्दस्य वानस्पत्येत्यनेनान्वयात् तस्य
च समुच्चयद्योतकत्वात्समुच्चय इति केचित् । सौम्य वान-
स्पत्ययोरेकार्थत्वात् । तुल्यार्थस्तु विकल्पोरनित्यनेन माघेण
ब्रीहि यवादिकल्प इत्यपरे । पितामहः ।

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यैः शुचौ देशे घटः सदा ।

इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथ इति ॥

घटनिर्माणप्रकारन्तत्प्रमाणञ्चाह पितामहः,

चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथा विधौ ।

अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव चेति ॥

पादौ तुलाधारकाक्षनामककाष्ठधारणाख्यौ स्तम्भौ तथा
विधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । अर्ध्यर्द्धं सार्धहस्तद्वयम् ।
अक्षकाष्ठस्य प्रमाणम्यादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचित-
मिति न पृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः
क्षिप्रिदधिकमक्षकाष्ठं कर्त्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्
यथा वह्निर्न निःसरति तथा अक्षकाष्ठङ्कार्यमिति स्मृति चन्द्रि-
कायाम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्त-
त्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामहः ।

हस्तद्वयं निखेयन्तु पादयोरुभयोरपीति ॥

व्यासोऽपि । हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः ।

षड्हस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाण परिमाणतः ॥

इति मुण्डकौ पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालि-
कापुराणे ।

यवानान्तण्डुलैरेकमङ्गुलञ्चाष्टभिर्भवेत् ।
अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥

इति स्मृत्यन्तरेऽपि ।

तिर्यग्यवोदराण्यष्टा ऊर्ध्वा वा ब्रीहयस्त्रयः ।

प्रमाणमङ्गुलोक्तं हि वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥

शारदातिलके । चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तन्तत्र विदो विदुः ।

यवानामष्टभिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमितीरितमिति ॥

हस्तो वितस्ति द्वितयमिति । हस्तो वितस्ति द्वितयो चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । यवानां यवतण्डुलानामित्यर्थः ।

यवानान्तण्डुलैरिति स्मरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह पितामहः ।

चतुरस्रा तुला कार्या दृढा रज्जी तथैव च ।

कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नत इति ॥

कटकानि लोहमयानि बलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्ययोर्मध्ये । कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्तानामुपलक्षणम् । नारदोऽपि । रज्जी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।

चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्धटकर्कटकादिभिरिति ॥

धटो मध्यम् । कर्कटकौ अन्यौ पादस्तम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् । यावति स्थौल्ये दार्ढ्यमभवति तावत्येव कार्या । शिष्टाचाराद्विशेषो ज्ञेयः । पादस्तम्भावुदग्दक्षिणसंस्थानौ कृत्वा तुला प्राग्भावा कार्या । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृन् अन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभामिति पितामहस्मरणात् । पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वा दद्यामा वा कार्याः । धारयेदुत्तरे

पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति नारदस्मरणात् । धटाङ्गत्वेन
तोरणादिकं कार्यमित्याह पितामहः ।

तोरणे तु तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटादुच्चतरे स्यातान्नित्यन्दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
सहस्रयौ सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनाविति ॥

धटारोहणमाह नारदः ।

शिक्यद्वयं समासज्य धटकर्कटयोर्दृढम् ।
एकशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषन्दक्षिणे शिलाम् ।
पिटकम्पूरयेत्तस्मिन्निष्टका पांशुलोऽष्टकैरिति ॥
दृष्टकाभिर्ग्रावभिः पांशुभिर्लोष्टैर्वैत्यर्थः ।

मापराशिभिरपि पेटकम्पूरयेत् । मापराशिमथापिवेति
स्मृत्यन्तरवचनात् । पितामहोऽपि ।

शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।
प्रागग्रान् कल्पयेद्भङ्गा स्तत्र विप्रः समाहितः ॥
पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तुं नन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ।
दृष्टकाभस्सपाषाण कपालास्थिविवर्जिता मिति ॥

अत्र दृष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः । समुच्चय निराकर-
णार्था नतु विकल्पनिराकरणार्थाः । पूर्वोदाहृतनारदव-
चने तयोरपि विधानात् । एतेन मृत्तिकापाषाणादीनां सम्भूय-
तोलन कर्त्तृत्वमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्टकादीना-
मेकार्थत्वात्तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायेन विकल्प इति
मिताक्षरायाम् । विष्णुरपि । अत्रैकशिक्ये पुरुषमारोपयेत् ।

द्वितीये प्रतिमानं शिलाशीति । समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा-
तद्विदो नियोक्तव्याः । तथा च पितामहः ।

परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।

वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैवचेति ।

नियुक्ताश्च नियोक्तेरन्नित्याह नारदः ॥

सुवर्णकारा वणिजाः कुशलाः कांस्यकारकाः ।

तान्तुलामन्ववेक्षेरन् तुलाधारणकादिह इति ॥

निरीक्षणां प्रत्याह पितामहः ।

कथ्येः परीक्षकैर्नित्यं भवत्वस्य समो धटः ।

उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन्नुपवते तोर्यं स विज्ञेयः समो धट इति ।

अवलम्बसमः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ सत्तोयावलम्बौ
तयोः समः । नारदोऽपि ।

प्रथमारोहणे ग्राह्यं प्रमाणान्निपुणैः सह ।

तुलाशिरोभ्यान्तुल्य तु तोरणन्यस्तलक्षणमिति ॥

तोलनान्तरं कर्त्तव्यमित्यामह आह ।

तोलयित्वा नरम्पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ॥

धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ।

तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन रुन्ध्रवित् ॥

वादित्वं तूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ।

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्विवाकस्ततोवदेत् इति ॥

विवादानुरूपं प्रश्नमृच्छतीति प्राट् तद्विवेचयतीति वि-
वाकः प्राट्चासौ विवाकश्च प्राङ्विवाकः । ततोऽभियुक्तं तोल-
यित्वा ऽवतार्य धर्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरसि पत्रं बन्ध-

नान्तं साधारणविधिं कुर्यात् । धटपूजायाङ्गन्धादिविशेष-
नारद आह ।

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु धट पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति ॥

शिष्टानवशिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रवन्धनानन्तरं मन्त्रयेत्
प्राङ्निवाक इत्याह पितामहः । धटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन
शास्त्रवित् । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राङ्निवाकः मन्त्रश्च
तेनैव दर्शितः ।

त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थन्दुरात्मनाम् ।

धकाराद्धर्ममूर्त्तिस्त्वरण्टकारात् कुटिलं नरम् ॥

धृतो धारयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ।

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छतीति ॥

शोधस्याभिमन्त्रण आह । याज्ञवल्काः ।

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावधारितः ॥

त्वन्तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥

यद्यस्मि पापकृन्मात ! स्ततो मान्त्वमधो नय ।

शुद्धचेद्गमयोर्द्विमां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति ।

तुलाश्रितः तुलामारूढः । प्रतिमानसमीभूतः । प्रतिमानेन
मृदादिना समीकृतः । रेखां कृत्वावतारणे साम्यचिह्नं कृत्वा
अभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्यं अवतारित इति त्यक्त

दर्शनात्ततः प्राड्विवाकः तुलाधारक शपथैर्नियम्य शिरो-
गतपत्रकं पुनर्धटमारोपयेत् । अतएव नारदः ।

समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।

निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्यपत्रक मिति ॥

समयैः शपथैः परिगृह्य नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः ।

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोकाः ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलान्धारयतो नृपेति ॥

पुनरारोहणकाले ऽभिमन्त्रणमाह नारदः ।

त्व वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव देव ! जानोषे न विदु र्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिस्तोऽयं मानवस्तोत्यते त्वयि ॥

तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ।

देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमभिषिच्यसे ॥

सत्यसन्धोऽसि भगवन् ! शुभाशुभविभावने ।

आदित्य चन्द्रावनिलो नलश्च द्यौर्भूमिरापोऽह्दयं यमश्च ।

अहश्चरात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति ॥

मन्त्रोच्चारणानन्तरङ्कर्तव्यं स्मितामह आह ।

ज्योतिर्विद्वाह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।

विनाद्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।

ज्ञानिनः शुचयो लुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥

शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धाशुद्धं नृपे तदेति ।

दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः ते षट् विनाडिकाः । तथा

च स्मृत्यन्तरम् । दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिकेति
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि । लघ्वक्षरसमामात्रा निमेषः परिकीर्तितः ।

अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तमः ॥

द्वौ निमेषौ तु टिच्चेयाः प्राणोदशत्रुटिः समः ।

विनाडिकास्तु षट्प्राणा तत् षष्ट्याऽनाडिकाः स्मृताः ॥

अहोरात्रं तु तत् षष्ट्यानित्यमेव प्रकीर्तितमिति ।

कानिपुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः ।

तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्नसंशयः ।

समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर इति ॥

वर्द्धेत उपरिगच्छेत् । हीयमानः अधो गच्छेत् । यत्-
पुनरुक्तं पितामहेन ।

तुलितो यदि वर्द्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ।

हीयमानो न शुद्धिः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः ॥

अल्पपापः समोऽज्ञेयो बहुपापस्तु हीयत इति ।

अल्पत्व व्यभिचारे समालिङ्गनादिना चौख्ये तद्देशगम-
नादिना तत्र एकेषामिति पूजार्थं नतु स्वमते समस्य शुचि-
त्वद्योतनार्थम् अल्पपापिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमान-
समयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डं प्रायश्चित्ते परविश्लेषस्तयोर्दोषा-
नुसारित्वात् । यत्तु कैश्चिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति वचनम् ।
अल्पपापः समोऽज्ञेय इति वचनं साम्ये संशयपरमेवेत्युक्तान्तत्-
क्लिष्टकल्पनया वाक्यानार्जवान्तै रूपेक्षणीयम् । यत्तूक्तम्,
वृहस्पतिना । धटेभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्नुयात् ।

तत्समस्तु पुनस्तौल्यो वर्द्धितो विजयी भवेदिति ॥

अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्यङ्गसहितं सर्वं कर्मविधाना-

तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्या-
ये कार्यः । किन्तु पुनस्तौल्यमानस्य समतैव यदि भवति तदा
अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थ इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्तु कै-
श्चित्स्थितेव प्रयोगे तोलनमुक्तं प्रधानावृत्तावज्ञावृत्तिरिति
न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदा वृत्तौ देवता-
वाहनाद्यज्ञानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिक्वादिच्छेदेपि
पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह । कात्यायनः ।

शिक्वाच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा ।

शुद्धेस्तु संशयेचैनं परीक्षेत पुनर्नरमिति ॥

शुद्धिसंशयकारिण्याह नारदः ।

तुलाशिरोभ्या मुद्भ्रान्तविचलं न्यस्तलक्षणम् ।

यदा वायु प्रणुन्नंवा तदा नैकतरं वदेदिति ॥

अयमर्थः । यदा तुलान्तौ तिर्यक् चलितौ यदा च समता-
ज्ञानार्थन्यस्तं चिह्नमयेति यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्व-
मधश्च कम्पते तदा जयं पराजयञ्च न वदेदिति । व्यासोऽपि ।

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृप इति ॥

कक्षं शिक्वातलं कर्कटौ तुलोपान्तस्थौ शिक्वाधारावीषद्वौ
कर्कटश्च सन्निभौ लोहकीलकौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरि-
निहितस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा । दार्ढ्यः प्रयोजकः
कीलक इति हलायुधः । यत्तु बृहस्पतिवचनम् ।

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवा शुद्धिमाप्नुयादिति ॥

तदाकक्षिककक्षच्छेदादिविषयम् । कात्यायनवचनं तु

दृश्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषयमिति विज्ञानेश्वराचार्यादयः इति घटविधिः ॥

अथाग्निविधिः ।

तत्र पितामहः । अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमन्तथा ॥

आग्नेयं मण्डलन्वाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठङ्गौवेरमुच्यते ।

सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदैवतम् ॥

पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युरङ्घ्रिः पर्युक्षितानिचेति ॥

सावित्रं त्वष्टमन्तथा । नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुरिति मिताक्षरायां पाठः । प्रख्यातदेवतायतनादिपूर्वोक्त-
दिव्यप्रदेशभूशुद्धिं सम्पाद्यतत्र प्राङ्निवाकः सोपवासो नृपाज्ञया-
प्रवृत्तो नवमण्डलानि कुर्यात् । तानि च प्राक्संस्थानि कर्त्त-
व्यानि । पुरस्तान्नवममित्यष्टानां मण्डलानां पूर्वभागे नवम-
मण्डलस्य कर्त्तव्यताभिधानात् । पश्चिमे मण्डले स्थित्वेति
वक्ष्यमाणवचनलिङ्गाच्च । तानि चाष्टौ क्रमेणाग्न्यादिदैव-
त्यानि । नवमं महत् मण्डलान्तरापेक्षयाऽधिकपरिमाणम-
परिमिताङ्गुलमपार्थिवं पृथिवीदैवत्यन्ननु मण्डलानामग्न्यादि-
दैवत्यत्वं न सम्भवति । तत्प्रकाशकत्वाभावात् । तदुद्देशेन
त्यज्यमानत्वाभावाच्चेति चेन्न प्रेतु होतुश्चमसः ब्रह्मण इति
न्यायेन आग्नेयेत्यादि देवतातद्धितं तल्लक्षणं समसङ्ख्यावले-
नाग्न्यादिदेवतापूजनस्थानत्वेनाग्न्यादिदैवत्यत्वसम्भवात् । अतः

शेषग्न्यादिदेवतापूजनं कार्यम् । मण्डलपरिमाणं स एवाह ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राङ्मण्डलं मण्डलान्तरम् ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पनेति ॥

मण्डलान्तरम् अन्यमण्डलं सान्तरालमेकैकमण्डलं द्वात्रिंशदङ्गुलम् एवञ्चान्तरालसहितै रष्टभिर्मण्डलैरङ्गुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं भवति नवममण्डलस्यापरिमिताङ्गुलकत्वादगणनामण्डलं सान्तरालं द्वात्रिंशदङ्गुलम् । तत्र मण्डलं षोडशाङ्गुलं तदन्तरालं तथा च याज्ञवल्काः ।

षोडशाङ्गुलकं ज्ञेयं मण्डलं तावदन्तरमिति ।

तावत् षोडशाङ्गुलं अन्तरं मध्यम् । यत्तु नारदवचनम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नेर्यथोदितम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राङ् मण्डलं मण्डलान्तरम् ॥

अष्टाभिर्मण्डलैरेव मङ्गुलानां शतद्वयम् ।

चत्वारिंशत् समधिकं भूमेरङ्गुलमानत इति ॥

तन्त्रमाष्टमयो रङ्गुलयो र्यदन्तरालं षोडशाङ्गुलं तस्यागन्तव्यत्वादनन्तराभावेनाङ्गुलानां परिगणनमिति न कश्चिद्विरोधः । यत्तु कल्पतरुकारेण एतदेववाक्यं चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पनेति पठितन्तत् षोडशाङ्गुलस्य प्रथमावस्थानं मण्डलस्याङ्गुलत्वेन तदप्यनन्तर्भावागम्यभूमेरङ्गुलानां परिगणनविषयमिति न कश्चिद्विरोधः ॥ यदा तु दिव्यकर्तुः पदं षोडशाङ्गुलादधिकं तदा तत्पदसन्मितं मण्डलं अवशिष्टाङ्गुलमन्तरालमित्येव द्वात्रिंशदङ्गुलता सम्पादनीया । तथा च नारदः ।

मण्डलस्य प्रमाणत्वं कुर्यात् तत्पदसम्मितमिति ।

पितामहोऽपि । कर्तुः पदसमङ्कार्थं मण्डलन्तुप्रमाणत इति ।

अङ्गुलप्रमाणं तु तिर्यग्यवोदरान्यष्टावित्यादिना धठविधि-
प्रकरणे दर्शितम् । यत्तु विष्णुवचनम् । षोडशाङ्गुलं ताव-
दन्ततरमण्डलसप्तकं कुर्यादिति । तद्वन्तव्यमण्डलविषयम् ।

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैव्रजेदिति ।

याज्ञवल्क्यवचनेन समानार्थकं ज्ञेयम् । यत्तु रत्नाकरे
एतच्च मण्डलसप्तकं मण्डलाष्टकलङ्घनासामर्थ्यं इत्युक्तं तद-
युक्तम् ।

पश्चिमे मण्डले स्थित्वा प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।

इति वचनेन ।

अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुधः ।

इति वचनेन च मण्डलसप्तकलङ्घनस्यैवोक्तत्वेन मण्डला-
ष्टकलङ्घनस्यानुक्तत्वात् । प्रोक्षितेष्वेतेषु प्रागग्राः कुशाः प्रसा-
रणीयाः । तथा च पितामहः ।

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।

विन्यसेच्च पदङ्कर्त्ता तेषु नित्यमिति स्थितिरिति ॥

ततः प्राङ्निवाकः प्रथममण्डलादक्षिणतो लौकिकमग्निं
प्रतिष्ठाप्य शान्तिहोमं कुर्यात् ।

शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतमिति ।

स्मरणात् । होमश्चान्नाग्नये स्वाहा पावकाय स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण कुर्यादित्युक्तं व्याख्यातृभिः । ततस्तस्मिन्नग्नौ लोह-
कारात् पिण्डन्तापयेत् । तथा च नारदः ।

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥

अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितमिति ।

सुरक्षितश्चाण्डालादिस्पर्शो यथा न सम्पद्यते तथा रक्षितमयः पिण्डस्य परिमाणादिकं पितामह आह ।

अस्त्रहीनं समङ्कुत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् ।

पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं सममिति ॥

सममस्त्रहीनम् । समन्ततः कोणरहितं समवृत्तमिति यावत् । अष्टाङ्गुलं अष्टाङ्गुलविस्तारं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चाशत्पलपरिमितं समन्तापयेदित्यन्वयः । सर्वतस्तापयेदित्यर्थः । यत्तु ।

शतार्द्धपलिकं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

लोहमग्निमयं ध्वान्तं देयं राज्ञाभिशापिन इति ॥

कालिकापुराणे लोहपिण्डस्य द्वादशाङ्गुलायामत्वमुक्तन्तदष्टाङ्गुलेन सह विकल्पितं ज्ञेयम् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्याम् । अथवा सप्ताङ्गस्य पदान्तरितं षोडशपलमपि अग्निवर्णलोहपिण्डं मञ्जलिमादाय सप्तमपदमय्यादङ्गच्छेदिति पिण्डस्य षोडशपलत्वमुक्तन्तदपि वैकल्पिकम् । सप्तमपदमपीदं सप्तममण्डलं यावत् । अभिविधिपरोऽत्र मय्यादाशब्दः । केचित्तु षोडशपलसङ्ख्यां असामर्थ्यं इति प्राहुः । इदञ्च पिण्डप्रतापनन्तिः कर्त्तव्यम् ।

अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ।

पञ्चाशत्पलकम्भूयः कारयित्वा शुचिर्हिजः ॥

तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतमिति नारदवचनेन तृतीयतापे तप्यन्तमिति लिङ्गात् । सुतप्तमयः पिण्डमुदके

निःक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निःक्षिप्य पुनः प्रतापनम् । त-
स्मिन् काले प्राङ्निवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरः पत्रारोप-
णान्तं साधारणं विधिं कुर्यात् । वक्त्रपूजायां चन्दनादे-
र्विशेषं पितामह आह ।

तत्र पूजां ऊताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ।

रक्तचन्दनमाल्यैश्च रक्तपुष्पैस्तथैव चेति ॥

तत्रचायःपिण्डाग्नौ ऊताशस्य आवाहितस्य धर्मरूप-
स्याग्नेः ततः शोध्यकर्त्तव्यमाह हारीतः ।

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।

आर्द्रवामाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकमिति ॥

अवस्थितिश्च प्रथमे मण्डले कर्त्तव्येत्याह पितामहः ।

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिरिति ।

तत्र स्थितस्य करौ शोधनीयावित्यप्याह स एव ।

लक्षयेयुः क्षतादीनि दुस्तपोस्तस्य कारिणामिति ॥

कारिणः नियुक्ताः पुरुषाः । नारदोऽपि ।

लक्षयेत्तस्य चिह्नानि हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राकृतानीवगूढानि सप्रणान्यव्रणानिचेति ॥

शोधनप्रकारं विष्णुराह ।

करौ विवृद्धितब्रीहौ तस्यादावेव लक्षयेदिति ।

विवृद्धिता ब्रीहयो याभ्यान्तौ ब्रीहिमर्दनन्तयो र्यथाव-
स्थितरूपज्ञानार्थम् एवं शोधितयोर्ब्रूणादिचिह्नेषु तत्सु प्राक्-
स्थितत्वज्ञानार्थमलक्तादिरसेन तेषां चिह्नं कर्त्तव्यमिति
नारद आह ।

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्व्यसपदानि तु ।

तान्येव पुनराज्येद्वस्तौ विन्दुविचित्रिताविति ॥

तानि प्राक्कृतचिह्नानि पिण्डधारणानन्तरम् । ततः
प्राङ्गुविवाककृत्यं याद्ववल्का आह ।

करौ विष्टदितब्रीहे लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।

सप्ताश्वत्यस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् इति ॥

तावत्तावत्कृत्वः सप्तकृत्वः सूत्रेण वेष्टयेदिति तावदित्यस्य
क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्योक्तोऽर्थो मितक्षरायां, तावतां सू-
त्राणां समाहारस्तावत्सूत्रान्तेन सप्तभिः सूत्रैर्वेष्टयेदित्यर्थः ।
सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति वक्ष्यमाणनारदादिवचनसम्वादी-
प्रतिभाति तावच्छब्दः संख्याशब्दस्तेन समाहारे द्विगुः स्त्रीलिङ्ग-
त्वाभावाच्च न ङीप् द्विभुवनमिति वत् । सप्तकृत्यो वेष्टनन्तु
वचनालाभेऽपि शिष्टाचारतः कर्त्तव्यमिति मदनरत्ने वेष्टनञ्चा-
श्वत्यपत्रहस्तयोः सूत्रञ्च शुष्कमित्याह । नारदः ।

वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिरिति ।

अश्वत्यपत्राणि सप्तापि समानानि तथा च स्मृतिः ।

पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्यैः सप्तभिः समैरिति ।

शमीपत्रादीन्यप्यश्वत्यपत्राणामुपरि स्थापयेत् । तथा च स्मृतिः ।

सप्त पिण्डलपत्राणि शमीपत्रान्यथा क्षतान् ।

दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतान्यसेदिति ॥

पुष्पाणि च तत्र स्थापनीयानि । तथा च पितामहः ।

सप्तपिण्डलपत्राणि अक्षतान् सुमनोदधि ।

हस्तयोर्निःक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथेति ॥

सूत्रेणावेष्टनन्त्येति सुमनसः कुसुमानि । सूत्रेणेति
जातावेकवचनं यत्तु स्मृत्यन्तरम् ।

अयस्तप्तन्तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धः सप्तमे पद इति ॥

तदश्वत्थपत्राभावेऽर्कपत्रविधायकं ज्ञेयम् । अश्वत्थपत्राणां
पितामहप्रशंसावचनेन मुख्यतावगमात् ।

पिप्पलाज्जायते वक्त्रिः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।

अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निःक्षिपेद्बुध इति ॥

ततस्तप्तलोहपिण्डे प्राड्विवाकस्तत्राग्निमावाह्याग्निमभि-
मन्त्रयेत् । त्वमग्ने वेदा इत्यनेन मन्त्रेणेत्याह पितामहः ।

तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः ।

आवाहनन्तु देवानां कृत्वा पूर्वविधानवित् ॥

त्वमग्ने ! वेदाश्चत्वारस्वश्च यज्ञेषु ह्रयते ।

त्वमुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥

जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् !

पापात्पुनार्सि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यते ॥

पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान् भव पावक ॥

अथ वा शुद्धभावेन शान्तो भव ऊताशनः ॥

त्वमग्ने ! सर्वभूतानां मन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव । जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि इति ॥

विष्णुस्तु । त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादि धर्मतस्त्रातुम-
र्हसि इत्यन्तं पितामहवचनवदेवाभिमन्त्रमाह । तदस्य मन्त्रस्य

समर्चनाभिमन्त्रेण साधनत्वं न तु विकल्पनेन प्रार्थनीयार्थस्य
शोध्यव्यक्तिविशेषनिष्ठतया प्रकाशनेन भिन्नकार्यत्वात् । पिता-
महेन एकवाक्यतया पठनाच्च । यत्तु ।

तृतीयतापे तप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम् ।
शृण्वन् मानवन्धर्मं लोकपालैरधिष्ठितम् ॥
त्वमग्ने ! सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखं ।
त्वमग्ने ! सर्वभूतानां हृदिस्थं वेत्सि चेष्टितम् ।
सत्यावृते च जिह्वायास्त्वत्तः समुपलभ्यते ॥
वेदादिभिरिदम्प्रोक्तं नान्यथा कर्त्तुमर्हसि ।
अनेनादाविदम्प्रोक्तं मिथ्या चेदमसौ वदेत् ॥
सर्वथा च यथा मिथ्या तयाग्निं धारयाम्यहम् ।
स एष त्वां धारयति सत्येनानेन मानवः ।
सत्यवाक्यस्य चास्य त्वं शीतो भव ऊताशन ! ॥
वृषावाक्यस्य चास्य त्वं दह हस्तौ च पांपिनः ।

इति नारदोक्तं मभिमन्त्रणं विष्णुपितामहाभ्यामुक्ते-
नाभिमन्त्रणेनैकार्थत्वाद्विकल्पते । तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति
न्यायात्, यदा नारदोक्ताभिमन्त्रणं क्रियते तदा तदनन्तरं
कर्त्तव्यमाह ।

स एव । अमुमर्थञ्च पत्रस्थमभियुक्तं यथार्थतः ।

संश्राव्य मूर्द्ध्नि तस्यैव अयदेयो यथाक्रियमिति ॥

पूर्वोक्ताभिमन्त्रणमन्त्रार्थं शिरसि निहितपत्रस्थमन्त्रार्थञ्च
संश्राव्य तत्पत्रं यथास्यानन्निधाय यथाय लोहपिण्डो देय
इत्यर्थः । यदा तु विष्णुपितामहोक्ताग्न्यभिमन्त्रणं क्रियते
तदा तस्मिन् कृते किं कर्त्तव्यमाह । पितामहः ।

ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।

सन्देशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निःक्षिपेदिति ॥

नियुक्तः प्राङ् विवाकः सन्देशेन तं लोहपिण्डं समुपादाय गृहीत्वा तस्य शोधस्य हस्तयोर्निःक्षिपेदित्यर्थः । निःक्षेपणात्-प्राक्ततपक्षद्वयेऽपि शोधः । अभिमन्त्रयेत् अभिमन्त्रितवतस्तस्य हस्तयोरुपरि लोहपिण्डं स्थापयेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

त्वमग्ने ! सर्वभूतानां मन्तश्चरसि पावक ! ।

साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥

तस्येत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोरुभयोरपि ॥

ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापनि पर्यालोच्येत्यर्थः ब्रूहि दर्शय इत्युक्तवन्तः । पूर्वोक्तमन्त्रेणाग्न्यभिमन्त्रणं कृतवतस्तस्य हस्तयोरश्वत्थपत्रादिसहितयोः सूत्रैर्वैष्टितयोरित्यर्थः । गृहीतलोहपिण्डस्य शोधस्य कर्त्तव्यमाह स एव ।

स तमदाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेदिति ।

अस्यार्थविवरणपुरःसरं विष्णुरपि । ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं समन्दद्यात् तं समादाय नातिद्रुतन्नच-विलम्बितं मण्डलेषु पदन्यासं कुर्वन् व्रजेत् । ततः सप्तममण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं पातयेदिति मण्डलेषु द्वितीयादि-मण्डलेषु सप्तमं मण्डलमतीत्य सप्तमं मण्डलमतिक्रम्य अष्टमं मण्डलं गत्वेति यावत् । भूमौ शुष्काभिनववृणपुञ्जान्वितायां नवमण्डलरूपायामित्यर्थः । वक्ष्यमाणकालिकापुराणवचनानु-रोधात् । नारदोऽपि ।

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राङ्निवाकसमीरितः ।

स्थित्वैकस्मिंस्ततोऽन्यानि व्रजेत्सप्तत्वजिह्वगः ॥

असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेदक्रुद्धः सोऽनलं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥

न मण्डलमतिक्रामेन्नचार्वाक् स्थापयेत्पदम् ।

मण्डलं चाष्टमंगत्वा ततोऽग्निं विहजेन्नर इति ॥

एकस्मिन् प्रथमे मण्डले । विहजेन्नवममण्डल इति शेषः ।

अतएव पितामहः ।

त्वरमाणो न गच्छेत्तु सुस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।

न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥

अष्टमं मण्डलङ्गत्वा नवमे निःक्षिपेद्बुध इति ।

नवमे मण्डले नूतनदृशसमन्विते अग्निविसर्गः कर्त्तव्यः ।

तथा च कालिकापुराणे ।

मण्डलानि तथा सप्त षोडशंगुलमानतः ।

तावदन्तरतो गच्छेद्भूत्वा नवदृशे क्षिपेदिति ॥

निःक्षेपानन्तरम्परीक्षकस्य कर्त्तव्यमाह नारदः । तस्यैव
मुक्तपिण्डस्य कुर्यात् करनिरीक्षणमिति शुद्धाशुद्धपरिज्ञा-
नार्थमिति शेषः । तत्राशुद्धिप्रत्यायकानि लक्षणानि स एवाह ।

पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।

मण्डलं रक्तसंकाशं यत्रान्यद्वाग्निसम्भवम् ॥

समविशुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्मव्यवस्थित इति ॥

यस्य करतलयोर्मध्ये यत्र कचिदग्निकारितं स्फोटाद्युप-
लभ्यते तमशुद्धं विजानीयादित्यर्थः । यस्य पुनर्नोपलभ्यते
स शुद्धो ज्ञेयः । अत एव विष्णुः ।

यो हस्तयोः क्वचिद्दग्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।

न दग्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नर इति ॥

दग्धादग्धसन्देहे नारद आह ।

यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।

व्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्त वारांस्तुमर्दयेत् ॥

मर्दिते यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनिश्चितः ।

शोध्यः शुद्धः स सस्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रममिति ॥

न विभाव्येते न निश्चीयेते । व्रीहियत्रयोर्मर्दने विकल्प-
माह पितामहः ।

ततस्तद्वस्तयोः प्रास्येद्व्रीहीन्वा यदि वा यवान् ।

निर्विशङ्केन तेषान्तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥

निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिन्तस्य विनिर्दिशेत् इति ।

प्रास्येत्प्रक्षिपेत् ।

निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धिन्तस्य विनिर्दिशेत् ।

निर्विकारे करतलद्वये स्थिते सायंकाले शोध्यस्य शुद्धिं
निर्दिशेदित्यर्थः । केचिन्निर्विकारो यदा हस्त इति पठान्ति
तन्मते मर्दनानन्तरमेव शुद्धिरवधारणीया । सायंकाललक्षण-
कालबोधकचनाभावात् । ननु दिनस्यान्त इति पाठे सुक्ताग्निं
मृदित व्रीहि रित्यादियाज्ञवल्कावचनेन विरोधः । तत्रा-
नन्तर्यवाचिका प्रत्ययस्य सुक्तेति प्रयोगेन कृतव्रीहिमर्दनयोः
कार्योर्विकारस्यादर्शने तप्तलोहपिण्डन्यामानन्तरमेव शुद्धे-
रवधारणीयत्वोक्तेरिति चेन्न । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल
इति पाणिनीयवचनेन क्ताप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचिणा धा-
रणात् । हरियोजनयागस्य संस्त्रावस्तुग्विमोक्षाथ्य तत्राधा-

नेन परिधिप्रहरणानन्तर्याभावेऽपि वेदे प्रहृत्य परिधीत् जुहो-
 तीतित्यत्र क्त्वाप्रत्ययदर्शनात् । लोकेऽपि उपवेशनक्रियान्तरव्य-
 वधानेन गमनस्य भोजनानन्तर्याभावेऽपि भुक्त्वा व्रजतीतिक्त्वा-
 दर्शनाद्यातीनानन्तर्यवाचकत्वं क्त्वाप्रत्ययस्य । किञ्च क्त्वाप्रत्य-
 यस्यानन्तर्यवचनत्वे वृहस्पतिसर्वाधिकरणविरोधः स्यात् । तत्रा-
 पि क्त्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालवचनत्वाभिधानात् । तथा हि । वाज-
 पेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिः सवेन यजेतेति श्रूयते तत्र संशयः । स किं
 वाजपेये शरदि वाजपेयेन यजेतेत्यनेन विहितो यः शरत्का-
 लस्तस्मिन् कर्त्तव्यः । आहोस्वित्स्वकाले वसन्ते कर्त्तव्यः । तत्र
 वृहस्पतिवचनस्यागमत्वं तावत्पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गं अङ्गिकाले
 अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यं इतरेषामङ्गानामङ्गिकालं मनुष्ठीयमा-
 त्वादिति पूर्वः पक्षः । राट्त्वान्तस्तु पूर्वकालवाचिक्त्वाप्रत्यये-
 न साङ्गे वाजपेये निवृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन वृहस्पति-
 सवस्य विहितत्वात् । यद्यङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात् । तदा
 क्त्वाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत नह्यङ्गिना-
 सह प्रयोक्तव्यानामङ्गानां वाजपेये निवृत्ते पश्चात् विधानं
 श्रुतम् । ततः प्रयोगेऽवश्यभाविनि सति स्व-स्व-चोदकप्रापिते
 काले तदनुष्ठानं युक्तम् । वृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविका-
 रत्वाद्वसन्तकालचोदकप्राप्तः वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि
 वाजपेयस्य विहितत्वाद्वृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत ।
 तथा च वाजपेये वृत्ते कर्त्तव्यो वृहस्पतिसवस्तदनन्तरं
 कालातिक्रमकारणस्यातिदेशकतस्य वसन्तकाललक्षणाङ्गोप-
 संहारस्य सत्त्वात् तदुत्तरवसन्तकाले कर्त्तव्यः । क्त्वापूर्वकाल-
 तायां स्मर्यते नानन्तर्ये ननु सर्वचामी पूर्वप्रधानाः पूर्वञ्जनयि-

तव्यं रहस्तु, पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमेव स्यादिति चेन्न । तस्यैवापूर्वस्थानेनातिप्राबल्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्नाङ्गिनः काले ऽनुष्ठानं किन्तु स्वकाल एवेति स्थितम् । तदनेन विरोधवारणाय पूर्वकालत्वमेवार्थः । तथा च न कोऽपि विरोध इति सर्वञ्च सुस्थम् । केषुचिन्निमित्तेषु पुनरग्निधारणं कर्त्तव्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति ।

यदा गच्छतोऽन्तराष्टममण्डलादर्वाक् पिण्डः पतति दग्धादग्धत्वे वा सन्देहस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थः । इदन्तु यदि हस्तयोर्न दाहस्तदा वेदितव्यम् । दाहेत्वगुद्धिरेव तथा च नारदः ।

यस्त्वन्तरा वा पतति दग्धश्च तद्विभाव्यते ।

पुनस्तं हारयेदग्निं स्थितिरेषा दृढीकृतेति ॥

हस्तयोरन्यत्र दग्धविभावेऽपि पुनर्धारणं कार्यमित्याह । कात्यायनः । प्रस्खलत्यभियुक्तश्चेत् स्थानादन्यत्र दह्यते ।

न तं दग्धं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेदिति ॥

भूयोऽपि पुनरपीत्यर्थः । इत्यग्निविधिः । अथ जलविधिस्तत्र पितामहः ।

तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम् ।

मण्डलं धूपदीपाभ्यां कारयेच्च विचक्षणः ॥

शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैणवञ्च धनुस्तथा ।

मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत् इति ॥

धूपदीपाभ्यां शरान् संपूजयेदित्यन्वयः । जलसमीपे

संस्कृतायाम्बुवि मण्डलं कृत्वा तत्र शरादिकं संपूज्य प्रयोगा-
रम्भः कार्य इत्यर्थः । धनुषः प्रमाणमाह नारदः ।

क्रूरन्धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।

मन्द पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिरिति ॥

सप्तशतं सप्ताधिकशताङ्गुलम् । एव षट्शतं पञ्चशतञ्च ।

लक्ष्यस्थानञ्च स एवाह ।

मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।

हस्तानान्तु शते साद्रे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणाः ।

न्यूनाधिके तु दोषः स्यत् क्षिपतः सायकांस्तथेति ॥

शराश्चा नायसाग्रा वैष्णवाश्च कर्त्तव्या इत्याह कात्यायनः ।

शरांश्चानायसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।

वैष्णुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेदिति ॥

क्षेप्ता च क्षत्रियस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा कार्य इत्याह ।

पितामहः । क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा ।

अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिरिति ॥

शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रिततोरणं मण्डलं समीपे कार्यमित्याह ।

नारदः । गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।

कुर्वीत कर्णमात्रन्तु भूमिभागे समे शुचाविति ॥

उपादेयानुपादेय जले विविनक्ति पितामहः ।

स्थिरे तोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके ।

तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्य वर्जिते ॥

देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन् कुर्याद्विशोधनम् ।

आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च ।

आविशेदमले नित्यमूर्मिपङ्कविवर्जिते ॥

ग्राहिणि ग्राहाख्यजलजन्तु युक्ते । आहार्यं नद्यादित
आहत्य महति कटाहादौ आहत्य स्थापितम् । नारदः ।

नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च ।

ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात्पुंसां निमज्जनमिति ॥

नातिवेगासु अतिवेगासु अवस्थित्ययोग्यासु । विष्णुः । पङ्क-
शैवालदुष्टग्राहमतस्य जलोकादिविवर्जिताम्भसि इति । तत्र
उदके प्राङ्बिवाको वरुणं पूजयेदित्याह । स एव ।

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।

वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहित इति ॥

ततो दृढकायः कश्चित्पुरुषो नाभिमात्रजले स्थापनीय
इत्यपि स एवाह ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागह्वेष-विवर्जितः ।

नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थानुवद्धली ॥

तस्योऽप्रतिसंगृह्य निमज्जेदभिशापवानिति ॥

पितामहोऽपि । स्थापयेत्प्रथमन्तोये स्तम्भवत्पुरुषं नृपः ।

आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणमिति ॥

स्तम्भवत्पुरुषं स्तम्भसमन्वितं पुरुषं कारिणं दिव्यकारिणं
शोधयामिति यावत् । अनेन पुरुषेण यज्ञियद्वज्जजातां धर्म-
स्थूणामवष्टभ्य स्थातव्यं तथा च स्मृतिः ।

उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद्धर्मस्थूणां प्रगृह्य चेति ।

ततः प्राङ्बिवाको धर्मवाहनादिहोमान्तं कृत्वा शोध-
शिरसि च पत्रारोपणं विधाय जलाभिमन्त्रणं कुर्यात् । तथा
च पितामहः ।

ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलञ्चानुमन्त्रयेदिति ।

देवतावाहनं पूर्वोक्तस्य सकलदिव्यसाधारणस्य प्रतिज्ञा-
पत्रबन्धनान्तस्य कर्मजातस्योपलक्षणम् । सलिलग्रहणं सलिल-
देवताभूतस्य वरुणस्याप्युपलक्षणम् । जलाभिमन्त्रणमन्त्रं
विष्णुराह ।

त्वमम्भः । सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेवाम्भो । विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिषक्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं सशयादस्माद्धर्मतस्मात्तु मर्हसि इति ॥

पितामहोऽपि । तोय । त्वं प्राणिनां प्राण ! हृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।

शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।

अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे इति ॥

अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पतुल्यार्थत्वात् । वरुणाभिमन्त्रण-
मन्त्रः शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितः । महसञ्च त्वमेव वरुण । उभयोः
प्रतिष्ठितस्त्वयि सत्यन्वित्त्वेनैव वरुण । त्वमेव तद्ब्रूहि वरेण्य ।
तदादि शक्वेति । नारदोऽपि ।

सत्यानृतविभागस्य तोयाग्निस्यष्टकृत्तमौ ।

अज्ञश्चाग्निरभूद्यस्मात् तस्मात्तोये विशेषतः ॥

क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्द्रुषितानां निशोधनम् ।

तस्मात्सत्येन भगवन् । जलेश । त्वात्तु मर्हसि इति ॥

अनयोरपि विकल्पः । ततः प्राङ्मुखादेवाभिमन्त्रिते ज-
ले शोध्यं प्रवेशयेदित्याह कालिकापुराणे व्यासः ।

त्वाह्येनं वरुण ! त्वञ्च अस्मादेवाभिशापतः ।

शुद्धश्चेदति कारुण्यादभिमन्त्र्य जले क्षिपेदिति ॥

त्वाह्येनमित्यादिनाऽतिकारुण्यादित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य-

जले पुरुषं प्रवेशयेदित्यर्थः । अयञ्च मन्त्रः पूर्वोक्तेन जलाभि-
मन्त्रेण वैकल्पिकः । शोधोऽपि कृताभिमन्त्रणो जलं प्रवि-
शेत् । तथा च याज्ञवल्काः ।

सत्येन मामभिरक्ष त्वं वरुणो त्वभिशाप्यकम् ।

नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरुजलं विशेत् इति ॥

हे वरुण ! मां त्वं सत्येनाभिरक्षेत्यनेन मन्त्रेण कसुदकं
अभिशाप्य अभिमन्त्र्य नाभिदघ्नोदकस्थस्य नाभिप्रमाणोदकस्थ-
तस्य पुरुषस्योरु गृहीत्वा शोधो जलं विशेत् । जले निमज्जे-
दित्यर्थः । ततः पूर्वोक्ते लक्ष्यस्थाने शरत्रयं प्रक्षिपेदित्याह ।
वृहस्पतिः । अशु प्रवेश्य पुरुषं प्रेषयेत्सायकत्रयमिति ।

कालविशेषे देशविशेषे च शरप्रक्षेपनिषेधमाह स एव ।

दूषून् निःक्षिपेद्विद्वान्मारुते वाति वै भृशम् ।

विषमे भूपदेशे च वृक्षस्थाणु समाकुले ।

तृणपुच्छलतावल्ली पङ्कपाषाणसंयुत इति ॥

तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्काः ।

समकालमिषुं सुक्तमानीयान्यो जवी नरः ।

गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति अयमर्थः । त्रिषु शरेषु सुक्तेषु एकौ वेगवान् मध्यम-
शरपातस्थानंगत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति अन्यस्तु पुरुषो वेग-
वान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले तिष्ठति । एवं स्थितायां
तृतीयस्यां करतालिकायां शोधः नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य
पुरुषस्योरु गृहीत्वा निमज्जति । तत्समकालमेव तोरणमूल-
स्थितोऽपि द्रुततरं मध्यमशरपातस्थानङ्गच्छति शरग्राही च

तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरन्तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं शोध्यं यदि
न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति तथा च कात्यायनः ।

क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकमिति ।

एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन ।

शरान्तुश्चापि कर्तुं च समङ्गमनमज्जनम् ।

गच्छेत्तोरणमूलन्तु लब्धस्थानञ्जवी नरः ॥

तस्मिन् गते द्वितीये तु वेगमादाय सायकम् ।

गच्छेत्तोरणमूलन्तु यतः स पुरुषो गतः ॥

आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जलम् ।

अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् इति ॥

नारदोऽपि । शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जव समन्वितः ।

गच्छेत्परमथा शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥

मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।

प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥

अग्रे पितामहवदेव क्वचित्पितामहवाक्यमपि शरप्रक्षेप-

णादि नारदवदेव वदन्ति । त्रिषु मुक्तेषु मध्यमः शरो ग्राह्यः ।

तथा च स्मृतिः ।

तेषाञ्च प्रेषितानाञ्च शराणां शास्त्रचोदनात् ।

मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसेति ॥

तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यो न सर्पणस्थानात् ।

तथा च पितामहः । शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणन्तु विवर्जयेत् ।

सर्पन् सर्पन् शरो यायादूरादूरतरं यत इति ॥

स्थानान्तरगमने चाशुद्धिः तथा च नारदपितामहौ ।

अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्याप्यदर्शनात् ।

स्थानाद्वा न्यत्र गमनं यस्मिन् पूर्वं निवेशित इति ॥

एकाङ्गस्यापि दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण । तथा च
कात्यायनः ।

शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णो नापि नासिका ।

अश्लु प्रवेशने यस्य शुद्धन्तमपि निर्दिशेत् इति ॥

इत्युदकविधिः । अथ विषविधिः । तत्र नारदः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।

यस्मिन् काले यथा देयं यादृशं परिकीर्तितम् ॥

यावन्मात्रं समुद्दिष्टं धर्मतत्त्वानुवेदिभिः ।

तोलयित्वेष्वितं काले देयमेतद्विभागमे ॥

नापराह्णेन मध्याह्ने सन्ध्यायाञ्च विवर्जयेत् ।

शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धवर्णं रसान्वितम् ॥

अकृत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतञ्च यत् ।

वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः ॥

हेमन्ते सा सप्त यवा शरद्वल्पा ततोऽपि हीति ।

हिमागमे हेमन्तशिशिरयोः शार्ङ्गं शृङ्गोद्भवम् । हैमवतं
हिमालयोद्भवम् । हेमन्त इति हेमन्तशिशिरयोर्ग्रहणम् ।

हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति श्रुतेः । वसन्तस्य सर्वसाधारण-
त्वात् । तत्रापि सप्त यवाः शरदि ततोऽप्यल्पा षट् यवेत्यर्थः ।

वत्सनाभोऽपि ग्राह्य इत्याह पितामहः ।

यवाः सप्त प्रदातव्याः शुचिहेतोर्न संशयः ।

शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य चेति ॥

यवाः सप्तेति शीतलकालविषयं ।

रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषन्देयं सुशीतलमिति ।

पूर्वोदाहृतवचनात् । वज्र्यविषमाह पितामहः ।

चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् इति ॥

नारदोऽपि । भृष्टञ्च चारितञ्चैव धूपितं मिश्रितन्तथा ।

कालकूटमलावुञ्च विषं यत्नेन वर्जयेत् इति ।

वत्सनाभस्वरूपमाह कात्यायनः ।

वत्सनाभनिभम्पीतं वर्णज्ञानेन निश्चितम् ।

शुक्तिशृङ्गाकृत्तिभङ्गे विद्यात्तद्वत्सनाभकम् ॥

मकक्षीरसमायुक्तं स्वच्छं कुर्वीत तत्क्षणात् ।

वाह्यमेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैरिति ॥

शार्ङ्गस्वरूपमाह स एव ।

अजाशृङ्गनिभं श्यामं सुपीतं शृङ्गसम्भवम् ।

भङ्गे च शृङ्गवेराभं ख्यातन्तच्छार्ङ्गिणं विषम् ॥

रक्तस्यमसितं कुर्यात्काठिनञ्चैव तत्क्षणात् ।

अनेन विधिना ज्ञेयं विषन्दिव्यं विशारदैरिति ॥

शृङ्गवेराभम् आर्द्रकतुल्यम् । भङ्गे आर्द्रकतुल्यं सुपीत-
मित्यन्वयः । शार्ङ्गिणं शृङ्गिणां सम्बन्धि । इत्यनपत्य इति
प्रकृतिवद्भावात् टिलोपः । यद्रक्तस्यन्तल्लक्षणाद्रक्तमसितं कुर्या-
दिति सम्बन्धः । विषञ्च घृतशुतन्देयमित्याह नारदः ।

विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागहीनन्तु शोध्ये दद्यात् घृतशुतमिति ॥

पलञ्चात्र चतुःसुवर्णिकन्तस्य षष्ठोभागो दश माषा दश यवाश्च
भवन्ति । त्रियवन्त्वेककृष्णालम् । पञ्चकृष्णालको माष इत्येको-
माषः । पञ्चदश यवा भवन्ति । पञ्चदशानां माषाणां-यवाः सा-

द्विशतं भवन्ति । पूर्वे च दश यवा इति षष्ठ्यधिकशतं यवाः
पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्विशतितमो भागोऽष्टौ यवाः तस्या-
ष्टमभागहीनः एकयवहीनः तं विंशतितमम्भागं सप्तयवं
ष्टतश्रुतन्दद्यादित्यर्थः । ष्टतश्च विषात्त्रिंशद्गुणं ग्राह्यमित्यप्याह
नारदः ।

पूर्वाह्णे शीतले देशे विषन्देयन्तु देहिनाम् ।
ष्टतेन योजितं स्रक्ष्णं पिष्टन्त्रिंशद्गुणात्तितम् ॥
कात्यायनोऽपि । पूर्वाह्णे शीतले देशे विषन्देयन्तु देहिनाम् ।
विषेण योजितं स्रक्ष्णमिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितमिति ॥

एतच्च विषं सोपवासेन प्राङ्दिवाकेन पूर्वोक्तदिव्यदेशे
काले देवद्विजसन्निधौ शिवपूजां कृत्वा तत्पुरतो विषं स्थाप-
यित्वा धर्मावाहनादिशोधयिरसि प्रतिज्ञापत्रन्निधाय विष-
मभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखाय उदङ्मुखेन प्राङ्मुखेन वा दे-
यमित्याह नारदः ।

दद्याद्विषं सोपवासो देवब्राह्मणसन्निधौ ।
धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समग्रहित इति ॥
अभिमन्त्रणमन्त्रमाह विष्णुः ।

विषत्वाद्विषमत्वाच्च क्रूरत्वात्सर्वदेहिनाम् ।
त्वमेव विष ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिगस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्मात्तु मर्हसीति ॥
नारदोऽपि । विष ! त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

शोधयैनं नरं पापात्मत्येनास्यामृतम्भवेति ॥

अनयोरेकार्थाद्विकल्पः । शोधयस्याभिमन्त्रणमन्त्रमाह
याज्ञवल्क्यः ।

विष ! त्वं ब्रह्मण पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्वास्मादभीशापात्मत्येन भव मेऽमृतम् ॥

इति पितामहोऽपि ।

दीयमाने करे कृत्वा विषन्तु परिशापयेत् ।

विष ! त्वं ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतम्भव ।

अनयोरपि विकल्पः । अभिमन्त्रणानन्तरकर्त्तव्यमाह या-
ज्ञवल्क्यः ।

एवमुक्त्वा विष शार्ङ्गं भक्षयेद्विमशैलजमिति ।

शुद्धिप्रकारमाह वृहस्पतिः ।

विधिदत्तं विषं येन जीर्णमन्त्रौषधैर्विनां ।

स शुद्धः स्यादन्यथा तु दण्डो दाप्यश्च तद्वनमिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

यस्य वेगैर्विना जीवेच्छुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् इति ।

वेगो नामधातोः धात्वन्तरप्राप्तिः । धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्वि-
षवेग इति स्मृत इति वचनात् । धातवश्च त्वगादयः सप्त त्वग-
सृष्ट्यांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव इति वचनात् । विष-
वेगाश्च सप्त तेषां लक्षणानि विषतन्त्रे दर्शितानि ।

वेगो रोमाञ्च माद्यो रचयति विषजः स्वेदवत्कोपशोषौ ।

तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ।

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गञ्च हिकाम् ।

पष्ठो निःश्वासमोहो वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्येति ।
शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः । अतएव पितामहः ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पूरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।

कुहकादि भयाद्राजा धारयेत् कुहकारिणम् ॥

औषधीं मन्त्रयोगांश्च मणीनय विषापहान् ।

कर्तुः शरीरसंस्थाञ्च गूढोत्पन्नान् परीक्षयेदिति ॥

दिनान्तपर्यन्तं विषवेगराहित्ये शुद्धिरवधारणीयेत्याह
विष्णुः । विषवेगकृत्मातीतं सुखेन यदि जीर्यते ।

विशुद्धमिति तं ज्ञात्वा दिवसान्ते विमर्जयेत् ॥

पितामहोऽपि ।

भक्षिते यदि सः सुस्थो मूर्च्छाच्छर्दिर्विवर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् इति ॥

नारदोऽपि । छाया निवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनम् ।

विषवेगकृत्मातीतः शुद्धोऽसौ मनुरब्रवीत् इति ॥

मिताज्जरायान्तु ।

पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति स शुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति ॥

नारदवाक्यं पठित्वा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं
क्रियते तावत्कालनिर्विकारश्चेच्छुद्धः अनन्तरन्तु चिकित्स-
नीयः । यानि तु दिनान्तावधिबोधकानि पितामहादिवच-
नानि तान्यल्पमात्रविषयाणीत्युक्तम् । इति विषविधिः ।
अथ कोशविधिः । तत्र नारदः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्धिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।

सशूकस्याऽव्यसनिनः कोशपानस्विधीयते ॥

इच्छतः अदधानस्य देवब्राह्मणसन्निधाविति ।

सशूकस्य असत्येन दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य कोश-
पानम् । उग्रदेवतास्नानोदकपानं देवतास्नानोदकञ्च प्रसूति-
तयं ग्राह्यमित्याह विष्णुः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानो-
दकात्प्रसूतितयम्पिवेदिदम्यथा न कृतमिति व्याहरन् देवताभि-
मुख इति । याज्ञवल्क्येऽपि ।

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।

संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलान्तु प्रसूतितयमिति ॥

उग्रान्देवान्दुर्गादित्यादीन् । तेषामन्यतमं देवं प्राङ्म-
वाकः सोपवासो गन्धपुष्पादिभिः समूज्य स्नापयित्वा तत्स्ना-
नोदकं दिव्यदेशन्नरोदित्यर्थः । नीत्वा च तत्र निधाय धर्मा-
वाहनादि शोध्यशिरसि पत्वारोपणान्त सर्वदिव्यसाधारणवि-
धिस्विधाय देवतायतनसमीपे मण्डलञ्च विधाय तत्र शोध्यं
प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तमसत्येनैतद्विव्यकरणेऽनिष्टं संश्राव्य-
जलविधावुक्तेन तोयत्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिना मन्त्रेणाभि-
मन्त्र्य पूर्वनिहितोदकात् प्रसूतितयं पाययेत् । शोध्यञ्च जल-
विधावेवोक्तेन सत्यावृतविभागस्येत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य-
पिवेत् । तथा च नारदः ।

तमाह्वयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसूतितयमिति ॥

पितामहोऽपि ।

प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्वयम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन स्नानमात्रं चिर शुचिमिति ।
 कारिणं दिव्यकारिणं शोधयामिति यावत् । पूर्वोक्तेन
 सकलदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेनेत्यर्थः । नारदोऽपि ।
 अर्चयित्वा तु तं देव प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।
 एनश्च आवयित्वा तु पाययेत्प्रसृतित्वयमिति ॥
 एनः पापम् । तच्च तत्प्रलापाभिधानमुखेन तेनैव दर्शितः ।
 स्वेच्छयायः पिवेत्कोशन्न क्वचिद्दूषितो नरः ।
 न संवदेन्नरो लोभात् क्षत्री भवति दुर्मतिः ।
 जानानः कामकारेण कोशम्पीत्वा विसवदेत् ॥
 दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायत इति ॥
 सशिरस्कोऽभियोगे अभियोक्तुः आव्यमनिष्टमप्याह सएव ।
 बलत्कोशं हि यो दत्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
 स विनाशी भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्धतीति ॥
 एवं यस्य कस्य चिदुग्रदेवस्य स्नानोदक्रमाहृत्य कोशानु-
 ष्ठाने प्राप्ते नियमार्थमाह पितामहः ।
 भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलमिति ।
 समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
 दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
 भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेदिति ॥
 उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाय-
 येत् । तथा च कात्यायनः ।
 स्वल्पेऽपराधे देवाणां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् ।
 पाप्योविकारे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथेति ॥

पायः पाययितव्यः । नियम्यो दण्डः । आयुधग्रहणं
ताम्रादिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्यपलक्षणम् । अतएव वृह-
स्पतिः । यज्ञतः सोऽभियुक्त स्यात्तदेवायुधमण्डलम् ।

प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रहृतित्वमिति ॥

अत्र विशेषमाह पितामहः ।

दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।

अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि त्विति ।

कृतकोशपात्रस्य किं तत्कात्रमेव शुद्धिर्नेत्याह कात्यायनः ।

अथदैवविसंवदा स्निग्धमाहन्तु दापयेत् ।

अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेवचेति ॥

दैवविमत्वाद् दैविकव्याधुद्भवः । दैविकं व्याध्यादयोऽपि
स एव दर्शयति ।

ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपीडनम् ।

नेत्ररुग्भालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

शिरोरुभुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणामिति ॥

शुद्धिकालावधि विष्णुरयाह ।

यस्य पश्येद्विसप्ताहात् विसप्ताहादथापि वा ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥

तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विवर्जयेत् ।

दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्धार्मिको नृप इति ॥

पितामहोऽपि । त्विरात्मात्मनरात्माद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।

वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स्नं तु मानवः ॥

तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावनेति ॥

तद्रोगादिवैकृतं कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव
स पापकृदिति न किन्तु तदीय सर्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि
कस्यचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः । अतएव वृहस्पतिः ।

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्त्तिर्न प्रजायते ।

पुत्रदारधनानाञ्च स शुद्धः स्यान्न संशय इति ॥
याज्ञवल्क्योऽपि । अर्वाक्चतुर्दशादङ्गो यस्य नो राजंदैविकम् ।
व्यसनञ्जायते घोरं सशुद्धः स्यान्न संशय इति ॥

एतेषाञ्च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमह-
न्वाभ्यां व्यवस्था ज्ञातव्या अवधेरुर्द्धन्तु रोगाद्युद्भवेऽपि न परा-
जयः । तथा च नारदः ।

ऊर्द्धं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमादिति ॥

अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् । कृतकाल-
व्यतिक्रमहेतोरभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वा-
श्रयणे चतुर्दशरात्रादूर्द्धमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः एवं
त्रिरात्र सप्तरात्रात्प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ न पराजय इति सि-
द्धम् । इति कोशविधिः । अथ तण्डुलविधिः । तत्र पितामहः ।

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितम् ।

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति त्रिनिश्चय इति ॥

चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् । तदूर्द्धार्द्धस्य तण्डुला इति
धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात् । पूर्वैर्द्वयैर्त्कर्त्तव्यं तत्स एवाह ।

तण्डुलान् कारयेच्छृक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादिपूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानत इति ॥

शुचिः प्राङ्निवाकः सूर्यस्थाने धर्मावाहनादिहोमान्तं
सर्वदिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान्
शालितण्डुलानां भाव्य रात्रावेव कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्यन्तं
स्थापयेदित्यर्थः । स्नानोदकं देवताया इत्याह । कात्यायनः ।

देवतास्नानपानीयं दिग्धतण्डुलभक्षणे इति ।

प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह ।

प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखायत्विति ।

कारिणे शोध्याय । देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः । भक्षणञ्च
सोपवासेन सूर्यालयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह वृहस्पतिः ।

सोपवासः सूर्यग्रहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति ।

शोध्यानुष्ठेयमनुवादव्याजेन दर्शयति पितामहः ।

प्राङ्मुखोपोषित स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ।

तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्तत इति ॥

भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा । हेतुमतोऽणिजन्तस्य भक्षे-
रयं प्रयोगः । पत्रे विशेषं स एवाह ।

भुर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्यत्विति ।

शुद्धशुद्धवधारणोपायं स एवाह ।

शोणित दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ।

गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् इति ॥

वृहस्पतिरपि ।

शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभागिति ।

कात्यायनोऽपि ।

शुक्ल निष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्यो शुचिरन्यथेति ।
इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः । तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायसम्पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलखातन्तु ऋण्मय वापि मण्डलम् ॥

कर्षषोडशांशप्रमितं मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्तुलमिति
यावत् । एतादृशं पात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेदित्याह स एव ।

पूरयेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्तु तत् ।

सुवर्णं माषकन्तस्त्रिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन तप्तमाषकमुद्धरेत् इति ॥

सुवर्णं माषकङ्कर्षषोडशांशप्रमाणम् । सुवर्णग्रहणं कूप्य-
मापनिवृत्त्यर्थम् । तप्तमाषपरिमितं हिरण्यं ताम्रं वा पिण्डी-
कृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभि-
रित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्धरणम् । प्राङ्मुख केन घृततैल-
योस्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपचारोपणान्तं
सर्वसाधारणं कर्म विधाय त्वमग्ने ! वेदाश्चत्वार इत्यादिना
अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रेणाभिरुन्म्य कारयितव्यं शोध्यस्तु
याज्ञवल्क्योक्तेन त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादिरुन्मेणाभिरुन्म्य
तप्तमाषमुद्धरेत् । अतएव बृहस्पतिः ।

समुद्धरेत्तैलघृतात्सुतप्तात्तप्तमाषकमिति ।

कल्पान्तरमाह स एव ।

सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे ऋण्मयेऽपि वा ।

गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥

सौवर्णीं राजतीं ताम्बीमायसीं वा सुशोभनाम् ।

सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥

भ्रमद्दीचितरङ्गाद्यो ह्यनखस्पर्शगोचरे ।

परीक्षेदार्द्रपर्णेन चरुकारं स घोषकमिति ॥

ततः प्राङ्मुखो धर्मावाहनादिपचारोपणान्तं साधारणं कर्म कृत्वा घृतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः ।

ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।

परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु ॥

इह पावक ! पाप त्वं हिमशीतोऽशुचौ भवेति ॥

ततः प्राङ्मुखः शोध्येन त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा मुद्रिकां ग्राहयेदित्याह स एव ।

उपोषितन्ततः स्नातमार्द्रवाससमागतम् ।

ग्राहयेन्मुद्रिकां तान्तु घृतमध्यगतन्तथा ॥

प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षका इति ॥

अत्र तर्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्यं तस्याः परीक्षाभिधानात्पक्षद्वयेऽपि शुद्धवधारणोपायं बृहस्पतिराह ।

कराग्रं योऽनुधुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।

शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथेति ॥

कालिकापुराणेऽपि । न धुनेयुः कराग्रन्तु यस्य रक्तं न जायते ।

विस्फोटाद्यैस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य चोन्नितमिति ॥

रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य कराग्रं विस्फोटाद्यैरुद्गीतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि ।

यस्य विस्फोटका नस्युः शुद्धोऽसौ न्यथा शुचिरिति ।

इति तप्तमाषविधिः । अथायसविधिः ।

आयसं द्वादशपलङ्गुटितम्फालमुच्यते ।

अष्टङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतमिति ।

एवं विधं फालमप्रतिष्ठितेऽग्नौ प्रक्षिप्य प्राङ् विवाको धर्मावाह-
नादिशोध्यशिरःपन्नारोपणान्तं साधारणं कर्मवृत्त्या त्वमग्ने
इत्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणाभिमन्त्र्य शोध्येन त्वमग्ने सर्वभूताना
मित्यादिना प्रागुक्तमन्त्रेणामन्त्रणं कारयित्वा लेहयेत् ।

तथा च स एव । अग्निवर्णं ततश्चौरस्निह्या लेहयेत्सकृत् ।

न दग्धश्चेच्छुद्धिमियदन्यथा तु स हीयत इति ॥

इति फालविधिः । अथ धर्मजविधिः । तत्र पितामहः ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति ॥

साक्षाभियोगेषु याचमानानामित्यर्थाभियोगेषु प्राय-
श्चित्तार्थिनां नृणामिति पातकाभियोगेषु एतद्विव्यं भवतीति
सूचितम् । धर्माधर्मप्रकारमाह स एव ।

राजतङ्कारयेद्धर्ममधर्मं सीमकायसम् ।

लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मो सितपुष्पवृक् ।

एव विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन सदा वापि पिण्डौ कार्थ्यौ समन्ततः ।

सृङ्गाण्डके उपहृते स्याप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ।

आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥

धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापदकं लिखेत् ।

यदि पाप विमुक्तोऽहं धर्मस्वायातु मे करे ॥

इतिमन्त्रं विशोध्य ब्रूयात् । अहमिति मन्त्रलिङ्गात् ।

वृहस्पतिरपि । पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥

आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन षट्पिण्डान्तरितौ ततः ॥

समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।

ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीतानुयाचितः ॥

धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् सपूज्यश्च परीक्षकै रिति ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्माप्रगामयथोवयमित्यादि सूक्तपठित
ऋङ्मन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः । ते च
शारदातिलके उक्ताः ।

पाशाङ्कुशपट शक्तिर्वाणीविन्दुविभूषितः ।

पाद्याः सप्त सकारान्ताः व्योमसत्येन्दुसंयुतम् ॥

तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततो मुख्यपदम्भवेत् ।

प्राणा इति वदेत्पञ्चादिहप्राणस्ततःपरम् ।

असुख्य. जीव इह तु स्थितो मुख्यपदम्भवेत् ।

सर्वेन्द्रियाण्य सुख्यं ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ।

ओत्र प्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् ।

तिष्ठन्त्वग्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ।

प्रत्यसुख्यपदात्पूर्वं पाशाद्यानिप्रयोजयेत् ॥

प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रोमनीषिभिरिति ।

इति धर्मजविधिः ।

अथ शपथ विधिः ।

तत्र मनुः । महर्षिभिश्च देवैश्च कार्याथं शपथाः कृताः ।

वसिष्ठश्चापि शपथं शपथैर्जवने नृप इति ॥

नारदोऽपि । शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ।

वसिष्ठः शपथं लेभे यातुधाने तु शब्दितः ॥

महर्षयस्त्वथेन्द्रश्च पुष्करार्थेनिबोधिताः ।

शेषुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये इति ॥

शपथे विशेषमाह । मनुः ।

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियैर्वाहनायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैश्वं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति ॥

व्याख्यातमेतत् पूर्वमेव । वृहस्पतिरपि ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः मुनिभिः स्वल्पकारण इति ।

पुत्रदारादीनां शिरःस्पर्शः कार्यः । तथा च मनुः ।

पुत्रदारस्य चाप्येनं शिरासि स्पर्शयेत्पृथक् इति ।

स्पर्शनञ्च दक्षिणकरेण कुर्यात् । तथा च कात्यायनः ।

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्त्तुरङ्गं न त्रच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः कर इति ॥

शपथे कृते कियताकालेन शुद्धिरवधारणीयेत्याकाङ्क्षायां

शुद्धिप्रकारमाह स एव ।

आचतुर्दशकादह्णे यस्य नीराजदैविकम् ।

व्यसनञ्जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिरिति ॥

व्यसनमापत् घोरं अतिपीडाकरम् । अल्पस्य शरीरधर्म-

त्वात् । तच्च प्रागुक्तारोगादि अत्राक्तो दिवसस्य योऽयञ्च दुदे-
शभागस्तस्मादवाग्व्यसनं न जायते स शपथे शुचिरित्यर्थः ।
कर्त्तव्यस्य शपथस्य स्वल्पविषयत्वेन बद्धबधेरनुचितत्वात् ।

यमिदो न दहत्यग्नि रापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्त्तिमच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचि रिति ॥

मनुना शीघ्रमेव शुचेरभिधानाच्च मिथ्याशपथकरणे दोष-
माह यमः ।

कृत्वा मृषातु शपथं कीटस्य बधसंयुतम् ।

अनृतेन च युज्येत बधेन च तथा नरः ॥

तस्मान्न शपथं कुर्यान्नरो मिथ्याबधेऽपि तमिति ।

कीटस्येति यज्जन्तु बधेऽल्पदोषस्तस्योपलक्षणम् ॥

तेनात्यन्तानुपयुक्तकीटादीनामपि बधसंयुक्तः शपथोऽन-
र्थहेतुः तद्वदपापे न मृषा शपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः । यत्तु
सृष्टितत्वे प्राणिमात्रोपलक्षणमित्युक्तम् । तदयुक्तं ब्राह्म-
णादीनां प्राणित्वेन सग्रहान्मिथ्याशपथकरणे तद्वददोषजनि-
तमसङ्गात् । मनुरपि ।

न वृथाशपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरोबुधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेहच नश्यतीति ॥

अत्र शपथानामपि दिव्यत्वादुपवासादिसाधारणादि-
व्यविधिरत्वातिदेष्टव्यः । यत्तु सृष्टितत्त्वव्यवहारचिन्तामणिका-
राभ्यां शपथानान्दिव्यभेदेनोपन्यासाद्धटादिमध्ये परिगणना-
भावाच्च न दिव्येति कर्त्तव्यतया अतिदेश इत्युक्तम् । तद-
प्यसत् । पूर्वनारदादिवचनैः शपथानामपि दिव्यत्वस्योक्तत्वात् ।
धटादिपरिगणनवाक्यस्योपलक्षत्वेन व्याख्यातत्वाच्च । किञ्च

तदुक्तदिव्यलक्षणस्यापि सत्त्वाच्च त्वयापि तेषान्दिव्यत्वमङ्गी-
कर्त्तव्यम् अन्यथा तल्लक्षणमव्याप्तं स्यात् तस्मात् शपथानामपि
दिव्यत्वादस्यैव दिव्यधर्मातिदेश इत्यलम् । इति शपथविधिः
समाप्तः ।

इति श्रीमत्सुकलसामन्तचक्रचूडामणिमञ्जरीनीराजि-
तचरणकमलश्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूजश्रीमन्म-
हाराजमधुकरसाहसूनुश्रीमन्महाराजाधिराजचतुरुदधिवल-
यवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकरश्रीवीरसिंहदेवोद्यो-
जितश्रीहंसपण्डितात्मज श्रीपरशुराममिश्रसूनुसकलविद्यापा-
रावारपारीणधुरीणजगद्गारिद्रमहागजपारीन्द्र विद्वज्जन
जीवानुश्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमित्रोदयाभिधनिबन्धे व्यवहा-
रप्रकाशे प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥

एवं लौकिकालौकिकेषु प्रमाणेषु निरूपितेषु
प्रमेयाणि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते ।

तृतीये प्रकरणे तेषाञ्चोद्देशो व्यवहारभेदप्रदर्शनप्रस्तावे
कृणादानं ह्युपनिधिरित्यादि नारदवचनेन दर्शितः । मनुरपि ।

तेषामाद्यवृणादानं निक्षेपो स्वामिविक्रयः ।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादानं सविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुन्धर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति ॥

यद्यपि नारदवचने द्यूतप्रकीर्णकञ्चैवेत्यष्टादशपदान्युक्तानि । तथापि प्रकीर्णकपदेनोपयुक्तशेषाभिधानाद्राज्ञैव स्वाज्ञातिक्रमादौ परेण कृते प्रतिवादित्वमास्यापयन्निर्णेतव्यम् । यच्च ऋणादिषु पूर्वोक्तव्यवहारपदेषु नोक्तन्तत्सर्वं प्रकीर्णकमिति नारदेनैव तल्लक्षणकरणाद्यवहर्तृसम्बन्धनियमाभावान्मनुना प्रकीर्णकस्य व्यवहारपदत्वानुक्तिरिति ध्येयम् । द्यूताह्वययोस्तु अप्राणिपाशादिकृतत्वप्राणिमल्लक्षणमेषादिकृतत्वमात्रभेदादेकपदत्वविवक्षयाऽष्टादशसङ्ख्योपपादनीया । अन्यथोन विंशतिसंख्यत्वापत्तेः । यथा सपणक्रीडत्वेन तयोरभेदविवक्षयैक्यमुक्तन्तया पारुष्यरूपेण वाग्दण्डपारुष्ययोरप्येकविवक्षा सम्भवति तथापि तत्र विवक्षितं स्वतन्त्रेच्छस्य पर्यनुपयोगानर्हत्वात् मनुना द्विवचनप्रयोगान्नारदादिनिबन्धनेषु पृथङ्निर्देशाच्च ननु पारुष्यद्वयस्य वक्ष्यमाणसाहसविशेषत्वात्पदान्तरत्वाक्तिरयुक्ता सत्यम् । बलावष्टम्भेन क्रियमाणस्य तस्य साहसत्वं कुलक्षतस्य तु साहसलक्षणाभावात्पदान्तरत्वम् । तथाचाह नारदः । तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेष्यस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छलेन तु ॥

तस्येति पूर्वोक्तं साहसम्परावृष्टम् आधिरर्थाहरणद्वारा क्रियमाणः परस्य मानसः क्लेशः । पुंस्याधिर्मानसी व्यथेति कोशात् । स आक्रम्य बलावष्टम्भेन विधीयमानः साहसमित्य-

च्यते । कृत्वेन तु विधीयमान आधिः । स्तेयमित्युच्यत इत्यर्थः ।
नन्वनेन स्तेयस्य साहसार्द्धे दे पृथगुद्दिष्टस्य पारुष्यद्वयस्य सुतरा-
न्ततः स उन्नेतुं शक्य इत्यभिप्रायो नारदस्य तदुक्तं संग्रह-
कारेणापि ।

मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभं यदि ।

साहमानीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥

अन्यथा पुनर्यद्यप्रसभं कृतानि तदा यथाख्यानि स्वस्वाख्यानि
स्तेयस्त्रीसंग्रहणावाक्पारुष्यदण्डपारुष्यसञ्ज्ञकानि भवन्तीत्यर्थः ।
अतएव मनुना स्तेयस्त्रीसंग्रहणे अपि व्यवहारपदत्वेन साहसात्
पृथगुद्दिष्टे । नारदेन तु तयोः प्रायेण लोके च्छलेनैव क्रियमाण-
त्वात्पदान्तरत्वं स्फुटमित्यनुक्त्वा साहसत्वमस्फुटयति तदेवोक्तम् ।
वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोस्तु विपरीतम् । प्रायेण ते प्रसभमेव
क्रियमाणे लोके दृश्येते । कृत्वेन तु तयोः करणं साहस-
भेदापादकमस्फुटमिति तद्यक्तीकरणापत्तेरेव साहसात्पृथगुप-
दिष्टे । अतएव तेनाग्राणिग्राणि कृतत्वविशेषापुरस्कारेण
समाह्वयोऽपि द्यूतत्वेनैवोद्दिष्ट इति ध्येयम् । यद्यप्युपनिधि-
निक्षेपयोरपि तत्प्रकरणवच्छमाणरीत्यावान्तरभेदोऽस्ति ऽ-
थापि तमविवक्षितत्वान्मनुनारदाभ्यां पर्यायत्वेनैव द्वयं विव-
क्षितम् । एतयैव दिशा स्मृत्यन्तरयोरप्यविरोध उन्नेयः । एवं
व्यवहारपदानां प्रातिस्विकानि लक्षणानि तदवान्तरभेदाच्च
तत्तत्स्थाने व्यक्तीकरिष्यामः । बृहस्पतिः ।

पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रादितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षका इति ॥

यत्तु नारदेन । एवामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यत इत्युक्तम् ।
 यच्च कात्यायनेन । अष्टादशक्रियाभेदाद्भिन्नान्यष्टसहस्रम् इति ।
 तत्र क्रियाभेदात्साध्यभेदादित्यर्थः । तद्वयमप्यत्रान्तरभेदभूयस्वा-
 भिप्रायेण प्रकीर्णप्रकारप्राचुर्याभिप्रायेण चेत्यष्टादशत्वविधातः ।
 अतएवाष्टोत्तरशतसङ्ख्यात्वाष्टोत्तरसहस्रसङ्ख्यात्वयोरपि नारदका-
 त्यायनोक्तयोः प्रकारभूयस्त्वमात्र परत्वादविरोध इति व्यवहार-
 पदानामुद्देशः । एषां सामान्यलक्षणान्तु, स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्या-
 दि योगीश्वरवचनेन व्यवहारसामान्यलक्षणप्रस्तावप्रदर्शितेन
 प्रकटितम् । व्यवहारस्य चतुष्पाद्यवहारस्य पदं विषय इति
 योगव्युत्पत्त्यापि तदेव पर्यवस्यति । यत्तु बृहस्पतिना ।

पदाङ्गसहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताऽधुनेति ॥

विवादकारणत्वं लक्षणमुत्तरमपि विषयस्यापि कारण-
 त्वादविरुद्धमिति अथ क्रमशः ऋणादानादीनि* अष्टादशव्यव-
 हारपदानि निरूपयिष्यता प्रथमन्तावत् ऋणाख्यमाद्यं पद-
 निरूप्यते । बृहस्पतिः ।

पदाङ्गसहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विवादकारणान्याह पदानि शृणुतानि तु ॥

ऋणादानोद्ग्रहादीनि द्यूताह्वानान्तिकानि च ।

क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्त्वत इति ॥

तस्य सप्तविधत्वं दर्शयन् स्वरूपमाह । नारदः ।

ऋणन्देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति ॥

तत्राधमर्णे पञ्चविधम् । ईदृशमृणं देयम् ईदृशमदेयम् ।

अनेनाधिकारिणा देयम् । अस्मिन् समये देयम् । अनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णे द्विविधन्दानविधिरादानविधिश्चेति । एवं समुद्दितं सप्तप्रकारं यस्मिन्निवादविषये तद्व्यादानाख्य व्यवहारपदमित्यर्थः । तत्रेतेषां दानविधिपूर्वकत्वादादौ दानविधिरुच्यते । तत्र वृहस्पतिः ।

परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमहा ऋणन्दद्याद्वनी सदेति ॥

परिपूर्णं सृष्ट्विकमूलद्रव्यपर्याप्तम् । आधिर्बन्धकम् । तद्विषये विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । नन्वाधिबन्धयोरेकार्थत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात्कथं बन्धं वेत्युक्तिरित्याशङ्क्याह तत्र विवक्षितसम्बन्धशब्दस्यार्थमाह । नारदः ।

निक्षेपो मित्रहस्तस्थो बन्धो विश्वासकः स्मृत इति ॥

उत्तमर्णस्य विश्वासहेतुस्तन्मित्रहस्तस्थो निक्षेप एव बन्धशब्देनोच्यते इत्यर्थः । तत्रापि विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । लग्नकः प्रतिभूः । तथा चायमर्थः । उत्तमर्णः परिपूर्णमाधिं बन्धं वा समीचीनलग्नकं वाधमर्णहस्तलिखितं साक्षियुक्तं वा पत्रं गृहीत्वा ऋणन्दद्यादिति । ऋणशब्दसमानार्थकस्य कुसीदशब्दार्थप्रदर्शनव्याजेन तत्प्रयोजनमाह नारदः ।

स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयन्तेन वृत्तिः कुसीदिनामिति ॥

स्थानं मूलधनस्यावस्थितिः लाभो वृद्धिः । तन्निमित्ततत्प्रयोजनमित्यर्थः । कुसीदशब्दस्यावयवार्थेन्द्रश्यति ।

वृहस्पतिः । कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यं ऋणं ततः ।

कुत्सितात्सीदत इत्येते अधमर्णविशेषणे ॥

वृद्धिप्रकारान् स एवाह ।

वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यैः प्रकीर्तिताः ।

षड्विधान्यैः समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत इति ॥

षड्विधामे दात क्वचित्पाठः तत्र मे मते । तान् प्रकारान्
स एवाह । कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा ।

कारिता सशिखा वृद्धिर्भोगलाभस्तथैवचेति ॥

एतेषां स्वरूपमाह ।

कायिका कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता ऋणिना कृता ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

गृहान्तोषः फलं क्षेवाद्भोगलाभः प्रकीर्तित इति ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहन-
वाहनादिकं कर्मवृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः ।
तथा च व्यासः । दोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृतेति ।
मदनरत्ने तु भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहना-
दिकर्मरूपैर्भोगस्तत्सहिता या वृद्धिः सा कायिकेत्युक्तम् । मास-
ग्राह्या तु कालिका । प्रतिमासं लभ्या या वृद्धिः सा कालिके-
त्यर्थः । प्रतिमासं खवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मतेति नार-
दवचनात् । वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । वृद्धेरपि प्रतिमासं मूल्यभावेन
पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति
नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता । ऋणिनाऽधमर्णेन
स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः । वृद्धिः सा कारिता नाम-
खणिकेन स्वयं कृतेति नारदवचनात् । अधमर्णकारिता चैव

वृद्धिर्देयानो त्तमर्णकारिता । तथा च वृहस्पतिः ।

ऋणिकेण तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।

आप.कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ।

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चनेति ॥

उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं
कल्पिता कारिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरेवंविधा धनि-
केन कारिता दातव्येत्यर्थः ।

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।

प्रतिदिनलभ्यात्मशिखामावृष्ट्याच्छिखावृद्धिरिति व्यप-
दिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखासावृष्ट्यं वृद्धेरित्याकाङ्क्षायां
वृहस्पतिरेवाह । शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्त्तते ।

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति ॥

प्रत्यहं गृह्यत इति अधमर्णरतिश्रुतदिनसख्यया वृद्धि-
ग्रहणकालोपलक्षणम् । तथा च कात्यायनः ।

प्रतिकालन्ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृतेति ।

गृहान्तोषः फलं क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्त्तितः ॥

बन्धकीकृताङ्गुहान्निवासादिजनितः रुन्तोषः । क्षेत्रात्
शस्यादिफलञ्च भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार इत्यर्थः । गृहक्षेत्र-
ग्रहणं स्थावरात्मकभोग्याधेरूपलक्षणार्थम् ॥ अतएव कात्यायनः ।

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः ।

प्रयोगे यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यत इति ॥

यस्मिन्नुणादानप्रयोगे स्थावराधित्वेन परिकल्पिता या-
वृद्धिस्तत्र सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यत इत्यस्यार्थः ।

अपराकीर्दौ गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्रादिति पाठः ।

स्तोमो भाण्डक इति कल्पतरौ । शदः शस्यादिफलम् ।
वृद्धेः परिमाणन्दर्शयति मनुः ।

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्विचित्रविर्वर्द्धनीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्धुषिकः शते इति ॥

निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं
वार्धुषिको वृद्धार्थं गृह्णीयादित्यर्थः एतत्सम्बन्धकविषयम् ।
अतएव याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुः पञ्चक्रमन्यथेति ॥

सवन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः पणशते
प्रयुक्ते सपादः प्रतिमासस्वर्द्धत इत्यर्थः । अन्यथा बन्धकराहि-
त्ये वर्णक्रमान् ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतन्वर्थ्यं
भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इति द्वित्रिचतुःपञ्चा
अस्मिन् शते वृद्धिदीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । तद-
स्मिन् वृद्धायतलाभशुल्कोपदा दीयत इति कन् । तथा चाय-
मर्थः । बन्धकरहिते पणशतं प्रतिमासं ब्राह्मणात्पणद्वयं क्षत्रि-
यात् पणत्रयं वैश्यात्पणचतुष्टयं शूद्रात्पणपञ्चकं ग्राह्यम् ।
यत्तु मनुनोक्तम् । द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतान्धर्ममदुस्सरन्निति
तद्यवस्थितविकल्पविषयम् । अतएव व्यासः ।

सम्बन्धे भाग आशीतः षष्ठो भागः सलङ्गके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृत इति ॥

सम्बन्धे आधिसहिते । आशीतः अशीततमः । षष्ठः षष्ठि-
तमः । सलङ्गकः प्रतिभूः । निराधाने बन्धकरहिते । आधा-
नग्रहणं प्रतिभुवोरप्युपलक्षणम् । कल्पतरौ साष्टभाग इति

पठित्वा सलग्नके ॥ अशीततमो भागः । स्वकीयाष्टमभाग-
सहितो मामवृद्धिरित्युक्तम् ।

द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वश इति ॥ द्विकं
हौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन्मूलधने तत्तथा । एवं त्रिकाद्यपि सम-
मात्रं प्राप्य नाधिकम् ॥

विष्णुरपि । अथोत्तमर्णेऽधमर्णकाद्यथा दत्तमर्थं गृह्णीयात् ।

द्विकन्त्रिकञ्चतुष्कं पञ्चकं शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति ।
अधमर्णविशेषेऽप्याह याज्ञवल्क्यः ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतमिति ॥

ऋणं गृहीत्वा कान्तारं महावनत्तद्गच्छतीति ॥

कान्तारगाः दुर्गस्थलगन्तारो वस्त्रादिक्रयकारिणः । पण-
शतस्य दशकं प्रतिमासन्दशपणान् दद्युरित्युत्तरवक्त्रस्थस्यानु-
षङ्गः । समुद्रन्तरन्तीति सामुद्राः समुद्रगन्तारः प्रतिमासं
विंशकं शतन्दद्युरित्यर्थः । कारितायान्तु न नियम इत्याह ।
स एव । दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिष्विति ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सवन्धकेऽबन्धके वा सर्वासु-
जातिषूत्तमर्णभूतास्तु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिन्दद्युरित्यर्थः ।

द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव ।

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्य हिरण्यानाञ्चतुःस्त्री द्विगुणा परेति ॥

पशुस्त्रीणां महिषीस्त्रीणां प्रभृतीनां वृद्ध्यर्थं प्रयुक्त-
नान्तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य घृतादेरष्टगुणा । वस्त्रा-
णाञ्चतुर्गुणा धान्यानान्त्रिगुणा । हिरण्यानां द्विगुणा परेति

प्रत्येवकं सम्बध्यते । परा परमा । अतः परमधिका वृद्धिर्नास्ती-
त्यर्थः । न च गवादीनां ऋणत्वेन दानञ्च सम्भवतीति वाच्यम् ।
तत्पोषणाद्यशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो दानसम्भवात् । ग्रह-
णन्तु क्षीरवाहनसेवार्थिनः । वृहस्पतिरपि ।

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धि स्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाह्यलवेषु च ॥

उक्ता पञ्चगुणा शाके वीजेचौ षड्गुणा स्मृता ।

लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके इति ।

कुप्यं तपुसीसकादिकम् । शदः क्षेपफलम् । तच्च गो-
वलीवर्दन्यायाद्धान्यथतिरिक्तम्पुष्पमूलफलादिकम् । वाह्यो-
ऽश्वादिः । लवो मेषोर्णाचमरीकेशादिः । अत्र चिरकालश-
ब्देन प्रतिश्रुतायाः अशीतिभागायाः वृद्धे र्यस्मिन् समये द्वै-
गुण्यादिप्रापकत्वमभवति । ततोऽधिकः कालो गृह्यते ।
यत्तु धान्ये शदेलवेवाह्येनेत्यादि मनुनोक्तं तत्प्रत्यर्पणसमये
समृद्धाधमर्णविषयम् । षाड्गुण्यनिषेधपरमिति मदनरत्ने !
यत्तु वसिष्ठव वनम् । द्विगुणं हिरण्यन्त्रिगुणं धान्यन्धान्ये नैव
रसा व्याख्याताः । पुष्पमूलफलानि च तुलाष्टतमष्टगुणमिति
तत्त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थिति स्तद्वि-
षयम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा एव मन्यत्रापि न्यूनाधिकपर-
मर्वाद्धिप्रतिपादकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरि-
द्रादिविषयतया वा व्यवस्थापनीयानि ।

व्यासोऽपि । वदन्यष्टगुणान् काले मद्यस्नेहरसासवानिति
स्नेह स्तैलादिः । रसः क्षीरादिः । कात्यायनोऽपि ।

तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्याना मथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य चेति ॥

विष्णुरपि । हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणावस्त्रस्य धा-
न्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्तति स्त्रीपशूनामिति ।
व्यासोऽपि । शाकपाषाणबीजेक्षौ षड्गुणा परिकीर्त्तितेति ।
वशिष्ठोऽपि । वज्रशुक्तिप्रबालानां हेम्नश्च रजतस्य च ॥

द्विगुणा त्विष्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणीति ।

शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्यात् । अत-
एव कात्यायनः । मणिमुक्ताप्रबालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटाविकस्य चेति ॥

कैटङ्कीटोद्भवम् । पट्टसूत्रादि । आविकं कम्बलादिकम् ।
वशिष्ठोऽपि । ताम्रायः कांस्यरीतीनां त्रिगुणः सीसकस्य च ।

त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाचिरकृतस्यत्विति ॥

रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परां वृद्धिं दर्शयति नारदः ।

ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः ।

देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्तर्गमवतिष्ठते ॥

द्विगुणा त्रिगुणाञ्चैव तथान्यस्त्रिंशत्तुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तुद्देशेऽवतिष्ठत इति ॥

यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव ग्राह्येत्याह
विष्णुः । अनुक्तानां द्विगुणेति अयञ्च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्धुप-
रमः सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः तथा च मनुः ।

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यन्नात्येति सकृदाहितेति ।

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धि-
र्द्वैगुण्यन्नात्येति नातिक्रामति । यदि सकृदाहितासकृत् प्रयुक्ता

पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा
 पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्व-
 वद्वर्द्धत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं न्तैगुण्यादीनामुपलक्षणम् ।
 सकृदाहतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रतिवत्सरं वा न गृह्यते
 किन्तु सकृद्गृह्यते तदा द्वैगुण्यन्नातिक्रामतीत्यर्थः । गौतमोऽपि ।
 चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति । प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात्
 प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः चिरस्थान इति निर्देशात्
 शनैः शनैर्द्विग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् ।
 उक्तस्य वृद्धुपरमस्य कचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह वृहस्पतिः ।

तृणाकाष्ठेऽष्टकास्तृत्व किरणवृश्मर्मास्थिवर्मणाम् ।

हेति पुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तत इति ॥

किण्वं सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः चर्म शरादि-
 निवारक फलकः सुराद्रव्योपादानकारणञ्चर्महरकमित्यपराके
 वर्म कवचम् । हेति सुरायुधम् । पुष्पफलयोर्द्विरनिवृत्तिः ।
 प्रपिदानवेलायामत्यन्तसमर्थाधमर्णविषया देशविशेष विष-
 या वा वेदितव्या । अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकाव्यासवचन-
 विरोधः स्यात् । विष्णुरपि । किरणकार्पास सूत्रवर्मचर्मायुधे-
 ष्टकाङ्गाराणामक्षयप्रति । कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्या-
 सवचनविरोधः पूर्ववत्परिहरणीयः वसिष्ठोऽपि ।

दन्त चर्मास्थिश्चङ्गाणां मृगमयानान्तथैव च ।

अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य चेति ॥

अक्षया मूल प्रतिपादनाभावे शतगुणापि वर्द्धत एवे-
 त्यर्थः । शिखावृद्ध्यादीनां मनुपरममाह । वृहस्पतिः ।

शिखावृद्धिङ्गायिकाञ्च भोगलाभन्तथैव च ।

धनी तावत् समादद्याद्यावन् मूलन्नशोधित मिति ॥
न शोधितन्न प्रतिदत्तमृणिकेनेत्यर्थः । कचिदनङ्गीकृतार्प
वृद्धिर्भवतीत्याह विष्णुः ।

यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।

न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदङ्गाहृद्धिमाप्नुयादिति ॥

श्व इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सम-
मेव सामकम् अष्टद्विकमिति यावत् । योऽमुकस्मिन्दिने
सममेवाहं त्वदीयन्वनन्दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा
पश्चाल्लोभाद्विलम्बं कुर्यात्सोऽवविदिनमारभ्य वृद्धिन्दद्यादि-
त्यर्थः । कालावधनङ्गीकारेण गृहीतस्य धनस्य षणमासादूर्ध्वं
वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः ।

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमयूर्ध्वं वत्सराद्धाद्विवर्द्धत इति ॥

अनाकारिता अनङ्गीकृता प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रति-
दानदिननिर्देशशून्यानामिति शेषः । अनाकारितेत्यादेरय-
मर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृहीतमपि षणमासादूर्ध्वं प्रतिदत्तं वृद्धिं
प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य प्रतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह ।

कात्यायनः । प्रीतिदत्तन्न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥

पञ्चकम्पञ्चाधिकम् । प्रतियाचनदिनमारभ्य पणशतस्य पण-
पञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धेत इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वा अप्रति-
दायैव देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः ।

यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं सम्बत्सरात्तस्य तदनं वृद्धिमाप्नुयादिति ॥

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निःक्षिप्तं च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृतेति ॥

संवर्त्तवाक्ये यथास्थितमिति विशेषणोपादानाद्यत्वन्यथा-
करणाभावे च ज्ञातव्यम् । तथा च निक्षिप्तं वृद्धिशेषश्चे-
त्यादि पूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधो नेति । कात्यायनोऽपि ।

वर्मशस्यासवद्यूते पण्यमूले च सर्वदा ।

स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात्प्रातिभाव्यागतेषु चेति ॥

सर्वदेत्यनेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरकृता नास्ती-
त्युक्तम् । यद्यपि सर्वदेति सर्वशेषत्वात्पण्यमूल्येऽपि प्रतियाच-
नादेः परस्तादकृतवृद्ध्युपरमः प्रतिभाति । तथापि पूर्वोक्त-
कात्यायनवचनविरोधाय तच्छेषता सर्वदेत्यस्य । एवञ्च पूर्वोक्त-
एव परिहारः । एवं वर्मणोऽपि वृद्धभावोक्तिः । प्रतियाचना-
भावे तथा च न तत् शेषतापि । एवञ्च न पूर्वोक्ताक्षयवृद्धिप्रति-
पादकवस्तिष्ठादिवचनविरोधः । अन्यत्रापि वृद्धभावंव्यास आह ।

प्रातिभाव्यभुक्तबन्धमगृहीतञ्चदित्सुतम् ।

न वर्धते प्रयत्नस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रुतमिति ॥

भुक्तबन्धमित्यनेन स्थापितस्य गुप्ताधेर्वस्त्रालङ्कारादेरु-
पभोगे वृद्धिर्नभवतीत्युक्तम् । अतएव गौतमः ।

भुक्ताधिर्न वर्धते वस्त्रालङ्कारादिरिति ।

अगृहीतञ्च दित्सुत इति दित्सुतः प्रतिदातुमिच्छोरध-
मर्णादुत्तमर्णो वृद्धिलोभादिवशान्न गृह्णाति तदा तस्य कृतापि
वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य न देयेत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत् स्वकन्धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततःपरमिति ॥

मध्यस्थस्यापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे
स्थापयति तदा भवत्येव वृद्धिरिति तदेवं प्रसङ्गागतासविशेषा-
वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र आधिर्नाम अधमर्णेनोत्तमर्णविज्ञासार्थं गृहीतद्रव्य-
निमित्तं यन्निकटे स्थाप्यते भूषणादि स उच्यते । अधिक्रि-
यत इत्याधिरिति व्युत्पाद्यते । तत्स्वरूपस्तद्भेदश्चाह वृहस्पतिः ।

आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमस्यावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिवान् इति ॥

गोप्यो रक्षणीयः यादृच्छिकः अकृतावधिः । सावधिः अमु-
कस्मिन्दिने अहमेनं मोचयिष्यामि नोचेत्तवैवेत्युक्ता स्थापितः ।
यद्यप्यत्राधिरष्टविधो दर्शितस्तथापि गोप्यभोग्ययादृच्छिक-
सावधिरूपाणाम्भेदानां नानाविधाभ्युपयोगे तात्पर्यतिशय
इति सूचयितुं चतुर्विधत्वोक्तिरिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र
स्वरूपप्रकारकालप्रमाणैश्चतुर्विधत्वात्तत्र स्वरूपं द्विविधं जङ्गम-
स्यावरभेदेन प्रकारश्च द्विविधो गोप्यो भोग्यश्च कालहैविध्यमव-
धिनियमानियमाभ्यां प्रमाणमपि लेख्यमाक्षिभेदेन द्विविध-
मित्येवमष्टविधत्वमिति कृत्यकल्पतरौ । नारदोऽपि ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणाः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ।

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति ॥

कृतकालः कृतावधिः ।

उपनेयः स्वसमीपे नेयो मोचनीय इति यावत् ।

यावद्देयोद्यतः यावद्दण्डीयते तावत्स्थितः अवधिरहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण चतुर्विधत्वम्भारद्वाज आह ।

आधिस्तु त्रिविधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यश्चतुर्थस्वाज्ञया कृतः ।

आवर्णात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ॥

गोप्याधिस्तु परेभ्यः स्वन्दत्वा यो गोप्यते गृहे ।

अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः स उच्यते ।

आज्ञाधिर्नाम योराज्ञा संसदा वाज्ञया कृत इति ॥

स चाधिर्नाशादिभिर्यथा विकृतो न भवति तथा परिपालनीय इत्याह हारीतः ।

बन्धं यथा स्थापितं स्यात् तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लाभो मूल वा तद्यतिक्रमादिति ॥

यथा येन प्रकारेण गोप्यत्वेन भोक्तृत्वेन स्थापितमाधिन्यथैव गोप्यङ्गोप्यत्वेन भोग्यम्भोग्यत्वेनैव पालयेत् । अन्यथा वैपरीत्ये तस्य समयस्य व्यतिक्रमाल्लाभो वृद्धिर्मूलं द्रव्यं वा नश्यत इत्यर्थः । नारदोऽपि ।

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।

प्रमादाद्वनिनस्तद्वदाधौ विकृतिमागते इति ॥

उपचारो रक्षणं कर्त्तव्यमिति शेषस्ततो धनिः प्रमादाद्विपर्यये नाशे विकृतिं वा गते आधौ लाभहानिर्भवतीत्यर्थः ।

वृहस्पतिरपि । अशान्तलाभे च ऋणे तथा पूर्णोऽवधौ धनी ।

यो भुङ्क्ते बन्धक लोभान्न स लाभो भवेत्पुनः ।

न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्यति ह्यपिते ॥

अत्र गोप्याधिः शान्तलाभो ऋणे भोक्तव्य इति ॥

परिभाषितो गोप्याधिरशान्तलाभेन भोक्तव्यः । इयत्-
समयेनायमस्त्रिन्धने भोक्तव्यमिति परिभाषितस्तु अवधौ पूर्णं
भोक्तव्यः । अन्यथा यो भुङ्क्ते तस्य स लाभः पुनर्न भवेदित्यर्थः ।
असावाधिन्यासवत्परिपालनीयो न हापनीयो न नाशनीयः ।
हापिते तु वृद्धिर्नश्यतीत्यर्थः । केचित्तु तथा पूर्णं वधा-
वित्यन्ताकारप्रक्षेपं कृत्वा अवधावपूर्णं न भोक्तव्य इत्याह ।
याज्ञवल्क्योऽपि ।

गोप्याधिभोगे न वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते इति ।

गोप्याधेरल्पेऽपि भोगे महत्यपि भोगे महत्यपि वृद्धि-
र्नदेया । सोपकारे भोग्याधौ हापिते व्यवहारायोग्यतायां
प्रापिते वृद्धिर्न देयेत्यर्थः । मनुरपि ।

नत्वेकाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति ।

हापित इति शेषः । एतच्च वज्रात्कारविषयम् । तथाच मनुः ।

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिसुत्सृजेत् ।

मूल्यान तोषयेच्चैन माधिस्तेनोऽन्यथाभवेदिति ।

अधमर्णेन भोगो न कर्त्तव्य इति निषिध्यमानस्तद्वचन-
मुल्लङ्घ्य भोगकर्त्तुरल्पभोगेऽपि सर्ववृद्धिनाश इत्यर्थः । बलात्-
काराभावे तु स एवाह ।

यः स्वामिनाऽननु ज्ञातमाधिर्भुङ्क्ते विचक्षणः ।

तेनाह वृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिरिति ॥

अहं ग्रहणमननुज्ञाताधिभोगानुसारेण कल्पितस्य वृद्धि-
भोगस्योपलक्षणार्थम् । अन्यथा महाभोगस्य अहं विसर्जनेन
निष्कृतेरसम्भवात्तस्य भोगस्य निष्कृतिरिति वाक्यशेषविरोधः

स्यात् । अथ विरोधपरिहारार्थमल्पभोगविषयमेवेदं कुतो न भवति तथा सत्यननुज्ञाता महाभोगविषये लाभहानिरनेनानुक्ता स्यात् । तच्चानेनानुक्तेऽपि गोप्याधिभोगेन वृद्धिरिति याज्ञवल्क्यवचनमेवात्र लाभहानिविधायकं भविष्यति । न भविष्यति तस्य बलात्कृताल्पभोगविषयत्वात् तस्माद्वै ग्रहणोपलक्षणत्वमेव युक्तम् । यत्तु हारीतवचने मूलनाशाभिधानात् तद्वलात्कृतवज्रभोगविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । आधिविनाशविषयमिति कश्चित् गोप्याधित्वेन स्थापितदास्यादेः कर्मणां कारणे विशेषान्तरमुक्तं कात्यायनेन ।

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलन्दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत स इति ॥

अकाममिच्छारहितम् । कर्मफलं वेतनम् । दाप्यः अधमर्णाय राक्षेति शेषः । एवं गोप्याधितया स्थापितेऽश्वादी तद्भाटकन्दाप्यः । वृद्धिर्वात्यजनीयेत्यर्थः । आहितदास्यादिपीडने स एवाह ।

यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणं वाचा दण्डेन मर्मभिः ।

पीडयेद्भर्त्सयेच्चैवं प्राप्नुयात् पूर्वसाहसमिति ॥

आधावन्यथाकरणे याज्ञवल्का आह ।

नष्टो देवो विनष्टश्चैवैवराजकृतादृत इति ।

नष्टः विकृतिङ्गतः पूर्ववत्कृत्वा देयः । विनष्टः आत्यन्तिकनाशं प्राप्तः सोऽपि देवो मूल्यादिद्वारेण । दैवमग्न्युदकेदेशोपप्लवादि तत्कृतादिनाशादिना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतादपि विनाशादिनेत्यर्थः दैवराजकृते तु विनाशे सृष्टिकम्बूलन्दातय्यं अधमर्णेनाध्यन्तरं वा तथा च स्मृतिः ।

स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ।

आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति ॥

तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् ।

वृहस्पतिरपि । दैवराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्रान्यन्दापयेद्वन्धं शोधयेद्वा धनं ऋणीति ॥

राजोपघातोऽत्र उच्छृङ्खलेन राज्ञा कृत उपद्रवः ।

न तु धनिकापराधनिमित्तकः । अतएव व्यासः ।

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिनः कचिदिति ।

कात्यायनोऽपि । न चेद्वनिकदोषेण निष्पतेद्वा म्रियेत वा ॥

आधिमन्यं स दाप्यः स्यादृणान्मुच्येत नर्णिक इति ।

निष्पतेत् नश्येत् । म्रियेतेति पश्चाद्यभिप्रायेण । अदाने
तस्मादृणान्मुच्येतेत्यर्थः । आधेर्विनाशे तन्मूल्यन्देयम् । तथा
च व्यासः । गृहीतदोषान्नष्टेद्वन्धो हेमादिके भवेत् ।

ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूल्यन्दापयेद्वनीति ॥

सलाभमृणं संशोध्य सम्यक् विचार्य विनष्टाधेर्मूल्यं
दत्त्वा सृष्ट्विकन्धनं गृह्णीयात् । अन्यथा मूलनाश इत्यर्थः ।
अतएव नारदः । विनष्टे मूलनाशः स्यादैवराजकृताहत इति ।
हारीतोऽपि । आधौ नष्टे धनं नष्टं धनिकस्याधिरेवचेति ।

भोगेन विकृतिङ्गतस्याधेस्तथैवार्णो मूलनाशमाह ।

वृहस्पतिः । भुङ्क्ते वा सारताम्नाप्ते मूलहानिः प्रजायत इति ।

वज्रमूल्याधिनाशे तु सलाभ ऋणादुपरि आधिमूल्यमा-
धात्रे देयम् । तथा च स एव ।

वज्रमूल्यो यत्र नष्ट ऋणिकन्तत्र तोषयेत् इति ।

न च तोषयेदिति वचनाद्यावता धनेनाधाता तुष्यति ताव-
द्धनं देयमिति शङ्कनीयम् । यत आह मनुः ।

मूल्येन तोषयेच्चैन माधिस्तेनोऽन्यथा भवेदिति ।

सलाभ ऋणापगतावशिष्टावंशेनेत्यर्थः । यद्युत्तमर्णः स-
लाभ ऋणावशिष्टं मूल्यमधमर्णाय दत्त्वा न तोषयति तदा
त्वाधिप्रत्यर्पण प्रतिभूमूल्येनाधमर्णन्तोषयेत् । तथा च ।
हारीतः । खादको वित्तहीनश्चेल्लग्नकोवित्तवान्यदि ।

मूल्यन्तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हतीति ॥

अधिकृतस्य धनस्य प्रीतिदत्तधनस्येवाकारितवृद्धसम्भवा
दित्याशयः । खादकोबन्धखादकः । आधिनाशकः उत्तमर्ण
इति यावत् । लग्नकः प्रतिभूः मूल्यं नाशिताधेर्मूल्यम् । यद्य-
त्वाधमर्णो बलाद्बुद्धिं गृह्णाति तदा गृहीत वृद्धांशके महा-
पराधानुसारं दण्डन्दद्यात् । तथा च स एव ।

द्विगुणन्त्रिगुण वापि यः साधयति लग्नकम् ।

राजगामि तु तद्द्रव्यं साधको दण्डमर्हति इति ॥

यः साधयति लग्नकं लग्नकाद्यः साधयतीत्यर्थः । लग्नक-
ग्रहणमुत्तमर्णस्याप्युपलक्षणार्थम् । अविद्यमानवृद्धिसाधनस्यो-
त्तमर्णेऽपि समानत्वात् । यद्युत्तमर्ण आधिनाशेऽपि ऋणापत्रा-
वष्टम्भेनाधमर्णाद्धनञ्जिघृक्षति सोऽपि दण्डभागित्याह ।
कात्यायनः । आधिदृष्ट्येन लेख्येन भुङ्क्तेयदृष्टिणाकादनी ।

नृपो दम प्रापयित्वा आधिलेख्यन्तु नाशयेदिति ॥

दमन्दण्डम् । ऋणिक द्रव्यभोगद्रव्यनिष्कृत्यर्थं वृद्धि-
हानिरप्युन्नेयेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्यग्रक्ष्यमाणस्याप्या-

धाव सारताङ्गते सति ऋणिकेन धनमाध्यन्तरं वा उत्तमर्णाय
देयमित्याह नारदः ।

रक्ष्यमाणोऽपि यद्याधिः कालेनेयादसारताम् ।

समुद्रिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताङ्गेचिदेकसंवत्सरभववृद्धिसहि-
तमूल द्रव्यापर्याप्ततामसारतामाहुः तच्चिन्त्यम् । एतादृशविशे-
षविकल्पने कारणाभावात् । याज्ञवल्क्योऽपि ।

आधेः स्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभावा धनीभवेदिति ॥

आधेः स्वीकरणादुपभोगात् सिद्धिर्न लेख्यमात्रेणेत्यर्थः ।

एतदेवाभिप्रेत्याह नारदः ।

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्यावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथेति ॥

गोप्याधौ भोगः स्वीकारः भोग्याधौ फलभोगः ।

एतच्चाधेर्भोगात्सिद्धिप्रतिपादनम् । आधौ प्रतिग्रहे क्रीते
पूर्वातुवत्तवत्तरेत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम् । अतएव द्वयो-
र्धनिकयोर्दुष्टाधमर्णिकेन एकस्य वस्तुन आधीकरणे भोगा-
न्निर्णय इत्याह विष्णुः ।

ययोर्निर्दिष्ट आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृतेति ।

द्वयोरपि भोगसत्त्वे निर्णयप्रकारमाह वसिष्ठः ।

तुल्यकाले निरुष्टानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

येन भुक्तम्वेत्पूवन्तस्याधिर्वलवत्तर इति ।

निरुष्टानां कृतानां लेख्यानां सङ्गावेऽपीति शेषः । अय-
मर्थः । तुल्यकालोत्पन्नानां लेख्यानां सङ्गावसाध्येऽपि भोग्या-

दिसिद्धौ भोगशोक्कृष्टकारणत्वात् तत्र धर्मनिबन्धनावलव-
त्तायुक्तेति । बृहस्पतिः ।

क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे दत्तं यत्समकालिककम् ।

येन भुक्तम्भवेत्पूर्वं तस्य तत्सिद्धिमाप्नुयादिति ।

क्षेत्रग्रहणं भोग्याधिमात्रोपलक्षणम् । यत्राधिविशेषे-
द्वयोरपि भोगाभावः भोगार्थं च युगपत्प्राप्तास्तत्र निर्णयप्रका-
रमाह वसिष्ठः । यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।

विभज्याधिः समन्तेन भोक्तव्य इति निश्चय इति ॥

तेन ताभ्यामित्यर्थः द्वयोरेकमाधिङ्गुर्वतोऽधमर्णस्य दण्ड-
माह कात्यायनः ।

आधिमेकं द्वयोर्यस्तु कुर्यात्का प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यन्तत्कर्त्ता चौरदण्डभागिति ॥

ऋणग्रहणोपक्रमत्वादाधिक्रिया प्रतिपदित्यूच्यते । पूर्व-
कृतं पूर्वाध्यापादानादिना सिद्धं आधिविशेषे दण्डविशेष
माह विष्णुः । गोचर्ममात्राधिकान्भूव मन्यस्याधीकृताम-
न्यस्य यः प्रयच्छेत्सवध्यः कृनाञ्चेत् षोडशमुवर्णं दण्डं इति ।
उपादानादि यौगपद्ये त्वाह बृहस्पतिः । तुल्यकालोपस्थितयो-
र्द्वयोरपि सम्भवेदिति उपस्थितयो उपदानादिकं कर्त्तुमिति
शेषः । साक्षिलेख्य सिद्धयोर्लेख्य सिद्धम्बलवदित्याह ।

कात्यायनः । आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षिकृतं यदा ।

एकक्रियाविरुद्धन्तु लेख्यन्तत्वापहारकमिति ॥

लेख्यसाक्षिकृते । लेख्यसाक्षिसिद्धम् । अपहारकं बलवत् ।

लेख्यसिद्धत्वा विशेषेऽपि बलाबलमाह स एव ।

अनिर्दिष्टञ्च निर्दिष्टमेकत्र च विलेखितम् ।

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् इति ॥

एकत्र धात्रीऋणादौ । विशेषलिखितं निर्दिष्टं लिखितञ्च निर्दिष्टलिखितं ज्यायोबलवदित्यर्थः । लेख्ये निवेशितं लिखितम् । अनिर्दिष्टनिर्दिष्टपदयोरर्थमाह स एव ।

योविद्यमानं प्रधानमनिर्दिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमादध्यादादिष्टन्नैव तद्वेत् ॥

यद्यत्तदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत् इति ॥

प्रथमः पादपूरणार्थः । अनिर्दिष्टस्वरूपकमनिरूपित स्वरूपकम् । आकाशभूतमविद्यमानस्वभावम् । अयमर्थः । आधातुराधीकरणकाले यद्वनं विद्यते निरूपितस्वरूपञ्च तद्वनमाधित्वेनादिष्टं सन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतन्तु धनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । आधीकरणकाले विद्यमानत्वसाध्येऽप्याह स एव ।

यस्तु सर्वस्वमुद्दिश्य प्राक् पश्चान्नामचिह्नितम् ।

आदध्यात्तत्कथन्नस्याच्चिह्नितं बलवत्तरमिति ॥

यः पूर्वमविशेषेण सर्वस्वमाधित्वेनोद्दिश्य कस्यचिद्वस्तुदृशं गृहीत्वा पश्चाल्लेखनसमये विशेषेण चेत्त्रादिकमेव लेखयति ततोत्तरकालं विवादे सति यावत्पश्चाल्लेखितत्वाव देवप्रमाणं नोद्दिष्टमित्यर्थः । चिह्नितमिति विरोध्युत्तरक्रियोपलक्षणार्थम् । तेन यदि प्रथममाधिसादाय धनी धनन्दत्वा पश्चादबन्धकत्वं विज्ञाय आधिमन्तरेणैवात ऊर्ध्वं त्वयि ऋणमास्तामिति प्रकारान्तरेण पुनः क्रियाङ्करोति तदा निराधिक्रियावनवतीत्यवगन्तव्यम् । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ।

सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्तुत्तरा क्रियेति ।

उत्तराक्रिया पूर्वस्याः क्रियायाः बाधिका भवतीत्यर्थः ।
निर्दिष्टत्वाविशेषे उत्तरक्रियाबलवत्त्वस्यापवादमाह स एव ।

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति ॥

एकमेव चेतमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्य-
स्याधिं कृत्वा किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तत्चेतम्भवति
नोत्तरस्येत्यर्थः । एवमप्रतिग्रहे क्रो च योजनीयम् । स्वामित्व-
प्रतिबन्धावगमाभ्यामप्रागेव पूर्वस्याः क्रियायाः कृतत्वादिति
भावः । एतदेवाभिप्रेत्य वसिष्ठोऽप्याह ।

यः पूर्वतरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः ।

किमेतयोर्वलीयः स्यात्प्राक्तनम्बलवत्तरमिति ॥

आध्यादीनां यौगपद्योऽप्याह स एव ।

कृतं यत्नैकदिवसे दानमाधान विक्रयम् ।

तयाणामिति सम्बन्धे कथन्तत्र विधिं नयेत् ॥

तयोऽपि तद्धनन्वस्यं विभजेयुर्यथांशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण द्विभागेन प्रतिग्रहीति ॥

आधिकृतस्य धनस्य स्वत्त्वनिरुत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः ।

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यतीति ॥

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्ये जाते-
ऽधमरणेन तावद्धनन्दत्वा यदि न मोक्ष्यते तदासौ नश्येदधम-
र्णस्य स्वं न भवेत्किन्तूत्तमर्णस्यैव भवेत् । यस्तु कालकृतः कृत-
कालः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
यद्वा जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येत्यनेन वार्तिकेन

निष्ठा तस्य परनिपातः । स यदि सम्प्रतिपन्ने काले न मोक्ष्यते
ऽधमर्णेन तदा सोऽपि पूर्ववन्नश्येत् । फलभोग्यः चेत्तादिः
कदापि न नश्येत्किन्तूत्तमर्णेन यावत् स्वधनं न प्राप्यते ताव-
दुत्पन्नफलमेव भोक्तव्यमित्यर्थः । अत्र काले कालकृतो नश्ये-
दित्यनेन कृतकालस्योभयविधस्याधेस्तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः ।
फलभोग्यो न नश्यतीत्यनेनाकृतकालस्य भोग्याधेर्नाशाभाव
उक्तः । पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधि-
विषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवस-
प्रतिक्षणं कर्त्तव्यमित्याहुतु व्यासवृहस्पती ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतेऽवधौ ।

बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्यते ॥

तदन्तराधनन्दत्वा ऋणीबन्धमवाप्नुयादिति ॥

तत्तस्मात्कारणात् अन्तरा चतुर्दशदिवसमध्ये इत्यर्थः ।
अत्र द्वैगुण्यग्रहणं त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणार्थम् । वक्ष्यमाण-
वृहस्पतिवचने शान्तलाभ इति सामान्येनैवाभिधानात् ।
नन्वाधेर्दानादिस्वत्त्वनिवृत्तिकारणं प्रतिग्रहादिरेव वा स्वत्वा-
पत्तिकारणं किन्तु द्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्याधान-
मपि । तस्य याज्ञवल्कावचनेनैवा धर्मण्योरात्यन्तिकस्वत्व-
निवृत्तिस्वत्वापत्तिकारणं किन्तु पत्योः कारणत्वावगमात्
लोकाच्च । न च न बाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय
इति मनुवचनन्तस्यायमर्थः । कालेन संरोधः कालसरोधः
चिरकालावस्थानन्तस्मात्कालसंरोधात् आधेर्न निसर्गोऽस्ति-
नान्यत्राधिकरणमस्ति न च विक्रय इति तेन विरोध इति

वाच्यम् । नत्वेवाधौ सोपकार इत्याद्युपक्रम्य कथनेन एतस्य भोग्यादिविषयत्वात् । यत्तु ब्रह्मस्यतिः ।

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहेतु ऋणीमोचितु मर्हतीति ॥

दशदिवसप्रतीक्षणमुक्तान्तद्वस्त्रादिविषयम् । हिरण्ये द्विगुणीभूत इति व्यास ब्रह्मस्यतिभ्या विशेषोपादानात्तद्विरण्य-विषयम् । शान्तलाभे त्वैगुण्यादिपरमवृद्ध्या निवृत्तलाभे । यत्तु पुनस्तेनैवोक्तम् ।

गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं क्षतकालस्तथावधेः ।

आवेदयत्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरमिति ।

यत्स्वत्वापत्तेरर्वागाधेर्भागमात्र विधिपरञ्च पुनः स्वत्वा-पत्तिपरम् । तथा च न वार्हस्पत्यवचनयोः परस्परं विरोधः नापि व्यासब्रह्मस्यतिवचनयोः । यदा तु शान्तलाभे धनेबन्ध-कस्य तथैवावस्थितस्य मोचनात्प्रागवमर्णस्य मरणादि भवेत्तदा किं कर्त्तव्यमिति परीक्षायामाह ब्रह्मस्यतिः ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते भूते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यन्तदीयं संगृह्य विक्रीणीते स साक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा. क्षतमूल्यन्तु दशाहञ्जनसंसदि ।

ऋणानुरूपमपरतो गृह्णीतान्यत्तु वर्जयेदिति ॥

हिरण्ये द्विगुणीभूते पञ्चादाधिमोक्षणादवर्गितिशेषः । हिरण्यग्रहणम्बस्त्रादीनामुपलक्षणम् । द्विगुणीभूत इति त्वै-गुण्यादीनामुपलक्षणम् । नष्टे कुत्रचिद्गते चिरमविज्ञाते द्रव्यं बन्धकीकृतं द्रव्यम् । ऋणानुरूपं द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तम् । परतः दशाहदूर्ध्वम् । अन्यत्तु वर्जयेत् । अवशिष्टं ऋणि

बान्धवे तदभावे राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । अतएव कात्यायनः ।

आधाता यत्रैव न स्यादनी बन्धन्निवेदयेत् ।

राज्ञस्ततः स विज्ञातो विक्रेय इति धारणा ।

सहृदिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्ययार्पयेदिति ॥

राजन्ययार्पयेदिति न्यायात्प्रासन्नाभावविषयम् । तत्सङ्गादे-
तत्रैवार्पणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तेनार्पणं क्रियेते नैव यदि सह-
द्विक्रन्धनन्दत्वा बन्धो गृह्यते तदा न विक्रेयः प्रयोजनस्य सि-
द्धत्वात् । अस्मिन्निषेधेऽन्यत्राधिकारणं न विरुद्धन्दण्डापूपन्या-
यात् किन्त्वन्यत्राधिं कृत्वा मूलमात्रं गृहीतव्यम् । नतु स सह-
द्विकम् । यदाह प्रजापतिः ।

धनी धनेन तेनैव परमाधिन्धयेद्यदिति ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं वास्य समर्पयेदिति ।

यद्वन्ध स्वामिभिर्धनं प्रयुक्तन्तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिका-
न्तरमाधिर्नयेत् नतु सहृदिकेनेत्यर्थः । अयच्चान्नाधिर्धनस्य द्वै-
गुण्ये सति प्रतिपत्तौ तु द्वैगुण्यादर्वागपि द्रष्टव्यः । कचिद्गोप्याधि-
र्द्वैगुण्याद्यतिक्रमेऽपि अशक्यस्य स्वत्वनाशो न भवतीत्याह ।

याज्ञवल्काः । चरित्र बन्धककृतं स हृद्या दापयेद्धनम् ।

सत्यं ह्यारकृतद्धर्मं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥

चरित्रं शोभनचरितन्तेन यद्वन्धकन्तश्चरित्रबन्धकन्तेन
यद्द्रव्यं स्वाधीनं कृतम्पराधीनं वा कृतन्तश्चरित्र बन्धकं कृतम् ।
अयमर्थः । अधमर्णेन धनिनः श्रुद्धान्तः करणत्वेन वज्रमूल्य-
मपि बन्धकीकृत्याल्पमेव धनं स्वाधीनं कृतम् । यदि वा उत्त-
मर्णेनाधमर्णस्य निर्दोषतामवगत्याल्पमेव बन्धकं गृहीत्वा व-
ज्रधनमधमर्णाधीनं कृतन्तदा तद्धनं स राजा वृद्धिसहितन्दा

पयेन्नत्वाधिनाश इति । अथवा चरित्रं शोभा वा चरितं गङ्गा-
स्नानादि अग्निहोत्रादिजनिता पूर्वं तद्वन्धकीकृत्य गृहीत च-
रित्रं बन्धकीकृतमिति । एतादृशं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्येन
नश्यति किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यमित्यभिप्रायः । तथा
सत्यङ्कारकृतम् । करणङ्कारः । भविषज् । सत्यस्य कारः स-
त्यङ्कारः । कारेसत्याऽगदस्य चेति सुम् । तेन कृतं सत्यङ्कार-
कृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं नाधिनाशः । बन्धकार्पणं स-
मय एव द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यं
नाधिनाश इति समये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं ना-
धिनाश इत्यभिप्रायः । क्रयविक्रयादिनिर्वाहाय यदङ्गुलीयका
दिपरहस्ते समर्पितन्तत्सत्यङ्कारकृतन्तत्राङ्गुलीयकादि गृही-
ताश्चवस्थामतिक्रामन्तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपाद-
येत् । इतरश्चेदङ्गुलीयकादिकमेव जह्यात् । चरित्रं बधादि-
स्थले द्वैगुण्यादूर्ध्वञ्चाधिनाशो न भव्यतीति बुद्ध्या अधमणेन
मोचने विजम्बो न कार्यः । तथा च व्यासः ।

गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिक इति ॥

अस्मिन्नेव विषयेऽधमर्णसम्भवे सन्निधाने उत्तमर्णेनाधिर्वि-
क्रेतव्यः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

विना धारिणकाद्वापि विक्रीणीत स साक्षिक मिति ।

धारिणीतात् अधमर्णात् । अग्रमर्थः । अमन्निहिते अधमर्णे-
उत्तमर्णेः साक्षिभिस्तदाप्तैश्च रह तमाधिं विक्रीयधनं गृह्णीया
दिति । वा शब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णदानकाले द्वि-
गुणीभूतेऽपि द्रव्येद्रव्यमेव देयम् । नाधिनाश इति परिभाषितं
तदा अयम्यक्षः । इतरथाच्चाधिः प्रणश्येदुद्विगुण इत्यनेनोक्त

आधिनाशयच्च इति । यदि द्वैगुण्यावधिकालयोरर्वागैवाधि-
मोचनार्थं अधमर्णः समायाति तदा उत्तमर्णेन मोक्तव्यो न
वृद्धिलोभेन स्थापनीय इत्याह बृहस्पतिः ।

धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य भोक्तव्यं स्वान्यथा दण्डभागधनीति ॥

मूलीकृतं अधमर्णेन देयन्धनम् । तच्च भोग्याधौ मूलमात्रं
गोप्याधौ तु सवृद्धिकं दत्त्वा ऋणी यदाधिं प्रार्थयते तदा
धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक् स्तेयदोषभागित्यर्थः ।
यदाह याज्ञवल्क्यः ।

उपस्थितस्य भोक्तव्यं आधिस्तेनोऽन्यथा भवेदिति ।

स्तेनः स्तेनवद्दण्ड इत्यर्थः । उत्तमर्णस्या सन्निधाने तदाप्त-
हस्ते धनं दत्त्वा आधिमधमर्णो गृह्णीयात् । तथा च स एव ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधि माप्नुयादिति ॥

प्रयोजके उत्तमर्णेऽसति सन्निहिते सति तत्कुले तदाप्त-
हस्ते सवृद्धिकन्धनं निधायाधमर्णः स्वीयन्धनं गृह्णीयादि-
त्यर्थः । क्वचित्प्रयोजकोऽसतिकुल इति पाठः । तत्र प्रयोजको
धनप्रयोक्ता असति धनिके इति शेषः । आप्नुयात्तदानीमेवेति शेषः ।
तथा च उत्तमर्णे सन्निहितेऽतदाप्तहस्ते सवृद्धिकन्धनं निधाय प्र-
योजको धनप्रयोक्ताऽधमर्णस्तदानीमेव स्वाधिसापुयादित्यर्थः ।
यदि तु तदाप्तोपि न सन्निहितः अधमर्णस्य चाधिविक्रेणा-
ग्रिमवृद्धिश्च वच्छेदाय धनदानेच्छा भवति तदा किंविधेयमिती-
क्षाया माधिमूल्यम्परिकल्प्य तद्गृहे एवाधिं स्थापयेत् तथा च
स्थापनदिनमारभ्य तद्धनन्ववर्द्धत इत्याह स एव ।

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृद्धिक इति ॥

तिष्ठेदाधिरिति शेषः । तत्रोत्तमर्णे तत्कुले वा । एतच्चा-
धिभोचनं यदि भोग्याधिर्गोप्याधिस्य तावताकाले भोचनीय इ-
त्यवधिं कृत्वा स्थापितस्तदाधमर्णेनावधेरर्वाग्लोभेन न कर्तव्यं
इदमेवाभिप्रेत्य फलभोग्याधिविषये व्यास आह ।

फलभोग्यपूर्णं कालं दत्त्वा द्रव्यन्तुसामकमिति ।
ऋणीबन्धमवाप्नुयादित्युपपन्नः । मूलमात्रन्दत्त्वा परिभाषित-
कालमापन्नफलभोग्याधिमाप्नुयादित्यर्थः । फलभोग्यग्रहणप्रा-
प्यन्तरोपलक्षणम् । सामकग्रहणसहृदिकस्याप्युपलक्षणम् । भो-
ग्याधिविषये कचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः ।

क्षेत्रादिकं यदा भुक्तं सुत्पन्नमधिकन्ततः ।

मूलोदयप्रविष्टञ्चेत्तदाधिमाप्नुयादृणी ॥

परिभाष्य यदा क्षेत्रं प्रदद्याद्धनिकेऋणी ।

त्वयैतच्छान्तलाभेऽर्थेभोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं पुनर्ममेति ।

अधिकं मूलापेक्षयाऽधिकं क्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यम् । ततः
तस्मात्क्षेत्रादेः उदयो वृद्धिः । शान्तलाभेऽर्थे परमवृद्धिसहिते
मूलद्रव्ये । इयं निमित्तसप्तमी । परमवृद्धिसहितं क्षेत्राद्यर्थव्यय-
सहितमेतन्मूलद्रव्यमस्मिन् क्षेत्रे उपभोक्तव्यम् । उपभोगेन च
स वृद्धिकधने प्रविष्टे त्वयैत्क्षेत्रम्भोक्तव्यमिति परिभाष्य यदा
क्षेत्रादिकं बन्धकी कुर्यात्तदाक्षेत्रादिफलभोगेन क्षेत्राद्यर्थ-
व्ययसहिते सवृद्धिके धने प्रविष्टे ऋणी किमप्यदत्त्वा तमाधिं
प्राप्नुयादित्यर्थः । एवंविधस्याधे पूर्वगृहीते ऋणे कालक्रमेण
परां वृद्धिमाप्ते सति तदनन्तरं यः स वृद्धिकमूलद्रव्यो-
पभोगार्थं क्षेत्रादिराधिः क्रियते स क्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यसहित

स वृद्धिकमूलोपभोगानन्तरं धनिकेनाधमर्णाय प्रत्यर्पणीयः ।
तथा च याज्ञवल्क्यः । यदा तु द्विगुणीभूत ऋणमाधौ तदा खलु
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने इति ॥

आधौ तदा इति शेषः । अयमेव क्षयाधिरित्युच्यते ।
इत्याधिविधिः । अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं
पुरुषान्तरेण सह ममयः । तद्धेदानाह वृहस्पतिः ।

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिरिति ॥

प्रत्ययो विश्वासः दानं ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम् । ऋणि
द्रव्यार्पणं ऋणिनो यद्द्रव्यं गृहीतोपकरणादितदर्पणम् ।
चतुः प्रकाराणां प्रतिभूवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं दर्श-
यति स एव । आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद्द्रविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत् इति ॥

एको दर्शनं प्रतिभूरहमेनं पलायनं प्रवृत्तं दर्शयिष्या-
मीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेवः साधुर्नत्वां प्रतारयिष्यति
मतोयं ओत्त्रियपुत्रोऽस्य सर्वशस्य सम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्य-
येनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति । दानं प्रतिभूर्यद्वयं न ददाति
तदा स वृद्धिकमूलमहं दातेति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रति-
भूर्यद्वयं न ददाति तदाहमेतद्दीयगृहोपकरणादिकमर्पयि-
ष्यामीति कथयतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवा यदा धनिकस्य
धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीय इत्याह कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।

यस्मिन्देशे काले च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्श-

येत् अधमर्णमितिशेषः दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्राति
भायात् समोक्तव्य इत्युत्तराद्वैनाह स एव ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ।

एवं प्रत्ययादिप्रतिभुवोऽपि तदविसंवादे मोक्तव्याः । अ-
न्यथा धारणिकन्देयं धनं दाप्या इत्याहतुः कात्यायनवृहस्पती ।

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।

अदर्शय स तन्तस्मै प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत् कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ॥

यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवान्तैर्विध्यमेवोक्तम् ।

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाज्यं विधीयते ॥

तद्दानार्पणयोरनति भेदाभिप्रायेण ।

दाने आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥

वितथे । दर्शनप्रत्यये । दाने विसंवादे इतरस्य सुता अ-
पीति वचनात् पूर्वयोः सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधा-
नान्न पौत्रा इत्युक्तम्भवति दानं स्वधनार्पणान्वनिकाय । अर्प-
णान्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्वधनलाभे
उभयतो न विशेषः अतएव सूक्तभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा
अपि प्रतिभुवो हारीतेनोक्ताः ।

अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने ।

पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः ॥

अभयमुपद्रववारण । उपस्थानमत धारणिक धनस्य
धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं तस्य पृथङ्निदेशात् । पञ्चस्वि-
त्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु । सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारकं प्रतिभुवमाह ।

लेख्ये कृते च दिश्ये वा दानप्रत्यय दर्शने ॥

गृहीतवन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

प्रतिभूग्राह्य इत्यत्र प्रकृतम् । कात्यायनोऽपि ॥

दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च ।

लग्नकङ्कारयेद्देवं यथा योग्यं विपर्यये ॥

वादोविवादस्तत्र प्रतिभूग्रहणम् ।

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णय इति ॥

योगीश्वरेणाप्युक्तन्तश्च प्रागेवव्याख्यातम् । दर्शनप्रत्य-
यदानेषु यथायथं सर्वेषामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थः । द-
र्शनप्रतिभूवे नष्टधारणिकान्वेषणाय कालावधिर्देय इत्याह ।

वृहस्पतिः । नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभूवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥

सार्द्धमासमिति परमावधिः । तथा च कात्यायनः ।

नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयम्परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्मवेत् ॥

काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि तन्नैव दर्शयेत् ।

स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेत चैष विधिः स्मृतः ॥

परं परमावधिभूतम् । प्रतीतेऽन्वेषणाय परिकल्पिते
प्रेते चैषविधिरिति धारणिके गृह्यते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति
विधिः । कालावधिविधेस्तत्त्वान्वयवाधात् । एतदपि दैवराज-
कृतप्रतिबन्धाभावे बोध्यम् । अतएव कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे कालेन दर्शयेत् ॥

निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृताहते ॥

निबन्धमरणम् । दैवकृतो दीर्घरोगमरणादि रूप ऋण-

दानप्रतिबन्धः । राजकृतो बन्धनासेधदण्डादिरूपः । प्रतिभू-
भेदेन स्पष्टमाह नारदः ।

ऋणेष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाथ हापिते ।

प्रतिभूस्तद्वृणं दद्यादनुपस्थापयं स्तथेति ॥

ऋणेष्वधमर्णेष्वप्रतिकुर्वत्स्वसाध्येषु निर्धनत्वादिना
ऋणमप्रत्यर्पयत्स्विति दानप्रतिभूविषयम् । प्रत्यये विश्वासे
हापिते विश्वादिक्ते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनु-
पस्थापयन्नृणिन मदर्शयन्नृणिनः सकाशादाधिमृणं पर्याप्तं
तद्वनं वीक्ष्यमर्णायानर्पयन्निति दर्शनद्रव्यार्पणप्रतिभूवि-
षयमिति विवेकः । हारीतः ।

विश्वामर्षं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिने धनम् ॥

तेन बन्धकार्पणः प्रतिभुवा । तथाचं पितामहः ।

आधिपालकृतस्त्वाधिभिन्नकालोपलक्षणम् ।

नचेत् स्वधनिने दत्तस्तस्याधेस्तैः समर्पणम् ॥

तैराधिपालैराधिसमर्पणप्रतिभूमिः । बद्धत्वमत्राविव-
क्षितम् । एव मभयाधिप्रतिभूष्वपि तुल्यन्यायतयायोज्यम् अभ-
यप्रतिभूरधमर्णादुत्तमर्णस्य भयोपस्थितौ तत्प्रतीकारमाच-
रेत् । तद्वयेन द्रव्यक्षतौ तदीयन्तत् द्रव्यं दद्यात् । प्रमाण-
प्रतिभूः प्रमाणप्रदर्शनङ्कारयेत् ॥ अशक्तौ विवादास्पदीभूतं धनं
दद्यात् । वादप्रतिभूर्वादपराजितस्याधममर्णस्य देयमुत्तमर्णा-
य दद्यात् सराजपदाश्च राञ्च इति । प्रतिभूविद्यते तत्पुत्रादीन्
प्रत्याह योगीश्वरः । दर्शनप्रतिभूर्यत्र कृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत् पुत्रा ऋणं दद्युर्ददुर्दानाय ये स्थिताः ॥

दर्शनप्रत्यये इत्यर्थस्य पूर्वोक्तोक्तस्यैव स्पष्टीकरणमत्रेति न पुनरुक्तिरिति मिताक्षरायां मदनरत्नेचोक्तम् । वस्तुतस्तु तज्जीवति सति प्रतिभुवि प्रेतेष्विदमिति न पौनरुक्त्याशङ्का । वितथ इति तत्रात्र च स्रुत इत्युपादानात् सृतिचन्द्रिकाकारस्यापीदमेवाभिसंहितम् । प्रतिभूपुत्रादीनां विधिरिति प्रस्तावे तिष्ठनात् । दानाय यः स्थितप्रतिभूस्तत् पुत्रा दद्युरित्यर्थः । बृहस्पतिरपि ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसम्बादे तौ विना तत्सुतौ तथेति ॥

आद्यौ दर्शनप्रत्ययदानविसम्बादे । उत्तरौ दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ । विसम्बादे द्वेषादिना धनिकेनादाने तौ विना तयोर्देशगमने मरणे च । अत्र ताविति द्विवचनान्तेन सर्वनाम्ना दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवोः परामर्शः । सर्वनाम्ना सति बाधके सन्निहितपरामर्शकत्वात् । पूर्वोदात्तदर्शनप्रतिभूर्यत्वेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च तेन दर्शनप्रतिप्रत्ययप्रतिभू सुतैर्न तद्देयमिति बोद्धव्यम् । प्रतिभू पुत्रपौत्रयोर्मूलमात्र दानादाने आह । कात्यायनः ।

प्रातिभाव्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत् कश्चित् ।

पुत्रेणापि समन्देयसृणं सर्वत्र पैलकमिति ॥

सर्वत्र प्रातिभाव्यागतसृणमित्यन्वयः ।

व्यासोऽपि । ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतम् ।

समन्दद्यात्तसुतौ तु न दाप्याविति निश्चय इति ॥

पौत्रेण प्रातिभाव्यातिरिक्तं पैतामहसृणं यावद्ब्रूहीतमेव

देयम् । तथा पुत्रेण प्रातिभाव्यागतं पैत्यवृत्तं यावद्गृहीत-
मेवदेयम् । तयोः पौत्रपुत्रयोः सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ यथाक्रमम-
प्रातिभाव्यापातञ्च गृहीतधनौ न दाया इत्याद्यर्थः । यत्तु
नारदवचनम् ।

खादको वित्तहीनः स्याल्लग्नको वित्तवान्यदि ।

मूलन्तस्य भवेद्देयं न वृद्धिन्दातु मर्हतीति ॥

तदपि खादकोऽधमर्णः । प्रतिभूर्यदि वित्तवान्मृतस्तदा
तत्पुत्रेण मूलमात्रन्देयं न वृद्धिरिति स्युतपदाध्याहारेण
व्याख्येयं विषयविशेषे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रेण सवृद्धि-
कन्देयमित्याह । कात्यायनः ।

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्वा धनात्तस्माद्दायः स्यात्तद्वृत्तं सुत इति ॥

दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणं समानन्यायत्वात् । दर्शने
स्थितः दर्शने प्रतिभूत्वेन स्थित इत्यर्थः । विना पित्वापितरि-
प्रेते दूरदेशङ्गतेवेति । सुतग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्य हस्ते
बन्धकमायाति तस्य सर्वस्यापि तस्माद्बन्धकाप्रतिदानस्य युक्तत्वा-
दिति केचित् । यत्तु दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापये
दिति मनुवचनं तत्र दायादशब्दोविशेषलक्षणया सुतविषय एव
अन्यथा सपिण्डमात्राभिधाने तत्सुतौ न दायाविति निश्चय
इत्यादि पूर्वोदाहृतवचनविरोधः स्यादिति । केचिदिदं प्रति
भूवन्धकविषयं पूर्वोदाहृतवचनानिदंबन्धकप्रतिभूविषया-
णीति विषयभेदान्नविरोध इत्याहुः । अनेक प्रतिभूदेयविषये
दानप्रकारमाह योगीश्वरः ।

बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्याः प्रतिभवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेधु धनिकस्य यथारुचीति ॥

एकच्छायाश्रितेषु एकस्याधमर्णस्य छायां प्रत्येकं सकल-
धनदायकत्वरूपसादृश्यमाश्रितास्तेषु । धनिकस्य यथारुचि ।
धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथा कामं यमेवोत्तमर्णो याचते
तमेव सर्वन्दद्यादित्यर्थः । रुच्यविशेषे तु सम स्यादश्रुतत्वा-
दिति न्यायेनात्रापि यथांशमेव दद्याः । एकच्छायाश्रितेषु
लग्नकेषु यद्यन्यतरो दूरदेशङ्गतो ऋतो वा भवति उत्तमर्णस्य
च तस्मादेव ग्रहणेच्छा तदा प्रकारमाह । कात्यायनः ।

एकच्छायाप्रविष्टानान्द्राप्यो यस्तत्र दृश्यते ।

प्रोषिते तत्सुतः सर्वस्मिन्नमंशं ऋते तु स इति ॥

प्रोषिते देशान्तरगते । सर्वं सवृद्धिकमृणम् । ऋते तु
पितुरंशं सवृद्धिकन्दद्यादित्यर्थः । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु ।

एकच्छायाश्रिते सर्वं दद्यात्तु प्रोषिते सुतः ।

स्मृतेपितरि पितृंश परर्णं न वृहस्पतिरिति ॥

पठित्वा इत्यं व्याख्यातन्तथाहि । सर्वम्परर्णमपि न पितृंश-
मात्रमित्यर्थः । नतु सर्वं सवृद्धिकमिति व्याख्येयम् ।

पुत्रेणापि समन्देय ऋणं सर्वन्तु पैतृकमिति ॥

वृहस्पतिस्मरणात् । समं मूलमात्रं एतच्च धनिकेच्छायां-
प्रोषितस्य पुत्रे मच्चन्दद्यादित्येवंविधायां सत्यां सर्वदानवि-
धानन्द्रष्टव्यं अमत्यां धनिकेच्छायां पितृंशम्प्रोषितपतिके पु-
त्रोदद्यादिति वावगन्तव्यम् । परर्णपरस्य पितृव्यतिरिक्तस्य
ऋणं पितरि ऋते तु सुतः सत्यामपि धनिकेच्छायां सर्वन्नदातु
मर्हेति किन्तु पितृंशमवृद्धिकमेवेति ब्रूत इत्यर्थः इति परर्णं

अन्येषां प्रतिभुवामंशमिति मदनरत्ने प्रातिभाव्यापलापे दण्ड
माह ।

यो यस्यैव प्रतिभूत्वा मिथ्याचैव तु गच्छति ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डञ्च तत्समम् ॥

कुर्याच्चेत्प्रतिभूर्वाद ऋणिकार्येऽर्थिना सह ।

सोपसर्गस्तदा दण्डो विवादाद्विगुणन्धनमिति ॥

उपसर्गो विप्रवक्तारीति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रतिभूभ्यो ध-
नग्रहणे विशेषमाह बृहस्पतिः ।

नात्यन्तम्पीडनीयाः स्युर्ऋणन्दायाः शनैः शनैरिति ॥

अथ प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । कात्यायनः ।

यस्यार्थे येन यद्वत्तं विधिनाभ्यर्थितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयादिति ॥

यस्य प्रतिभाव्यकारयितुः कृते येन प्रतिभुवा धनिकादिभि-
र्याचितेन साक्ष्यादिभि रङ्गीकारितेन यत्स्वक्रीषसुवर्णधान्य-
वस्त्रादिकं धनिकादिभ्यो दत्तन्तश्चकलमेव प्रातिभाव्यकारयितुः
सकाशात्सममेवाप्नुयादित्यर्थः । यत्तु ।

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशन्धननान्धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्वेदिति ॥

याज्ञवल्क्यावचनत्तद्वनिकपीडितप्रतिभूविषयम् । यत आह
नारदः । यच्चार्थं प्रतिभूर्देयाद्वनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकस्तम्प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥

एतद्विगुणदानम्विपक्षानन्तरं बोध्यम् । यत आहतुः का-
त्यायन बृहस्पती ।

प्रातिभाव्यञ्च यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थद्विगुणन्दातुमर्हतीति ॥

प्रातिभाव्यं प्रातिभाव्यागतं धनं प्रातिभावितः प्रतिभूत्वे त-
त्कृतः । अत्र वदति । द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्यादिभिर्वचनैर्द्वैगु-
ण्यमात्रं प्रतिपाद्यते तद्वै श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात
इति विहितजातेष्टिर्यथा शुचित्वाद्यवाधेनैव प्रवर्त्तते तथा द-
दमपि कालकलाक्रमावाधेनाप्युपपन्नं भवति एवञ्च पश्वादी-
नामपि सवृद्धिकमेव दानम्भविष्यति अन्यथा त्रिपक्षादूर्ध्वं सवृ-
द्धिकदानपक्षे तेषां मूल्यदानमेव स्यात्सन्ततिसम्भवात्सन्ततेरेव
तद्वृद्धित्वेनोक्तवादिति तत्र सुन्दरं वचनानर्थक्यात् । कथमान-
र्थक्यम् । वस्त्रधान्य हिरण्यानाञ्चतुस्त्रिद्विगुणापरेत्यादिभिः
कालक्रमेण द्वैगुण्यदानस्य सिद्धत्वादिति गृहाण । ननूक्तमेव
जातेष्टिर्वादिति प्रत्युक्तमेव तद्वचनानर्थक्यादिति नहि तत्र
वचनानर्थक्यमस्ति येन तथा कल्प्येत । यत्तु पश्वादी मूल्य-
दानमेव प्राप्नोति सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे यत्र वापि समान-
ङ्गालक्रमेण सन्तत्यजननपक्षेऽपि सवृद्धिकदानङ्गालान्तरेऽधम-
णेन सह सङ्घटते गर्भिण्यादि आदावेवेति । ननु प्रायेण
प्रीत्यैव प्रतिभूभवति अतः प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च
तद्वर्द्धते याचनात् प्राक् ।

प्रीतिदत्तन्तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते नत्वं याचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥

स्मरणात् । अतश्चानेनास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दान-
द्विवसादारभ्य यावद्विगुणङ्गालक्रमेण वृद्धिरित्युच्यत इति
चेन्न । वचनबलात् सर्वं द्विगुणं भविष्यति न च तस्याति-
भारोऽस्तीति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तन्न । अस्यार्थस्यास्माद्वच-

नादप्रतीतेरिति मिताक्षरायाम् । अथ च द्विगुणलाभो हिरण्य-
विषयः पश्चादौ तु ।

सन्ततिस्त्रीपशुष्वेव धान्यन्त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रचतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृत इति ॥

याज्ञवल्क्येन द्वैगुण्यापवादस्योक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभू-
र्यद्यङ्गीकृते काले अधमर्णं दर्शयितुं मशक्यस्तदा तदन्वेषणार्थं
पक्षत्रयन्देयम् । यदि तत्र दर्शयति तदा मोचनीयम् । अथ
न दर्शयति तदा प्रयुक्तं धनन्दाय इत्याह कात्यायनः ।

नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

निबन्ध दापयेत्तन्तु प्रेते चैवं विधिः स्मृत इति ॥

वृहस्पतिरपि । नष्टस्यान्वेषणे काले दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षन्मासं सार्द्धमद्यापि वा ॥

नात्यन्तस्पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैः शनैः ।

स्वसाक्ष्येन नियोज्याः स्युर्विधिः प्रतिभूवामयमिति ॥

स्वसाक्ष्ये स्वयं समक्षदर्शने प्रातिभाव्ये निषेधानाह ।

कात्यायनः । न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

विरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न क्वचित् ॥

नैव रिक्थो न मित्रश्च न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रब्रजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डे राज्ञे च तत्समम् ।

जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥

नाविज्ञाते ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति इति ॥

सन्दिग्धो ऽभिशस्तः अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
नारदोऽपि । साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परमिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यवृत्तं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतमिति ॥

ननु जायापत्यो न विभागोविद्यत इत्यापस्तम्बेन विभा-
गस्य निषिद्धत्वाद्दम्पत्यो विभागात् प्राक् प्रातिभाव्यादि प्रति-
षेधोऽनुपन्न इति तदंशे विभागात् प्रागिति विशेषणान-
र्थक्यमिति चेन्न । अनेन वचनेन औतस्मात्तर्त्ताग्निमाध्येषु कर्म-
सु तत्फलेषु च विभागाभावस्योक्तत्वात् । यतो जायापत्योर्न-
विभागोविद्यत इत्यभिसन्धाय पाणिग्रहणाद्धि सहत्वङ्कर्मसु
तथा पुण्यफलेषु चेति हेतुमुक्तवान् हि यस्मात् पाणि-
ग्रहणादारभ्य सहत्वङ्कर्मसु श्रूयते । जायापती अग्निमाद-
धीयातामिति तस्मादाधाने सहाधिकारात् तस्मिन्नाग्नि-
माध्येषु कर्मसु सहाधिकारः एवं विवाहसिद्धाग्निमाध्ये-
ष्वपि कर्मसु स्मार्त्तवैवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहीति योगीश्व-
रेणाभिधानात् । तथा पुण्यफलेषु स्वर्गादिषु सहत्वं श्रूयते ।
इति ज्येतिरजरमारभेतामित्यादिषु येषु पुण्यकर्मसु सहा-
धिकारस्तेषां फलेषु सहत्वमित्यर्थः । तेन भर्तृनुज्ञयानुष्ठितानां
पूर्त्तानां फलेषु न सहत्वमिति । केचित्तु अनेनैव विभागात्
प्राक् दम्पत्योः प्रातिभाव्यादिनिषिद्धमभिदधता अनयोर्विभा-
गोऽस्तीत्यर्थादुक्तम्भवतीति न चापस्तम्बवचनविरोधः ग्रहस्या-
ग्रहणवत् विकल्पाङ्गीकरणादित्याहुः । तदतिफलं गुः शाब्दा-
र्थिकयोस्तुल्यवज्रत्वाभावेन विकल्पाशुपपत्तेः अतएव तुल्या-

थास्तु, विकल्पेरन्निति भगवता जैमिनिनोक्तं पाणिग्रहणाद्वि-
सहत्वङ्गमस्वित्यादौ कर्मादिग्रहणानर्थक्यापाताच्च किञ्च पूर्वो-
क्तप्रकारेणैवोपपत्तौ सत्यामष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्या-
प्यनुचितत्वात् । न चैवं ग्रहणाग्रहणादावपि विकल्पो न स्यात् ।
न स्याद्यदि गत्यन्तरयुतत्वं स्यात् । न च तदस्तीत्यनन्यगतिक-
तया तस्याङ्गीकारात् । ननु द्रव्यस्वामित्वेऽपि सहत्वं श्रूयते ।
द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेय
मुपदिशन्तीति चेत्सत्यम् । अनेन विभागाभावेनोक्तः किन्तु
पत्या द्रव्यस्वामित्वमुक्तम् । यतोऽव्यपरिग्रहेषु चेत्युक्ता न हि
भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये ऽतिथिभोजनादौ हि
यस्मात् स्तेयमिति नोपदिशन्ति मन्वाद्यस्तस्माद्भार्याया अपि
द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति तस्माद्भार्याया अपिभ-
र्तुरिच्छया द्रव्यविभागोऽस्ति न स्वेच्छया । अतएव याज्ञवल्काः ।

यदि कुर्वीत समानंशान् पन्थः कार्यः सप्तांशिका इति ।

तस्मात्सुष्ठूक्तमाग्विभागात् दम्पत्योर्न प्रतिभायादिकमिति ।

अत्रमर्णाकारमाह दृष्टमिति ।

प्रतिपन्नमृणदायः सामादिभिरुपक्रमैरिति ।

प्रतिपन्नं ऋणमभ्युपगतं प्रतिपन्नम् । दायः दातुमुन्मुखः
कर्तव्यो धनिनेत्यर्थः । तथा च मनुः ।

यै रैरूपायैरर्थं स्वप्नाप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तै स्तै रूपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥

के ते उपाया इत्यपेक्षायां स एवाह ।

धर्मेण व्यवहारेण छलेन चरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमे न बलेन चेति ।

वृहस्पतिरपि धर्मोपधिबलात्कारैः गृहसंरोधनेन चेति ॥

गृहसंरोधनेन आचरिताख्योपायेन ।

कात्यायनोऽपि । पीडनेनोपरोधेन साधयेदृणिकं धनी ।

कर्मणा व्यवहारेण सान्त्वेनादौ विभावितम् ।

आददीतार्थमेवन्तु व्याजेन चरितेनचेति ॥

धर्मादीनां स्वरूपमाह ।

सुहृत्सखन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्योधर्म एव उदाहृतः ॥

कृद्भना याचितञ्चार्थं मानीय ऋणिकाङ्क्षनी ।

अन्वाहितादि संगृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः ॥

दारपुत्रपशून्बद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।

यत्रर्शिको दाप्यतेऽर्थन्तदाचरितमुच्यते इति ॥

सुहृत्सखन्धिसन्दिष्टैः सुहृदां सखन्धिनां सन्देशैः सामो-
क्त्या प्रियवाक्येन अनुगमेन अनुसरणेन प्रायेण प्रार्थनावाङ्म-
त्येन । कृद्भना उत्सवादिव्याजेन गृहीततदीयभूषणाद्यप्र-
त्यर्पणेन । अन्वाहितमन्यस्मै दातुमर्पितम् । अर्पिदशब्दात् प्र-
कारान्तरस्यापि प्रकारेणाधमर्णस्य भूषणं हि स्वाधीनीकृत्य
यत्र स ऋणदाप्यते स उपधिरित्यर्थः । दाप्यते प्रतिदानो-
न्मुखीक्रियते । अर्थं स्वकीयमर्थम् । शेषं स्पष्टार्थन्वर्मादयश्चो-
पायाः । पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः । यत आह कात्यायनः ।

राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।

ऋक्थिनं सुहृदं वापि क्लेनेनैव प्रसाधयेत् ॥

वणिजः कर्षकाश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।

देशाचारेण दाप्याःस्युर्दुष्टा न सम्पीड्य दापयेदिति ॥

सान्त्वेन साम्ना धर्माख्योपायेनेत्यर्थः । वणिगादयो देशा-
चारानुसारेण दाप्याःस्युरित्यन्वयः । सम्पीड्येति बलात्कारा-
चरिताख्योपाययोर्ग्रहणम् । कः पुनर्देशाचार इत्याकाङ्क्षायां
स एवाह । धार्योऽवरुद्धस्त्वृणिकः प्रकाशञ्जनसंसदि ।

यावन्नदद्यात्तद्देयन्देशाचारस्थितिर्यथेति ॥

यत्र देशे धनिकेन स्वयमेव धार्य इत्याचारस्तत्र तथैव धार्यः ।
यत्र उक्तो वादिना अनेनावरुद्धः धार्य इति देशाचारस्थिति यं
स्येत्यस्यार्थः । अवरुद्धस्य विण्मूत्रशङ्कायान्तत्प्रतिरोधो न
कार्य इति स एव दर्शयति ।

विण्मूत्रशङ्का यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिनः ।

पृष्ठतो बालुगन्तव्यो निवद्धं वा समुत्सृजेदिति ॥

निवद्धमिति शृङ्खलादिना बद्धमेव मूत्राद्युत्सर्गार्थमेषये-
दित्यर्थः । अत्र अधमर्णिकविषये द्वितीयः पक्षः तदितरविष-
यस्त्वादपक्ष इत्यौचित्यवस्थावगन्तव्येति स्मृतिचन्द्रिका-
याम् । दर्शनप्रतिभुवन्भोजनादिकाले गृहीत्वा ऽवरुद्धस्य मोकः
करणीयः यत आह स एव ।

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्यः स्याद्दिनेदिने ।

आहारकाले प्राप्तौ च निबन्धे प्रतिभूःस्थित इति ॥

निबन्धे पलायनप्रतिबन्धे । यदा तु प्रतिभूर्न लभ्यते लब्धो
वा ऽधमर्णो न ददामीति वदति तदा पक्षद्वयमाह स एव ।

यो दर्शनप्रतिभूवं नाधिगच्छेन्नचाश्रयेत् ।

स वारके निरोद्धव्यः स्याप्यो वावेद्यरक्षिण इति ॥

नाधिगच्छेन्नप्राप्नुयात् । नाश्रयेन्नाङ्गीकुर्यात् वारके का-
रागृहे । रक्षिणो रक्षकान् । रक्षणे पुरुषान्नियुज्य प्रस्था-
प्योवेत्यर्थः । एतस्य प्रतिभूविशेषे प्रतिषेधमाह स एव ।

न वारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिरिति ॥

प्रात्ययिकः विश्वास्यः । कथन्तर्हि स मोचनीय इत्यपेक्षिते
स एवाह । सोऽनिबद्धः प्रयोक्तव्य निबद्धः शपथेन चेति ॥

अनिबद्धः रक्षकशून्यः । निबद्धः नियमितः एवमुक्तधर्मा-
दिप्रयोगेण साधयन् धनिको न निवारणीयो राज्ञेत्याह
मनुः । य स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।

स राज्ञा नाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनमिति ॥

विष्णुरपि । प्रयुक्तमर्थं यथा कथञ्चित्संसाध्यमानो न राज्ञो
वाच्यः स्यादिति यथाकथञ्चित् स्मृत्याचाराविरुद्धेन मार्गेण ।
याज्ञवल्क्योऽपि । प्रपन्नं साधयन्नर्थं वाच्यो नृपतेर्भवेदिति ।

साध्यमानश्चेद्राजमन्निधिं गत्वा धनिकन्धारयति तदा स
दण्ड इत्याह । स एव ।

साध्यमानोनृपङ्गच्छन्दण्डोदाप्यश्च तद्धनमिति ॥

तस्य धनिकस्य धनतत्समञ्च दण्डन्दाप्यइत्यर्थः । अतएव विष्णुः ।

साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समन्दण्ड इति ।

तत्समन्धनिकद्रव्यसमम् । यत्तु मनुना ।

यः साधयन्नं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।

स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥

स्वल्पदण्ड उक्तः स दरिद्राधमर्णविषयः ब्राह्मणविषय
इति केचित् छन्देन स्वेच्छया । स्मृतिचन्द्रिकायान्तु दण्ड इति
सामान्याभिधानम् असमर्थविषये स्वल्पो दण्डो यथा स्यादि-

त्येवमर्थमिति व्याख्याय मनुवचनं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् ।
विप्रतिपत्तौ विशेषमाह । वृहस्पतिः ।

प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्यपलापी तु संसदि ।

लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यत इति ॥

अथं पूर्वोक्तः अधमर्ण ऋणसत्तायां सम्प्रतिपन्नस्य धर्मस्य
धनिकस्य अपलपितुम् अपक्कवितुं संसदि सभायां प्रमाणेनर्णं
साध्यप्रतिदानोन्मुखङ्कार्य इत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तधर्मेण व्यव-
हारेण क्लेनाचरितेन च प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन
च मनुवचने व्यवहारेणेति व्यपलापिविषयम् इतरत्सम्प्रति-
पन्नविषयमिति बोद्धव्यम् । व्यवहारेण साध्याद्युपन्यासेन
अतएवासम्प्रतिपन्ने व्यवहारातिरिक्तोपाय निषेधमाह स एव ।

न रोद्धव्यः क्रियावादी सन्दिग्धेऽर्थे कथञ्चन ।

आसेधयंस्त्वनासेध्यन्दण्डो भवति धर्मत इति ॥

न रोद्धव्यः व्यवहारातिरिक्तच्छलाद्युपास्योपलक्षणम् ।
क्रियावादिसन्दिग्धपदयोरर्थमाह स एव ।

प्रदातव्यं यद्भवति न्यायतस्तद्दशम्यहम् ।

एवं यत्राणिको अ ते क्रियावादी स उच्यते ॥

रूपसङ्ख्यादिलाभेऽपि यत्र भ्रान्तिर्द्वयो भवेत् ।

देवानादेययोर्वापि सन्दिग्धोऽर्थः स कीर्त्तितः ॥

इति सन्दिग्धेऽर्थे धनग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिदण्डावाह
स एव । अनावेद्य तु राज्ञे यः सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्त्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्सचाप्यर्थे न सिद्धतीति ।

कात्यायनोऽपि । पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थान् सहीयेत तत्समञ्चान्मुयाहममिति ।

सावधिकमृणतवधिप्राप्तौ निरवधिकं द्वैगुण्यादिपरमवृद्धेः
प्राप्तौ कार्यविशेषोपनिपातश्चेत्तस्य प्राप्तावपि पूर्वोक्तैर्धर्मादि-
भिरुपायैः सवृद्धिकं ग्राह्यम् । यद्वा परमवृद्धिसहितं मूलं
कृत्वा लेख्यान्तरं ग्राह्यम् । अथवा सवृद्धिकमूलोपभोग्य आ-
धिर्ग्राह्यः । तथा च वृहस्पतिः ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्गाहयेद्वनी ।

कारयेद्वा ऋणी लेख्यञ्चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥

द्विगुणस्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते ।

भागलाभस्तदा तत्र मूलं स्यात्सोदयं ऋणमिति ॥

शान्तलाभग्रहणमशान्तलाभस्योपलक्षणम् । उद्गाहणन्धर्माद्यु-
पायेन साधनम् । यदा चक्रवृद्धिर्भोग्याधिर्वा गृह्यते तत्र सोद-
यमूलमृणं स्यादित्यर्थः । मनुरपि ।

ऋणन्दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।

स द्रष्ट्वा निर्जितां वृद्धिङ्करणं परिवर्त्तयेत् ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीन्दातुं शक्नोति ॥

चक्रवृद्धिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयादिति ॥

निर्जितां लभ्यत्वेनात्माधीनत्वं सम्पन्नाङ्करणमपरिवर्त्तयेत् ।
अन्यल्लेख्यसाध्यादि कुर्यात् । अदर्शयित्वा हिरण्यन्दीयमान-
मिति शेषः । तेन धनिने सर्वं सवृद्धिकमृणमदत्त्वेत्यर्थः । तत्रैव
पुनः करणं परिवर्त्तयेत् । साक्षिसमक्षमेतत् ब्रूयाद्यदेतावन्मू-
लमस्मै धारयामि । एतावती च वृद्धिरिति पत्रेचारोपयेदि-
त्यर्थः । एतच्च यावद्वृद्धिन्धनन्दातुं शक्नोति तावद्वत्त्वा करणं

परिवर्त्तनङ्कार्यम् । समारूढः प्रतिपन्नः अङ्गीकृतवानिति या-
वत् तत्फलं चक्रवर्जिलक्षणम् । कात्यायनोऽपि ।

ग्राह्यं स्याद्विगुणान्द्रव्यं प्रयुक्तन्धनिना सदा ।

लभेच्चेन्न द्विगुणं पुनर्द्विम्प्रकल्पयेत् इति ॥

अधमर्णस्य धनदानाशक्तौ ग्रहप्रकारमाह नारदः ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्तापेक्षमृणन्दाप्यः काले काले यथोदयमिति ॥

यथोदयं यथा धनोत्पत्तिं दाप्योब्राह्मण इति शेषः ।

तथा च याज्ञवल्काः । हीनजातिम्परिचीणं स्नानार्थं कर्म कारयेत्

ब्राह्मणस्तु परीचीणः शनैर्दाप्यो यथोदयमिति ॥

अत्र च हीनजातिग्रहणं सजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च
समानजातिमपि परीचीणं यथोचितङ्गं कारयेत् । ब्राह्मण
ग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो
यथोदय वैश्यादेर्दाप्य इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टमश्नु मनुः ।

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्वनिकस्याधमर्णिकः ।

समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैरिति ॥

कर्मणापि समं कुर्यात् अधमर्णिकत्वेनोत्तमर्णादधरी-
भूतमात्मानन्तावद्धनिकार्यकर्मकरणेनापि समं कुर्यात् । अध-
मर्णत्वमपनयेदित्यर्थः । श्रेयान् उत्तमजातीयो गुणाधिकश्च ।
बृहस्पतिरपि । निर्धनं ऋणिनङ्गं गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैरिति ॥

शौण्डिकाद्यं समोपकृष्टजातिम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्ट-
जातेरुपलक्षणार्थम् । यत्तु कात्यायनवचनम् ।

कर्षकान् क्षत्रविद्भुद्रान् समहीनांस्तु दापयेत् इति ॥

तत्तेषां यथोदयन्धनदानसामर्थ्ये मन्तव्यम् । कल्पतरौ तु
कर्मणा क्षत्र विद्यूद्रान् समहीनांस्तु दापयेत् इति पठितन्त्र
कर्मणा दापयेदित्यन्वयान्न कोऽपि विरोधः । कात्यायनोऽपि ।

धनदानासह बुद्ध्या स्वाधीनं कर्म कारयेत् ॥

कर्मकरणासहं तु बन्धनागारे वामयेदित्याह । स एव ।

अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेक्ष्यो ब्राह्मणादृते इति ॥

अत्र कर्मकरणाशक्तौ बन्धनागारे प्रवेशाभिधानं सामर्थ्यो-
त्पत्तौ कथञ्चिद्विदूषणप्राप्त्यर्थमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

यस्तु पूर्वमनावेद्याशुभं कर्म कारयति ॥

तत्रापि विशेषं स एवाह ।

यदि ह्यादावनादिष्टमशुभङ्गं कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसम्पूर्ववृत्तान्मुच्येत चर्णिक इति ॥

युगपदनेकोत्तमर्णं समवाये दानानुक्रमममाह ।

याज्ञवल्क्यः । ऽष्टहीतानुक्रमाद्वाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरमिति ॥

नृपतेः क्षत्रियस्य समानजातीये तूत्तमर्णस्य ग्रहणक्रमेण
देयम् । विजातीयेषु तु ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतम्भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियानु चेति ॥

श्रोत्रियानु ब्राह्मणानन्तरम् । एकदिनकृतनानर्णसमवा-
ये युगपद्देयं घनाल्पत्व वृद्धत्वयोस्तु तदनुसारेण भागम्परिक-
ल्प्य दापनीयम् । तथा च कात्यायन एव ।

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्विणं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभ मन्यथा तु यथाक्रममिति ॥

ग्रहणं बन्धकदानम् । रक्षणं बन्धकपरिपालनम् । लाभं
बन्धकभोगञ्च समं युगपदेव कुर्यात् । अन्यथा अहर्भेदेत्कृत्क्रमेण
कुर्यादित्यर्थः । अनेकर्णसमवायेऽपि अधमर्णी यदुत्तमर्णाद्-
द्रव्यं गृहीत्वा यद्यवहारादिकङ्करोति तस्मात्प्राप्तबन्धनं तदुत्त-
मर्णायैव दद्यान्नान्येषाम् । तथा च स एव ।

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यं ऋणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथेति ॥

एवकारस्तस्येत्यनन्तरं व्यत्यसनीयम् । अधमर्णाभावे
तत्पुत्रेण सहृद्विकृष्टणन्देयमित्याह । वृहस्पतिः ।

याचमानाय दातव्यं मप्रकालमृणं कृतम् ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैरिति ॥

अप्रकालं अदीर्घकालान्निरवधिकमिति यावत् निरवधि-
याचनानन्तरमेव देयम् । परमवृद्धौ जातायामिति मदनरत्ने ।
सावधिपूर्तौ शान्तलाभं शान्त्यनन्तरम् । ऋणग्रहीतुः पितुरभावे
पितृकृतमृणम्पुत्रैरवश्यन्देयमित्यर्थः । आवश्यकदाने हेतुमाह
नारदः । इच्छन्तिपितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थसुत्सृज्य यत्नतः ।

ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ॥

यतस्ततः येन केनाप्युपायेन । उत्तममृणञ्जायमानो वै ब्रा-
ह्मणस्त्रिभिर्ऋणवानजायत इत्यादितैत्तिरीय श्रुत्युक्तम् । अध-
ममृणं परहस्तात् कुसीदविधिना गृहीतं जातेन व्यवहारा
भिन्नतया निष्पन्नेनेत्यर्थः ।

अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् ।

स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठे गुणवयःकृतमिति ॥
 स्मरणात् । अप्राप्तव्यवहारस्यासेधाह्वाननिषेधश्च स्मर्यते ।
 अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
 विषमस्याश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेनृप इति ॥
 कात्यायनोऽपि । पितृणं स्तुनुभिर्जातैर्दानेनैवाधमादृणात् ।
 विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ॥
 नाप्राप्त व्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।
 काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथेति ।
 नाप्राप्तव्यवहारैः हेयोपादेय परिज्ञानविशेषसहितैः षोड-
 शवर्षैरित्यर्थः । षोडशवार्षिकस्य व्यवहारश्च नारदः ।
 गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमादत्सराच्छिशुः ।
 बाल आषोडशाद्वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्दयते ।
 परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति ।
 यस्य बहवः पुत्रास्तेषां विभक्ताविभक्तभेदेन दानप्रकारमाह
 नारदः । पितर्युपरते पुत्रा ऋणान्द्वयुर्थ्यांशतः ।
 अविभक्ताविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्भुरिति ॥
 एतदुक्तमभवति विभक्तैः स्वांशानुरूपन्देयम् । अविभक्तैरपि
 समप्रधानतयाऽवस्थाने सम्भूय समुत्थानेन देयम् । गुणस्रधान-
 भावेनावस्थाने योमुख्यस्तेन देयमिति पुत्रेण रिक्त्यग्रहणा
 ग्रहणयोः सद्विभक्तमेव देयम् । पुत्राभावे पौत्रेण रिक्त्यग्र-
 हणे सीदयन्देयम् । अग्रहणे मूलमेव । प्रपौत्रेण तु रिक्त्या
 ग्रहणे मूलमपि न देयम् । यथा च बृहस्पतिः ।
 ऋणमाल्मीयवत्पितृय पुत्रैर्देयं विभावितम् ।
 पैतामहं समन्देयन्न देयन्तत् सुतस्य त्विति ॥

आत्मीयवत् सवृद्धिकमित्यर्थः । तत्सुतस्यागृहीतधनस्य
प्रपौत्रस्य । एतदेवाभिप्रेत्य नारदः ।

क्रमादव्याहतम्प्राप्तं पुत्रैर्यन्त्रणमुद्धृतम् ।

देयमप्येतामहं पौत्रैः सञ्चतुर्थान्निवर्त्तत इति ।

कात्यायनोऽपि । पित्रभावे तु दातव्यं ऋणं पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यन्तस्मात्तद्विनिवर्त्तयेत् इति ॥

देयमृणमनेन देयमस्मिन् काले देयमित्यपेक्षते आह ।
याज्ञवल्क्यः । पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिभूतेऽपि वा ।

पुत्र पौत्रैः ऋणं देयं निज्जवे साक्षिभाषितमिति ॥

यदि पिता दातव्यं ऋणमदत्त्वा मृतो दूरदेशान्तर-
ङ्गतो ऽचिकित्सनीयव्याध्याद्यभिभूतो वा तदा तत्कृतं ऋणं
पुत्रेण तदभावे पौत्रेण देयं इत्यर्थः । पुत्रेण वापङ्कृतेऽर्थि-
ना साध्यादिभिर्भाषितं ऋणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । प्रो-
षिते यत्प्रतिदानं तत्प्रवासादारभ्य विंशतिवर्षादूर्ध्वं मन्तव्यम् ।
तथा च नारदः । नार्वाक्मस्वत्सराद्विंशत् पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठेभ्रातर्यथापिवेति ॥

कात्यायनोऽपि । विद्यमानेऽपि रोगार्त्ते स्वदेशात् प्रोषिते तथा ।

विद्यमानेऽपि जीवत्यपि । विंशत् संवत्सरादूर्ध्वमिति
शेषः अतएव विष्णुः ।

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशाः समाः ।

प्रोषिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं नातः परमनीषुभिरिति ॥

प्रव्रजिते शान्त्यस्तौ द्विदशाः समाः विंशतिवर्षाणि अस्य
प्रोषित इत्यनेन सम्बन्धः । अतः परं विंशतिवर्षादूर्ध्वमनी-
षुभिर्देयमित्यर्थः । एतदुक्तमवति । पितरि मृते प्रव्रजिते

वा पुत्रपौत्रैः प्राप्तव्यवहारै देयं प्रोषिते तु विंशतिवर्षादूर्ध्व-
मिति नातः परमनीप्सुभिरिति । अपि पाठस्तस्यायमर्थः ।
विंशतिवर्षादूर्ध्वं न विलम्बः कार्यः ऋणप्रतिदानमभीप्सुभि-
रिति । अदेयं ऋणमाह याज्ञवल्क्यः ।

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानन्तयैवेह पुत्रो दद्यान् पैतृकमिति ॥

सुरापानेन यत् कृतं ऋणम् । कामकृतं स्वीकृत्य मनेन कृतम् ।
द्यूते पराजयनिर्हृतम् । दण्डशुल्कावशिष्टकं दण्डशुल्क-
योरवशिष्टं वृथादानं वन्द्यादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम् ।

धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवै शठे ।

चाटचारणचौरेषु दत्तमभवति निस्कलमिति ॥

वचनान् । न च दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यनेनावशेषस्य दान-
निषेधात् सर्वन्दातव्यमिति शङ्कनीयं यत आहोशनाः ॥

दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कान्तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमिति ॥

न व्यावहारिकं सुरापानादिनिमित्तमित्यर्थः ।

गौतमोऽपि । मद्यशुल्कद्यूतदण्डा न पुत्रानध्यावहेयुरिति ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रो न दापयेदिति ॥

प्रतिभाव्यं प्रातिभाव्यागतम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयोः
स्वरूपन्दर्शयति कात्यायनः ।

लिखितमुक्तकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्वयैतत्तु विद्यात्कामकृतं वृणाम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाश्य वा ।

उक्तान्तुष्टिकरन्तत्तु विद्यात्क्रोधकृतन्तु तदिति ॥

मुक्तक लेखनरहितम् । पित्रात्मादिकृतर्णसमवाये दान-
क्रममाह वृहस्पतिः ।

पितृत्वं पूर्ववृणन्देयं पश्चादात्मीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवं ऋणं सदेति ॥

तयोस्ताभ्यां पित्वात्मीयाभ्यामित्यर्थः । रिक्थग्रहणभावेऽपि
पुत्रेण देयमिति । इत्याह कात्यायनः ।

पितृत्वे विद्यामाने तु न च पुत्रो धनं हरेत् ।

देयं तद्वनिके द्रव्यं सृते पुत्रैस्तु दाप्यत इति ॥

विभक्तः पुत्रे विभागानन्तरं पितृकृते ऋणे तिष्ठति
तस्मिन्मृते तद्धनं न गृह्णीयात्किन्तु धनिकाय दद्यात् । यदि
किञ्चित्ततो ऽवशिष्टमवति तर्हि गृह्णीयात् । पितृधनाभावे-
रिक्थग्रहणराहित्येऽपि स्वधनं दद्यादित्यर्थः । अत्र पुत्रग्र-
हणं पौत्रस्याप्युपलक्षणम् । पुत्र पौत्रे ऋणं देयमिति वचने-
उभयोः साम्येन ग्रहणात् । पौत्रस्यावृद्धिकदानन्तु वाचनिक-
मिति न तस्यानेन साम्यपाठेन निवृत्तिः । अनेकऋणदातृ-
समये क्रममाह याज्ञवल्क्यः ।

रिक्थग्राह ऋणं दाप्यो योषिङ्ग्राहस्तथैव च ।

पुत्रो ऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति ॥

दायविभागक्रमेण प्राप्तं यद्द्रव्यं तद्रिक्थं तद्यो गृह्णाति
स रिक्थग्राहो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृह्णाति स तत्कृ-
तऋणं दाप्य इत्यर्थः । योषितन्मार्थां गृह्णातीति योषिङ्ग्राहो
यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतऋणन्दाप्य इत्यर्थः । पुत्रो-

ऽनन्याश्रितद्रव्यः । अन्यं आश्रितद्रव्यं यस्यासौ अन्याश्रितद्रव्य-
स्तम् । एतादृशं यद्द्रव्यं परकीयं द्रव्यं मातापितृसम्बन्धि-
द्रव्यमिति यावत् । अन्यशब्देन पित्रोर्विवक्षणात् । तन्माता-
पितृद्रव्यं यस्य नास्ति दायग्रहणायोग्यत्वात् सक्तीवादी पुत्रो-
ऽनन्याश्रितद्रव्य इत्यर्थः । पुत्रहीनस्य दायग्रहणार्हपुत्रहीनस्य
रिक्थ्येन ऋणं दाप्य इत्यर्थः । एतेषां समवाये पाठक्रमादेव
दाप्याः । यत्तु सपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य रिक्थ्यग्राहिणं दद्यादिति
विष्णुवचनम् । तद्दायानर्हपुत्रस्य सद्भावेऽप्यसद्भावेऽपि वा तद-
नादरेण रिक्थ्यग्राही ऋणं दद्यादित्येव परम् । रिक्थ्य-
ग्राह्यभावे योषिद्ग्राही दाप्य अस्मिन्नर्थे विष्णुरपि । विधनस्य
स्त्रीग्राहीति । विधनस्य रिक्थ्यग्राहीरहितस्य । वृहस्पतिरपि ।

स्त्रीहारी च तथैव स्यादभावे धनहारिण इति ।

योषिद्ग्राह्यभावे दायभागानर्हः । पुत्रोऽदाप्य इत्यस्मि-
न्नर्थे नारदोऽपि । धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रासतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति ॥

स्त्रीधनिनो रसतोः पुत्र एव ऋणभागीत्यन्वयः । स्त्री च
धनञ्च स्त्रीधने तद्वतोः स्त्रीहारिणो रित्यर्थः । अत्र स्त्रीहारी-
धनिपुत्रयोरिति पुत्राभावे योषिद्ग्राहकस्यर्णदायित्वाऽभि-
धानन्दायार्हपुत्राभावे मन्तव्यम् । स पुत्रस्य चेत्यनुवृत्तौ विध-
नस्य स्त्रीहारीति विष्णुनाऽभिधानात् । पुत्रः सतोः स्त्रीधनि-
नोरिति स्तोक्तिविरोधाच्च । ननु रिक्थ्यग्राह ऋणं दाप्य
इति वचनं एतेषां समवाये क्रमविधायकं स एव तु नोप-
पद्यते पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थ्यग्राहित्वासम्भवात् न च पुत्रे
सत्यपि पितृभ्रात्रो रिक्थ्यहारित्वमिति वाच्यम् । न भ्रातरो

न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरितिवचनेन पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थहारित्वनिषेधात् । योषिङ्ग्राहोऽपि न सम्भवति न द्वितीयश्च साध्वीनं क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते इति वचनेन पत्यन्तरनिषेधात् पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इत्येतदपि न वक्तव्यम् । रिक्थग्राह ऋणं दाप्य इत्यनेन गतार्थत्वात् न च रिक्थग्राहित्वाभावेऽपि पुत्रदातव्यमित्येतदर्थमिदम् । तथा सत्यनन्याश्रित इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पुत्रे सति मातापितृद्रव्यस्य अन्यगामित्वासम्भवात् । न भ्रातर इति पूर्वोदाहृतवचनात् । पुत्रहीनस्य रिक्थन इत्येतदपि न वक्तव्यम् । रिक्थग्राह ऋणं दाप्य इत्यनेन सति पुत्रे रिक्थहारिण एव ऋणापाकरणाधिकारित्वस्याभिधाने सति पुत्रे कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धेरिति चेत् । मेवं वादीः । सत्स्वपि क्लीवादिषु पुत्रेषु अन्यायवृत्तिषु च सवर्णापुत्रेषु पितृव्यादीनां रिक्थग्राहित्वासम्भवात् । क्लीवादीनां रिक्थग्राहित्वाभावं दर्शयति मनुः ।

अनशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

याज्ञवल्कीनापि क्लीवादीनामनुक्रम्य भर्त्तव्याश्च निरंशका इत्युक्तमन्यायवृत्तस्य सवर्णापुत्रस्य रिक्थग्राहित्वाभावं दर्शयति गोतमः । सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभतैकेषामिति । तस्मात् पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह्यन्यः सम्भवति योषिङ्ग्राहित्वमपि रागकलुषीकृतचित्तस्यातिक्रान्तनिषेधस्य सम्भवति तस्य ऋणापाकरणे ऽधिकारो भवत्येव । यच्च-

तद्वृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति यच्च पुनर्भुवां तद्वृणां
प्रथमा तथा च नारदः ।

अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।

ऋणन्तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रुते ॥

अधनस्य ह्यपुत्रस्य स्तस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋण वोढुः स भजते तदेवास्य धनं स्मृतमिति ॥

चतद्वृणां पुनर्भुवां या प्रथमा तयोः पत्या कृतद्वृणन्ते ये
उपाश्रुते पतित्वेनोपभुङ्क्ते स दद्यादित्यर्थः उपैति पति-
त्वेनोपभुङ्क्ते पुनर्भूः स्वैरिणीञ्च दर्शयति स एव ।

परपूर्वाः स्त्रियस्त्रिन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिगृह्णदूषिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥

देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।

उत्पन्नसाहसान्यस्यै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।

सवर्णाय सर्पिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।

कामात्ममाश्रयेदन्यं स्वैरिणी प्रथमा तु सा ॥

कौमारं पतिसुतद्वृज्य यात्वन्यं पुरुषं श्रिता ।

पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

मृते भर्तारि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।

उपगच्छेत्परङ्गमात्मा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

प्राप्ता देशाइनक्रीतानुत्पिपासातुरा तु या ।

तवाह मित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

उत्पन्नसाहसा चतयोनिः प्रौटेति यावत् । अन्यस्मा
देवराय असत्सु देवरेष्वित्यग्रेऽभिधानात् । कीदृशस्य योषि-
ङ्गाहस्यर्णदानेऽधिकार इत्यपेक्षिते स एवाह ।

या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् ।

सोऽस्या दद्यादृणभर्तुं रुत्सृजेहा तथैव तामिति ॥

स प्रधना प्रकृष्टधनसहिता बद्धधनेति यावत् । अस्य भर्तुं
र्कणान्दद्यादित्यन्वयः । न च योषिङ्गाहस्यादानाधिकार-
शास्त्रीयान्यथानुपपत्त्या योषिङ्गाहणमपि पूर्वपतिकृतस्येण्दातुं
शास्त्रीयमिति शङ्कनीयम् । रागप्राप्तयोषिङ्गाहस्याश्ववान्न
शास्त्रानुपपत्तिः । अतएवाह संग्रहकारः ।

यत्र दद्यादृणं वोढुः पुनर्भूस्वैरिणीपतिः ।

न तेन तदुपादानं शास्त्रेण विहितम्भवेदिति ॥

तदुपादानं पुनर्भूवां स्वैरिणीनाञ्च गृहणम् । ऋणं पुत्रो-
दाय इति पुनर्वचनं योषिङ्गाहाभावेऽस्य ऋणदानेऽधिकारो न
तस्मिन् सतीति क्रमनिरूपणार्थं अनन्याश्रितद्रव्य इति न
व्यर्थं पितरि रिक्थाभावेऽपि बद्धेषु पुत्रेषु सत्सु दानगृहणयो-
ग्येषु अस्यैव ऋणदानेऽधिकारो क्लीवादेर्दायानर्हस्येति प्र-
तिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न व्यर्थं
पुत्रगृहणमुपलक्षणार्थं पुत्रपौत्रहीनस्य ये समनन्तरं रिक्-
थग्राहित्वेन दायभागे निरूपिताः प्रपौत्रादायस्ते सर्वे
दायभागोक्तक्रमेण दायाः यदि रिक्थं गृह्णन्ति न चेन्न दा-
याः पुत्रपौत्रौ तु रिक्थगृहणाभावेऽपि दायौ इति पुत्रपौत्रा-
दीनां वैषम्यप्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्राद्यपेक्षया
वैषम्यन्दर्शयति नारदः ।

क्रमाद्भ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्त्रर्णमुद्धृतम् ।

दद्युः पैतामहम्पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते इति ॥

यदा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तं सैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् । लक्षणया रिक्थशब्देन योषितमङ्गीकृत्य पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यनेन पुत्रहीनस्य सयोषित्कस्य ऋणं योषिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बद्धधनस्त्रीहारिणोऽन्तिमा स्वैरिणी प्रथमा पुनर्भूहारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः । पुत्राभावे निर्धननिरपत्य योषिद्ग्राहो दाप्य इति व्यवस्था द्रष्टव्या अन्यथा योषिद्ग्राहपुत्राभावयोः पुत्रयोषिद्ग्राहौ दाप्याविति व्याख्याने उभयसङ्गावे कस्याप्यदानप्रसङ्गः स्यात् । अतएव नारदः ।

धनस्त्रीहारी पुत्राणाञ्छरणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनपुत्रयोरिति ॥

कस्मिंश्चित् स्त्रीहारिण्यमिति पुत्रो दाप्यः पुत्रेति कश्चित् स्त्रीहारीत्यर्थः । अथवा । एते रिक्थप्राप्तादयः क्रमेण दाप्या इत्युक्ते कस्यादाप्य इत्यपेक्षिते उत्तमर्णस्य तदभावे तत्पुत्रादेः तस्याप्यभावे कस्येत्यपेक्षिते आह । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति पुत्राद्यन्वयहीनस्य उत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य दाप्या इत्यर्थः तथा च नारदः ।

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

निर्वापयेत् सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

इत्यभिधायाभिहितवान् ।

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सखन्निवान्ववाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेदिति ॥

विज्ञानेश्वरानुयायी यथा । अत्र कश्चिद्वादभयङ्करकहाह ।

अहो वत जगत्ख्यात विज्ञानेश्वरयोगिनः ।

पूर्वापरविरोधेऽपि नानुसन्धानमङ्गुतम् ॥

रिक्थग्रहणस्य गृहीतरिक्थस्य पुत्रस्यान्येन रिक्थग्राहिणा-
सह कदा समावेशः सम्भवति । अपि च पुत्रहीनस्य रिक्थिन
इति पदन्विभिरपि सम्बध्यते दाभ्यामेव वा प्रथमे पुत्र इति
व्याघातस्य मुख्यमुदाहरणम् । द्वितीये भिन्नविषयता तेषाम-
प्यसमावेश इत्येतदपीति तन्मन्दधियन् न्वनमात्रम् । रिक्थ-
ग्रहणार्हपुत्रसत्त्वे एतद्वचनाप्रवृत्तेः पुत्रहीनस्येति द्विभिरपि
सम्बध्यते । न च पुत्रस्य हीनस्य पुत्र इति व्याघातः । पुत्र-
हीनस्य रिक्थग्रहणार्हपुत्रहीनस्य पुत्रो रिक्थग्रहणानर्ह
पुत्र इत्यर्थस्योक्तत्वात् वाद्भयङ्करकता स्वयमित्थं व्याख्यातं
तथाहि । यथैवान्येषां पुत्रवता मृणमनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रो
दाप्यस्तथैव पुत्रहीनस्य रिक्थिन ऋणं रिक्थग्राही दाप्यः ।
तदाह नारदः । अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतमिति तथा ॥

धनस्त्रीहारी पुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति ॥

न तु स्त्रीहारी धनहारिणो रसतोः पुत्रः धनहारी पुत्रयो र-
सतोः स्त्रीहारीत्युभयसद्भावेन कश्चिद्वाप्य इति विरोध इति
चेन्न पुत्रपदस्य भ्रातृपुत्रपरत्वात् । तदाह मनुः ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति ॥

तदप्यसत् क्रमत्यागे मानाभावात् । नारदवचनन्वरूप-
न-

तेऽप्यविरुद्धम् । किञ्च नारदवचनं पुत्रशब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति । गौणगृहणे प्रमाणाभावात् । न च भ्रातृपुत्रेऽपि मुख्यप्रयोगः । पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति स्मृणादिति वाच्यम् । ब्रह्मव्यवहारेण जन्यपुंसि मुख्यनिर्णयात् । न च मनुवचनविरोधः । गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । न च शक्तिरेवास्तु । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधात् । नवैवं सैन्धवादिशब्दानामप्यनेकार्थत्वं न स्यात् । न स्यादेव यदि विनिगमकं स्यान्न च तदस्तीत्यङ्गीकारादिति । दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे योषिदग्राहो न दाप्य इत्याह कात्यायनः ।

पूर्वं दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।

योषिदग्राहः सुताभावे पुत्रे वात्यन्तनिर्धनमिति ॥

पूर्वं रिक्थग्राहो दद्यात्तदभावे वज्रतरधनयुक्तो दायार्हः पुत्रो दद्यात्तस्याभावे योषिदग्राहो दद्यादित्यर्थः सत्यपि दायार्हे पुत्रे तस्य यदा दुश्चिकित्स्यरोगाद्युपद्रवेण वात्येन वा ऋणदानासामर्थ्यन्तस्यामवस्थायां तत्पितृधनं स्वसमीपे यः स्थापयति पितृव्यादि स ऋणं दद्यात् तस्याभावे योषिदग्राहो दद्यादित्याह स एव ।

ऋणन्तु दापयेत्पुत्रः यदि स्यान्निरुपद्रवः ।

द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम् ॥

व्यसनाभिभुते पुत्रे बाले वा यत्प्रहृष्यते ।

द्रव्यहृद्दापयेत्तन्तु तस्याभावे पुरन्ध्रीहृदिति ॥

कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना कृतमृण कुटुम्बिना दातव्यम् ।
तथा च ब्रह्मसूतिः ।

पितृभ्य भ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।

यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं तद्गृही दातु मर्हतीति ॥

शिष्यशब्देनान्तेवास्यपि गृह्यते । क्वचनमात्रस्यापि विव-
क्षितत्वात् गृहीत्यनेन गृहिमात्राभिधानम् । किन्तु कुटुम्बि-
नस्तस्यैव विवक्षितत्वात् अतएव नारदः ।

शिष्यान्तेवासिदासस्त्री प्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिनेति ॥

शिष्योऽत्र वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पविद्यार्थी । कुटु-
म्बहेतोः कुटुम्बार्थं उत्क्षिप्तमुत्थापितं कृतमिति यावत् । कुटु-
म्बिना कुटुम्बार्थं कृतसृणमसन्निधानादिना स्वानुज्ञानाभावेऽपि
व्यवहारं समाचरेत् । तदर्थमनुराह ।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तं विद्वान्न विचालयेदिति ॥

अध्यधीनो दासादिः अन्यदपि कुटुम्बकृतं कुटुम्बिना दा-
तव्यं सृणं दर्शयति । कात्यायनः ।

कुटुम्बार्थं मशक्ते तु गृहीतं व्याधिने तथा ।

उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥

कन्यावैवाहिके चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।

एतत् सर्वमदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोरिति ॥

अशक्ते कुटुम्बभरणासमर्थे कुटुम्बिनीत्यर्थः । कन्यावैवा-
हिके कन्याविवाहनिमित्तम् । यत्कृतम् । येन धनेन यत्कृ-
तम् । प्रभोः कुटुम्बिनः । कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तं ऋणविषये
याज्ञवल्क्यः आह ।

न योषित्पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतम्पिता ।

दद्याद्वते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतन्तर्धेति ॥

पतिपुत्राभ्यां कृतं ऋणं क्रमेण योषिद्वार्या माता च न दद्यात् । तथा पुत्रेण कृतम्पिता न दद्यात् । तथा भार्याकृतम्पतिः । कुटुम्बार्थाद्वत इति सर्वान्वयि । तथा च कुटुम्बिना कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतन्देयमित्यर्थः । नारदोऽपि ।

न स्त्रीपति कृतं दद्याद्वणं पुत्रकृतन्तर्धेति ।

विष्णुरपि । न स्त्रीपतिपुत्रकृतं न स्त्रीकृतम्पतिपुत्राविति ।

पुत्रेण कृतम्पिता नेत्यस्यापवादं क्वचिदाह वृहस्पतिः ।

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्दं यदनुमोदितम् ।

सुत स्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हतीति ॥

कात्यायनोऽपि । ऋणं पुत्रकृतम्पिता न देयमिति धर्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यत् स्याद्यच्च स्यादनुमोदितमिति ॥

प्रतिश्रुतं अनुज्ञातम् । अनुमोदितऋणं करणानन्तरमङ्गीकृतं यत्पुत्रेणापदुद्धारार्थं कृतन्तर्दपि देय मित्याह नारदः ।

पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।

कृतं वा यद्वणं कृच्छ्रे दद्यादपुत्रस्य तत्पितृतेति ॥

न योषित्पतिपुत्राभ्यामित्यस्यापवादमाह ।

कात्यायनः । भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं केवलं वात्मना कृतम् ।

ऋणमेवंविधन्देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिय इति ॥

भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं कृतऋणन्तयोरभावे देयम् । स्वयं कृतान्तयोर्भावेऽपि देयमित्यर्थः । अतएव स ए वाह ।

देयम्भार्याकृतऋणं भर्त्रा पुत्रेण मातृकम् ।

भर्त्रस्यार्थे कृतं यत् स्यादविधाय गते दिशमिति ॥

अविधाय अनपाक्य दिशङ्गते सते सतीत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्योऽपि । प्रतिपन्नं स्त्रिया देयमित्या वा सह यत्कृतम्
स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातु मर्हतीति ॥

प्रतिपन्नं देयत्वेनाङ्गीकृतम् । तद्विषयग्रहणेऽनङ्गी-
कृतमिति देयमित्याह । कात्यायनः ।

भर्तृकामेन या भर्ता उक्ता देयं ऋणन्त्वया ।

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्विनं स्त्रिया इति ॥

न पतिः स्त्रीकृतन्तथेत्यस्यापवादमाह । याज्ञवल्क्यः ।

गोपशौण्डिकशैलूष रजक व्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयेति ॥

शैलूषो नटः । वृत्तिर्जीवनम् । गोपादिग्रहणं पत्न्याधीन
जनानान्तैलिकादीनामुपलक्षणम् । कात्यायनोऽपि ।

शौण्डिक व्याधजनक गोपनाविकयोषिताम् ।

अधिष्ठाता ऋणन्दाप्यस्तासाम्भर्तृक्रियासु तदिति ।

अधिष्ठाताच पतिरेव । भर्तृक्रियासु तत् । यतो भर्तुः
कर्तव्येषु प्रयोजनेषु तदृणं जातन्तासामित्यर्थः भार्यया आप-
दुद्धारार्थं यत्कृतन्तदपि देयमित्याह । स एव ।

न च भार्याकृतऋणं कथञ्चित्पत्युराभवेत् ।

आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्बार्थे हि विस्तरः ।

अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम् ॥

तेषान्तु तत्परा वृत्तिः कुटुम्बञ्च तथाश्रयमिति ॥

अपदहेयम्भवेदित्यर्थः । न स्त्री भर्तृकृतं ऋणं दद्यादित्य-
स्यापवादमाह । नारदः ।

दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या सुमूर्धुणा ।

या वा तद्रिक्थमादद्याद्यतो रिक्थमृणन्तत इति ॥

मातृकृतमृणं पुत्रेण देयमित्याह विष्णुः । पैतृकमविभ-
क्तमातृकञ्च । विभक्ताश्च दायानुरूपमिति दद्युरित्यनुषङ्गः ।
मातुर्द्वैर्ध्वेऽपि निर्धनायास्तस्या ऋणं पुत्रेण दातव्यमित्याह
नारदः । पुत्त्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्त्रस्त्री याऽन्यमाश्रयेत् ।

तस्या ऋणं हरेत् सर्वन्निःस्वायाः पुत्र एवत्विति ॥

अन्यं भर्तारमितिशेषः तस्या एव सधनत्वे कात्यायन
आह । बालपुत्राधिकार्या या भर्तारं यान्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्वृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः ॥

यद्वृणं कुटुम्बपोषणार्थमविभक्तैः कृतन्तत्तद्दानाधिकारिणि
कुटुम्बिनि प्रेते देशान्तरगते वा तद्रिक्थहरैर्देयमिति ।
याज्ञवल्क्य आह । अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यद्वृणन्तु कृतम्भवेत् ।

दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुम्बिनीति ॥

तत्रापि केषाञ्चिदभावे यस्तिष्ठति स एव दद्यात् । तथा च
विष्णुः । अविभक्तैः कृतम्वृणं यस्तिष्ठति स दद्यादिति ।

अविभक्तैरिति वज्रवचनं पूर्वत्राविवक्षितम् ॥

तथा च नारदः । पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यद्वृणं कृतम् ।

भ्रात्रा वा यत्कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वं रिक्थन इति ॥

ऋणकर्तुः प्रेते प्रोपिते वेति शेषः । तस्मिन् प्रधानभूते
स्थिते सत्येतेषां गुणभूताना ऋणदानानधिकारात् । अतएव
मनुः । ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतो ध्ययः ।

दातव्यं बान्धवैस्तत्स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वत इति ॥

ऋणस्य ग्रहीता पितृव्यादिर्यदि नष्टः प्रोपितो ऋतो वा

स्यात् । तदा तद्रिक्थिभिर्विभक्तैस्तत्कुटुम्बव्ययकृतमृणन्दातव्यं
स्वतः किमुताविभक्तैरित्यर्थः । एवं वृत्तिकारेण व्याख्यातम् ।
अस्मिन् व्याख्याने वचनान्तरे वृथैवाविभक्तग्रहणं स्यादिति
महाभाष्यकारेण प्रविभक्तधनैः पितृव्यादिभिः स्वधनादा-
तव्यमित्यर्थः । कृतमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतच्च ऋण-
प्रतिदानं उत्तमर्णाभावे तत्पुत्रादिषु कर्त्तव्यन्तेषामभावे
तत्सगोत्रेषु तेषामभावे तद्वन्धुषु मातुलादिष्वित्याह नारदः ।

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावे ऽस्य बन्धुष्विति ॥

ब्राह्मणग्रहणमुत्तमर्णोपलक्षणार्थम् । अन्वयः पुत्रसन्ततिः
दुहितृसन्ततिश्च । बन्धूनामभावे त्वाह स एव ।

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिवान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सुनिःक्षिपेदिति ॥

प्रजापतिरपि । बन्धुभावे तु विप्रेभ्यो देयं क्षेप्यञ्जलेऽपि वा ।

जले क्षिप्तन्तथाग्नौ च धनं स्यात्पारलौकिकमिति ॥

अग्नौ ऊतमिति शेषः । न तु क्षिप्तमित्यस्यानुषङ्गः । अत-
एवोक्तं स्मृतिसङ्ग्रहे ।

द्रव्यं यत्त्वधर्मस्य क्वचिद्ब्राह्मणगम्भवेत् ।

सुतादिब्राह्मणान्तानां रिक्थभाजामसम्भवे ॥

पलाशस्य पलाशेन जुहुयान् मध्यमेन तु ।

यत्कुसीदमिति प्राप्तेऽदथ वार्येव तद्धनमिति ॥

मन्त्रस्य होमेनैव सम्बन्धो न तु प्रक्षेपेण मध्यमेन पर्णेन
जुहुयात् । कुसीदमितीति गोभिलेन होमसम्बन्धित्वेनैव

स्मृतत्वात् । यस्त्वृणप्रतिदानकाले समग्रं सृष्ट्विकं मूलन्दा-
तुमसमर्थस्तं प्रत्याह याज्ञवल्काः ।

लेख्यस्य षष्ठे ऽभिलिखेद्वत्त्वादत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितमिति ॥

अयमर्थः यथा शक्त्या दत्त्वादत्त्वैतावत्सृष्ट्विकं मया दत्त-
मिति मूलपत्रस्य षष्ठे लिखेत् । यद्वा उत्तमर्ण एतद्वन्मया ल-
ब्धमिति स्वहस्ताक्षरचिह्नितं यथा भवति तथामूलपत्रे लि-
खेत् स्वहस्तलिखितमुपगताख्यं प्रवेशपत्रं वाधमर्णाय द-
त्तन्दद्यादिति । एतच्च प्रवेशपत्रदानं मूलपत्रासन्निधानवि-
षयम् । अतएवाह विष्णुः । असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने
चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यादिति प्रवेशपत्रादाने त्वाह ।

नारदः । गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिक्रायोदयन्धनी ।

अर्दद्याच्यमानश्च शेषहानिमवाप्नुयादिति ॥

उदयमृणिकृदत्तधनम् । उदयं गृहीत्वेत्यन्वयः । एतच्च
शेषत्वात्पस्य विषयम् । बाहुल्ये तु धर्मादिनोद्ग्राह्यम् ।
ऋणां यस्तूपरि न लेख्येत् न चैवोपगतन्दद्यात्तस्य तदृष्टि-
माप्नुयात् । इति वृहस्पत्युक्तोत्तमर्णस्य गृहीतांशद्विदा-
नमेव । उदयं गृहीत्वा ऋणसमग्रमिति शेषः । ऋणा-
प्रतिदाने अनिष्टमाह व्यासः ।

तपस्वी वाग्निहोत्री वा ऋणवान् म्रियते यदि ।

तपश्चैवाग्निहोत्रञ्च सर्वन्तद्धनिनो भवेदिति ॥

तेनावश्यमृणमपाकरणीयमित्याशयः । अनेनैवाशयेन
कात्यायनोऽप्याह । उद्दारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासो भूत्यः स्त्रीपशुर्वाजायते गृहे इति ।

आदिशब्देन निःक्षेपादीनां ग्रहणम् । स दासः क्रीतः । भृत्यः
वैतनिक इति तयोर्भेदः । नारदोऽपि ।

याच्यमानं न दद्याद्यदृणं वापि प्रतिग्रहम् ।

तद्द्रव्यं वर्द्धते तावद्यावत्कोटिशतम्भवेत् ॥

ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा ।

अखः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि इति ॥

प्रतिग्रहः प्रतिश्रुतम् । लेख्यारूढप्रतिदानानन्तरकर्त्त-
व्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

दत्तवर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्धौ वान्यत्तु कारयेदिति ।

लेख्यं मूलपत्रम् । शुद्धौ ऋणापाकरणार्थम् । अन्यद्विशु-
द्धिपत्रं वोत्तमर्णाद्गृह्णीयादित्यर्थः । मूलपत्रासन्निधाने कथ-
ञ्चिद्विशुद्धिपत्रासम्भवे किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते नारद आह ।

लेख्यं दद्याद्विशुद्धये तदभावे प्रतिश्रवः ।

धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् परस्परमिति ॥

प्रतिश्रवः प्रतिदानं कृतमिति साक्षिभिः आवणं साक्षि-
महणप्रतिदातारं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः ।

साक्षिमञ्च भवेद्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकमिति ।

ससाक्षिकमृणं पूर्वसाक्षिणां समक्षन्तेषां कथञ्चिद-
सम्भवे साक्ष्यन्तरसमक्षं वा दातव्यमित्यर्थः । उत्तमर्णेन सां-
क्ष्यादिभिः साधितमृणं दापितवतो राज्ञोऽधमर्णाद्दण्डग्रह-
णमुत्तमर्णाद्भृतिग्रहणञ्चाह स एव ।

राज्ञोऽधमर्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम् ।

पञ्चकञ्च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिक इति ॥

अधमर्णात् साधितार्थस्य यो दशमोऽंशस्तावद्द्रव्यं दण्ड-

त्वेन गृह्णीयात् । उत्तमर्णात्तु साधितार्थस्य विंशतितममंशं
भृतित्वेनेत्यर्थः । अतएव विष्णुः । उत्तमर्णश्चेद्राजानमिया-
त्ततस्तद्विभावितेऽर्थे ऽधमर्णो राज्ञे धन दशमभागसमन्दरुणं
दद्यात् । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशमिति तद्विभावित
उत्तमर्णेन साधिते सति । यत्तु मनुवचनम् ।

यो यावन्निङ्गुवीतार्थं मिथ्या वा यावती वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणन्दममिति ॥

तद्वज्रधनाति दुर्वृत्ताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । यावन्निङ्गु-
वीत यावती मिथ्या वा वदेत्तमेयैतावद्वत्तमित्यसत्यं वदेत्तावु-
भावपि तावतो धनस्य द्विगुणं धनं दण्ड्यावित्यर्थः । यत्पुनं
स्तस्यैव वचनं अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति ।

तद्वज्रमांशदानासमर्थं सद्वृत्ताधमर्णविषयम् । अपव्यय-
मानमपलपन्तं यस्तु प्रभुत्वादवलेपादुत्तमर्णेन याचितस्तदा
ऽसम्प्रतिपद्य राजसभायामानीतः स्वयमेव सम्प्रतिपद्यते
सोऽभियुक्तार्थस्य विंशतितममंशं दण्डनीय इत्याह नारदः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्स्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशन्तु विंशक मिति ।

मनुरपि । ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।

अपङ्गवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासन मिति ॥

यः पूर्वमप्रतिपद्य राजसभायामानीतो ऽधमर्णं ऋणं देय-
तया प्रतिजानीते सत्यमस्मैधारयामीति सपञ्चकं शतमर्हति
दातुमिति शेषः । यस्तु सभायामप्यपङ्गुते नाहमस्मै धार-

यामीति पञ्चादङ्गीकरोमीति स तद्विगुणमप्रतिपादितं पञ्चकश-
ताद्विगुणं दशदण्डमर्हतीत्यर्थः । यस्तु याज्ञवल्क्यवचने ।

निष्कवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेदिति ॥

अपलपितुः समदण्ड उक्तः स द्विगुणधनदानासमर्थदु-
र्हन्ताधमर्ण विषयः । अन्यथा निष्कवे द्विगुणदण्ड प्रतिपाद-
कयोः यावन्निष्कवीतार्थमिति पूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधः
स्यात् । अभियोगादभियुक्तधनात् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुण मभियोगाद्धनं हरेत् ।

कारणे विधिरेषः स्याज्जितस्यैकतरस्य तु ॥

प्राङ्ग्रायवादे च तथा यश्चासत्येन युज्यत इति ।

व्यास वचनविरोधश्च स्यात् । कारणे कारणोत्तरे । अ-
सत्येन मिथ्योत्तरेण प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्ग्राये मिथ्योत्तरे च
वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये यस्यैकरतस्य पराजयस्तस्यापि पूर्वो-
क्तेन द्विगुणोदण्ड इत्यर्थः । यत्तु मिताक्षरायाम् । मिथ्योत्तरे
ऽपक्कोतुः पराजये समोदण्डः, मिथ्याभियोक्तुर्द्विगुणो दण्डः
एवमप्राङ्ग्राये प्रत्यवस्कन्दने चार्थिना ऽपक्कववादित्वात् प्रत्य-
र्थिना प्राङ्ग्रायकारणसाधने प्रकृतधने प्रकृतधन एव दण्डः
यदि प्रत्यर्थी प्राङ्ग्रायकारणेन साधयति यदा स मिथ्याभि-
योग्येवेति तस्य द्विगुणो दण्ड इत्युक्तान्तत्पूर्वोक्तव्यास वचनवि-
रोधाद्विभावनीयं त्रिद्विद्विरिति । इत्यृणादानाख्य व्यवहार
पदम् । अथ निःक्षेपाख्यव्यवहार पदम् । तत्र निःक्षेपोनाम स्व
द्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम् । तथा च नारदः ।

स्वद्रव्यं यत्र विस्वम्भान्निःक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निःक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति ॥

न च न्यासोपनिधोरतिव्याप्तिस्तयोर्लक्ष्यत्वान्निःक्षेप एव ।

ग्राहकस्यासमक्षं समर्पितो न्यास इत्युच्यते । अतएव

वृहस्पतिः । राजचौरादिकभयाद्वायादानां च वञ्चनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तित इति ॥

अयमेवागणित द्रव्यस्थापने उपनिधिरित्युच्यते । तथा च
नारदः । असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निःक्षेपङ्गणितं विदुरिति ॥

असङ्ख्यातं अदर्शितं अविज्ञातं अनाख्यातम् । अतएव
वृहस्पतिः । अनाख्यात व्यवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितञ्च यद्द्रव्यं तदौपनिधिकं स्मृतमिति ।

व्यवहितं करण्डकादौ प्रक्षिप्य पिहितम् । अतएव
याज्ञवल्क्यः । वासनस्थमविज्ञातं हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयन्तथैव तदिति ॥

वासनं द्रव्याधारनीतं करण्डकादि तत्स्थं वासनस्थम् ।
हस्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव नारदः ।

निःक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतमिति ।

तथाचायमेतेषाम्भेदः । ग्राहकस्य समक्षं गणयित्वा स्था-
पितं निःक्षेपः । गृहस्वामिनो ऽसमक्षं गणितं वा तस्मिन्ना-
गते एतद्वातव्यमित्युक्त्वा ऽन्यस्य तत्पुत्रादे हस्ते दत्तं न्यासः
मुद्राङ्कितं समक्षगणितं स्थापितमुपनिधिरिति । निःक्षेपा-
दीनां स्थापन प्रकारमाह मनुः ।

कुलजे वृत्त सम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्थे निःक्षेपं निःक्षिपेद्बुध इति ॥

महापक्षे वज्रतरबन्धुयुक्ते । निःक्षेप ग्रहण सुपलक्षणम् ।
बृहस्पतिः । स्थानं गृहञ्च तद्वर्णं विधानञ्च गुणान्तथा ।

सत्यं शौचस्वन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिमिति ॥

निधिरूपनिधिः । एतदप्युपलक्षणम् । निःक्षेपादीनां
रक्षणं कर्त्तव्यं ग्राहकेणेत्याह । बृहस्पतिः ।

ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् ।

पुत्रवत्परिपाल्य तद्विनश्यत्यनवेक्षणे इति ॥

पालयितुः फलमपालयितुर्दोषञ्चाह ।

ददतो यद्भवेत्पुण्यं हेमकूप्यां वरादिकम् ।

तत्स्थात्पालयतो न्यासं यथैव शरणागतम् ॥

भर्त्तृद्रोहं यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते दृणाम् ॥

न्यासद्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः ।

गृहीतं पालयेद्यत्नात् सकृद्याचितमर्पयेदिति ॥

न्यासग्रहणमुपलक्षणम् । तेन फलभृत्यादिकं निःक्षेपा-
दित्वयसाधारणमिति मन्तव्यम् । दैवराजोपघाते ग्राहकस्य
न दोष इत्याह बृहस्पतिः ।

दैवराजोपघाते न यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

गृहीतद्रव्य सहितं न तद्दोषो न विद्यत इति ॥

ग्रहीतु रिति शेषः उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादिति भावः ।

गृहीत द्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिश्चयोक्तम् । तेन कथञ्चि-
न्निःक्षिप्तमात्रस्य विनाशे प्रमाणान्तरादुपेक्षाभावे निश्चिते ग्र-

ग्रीतुर्दोषो न विद्यते इति मन्तव्यम् । दैवराजग्रहणमसमाधे-
यम् । निमित्तोपलक्षणार्थं । अतएव कात्यायनः ।

राजदैविकचौरैर्वा निःक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टन्तदुच्यत इति ॥

भाण्डेन अर्थेन । नारदोऽपि ।

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्ट एव स दायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितमिति ॥

तद्वदिति पदेनैक मुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते । ते-
नैव योजना ग्रहीतुरर्थे सह यो नष्टः सदायिन एव एवन्दैवरा-
जकृते यो नष्टः सोऽपि दायिन एव नष्ट इति दैवग्रहणान्तस्का-
रोपलक्षणम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

न दाप्योपहतन्तन्तु राजदैविकतस्करैरिति ॥

दैविकपदस्यार्थो विवृतो मनुना ।

चौरैर्हृत्तञ्जलेनोठमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स्वः न संहरति किञ्चनेति ।

यदि तस्मान्निःक्षेपादल्पमपि धनन्नसंहरति न गृह्णाति
तर्हि न दद्यादित्यर्थः । तथा च स एव ।

समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेदिति ॥

क्वचिद्येन केनचिद्धेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूल्याद्वारेण न
दाप्यइत्याह । कात्यायनः ।

ज्ञात्वा द्रव्य वियोगन्तु दाता यत्र विनिःक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशोऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते इति ॥

निःक्षेपग्रहीतारं प्रत्याह कात्यायनः ।

निःक्षिप्तं यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पालयेत् ।

दैवराजकृतादन्यो विनाशस्तस्य कीर्त्यते इति ॥

यस्य पार्श्वे यत् स्थापितस्तत्तेनावहितेन रक्षणीयम् ।

यतो दैवराजकृतादन्यो विनाशस्तस्य ग्राहकस्य दोषेण कृत-
त्वेन कीर्त्यते इत्यर्थः । न केवलन्दुष्कीर्तिरेव तस्य किन्तु वि-
नाशे जाते वस्तुगत्या दोषो बह्वर्थहानिश्चेत्याह स एव ।

यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनश्येत् क्षियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदयन्दायो दैवराजकृतादिनेति ॥

दोषः उपेक्षादिलक्षणाः । बृहस्पतिरपि ।

भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीता यदि नाशयेत् ।

याचमानो न दद्याद्वा दाप्यन्तत्सोदयन्भवेदिति ॥

कात्यायनोऽपि । न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितञ्चैव येन दाप्यः स एव तदिति ॥

अत्र विशेषमाह तु व्यासकात्यायनौ ।

भक्षिते सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्रूपं प्रदाप्यं स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितमिति ॥

किञ्चिद्रूपञ्चतुर्थांशन्यूनमिति मिताक्षरायाम् । याचनान-
न्तरमदत्तस्य पश्चाद्दैवराजकृतेऽपि विनाशे स्थापकं यन्मूल्य-
मात्रं दातव्यमित्याह व्यासः ।

याचनानन्तरं नाशे दैवराजकृतेऽपि सः ।

गृहीता प्रतिदाप्यः स्यान्मूल्यमात्रन्न संशय इति ॥

प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधे सवृद्धिकदानस्यान्याय्यत्वात् ।

राज्ञे च तत्समी दण्डो देय इत्याह नारदः ।

याचमानस्तु यो दातुर्निःक्षेपन्न प्रयच्छति ।

दण्डः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यश्च तत्सममिति ॥

नष्टे दैवतो राजतो वेतिशेषः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

अशश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डश्च तत्सममिति ।

मार्गिते याचितेऽदत्ते सति यदि भ्रंशो दैवराजकृतो
नाशो भवति तथापि तद्द्रव्यं मूल्यपरिकल्पनेन ।

धनिने ग्राहको दाप्योदण्डो राज्ञे चतस्रभम् ।

दण्डमित्यर्थः । यः पुनःस्थापकाननुज्ञया निःक्षेपमुप-
भुङ्क्ते तस्य दण्डमाह नारदः ।

यत्रार्थं साधयेत्तेन निःक्षेपे त्वननुज्ञया ।

तत्रापि दण्डः स भवेत्तच्च सोदयमावहेदिति ॥

दण्डः साधितद्रव्यानुसारेण । याज्ञवल्क्योऽपि ।

आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तच्चापि सोदयमिति ।

आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थप्रयोगादिना उपजीवन् स्वेच्छया स्वा-
यननुज्ञया । वृद्धिप्रमाणञ्चाह कात्यायनः ।

निःक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयविक्रयमेव च ।

याच्यमानं न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥

निःक्षेपहर्त्तारस्मत्याह विष्णुः । निःक्षेपापहारी वृद्धिसहित-
न्धनं धनिकस्य दाप्यः । अस्य दण्डमाह मनुः । .

निःक्षेपस्थापहर्त्तारं तत्समन्दापयेद्दमम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारं मविशेषेण पार्थिवः ॥

निःक्षेपापहर्त्तवे कर्त्तव्यमाह व्यासः ।

निःक्षेपनिष्कृते यस्तु नरो बन्धुबलान्वितः ।

साक्षिभिर्वाथ द्रव्येण विभाव्य प्रतिदाप्यते ॥

दण्डमाह वृहस्पतिः ।

गृहीत्वापङ्क्तुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाव्य दापयेन्मासं तत्समं विनयन्त्येति ॥

विनयं दण्डससाक्षिकनिःक्षेपादौ स्थापकस्यावृतवादित्वे
साक्षिभ्यो यथा स्थितमर्थमवगत्य दण्डनीयः स राज्ञेत्याह ।

मनुः । निःक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन् दण्डमर्हतीति ॥

कुलं साक्षिवृन्दम् । असाक्षिकै त्वाह वृहस्पतिः ।

रहोदत्ते निधौ यत्र विसम्बादः प्रजायते ।

विभावकन्तत्र दिव्य सुभयोरपि च स्मृतमिति ॥

उभयोर्मध्ये एकस्येत्यर्थः उभयगृहणं रुच्या वान्यतरः कु-
र्यादित्ययमेव पक्षे यथा स्यादिति । गृहीतस्थापकयोरवृत-
वादित्वे दण्डमाह मनुः ।

निःक्षेपस्यापहर्तार मनिःक्षेप्तारमेव च ।

सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथे श्वैव वैदिकैः ॥

यो निःक्षेपं नार्पयति यश्चानिःक्षिप्य याचते ।

उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दममिति ॥

चौरवच्छास्यौ चौरवदण्डौ चौरवदण्डेन दण्डाविति-
यावत् । दण्डस्य प्रमाणमाह म द्रत्युक्तं मनुवृत्तौ । यस्तु
मत्स्यपुराणे । यो निःक्षेपं नार्पयति यश्चानिःक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दममिति ।

द्विगुणो दण्ड उक्तः । सदुर्वृत्तविषयो ब्राह्मणातिरिक्तवि-
षयो वा । अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुवचनविरोधः
स्यादिति । निःक्षिप्तं द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणोदम इत्याह ।

कात्यायनः । ग्राह्यरूपनिधिः काले कालहीनन्तु वर्जयेत् ।

कालहीने ददद्दण्डं द्विगुणञ्च प्रदापयेदिति ॥

ग्राह्यः निःक्षेपकारिणेति शेषः यद्वा यदुपनिधिरन्यस्य हस्तो न्यस्तस्तद्वा यातीते काले स ग्राह्य इत्यर्थः । यद्वा यातीतेति काले स्वयमेव नायाचितमर्पणीयम् । सकृद्याचितमर्पयेदिति वृहस्पतिस्मरणात् । तद्वाये वर्त्तमाने स्वयमेवायाचितन्दीयमानं कालहीनन्तस्य दानन्दौघ्येनैवेति तद्दत्तोऽपि दण्डोयुक्तः । प्राङ्निवाकं प्रत्याह मनुः ।

यो निःक्षेपं याच्यमानो निःक्षेपुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राङ्निवाकेन तन्निःक्षेपुरसन्निधौ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाश्रितम् ।

न तत्र विद्यते किञ्चिद्यत्परेणाभियुज्यत इति ॥

यदा तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह स एव ।

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।

इयन्निगृह्य दायः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निःक्षेपस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कुर्व्यादक्षिणवन्द्यासधारिणमिति ॥

तेषां अभियोक्तृणाम् । इयं द्विगुणम् । निगृह्य दण्डयित्वा अक्षिणवन् अताडयन् । निःक्षेप गृहीतारं प्रत्याह ।

वृहस्पतिः । स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि ।

तथैव तस्य तद्देयं न देयं प्रत्यनन्तर इति ॥

स्थापितेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यस्वाम्यमस्ति स इह प्रत्यनन्तर उच्यत इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्रत्यनन्तरे पुत्रादाविति कल्पतरौ स्थापकं प्रत्याह मनुः ।

यो यथा निःक्षिपेद्वस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव गृहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

समुद्रे नाम्नुयात् किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेदिति ॥

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । गृहोगृहणं मिथः
अन्योन्यमेव एतदुक्तमभवति । सत्याक्षिप्तेन स्थापितम् । सा-
क्षिसमक्षं गृहीतव्यम् । रहसि स्थापितं रहस्येवेति । स-
मुद्रे मुद्रासहिते निःक्षेपे मूषकादिनोपहृते निःक्षेपं स्थाप-
यित्वा न किञ्चिद्दूषणमाप्नुयात् । यदि तस्मान्निःक्षेपात् प्रति-
मुद्राश्रावणादिना नापहरेत्किञ्चिदित्यर्थः । स्थापयितु मरणे
प्रत्यनन्तरे तद्देयमित्याह स एव ।

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राज्ञाऽभियोक्तव्यो न निःक्षेप्तुश्च बन्धुभिरिति ।

अनेन वचनेन वचोभङ्गा स्थापके कृते प्रत्यनन्तरे प्रत्य-
पणं ग्राहकेण कार्यमित्युक्तम् । स्वयमेव याचनमन्तरेणे-
त्यर्थः । याचनमन्तरेण दानम्भयादिकालोपाये मन्तव्यम् अन्यथा
दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तरं ब्रह्मत्वे तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे । देयं-
किन्तु सर्वप्रत्यनन्तरसन्निधाविति न निःक्षेप्तु बन्धुभिरभियो-
क्तव्य इत्यनेन सूचयाम्बभूव । यदा तु ग्राहकः स्वयमेव न
ददाति तदा प्रत्यनन्तरं कर्तव्यमाह । स एव ।

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नाैव परिसाधयेदिति ॥

अन्विच्छेत् अवधारयेत्परिसाधनं ग्राहकसकाशादादानन्त-
ग्राहकवृत्तिं विचार्य स तद्ग्राहक विषये साम्नेव कार्यं न
भयादिप्रदर्शनेन । दुर्ज्ञेयग्राहकविषये तु कृणादानप्रक-
रणोक्तेन भयादिप्रदर्शनाद्युपायान्तरेण कृलादिना कार्य-
मित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सहृत्ते विप्रतिपन्ने
भूतानुसारेण साधयितुं मशक्ये साक्षाद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना
साधयेत् । दुर्ज्ञेये तु विप्रतिपन्ने कृलादिना परिहरेदिति
वास्मादेव वचनादवगम्यते । सहृत्ते कृलादिप्रयोगवच्छपथेन
शीघ्रनस्याप्यनुचितत्वात् । ग्राहके तु सृते पञ्चाद्यदधीनं निः-
क्षेपादि जायते तेनैव स्थापके प्रत्यनन्तरे वा प्रत्यर्पणीय-
मित्यति स्थूलत्वात् स्मृतिकारैरुपेक्षित मित्यस्माद्व्यकरणमु-
न्नेयं यदि ग्राहकवदसौ स्वयं न ददाति तदा स्थापकः प्रत्य-
नन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत् सम्प्रतिपन्नं पूर्वोक्तेन प्रका-
रेण परिग्रहं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरुपेक्षितं ज्ञातुम-
शक्यत्वादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । निक्षेपेऽभिहितधर्मं याचि-
तादिष्वतिदिशति नारदः ।

एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति ॥

याचितं उत्सवादिषु परकीयमलङ्कारादि याचित्वा समानी-
तम् । अन्वाहितं स्वस्मिन् स्थितम्परधनमन्यहस्ते कृतं शि-
ल्पिषु शिल्पिन्यासे कुण्डलादिकरणाव स्वर्णकारादिहस्तन्यस्त
सुवर्णादावित्यर्थः । प्रतिन्यासे मिथः कार्यापेक्षया त्वदीयमेत-
न्नया स्थाप्यते मदीयमेतत् त्वया स्थापनीयमिति स्थापिते ना-

रदेन निःक्षेप एव विध्युपदेशादुपनिधिन्यासयो स्तदतिदेशः ।
याज्ञवल्क्योऽपि ।

याचितान्वाहितन्यास निःक्षेपादिष्वयं विधिरिति ॥

यद्यपि स्मृत्यन्तरे न्यासनिःक्षेपयोर्विधिरुपदिष्ट स्तथा-
प्यस्यां स्मृतौ नोपदिष्टा इत्युपनिधिधर्माणामतिदेशो युक्तः ।
वृहस्पतिरपि । अन्वाहिते याचितके शिल्पन्यासे सबन्धके ।

एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागत इति ॥

अनेन याचितस्य शिल्पिन्यासस्य दैवादिना नाशे स्वर्ण-
कारप्रभृतिस्तं न दाप्या इत्युक्तान्तस्य कचिदपवादमाह ।
कात्यायनः । एनः संस्त्रियते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयंश्चिल्पी दाप्यो दैवाङ्गतेऽपि तमिति ॥

रजकस्य हस्ते नैर्मल्यार्थं दत्तस्य जीर्णवस्त्रादेर्यद्यवघाता-
दिना नाशः अवघातादिष्व नैर्मल्याद्यर्थं स्तदा शिल्पिदोषाभा-
वात्तत्र शिल्पी न दाप्यः । नूतनादौ तु पटुतरावघातादि कृत्वा
नाशस्य शिल्पिदोषकृतत्वात्तन्मूल्यं दाप्य इत्यभिसन्वायाह ।
स एव । न्यासदोषादिनाशः स्याच्छिल्पिनन्तन्न दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्कारार्थं यदर्पितमिति ॥

शिल्पिदोषादित्यत्र विनाशः स्यादित्यनुषज्यते । यत्र त-
न्वादि वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादौ न्यस्तं खण्डपटादिदशायां नष्टं
परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं
पश्चान्नष्टन्तत्राप्याह तुर्भनुकात्यायनौ ।

स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भूतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दितुस्तस्य विनश्येत्तद्गृह्यत इति ॥

यत्कर्म वस्त्रनिर्माणादि स्वल्पेनापि प्रान्तवानादिनापि विकलं नष्टं चेत् भूतकस्य शिल्पिन एव नष्टम् । पुनर्वेतनं गृहणं विनैव वानादिक्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी तन्वादिकं पुनर्नीयति तद्दानाद्यभावेऽपि शिल्पिने दत्तं वेतनं स न लभते पर्याप्तम्परिपूर्णं वस्त्रादिकन्दिक्षतो भूतकस्य यः स्वामी-तस्य दीयमानं मष्टहृतं स्तत्पर्याप्तन्नश्यतीत्यर्थः । एवं चात्र भूतको नष्टं न दाप्य इति पर्यवसितोऽर्थः । एवं शिल्पिन्यासविषये विविक्तायाचितकविषयेऽप्याह स एव ।

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालम्परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्द्धं कृतो यस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यत इति ॥

तात्पर्यन्तावदुच्यते याचमानो न दद्याद्वा दाप्यन्तत् सोदयम्भवेदित्ययन्वर्मा याचितकेति देशप्राप्तोऽनेन वचनेन कचित्प्रतिषिध्यते । प्रतिषेधकवचनस्यायमर्थः । यद्दीर्घकालसाध्यं कार्यं तत्कार्यार्थं याचितं यदि वा वर्षपर्यन्तन्दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचितं तत्र कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमाने यो याचितकं न ददाति असौ सोदयं न दाप्यः । किन्तु कार्यं कृते परिनियतकालात्यये वा याचितकमात्रन्दद्यादिति यदि तदापि याचितकं न ददाति तदा दैवादिना नाशे हरणे वा जाते तन्मूल्यमात्रदेयमित्यप्याह स एव । प्राप्तकाले कृते कार्यं न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।

तस्मिन्नष्टे कृते वापि गृहीता मूल्यमावहेदिति ।

क्वचित् कार्यमध्ये परिनियतकार्यमध्ये वा याचितकन्दाप्य इत्याह स एव ।

अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते वै सकाले तु दाप्यस्वर्द्ध कृतेऽपि तदिति ।

यदि याचितकालप्रतिदाने तत्स्वामिनः कार्यनाशः सम्भाव्यते तदा दद्यादित्यर्थः । याचितकालप्रतिदाने तु कर्त्तव्यमाह स एव । यो याचितकमादाय न दद्यात् प्रतियाचितः ।

स निगृह्य बलादाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति य इति ॥

स बलान्नि गृह्य दाप्योदानोन्मुखः कर्त्तव्यः । एवमपि यो न ददाति स दण्ड्यश्चेत्यर्थः । प्रक्षालनार्थं नेजकहस्ते दत्तं यद्वस्त्रन्तस्य तेन नाशे कृते तन्मूल्यं तस्माद् ग्राह्यन्तदाह नारदः ।

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्वौतस्य वाससः ।

द्विःपादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्वौते ऽर्द्धमेव च ॥

अर्द्धं क्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमादिति ॥

सकृद्वौतस्य नाशे ऽष्टमांशन्यूनन्तन्मूल्यं ग्राह्यं द्विर्द्वौते चतुर्थांशन्यूनम् । एवन्निर्द्वौते तृतीयांशमित्येव सुत्तरत्वापि योज्यम् । वस्त्राणां प्रक्षालनं नेजकेन न पाषाणे कार्यं किन्तु शृङ्गे शाल्मले फलकेन च तेषां व्यत्यासः कार्यो न च तानि स्वगृहे रात्रौ स्थापनीयानि असुमेवार्थमभिसन्धायाह मनुः ।

शाल्मले फलके शृङ्गे निज्याद्वासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेदिति ॥

निज्यात् प्रक्षालयेत् । अन्यवासांसि अन्यवासिभिर्न निर्हरेत् न भेलयेदित्यर्थः । शिल्पिन्यासोपभोगादौ शिल्पिनो दण्ड्यत्वमाह । याज्ञवल्क्यः ।

वसान स्त्री पणान्दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधान याचितेषु पणान्दशेति ॥

नैजको वस्त्र प्रक्षालकः । अत्रिक्रयः कस्माच्चिद्वाढकं गृहीत्वा
तस्योपभोगार्थं कालकृते विधाय समर्पणम् । आधानं बन्धकी-
करणम् । याचितम् । स्वमुह्योयाचितत्वेन दानं सुवर्ण-
कारादिहस्ते कङ्कणादि निर्माणार्थं यानि सुवर्णादीनि द-
त्तानि तेषाम्मध्ये सुवर्णं यत्परिमाणकन्दत्तन्तत्परिमाणक एव
सुवर्णविकारः शिल्पिनोग्राह्यः । रजतादयस्तु किञ्चिन्नूनाः
ग्राह्याः । कम्बलादयस्तु ऊर्णाद्यपेक्षया किञ्चिदधिका ग्राह्याः ।
यद्येवं शिल्पी न ददाति तदा राज्ञा दाय्यं । दण्डनीयश्चेत्येतत्-
सर्वं मनसि निधायाह । स एव ।

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्ब्रे पञ्च दशायसि ।
शते दशपला वृद्धि रौर्णे कार्पाससूत्रके ।
मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूत्रे तु त्रिपला मता ॥
कार्मिके रोमबन्धे च त्रिंशद्भागः क्षयो मतः ।
न क्षयो न च वृद्धिश्च कोशेय वल्गलेप्चेति ॥

अग्नौ प्रताप्यमानमिति शेषः । शतपले प्रताप्यमानेपल-
द्वयम् । त्रपुणि सीसे च पञ्चाष्टकम् । ताम्ब्रे पलपञ्चकम् । लो-
हे पलदशकञ्च क्षीयेत इत्यर्थः । कार्पासस्य तु त्रपुताम्ब्रप्रभवत्वा-
त्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीय इति नष्टयुक्तः । सूत्रेषु ऊर्णा-
कार्पाससूत्रेषु शतपलेषु पलदशकम् । अनतिसूत्रेषु तेषु
पञ्चकम् । सूत्रेषु पलत्रयं वर्धत इत्यर्थः । एतदत्रप्रक्षा-
लितविषय मित्युक्तमिदं चाराध्यायम् । कार्मिकम् । चित्रेण
कर्मणा निर्मितं कार्मिकम् । यत्र निर्मितेपदे स्वस्तिकादि
किञ्चित्सूत्रैः क्रियते इत्यर्थः । यत्र प्रावारादौ रोमाणि बध्यन्ते

सरोमबन्धः । अनयोः सूत्रापेक्षया त्रिंशस्य क्षय इत्यर्थः । इति
निःक्षेपाख्य व्यवहार पदम् । अथास्वामिविक्रयाख्यं व्यव-
हारपदम् । तत्स्वरूपमाह नारदः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ।

विक्रीयते समक्षं यत्तु त्रयोऽस्वामिविक्रय इति ॥

निःक्षिप्तं ग्रहणं याचितादीनामुपलक्षणार्थम् । असमक्षं
स्वामिन इति शेषः । अतएव व्यासः ।

याचितान्वाहितन्यासं हृत्वा वान्यस्य यद्धनम् ।

विक्रीयते स्वाय्यभावे स त्रयोऽस्वामिविक्रय इति ॥

स्वाय्यभावे स्वाय्यसन्निधाने । अत्र विक्रयपदन्दानबन्ध-
कयोरप्युपलक्षणं वक्ष्यमाणकात्यायन वचने तयोरपि निवर्त्य-
त्वाभिधानात् । अस्वामिनन्दर्शयति वृहस्पतिः ।

निक्षेपान्वाहितं न्यासं हृतं याचितबन्धकम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयत इति ।

निक्षेपादिग्रहणं इदं उपलक्षणम् । उपांशु अप्रका-
शम् । प्रनष्टाधिगतादेः परद्रव्यस्योपलक्षणम् । यत आह ।
मनुः । विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाय्यसम्मत इति ॥

यो निःक्षेपादिकं परद्रव्यं प्रकटमेव विक्रीणीते तस्याप्य-
स्वामित्वारम्भ स्वामिकस्य निवर्त्यत्वान्तदाह नारदः ।

अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयोविक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यश इति ।

कात्यायनोऽपि । अस्वामिविक्रयन्दानमाधिं वा विनिवर्त्तयेदिति ।

अस्वामि विक्रयम् । अस्वामिना कृतं विक्रयम् । अस्वामि-
कृतत्वं दानाध्योरपि तस्माद्वचर्यात् अत एव यमः ।

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यश इति ॥

दायो दानम् । स्वामिना अस्वामिविक्रीतं सूक्ष्मं वस्तु-
यत्समीपे दृष्टन्तस्मान्नाह्वमित्याह नारदः ।

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रियामिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि । स्वलभेतान्य विक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहोहीन मूल्ये वेलाहीने च तस्कर इति ॥

स्वामी स्वमस्वन्धि द्रव्यमन्यविक्रीतं अस्वामिविक्रीतं यदि
पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रीतस्य हेतुत्वा-
भावात् । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति ही-
नात् द्रव्यागमोपाय हीनात् । रहसि एकान्ते । हीनमूल्ये ।
अल्पतरेण द्रव्येणाधिक मूल्यक्रये । वेलाहीने रात्र्यादौ कृते-
क्रये च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवद्गण्डादिभाग्भवतीत्यर्थः ।
बृहस्पतिरपि । येन कृतन्तु मूल्येन प्राग्राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपधिक्रयादिति ॥

यत्र हीन मूल्येन क्रीयमाणं क्रयात्प्रागेव राज्ञे निवेदितं
तत्र न दोष इत्यर्थः । उपधिक्रय शब्दस्यार्थं दर्शयति स एव ।

अन्तर्गृहे वह्निर्ग्रामान्निशायामसतोजनात् ।

हीनमूल्यञ्च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसा उपधिक्रय इति ॥

असतोजनात् चाण्डालादेरित्यर्थः । असदुग्रहणं दासा-
दीनामुपलक्षणार्थं । अतएव नारदः ।

अस्वास्थ्यनुमताद्दासादसतञ्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणं स्तद्दोषभाग्भवेदिति ॥

अस्वास्थ्यनुमतात् स्वास्थ्यनुमतिहीनात् । दासग्रहणं समा-
नन्यायत्वादस्वतन्त्राणां बालादीनामुपलक्षणार्थम् ।

विष्णुरपि । अज्ञानतः प्रकाशं यत्परद्रव्यं क्रीणीयात् तत्वा-
स्यादोषः स्वामी द्रव्यमवाप्नुयात् यद्यप्रकाश हीनमूल्यं
वा क्रीणीयात् तदा क्रेता विक्रेता च चोरवच्छास्य इति

क्रेतुः प्रकाश्य विक्रयाद्यभावादस्वामित्वान्यप्रकाशनादौ
तु तथाविधविक्रयस्य विक्रेतस्वामिनोक्तत्वात्तज्ज्ञानमस्तीति
दुष्टत्वात् क्रेतापि दण्ड्य इत्यर्थः । स्वामिना राजानं ज्ञापयि-
त्वैव तद्द्रव्यं ग्राह्यं अन्यथा चोरप्रच्छादकत्वेन स दण्ड्य इत्याह
याज्ञवल्क्यः । हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षष्ठवर्तिं पणानिति ॥

यदा पुनः परहस्तादवाप्तुमसमर्थः स्वामी तदा त्वाह स एव ।

नष्टापहत मासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्न यम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेदिति ।

विनष्टमपहतं वा स्वकीयं द्रव्यमधिगन्तुरपहर्तुर्हस्ते वा
दृष्ट्वा अधिगन्तारं अपहर्तारं वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत्
राज्ञो राजपुरुषाणाञ्च दूरदेशावस्थितौ तु विज्ञापनकाला-
त्प्राक् पलायनादिशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेदि-
त्यर्थः । हर्तृ शब्देनात्र क्रेता विवक्षित आत्मविशुद्ध्यर्थं राज-
दण्डाप्राप्त्यर्थञ्च इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरः । नष्टधन-
स्वामिना तद्धने परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वस्वत्वसिद्ध्यर्थं प्रथमं
साक्षादिभिः प्रतिग्रहादिकं साधनीयं मित्याह कात्यायनः ।

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकमिति ।

ज्ञातिभिः साक्षिभूतैरिति शेषः । साक्ष्यादिभिः स्व स्व
हेतुभूत प्रतिग्रहाणामसाधने दण्ड्यता माह व्यास एव ।

यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गं विनिवृत्त्यर्थं चौरवद्दण्डं मर्हति ॥

नाष्टिको नष्टधनस्वामिप्रसङ्गः स्वत्वसन्देहः । व्याप्तोऽपि ।

वादी चेन्मार्गितन्द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् ।

दाप्यः स्याद्दिगुणं दण्डं क्रेता तद्द्रव्यं मर्हतीति ॥

साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरोपलक्ष्यार्थं मिति केचित् । य-
त्तूक्तं साक्षिग्रहणं अस्वामिविक्रयविवादे स्वत्वसाधने प्रमा-
णान्तरं निवृत्त्यर्थं मिति मदनरत्ने तदयुक्तम् । वस्तुतः स्वत्व-
हेतुभूत प्रतिग्रहः यदि स्वत्वे तत्साधक साक्षिणामभावे दिव्या-
द्यवकाशस्य विद्यमानत्वात् । अलेख्यसाक्षिके दैवीव्यवहारे
विनिर्दिशेदिति कात्यायनवचनविरोधापत्तेश्च । न च तद्यत्र
दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावस्तत्र दिव्यविधायकं अत्र तु प्रकाशं
च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः । न तत्तान्या क्रिया
प्रोक्ता दैविकी न च मानुषीति दिव्यनिषेधकस्मृतेः सत्त्वादिति
वाच्यम् । एतद्वचनस्य क्रेत्रा क्रयसाधनं साक्षिसत्त्वे साक्षिभिरेव
कर्तव्यं नान्यमानुषेण न दिव्येन वेत्येतत्परत्वात् । नन्वेत-
द्वचनस्यैतादृश विषयपरत्वे मानाभावः । न चालेख्यसाक्षिके
दैवीमिति वचनविरोधो मानम् । तस्य सामान्यरूपत्वे नै-
तद्वचनानुरोधे तस्यैतदतिरिक्त विषयताया न्यायत्वादिति चेन्न
साक्ष्याद्यभावे दिव्यस्य च निषेधे अनिर्णय प्रसङ्गस्यैव मानत्वत्
अन्यथा स्यावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति वचनस्य
साक्ष्यादिसत्त्वे दिव्य निषेधपरत्वन्त्वदभिमतन्न सिद्धेत् । यत्तु

तेनैव वक्ष्यमाणप्रमाण हीने पादेति वचने प्रमाणहीनत्वापा-
दानमपि अत्र दिव्याभावज्ञापकम् । दिव्याङ्गीकरणे प्रमाणहीन-
ताया असम्भवादित्युक्तञ्च तत्प्रमाणहीने मानुष प्रमाणहीने
अन्यतरेण दिव्याङ्गीकरणहीने चेति व्याख्येय मन्यथा अनि-
र्णयः स्यात् । तस्मादन्यत्रापि साक्षाद्यभावे दिव्यम्भवत्वेवेति ।
अतएव मिताक्षरायामित्युक्तं यदापुनः साक्षादिभिर्दिव्येन वा
क्रयं न शुद्ध्यति शोधयतीत्यादि । केचित्तु स्यावरविवादे स्याव-
रेषु विवादेष्विति वचनादिव्याभाव एव । एवं अकृतेऽपि प्र-
माणहीने पादेति वचनादिव्याभाव एवमनिर्णयप्रसङ्गानु-
रोधेन वचनान्यथाकरणस्यानुचितत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् ।
अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । याज्ञवल्क्योऽपि ।

आगमेनोपभोगेन नष्टम्भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चवन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते इति ॥

पञ्चवन्धः नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशसमानोदण्डः , अत्र दण्ड-
विप्रतिपत्तिरपराधाल्पत्व महत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीया ।
स्वत्वहेतवः पूर्वमेव निरूपिताः कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकी-
यत्वानपगतिरपि दानविक्रयाभावे साधनीयेत्याह ।

कात्यायनः । नष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

अदत्तयत्नविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनमिति ॥

अथैतद्वत्त सम्प्रदानभूताय विध्युक्तप्रकारेण त्यक्तं पारि-
तोषिकादि रूपेण । विक्रीतञ्च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य
स्वकीयं धनन्नष्टस्वामी विक्रेतादेः सकाशाल्लभत इत्यर्थः ।
राजपुरुषानीतेन क्रेता यत्कर्त्तव्यं तद्दर्शयति बृहस्पतिः ।

पूर्वस्वामी तु यद्द्रव्यं यदागत्यविचारयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेदिति

मूलमत्र यत्मात्क्रीतमसावुच्यते । शुद्धिर्योज्यत्ननिवृत्तिः

अतएव व्यासः । मूल्ये समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।

मूल्येन सहवादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते इति ।

समाहृते अस्मान्मया क्रीत इति निर्दिष्टे ।

याज्ञवल्क्योऽपि । विक्रेतुर्देशनाच्छुद्धिः स्वामीद्रव्यनृपोदमम् ।

क्रेता मूल्यं मवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥

अत्र स्वामीद्रव्यमित्यभिधानं यदि विक्रेता नष्टधनस्वामिना
सह विवादं कुर्याद्यदिवाक्यते पराजयी स्यात्तदा नाष्टिकस्य
स्वामित्वमवधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीतद्रव्यादीनि
दातव्यानि नान्यथेति सूचनार्थम् । अतएवाह बृहस्पतिः ।

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।

क्रेते राज्ञे मूलदण्डौ प्रदद्यात् स्वामिने धनमिति ॥

यदातु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरङ्गतस्तदा कात्यायन आह ।

मूलानयनकालश्च देयो यो जनसंख्येति ।

तत्र देयोऽध्वसंख्येति रुदनरत्ने पाठः । यदातु बज्जका-
लेनापि मूलं दर्शयितुं मत्तमस्तदा साक्षिभिः क्रयमाधनं कुर्यादि-
त्याह तु नारदः मन् । असमाचार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।

विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चनेति ॥

क्रये विशोधिते साक्षिभाषणेन प्रकाशिते सति राज्ञा न
किञ्च न वक्तव्यो न दण्ड इत्यर्थः ।

यत्तु, अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिरिति ॥

अभियोक्ता खत्वे साधिते सति पश्चात् क्रेता क्रयसाधनं
कर्त्तव्यमित्युक्तान्तेनैव तदसमाहार्यमूलस्वित्यस्मादेव वचनात्
मूलदर्शनाभावे मन्तव्यम् । नष्टधन स्वामी क्रीतन्तु क्रेता क्रये-
साधितेऽपि गृह्णीयादिति प्रदर्शयितुमाह मनुः ।

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।

अदण्डो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनमिति ॥

अनाहार्यः अनानीयः । प्रकाशक्रयशोधितन्नाष्टिको लभते
क्रेता त्वदण्डोभूत्वा राज्ञोऽपराधान्मुच्यत इत्यर्थः । कश्चित्
क्रेतुः सकाशाद्धन ग्रहणधर्ममूल्यं दत्त्वैवेत्याह कात्यायनः ।

वणिग्बीथी परिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयत्क्रीतं विक्रेता यत्र वा सृतः ॥

स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात् स्वकं धनमिति ।

वणिग्बीथी परिगतं वणिग्बीथ्यां प्राप्तम् । अनेन रहः
क्रयो नास्तीति दर्शितम् । विज्ञातं राजपूरुषै रित्यनेना
प्रकाशक्रयोनास्तीति दर्शितम् । अविज्ञाताश्रयात् । अवि-
ज्ञातस्थानकात् । यद्रहः क्रयादिरहितं सदविज्ञाताश्रयात्
क्रीतं सृतं विक्रेतृकं वा तदर्द्धमूल्यं दत्त्वा ग्राह्यमित्यर्थः ।
उभयोरर्द्धहानौ कारणमाह स एव ।

अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्य व्यवहारतः ।

अविज्ञातक्रयोदोषस्तथा चापरिपालनम् ॥

एतद्द्वय समाख्यातं द्रव्यहानिकारस्वधैरिति ।

हृतं नाशितम् । व्यवहारतः स्वापराधात् अविज्ञातक्रयः
अविज्ञात स्थानकात्क्रयः अपरिपालनमरक्षणम् । उपेक्षेति
भावत् मनीषिरपि । अविज्ञात निवेशत्वाद्यत्र मूल्यन्न लभ्यते ।

हानिस्तत्र सकल्पा च केतुनाष्टिकयोर्द्वयोरिति ॥

यत्र क्रेता मूलोपस्थापनं करिष्यामीत्युक्त्वा पश्चात् क्रयं साधयिष्यामीति वदति तत्र मूलोपस्थापनमेवादरणीयं न क्रयसाधनमित्याह ।

कात्यायनः । यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

अत्र नूतमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनमिति ॥

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति तदा दण्ड्यतामाह स एव । अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाथ विशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च स इति ॥

यत्तु प्रकाशितेन क्रयेण क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरीचिवचनं, वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत्क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनमिति ।

यच्च मनु वचनं विक्रयाद्वो धनं किञ्चिद्गृह्णीयात् कुलसन्निधौ ।

क्रयेण स विशुद्धो हि न्यायतो लभते धनमिति ।

तद्वचनद्वयमपि नाष्टिकं स्वत्वसाधनाभावविषयम् । अन्यथा अथ मूलमनाहार्यमिति पूर्वोदाहृतं मनु वचनविरोधः स्यात् । यदा तु क्रेता साक्षादिभिः क्रयं न साधयति नाष्टिको वा स्वक्रीयत्वतदा निर्णयमाह बृहस्पतिः । .

प्रमाणहीने वादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यनाधिकत्वे च स्वयं कुर्याद्विनिर्णयमिति ॥

अस्वामिविक्रेतुरिवास्वाम्यदत्तं स्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभुञ्जानस्य दण्ड्यतामाह नारदः ।

उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्रीपशुर्वसुधापि वा ।

अनर्पितत्तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ॥

अनुद्दिष्टत्वं यद्द्रव्यं दासक्षेत्रगृहादिकम् ।

स्वबलेनैव भुञ्जानश्चौरवद्गण्डमर्हति ॥

अनङ्गाहन्तथा धेनुन्नावं वामन्तथैव च ।

अनिर्दिष्टत्वं भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ॥

दामी नौका तथा धुर्यो वञ्चकन्नीपभुज्यते ।

उपभोक्ता तु यद्द्रव्यमपण्यैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणन्दासीं धेनुमष्टपणन्तथा ।

तयोदशन्वनङ्गाहमश्वं भूमिञ्च षोडशः ॥

नौकामश्वञ्च धेनुञ्च लाङ्गलं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टगुणन्दिने ॥

उलखले पणाद्धन्तु सुपलस्य पणत्रयम् ।

सुर्पस्य च पणाद्धन्तु जैमिनिर्मुनिरब्रवीदिति ॥

पण्येन पणसमूहेन अत्रैको धेनुशब्दोगामभिधत्ते । अप-
रो दोग्धीमहिष्यादिकम् । कार्मिकस्य कर्मोपजीविनः । यद्-
विज्ञातस्वामिकन्वष्टमपहृतं वा राजपुरुषैः कथाञ्चत्प्राप्य राज्ञे
समर्पितन्तत्स्वामी यदि वर्षमध्ये आगत्य स्वत्वं साधयति
तदाप्नोतीत्याह याज्ञवल्क्यः ।

शौक्तिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।

अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत् परतो नृप इति ॥

यत्तु मनुवचनं, प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राज्ञा त्यब्दं निधापयेत् ।

अर्वाक् त्यब्दाद्धरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति ।

तद्वज्रश्रुतवृत्तसम्पन्नं ब्राह्मणविषयमिति । मदनरत्ने
ब्राह्मणमात्रविषयमिति केचित् । इत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यव-

हारपदम् । अथ सम्भूयसमुत्थानाख्य व्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः ।

वणिक् प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूय समुत्थान व्यवहारपदं स्मृतमिति ॥

वणिक् प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विङ्गटनर्त्तककर्षकादीनां ग्रहणम् । यद्यपि लयभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विङ्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विङ्गग्रहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तं च ऋत्विङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यांश्च च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यत्र वास्तवतत्त्वेऽपि लक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाप्रवेशात् । न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्रिच्छाविषये क्रियाफल इति व्याख्यातत्वाद्ऋत्विजामपि सफल यजमानस्य कर्म भवत्विति वेतनोपरागेणेच्छा सम्भवत्येवेत्यात्मने पदविवक्षायामपि काक्षतिरिति वाच्यम् । कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनान्यादृशव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात् । सहवणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः ।

कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियामिति ॥

क्रियां क्रतु कृषिशिल्पस्तेयवाणिज्यरूपाम् । नाणकविज्ञानन वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञात्ममात्रं कृषिक्रियायाम् । शिल्पिक्रियायां सङ्गीतक्रियायां च प्राज्ञत्वम् । क्रतौ कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि । स्तेये तु शूरत्वमात्रमु-

पयुज्यते । दत्तत्वानलमत्वे सर्वत्रोपयुज्यते । अतएव दत्ता-
दीन्निषेधयति स एव ।

असक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्या निराश्रयाः ।

वाणिज्याद्या सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियेति ॥

निराश्रयाः मूलधनरहिताः । ये तु सम्भूय वाणिज्यादि-
क्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुरोधेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह
नारदः । समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः ।

क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाविधा इति ॥

वृहस्पतिरपि । प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां यथाविधः ॥

समोन्यूनोऽधिकोवांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

व्ययन्दद्यात्कर्म कुर्यात्लाभं गृह्णीत चैवहीति ॥

यत्र पुनरस्य द्वौ भागौ अस्यैक इति सम्बिन्धुता तत्र
तदनुरोधेन व्ययलाभौ प्रकल्प्यावित्याह याज्ञवल्क्यः ।

समवायेन वाणिजां लाभार्धं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथावासं विदाकृताविति ॥

सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह । व्यासः ।

समक्षमसमक्षं वा वञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारास्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि दद्याः शुल्कञ्च तेऽध्वनिः ।

अन्यथा द्विगुणान्दायाः शुल्कस्थानाद्वहिःस्थिता इति ॥

नारदोऽपि । भाण्डपिण्डव्ययोद्धारसारासारत्ववीक्षणम् ।

कुर्युस्ते व्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिता इति ॥

अथ वा सर्वानुज्ञया सर्वेषां कार्यमेक एव कुर्यात् ।
अतएव बृहस्पतिः । ब्रह्मणां सम्प्रतो यस्तु दद्यादेको धनन्तरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वेणैव कृतम्भवेदिति ॥

करणं लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणाऽन्मियोविवादे
निर्णयप्रकारमाह स एव ।

परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनाया नचेद्विहेषसंयुता इति ॥

यदातु विहेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव ।

यः कश्चिद्वचनस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वथ विधिरिति ॥

सर्ववादेऽपि वचनरहितवादेऽपि वञ्चकत्वे सिद्धे सति किं
कार्यमित्यपेक्षिते आह । याज्ञवल्क्यः । जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभ-
मिति । जिह्म वञ्चकन्निर्लाभ कृत्वा त्यजेयुर्वहिः कुर्युरितरे
सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिण्यसमर्थं प्रत्याह स एव ।
अशक्तोऽन्येन कारयेदिति । स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः दैव-
राजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान् प्रत्याह बृहस्पतिः ।

द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता इवत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशत् इति ॥

सम्भूयकारिभिः सर्वैरिति शेषः । क्षयहानिरिति पाठे
क्षयायैव हानिः क्षयहानिरुपचर्यार्थव्यतिरिक्तो हानिरित्यर्थः ।
प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह ।

अनिर्दिष्टो वाच्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्वेदेयं सर्वेषां समवायिनामिति ॥

अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः ।

याज्ञवल्क्योऽपि । प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यञ्च नाशितम् ॥

स तद्दद्यादिति । पालने त्वाह स एव । विभवाञ्च रक्षि-
ताद्दशमांशभागिति ।

बृहस्पतिरिति । दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशन्दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेऽंशतोऽपरमिति ॥

तस्य तस्मै दशममंशन्ते समवायिद्रव्यमिति शेषः । समा-
हरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि । दैवतस्करराजाग्निय्यसने समुपस्थिते ।

यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृत इति ॥

यस्तु, समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना
न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह ।

बृहस्पतिः । समवेतैस्तु यदुक्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चिन्नाभात् स परिहीयत इति ॥

याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्तव्यं तस्याप्युप-
लक्षणार्थं तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव वच-
नात् प्रतिपत्तव्यमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणां
ऋत्विजाङ्कर्त्तव्यमाह मनुः ।

ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथाहं तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणान्तथेति ॥

अत्र सत्रशब्दो यज्ञमात्रं विवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्वज्रयजमान
कसत्राख्ययज्ञविशेषविवक्षया । तत्र यजमानानामेवाध्वर्यादि
कर्मकारित्वे दक्षिणाङ्गणारुत्विजामभावात् । तथा कर्मानुसा-
रेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथा च स एव ।

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पनेति ॥

स्वानि कर्माणि यजमान व्यतिरिक्तानीतिशेषः । इयं चांश-
कल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणे त्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधी-
यमानायां दक्षिणायामेव न ऋत्विग्विशेषोल्लेखने विहिताया
स्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाह तुर्मनु बृहस्पती ।

रथं हरेद्यथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।

होता निविद्वरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये इति ॥

निविद्वरं निविच्छंसन् लब्धं वरं उद्गातृशब्देनोद्गातृग-
णमध्यस्थः सुब्रह्मण्योगृह्यत इति मदनरत्ने अनः शकटम् ।

क्रये सोमक्रये । दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाहमनु बृहस्पती ।

सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिन इति ॥

सर्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या गणस्याग्राः हेतु-
ब्रह्म ध्वर्युद्गाताः ऽर्द्धिनः तद्दक्षिणायाः किञ्चित् न्यूनमर्द्धं गृ-
ह्णीयुः । समग्रार्द्धग्रहणे वक्ष्यमाण विभागकल्पनाविरोधः
स्यात् । अपरे द्वितीया मैत्रावरुणं प्रतिप्रस्थातृब्राह्मणान्छन्दसि
प्रस्तोतारस्तद्वर्द्धेन मुख्याभागार्द्धेनार्द्धिनोऽर्द्धग्राहिणः तृतीयि-
नोऽच्छावाक्राग्नीध्रनेष्ट प्रतिहर्तारोमुख्यभागास्तृतीयांशभाजः ।
पादिनोन्त्याः ग्रावस्तोतृतृतनृसुब्रह्मण्याख्यामुख्यभागस्य चतुर्थां
शग्राहिण इत्यर्थः । मुख्यानां चतुर्णां मिथोविभागः समः एवं
द्वितीयादीनामपि स एव विभागः तथा च गोशतं दक्षिणेति
पक्षमाश्रित्य कात्यायन सूत्रम् । द्वादशद्वादशेभ्यः षट्षट्द्विती-
येभ्यश्चतस्रश्चतस्रोद्वौतृतीयेभ्यः सिस्रस्रिस्त्रिद्वितीयेभ्य इति । स-
गृहीतमेतद्विधायन कारिकायामपि । पञ्चविंशतिधा कृत्वा व-

गीया दक्षिणा क्रमात् । द्वादशैवाथ षट्कं चतस्रएवचेति द्वाद-
शाधिकगोशतरूपा दक्षिणायाः प्रथमञ्चत्वारोभागाः कर्त्तव्याः ।
तत्रैकोभागीहोतृवर्गस्यापरोभागी ब्रह्मवर्गस्यापरोध्वर्युवर्गस्यापर
उद्गातृवर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिभागाः क-
र्त्तव्याः । तेष्वष्टानां होतादीनां द्वादशभागाः द्वितीयिनां ष-
ट् तृतीयानाञ्चत्वारश्चतुर्यानां त्रय इत्यर्थः । पशुबन्धादौ तु
विषम विभागानभिधानात् । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन
समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम् । स्वकीयकर्म कलायांशक-
र्त्तृक कृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः ।

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देोऽशः सह कर्त्तृभिरिति ॥

सह कर्त्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । यद्वा कर्त्तृभिः सह-
देयः दक्षिणाकालो देयो यजमानेनेत्यर्थः । अथ वा कर्म परि-
त्यक्तं सकर्त्तृभिरित्यर्थः । यदा तु ऋत्विक् कर्मैकदेश दक्षि-
णादानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टतद्गणवर्त्तिनां मध्ये स-
न्निहिते नान्येन कारयेदित्याह स एव ।

दक्षिणासु च दत्तानु स्वकर्म परिहापयेत् ।

कृतस्त्वमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेदिति ॥

कर्ममध्ये ऋत्विङ्गारणे कर्त्तव्यमाह नारदः ।

ऋत्विजां व्यसनेऽप्येव मन्येन कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् सम्प्रकल्पितमिति ॥

अन्येन स्वस्वगण मध्यवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन येन
केनचिदन्येन कार्यमाणे त्वध्वर्यादि समाख्यावाधापत्तेरिति-
ध्येयम् । यत्तु शुक्ललिखितयोर्वचनम् । अथ चेदनु प्राप्ते स-

वने ऋत्विक् स्त्रियते तस्य स गोत्रोऽथ शिष्योवा तत्कार्यमनुपूर-
येत् । अथ चेदवान्धवस्ततोऽन्य ऋत्विजं दृणुयादिति ॥

यच्च बृहस्पतिवचनम् । एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते ।

तद्वन्धुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिरिति ॥

तदेकान्तरगण रहितर्त्विक्कर्तृकदर्श पौर्णमासादियाग
विषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । जीवत्येव तु ऋत्वि-
जि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे कस्य दक्षिणेति वीक्षायामाह
शङ्खः । अथ ऋत्विजि वृते पञ्चादन्यं दृणुयात्पूर्वाहृतस्यैव
दक्षिणां पञ्चादाहृतः किञ्चिन्नभत इति । यदात्वकारणऋत्वि-
ग्याज्यन्यजतियाज्यो वा ऋत्विजं तदातयोर्दण्डमाह मनुः ।

ऋत्विजं यस्यजेद्याज्यो याज्यऋत्विक् त्यजेद्यदीति ।

शतं कर्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शत शतमिति ॥

नारदोऽपि । ऋत्विक्च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्जुष्टः स्रुयं कृतः ।

यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥

ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टञ्चर्त्विज याज्यो विनेयो तावुभावपीति ।

ये कृपिसाधने स्वसमानास्तैः सह कृपिकार्येत्याह ।

बृहस्पतिः । बाह्यकर्षक वीजादौः क्षेत्त्रोपकरणे न च ।

ये समानास्तुतैः सार्द्धं कृपिः कार्या विजानतेति ॥

बाह्याः लाङ्गलादिबाहकाः वलिवर्दाः । कृष्याः कर्षकाः
कृष्यर्थं स्वीकृताः पुरुषाः आदिशब्देन कृपिसाधनानामन्वेषां
ग्रहणम् । सम्भूय कारिणां कृपिकाणां कर्त्तव्यमाह ।

बृहस्पतिः । पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं मूषकथासं क्षेत्त्रं यत्नेन वर्जयेदिति ॥

पर्वते पर्वतसमीपे कल्पतरुकता तु विवीत इति पठित्वा
विवीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम् ।
नगराभ्यासे नगर समीपे । राजपथस्य समीप इति शेषः । एत-
दुक्तं भवति । पर्वताद्यासन्न मनासन्नमपि ऊपर मूषकव्याघ्रश्च
क्षेत्रं वर्जयेदिति । वाह्येऽपि वर्जनीयानाह स एव ।

क्षशातिष्ठद्द्वं क्षुद्रश्च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जश्च नादद्यादाह्यं प्राज्ञः क्षणीवल इति ॥

काणः एकाक्षः खञ्जः भग्नचरणः क्वचिद्वैकस्य हानि-
माह स एव । वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या रुक्मिणीं कृषिजीविनामिति ॥

सम्भूयकारिणामिति शेषः । वाह्यबीज ग्रहणं कृषिसाध-
नानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपदर्शय-
स्तेषां लाभप्रभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव ।

हिरण्यकुप्यं सूत्राणां काष्ठपाषाणं चर्मणाम् ।

संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पीप्रोक्तो मनीषिभिः ॥

हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वन्तः ।

कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरन्ते यथांशत इति ॥

कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तवपुसीसादिकम् । हेमरूप्य इति
प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमित्यमर सिद्धेनोक्तत्वात् । निर्वे-
शोभतिः । कात्यायनोऽपि ।

शिक्षकाग्निश्च कुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरमिति ॥

हर्षादिनिर्मातृणां मध्ये मुख्य भागद्वयमाह वृहस्पतिः ।

हर्षं न्देवगृहं वापिवाचिकोपस्कराणि च ।

सम्भूय कुर्वतान्तेषां प्रमुख्यो द्यंशमर्हतीति ॥

नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन् विशेषा-
न्तरमप्याह स एव । नर्त्तकानामेष एव धर्मः सङ्गिरुदाहृतः ।

कालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं गायनास्तु, समांशिन इति ॥

अध्यर्द्धं अर्द्धाधिकमेकमंशं सम्भूयकारिणाञ्चौराणां लाभ-
भागैऽप्यपरिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः ।

परराष्ट्रादनं यत्स्याच्चौरैः स्वाभ्याज्या हृतम् ।

राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् दद्याविधि ॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशस्ततो हरेत् ।

शूरोऽंशस्त्रीन्समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव चेति ॥

एतद्धनं दुर्बलवैरिदेशादाहृत विषयम् । प्रवृत्तर वैरि-
देशादाहृते त्वाह हृत्सतिः ।

स्वाभ्याज्या तु दच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागमभजेयुस्ते यथांशतः ॥

चतुरोऽंशान्भजेन्मुख्यः शूरस्त्व्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेत्तद्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिन इति ॥

समर्थः शक्तः । एतेषां हानिरप्येव मेवेत्याह कात्यायनः ।

तेषां चैत्प्रहृतानाञ्च ग्रहणं सममाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं वहेयुस्ते यथांशत इति ॥

इयमंशपरिकल्पना ऋत्तिभिन्नसम्भूयकारिणां समया-
भाव विषयाकृते तु समये तदनुसारेणैव । अतएव तेनैवोक्तम् ।

वर्णिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनान्तथा ।

अनिदभ्यांशकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णय इति ॥

अनियम्य लाभ हान्योः समयेन प्रतिपुरुषमंशमहत्वेत्यर्थः ।

इति सम्भूयसमुत्थानाख्य व्यवहारपदम् । अथ दत्ताप्रदानि-
काख्य व्यवहारपदम् । तत्र वृहस्पतिः ।

एषाऽखिलेनाभिहिता सम्भूयोत्थान निष्कृतिः ।

अदेय देय दत्तानामदेयस्य च कथ्यते इति ॥

अदेयादीनां स्वरूपादिकं मधुना कथ्यत इत्यर्थः । तस्य
स्वरूपमाह नारदः ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातु मिच्छति ।

दत्त्वा प्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति ॥

असम्यक् अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः । दान प्रकारस्या-
देयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव ।

अदेयमथ देयञ्च दत्तत्वाऽदत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध इति ॥

तत्र तावद्देयस्य स्वरूपभेदानाह वृहस्पतिः ।

सामान्यं पुत्रदाराधि सर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतमिति ॥

सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वा चाहत्तम् ।

नारदोऽपि । अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निःक्षेपः पुत्रदाराञ्च सर्वस्वान्वये सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याङ्गराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति ॥

साधारणवज्रस्वामिकं रिक्थादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं
सुवर्णादिकन्तस्याविभक्तं सर्वसम्मतौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

अत्र पुत्रादानमेकं पुत्रविषयन्तद्दाने सन्ततिविच्छेदं प्रसङ्गात् ।

अतएव विष्णुः, शुक्रगोणितं सम्भवः पुरुषो मातापितृ निमित्तक

स्तस्य प्रदानविक्रय परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति । अतश्च
सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्वनुशासनम् । विक्रये चैव दाने
च वशित्वं न सुते पितुरित्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्त वचनानि सुत-
स्यादेयत्व प्रतिपादकानि एकपुत्र विप्रयाणीतिज्ञेयानि, अनेक-
पुत्रेष्वपि मानापिष्टवियोग सहनक्षम एव देयः । अतएव
कात्यायनः । विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः
पुत्राश्चेति यथादाराः पुत्राश्च विक्रयं दानं वा भर्ता न नेयेत्तथा
मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पिष्टवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थः
उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनाप-
दिप्रयम् । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चय इति ॥

तानेवाधिक्षत्य तेनैवाभिधानात् । मात्रापि पत्यनुज्ञया-
देय मित्याह विष्णुः । न तु स्त्रीपुत्र दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्य-
वानुज्ञानाद्भर्तुरिति । अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमदेयम् ।
अतएव उक्तः । सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्वनम् ।

अन्वाहितञ्च निःक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढाश्च प्रायश्चित्तीयते नरः इति ॥

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डमाह मनुः ।

अदेय यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहस मिति ॥

अदेय ग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः ।

गृह्णात्यर्त्तं यो मोहाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीया वुभावेतो धर्मज्ञेन महीक्षितेति ॥

अदत्तादेय ग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति
गम्यते । अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धभावात्परस्वत्वानुत्-
पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव ।

कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपहृत्यान्यन्न तद्दोषमवाप्नुयादिति ॥

अन्यदुपहृत्य भर्त्तव्यं कुटुम्बमनवरुद्धेत्यर्थः । उपरो-
धश्च भोजनाच्छादनादिराहित्यनिबन्धनतोऽत्राभिमतो न तु
ताम्बूलादिभोगसाधनवैकल्य निबन्धनः । अतएव बृहस्पतिः ।

कुटुम्ब भक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति ।

भक्तं भोजनं वसनं आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत
इत्यन्वयः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते इति ॥

कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुरोधेन कुटुम्बाभरणावशिष्टं
स्वन्देयमित्यर्थः । स्यावर विषये देयमाह तुः प्रजापति बृह-
स्पती । सप्तागमाद्गृहं चेत्याद्यद्यत्क्षेत्रं प्रदीयते ।

पितृयं वाथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितमिति ॥

सप्तागमात्प्रवृत्त सप्तविधागमयुक्तात् । क्षेत्रग्रहणमुपल-
क्षणम् । पितृयं वंशपरम्परायातम् । स्वयम्प्राप्तं स्वयमर्जि-
तम् । पितृयं स्वयम्प्राप्तयोक्तादानं क्रीतादीनामुपलक्षणा-
र्थम् । पितृयं वा स्वयम्प्राप्तं वा यद्गृहं क्षेत्रादिकम्प्री-
यते तत्सप्तागमान्विताद्गृहं क्षेत्रादुद्धृत्य दातव्यमिति स्मृति
शास्त्रं विवक्षित मित्यर्थः । अत्र सप्तागमाद्गृहं क्षेत्रादित्य-
भिधानं गृहं क्षेत्रादिदानं कुटुम्बपर्याप्ते सागमके गृहे क्षेत्रा-

द्यन्तरे सत्येव नान्यथेत्येव मर्थम् । यत्तु कात्यायेनेनोक्तम् ।
सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यन्तत् स्वकन्देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथेति ।

तद्गृहाद्यन्तराभाव विषयम् । स्वकं स्वतीयम् । यथेष्टवि-
नियोगार्हद्रव्यमिति यावत् । स्वयं प्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिर-
ननुज्ञातमपि देयम् । स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं बन्धाचारेण बन्धक-
मिति ब्रह्मस्यति स्मरणात् । स्वेच्छादेयं भ्राताद्यनुज्ञामन्तरे-
णापि देयम् । बन्धकं बन्धाचारेणाधिरूपेण देयमित्यर्थः । यत्तु
तेनैवोक्तम् । विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्यावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये इति ॥

तत् समानाधिकाविभक्त स्यावरविषयम् । आधमनमाधी-
करणं विभक्ता अपि स्यावरे समाः किमुताविभक्ता इति द-
ण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् ।
अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे ।

एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषत इति ॥

तत्क्रमायातविभक्तस्यावरविषयं सप्तानधिकस्यावर विष-
यं वेति मन्तव्यम् । स्वार्जितं मपि किञ्चित् प्राप्त व्यवहारे
पुत्रेषु सत्सु तदनुमत्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः ।

स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

अमम्भूय सुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानन्न चविक्रय इति ॥

अत्रोत्तरपदं पूर्वप्रदर्शितं ब्रह्मस्यति वचनार्थस्य दण्डा-

पूषत्यायप्रदर्शनेन दृढीकरणार्थम् । किञ्चिद्भर्ता पत्न्यनुज्ञा-
तमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव-
देयम् । यथा च बृहस्पतिः ।

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्वेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञात दत्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति ॥

सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने लब्धं तस्याः ।
अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातमित्यपि तामहादि क्रमायातम् ।
स्त्रीज्ञात्यनुमतं न सकलन्देयम् । वैवाहिके क्रमायाते सर्वदान-
नविद्यत इति तेनैवोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे
प्रकारविशेषं दर्शयति याज्ञवल्काः ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषत इति ॥

प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत् । पुत्रप्रतिग्रहे
प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन । पुत्रं ग्रहीष्यन्वन्धूनाह्वय राज-
नि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जुत्वाऽदूरवान्धवमसन्नि-
कृष्टमेव गृह्णीयादिति । अदूरवान्धवं सन्निहित मातुलादिवा-
न्धवं असन्नि कृष्टं असन्निकृष्ट भ्रातृ पुत्रादिव्यतिरिक्तमेव प्रति-
गृह्णीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह याज्ञवल्काः ।

देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनरिति

इदन्ते दास्यामिति यत् प्रतिश्रुतन्तदवश्यं तस्मै दातव्यं
यदि धर्मप्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं प्रतिश्रुत्या-
प्यधर्मं संयुक्ताय न दद्यादिति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापह-
रेत्पुनः । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्तविधमपि पुनर्नापहर्तव्यम्
किन्तु तथैवानुमन्तव्यमित्यर्थः । यत्पुनः प्रतिश्रुतञ्च ददाति-
दत्तं वाऽपहरेति तस्य दोषमाह हारीतः ।

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य क्लेदनेन च ।

विविधान्नरकान्याति तिर्यग्योनौच जायते ॥

वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

ऋणं न्तद्धर्मं संयुक्तमिह लोके परत्र चेति ॥

यद्वनं धर्मं संयुक्तं प्रतिगृहीतुः प्रवृत्त धर्मं सम्पत्त्यर्थं
वाचा प्रतिज्ञातत्र पश्चादपि तन्तदिह परत्र च ऋणवन्नापैती-
त्यर्थः । प्रतिश्रुतमदद्राज्ञा तद्वाप्योदण्ड्यश्चेत्याह कात्यायनः ।

स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिगृहम् ।

नदद्यादण वहाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वं साहसमिति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि । प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृप इति ॥

अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्थादत्तं सप्तविधम-
दत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः ।

दत्तं सप्तविधं ज्ञेयं मदत्तं षोडशात्मकमिति ।

तत्र दत्तभेदानाह स एव ।

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुरिति ॥

पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृति स्वरूपं कात्यायनेन
दर्शितम् ।

अविज्ञातोपलब्ध्यर्थं दानं यत्र निरूपितम् ।

उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्ततेति ॥

प्रयोजनक्रिया सम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । तुष्ट्या-
परितोषेण वन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात् प्रीत्या दु-
हित्वादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा
दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः ।

भयत्राणोपरक्षार्थान्तथाकार्यं प्रसाधनात् ।

अनेन विधिना लब्धं भयत्राणादिकं धनम् ॥

उपकार करणेन लब्धमिति यावत् ॥

स्त्रीशुल्कं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्योदत्तम् । अनुग्रहार्थं परो-
पकारः कर्त्तव्य इति विधिवलाद्यत्र कुत्राप्यनुग्रहार्थं दत्तं स-
फलं भवतीति दर्शयितुन्नारद आह ।

मातापितृर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दौनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्भवेदिति ॥

उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयोपेतमित्यर्थः ।
तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दानं विदोविदुः अपरावर्त्तनी-
यस्विदुरित्यर्थः । बृहस्पतिरपि ।

भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

अद्वानुग्रहसंप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति ।

अदत्तानि दर्शयति नारदः ।

अदत्तन्तु भयक्रोध शोकवेग रुगन्वितैः ।

तथोत्कोच परीहास व्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढा स्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्त्तुं समर्थं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते काये वा धर्म्मं सहिहतम् ।

यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतमिति ॥

रुक् उपतापः भयादिकृतोऽय उपतापस्तदन्वितैरित्य-
न्वयः । अपवर्जितं दत्तं बालादिभिरपवर्जितमित्यन्वयः ।
एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दि ग्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपत-
प्तेन क्रोधविषयीभूतानां पुत्रभ्रातादीनां व्ययं कर्त्तुमितरे-

भ्यो दत्तम् । पुत्रादिवियोग जनित शोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिकया बुद्ध्या दत्तम् । उत्कोचेन राजकीयादिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयन्तस्मै ददातीति दान व्यत्यासेन दत्तम् । क्लृप्तयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तं मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण दामादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम् । मत्तेन धुस्तूरादि भक्षणादिना मत्तेन दत्तं उन्मत्तेन वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितविया दत्तम् । अयं मदीयं कर्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अपात्रायायोग्याय योग्योऽहं इत्युक्तिमात्रेण दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा दूतादिकर्म्मणि विनियुञ्जानाय दत्त इत्येवंषोडश प्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः । पुनः प्रत्याहरणीयत्वमेवं विधानमाह कात्यायनः ।

कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तं क्लीबोन्मत्त प्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहाराय यद्दत्तन्तत्पुनर्हरेत् ।

यातुकार्यं प्रसिद्धयर्थं सुत्कोचा स्यात्प्रतिक्रिया ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदायस्ततोबलात् ।

दण्डं चैका दशगुणं माङ्गर्गागीयमानवा इति ॥

उत्कोचा स्वरूपमाह स एव ।

स्तेय साहसिकोद्वृत्त पारदारिक शंसनात् ।

दर्शनाद्वृत्त नष्टस्य तथा सत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्डः स्यात्तद्व्यस्यैव दोषभागिति
एतदुक्तं भवति यदि मर्त्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं स्ते-
यादि कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेयादिकर्तृ सकाशाद्धनमा-
दत्ते । तथा त्वं यदि न मर्त्यं प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां
दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते
तथा तव सत्यमपि स्वामिनिकटेऽसत्यमिति वदिष्यामीत्युक्त्वा
यत्किञ्चिदादत्ते तदुत्कोचाख्यं तद्राज्ञा दात्रे दाप्यं उत्कोचा-
पादकग्राहकौ च दण्डनीयाविति । पुनः प्रत्याहरणीयमिति ।
हहस्यतिरप्याह । प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रं शङ्कया ।

कार्ये वाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयादिति ॥

आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मं कार्यं व्यतिरिक्तं विषयम् ।

तथा च कात्यायनः ।

स्वस्थेनात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु गृहे दाप्य स्तत्सुतो नात्र संशयइति ॥

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह ।

योगाधमनविक्रीतं योगदानं प्रतिगृहम् ।

यस्य वाप्युपधिम्यस्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति ॥

योग उपाधिः येनागामिनोपाधि विशेषेणाधि विक्रयादा-
नप्रतिगृहः कृतास्तदुपाधिविगमे तं सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः ।
इति दत्ताप्रदानिकाख्य व्यवहार पदम् । अथाभ्युपेत्या शुश्रू-
षाख्य व्यवहार पदम् । तस्य स्वरूपमाह नारदः ।

अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तान्नं प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते इति ॥

शुश्रूषामाज्ञाकारित्वम् । तत्र पञ्चविधः शुश्रूषकः ।
शिष्यः अन्तेवासी भृतकः अधिकर्म्मकृत् दासश्चेति । तेषाम्मध्ये
दासभिन्नाः कर्म्मकराः । ते च शुभकर्म्मकृतः । दासाः पुनः
पञ्चदशविधा गृहजातादि भेदेन तेषु शुभकर्म्मकृतः तदेतत्-
सर्वं मनसि निधाय स एवाह ।

शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चतुर्विधः कर्म्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥
शिष्यान्तेवासि भृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्म्मकृत् ।
एते कर्म्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजातयः ॥
सामान्यमस्वतन्त्रवन्तेषामाहुर्मनीषिणः ।
जातिकर्म्मकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तिस्तथा ॥
कर्म्मोपि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्म्मोक्तं शुभं कर्म्मकृतां स्मृतम् ॥
गृहद्वाराशुचिस्थान रथ्यावस्कर शोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्ट विण्मूत्र ग्रहणोज्जनम् ॥
दूच्छतः स्वामिनश्चाङ्गै रपस्थान मतान्ततः ।
अशुभं कर्म्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परमिति ॥

तेषामिति निर्द्धारणे षष्ठी ॥ त्रिपञ्चकाः पञ्चदशः । शि-
ष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशिद्यर्थी । मूल्येन यः
कर्म्मकरोति स भृतकः । अधिकर्म्मकृत् । कर्म्मकुर्वतामधिष्ठाता ।
वृत्तितः जीवनोपायतः । अशुचिस्थान मुच्छिष्ट प्रक्षेपणार्थं
गत्तादिकम् । अवस्करो गृहमार्जित पांश्वादि निचयस्था-
नम् । चतुर्भिरपि गृहद्वारादिभिः शोधनपदं समुध्यते । उ-
ज्जनत्यागः । अततः स्वामिनः । दूच्छतः स्वाम्यनुज्ञया मूत्र-

पूरीषादिस्थले निर्माज्जनार्थमङ्गै रूपस्थानं हस्ताद्यर्पणं तेषां
कर्मकराणां दासानां चास्वतन्त्रवलक्षणधर्मं मनीषिणैः साधा-
रणमाहुः । जातिकर्मकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः शिष्या-
न्तेवासिनामेवोक्त इत्यर्थः । तत्र शिष्याणामन्तैर्वर्णकान्यतमलक्षणी
जातिकृतो विशेषो वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादि
शास्त्रसिद्धोऽवगन्तव्यः । कर्मकृतविशेषन्वाह वृहस्पतिः ।

विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रचोदितामिति ॥

शिष्य इतिशेषः । तथा च नारदः ।

अविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवचेति ॥

वृत्तितोविशेषमाह स एव ।

समावृत्तश्च गुरुवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात् स्वगृहानेषा शिष्य वृत्तिरुदाहृतेति ॥

वृत्तिरत्र धर्मः । मनुरपि ।

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥

भवत्पूर्वज्ञरेज्ञैश्च सुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरमिति ॥

कः पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतोविशेष इत्यपेक्षिते वृ-
हस्पतिराह ।

विज्ञानमुच्यते शिल्पे हेमकुप्यादि संस्कृतिः ।

भृत्यादिकञ्च तत्प्राप्तुं कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहइति ।

कङ्कणकटकादि निर्माणविषयं नृत्यगीतादिकरणविष-

यञ्च आदिशब्दात् सम्भकुम्भादि विरचन विषयश्च । विज्ञानं
शिल्पविज्ञानमुच्यते तत्प्राप्तार्थं अन्तेवासी गुरोर्गृहे कङ्कण-
करणादिकं कुर्यादित्यर्थः । अनेन हेमकारादि जातिकृतः
कङ्कणकरणादिकर्मकृतश्च विशेषोऽन्तेवासिनां दर्शितः । ते-
षां कर्मकृतं वृत्तिकृतञ्च विशेषं दर्शयति नारदः ।

स्व शिल्पमिच्छन्नाहन्तुस्वान्ववानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितमिति ॥

अन्ते समीपे कृत्वा सुनिश्चितं एतावन्तङ्कालं मत्समीपे-
स्यातथ्यमित्याचार्योक्तकालपरिमाणं सुनिश्चितं कृत्वेत्यर्थः ।
आचार्यस्यापि कर्त्तव्यमाह स एव ।

आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेदिति ॥

अन्यच्छिल्पकर्म व्यतिरिक्तं कर्म । एवञ्चान्ते वासिना
कङ्कणकरणादिकर्मफलार्पणमात्रेण शुश्रूषा कार्यैत्यवगन्त-
व्यम् । स्वगृहे दत्तभोजनमिति वृत्तिर्दृशिता । अन्यत्कर्मका-
रकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः ।

यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्म्मण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्त्तत इति ॥

शिष्योऽन्तेवासी । परिभाषित कालात्प्रागेव विद्या प्राप्ता-
वपि परिभाषितकाल समापनं कार्यमित्याह नारदः ।

शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत् फलमिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।

अन्तेवासी गुरुप्राप्त भोजनस्व फलप्रद इति ॥

दुष्टमन्तेवासिनं प्रत्याह नारदः ।

शिक्षयन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलादुवासयितव्यः स्याद्वधवन्धौ च सोऽर्हतीति ।

वासयितव्यः स्थापनीयः । आचार्यपाश्वे इतिशेषः । बधो-
ऽत्र ताडनञ्च प्राणच्छेदः । अपराधाल्पत्वात् । शुश्रूषास-
माप्तमन्तमन्तेवासिनः स्तुत्यमाह स एव ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणाम् ।

शिक्षितशालुमान्येन मन्तेवासी निवर्त्तत इति ॥

भृतकानामन्तेवासिवन्न जाति कृतो वृत्तिकृतो वा विशेषः ।
किं तु भृतिकृतः कर्मकृतः कालकृतश्च विशेषः । तदेतदाह
वृहस्पतिः । यो भुङ्क्ते परदासीन्तु स ज्ञेयो वनिताभृतः ।

कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्योऽर्थं भृतोनरः ॥

वज्रधार्यकृतः प्रोक्तस्तथाभाग भृतोपरः ।

हीनमध्योत्तमत्वञ्च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासाह्वयं षण्मास त्रिमासाञ्च भृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात्प्रतज्ञातं लभते परिभाषतमिति ।

अयमर्थः । यः परदास्यपभोगेन तत् स्वामिनः कर्म क-
रोति स वनिताभृतः । यो धनग्रहणेन कर्मकरोति स अर्थ-
भृतः । यः परिकल्पितांशग्रहणेन कर्म करोति स भागभृतः ।
एतावन्तङ्गालमेतत् कर्म करिष्यामीति प्रतिज्ञातं कर्म तावन्त-
ङ्गालं कुर्यात् एवञ्चपरिकल्पिता भृतिं लभत इति । अर्थ-
भृतस्य वज्रविधत्वमर्थाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां ज्ञेयम् । ते चाल्पत्व-
अहत्त्वे शक्तिभक्त्यानुसारेण द्रष्टव्यम् ।

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमोमध्यमोऽधमः ।

शक्तिभक्त्यानुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिरिति ॥

नारद स्मरणात् । भागभृतकस्य विभागमाह स एव ।

द्विप्रकारो भागभृतः कृषिगोजीविनां स्मृतः ।

जातशस्यः क्षया क्षीरात् स लभेत न संशय इति ॥

हीनमध्योत्तमत्वलक्षणः कर्मकृतो भेदोरक्षणादिकर्मनि-
बन्धन इत्याह स एव ।

आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवलः ।

भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृदिति ॥

कृषीवलः कर्षकः । अधिकर्म कृतस्तु स्वरूपमाह नारदः ।

सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृत इति ॥

सर्वेषु भृतकेषु अधिकृत उपरिक्तोऽधिष्ठातृत्वेन कृत इति
यावत् । अर्थेष्वधिकृत इति केचित्पठन्ति । अर्थेषु क्षेत्रि-
रण्यादिषु अधिकृतः पालकत्वेन नियुक्त इति । कुटुम्बस्योप-
रीत्यत्राधिकृत इत्यनुषङ्गः । सर्वभृतकेष्वधिष्ठातृत्वेन नियु-
क्तो यः सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः । कुटुम्बरक्षणाय व्ययकारित्वेन
स्थापितोयः स तु कौटुम्बिक इत्यर्थः । शिष्यान्तेवामिभृतकाधि-
कर्मकरेभ्यो दासानाम्भेदन्दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनेनमुखेनाह ।
कात्यायनः । स्वतन्त्र स्यान्नोदानादासत्वं दारवङ्गुगुरिति ।

यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानादारत्वम् । तथा स्वतन्त्र
स्यात्मनः परार्थत्वेन दानादासत्वमिति भृगुराचार्योमन्यत
इत्यर्थः ।

अनेनात्यन्तपारार्थ्यं मासाद्यशुश्रूषकादासाः ।

पारार्थ्यमात्र मासाद्य शुश्रूषकास्तुकर्मकरा इति ॥

क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽर्त्तिकर्षितौ ।

विभ्रयादानृशंस्येन स्वामी कर्माणि कारयन्निति ॥

आनृशंस्येन अक्रोयेण । अयमर्थः । वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रोयेण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र स्वामीत्यनेन न सम्बन्धजनककर्माणि कारयेदित्याह । कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति । वृत्तिकर्षितावित्यननेगत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भव इति दर्शयति । बलादासीकरणे दण्डमाह मनुः ।

दास्यन्तु कारयंल्लोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्राज्ञा दाप्यः शतानि षडिति ॥

प्रभवतो भावः प्रभवत्वं तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वाद्ये अज्वक्तव्य इति वार्त्तिकादज्त्व । द्विजातिपदन्न दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति । अत एवाह ।

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयन्भवेति ॥

स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः ।

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः ।

अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वड्वाहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदशः स्मृता इति ॥

गृहजातः स्वगृहे दास्याज्जातः । क्रीतो मूल्येन स्वास्य-

न्तरात् प्राप्तः । लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः
 रिक्त्यग्राहित्वेन लब्धः । अनाकालभूतदुःभिक्षे यो मरणादास-
 त्वायरक्षितः । आहितः स्वामिना ऋणदातर्याधितां नीतः ।
 ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतो ऋणदासः । युद्धप्राप्तः स
 मरे विजित्य गृहीतः । पणे जितः दासत्वपणके द्यूतादौ जितः ।
 तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः । प्रव्रज्या-
 वसितः प्रव्रज्यातश्चुतः । कृतः एतावन्तं कालं तव दासोभ-
 वामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालम्भक्तार्थमेव दासत्वमभ्यु-
 पगम्य यः प्रविष्टः । भक्षितं यावत्तेमूल्यद्वारेण ददामि ताव-
 दास इत्यभ्युपगत इति स्मृति चन्द्रियायाम् । वडवाहृतः वड
 वागृहदासीतया हृतस्तल्लोभेन तामुडाह्य दासत्वेन प्रविष्टः ।
 यश्चात्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः
 पञ्चदशः प्रकाराः स्मृता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीत-
 लब्धदायागतानां चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव-
 नान्यथेत्याह स एव ।

तत्र पूर्वश्चतुर्दशी दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसाद स्वामिनोऽन्यत्र दास्य मेषां क्रमागतमिति ॥

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैती-
 त्याह स एव । विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् यश्चात्मानन्नराधमः ।

सजघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यत इति ॥

अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुषज्यते । ततश्चाय-
 मर्थः । आत्मविक्रेतापि गृहजातादिवत् स्वामिप्रसादं विना-
 दास्यान्न विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतु-
 पञ्चमाः स्वामिप्रसादादकालभृता इव दास्यान् मुच्यन्त इति

वचोभङ्गादर्शितमिति मन्तव्यम् । स्वामिप्राणरक्षणादगृह-
जातादयोऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्य इत्याह स एव ।

यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राण संशयात् ।

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेतचेति ॥

एषामिति निर्द्धारणेषठी । पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम-
इत्यर्थः । यत्तु । ध्वजाहृतोभक्तदासोऽगृहजः क्रीतदत्तिमैः ।
पैत्रिकोदण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयरिति मनु वचने सप्त
विधत्वमुक्तत्तेषां दासत्व प्रतिपादनाय न परिसंख्यार्थम् ।
ध्वजागृहदासी एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्या-
पगममनं प्रव्रज्यावसितभिन्न दासेषु द्रष्टव्यम् । तस्य दासत्वा-
न्मोकाभावात् । अतएव याज्ञवल्काः ।

प्रव्रज्यावसितो राज्ञोदास आमरणान्तिकैरिति ।

राज्ञोदासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकाल
भृतादीनां प्रव्रज्यावसितात्म विक्रेतृव्यतिरिक्तानान्नवानान्दा-
स्यापनयन प्रकारमाह नारदः ।

अनाकाल भृतोदास्यान् मुच्यते यो युगन्ददत् ।

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येन मुद्धरेत् ।

ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते ।

तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणेजितः ॥

प्रतिशीर्षं प्रदानेन मुच्येरं स्तुल्यकर्मणा ।

कृतकालव्यपगमात् कृतोदासो विमुच्यते ॥

भक्तस्योत्क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।

निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृत इति ॥

एतदुक्तं भवतिदुर्भिक्षे पोषणेन कारितो दासो गोयुग्मार्पणान् मुच्यते । आहित दासस्तु स्वामिना गृहीत ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्णदास्याद्विमुच्यते ऋणदामस्तु स्वकृत-
मरण येनोत्तमर्णाय यावन्नन्दत्वापाकृतं तस्मै तावद्धनं सवृद्धिकं दत्त्वा विमुच्यते । तवाह मित्युपगतादय स्वयो-
दासाः स्वनिर्वर्त्याय स्वीय व्यापारनिवर्त्तक दासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते । कृतकालस्तु दासी दास्यावधित्वेन परि-
भाषितकालस्वातिक्रमणाद्विमुच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-
क्षेपणाद्भक्षितभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते । गृहदासीलोभेन दासत्वं प्राप्तस्तत्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति । दासाभावाना-
न्यागमाह याज्ञवल्क्यः ।

बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यत इति ॥

अपिशब्देन दत्ताहितौ गृह्येते । ततश्चायमर्थः । बलात्का-
रेण यो दासकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-
दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्त मोचन
हेतु मन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि तेन लोभादि-
वशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य इत्याह नारदः ।

चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।

राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यत इति ॥

चौरापहृत्याश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः । यस्त्वेकस्य
दास्यं पूर्वं मङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति असावपरे-
णापि विवर्जनीय इति वचः स एवाह ।

तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति ॥

अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः । कामं नुतनस्वामि-
दास्यं काव्यमानं इतरदासीभवन्तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीया-
दित्यर्थः । एवं यदेतद्दास मधिकृत्योक्तन्तत्सर्वं दास्यामपि स-
मानन्यायत्वोद्योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेष
माह कात्यायनः ।

स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः ।

अवेक्ष्य बीजं कार्यं स्याददासी सान्वया तु सेति ॥

स्वकृतगर्भाधानमनु सन्धाय सा दासी सन्तानसहिता दासत्व
विमोचविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरिहारार्थं अदासीत्वेन
कार्यं स्यादित्यर्थः । कः पुनर्दासत्वविमोचकोविधिरित्याका-
ङ्क्षायामाह नारदः ।

खन्दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमनसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहान्भसा ॥

साक्षताभिः स पुष्पाभिर्मूर्द्धन्यङ्घ्रिरवाकिरेत् ।

अदास इति चीत्वा त्रिः प्राङ्मुखन्तमथोत्सृजेदिति ।

अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् । लिङ्गस्यो-
द्देश्य विशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेन विवक्षितत्वात् । एव
सुत्सर्गे सति यद्वदति तदाह स एव ।

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाभ्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्नोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सतामिति ॥

स्वाभ्यनुग्रहेण दासापाकरणरूपेण वक्तव्यः सम्भारणार्हः ।
अदास्या अपि दासेन परिणीता या सा दासीत्वमेव भवतीत्याह
कात्यायनः । दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाभ्यधीनः प्रभुर्यत इति ॥

दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव ।

दासस्य तु धनं यत्प्राप्तं स्वामी तस्य प्रभुः स्मृत इति ॥

ब्राह्मणादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः ।

आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीय तथैव च ।

राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते ॥

कामात्तु सञ्चितां यस्तु कुर्वाद्दासीं कुलस्त्रियम् ।

सक्रामयन् तवान्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतम्भवेत् ॥

बालधात्री मदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वं साहसमिति ॥

तत्कथं अकृतं निवर्त्तनीयमित्यर्थः । तेन राज्ञा दण्ड्याः
स्युरित्यन्वयः । विष्णुरपि । यस्तूत्तमर्णं दास्ये नियोजयति
तस्योच्च मसाहसोदण्ड इति । क्वचिद्दासीविक्रयणे दण्डमाह ।
कात्यायनः । विक्रोशमाणां यो भक्तां दासीं विक्रेतु मिच्छति ।

अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दनमिति ॥

द्विशतं पणामामितिशेषः । भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्र-
यणे दण्डाभाव इति दर्शितमिति । इति अभ्युपेत्यागुञ्चू-
षाख्य व्यवहारपदम् । अथ वेतनानपाककर्माख्य व्यवहारप-
दम् । तत्र मनुः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्याऽनपक्रियामिति ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

भूतानां वेतनस्योक्तो दानादान विधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति ॥

वेतनं कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्म भृत्याय समर्पणं समर्पि-
तस्य वा परावर्त्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह स एव ।

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।

आदौ मध्येऽवसाने तु कर्मणो यद्विनिश्चितमिति ॥

तुभ्यमेतावदहं दास्यामीति यद्वेतनं परिमाणतो निश्चितं
तत्त्रिधा विभाज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतम-
काले दद्यादित्यर्थः एतच्चैतावद्वेतनं दास्यामीति भाषायाः
सत्वे । असत्वे त्वाह स एव ।

भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभं गोवीर्यशस्यानाम्बणिग्गोपक्ष्मीबला इति ॥

दशभागं दशमम्भागज्ञोवीर्यं पाल्यमानगवादिभवम्पयो-
दध्यादि । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमम्भागं प्रयच्छति
तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः

दाप्यस्तु दशमम्भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षितेति ॥

यस्तु स्वामी वेतनं परिच्छेदमकृत्वैव भृत्यं कारयति स
तस्माद्वाणिज्यं पशुशस्यलक्षणात्कर्मणः सकाशादवलम्ब्य तस्य
दशमं भामं भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः । यत्तु
त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहक इति वृहस्पतिवच-
नम् तद्वह्वायाससाध्याकृष्टं क्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितं विक-
ल्पश्चायम् । कथमत्र व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह स एव ।

भक्ताच्छादभृतः सीराङ्गागं गृह्णीत पञ्चमम् ।

जातशस्यात्त्रिभागस्तु प्रगृह्णीयादथाभृत इति ॥

अशनाच्छादनाभ्यां भृतः क्षीरबलो लाङ्गलविकृष्टं क्षेत्र-
जातशस्यात्पञ्चमम्भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तु तृतीयं

भागमित्यर्थः । अथवा यत्रैतावदास्यामीति नास्ति परिभाषा
तत्र वृद्धमनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

समुद्रया न कुशला देश कालार्थं दर्शिनः ।

नियच्छेयुर्भृतिं यांन्तु सा स्यात्प्रागकृता यदीति ॥

एतावदास्यामीति परिभाषितेऽपि कचिच्छतान्नूनमपि स्व
बुद्धिमात्र परिकल्पितं देयं कचित्ततोऽधिकमपि देयमित्याह ।
याज्ञवल्क्यः । देशं कालञ्च योऽतीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्यात् स्वामि मञ्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके इति ॥

यो भृत्यः स्वाम्यनुज्ञां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः
फलसाधकत्वापादकं देशं कालं चातिक्रामतिलाभं वा बद्धतर
व्यस्तेन स्वल्पं करोति तस्मै पूर्वपरिभाषित भृतिमध्ये स्वामी
स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्देयात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बद्धेलाभं क-
रोति तस्मै परिभाषित मूल्याधिक किञ्चिद्देयं स्वामिना पा-
रितोषिक मित्यर्थः । अनेक भृत्यसाध्यकर्मणि वेतनार्थेण
प्रकारमाह स एव ।

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयो रण्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथा श्रुतमिति ॥

उभयोरपीत्यपिना बहूनां ग्रहणं अस्मिन् गृहादौ कृते भव-
तामेतावदास्यामीति परिभाषिते द्विवज्जभिरारब्धं कर्म यदि
व्याध्यादिवशान्न समापितं तदा तेषु यो यावत्कर्म करोति तस्मै
तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थ परिकल्पितं वेतनन्देयम् । न तु
साम्येन दानन्न च परिसमाप्तभावाददानम् । यदि तैः स-
मापितं तदा यथा परिभाषितं देयन्न तु प्रत्येकं कृत्स्नं दा-

तव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः । यस्तु
वेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति तं प्रत्याह

वृद्धस्यतिः । गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमन्दाप्यो द्विगुणस्तञ्च वेतनमिति ॥

दमं शक्त्यनुसारेण राज्ञे दद्यात् । गृहीतञ्च वेतनं द्वैगु-
ण्येन स्वामिने दद्यादित्यर्थः । नारदोऽपि ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेदिति ।
याज्ञवल्क्योऽपि ।

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेदिति ॥

अस्मिन्नेव विषये वेतनाग्रहणे त्वाह स एव । अगृहीते स-
मन्दाप्य इति यावतां वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने
देयम् तु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यदाङ्गीकृतान्भृतिं दत्त्वा बला-
त्कारयितव्य इत्याह नारदः ।

कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिस्वलादिति ॥

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् अतएव कात्या-
यनः । कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सिद्धिर्नैव तु कारयेत् ।

बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हतीति ॥

कियद्द्रव्यं दण्ड्य इत्यपेक्षायामाहतुर्वृद्ध मनु वृद्धस्यती ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्वलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दममिति ॥

द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । वक्तु मनु वचनम् ।

भृतो नात्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णालान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनमिति ॥

तदल्पं दण्डत्वाद्भागसिद्धिं विषयमिति श्रुतिं चन्द्रिकायाम्

अङ्गन्यूनं कर्म करणं विषयमिति सदनरत्ने । किञ्चिन्नूनं कर्म करणे त्वहं स एव ॥

ययोक्तमार्त्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पो न स्यापि कर्मण इति ॥

सुस्थो वा कर्म कारयेदिति वदता सुस्थेऽपि स्वयं कर्त्तृत्वं नियमो नास्तीति दर्शयति । आर्त्तौ यदि आर्त्त्युपशमानन्तरं स्वाङ्गीकृतं कर्म करोति तदा र्त्ते दीर्घकालतया कालक्षेपेऽपि भृत्यदोषाभावाद्देतनमसौ निर्विवादं लभत इत्याह स एव ।

आर्त्तस्तु कुर्यात्सुस्थः सन् दद्याभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनमिति ॥

आदितः आदौ यथा भाषितं यथा प्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः । सुदीर्घस्यापि कालस्य अत्ययेऽपीति शेषः । यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय तत्कालापूर्या-
वेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः ।

कालेऽपूर्ये त्यजन् कर्म भूते नाशमवाप्नुयादिति ।

अत्र दण्डमप्याह विष्णुः । भृत्यकस्यापूर्ये काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं ज्ञात्वा राज्ञे च पण्यतं दद्यादिति । मूल्यं वेतनम् । स्वामिदोषात्त्यागे तु यावति काले कर्म कृतं तत् कालानुसारेण कल्पितं वेतनं लभत इत्याह नारदः ।

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत् कृतमवाप्नुयादिति ।

स्वामिदोषो विनापराधं निष्ठुरभाषणादिः । अत्र दण्डमप्याह विष्णुः । स्वामी चेद्भृत्यकमपूर्ये काले ज्ञात्वा तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् पण्यतञ्च राजन्यत्र भृत्यदोषादिति । स्वामिद्व्यस्य भृत्यदोषेण नाशयत् कर्त्तव्यं तदाह स एव । तद्दो-

षेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैवोपघातादिति ।
दैवोपघातो राज कृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामिने देयं मूल्य-
द्वारेणेतिशेषः । अत्रदामविशेषाद्विशेषमाह बृहन्मनुः ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितमिति ।

प्रमादान्नाशितं मनवधाननाशितं सममेवदद्यात् । द्रोह-
नाशितत्तीव्रप्रकारादिना द्रोहेण नाशितं द्विर्दाप्योद्विगुणं
दाप्यइत्यर्थः । भृत्यदोषाभावे यदन्यत एव नष्टं तन्न देय-
मित्याह स एव ।

न तु दाप्यो हतश्चौरैर्दग्धमूढ जलेन वेति ।

ऊढं नीयम् । यस्तु वाहकोवाह्यं द्रव्यं प्रज्ञाहीनत्वा-
दिना स्वदोषेण नाशयति तं प्रत्याह नारदः ।

भाण्डं व्यमनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नश्येन्नु दैवराज कृताहत इति ॥

भाण्डं वहनीयं द्रव्यं सुक्तकादि । व्यमनन्नाशम् । अत्र-
भाण्डवाहकयोर्ग्रहणक्रमेण वलीवर्दकृषीबलयोरुपलक्षणा-
मिति मदनरत्ने । अत्रापि प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रो-
हनाशितमिति बृहन्मनुः विशेषोऽवगन्तव्यः । यस्तु वा-
हकः स्वदोषेण प्रस्थानविघ्नङ्करोतीति स द्विगुणां भृतिन्दाप्य
इत्याह कात्यायनः ।

विघ्नं यो वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणाम्भृतिमिति ।

विघ्नं करोतीतिशेषः । वाहकप्रणयं प्रदर्शनार्थं न तु
विवक्षितन्तेनायुधीयादि विघ्नकारिणोऽप्येतदिति मन्तव्यम् ।
अतएव नारदः ।

द्विगुणां तु भृतिन्दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन्निति ।

कामान्येनोक्तवान् । याल्लवल्कलोऽपि ।

प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिमिति ।

एतच्च भृत्यन्तरसम्पादनकालासम्भवविषयम् । अङ्गी-
कृतकर्माकरणस्यापि यदा सहायान्तरलाभेन प्रस्थानवि-
घ्नानापादकत्वन्तदा त्वाह स एव ।

प्रक्रान्ते सप्तमम्भागश्चतुर्थ्यमपि सत्यजन् ।

भृतिमर्द्धं पथे सर्वां प्रदाप्यत्याजकोऽपिचेति ॥

प्रक्रान्ते कर्मणि स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्त-
मम्भागन्दाप्यः । गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भृतेश्चतुर्थं भागम् ।
अर्द्धं पथे त्यजन् सर्वां भृतिमित्यर्थः । त्याजकोऽपिचेत्यस्या-
यमर्थः गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्वोक्त
क्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति । एतच्चाव्याधि-
तादि विषयम् । व्याधितस्यापराधाभावात् । यच्च स्वमिना-
त्याजने चतुर्थभागदापनं सुक्तं तदविक्रीतभाण्डं स्वामि-
विषयम् । विक्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्तव्यं तदाह हृदन्मनुः ।

पथि विक्रीय तद्भाण्डस्वामिन् भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्भृते रर्द्धं लभेत स इति ॥

पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतिरोधे राजादिभिरपहृते
स्वामिनः कर्त्तव्यमाह ।

कात्यायनः । यदा च पथि यद्भाण्डमारुद्धेत ह्रियेत वा ।

यावानध्वागतेस्तेन प्राप्तुयात्तावतो घनमिति ।

भारवाहकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह नारदः ।

अनयद्भाटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहनम् ।

दाप्योभृतिचतुर्भागं सर्वमर्द्धं पथे त्यजन्निति ॥

यानं शकटादि वाहनं अश्वादि त्रयमर्थः । यो यानादि-
ना भाण्डनयनं कर्तुमपरकीयं यानादिकम्भाटयित्वा प्राप-
णादिकार्योपाधिकं परिक्रयं कृत्वा तन्न नयति स यान स्वामि-
ने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थोऽशब्दाप्यः । यस्तु तन्नीत्वा-
ऽर्द्धमार्गेत्यजति स सर्वा भृतिन्दाप्य इति । यस्तु शकटादिकं
भाटयित्वा तमेवोपकारशून्यमादाय देशान्तरङ्गच्छति भाटक च
न प्रयच्छति तं प्रत्याह वृद्धमनुः ।

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वान्यत्र गच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्यः स्यादनूढस्यापि भाटकमिति ॥

अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः । यस्तु कृते कृत्ये
समनन्तरं वाहनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणप-
र्यन्तभाटकदानमाह ।

क्रात्यायनः । हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत् कृतकृत्यः संस्तावद्वाप्यः सभाटकम् ॥

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्वाप्यः सभाटकमिति ॥

वारिश्चब्देन तदाधारभूतं पात्रं लक्ष्यते । नार्पयेत् कृत-
कृत्यः सन्नित्यनुषङ्गः । परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं
प्रत्याह नारदः ।

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमन्दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेऽष्टकादिकमिति ॥

स्तोमम्भाटकं स्तोमाप्रदानेऽप्याह स एव ।

स्तोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥

यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टकाविनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेदिति ॥

स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चित इति वदता तृणकाष्ठा-
दि ग्रहणाग्रहणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दर्शितम् ।
परिभाषाविषये तु यथा परिभाषितं कर्तव्यम् । भाटके गृ-
हीतानां जलपात्रादीनां भङ्गे नाशे च विशेषमाह स एव ।

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

गृहीतुराभवेद्भग्नं नष्टञ्चान्यत्र संभवादिति ।

स्तोमवाहीनि भाटकगृहीतानि पूर्णपरिभाषितभाट-
कालानि तत्स्वामिनं प्रापयेदिति पूर्वाङ्घ्र्यर्थः । भग्नमेक-
देशेन विकृतम् नष्टम् । कात्स्न्येन विकृतम् । संभवः पर-
स्परसङ्घर्षः तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नन्नष्टञ्च तद्भाटकगृहीतु
र्भवति । संभवेन तु यद्भग्नन्नष्टञ्च तद्भाटकदात्रा पूर्ववत्कृत्वा मूल्य
द्वारेण चादेयमित्यर्थः । व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पथि-
त्यागे दण्डमाह कात्यायनः ।

त्यजेत्पथि सहायं यः श्रान्तं रोगान्तमेववा ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे त्यह मपालयन्निति ॥

स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराधः स्वामिन-
एवेत्याह बृहस्पतिः ।

प्रभुणा विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यः ।

तदर्थमशुभं कर्मस्वामी तत्रापराध्नुयादिति ॥

स्वामी कृतकर्मणे भृतकाय यदि न वेतनं ददाति
तदाऽसौ राज्ञा दापनीयः । इत्याह स एव ।

कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्देतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्देतनञ्चानुरूपत इति ॥

वेश्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह ।

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अनिच्छन् शुल्कदातापि शुल्कहानि मवाप्नुयादिति ॥

एतदव्याधितादि विषयम् । व्याधितादि विषयेत्वाह ।

वृहस्पतिः । व्याधिता सञ्जमा व्यग्रा राजकार्यपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृतेति ॥

आमन्त्रिता आहूता । वडवा दासी तद्गृहणमत्र पण्य-
स्त्री प्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः ।

अप्रयच्छन्तया शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण तु सङ्गच्छेद्यातदन्तनखादिभिः ॥

अग्रोनौ यः समाक्रामेद्वज्रभिर्वापिवासयेत् ।

शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयन्तावदेवत्विति ॥

वेश्यायास्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे दर्शितम्

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तान्दमन्दापयेद्दद्यादितरस्यापि भाटकमिति ॥

इतरस्य दत्तशुल्कस्य । तत्रैव विशेषान्तरं मुक्तम् ।

अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यो नयेदन्यस्य कारणात् ।

तस्य दण्डो भवेशाज्ञः सुवर्णस्य च माषकम् ॥

नीत्वा भोगन् यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणं वेतनम् ।

राज्ञश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न हीयते ॥

बहूनां व्रजतामेकां सर्वे तद्विगुणं धनम् ।

तस्यै दद्यात् पृथक् राज्ञेदण्डञ्च द्विगुणमपरमिति ॥

अत्र निर्णेतुं नाह नारदः ।

वैश्याप्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहीषिताः ।

तत् समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुरिति ॥

इति वेतनादानाख्यव्यवहार पदम् ॥ अथ सम्बिद्यति-
क्रमाख्यव्यवहारपदम् । तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति ।

नारदः । पाखण्डनैगमादीनां स्थितिः समयउच्यते ।

समयस्थानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति ॥

पाखण्डाः वैदिकमार्गद्वेषिणः क्षपणकादयः । नैगमाः
सार्धिका वणिज इति मदनरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युप-
गन्तारः पाशुपतादय इति मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन
विद्वाह्याण समूहादीनां ग्रहणम् । समयस्थानपाकर्म
प्रव्यातक्रमः । समयपरिपालनमिति यावत् तद्यतिक्रम्यमाणं
विवादपदम्भवतीत्यर्थः । तद्रूपयोग्यार्थमाह ।

वृहस्पतिः । वेदविद्याविदो विप्रान् ओत्रियानग्निहोत्रिणः ।

आहृत्य स्थापयेत् तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेदिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मण्यं न्यस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥

ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मण मानववाडवाद्वदिति
सूत्रेण यत् । विद्या वेदाः तिरुणां विद्यानां समाहारस्त्रि-
विद्यम् ॥ त्रिविद्यमधीते इति त्रैविद्यम् । तदधीते तद्वेदेति
अण् प्रत्ययः । ननु द्विगोर्लुगनपत्ये इति सूत्रेणाणोलुक्स्मान्न
भवति द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति गृह्याण । तेषां वृत्तिं प्रक-
ल्पयेदित्यस्याऽर्थो वृहस्पतिनैव विवृतः ।

अनाच्छेद्य करास्तेभ्यः प्रदद्याद्गृहभूमयः ।

युक्तभाव्यश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासनमिति ॥

अनाच्छेद्यकराः । अग्राह्यकराः । एतदुक्तम्भवति । आ-
गामि नृपतिभिरग्राह्यकराः तेभ्य विस्मृष्टकराश्च गृहभूमयः
प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः ।

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च य इति ॥

निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्त्त कर्माविरोधेनासामयिकः
समयान्निष्पन्नो यो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपाल-
नादिरूपः सोऽपि यत्नेन पालनीयः । यश्च राज्ञा कृतो
निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो यावत्पार्थिकम्भोजन-
न्देयमस्त्रादरातिमण्डले तुरगादयो न प्रस्थापनीय इत्येवं
रूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

नित्यं नैमित्तिकं काश्यं शान्तिकम्पौष्टिकन्तथा ।

पौराणं कर्मकुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति ॥

पौराणां पुरवासिनानित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदाय-
विशेषस्य कार्यविशेषउक्तः । सर्वसमुदायानाञ्च कार्यमाह
स एव । ग्रामश्रेणिगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च ॥

चाटचौरभये बाधाः सर्वसाधारणाः स्मृताः ।

ततोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचिदिति ॥

गणानाञ्चेत्यत्र च शब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः ।
ततश्च गणपाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्यु-
पद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यं च दुःसाध्यन्तदा पारिभाषिकी
समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या । चाटोक्कः । चाटचौरादि-
भ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्यमित्यर्थः ।

धर्मकार्यमपि सम्भूय कार्यमित्युक्तं तेनैव ।
 सभाप्रपादेव गृह्यतटाकारामसंस्कृतिः ॥
 तथानाथ दरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ।
 कुलायननिरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ॥
 यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया ।
 पालनीयाः समस्तैस्तैर्यः समर्थो विसम्बदेत् ॥
 सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरादिति ।

सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका । आरामः उपवनम् ।
 संस्कृतिः जीर्णोद्धारः, संस्कार उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च ।
 यजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोधः ।
 कुलायनदुर्भिक्षाद्यपगमपर्यन्तस्य धारणम् । कुलायननि-
 रोधश्चेति कल्पतरौ पाठः । कुलायननिरोधः कुल्यायाः
 प्रवर्त्तन प्रतिबन्धौ । एवं कृता समयक्रिया न केवलं ससुदा-
 यिभिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि आह नारदः ।

पाषण्डनैगमश्रेणि पूगव्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनः दे तथेति ॥

पाषण्डा वेदोक्तलिङ्गधारण व्यतिरिक्ताः सर्वे लिङ्गिनः ।
 तेषु विहितभिच्चाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्थिका वणिक्
 प्रभृतयः । तेषु सकुञ्चकसन्देशहर पुरुषातिरस्कारिणी दण्ड्या
 इत्येषमादयो बहवः समया विद्यन्ते । अथ वा नैगमाः आप्त
 प्रणेतृत्वेन ये वेदं प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । श्रेण्यः
 एकशिल्पोपजीविनः । तास्विदमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्येव-
 मादिकाः समया वरीवर्त्तन्ते । पूगा इत्यश्वारोहादयः । व्रात-
 गणशब्दयोरर्थमाह ।

कात्यायनः । नानायुधधरा ब्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः ।

कुलानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तित इति ॥

पूर्णे व्राते वास्तु सुत्सृज्य समरेण गन्तव्यमित्येवमादयः समयानवर्त्तन्ते । गणे तु पञ्च मे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्येवमादिः समयासमस्ति । गणादित्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः परिग्रहः । तत्र गुरुर्दक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादि समयोऽस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र न तद्विक्रयेमित्यादि रस्ति समयः । जनपदे तु कचिद्विक्रेतुसकाशाच्छुल्का ग्रहणमित्याद्यनेकविधः समयो वरीवर्त्तते । तदेतं समयजातं यथा न भ्रश्यति तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समूहादि पुरुषविषये विशेषमाह ।

वृहस्पतिः । कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं कृत्वा यः कुर्युः कार्याणि समनन्तरमिति ।

कोशेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयपत्रेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्याणि समूह कार्याणि । एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्रमाभावाय कोशादिभिर्विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्याणि कर्त्तव्यानीति । कात्यायनोऽपि । समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुरुः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिता इति ॥

सामयिकधर्मनिजधर्मानतिक्रमेण समूहकार्याणि समुदायिनः कुरुरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन सं रक्ष्यो धर्मी राजद्रुतश्चय इति ॥

निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधी सामयिक-

को धर्मोयथा मन्धावन्दन वेलायां सर्वेरेव स्वव्यापारपरि-
हारेण राजभवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नायास्यति तस्य प्रथम सा-
हसो दण्ड इति नासौरक्ष्य इत्यर्थादुक्तम् कात्यायनोऽपि ।

अवरोधेन धर्मस्य निजितं राजशामनम् ।

तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यन्तु नृपाज्ञयेति ॥

धर्मस्य औतस्मार्त्तादिधर्मस्य निजितं कृतमित्यर्थः ।

राज्ञाप्रवर्त्तितान् धर्मान्यो नानुपालयति तस्य दण्ड्यतामाह ।

स एव । राज्ञाप्रवर्त्तितान् धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।

गच्छः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनमिति ॥

विचित्र बुद्धिभिः समुदायिभिरनेकै रेकमन्येन कार्यक-
रणसम्भवात् द्विधाः पञ्च वा कार्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह ।

वृहस्पतिः । द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

कर्त्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति ।

कार्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान्दर्शयति स एव ।

विहेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

लुब्धाति हृद्धवालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः ।

शुचयो वेद धर्मज्ञाः दत्ता दान्ताः कुलोद्भवाः ॥

सर्व कार्य प्रवीणाश्च कर्त्तव्याश्च महत्तमा इति ॥

शालीनाः । अधृष्टाः । कार्यचिन्तकाः । समुदाय कार्य-
साधकविचारकाः । कार्यचिन्तकानामपि समूह हितवादिनां
वचनं सर्वैः समूहिभिः कार्यमित्याह याज्ञवल्क्यः ।

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनामिति ॥

समूहन प्रतिकूलस्य प्रथम साहसं दण्ड इत्याह स एव ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात्स दाप्यः प्रथमं दममिति ॥

प्रथमं पूर्वसाहसम् । कात्यायनोऽपि ।

युक्तियुक्तं वचो हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशतः ।

अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्स दाप्यः पूर्वसाहसमिति ॥

वृहस्पतिरपि । यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा ।

सन्धिक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरादिति ॥

साधारणम् । समुदाय ग्राह्यं दण्डादि द्रव्यम् । हिंस्यात् ।
दण्डादेः साहस्य करणान्वाशयेत् । क्षिपेत् तिरस्कुर्यादि-
त्यर्थः । समूहिनामप्य धर्मेण हेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह
स एव । बाधां कुर्युर्धैविकस्य सम्भूता हेष संयुताः ।

राज्ञा तु विनिवार्यास्ते शास्याश्चैवानुबन्धत इति ॥

अनुबन्धतः निग्रहतारतम्यानुसारेण सुखानामपराध वि-
शेषे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

मण्डूक्यं हरेद्यस्तु सन्निदं लङ्घयेच्च यः ।

सर्वस्व हरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेदिति ॥

मुख्य दण्डने समूहस्यैवाधिकारः । अतएव कात्यायनः ।

साहसीभेद कारी च गण द्रव्य विनाशकः ।

उच्छेद्याः सर्व एवैते विख्याप्यैव नृपे भृगुरिति ॥

नृपे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः । समूहाशक्तौ तस्य
दण्डो राज्ञा विधेयः । अतएव मनुः ।

यो ग्राम देशसङ्ग्रामां कृत्वा सत्येन सन्निदम् ।

विसम्बदेन्न रौ लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निम्नह्य दापयेच्चैनं समय व्यभिचारिणम् ।

चतुः सुवर्णान् षसिष्काञ्छतमानश्च राजतम् ॥

एवं दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समय व्यभिचारिणामिति ॥

एतेषां प्रवासेन चतुः सुवर्णपक्षिष्कशत मानरूपाणाञ्च-
तुर्णां दण्डानाञ्चाति विद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया ।
यत्तु कश्चिदेतेषाञ्चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादि चतुर्वर्ण-
विषयत्वमित्याह तदज्ञानविलसितम् । एतादृश व्यवस्थायां
प्रमाणाभावात् । ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्च तुः सुव-
र्णादि दण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च । मर्मोद्घाटकादीनां पुरान्नि-
र्वासनमेव दण्ड इत्याह हहस्यतिः ।

अरुन्तुदः सूचकश्च भेद कृत्स्नाहसी तथा ।

अत्रेणपूगनृपद्विष्टः क्षिप्रं निर्वास्यते तत इति ॥

अरुन्तुदः मर्मोद्घाटकः । सूचकः पिशुनः । पिशुनौ
खलसूचकावित्यभिधानात् । भेदकृत् समुदायिषु वैमत्यवृत् ।
समूहस्यानान्निर्वास्यते समूहेनेतिशेषः न च समूहस्य दण्ड
करणेऽनधिकारात्समूहेतिशेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम् ।
पूर्वोक्त कात्यायन वचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य
प्रतिपादितत्वात् ।

पूगत्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्ग निवासिनः ।

वाग्धिग्दण्ड परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणाम् ॥

तैः कृतं यत्सधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राजायनु मन्तव्यं निरुष्टार्थाहि ते स्मृता इति ॥

हहस्यतिनाय्यभिधानाच्च । वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि
भाषणम् । धिग्दण्डो धिक्काभि भाषणम् । परित्यागोऽसह्यव-
हार्यत्व करणं निर्वासनं वा । उभयत्रापि लोके परित्याग
शब्दप्रयोग दर्शनात् । एतच्चार्थं दण्डादेरुपलक्षणार्थम् ।

निग्रहानुग्रहमित्येते पुनः साम्येनाभिधानात् निरुष्टार्था अनु-
ज्ञातकार्याः । नारदोऽपि ।

पृथग्गणान्स्तु ये भिन्दुस्ते विनेया विशेषतः ।

अवहेयुर्भयं धोरं व्याधिवत्तेह्युपेक्षिता इति ॥

गणान् अण्यादिरूपान् समुदायान् । वृहस्पतिरपि ।

तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कश्चित्कुरुते नरः ।

चतुः सुवर्णप्रसिष्कां स्तस्य दण्डो विधीयत इति ॥

सुवर्णं चतुष्टयप्रसिष्कयोः शक्त्यादितारतस्यानुसारेण म-
णवद्गुणवद्विषयत्वेन वा व्यवस्था मन्तव्या । पाषण्डादि सर्व
समूहेषु राज्ञा यथा वर्तितव्यन्तदाह नारदः ।

यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थान विधिश्च यः ।

यच्चैषां प्रत्युपादानं मनुमन्येत तत्तथेति ॥

धर्मः सत्यवदनादिः । कर्म प्रातःपर्युषितभिक्षाटनादिः उप-
स्थानविधिः समूहकार्यार्थं मृदङ्गादि ध्वनिमाकर्ण्य मण्डपादौ
मेलनम् । प्रत्युपादानञ्जीवनाय तापसवेष परिग्रहः । एषां
पाषण्डनामित्यर्थः । अन्यदपि राजकृत्यमाह स एव ।

प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतञ्चयत् ।

बाधकञ्च यदर्थानां तत्तेभ्योऽविनिवर्त्तयेदिति ॥

यद्राज्ञः प्रतिकूलम् ।

यथा यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मं विवेचनम् ।

तस्य प्रक्षभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति इति ॥

एवञ्च सार्थिकादि शूद्र कर्तृकयोर्विवादे धर्मं विवेचनं
च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्तव्यम् । प्रकृत्या स्वभावत एव ।
मतं अवज्ञातार्थं पाषण्डादिषु ताम्बूलभक्षणं दिक्कम् । यच्चा-

र्यानां बाधकन्धन नाशकरादिकं रसवाधादिकं तत्तेभ्योपि निवर्त्तयेत् । यथा तेन कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थः । अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव ।

दोषवत्करणं यत्स्यादनान्नाय प्रकल्पितम् ।

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत् ॥

लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृति विरुद्धं विधवादी वेश्या-
त्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम् । तद्वृद्धकाल प्रवृत्तमपि
राज्ञानिवर्त्तनीयमित्यर्थः । त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं
श्रेयादिष्वतिदिशति याज्ञवल्क्यः ।

श्रेणिनैगम पाषण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

भेदश्चैषां नृपो रक्षेत्पूर्ववृत्तिं च पालयेदिति ॥

समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूह पूजार्थं दत्तन्तद्यदि
समूहायासौ न ददाति तदा एतदत्तं एकादश गुणं दाप्य
इत्याह स एव ।

समूह कार्य आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

समूहकार्यं प्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयमिति ॥

यल्लभेत समूहं सम्माननार्थमिति शेषः । यतो राजदत्तं सर्व-
साधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वाग्राह्यं निःस्वादिभ्यो
वा दातव्यमित्याह वृत्सहतिः ।

ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम् ।

षण्मासिकं मासिकं वा विभक्तञ्च यथांशलः ॥

देयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्री बालातुररोगिषु ।

सान्तानिकादिषु तथा धर्म्म एष सनातन इति ॥

एकस्य पुरुषस्य षण्मास निर्वाहाय पर्याप्तं कुटुम्बस्य वै-
कस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्याप्तं लब्धं वा यथांशतः स्वस्वां-
शानुरूपेण विभजनीयन्निःस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्यार्थः
राजप्रसादलब्धव इणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव ।

यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा कृणुं कृतम् ।

राजप्रसाद लब्धञ्च सर्वेषामेव तत्सममिति ॥

अयमर्थः । तैः समूहकार्यार्थं प्रहितैर्यत्सीमाविवादावधिं
क्षेत्रारामादिकं धर्म्माधिकरणेन्यायतः प्राप्तम् । यच्च परैरप-
ह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणम् । यच्च
राजप्रसादलब्धं तत्सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति । गण
कृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य कचिदपवादमाह कात्यायनः ।

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्वर्णं भक्षितम्भवेत् ।

आभार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेदिति ॥

तैः मुख्यैः ये तु समुदायानुग्रहात्तदन्तर्भावं प्राप्ताः ये च
समुदायक्षोभादिना ततोवर्हिर्भुतास्तान् प्रत्याह स एव ।

गणानां श्रेणिवर्गाणां गताः स्युर्येपि मध्यताम् ।

प्राक्ततस्य धनर्णस्य समांशाः सर्वे एवेति ॥

तथैव भोज्य वैभव्य दानधर्म्म क्रियासु च ।

समूहस्थोऽंशभागीस्यात् प्राग्गतस्त्वंशभाङ्गत्विति ॥

इति सन्विद्यतिक्रमाख्यं व्यवहार पदम् । अथ क्रीतानुशया-
व्यवहारपदम् । तत् स्वरूपमाह नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बद्ध मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवाद पदसुच्यत इति ॥

न बद्ध मन्यते । सम्यगसम्यगिति पूर्वं विचार्य न गृहीत
मित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह वृहस्पतिः ।

परीक्षेत स्वयंक्रीत मन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बद्धमतं गृहीता न पुनस्त्यजेदिति ॥

अन्येषां पण्यगुणदोष विदामितिशेषः नारदोऽपि ।

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक्स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्नभवेत्पुनरिति ॥

चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या । तथा च व्यासः ।

चर्मकाष्ठेऽष्टकास्तूत्र धान्यासवरसस्य च ।

वसु कुप्य हिरण्यानां सद्य एव परीक्षणमिति ॥

अत्र वसु शब्देन रूप्य गृह्यते । कुप्यं हेमव्यतिरिक्तं त-
पुसीमादिकम् । तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्यामर सिंहः । ताभ्यां
यदन्यत्तत्कूप्यमिति । क्रीतपण्य द्रव्य विशेषण परीक्षणका-
लावधिमाह नारदः ।

त्यहाहोह्यं परीक्षेत पञ्चाहादाह्यमेव तु ।

सुक्तावज्ज प्रबालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥

द्विपदामर्द्धमासन्तु पुसान्तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥

अतोऽर्वाक्पण्य दोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयादिति ॥

त्यहात् क्रयदिना दारभ्येतिशेषः । पञ्चाहादित्यादावप्ये-
वमेव शेषोऽवगन्तव्यः । त्यह विक्रेतुः प्रतिदेयमित्यादि विधि-

दर्शनात् त्रहादोह्य मित्यादि परीक्षणं प्रीतिदोह्यादि द्रव्य-
विषयमिति गम्यत इति स्मृति चन्द्रिकायाम् । दोह्यं महि-
ष्यादिकम् । वाह्यं वजीवर्हादिकम् । सुक्ताग्रहण रत्नोपल-
क्षणम् । द्विपदाम्बुसान्दासानामित्यर्थः । तद्विगुणं मासेत्यर्थः
स्त्रिया दास्यादित्यर्थः । पूर्वोदाहृत चर्मकाष्ठेत्यादि व्यासवचनेन
अक्षणाद्यर्थं गृहीतानां धान्यादीनां सद्यः परीक्षणाभिधानात्
सर्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दोवाद्यर्थं गृहीतधान्यपरः । अन्यथा
सद्यः परीक्षत्वं प्रतिपादक व्यासवचन विरोधः स्यात् अतोऽ-
र्वाक् चहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । भूमेर्दशाहोऽनुशयः केतुर्विक्रेतुरेवचेति ।

भूमेर्दशाहोऽनुशयः परावर्त्तनीयः कालः
परीक्षाकाल इति यावत् । यथोक्तपरीक्षाकालादतिक्रमे-
दोष दर्शनेन प्रतिदानमित्याह स एव ।

अविज्ञानन्तु यत् क्रीतं दुष्टं पञ्चाद्विभावितम् ।

क्रीतन्तत् स्वामिने देयम्पण्यकालेऽन्यथा नत्विति ।

अविज्ञातं परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिज्ञातम् । दुष्टं वि-
भावितं दोषवत्तथा ज्ञातमित्यर्थः । काले परीक्षाकाले । अन्यथा
तत्कालात्यये दुष्टतया परिभावितमपि तत् स्वामिने देयम् ।
अविज्ञानन्तु यत्क्रीतमित्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य
क्रीतन्तत् परीक्षा समये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत्तु परीक्ष्य
गृहीतं तन्न परावर्त्तनीयमिति दर्शितमर्थं नारद आह ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक्पण्य विचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात् पण्यानामागमन्तथा ॥

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षामिमत्तं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति ॥

अनुशयं पश्चात्तापम् । पण्यानां अश्लाघीनां अस्मिन्देशे-
मूल्यहानिरस्मिन्देशे तदाविक्रयमिति क्षयवद्वा एतद्देशसम्भ-
वमित्यागमश्च क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः । दोषदर्शन-
मन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयं पश्चात् त्यजेद्दोषादृते नरः ।

अजुष्टमेव काले तु स मूल्यादृशम वहेत् ॥

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागते ।

पद्मागन्तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेन्नर इति ॥

अजुष्टमनभियुक्तम् । काले परीक्षाकाले । अन्नमूल्य दश-
मभागदानं यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूष्यादिक तद्विषयं
उपभोगविनश्यरबीजादिविषयं षड्भागदानमिति व्यवस्था
ज्ञेया । ननु, विजानताऽप्यनुशयो न कार्यः क्रीत्वा नानुशयं कु-
र्यादिति निषेध सङ्गावादिति चेत्सत्यं अपवादस्य सत्त्वात् स
चापवादीदर्शितो नारदेन ।

क्रीत्वा मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्य विक्षतमिति ॥

मन्यत इत्यनेन वस्तुतो दोषाभाव उक्तः द्वितीयादिदिवस
प्रत्यर्पणे विशेषमाह स एव ।

द्वितीयेऽङ्गे ददत् क्रेता मूल्यात्तिशंशमाहरेत् ।

द्विगुणं तत्तृतीयेऽङ्गे परतः क्रेतुरेव तदिति ॥

परतः तृतीयाङ्गः परतः क्रेतुरेव तत्क्रीत्वा अनुशयादि
कञ्जाननपि न कुर्यादित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम् ।

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्यैवानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाच्चतद्रूपं दद्याच्चैवाददीत चेति ।

तदुपभोगे नश्वरक्षेत्र गृहयानशयनादि विषयम् । यत्तु
पभोगेन सदोषमपि विकारप्रापितं तत् परीक्षाकालमध्येऽपि
न प्रतिदेयमित्याह नारदः ।

परिभुक्तन्तु यद्दासः कृष्णरूपं मलीमसम् ।

सदोषमपि तत् क्रीतं विक्रीतुर्नभवेत्पुनरिति ॥

वासोग्रहण सुपलक्षणमिति मदनरत्ने वासी विषयतैवा-
स्येति माधवीये । पण्यानां देशकाल उपचयापचयौ ज्ञातव्या-
वित्याह नारदः । क्षयं वृद्धिञ्च जानीयात्पण्यानामागमन्तथेति ।

अश्वादि पण्यानामस्मिन् कालेऽस्मिन्देहे च क्षयं वृद्धिं
वा जानीयात्तथागमं कुलीनत्वादिज्ञानार्थं उत्पादकजन्म-
भूम्यादिकञ्च जानीयादित्यर्थः । क्रयकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोष
दशेनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयोः प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे दण्डमाह ।
याज्ञवल्काः । वृद्धिं क्षयं वा वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षट्भाग दण्डभागिति ॥

वृद्धिं मूल्य वृद्धिं अविजानता क्रीत्वा । एवं मूल्य क्षय-
मविजानता विक्रीतेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे
दण्डमाह । मनुः ।

ग्रहणे तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्डः शतानि षडिति ॥

दशाहग्रहणं परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्योपलक्षणम् । सर्वं
मेतत्परिभाषणेऽपरिभाषणे तु तदनुमारेणैव प्रतिदानं
तदभावादिकं मन्तव्यम् । इति क्रीतानुशयाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्य व्यवहारपदम् । तत् स्वरूपमाह ।
नारदः । विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रदीयते ।

विक्रीयासंप्रदानं तद्विवाद पदमुच्यत इति ॥

तत्र विक्रीय द्रव्यस्य द्वैविध्यषड्विधत्वे क्रमेणाह स एव ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधमपण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।

षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।

गणिमन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः शिरोति ॥

दानम्विक्रयः । आदानं क्रयः । गणयित्वा यस्य क्रयः तद्-
गणिमम् । गणिमं संख्येयं कृसुकफलादिकं एवं तुलिमादिकं
तुलिमन्तुलाधृतं हेमचन्दनादिकम् । मेयम्प्रीत्यादिकम् । क्रि-
यया वाहनदोहनादि रूपया युक्तमिति शेषः । रूपतः रूपेण
युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि । श्रिया दीप्ता युक्तं पद्मरागादिकम् ।
यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्रेत्रे विक्रीतवस्तु
ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह स एव ।

विक्रीय पण्यमूल्येन क्रेतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलमिति ॥

यो गृहीत मूल्यो विक्रेता अजातानुशयाय क्रेत्रे प्रार्थय-
मानाय नार्पयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण स-
हितमसौ दाप्यः । यदा तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितं
इत्यर्थः । विक्रयानन्तरं जात उपभोगो ऽत्र क्षयः । क्रियाफलं
दोहनादि क्रियाफलं क्षीरादिकम् । इदञ्च क्रयकालापेक्षया
अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम् । मूल्यद्रासे त्वन्यथाभि-
धानात् । तथाच स एव ।

अर्थश्चेदवर्हीयेत सोदयमपण्यमावहेदिति ॥

वदपचीयेतेति कल्पतरौ पाठः । अर्वाक् विक्री-
 समर्पणात्पूर्वं अपचीयेत हीन मूल्यं भवेत्सोदयम्पण्य-
 हेत् । विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावतामूल्येनार्पण-
 समये मूल्यह्रासवशाद्यावदुपचय सहितं लभ्यते तावदद्यादि-
 त्यर्थः । यदा तु मूल्यसाध्यं तदा पण्योपचय रूपस्यासम्भवात् ।
 निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमश्नत्तच्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति ॥

वचनोक्तं वृद्धि सहितम्पण्यं दाप्यः । अतएव याज्ञवल्काः ।

गृहीत मूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लानं वा दिगागते इति ॥

गृहीत मूल्यम्पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेश
 वणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बद्धमूल्यं
 सत्कालान्तरे अल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं
 विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यह्रामकृतः पण्यस्योदयो
 नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रति-
 पन्नम् तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देसे विक्रीणीतस्य
 यो लाभस्तेनोदयेन सहितं दापनीयाः वचनत्रयस्यार्थः । चतु-
 र्यस्य तु यो देशान्तरात्क्रयणार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशान्तरे
 तत्पण्यं विक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्यं दापनीय इत्यर्थः ।
 देशान्तरलाभ सहितपण्यदानं केवलमाद्यं समास्य एव किन्तु
 मूल्यं य वृद्धौक्षेऽपीत्याह नारदः ।

स्थायिनामेष नियमोदिग्ग्लानं दिग्विचारिणमिति ।

स्थायिनां विक्रेतृदेशं स्थायिनां एष नियमः स्थावरस्य क्षय-
 दाप्य इत्यादिवचनं कोनियम इत्यर्थः । विष्णुर्विक्रेतुर्दण्ड-

मयाह । गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात्तत्तस्य सोदयं
दाप्यो राज्ञा च पण्यं दण्डादिति । एतच्चानुशय रक्षितत्वं
विक्रेतु विषयमिति मदन रत्ने । यस्तु विक्रीयानुशयवशान्नार्प
यति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्नगृह्णाति तौ प्रत्याह कात्यायनः ।

क्रीत्वा प्राप्तान्न गृह्णीयाद्यो न दद्याद्दूषितम् ।

स मूल्यादशभागत्, दत्त्वा स्वन्द्रव्यमानुयात् ॥

अप्राप्तेऽथ क्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एष धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो नत्विति ॥

अदूषितं जप्तादिनेतिशेषः । दोह्यवाह्यादिपण्यस्य दोह-
न वाहनादिरूपः कालोऽल्पक्रियाकालस्तस्मिन्नाप्ते सति
अग्रहणोऽदाने वा कृते सति न दशमभागं प्रदापयेत् किन्तु
तमदन्तैव स्वीयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एष धर्मो दशाहात्प्रा-
ग्वेदितव्यः तत ऊर्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः । विक्रीयासम्प्रयच्छ-
तो यद्विक्रीतं पण्यविक्रेतुपाश्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्त-
दा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः ।

राजदेवोपघाते न पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छत इति ॥

अत्र याचितस्येतिविशेषणोपादानात् याचनाभावेन विक्रे-
तुर्हानिरित्यर्थाद्गम्यते । नारदोऽपि ।

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापहिह्रयेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छत इति ॥

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुहानिस्तथा दीयमानं
पण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव ।

दीयमानन्न गृह्णाति क्रीतमपण्यञ्च यः क्रयी ।

स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्यो प्रयच्छत इति ॥

अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः ।
 क्रेतुर्दोषाभिधानस्य फलं पण्यस्य मूलं क्रेत्रे विक्रेत्रा न प्रत्य-
 र्पणीयमिति । दीयमानन्न गृह्णातीति वदता दीयमान ग्रह-
 णेन मूल्यहानिरिति दर्शितम् । क्रयानन्तरं क्रेत्रा न याचितं
 विक्रेत्रा च न समर्पितं जातश्चौराद्युपद्रवस्तत्र द्वयोः
 समाह्वानिः । क्रेत्रविक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानर्पण शैथि-
 ल्येन सापराधत्वादित्युक्तं देवलभट्टैः स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
 याज्ञवल्क्योऽपि ।

हानिश्चेत् क्रेत्रदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेदिति ॥

क्रेत्रदोषो दीयमानस्याग्रहणं यत्र पुनर्जातानुशयः । क्रे-
 ताविक्रेत्रा दीयमानन्न गृह्णाति तत्राप्याह नारदः ।

दीयमानन्न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च विक्रयी ।

विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयादिति ।

क्रयी जातानुशय इति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतव्यं गृह्णातीति ॥

यस्त्वदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्य हस्ते
 विक्रीतं तत्क्रेत्रानुशयाभाव एवान्यत्र विक्रीणीते तयोः समानो-
 दण्ड इत्याह नारदः ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

स मूल्यादुद्दिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।

द्रव्यन्तदुद्दिगुणं दाप्यो विनयं तावदेव त्विति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । अन्य हस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्ट वद्यदि ।

विक्रीणीते दम्स्तस्य मूल्यात्तु द्विगुणो भवेदिति ॥

बुद्धि पूर्व विषयमेतत् ।

ज्ञात्वा सदोष यः पण्यं विक्रीणीते विचक्षणः ।

तदैव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथेति ।

वृहस्पतिनोक्तञ्चात् । अबुद्धिपूर्वक विक्रये तु क्रयपरावर्त्तनमेव । अन्यत्रापि विषय विशेषे परावर्त्तनमाह वृहस्पतिः ।

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्यन्तस्य पुनर्भवेदिति ॥

एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम् । अतएव नारदः ।

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्त्तित इति ॥

यत्र पुनर्मूल्यं न दत्तं तत्रापि स एवाह ।

अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरविक्रय इति ॥

अदत्त मूल्ये तु पण्ये वाङ्मात्रेण क्रये कृते न परावर्त्तनीयमित्येवमादिसमयाभावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिदोष इत्यर्थः । यत्र पुनर्वाङ्मात्र क्रयपरिहारार्थं विक्रेतुर्हस्ते कृत्वा किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतृदोष वशेन क्रयासिद्धौ त्वाह । व्यासः । सत्यङ्कारं च यो दत्त्वा यथा कालं न दृशते ।

पण्यं भवेन्निवृष्टन्तहीयमानमगृह्णत इति ॥

निवृष्टं भवेत् उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः । अत्र पण्य द्रव्यस्योत्सर्गः सत्यङ्कारद्रव्योत्सर्गोऽभिमतः । अन्यथा वाङ्मात्र क्रयकर्तृ तुल्यत्वेन विक्रेतुः सत्यङ्कारद्रव्यग्राहकत्व कृत मन्यत्र विक्रयणाद्यपराधनिमित्तकं सत्यङ्कारद्रव्यस्यैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात् । अत्रापि विक्रीतमविक्रेय मित्यनुसन्धेयम् । अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह याज्ञवल्करः ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेदिति ॥

सत्यङ्कारः सत्यायनं कृतस्य कृतस्य सत्प्रतीकरणमिति यावत् । क्लीबे सत्यायनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियामित्यमर कोषाभिधानात् । सत्यङ्काराय कृतं समर्पितं सत्यङ्कारकृतं कृतं कृतं सत्यं कर्तुं यद्विक्रैष्ट हस्तैकतमित्यर्थः । इति विक्रयासम्प्रदानाख्य व्यवहार पदम् । अथ स्वामिपाल विवादाख्य व्यवहार पदम् । तत्र मनुस्तदभिधानं प्रतिज्ञां करोति ।

पशुषु स्वामिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथा वदस्मि तत्त्वत इति ॥

स्वामिपालयोः प्रतिदिनं कृत्यमाह नारदः ।

उपानयेद्वा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये ।

चीर्णा पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेदिति ॥

चीर्णास्तृणादिकं भक्षितवतीः । पीताः पीतवतीः ।

स्वामिना प्रातर्यावन्तः समर्पितास्तावन्तो गोपालेन सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गोगृहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । तथाच याज्ञवल्क्यः ।

यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथेति ॥

गवादि परिपालकस्य भूतिपरिमाणमाह नारदः ।

गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्विशता भूतिः ।

प्रति सम्बत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमेऽहनीति ।

प्रतिसम्बत्सरं सम्बत्सरे सम्बत्सरे गोशतपरिपालने वत्सतरीद्विहायनी गौर्भूतिः । द्विशत परिपालने धेनुर्द्वौग्ध्री सवत्सेति यावत् । अष्टमे दिवसे सन्दोहः सर्वासां गवान्दोहश्च भूतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि ।

तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताद्यष्टमेऽहनीति ।

धेनुभृतः धेन्वाभृतः द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दोहो धेन्वा समुच्च्रीयते न वत्सतय्येति मदनरत्ने । कल्पतरौ तु धेनु भृतो गोपाल इति व्याख्यातन्तेन वत्सतर्यापि समुच्च्रीयत इति गम्यते । गोगृहणं महिष्यादीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिक परिपालनत्वे तदनुसारेण भृतिकल्पना द्रष्टव्या । इयञ्च वत्सतर्यादि भृतिकल्पनापरिभाषित भृत्यभाव विषया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणमाह ।

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतो वराम् ।

गोस्वाय्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृतेभृतिरिति ॥

दशानान्दोग्ध्रीणां मध्येवरामुत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीर भृतो भृत्यो गोपो दशदोग्ध्रीपालन कृद् गृह्णीयाद्भृत्यर्थम् । सैषाभृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते ज्ञेया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः । यस्तु भृतिं गृहीत्वा पशून्मारयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्काः ।

प्रमादं नष्टनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः इति ॥

प्रमादगृहणं पशुपालकदोषोपलक्षणार्थम् । मनुना प्रमादनाशः स्पष्टीकृतः ।

नष्टं विनष्टं कृमिभिः खहतं विषमे नष्टम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एवत्विति ॥

खहतम् । शुनाहतम् । विषमे दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुष प्रयत्नः । यत्पुरुषप्रयत्नेन हीनं सन्नाशादिकं प्राप्तं तद्दातव्यमित्यर्थः । पुरुषकारश्च वृहस्पतिना दर्शितः ।

कृमि चोरव्याघ्रभयाद्वरीश्वभ्राञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तिः क्रोशे स्वामिने वा निवेदयेदिति ।

व्यायच्छेत् व्यसनाभावाय यतेतेत्यर्थः । चौरेर्वलात्कारेणा-
पहृते न दाप्या इत्याह मनुः ।

विधुष्य तु हृतचौरैर्न पालोदातु मर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसतीति ॥

विधुष्य मृङ्गकादिभिर्घोषं कृत्वा । देशे स्वास्थ्यवस्थान-
देशे । काले अपहरणकालाव्यवहितकाले । विषयविशेषे
पशुपालस्य दण्डमाह व्यासः ।

गृहीतमूल्यो गोपालस्तांस्त्यक्त्वा निर्जने वने ।

ग्रामचारी नृरैर्बाध्यः शलाकी च वनेचर इति ॥

शलाकी नापित इति कल्पतरौ । पुरुषेण प्रयत्नाकरणे
दण्डमाह नारदः ।

स्याच्चेद्गोव्यसनं गोपोऽव्यायच्छेत्तत्र शक्तिः ।

अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने चानिवेदयेत् ॥

अव्यायच्छेत् । विक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

बोद्धु मर्हति गोपस्तस्मिन्नयञ्चैव राजनीति ॥

तद्गवादिकम् । पशूनान्दैवान्मरणे पालकस्य दोषा-
भावत्वज्ञानोपायमाह व्यासः ।

सृतेषु च विशुद्धः स्याद्वालमृङ्गादि दर्शनात् ।

आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः ।

कर्णौ चर्म च वालाञ्च वस्त्रं स्वायुञ्च रोचनाम् ।

पशुषु स्वामिनान्दद्यान्सृतेष्वङ्गानि दर्शयेदिति ॥

अङ्गादि दर्शयेदिति क्वचित्पाठः । अङ्गः मृङ्गकर्णादि-

रूपचिह्नम् । आदिशब्दः साक्षिसंग्रहार्थः । पशुषु मृतेष्वङ्गा-
दिकं स्वामिने दर्शयेत् । रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत्तस्मै
दद्याच्चेत्यर्थः । नष्टगवादिदानञ्च तत्स्वामिने मूल्यदारेण
ज्ञातव्यम् । अतएव विष्णुः । ह्येको वा पशूनां वृकाद्युपघाते
पालेत्वऽनायति पालक दोषो विनष्ट पशूनां मूल्यं स्वामिने द-
द्यादिति । अनायति । अनागच्छति । विनय द्रव्य प्रमाणमाह
याज्ञवल्क्यः । पालदोष विनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव चेति ॥

अर्द्धं त्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः । सार्द्धं द्वा-
दशपण इति यावत् । तासूतीय पूर्वपदाः समानाधिकरणेन
समस्यन्त उत्तरपदलोपश्चेति वार्त्तिकादुत्तरपदलोपी कर्म-
धारयः । यत्तु केनचिदूर्द्धाधिक त्रयोदशपणोदण्ड इति व्या-
ख्यातं तत्सार्द्धं द्विमात्रादिषु अर्द्धं त्रिमात्रादि महाभाष्यकार
शब्दप्रयोग दर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः ।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्लिषन्मवेदिति ॥

अनायति । उपद्रव निवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः । यां
अजाविक जातीयाम् । सुगमस्थलस्य विषयमेतत् । दुर्गम-
स्थलस्य विषये त्वाह स एव ।

तामाश्चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथोवने ।

यामुत्पुत्य वृको हन्यान् पालस्तत्र किल्लिषीति ॥

अवरुद्धानां पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचा-
रणार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः ।

ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा ।

ग्राभ्येच्छया ग्राभीण जनवशेन राजेच्छया वा । गो-
प्रचारो गवां तृणदिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽक्षुष्टः परि-
कल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनसौकर्याय ग्रासक्षेत्रयो-
रन्तरमाह स एव ।

धनुः शतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरम्भवेत् ।

द्विशते खर्वटस्य स्थान्नगरस्य चतुःशतमिति ॥

परीणाह शब्देनात्र सर्वासु दिक्षु अनुप्रशस्यस्थलं गृह्यते ।
एतादृशधनुःशतम्परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्यम् । खर्व-
टस्य शतद्वयं परिमितन्नगरस्य शतचतुष्टयपरिमितमित्यर्थः ।
खर्वटः अनेन कारु कृषीवलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माध-
वाचार्यैस्तु प्रचुरकण्डक सन्तानो ग्राम इति व्याख्यातम् । तत्र
शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्यमित्याह कात्यायनः ।

अजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादवरणं महत् ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगा इति ॥

एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यवरणे तमतिक्रम्य पशुभिः श-
स्यादि विनाशे कृते कर्तव्यमाह मनुः ।

पथिक्षेत्रे परिव्रते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।

स पालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत्पशुमिति ॥

पथिक्षेत्रे । मार्ग समीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपव-
र्त्तिनि । सपालः पशुः पणशतदण्डाहः तत्पशुपालः पणशतं-
दण्डनीय इत्यर्थः । अथ च दण्डः पशुपालेन समर्थेन सता पशु-
वनिवार्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः ।

उत्क्रम्य तु वृत्तिं यः स्थाच्छस्यघातो गवादिभिः ।

पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्तो निवारयेदिति ॥

आवरणाभावेनापरिहार्ये शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः । तथा च मनुः ।

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति ॥

अनेनाहुतं चेन्नशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थाहु-
क्तमभवति । अदीर्घकालप्रचारविषय मेतत् । दीर्घकालप्र-
चारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अतएवा-
ल्पकाल प्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः । पथि ग्रामविवी-
ता दोषोऽल्पकालमिति । पशु विशेषे दण्डपरिमाण-
माह याज्ञवल्क्यः ।

माघानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धं तु गौरुदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसममिति ॥

परशस्य घातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ माघान् दण्डाः ।
गोः स्वामी चतुरः । छागस्वामी द्वौ द्वौ मेषस्वामी च द्वौ द्वौ ।
एतेषां पशूनां शस्यं भक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी
यथोक्त दण्डाद्विगुणं दण्डं ग्राह्यः । विवीतस्य तृणाद्युपघा-
तेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्युष्ट्र स्वामी महिषी-
स्वामी स्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभि-
धातव्ये महिष्यादि गृह्यणं प्रतिपशु दण्ड प्रःप्त्यर्थम् । भक्षयि-
त्वोपविष्टसवत्स विषये यथोक्ताच्चतुर्गुणोद्दण्डः । तथा च
स्मृत्यन्तरम् । वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुण इति ॥

अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं तान्त्रिकसाधो ग्राह्यः न

पुनः सौवर्णो राजतो वेति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । तान्त्रिकमाषञ्च
 कर्षपरिभाषितस्य कार्षात् षोडशो भागो भवति । अयमेवपण-
 स्य पञ्च वापि प्रकीर्त्तिता इति याज्ञवल्क्योक्तपञ्च सुवर्णपरिमि-
 तत्वपक्षे पण चतुर्थोऽंशस्य विंशतिमाषात्म कार्षापणस्य “माषो
 विंशतिमोभागः पणस्य परिकीर्त्तित” इति नारदोक्तो विंशो-
 भागोऽपि भवति । एतेन स्मृतिचन्द्रिकायाम् अपराधानुसा-
 रेण दण्डनार्थं माषो “विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तित”
 इति नारदोक्तो माषः कैश्चित् स्वीकृत इत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्य
 “सङ्ख्यारश्मि रजोमूला मनुना ससुदाहता” । “कार्षापणान्ता सा
 दिव्ये नियोज्या विनये तथे”ति बृहस्पतिवचनविरोधेन दूषितं
 तदुभयथाप्यर्थं भेदाभावेन विरोधाभावान्निरस्तं मन्तव्यम् ।
 यत्तु, यन्मनोक्तं सपादं पणमर्हतीति तत्स्वामिमतिपूर्वं
 पशुयतिक्रम विषयम् । याज्ञवल्क्य वचनन्तव बुद्धिपूर्वं विषय-
 मिति न तयोर्विरोधः । यत्तु,

पणस्य पादौ द्वौ गान्तु द्विगुणं महिषीं तथा ।

तथाजाविकवत्सानां पादोदण्डः प्रकीर्त्तित इति ॥

स्मृत्यन्तरं तद्वक्ष्यित्वोपविष्टगवादिविषयम् । यत्पुनर्नार-
 देनाभिहितम् ।

माषङ्गां दापयेदण्डं द्वौ मामौ महिषीन्तथा ।

तथा जाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिक इति ॥

तन्मुहूर्त्तमात्रं भक्षणं विषयं अतएवाहतुः शङ्कलिखितौ ।
 रात्रौ चरन्ती गौः पञ्चमाषान्दिवा त्रीन्मुहूर्त्ते माषं ग्रासे
 त्वदण्डमिति । ग्रासेत्वदण्ड इत्यस्यायमर्थः । महिष्यादिभिः
 परमस्येषु कवलभावभक्षणे कथञ्चित्कृते पालस्वामिनो वा

स्वल्पोऽपि दण्डो नास्तीति । आतुरपशुविषये वज्रशस्य-
नाशेऽप्येवमेव दण्डाभाव प्रतिपादन सुखेनाह नारदः ।

राज ग्रहगृहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा ।

अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनामिति ॥

गोमिनां गोस्वामिनाम् । आतुराणामनिवार्यत्वादित्य-
भिप्रायः । अनातुराणामपि केषाञ्चित्पशूनां दण्डाभावमाह
स एव । गौः प्रसूता दशहातु महोक्षा वाजि कुञ्जराः ।

निर्धार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभागिति ॥

दशदिनपर्यन्तमसूताया निरोद्धुमशक्यत्वान्न स्वामी द-
ण्ड भाक् । महोक्षस्य सर्वासाङ्गभार्धानार्थं सर्वदा बन्धनायोगात्
तत्स्वामी न दण्डभाक् । वाजि कुञ्जराणां स्वामिनोऽदण्ड-
भागित्वे हेतुमाहोशनाः ।

अदण्डा हस्तिनो ह्यश्वा प्रजापालाहि ते सूता इति ॥

स्वामि ग्रहण पालकस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह मनुः ।

अनिर्द्देशां गां सूतां वृषान्देवपशून् स्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा अदण्डान्मनुर ब्रवीदिति ॥

वृषा महोक्षाः । यद्वा वृषोत्सर्ग विधानेनोत् सृष्टाः । देवप-
शवः देवालयेषु देवीपभोगार्थं स्थापिताः पशवः ।

याज्ञवल्क्योऽपि । महोक्षोत्सृष्टपशवः स्तुतिकागन्तुकादयः ।

पालीयेषान्न ते मोच्या दैवराज परिधुताः ॥

अनिर्द्देशाहा आगन्तुकः स यूयात्पिभ्रष्टः सन् देशान्तरात्
समागतः । येषां पालो नास्ति तेऽपि दैवराजोपहताः शस्यादि-

नाशकारिणी न दण्डा इत्यर्थः । आदि शब्देन षटवत्मादीनां
ग्रहणम् । अतएवोशनाः ।

अदण्डा षटवत्मा च संज्ञा रोगवती कृशा ।

अदण्डाः काणकूटाश्च वृषाश्च कृतलक्षणाः ।

अदण्डागन्तुका गौश्च सूतिका चाभिसारिणीति ॥

कूटः एकमृङ्गः । कृतलक्षणः प्रतप्तायसेन कृतलाञ्छनः ।
अभिसारिणी स्वयूथात्प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी परशस्य-
विनाशेन केवलं पशुस्वामी दण्डनीयः स दमपि दापनीय
इत्याह वृहस्पतिः ।

शस्यान्निवारयेद्भास्तु चीर्णे दोषो हयोर्भवेत् ।

स्वामी सददमच्छाप्यः पालस्ताडनमर्हतीति ॥

सदश्च समच्च सददमम् । समूलशस्यनाश विषयमेतत् ।

अतएव नारदः ।

समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयात् सदम् ।

वजेन गौ र्यो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेदिति ॥

तत् स्वामी शस्यस्वामी सदं प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः
सक्राशादिति शेषः । वज्रोऽत्र कशादिना ताडनम् । न प्राण-
च्छेदः । पालस्ताडनमर्हतीति वचनात् । सदश्च सामन्ताभिः
परिकल्पितो देयः । अतएव स एवाह ।

गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

साम तानुमजन्देयं धान्यं यत्तत्र वापि तमिति ॥

यत्तु सदयाचननिषेधकम् ।

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति न गायि त्विदिवौकसः ॥

इत्युशनीवचनन्तद् ग्रामादिसमीपस्थानादुक्तक्षेत्र विषयमिति
माधवाचार्याः । आङ्गकालादौ गोभक्षित विषयमिति मदनरत्न
कृतः । सर्वासाङ्गवासुत्सवे आङ्गदिवसे चादण्ड्यत्वमाह स एव ।

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः आङ्गकाले तथैवचेति ।

गोभिः आङ्गकालादौ भुक्तमतिश्रेयस्कर मित्याशयेनाह ।
व्यासः । आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणञ्च बान्धवैः ।

गोभिश्च नरशार्दूल ! वाजपेयाद्विशिष्यत इति ॥

एतत्पदमुपसंहरति मनुः ।

एतद्विधान मातिष्ठेद्दार्मिकः पृथिवीपतिः ।

स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रम इति ॥

इति स्वामिपालविवादाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ सीमा विवादाख्य व्यवहारपदम् । तत् स्वरूपमाह
नारदः । सेतुकेदारमर्यादाविक्रुष्टाकृष्टनिश्चयः ।

क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ।

तस्यार्थः सेतुर्जल प्रवाहबन्धः । केदारः क्षेत्रम् । मर्या-
दा सीमा । विक्रुष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः अकृष्टस्तद्रहितः ए-
तेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको
विवादः क्षेत्रज उच्यते इति । अयं विवादः षड्विधः तथा च ।

कात्यायनः । आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।

अयोगभुक्तिः सीमा च षड्भूवादस्य हेतवः ।

समैषाधिका भूस्तीत्युक्तेनेति विवाद आधिक्यविवादः एता-
वती भूस्तव नेत्युक्ते समैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः
अत्र समं योऽस्तीत्युक्ते सति यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः अत्र
तवांशो नास्तीत्युक्ते विद्यत इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवा-

दः । सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः । तत्र सीमा
चतुर्विधा । देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्र सीमा गृहसीमाचेति ।
तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह ।

नारदः । ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥

ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह ।

मनुः । सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चत्यकिंशुकान् ।

शाल्मलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपानिति ॥

मत्सिनी जलचिह्निता । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिल-
क्षिता । भयवर्जिता । अर्थिप्रत्यर्थि परस्पर सम्प्रतिपत्तिनिर्मि-
ता । राजशासननीता ज्ञातृचिह्नाद्यभावे राजेच्छया निर्मिता ।
तथा च व्यासः । ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥

स्वच्छन्दगा वज्रजला कपकूर्मसमन्विता ।

नित्यप्रवाहिणीयत्र सीमा सा मत्सिनी मता ॥

तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।

सीमा प्रचिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते इति ।

नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपल-
क्ष्यन्ते । तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि ।

वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्थलन्निम्नं नदी स्त्रोतः शरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा ।

निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत् ॥

अश्विनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकूपालिकाः ।

करीषमिष्टकाङ्गारशर्करा बालुकांस्तथा ॥

तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ।

चैत्थं दृष्टकादिभिः रचितञ्च त्वरादिकम् ॥ स्थल उन्नतो
भूप्रदेशः । निम्नं परिखा । नगा अश्वत्यादयो वृक्षाः । आ-
दिशब्देन मार्गादीनां कार्पासवीजानाञ्च ग्रहणम् । अस्थीनि
पशुमनुष्याद्यस्थीनि । तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनाम-
न्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम् तानि निधापयेत् ।

तत्तद्योगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।

वार्द्धकेच शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥

एव परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायत इति ।

प्रदर्शयेदिदन्तुच्छान्दसम्बद्धत्वएवकवचनम् । एतेषां लि-
ङ्गानां कथञ्चिदभावे निश्चयोपायमाह नारदः ।

निम्नगापहृतोत्सृष्ट नष्ट चिह्नास्तु भूमिषु ।

तत् प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥

निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वन-
स्थानान्नष्टानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः साक्षिसा-
मन्तादिभिः एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्यादित्याह ऋतुः ।

एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ॥

साक्षिप्रत्यय एवस्यात्सीमावाद विनिर्णयः ।

साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः । लिङ्गाभावपक्ष परिग्रहार्थोऽ-
पिशब्दः ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषया वा ।
साक्षिषु विशेषमाह वृहस्पतिः ।

आगमश्च प्रमाणं च भोगकालश्च नाम च ।

भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

प्रमाणमियन्त उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशान्निर्णयं कुर्यादित्याह मनुः ।

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ ॥

यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः ।

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमान्नयेयुः क्षितिधारिणः ॥

सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण समसङ्ख्याकाः । तथा च कात्यायनः । ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं सामन्तात्परिरभ्य हि ।

ग्रामस्य सामन्ताञ्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्रादप्येवंज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोष सङ्गावस्तदा सामन्त वशान्निर्णयः कार्यः तदाह ।

कात्यायनः । स्वार्थमिद्वौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत् संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

तत् संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः । सीमाया उद्धारः सीमायानिर्णय इत्यर्थः । तथा चैतदुक्तम्भवति । चतसृषु दिक्षु स्थितसामन्त ग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिशि स्थितग्रामादि भोक्तारस्तत्संज्ञास्तत्प्रदर्शित सीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेदिति । यदा तु सामन्त सामन्तानामपि प्रकट दोषस्तदा तत् सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः ।

संसक्त सक्तदोषे तु तत् संसक्ताः प्रकीर्त्तिता इति ।

तत् संसक्ताः संसक्तसंसक्तसक्ता इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति
चतसृषु दिक्षु स्थितं संसक्तं ग्रामादिभ्योऽन्तरत्वेन तद्दिशि-
स्थितग्रामादि भोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितं सीमालिङ्गैर्ग्रामा-
मादेः सीमान्निर्णयेदिति । यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्व-
न्तदा मौलादि वशान्निर्णयः कार्य इत्यप्याह स एव ।

कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।

त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ॥

संस्मिन् कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ।

अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमालिङ्गाभिज्ञानं नगरादी-
नित्यर्थः । नगरायश्च दर्शिता नारदेन । नगरग्रामगणितोये
च वृद्धतमा नराः । सीमालिङ्गं ज्ञातार इति शेषः । मौला-
दिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः । संस्मिन् मेलयित्वा । मौलादीनाञ्च
लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन ।

ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः ।

तन्मूलत्वात् ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ॥

निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं नृगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥

नृगुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः । वाकारोऽनास्थायां
वयोवृद्धत्वस्याप्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्यज्ञातारस्ते उ-
द्धर्त्तार इत्याशयः । तथा च संसक्तसंसक्तेषु स्फुटदोष-
दुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकग्रास्यजनश्रेणि वयोवृद्ध द-
र्शितैः सम्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्यः । यदा तु प्रति-
वादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितः ते च न प्रकटदोष-

युक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना ।

सामन्ता साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः ।

द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥

अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुप्तदोषाभिधाने तत्सामन्ता-
स्ततो द्विगुणा ग्राह्यास्तेष्वपि दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो
द्विगुणग्राह्याः । तत्रापि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तत्रि-
गुणा ग्राह्या इत्यर्थः । साह्यादीनामेतेषां यदा अभावस्तदा
त्वाह मनुः । सामन्तानामभावे तु मौलानां सीन्नि साक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।

व्यालग्राहानुव्वृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ॥

वनगोचराणां ग्रहणं सीमासन्निहित देशकर्षकाणामसत्वे
विज्ञेयम् । अतएवोक्तं नारदेन ।

सीमासु च वह्निर्ये स्युर्येऽपि तत्कृषिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचरा इति ॥

अत्र च सर्वत्र स्थावरविवादे सेत्वादि विवादे च सामन्ता-
दयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः ।

तेषामभावे सामन्ता मौल वृद्धोद्धृतादयः ।

स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्यं नात्र विचारणा ॥

क्षेत्रवास्तु तडागेषु आरामवन सेतुषु ।

समेतभावात् सामन्तैः कुर्यादत्र विनिर्णयम् ।

ग्रामसीमासु च तथा तहन्नगरदेशयोः ॥

तेषां साक्षिणाम् । याज्ञवल्क्योऽपि ।

आरामायतन ग्रामनिपानोद्यानवेषसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥

आयतननिवेशननिपानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवहो वृष्ट्यु-
द्धूत जलप्रवाहः पुनः कात्यायनोऽपि ।

क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।

गृह प्रसदावसथनृपदेव गृहेषु च ।

केदारः क्षुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः । गोवलीवर्दन्यायेन भि-
न्नोक्तिः प्रसदः प्रसादः । वृहस्पतिपि ।

सर्वत्र स्यावरे वादे विधिरेष प्रकीर्तितः ।

राज्ञा ग्रामीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं साम-
न्दादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्पत्रे लेखनीयमित्याह मनुः ।

ग्रामीयक कुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ।

सीमलिङ्गं साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमा-
साक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः । तथा च वृहस्पतिः ।

शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

स्वैः स्वैः । सत्येन शपथेद्विप्र क्षत्रियं वाहनायुधैरित्यादि-
नोक्त व्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु ये सीमालिङ्ग साक्षिणः
सीमाचिह्नानि दर्शयितुं न शक्नुवन्ति केवलं सीमामात्रं जान-
न्ति तदा ते कथं ब्रूयुरित्याकाङ्क्षायामाह मनुः ।

श्विरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्वग्विनो रक्त वाससः ।

सुश्रुतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसमिति ॥

चर्वोन्मृदम् । सीमाक्रममाणा इति शेषः । नयेयुरिदं
द्वयोर्निरासार्थं वज्रवचननन्तत्वेकस्य । नारदेन ।

एकस्वेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।

रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्ध्नीति ॥

एकस्याभ्यनुज्ञानात् । वृहस्पतिरपि ।

ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः ॥

रक्तमाल्याम्बरधरो सदमादाय मूर्ध्नि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नरः ।

ज्ञातृचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातृणां लिङ्गानाञ्चा सत्वे ।
ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वं नैकः समुन्नयेत्सीमान्वरः
प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा वज्रघु स्थिता ।

इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेन्नैवम् । स उभयानुमत-
धर्मविद्यतिरिक्त विषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अथञ्च
निर्णयः सीमाक्रमणदिनादारभ्य पक्षत्रय पर्यन्तं साक्षिसा-
मन्तादीनान्दैविकराजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमा-
क्रमणाव्यवहितोत्तरमेव । तथा च कात्यायनः ।

सीमा चक्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।

त्रिपक्षपक्ष सप्ताहं दैवराजिक मिष्यते ॥

यथासङ्ख्यामिति शेषः । यदा तु साक्षादीनां पक्षत्रयाभ्य-
न्तरे दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्व निश्चय
स्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः । तथा च मनुः ।

ययोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतन्नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्हि शतन्दमम् ॥

यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीमित्यादिनोक्त प्रकारेण
नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतेनार्थेनेतिशेषः । द्विशतं
पण्यतद्वयम् । पण्यतद्वयं दण्डं प्रत्येकम् । यथोक्तेन शिरो-
भिस्ते गृहीत्वा दाया इत्यर्थः । सामन्तानां मित्यावादित्वे राज्ञा
मध्यम साहसिकाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह याज्ञ
वल्क्यः । अनृते तु पृथक् दण्ड्याराज्ञा मध्यम साहसम् ।
सामन्ता यद्यनृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युः तदा मध्यम-
साहसं कार्वाणानां चत्वारिंशत् अधिकानि पञ्चाशदानि
दण्डनीयाः । नारदोऽपि ।

अथचेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यम साहसम् ।

सामन्ता व्यतिरिक्तानां तत्संसक्तादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्व सा-
हसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च नारदः ।

शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्व साहसमिति ॥

मौलादीनामनृतवादित्वे त मेव दण्डं स एवाह ।

मौल वृद्धादयश्चान्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिता इति ॥

आदि ग्रहणेन गोपशाकुनिकादि वन गोचराणां ग्रह-
णम् । दण्डनीयाः मिथ्यावादित्वेन दण्डयितु मर्हाः मौल
वृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्ड्या इ-
त्यर्थः । यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्व मुक्तं
तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः । य-
द्यपि शाकुनिकादयो वज्रधा पापरतत्वाल्लिङ्ग प्रदर्शनोपयोगे-

नान्यथा सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि
वृक्षादिलिङ्ग प्रदर्शन एव मिथ्याभावितत्वे सम्भवात्तदभिप्राये-
शैव दण्डविधानम् । लोभादिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्षा-
दीनां दण्डमाह कात्यायनः ।

बहूनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तम साहसम् ॥

एवमज्ञानादिना अनृत वचने साक्षादीन् दण्डयित्वा पुनः
सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथा च स एवाह ।

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

कीर्त्तिते यदिभेदः स्यादण्डास्तूत्तम साहसम् ॥

साक्षादीनां सर्वेषां अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं
लेख्य प्रमाणेन कर्त्तव्यम् । अथैव शङ्खलिखितावपि । सा-
मन्त विरोधे लेख्य प्रत्यय इति । यदा पुनः सामन्त प्रभु-
तयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णय
कुर्यात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

अभावे ज्ञातचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता ॥

ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे
राजैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत् । नारदीऽपि ।

यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ॥

इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः । ग्रायद्वय मध्यव-
र्त्तिनीं विवादास्यदीभूताम्भुवं समं प्रविभज्यास्ये यम्भूरित्युभयोः
समर्थं तन्मध्यं सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावुप-
कारातिशयो दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्योजनीया न

तुभयत्र । तथा च मनुः ।

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिरिति ।

अविषद्यायां ज्ञातृचिह्न रहितायाम् । प्रदिशेत् प्रवेशये-
दित्यर्थः । अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्त-
रमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमालिङ्गानि यदा आवकाद्यभा-
वात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः तथा च मनुः ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥

द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मा-
सीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि सेतु इतिषु सीमालिङ्गेषु व्यक्तेषु
विवादाध्यस्तितं सीमान्निर्णयेदित्यर्थः । ग्रामग्रहणं नगरा-
देरुपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः ।

सामन्ताश्चेत्तु सामन्तैः कुर्यात् चेत्वादि निर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोरिति ॥

यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदा-
चित् ग्रामान्तरं भित्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्वं का-
ञ्चिद् भूमिं वामभागनिदिष्टां करोति तथा यत्रैकग्रामसम्ब-
न्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह बृहस्पतिः ।

अन्य ग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्यथ राज्ञा च कथन्तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेत्लाभो नराणां राजदैविकः ॥

क्षयोदयो जीवनञ्च दैवराजवशान्मृणाम् ।

तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतम् विचालयेत् ॥

न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभावः शङ्कनीयः । दैव शब्दस्य
भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतम्भवेत्येव । तथा चाह स
एव ।

ग्रामयो रूभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्या भाग्यवशान्नृणाम् ॥

एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचालयेत् ॥

तस्य नदीवशात्प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्ताम्भूमिम् विचाल-
येत् नान्यथा कुर्यात्पूर्व स्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः । एत-
दनुपशस्यतीर विषयम् । उपशस्यविषये पुनः स एवाह ।

क्षेत्रं सशस्यसुल्लङ्घ्य भूमिं शिञ्जन्ना यदा भवेत् ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम् ॥

तां सशस्यः भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नस्य शस्यफल प्राप्ति-
स्तावल्लभेतेत्यर्थः । फलप्राप्ते रूढ्वं पुनः पूर्ववचन विषय समा-
नता । राजदत्त विषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव ।

या राज्ञा क्रोधलोभेन छजन्यायेन वा हृता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्वत्व हेतु प्रतिग्रहादि लब्धक्षेत्र विषयमेतत् । स्वत्व हेतु
प्रतिग्रहादि प्रमाणाभावे पुनः स एवाह ।

प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्थ या हृता ।

गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान्न विचालयेत् ॥

प्रमाण रहितां स्वत्वहेतु प्रतिग्रहादि प्रमाण रहिताम् ।
गृहादि विषयकं निर्णयमाह स एव ।

निवेश कालादारभ्य गृहचर्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

येन स्वामिना यावत् प्रचारभूम्यादियुक्तं यथा येन पूर्वादि-
दिगभिसुखद्वारादि युक्तत्वादि रूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः
सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्यादित्यर्थः । अत्र निवेश-
कालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया व्यवस्थाया निर्वर्त्यत्वं
दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्राति
वेशिकाद्यनिष्टकारिण्यपि न निवर्त्यन्ते इत्युक्तं तेनैव ।

वातायनं प्रणाली च तथा निर्व्यूहवेदिका ।

चतुःशालस्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः । प्रणाली पाषाणादि निर्मित जलनि-
र्गमोपायः । निर्व्यूहो द्वारनिर्गतकाष्ठ विशेष इति कृत्यक-
ल्पतरौ । निर्व्यूहोगृहकोण इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । वेदि-
कारथ्यादि प्रदेश संस्कृतोत्तरा भूमिः । चतसृणां शालानां समा-
हारः चतुःशालम् । तस्मात् स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः ।
कात्यायनोऽपि । मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।

प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पीडय न्दण्डभाग्भवेत् ॥

मेखला कुडव मूलबन्धः । भ्रमञ्जलनिर्गमः । निष्काशः
हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतं काष्ठादिनिर्मितमस्पृष्ट भूमिकमुप-
वेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् न निरुन्ध्यात् । गृहवास्तुः वास
भूमिः पूर्वमविद्यमानाः परानिष्टकारिण एतेन कर्त्तव्या
इत्यप्याह स एव ।

निवेशन भयादूर्ध्वन्नैते योज्याः कदाचन ।

वृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्यात्परवेशमसु ॥

दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेश्मसु परवेश्माभिमुख्येन । परकुड्य-
निकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् । तथा च वृह-
स्पतिः ।

वर्चःस्थानं वक्त्रिचयङ्कर्त्तुं च्छिष्टास्त्रुं सेचनम् ।

अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन ॥

वर्चः स्थानम् । पुरीषोत्सर्गस्थानम् । अत्यारादति-
समीपे । अरत्निद्वयसम्मित प्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः ।

विण्मूत्रोदकमेकञ्च वक्त्रिश्च निवेशनम् ।

अरत्निद्वयमुत् सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ॥

संसरणं शब्दार्थनिर्वचनपुरः सरन्तस्थानिरोद्धव्यत्वमाह ।
वृहस्पतिः । यात्यायान्ति जना येन पश्यन्निवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

तथा च सम्यगनिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणनिर्वच-
नमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः । तथा च नारदः ।

अवस्करस्य त्रिश्वम्भ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथं सुरस्थानं राजमार्गान् रोधयेत् ॥

अवस्करः पुरीषम् । गृहादि शोधनार्थं पांशु समूह इति
हरिहरादयः । स्थलं वेदिका श्वम्भ्रङ्कर्त्तुः । भ्रमो जल निर्गम-
मार्गः । स्थन्दनिका पटल प्रान्तः । अन्यदपि आदि शब्देन
तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गः न तु चतुष्पथ इति
कल्पतरुः । न चतुष्पथं राजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं
तयोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः ।

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।

अनिषिद्धा यथाकालं राजमार्गं स उच्यते ॥

अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्वणान्वयः । यत्र राजकीयैरकाले गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । चेतस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मार्गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च शङ्खलिखितौ । मार्गं चेतो पथिविसर्गो राजमार्गं रथस्य परिवर्त्तनमिति । पथिविसर्गः पथोविसर्गः । राजमार्गं यावता प्रदेशेन रथैः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । संसरणानामवरोधकारिणान्तु दण्डो माघैको दाप्यः । तथाह वृहस्पतिः । दस्तत्र सङ्करं श्वभ्रं वृक्षारोपणं मेवच ।

कामात्पूरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माघकः ॥

सङ्करोऽत्र शकटादि सङ्कीर्णता । वृक्षोपादानं लतादीनामप्युप लक्षकम् । माघोऽत्र ताम्रिकः दण्डस्य अपराधानुसारेण कल्पयितुं सुचितत्वात् । येतु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वते तेषामधिकोदण्डः । तथा च मनुः ।

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

आपङ्गनादिषु तु दण्डस्तेनैवोक्तः ।

आपङ्गतस्तथा वृद्धा गर्भिणी बाल एव च ।

परिभाषणं मर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥

परिभाषणं क्रूरभाषणम् । तडागादौ ततोऽप्यधिकोदण्डः । तथा च कात्यायनः ।

तडागोद्यानतीर्थानि यो मेध्येन विनाशयेत् ।

अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

ये पुनर्मलिनवस्त्रं प्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव दण्ड इत्याह । स एव ।

दूषयेत्सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

मर्यादा प्रभेदनादौ दण्डमाह । याज्ञवल्काः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डाः अधमोत्तममध्यमाः ॥

अनेकक्षेत्र व्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा सीमा-
तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य
कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमो-
त्तममध्यमसाहसदण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णु वचनम् ।
सीमाभेत्तार मुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति ।
तत्र हि सीमामतिलङ्घ्य कर्षकः पुनः सीमाकरणम्युनस्तत्र
कर्षकस्याकरणमित्येवं व्याख्येयम् । तेन न पूर्ववचनविरोधः
क्षेत्रग्रहणं गृह्याद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणे
ऽधर्म एव । यथाह मनुः ।

गृहक्षडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

वृद्ध मनुः । स्थापितां चैव मर्यादासुभयोग्रामयोस्तथा ।

अतिक्रामन्ति येपापास्ते दण्डा द्विशतं दमम् ॥

अपह्नियमाणक्षेत्रादि भूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्डा प्रयो-
क्तव्यः । बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्डउत्तमसाहसमिति ॥

स्मरणात् । यत्तु, शङ्खलिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डा-
धिक्यमुक्तम् । सीमाव्यतिक्रमेवष्ट सहस्रमिति तत् सम्पूर्णं
सीमातिक्रम विषयम् । सीमामन्धिषूत्पन्न वृक्षादिफलं नैव

ग्राह्यं यथाह कात्यायनः ।

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

सामान्यं साधारण क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु । तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादि ग्रहणे तदनुरूपेण दण्ड्य इति ध्वनितम् । यदा पुनरन्य क्षेत्रे वृक्षादिरूपेणोऽन्य क्षेत्रे शाखादि प्रसृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह ।

अन्य क्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्य संस्थिताः ।

स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रस्य संस्थिताः ॥

संस्थिताः प्ररूढाः । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणे सेतु कूपादिकं क्षेत्र स्वामिना निषेद्धव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः ।

न निषेध्योऽल्प वाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन्कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः ॥

अल्पबाधः अल्पपीडाकारः कल्याणकारको बहूपकारकः । स्वल्पक्षेत्रः स्वल्पक्षेत्रवर्ती आभ्यां विशेषणाभ्यां यः सेतुक्षेत्र-मध्यवर्त्ति तथा बहुपीडाकरस्तदा दिक्षु सन्निहित क्षेत्रवर्त्ति-तथा अल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम् । तत्र नारदोऽपि । परक्षेत्रस्य मध्येतु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषश्चेद्दृष्टिरिष्टा क्षये सति ॥

क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यत इष्टा अतो महागुणः स्वक्षेत्रेऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदान प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः । अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिवर्त्तनं तत्स्वाम्याद्याज्ञालाभपूर्वकं कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः ।

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

यस्तु चेन्नस्वामिनं तद्वंश्य तदभावे राजानं वा प्रार्थ्य अर्थादानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्ने फलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तस्माद्येव तल्लभते तदभावे राजा । अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । जीर्णानां अन्यदीय सेत्वादीनां उद्धारोऽपि तत् स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्यं इत्याह नारदः ।

पूर्वं प्रवृत्तमुत्पन्नमष्टुप्ता स्वामिनन्तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत् ॥

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे ।

राजानमामन्य ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥

अतोऽन्यथा क्लेशमायान् मृगव्याधनिदर्शनात् ।

मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तैर्नैव,

दूषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविद्यति ।

तस्य मृगव्याधस्य । कात्यायनोऽपि ॥

अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

देयस्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्यप्रयुक्तस्तु तद्वतं लभते व्ययम् ॥

नृपे अनावेद्य हृतं यत्तडागादि संस्कारार्थं व्ययन्तत् स्वामिनि आमान्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति । नृपे निवेद्य संस्करणे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति । फलन्तु स्वाम्यनुमत्यलाभेन प्राप्नोतीत्यर्थः । यः परक्षेत्रमहमिदं कृषामीत्यूरीकृत्य पञ्चाद्यो न कृषति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः ।

फालाहतमपि चेतं यो न कुर्यान्नकारयेत् ।

स प्रदाप्यः कष्टफलं चेतमन्येन कारयेत् ॥

यद्यपि फालाहतं किञ्चिद्धलेन विदारितं सम्यग्बीजावा-
पयोग्यं न भवति तथाप्यकष्टचेतस्य फलं यावत्तत्त्वोत्पत्ति-
योग्यं सामन्तादि कल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः ।

तच्च पूर्वं कर्षकादाच्छिद्य परेण कारयेत् ।

व्यासोऽपि । चेतं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स श्रद्धं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्समम् ॥

श्रद्धं चेत्यफलम् । तत्समं तदनु रूपमित्यर्थः ।

स्वामिग्राह्यं चेत्यफलमपि किं यदित्याकाङ्क्षायां स एवाह ।

चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाष्टकम् ।

सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात्परिकल्प्यं यथास्थितिरिति ॥

चिरावसन्ने चिरकाल संकष्टे चेत्येऽहमिदं कृषामीत्यूरी-
कृत्योपेक्षिते सामन्तैर्यथास्थितिं चेत्यस्थित्यनुसारेणैतावदतो-
त्यक्तुं योग्यमिति परिकल्प्य चेत्य स्वामिने तस्य दशमभागं कृ-
ष्यमाणे अचिरावसन्ने स्वीकृत्यानुपेक्षिते तु अष्टमभागं सुसंस्कृ-
तेऽपेक्षितं षष्ठं भागं दद्यात् इत्यर्थः । यस्तु चेत्य स्वामिनः
सामर्थ्यवैकल्यादिनाऽधोलाघवावस्थां प्राप्ते चेत्ये स्वस्थनिवा-
रितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स चेत्यस्वा-
मिने फलं न दापनीयः । किन्तु तस्य फलं स्वयमेव गृह्णी-
यादित्याह नारदः । अशक्तप्रेतनष्टेषु चेत्येकेष्वनिवारितः ।

चेतं चेद्विक्रयेत्कश्चिदभुवीत स तत्फलम् ।

प्रेतावृत्ताः । नष्टाः कुत्रगता इति चिरमपरिचिताः ॥

चेत्येकेषु चेत्य स्वामिषु तेन चेत्यस्वामिना तत्पुत्रादिना वा स-

मागतेनैवं विधाय कर्षादिखिलभञ्जनार्थं वयन्दच्चैवस्वीय चेतं
ग्राह्यमिति स एवाह ।

विकृष्यमाणे चेत्रे तु चेतिकः पुनराब्रजेत् ।

खिलोपचारन्तत्सर्वं दत्त्वा चेतमवाप्नुयात् ॥

अर्द्धखिलाद्यवस्था कदा चेतस्य भवतीत्याकांक्षायां स
एवाह । संवत्सरेणार्द्धं खिलमितः स्याद्वत्सरेस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नान्तु चेतं स्यादटवीसम् ॥

कर्षणरहितं सम्बरेणाऽर्द्धं खिलम्भवति यत्नसाध्यम्भवति-
वर्षत्रयेतु ईहितं खिलं महायत्न साध्यं भवति । वर्षपञ्चकेतु
ईहितचेतं अटवीतुल्यं स्यात् अतिदुष्कर्षम्भवेदित्यर्थः । खिल-
भञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये चेत्रे स्वामिनः चेतफलस्याष्टमो-
भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव
ग्राह्यम् । चेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरन्तत् स्वामिनेदेयम् । तथा
च कात्यायनः । अशक्तितो न दद्याच्च खिलार्थे यः कृतोव्ययः ।

तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयादिति ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तदिति ॥

इति सीमाविवादाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ दण्डपारुष्याख्य व्यवहार पदम् । तत् स्वरूपं दर्श-
यति । नारदः । परगात्रे ष्वभिद्रोहो हस्त पादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते इति ॥

परगात्रेषु स्यावरजङ्गमात्मकेषु । आदिग्रहणात् पाषा-
णादीनां ग्रहणम् । तथा अभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं
भस्मादिभिरित्यादि ग्रहणाद्रजः पङ्कपुरीषादीनां ग्रहणम् ।
उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयं दण्डपा-

रूपं मित्यर्थः । तस्य त्वैविध्यमाह स एव ।

तस्यापि दृष्टन्तैर्विध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् ।

अवगोरणं निःशङ्कपातनं चतुर्दशैः ॥

हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

तीर्ण्येव साहसान्याज्ज्ञातं कण्टकशोधनमिति ॥

अवगोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रह-
णम् । तीर्ण्येव साहसानि विप्रकाराण्येव साहसकृतानि दण्डपा-
रुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाहपरिशिष्टकारः । दुःखं
रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनन्तथा । कुर्याद्द्वयः प्राणिनां तद्वि-
दण्डपारुष्यमुच्यत इति । स्यावरं जङ्गमं प्राणिनां प्राण्यन्तर-
कृतनखादिना छेदनादिभवं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्य-
मुच्यत इत्यर्थः । व्यासोऽपि ।

भस्मादिना प्रक्षिपणी ताडनञ्च करादिना ।

आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यत इति ॥

आदिग्रहणाद्दुःखकरं कर्हं मपांशुमलादिद्रव्यं गृह्यते ।
करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणेष्टकायुधादिद्रव्यम् । अंशुका-
द्यैरित्यादिशब्देन रज्जुमृङ्गलादिद्रव्यम् । दण्डपारुष्यस्य
पञ्चप्रकारा विधयो नारदेन दर्शिताः ।

विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वं माक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्सदोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ।

द्वयो रापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि चेतः ।

पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ।

श्वपाकपण्डचाण्डालव्यङ्गेषु बधवृत्तिषु ॥

हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।

गुर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥

यमेव ह्यतिवर्त्तैरन्ते सन्तञ्जनं नृषु ।

स एव निर्णयं कुर्यात् न तद्विनयभाङ्गनृपः ॥

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थं दण्डेन दण्डयेदिति ॥

अयमर्थः । वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बृद्धवैरानुमन्धातुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदाने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति । यत्तु ब्रह्मस्यति वचनम् ।

आक्रुष्टस्तु समाक्रोश ताडितः प्रतिदापयन् ।

हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नर इति ॥

तत्पूर्वं प्रवृत्तममं दण्डम् । पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येवं

परम् तु दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णय-

यकमाह याज्ञवल्क्यः ।

असाक्षिक हते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्न कृतो भयादिति ॥

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेनाहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिस्तत् स्वपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः कारण प्रयोजन पर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दादिव्येनवा कूट चिह्नकृत् सम्भावनभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः । एवं निश्चिते साधन विशेषेण दण्ड विशेषमाह स एव ।

भस्मपङ्कज.स्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपाणिनिष्ठूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनमिति ॥

अमेध्यानि अशु श्लेष्मादीनि । पाणिः पादस्य पश्चिमी-
भागः । निष्ठूतं मुखनिःसारितञ्जलम् । मोहश्चित्तवैकल्यं
मदोमद्यपान जन्योऽवस्थाविशेषः । आदिशब्देन ग्रहावेशा-
दीनां ग्रहणम् । पुरीषादिस्पर्शने त्वाह कात्यायनः ।

वर्द्धं मूत्र पुरीषाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये स्थान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृत इति ॥

ताडनाय हस्तस्योद्गूरणे दण्डमाह स एव ।

उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्योद्वाद्दशकोदमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिष्विति ॥

वृहस्पतिरपि । उद्यतेऽश्म शिलाकाष्ठे कर्त्तव्यः प्रथमोदम इति ॥

विष्णुरपि । हस्तेनोद्गूरयित्वा दशकार्षापणान् पादेन
विंशतिं काष्ठेन प्रथम साहसं शस्त्रेणोत्तममिति । दण्ड इ-
त्यनुवर्त्तते । अधमः शस्त्रेणोत्तमस्य यदोद्गूरणं करोति तदा

सावुत्तमसाहसं दण्ड इत्यर्थः । दृढस्यतिरपि ।

मध्यमः शस्त्रसम्पाते संयोज्य तुल्ययोर्द्वयोः ।

कार्यः कृतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो बुधैः ॥

दृष्टिकोपलकाष्ठेन ताडने तु द्विमाषकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्योमनीषिभिरिति ।

विष्णुरपि । शोणितेन विना दुःखमुत्पादयित्वा द्वात्रिंशत्प-
णान् सहशोणितेन चतुःषष्टिमिति । अत्र सर्वत्र दण्डभेदोऽ-
पराधाल्पत्वमहत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीय इति । ताडनार्थं
हस्तपादाद्युद्योगे दण्ड विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परान्तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यम साहसमिति ॥

हस्तेपदे वा ताडनार्थमुद्यते यथाक्रमं दशविंशति पणकौ
दमौ । परस्परं बधार्थशस्त्र उद्यते सर्वेषां वर्णानां मध्यम सा-
हसोद्दण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने योग्याह स एव ।

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणं दण्डोद्विगुणो दर्शनेऽसृजइति ॥

त्वङ्मासास्थि भेदे मयुराह ।

त्वग्भेदकः शतं दण्डो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेत्ता तु षसिष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थि भेदक इति ।

मांसभेत्ता व्रणकर्त्ता । कात्यायनोऽपि ।

कर्णोष्ठ घ्राणपादाक्षि जिह्वाशिश्न करस्य च ।

क्वेदने चोत्तमोदण्डो भेदने मध्यमो भृगुरिति ॥

पादाद्यावर्षणाहौ त्वाह याज्ञवल्क्यः ।

पादफेजं शुक्लकरोल्लुञ्जनेषु पणान्दश ।

पीडाकर्षांशुकावेष्ट्य पादाध्यासे शतं दणः ॥

पाद केस करणामन्यतमं गृहीत्वा य उल्लुञ्चति भटित्या-
कर्षयत्यसौ दणपणान् दण्डः । यो वस्त्रेणावेष्ट्य गाढं संपी-
ण्ड्याकृष्य पादेन घट्टयति स शतं पणान् दण्डः इत्यर्थः । करा-
दिभङ्गेत्वाह स एव ।

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्डो ब्रणोद्धेदे मृतकल्पहते तथा ॥

चेष्टा भोजन वाग्विधे नेत्रादि प्रतिभेदने ।

कन्धरा बाहुशक्याञ्च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

एकघ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्विगुणोदम इति ।

करपाददन्तानां प्रत्येकं भेदे कर्णनासिकयोश्च छेदने
मृतकल्पहते च मध्यम साहसोदण्डः । गमन भोजन भाषण
निरोधे नेत्रादि प्रतिभेदने च ग्रीवा बाहूभङ्गे च मध्यम सा-
हस एव दण्डः । मिलित्वैकास्याङ्गभङ्गद्वुर्वतां बहूनां य-
स्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तस्तत्र तत्र तस्माद्विगुणोदण्डः प्रत्येकं
मन्तव्य इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । मनुष्यानां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा महत्तरं दुःखं दण्डं कुर्व्याद्यथातथेति ॥

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

विप्रपीडाकरञ्छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूणे प्रथमोदण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिक इति ॥

अब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः । संस्पर्शे शस्त्रादिसंस्पर्शे । तदर्द्धिकः
प्रथमसार्द्धदण्ड इत्यर्थः । ब्राह्मणवधार्थमुद्यते शस्त्रे प्रथम-
साहसाभिधानं न शुद्धविषयम् । अतएव मनुः ।

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छेयांसमन्यजः ।

हेतव्यन्तत्तदेवास्य तन्मनोरनु शासनम् ॥

पाणिसुद्यस्य दण्डं वापाणिच्छेदनं मर्हतीति ।

अत्र क्षत्रियवैश्ययोः पीडाकारिणोऽपि शूद्रस्यायमेव दण्डः ।
अेयांसमिति सामान्येनोपादानात् । समानन्यायत्वाच्च क्षत्रि-
यपीडाकारिणोवैश्यस्य तु याज्ञवल्क्य प्रतिपादित एव दण्डः ।
भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोभ्यापवादिषु द्विगु-
णत्रिगुणादमादिति वक्ष्यमाण वाक्पारुष्यन्यायेन स कल्प्यः ।
नारदोऽपि । येनाङ्गेनापरोवर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

तदङ्गन्तस्य हेतव्यमेवं बुद्धिमवाप्नुयात् ।

राजनिं प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौविपचेद्ब्रह्महत्याशतानिचेति ॥

कृतागसि कृतापराधे । शूलमारोपयेत् संश्रियेत त-
च्छूल्यम् । प्रातिलोभ्यानु लोभ्यविषये वाक्पारुष्ये उक्तान्द-
ण्डानत्रिष्वतिदिशति कात्यायनः ॥

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोभ्यानु लोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रममिति ॥

शूद्रस्य तत्राप्यङ्गच्छेद एव । तथा चाहतुर्मनु नारदौ ।

अवनिष्ठीवतोदर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्मृगः ।

अवमूत्रयते मेढ्रमव अद्वयतो गुदम् ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां हृषणेषु चेति ॥

ताडने दुःसहब्रणाद्युत्पत्तौ त्वाह कात्यायनः ।

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पण्डितैरिति ॥

तुष्टिकरं ब्रणितुष्टिकरम् । समुत्थानं ब्रणारोपणं तन्नि-
मित्तकञ्च व्ययः ब्रणगौरवाद्यनु सारेण पण्डितैरौषधार्थं पथ्या-
र्थञ्च कल्पितमाव्रणशोषणं देयम् । समुत्थानव्ययञ्चासौ द-
द्यादाव्रणारोपणमिति तेनैवोक्तत्वात् । यत्कलहकालेऽपह-
तन्तत्तत् स्वामिने दातव्यमित्याह बृहस्पतिः ।

अङ्गावपीडने चैव भेदने क्लेदने तथा ।

तत्तद्व्ययन्दायः स्वात्कलहापहृतञ्च यदिति ॥

याज्ञवल्केयाऽपि । कलहापहृतन्देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ।

दुःखमुपादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डञ्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृत इति ॥

ग्रास्यपश्वभिद्रोहे दण्डमाह विष्णुः । ग्रास्यपशुघाती-
कार्षापणन्दण्डः पशुस्वामिने तु तन्मूल्यदद्यादिति ।
मूल्यदानं सतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थान व्यय-
न्दद्यात् । तथा च स एव । सर्वे पुरुषपीडाकराः समुत्थान-
व्ययन्दायाः ग्रास्यपशु पीडाकराश्चेति । बद्धभिरेकस्य हजने
दण्डमाह स एव । एकं बहूनां घनां प्रत्येकञ्च उक्तो दण्डो द्विगुण
इति ॥ सम्भूय ताडन उच्चैः क्रोशन्तन्ताड्यमानमुपेक्ष्यमाणानां
तत्समीपवर्तिनामपि तमेव दण्डं स एवाह । द्विगुणः उक्तः
क्रोशन्तमनभिधां वता तत्समीपवर्तिनां सताञ्चेति । क्वचिद-
शक्य प्रतीकारविषये प्राणिघातनिवन्धनो दण्डो नेत्याह मनुः ।

छिन्नेनास्ये भग्नयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।

अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥

क्लेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मो स्तथैव च ।

आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीदिति ॥

छिन्नेनास्ये वलीवर्दादेर्नासिकास्थरज्जादौ त्रुटिते ।
युगे भग्ने शकटादि युगकाष्ठभग्ने । यन्त्राणां शकटादि
काष्ठानां बन्धनानां रज्जादीनाम् । शक्यप्रतीकारे तु प्रेक्ष-
कस्याह स एव । यत्राप्रवर्त्तते युग्मं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतन्दममिति ॥

प्राजकः शकटादिनेता । द्विशतग्रहणं तत्प्राणिहिंसायां
विशेषविहितदण्डोपलक्षणार्थमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्र
समर्थप्राजकदोषेण प्राणिहिंसा न तत्र स्वामिनी दण्डः किन्तु
प्राजकस्येत्याह स एव ।

प्र.जकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हतीति ।

आप्तः समर्थ इत्यर्थः । स्थावरप्राणिपीडायां स एवाह ।

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणेति ॥

वनस्पतिग्रहणं स्थावरप्राणिमात्रोपलक्षणम् । उपभोगो
यथा यथेत्यनेन येषामाम्नादीनां फलमुपभुज्यते तेषां हिंसा-
यामधिको दण्डः । येषाञ्चम्पकादीनां पुष्पमुपभुज्यते तेषा-
न्ततोऽन्यूनः । येषां पत्रमुपभुज्यते तेषान्ततोऽपि न्यून इति
दर्शितम् । एतदेव विवरणपूर्वकं विष्णुराह । फलोपभोग-
द्रुमच्छेदी तृत्तमसाहसम्पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाहसं वल्ली-
गुल्मलताच्छेदी कार्षापणमतं तृणच्छेदकं सर्वे तत्स्वामिनां
तदुत्पत्तिमिति । दण्ड इत्यनुवर्त्तते । सर्वे फलोपभोगद्रुम-
च्छेद्यादयः तत्स्वामिनां छिन्नद्रुमादिस्वामिनां तदुत्पत्तिं
फलभोगद्रुमाद्युत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितभोगकालपर्याप्तां दद्यु-

रिति शेषः । पश्वभिद्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्काः ।

दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने स्यत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दम इति ॥

क्षुद्रपशूनाम् अजाविकप्रभृतीनाम् । ताडनेन दुःखोत्पादने । शोणितोत्पादे रक्तस्रावणे । शाखाशब्देनात्र शृङ्गादिकं गृह्यते अङ्गानि करचरणादीनि तेषां छेदने च यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणश्चतुष्पणः षट्पण इत्येवं रूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः स्वामिने मूल्यदानञ्च । महापशूनाङ्गीगजवाज्यादीनाम् एतेषु स्थानेषु पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । विष्णुरपि । पशूनां पुंस्त्वोपधातीति कार्षापणशतमन्नप्रकृताम् । स एव । गवाश्चोद्गोघातीत्वेककरण दुष्कार्यो विमांसविक्रयी ग्रामपशुघाती कार्षापणशतं दण्डः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात् । अरण्यपशुघाती पञ्चाशत् कार्षापणान् । पक्षिघाती-मत्स्यघाती च दशकार्षापणान् । कौटोपघाती कार्षापणमिति । विमांसं शृगालादिमांसमिति कल्पतरौ कात्यायनोऽपि ।

द्विपणी द्वादशपणो वधेतु सृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलशूकराश्ववधे नृणाम् ॥

गोकुमारीदेवपशुमुच्चारणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वध इति ॥

परकुड्याभिधाते परगृहेकण्टकादि प्रक्षेपे च दण्डमाह याज्ञवल्काः । अभिधाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दायः पञ्चदशविंशतिन्तद्यय न्तथा ॥

दुःखीत्यादि गृहेद्रव्य क्षिपन् प्राणहरन्तथा ।

षोडशाद्यः पणान्दण्डोद्वितीयो मध्यमन्दम इति ॥

मुङ्गरादिना कुड्यास्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे च यथा क्रमम्पञ्चपणोदशपणोविंशतिपणोदण्डः । कुड्यास्यावपातने तु समुच्चिता एते त्रयोदण्डाः ग्राह्याः । कुड्यासम्पादनार्थञ्च धनमपि तत् स्वामिने दद्यात् । परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणोदण्डः । विषभुजङ्गादि प्रक्षेपणे मध्यमसाहसोदण्ड इत्यर्थः । स्यावराभिद्रोहेदण्डमाह स एव ।

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वं विदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणान्तु विंशतेर्द्विगुणोदमः ॥

चैत्यशमशान सीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणोदमो वृक्षेऽथ विन्शुते ॥

गुल्म गुच्छक्षुपलता प्रतानौषधिवीरुधाम् ।

पूर्वस्मृताद्विंशतेर्दण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने इति ॥

प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं द्विगुणोदण्डः । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येवंरूपः । अप्ररोहि शाखिनामाम्नादीनां उपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु छेदने पूर्वोक्ता एव दण्डाः चैत्यादि स्थानेषूप्यन्तानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने पूर्वोक्तादण्डाद्विगुणाः विन्शुते चाश्वत्थपलाशादिके द्विगुणो दण्डाः । गुल्मा मालत्यादयः कुरण्टकादयः क्षुपाः करवीरादयः लताः द्राक्षा-
तिसुक्तादयः । प्रतानाः काण्ड प्ररोहरहिताः । ओषध्यः फल-

पाकालाः शालिप्रभृतयः । वीरधः गुडूचीप्रभृतयः । एतेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु विकर्त्तने छेदने पूर्वोक्तादण्डादूर्ध्वदण्डो वेदि-
तव्य इत्यर्थः । भार्यादीनामपराधे रज्जुवेणुदलाभ्यामधमाङ्गे
ताडयेत् । अन्येनोत्तमाङ्गे च ताडयन् दण्ड्य इत्याह यमः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः सूरज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अधस्तात्तु प्रहर्त्तव्यं नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्तं दण्डमर्हतीति ॥

भार्या पुत्रश्च शिष्यश्च दासी भ्राताऽथ सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः सूरज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौर किल्बिषमिति ॥

शिष्यानुवृत्तावापस्तम्बोऽपि । अपराधेषु चैनं संततमुपा-
लभेत अतिवास उपवास उदकोपस्पर्शनमिति दण्डाः यथात-
न्मात्रनिवृत्तिरिति अपराधनिवृत्तिं पर्यन्तं अपराधानुरूपं
दण्डपातनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । यत्र तु आत्मनः कश्चिद्दोषात्ता-
डनादि चिह्नं विधाय परमभिद्रवति तत्र साध्यादिभिर्दिव्येन
वा परीक्षणं कर्त्तव्यमित्याहतुर्नारदवृहस्पती ।

कश्चित् कृत्वात्मनश्चिह्नं दोषात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थं मतिसामर्थ्ये स्तत्र युक्तं परीक्षणमिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । असाक्षिकहते चिह्ने युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नं कृताङ्गयादिति ॥

कात्यायनोऽपि । हेत्वादिभिर्नपश्येच्च दण्डपारुष्य कारणम् ।

तदा साक्षिग्रतन्त्र दिव्यं नाविनियोजयेदिति ।

इति दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदम् ।

तथा वाक्पारुष्याख्य व्यवहारपदम् ।

तस्य च स्वरूपमाह नारदः ।

देशजाति कुलादीनामाक्रोशं न्यङ्ग संयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते इति ॥

आक्रोशः आक्षेपः भर्त्सनमिति यावत् कलहप्रियाः गौडा-
इति देशाक्रोशः । अत्यन्तलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः ।
क्रूरचरिता वैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । न्यङ्गमवद्यन्तदुभय-
युक्तं यदुद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य
तौ विध्यमाह स एव । निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वादपि त्रिविधं स्मृतम्
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुरिति ॥

निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव ।

साक्षेपनिष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाज्जरमनीषिण इति ॥

धिङ्मूर्ख ! जाल्म ! इत्यादि साक्षेपम्भाषणं निष्ठुरम् । न्यङ्ग-
संयुतं अवद्यम्भगिन्यादिगमनसंयुतम् । अश्लीलं पतनीयैः
सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि । यत्त्वसत्सञ्चितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् ।

अभूतैर्वाय भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेश कुलानान्तु अश्लीलासा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातीभ्रंशकरी वाथ तीव्रा सा प्रथिता तु वागिति ॥

कल्पतरौ न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निष्कृष्टाङ्गप्रकाश-
नेन तिरस्करणमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु
माधवादिसंमतः पाठः । प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह ।
वृहस्पतिः । देश ग्राम कुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।

द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनी मातृसखन्धमुपपातकं शंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेय कथनं महापातकं दूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनमिति ॥

द्रव्यं विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थं
व्यतिरेकेणैवविधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थं इति कल्प-
तरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशिष्ट्यं विनेति मदनरत्ने । अभिघटनं
उत्पाटनम् । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रिय रोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्डः पणानर्द्धत्रयोदशानिति ॥

अन्यथास्तोत्रनिन्दास्तुतिः । न्यूनाङ्गाः करादिरहिताः ।
न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादि रहिताः । रोगिणः कुष्ठादयः अर्द्धत्रयो-
दशान् । अर्द्धाधिकं द्वादशपणानित्यर्थः । एतत् सवर्णविष-
यम् । अतएव वृहस्पतिः ।

समजाति गुणानान्तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोविहितः शास्त्रेपणा अर्द्धत्रयोदशादिति ॥

विष्णु रपि । समवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्दण्डादिति । पर-

स्परमिति शेषः । मनु नारदावपि ।

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेदिति ॥

शङ्ख लिखितावपि । समवर्णं व्यतिक्रमे द्वादशपणा यथा-
रूपविशिष्टाक्षेपेषु विशिष्टस्य चतुर्विंशतिरविशिष्टस्यातिक्रमे
च विशिष्टस्य ततोऽर्द्धमिति । अत्र द्वादशसार्द्धद्वादशयोक्तृ-
ष्टानुत्कृष्टत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । कात्यायनोऽपि ।

यो गुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधान्निर्गुणे वा गुणञ्चताम् ।

अन्य संज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति ॥

नारदोऽपि । दुष्टस्यैव तु यो दोषात् कीर्त्तयेत् क्रोध कारणात् ।

अन्यायदेशवादी च वाग्दुष्टं तन्नरं विदुरिति ॥

अत्र क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तनेन
दोष इति सूचितम् । अतएवोक्तं कात्यायनेन ।

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन कीर्त्तितम् ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेदिति ॥

वचनात् दोष कीर्त्तनात् । यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं
साधयेत्तत्रापि वचनाद्दोषो न स्यादिति यन्न विभावयेदित्यस्यार्थं
उक्तः स्मृति चन्द्रिकायाम् । अत्रापि दण्डपारुष्य न्यायेन युगपत्
प्रवृत्तयोर्दण्ड तुल्यत्वं अयुगपत् प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डा-
धिक्यमिति द्रष्टव्यम् । जाति गुणकृते विशेषे दण्डवैषम्यमाह
वृहस्पतिः । समानयोः समो दण्डोऽन्यूनस्य द्विगुणोदमः ।

उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परमिति ॥

हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः । उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरि-
मितोदण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि ।

अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ।

दण्ड प्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैरिति ॥

अर्द्धः सार्द्धं द्वादशपणात्मक इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशति-
को दमइति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा ब्राह्मणादयः ।
जातयो मूर्द्धाभिषिक्तादयः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्यु-
त्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं ऊहनीयं
ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोच्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः ।
तमेव कल्पनीयं दण्डं प्रदर्शयति मनुः ।

शतं ब्राह्मण माक्रुष्य क्षत्रियोदण्ड मर्हति ।

वैश्योऽध्यर्द्धशतं हे वा शूद्रस्तु बधमर्हति ॥

विप्रः पञ्चाशत दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दम इति ॥

वृहस्पतिरपि ।

क्षिपन्विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिक दममिति ॥

शङ्खलिखितावपि । आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियः पणशतं
दण्ड्यः शतार्द्धं वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति । वृहस्पतिरपि ।

विप्रे शतार्द्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने ।

विशस्तथार्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश ॥

सच्छूद्रस्याय मुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापरामृयात् ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतम्भवेत् ।

तदर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

वैश्यस्य चैतद्विगुणः शास्त्रविद्विक्कदाहृतः ॥

वैश्यमाचारयन् शूद्रोदायः स्यात् प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमञ्चैव विप्रसुत्तमसाहसमिति ॥

जिह्वाच्छेदनरूपोऽतोत्तमसाहसो दृष्टव्यः । तथा च स एव ।

धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते इति ॥

शूद्र इत्यनुषङ्गः । आपस्तम्बोऽपि ।

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यायं धार्मिकमाक्रोशत इति ॥

गौतमोऽपि । शूद्रो द्विजातीनभिसन्ध्यायाभिहत्य च वाग्-
दण्डपारुष्याभ्यामङ्गमोच्यो येनोपहन्यादिति । अभिसन्ध्याय
बुद्धिपूर्वं वा चातिक्रम्य अभिहत्य उग्रेण दण्डेन ताडयित्वा अङ्गं
मोच्यते नाङ्गेन वियोजनीय इत्यर्थः । गुर्वाद्याक्रोशेत्वाह-
तुः शङ्खलिखितौ । तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्वासनमु-
ण्डनं ताडनं वा गोमयानुलेपनं खरारोहन दर्पहरणं वा द-
ण्डोवेति । दण्डः कार्ष्णीपण्यतरूपः । अतएव विष्णुः । गुरु-
नाचारयन् कार्ष्णीपण्यतरमिति । पुत्रादिभिर्मात्रादीनामा-
क्रोशे दण्डमाह मनुः ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

आचारयन् शतन्दायः पन्थानञ्चाददद्गुरोरिति ॥

भ्रातरं ज्येष्ठभ्रातरम् । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु
निरपराधायां जायायामिति मितान्तरायामभाणि । श्वश्रुः
आद्यविक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः ।

क्षिपन् शस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दममिति ।

ब्राह्मादिच्छेदनं निष्ठुरभाषाभिभाषणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

ब. ऊग्रीवा नेत्रसक्थि विनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तद्विंशकः पादनामाकर्णकरादिष्विति ॥

वाचादिविनाशे वाचिके करिष्यामीति वाचा प्रतिपा-
दितं शत्यः शतपरिमितो दण्डः । पादादिभङ्गं करिष्यामी-
त्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो दण्डइत्यर्थः । एवंवादिनोऽशक्तस्य
दशपणा दण्डनीया इत्याह स एव ।

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दशेति ।

यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्यादिभङ्गाक्षेपं करोति न केवलं
स दण्ड्यः किन्तु अशक्तक्षेपार्थं प्रतिभुवमपि दापनीय इत्याह ।
स एव । तथाशक्तः प्रतिभुवन्दाप्यः क्षेमायतस्य त्विति ।

अह्नीलभाषणेदण्डमाह स एव ।

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दममिति ॥

तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव ।

पतनीय कृते क्षेपे दण्डमुत्तमसाहसः ।

उपपातक युक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसमिति ।

पतनीयैः पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः । उपपातकानि-
गोवधादीनि । मनु रपि ।

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्यो विज्ञानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेष मध्यमः ॥

विट्शूद्रयोस्त्वेवमेव स्वजातिं प्रतितत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

पापोपपातवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दद्युस्त्वेते यथाक्रममिति ॥

विष्णुरपि । परस्पर पतनीये क्षेपे कृतेत्तमसाहसं उप-

पातकयुक्तान्तु मध्यमम् । त्रैविधबुद्धानां क्षेपे जातिपूगानाञ्च
ग्रामदेशयोः प्रथममिति । देशाद्याक्रोशे दण्डमाह बृहस्पतिः ।

देशादिकं क्षिपन्दाप्यः पणानर्द्धत्रयोदश ।

पापेन योजयन् दर्पाद्दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिरिति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

मध्यमो जाति पूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोरिति ।

राज्ञ आक्रोशेदण्डमाह नारदः ।

अवक्रुष्य च राजानं वर्त्मनि स्वे व्यवस्थितम् ।

जिह्वाक्छेदाङ्गवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वेति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । राज्ञोऽनिष्ट प्रवक्तारन्तस्यैवाक्रोशकन्तया ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारञ्चित्वा जिह्वाभ्रवासयेदिति ॥

सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डोऽस्त्येव । तथा च
नारदः । पतितं पतितेत्युक्त्वा तथाचौरेति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यशेषः स्यान्मिथ्याद्विदोषतां ब्रजेदिति ॥

मनु नारदावपि । काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्योदण्डङ्कार्पापणावरमिति ॥

विष्णुरपि । काणखञ्जादीनान्तथ्यवाच्यपि कार्पापणइयमिति

एतच्च दुर्वृत्तविषयमिति माधवीये विद्यारण्यश्रीपादैरभ्य-
धायि । मिथ्यावदनशीलानां दण्डमाह कात्यायनः ।

अनृताख्यानशीलानाञ्जिह्वाक्छेदो विशोधनमिति ।

हारीतोऽपि । मिथ्याभाषिणां मेलकानाञ्च राजा जि-
ह्वाञ्छिन्द्यादण्डयेद्देति मेलकोभक्षकः । कस्यचिद्वाक्पारुष्य

कृतोऽर्द्धं दण्डमाहोयनाः ।

मोहात्प्रमादात्सङ्कर्षात् प्रीत्या वोक्तं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्द्धं तस्य कल्पयेदिति ॥

वक्ष्ये इत्यत्र वक्तीतिशेषः इति वाक्पाठस्याख्य व्यवहार पदम्

अथ स्तेयाख्यव्यवहार पदम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः । स्यात्साहसं तन्वयवत् प्रसभङ्गं यत्कृतम् ।

निरन्वयम्भवेत् स्तेयं हृत्वापक्कुर्यते च यदिति ।

अस्यायमर्थः । अन्वयवदुद्रव्यरक्षकराजाद्यध्यक्षादि समक्षं बलावष्टम्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् साहसम् । स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाध्यायसमक्षं यद्वञ्चयित्वा परधनाद्य-पहरणं तदुच्यते । यच्च राजाद्यध्यक्षादि समक्षमपहृत्य नमयेदं कृतमिति भयान्निङ्गते तदपि स्तेयमिति । अतएव नारदः ।

उपायैर्विविधैरेषां क्लृप्तयित्वापकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण इति ॥

एषामित्येतच्छूद्रनिर्दिष्टान्याह स एव ।

सृङ्गाण्डासन खट्वास्थिदारुचर्मवृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नञ्च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जम्पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मध्यं ब्रीहियवादि च ॥

हिरण्यरत्न कौशेयस्त्री पुङ्गोगजवाजिनः ।

देवनाह्वणराज्ञाञ्च विज्ञेयत्द्रव्यभुत्तममिति ॥

बलात्कार कृतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्तेयमित्याह ।

स एव । तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आविशाहसमाक्रम्य स्तेयमाधिच्छलेनत्विति ।

तस्यैव साहसस्यैव । आधिः पीडा धनापहरणादिद्वारा आ-
क्रम्य प्रसह्य परस्य क्रियमाण लेशः साहसरूपं स्तेयम् । छलेन
क्रियमाण आधिः केवलस्तेयमित्यर्थः । तस्करज्ञानोपाय
माह याज्ञवल्काः । ग्राहकैर्मृत्त्युते चौरौ लोपत्तेणाय पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातीनामादिनिष्कवैः ।

द्यूतस्त्रीपान सक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्यगृहणाञ्च पृच्छका गूढवारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रया इति ॥

ग्राहकैराज पुरुषैर्लोपत्तेणापहृत भाजनादिना चौर्यः ।
अशुद्धवासः अप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिष्कवो नाहं शूद्र इत्ये-
वंरूपः । नामनिष्कवो नाहंङित्य इत्येवं रूपः । आदि ग्रहणात्
स्वदेशग्राम कुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्याः घृतपण्याङ्गना
मद्यपानादिष्वति प्रसक्ताः तथा कुतस्थोऽसित्वमिति चौरग्राहि-
भिः पृष्टो यदि शुष्कमुखोभिन्नस्वरो वा भवति । बद्धवचनात्
स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम् । तथा ये निष्कारणङ्कियदस्य
द्रव्यं किंवास्य गृहमित्येवं पृच्छति । ये च वेषान्तरधारणेना-
त्मानङ्गूढयित्वा चरन्ति । ये चायाभावेऽपि बद्धव्ययकारिणः ये
च विनष्टद्रव्याणाञ्जीर्णवस्त्रभिन्न भाजनादीनामनिर्ज्ञात स्वा-
मिकानां विक्रयकारिणः ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनया ग्राह्या
इत्यर्थः । एवंविधलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहीत्वैते चौरा भ-

वन्ति नवेति सम्यक् परीक्षेत न तावन्मात्रेण निश्चिनुयात् ।

चौरस्यापि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएव नारदः ।

अन्यहस्तात्परिभ्रष्ट मकामादुत्थितम्भुवि ।

चौरेण वा प्रतिक्षिप्तं लोप्यं यत्नात्परीक्षयेत् ॥

असत्याः सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणमिति ॥

स्तेयस्य त्रैविध्यमाह स एव ।

तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षमनीषिभिः ।

क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणादिति ॥

चौरस्य द्वैविध्यमाह वृहस्पतिः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तत्स्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधेति ॥

प्रकाशतत्स्करानाह स एव ।

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतत्स्करा ह्येते तथा कुहकजीविन इति ॥

प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकाराः । अतएव नारदः ।

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिका वञ्चकाः परयोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो ज्ञेया प्रकाशतत्स्करा भुवीति ॥

नैगमादिव्याजेन ये परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः अप्र-
काशे तत्स्कर स्वरूपभेदानाह व्यासः ।

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पाण्यसुद्ग्रन्थिभेदकः ।

स्त्रीपुङ्गोश्च पशुस्तेथी चौरौ नवविधः स्मृत इति

रात्राविति प्रायिकम् । अरण्यादौ दिवापि सम्भवात् ।

उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतान्निश्चित्य तत् समीपस्थं धन-

मुत्कृत्य ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभि-

न्धिभेत्ता । पाण्यसुदककान्तारादौ पथिकानान्धनप्रत्यापहा-

रकः । ग्रन्थिभेदकः परिधानीयादिग्रथितं धनं गृहीतुं

तद्ग्रन्थिमोचका इति । प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव ।

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेश वृत्तयः ।

गृह्णन्ति कृद्गनाचार्यं मनार्थस्वार्यलिङ्गनः ॥

नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।

यथा तेनानिवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति सन्नये तथेति ॥

दोषानुरूपतो दण्ड्या न तु धनानुरूपत इत्यभिप्रायः । के-

षाञ्चित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह वृहस्पतिः ।

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्र पुनः संस्कृत्य विक्रयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वारिण्णदण्डञ्च तत्समम् ॥

अज्ञातोपधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधे रतत्ववित् ।

रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्डाच्चोरवद्विषक् ॥

कूटाक्षदेहिनः क्षुद्रा राजभाव्यहराश्च ये ।

गणका वञ्चकाश्चैव दाण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।

विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्वएव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानन्तद्योत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।
 आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥
 दण्डाजिनादिभिर्युक्त मात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्ति कृद्मना नृणां बध्नास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यन्तु संस्कृत्य नयन्ति बद्धमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति दण्डास्ते ऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रवालाद्यान् कृतिमान् कुर्वते तु ये ॥
 क्रेतुर्मूल्यं प्रदायास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ।
 मध्यस्थं वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दायास्ते द्विगुणन्दममिति ॥

भाष्यं करविशेषः । मनुष्ये ।

सर्वकण्टकया पिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः ।

अवर्त्तमान मन्याये क्लेदयेत्त्ववशः क्षुरैरिति ॥

विष्णुरपि । द्यूते च कूटाक्षदेविनां करक्लेद इति । अ-
 प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव ।

उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्चेत्तव्यो राजपूरुषैः । सन्दंशोऽत्र करः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः । उत्क्षेपक गृन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।

कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविति ॥

अङ्गुष्ठ तर्जन्योर्गृन्थिमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंश श-
 ब्देन तयोर्गृहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पाणि सन्दंशा-
 भाववन्तौ कर्त्तव्यौ । द्वितीयापराधे उभावप्येकपाणिपादा-
 भावावेतौ कर्त्तव्यावित्यर्थः । सन्धिभेत्तृणां दण्डमाह मनुः ।

सन्धिभित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां कृत्वा वृषो हस्तो तीक्ष्णशूले निवेशयेदिति ॥
तानितिशेषः । वृहस्पतिरपि ।

सन्धिच्छेदकतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुरिति ॥
आग्राहयेत् आरोपयेदित्यर्थः । पान्यमुखे दण्डमाह ।
स एव । तथा पान्यमुखं वृक्षं गले बद्धावलम्बयेदिति ॥

पान्य मुखं पथिलुण्ठकान् । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह
मनुः । अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्त चरणौ तृतीये बधमर्हतीति ॥
अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । द्वितीये हस्तस्य छेदः चरणस्य च
तृतीये बध इत्यर्थः । अतएव नारद आह ।

प्रथमे ग्रन्थिभेदानां मङ्गुष्ठहस्तयोर्बध इति ॥
स्त्रीहर्त्तुर्दण्डमाह व्यासः ।

स्त्रीहर्त्ता लोहग्रपथे दग्धव्यो वै कराग्निनेति ॥
पुंहर्त्तुर्दण्डमाह स एव ।

नरहर्त्तुर्हस्तपादौ च्छित्वा स्थाप्यश्चतुष्पथ इति ॥
गोहर्त्तुर्दण्डमाह वृहस्पतिः ।

गोहर्त्तुर्नासिकाञ्चित्वा बद्धान्भसि निमज्जयेदिति ॥
नारदः । सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो बधः ।

वाजिवारण लोहानां चाददीत वृहस्पतिरिति ॥
सर्वस्वमित्यनुषङ्गः । पशुहर्त्तुर्दण्डमाह व्यासः ।

पशुहर्त्तुस्त्वर्द्रपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेदिति ॥
पशुहर्त्ता पञ्चनुसारेण दण्डनीय इत्याह नारदः ।

महापशून् स्तेनयतो दण्डमुत्तमसाहसम् ।
मध्यम पशून्पूर्वन्तु क्षुद्रपशून् तथा हृत इति ॥

हृत इति षष्ठी । वन्दिग्रहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

वन्दिग्रहांस्तथा वाजि कुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रसह्यघातिनश्चैव शूलान्नारोपयेन्नर इति ॥

अङ्गच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वाद् ब्राह्मण व्यतिरिक्तेषु उत्तम
द्रव्यापहार विषयाः ।

साहसेषु य एवोक्त स्त्रिषु दण्डमनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमादिति ॥

नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापना-
त्तेन क्षुद्रमध्यम द्रव्योऽक्षेपकादीनां तदनु रूपो न करच्छे-
दादिः । तस्करस्यापहृतं घनन्तत् स्वामिने दापयित्वा दण्डः ।
कर्त्तव्य इत्याह याज्ञवल्क्यः ।

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्बधैरिति ।

धान्याद्याहरणे दण्डमाह मनुः ।

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः ।

शेषेऽप्येकादेशगुणं दार्ढ्यस्तस्य च तद्धनमिति ॥

कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधिकान्यूने । तस्य
धान्य स्वामिनः । रत्नहरणे दण्डमाह स एव ।

मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे बधमर्हतीति ।

स एव । सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ।

पञ्चाशतस्वभ्यधिके हस्तच्छेदन मिष्यते ॥

शेषे त्वेकादश गुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ।

पुरुषाणां कुलीनानान्नारीणाञ्च विशेषत इति ॥

अत्र सुवर्णादीनां संख्याकर्षकतेत्याहुः वृद्धा इति मदन
रत्ने । अत्राङ्गच्छेदादिदण्डो ब्राह्मण व्यतिरिक्त विषयः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेदिति ॥

याज्ञवल्का स्मरणात् । चिह्नं ललाटे श्वपदाकाराङ्क-
नम् । तथा च मनुः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्राह्मण्यस्य शिरः पुमानिति ॥

एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं नतु प्रायश्चित्तं
चिकीर्षताम् । प्रायश्चित्तञ्च कुर्वाणाः पूर्वं वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यमुत्तमसाहसमिति । मनुस्मर-
णात् । जायादि भेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव ।

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैवतु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिन इति ॥

यस्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तृके तस्मिन्नष्टगुणः
दापनीयः वैश्यकर्तृके षोडशगुणः क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्-
गुणः । ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टि गुणः । शतगुणो वा अष्टा-
विंशत्युत्तरशतगुणोवेत्यर्थः । भाषान्यून मूल्यानां क्षुद्राणां मू-
ल्यात् पञ्चगुणोदम इत्याह नारदः ।

काष्ठ भाण्ड तृणादीनां स्रग्मयानान्तथैव च ।

वैशुवैरावभाण्डानां तथा स्नाय्व स्थिचर्म्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्वानानां क्षतान्नानां मत्स्यानामौषधस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्च गुणो दम इति ॥

यत्पुनः क्षुद्रद्रव्य विषये द्विगुणदण्ड प्रतिपादक मनु वच-
नम् । सूत्रकार्पासकिण्वानाङ्गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तणस्य च ।

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।

सन्मयानां च हरणे हृदोभस्मन एव च ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव लवणस्य घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यद्धान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणोदम इति ॥

तदल्प प्रयोजन विषयम् । पाय्यादीनामल्पप्रयोजन
द्रव्यापहारेण दण्डः । तथाच स एव ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलकौ ।

आददानः परक्षेत्रान् दण्डं दातुमर्हति ॥

चणक ब्रीहिगोधूमयवानां सुदृग्माषयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्तेभक्तानि षडनञ्जता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मण इति ॥

न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि चौरपकारिण
इत्याह याज्ञवल्क्यः । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तम इति ॥

भक्तं अशनम् । अवकाशोनिवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य
शीतापनोदनाद्यर्थः । उदकन्तृषितस्य । मन्त्रश्चौर्यप्रकारो-
पदेशः उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थन्देशान्तर-
ङ्गश्चतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राहिप्रवासयेदिति ॥

याज्ञवल्का स्मरणात् । चिह्नं ललाटे श्वपदाकाराङ्क-
नम् । तथा च मनुः ।

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्राह्मण्यस्य शिरः पुमानिति ॥

एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं नतु प्रायश्चित्तं
चिकीर्षताम् । प्रायश्चित्तञ्च कुर्वाणाः पूर्वं वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यमुत्तमसाहसमिति । मनुस्मर-
णात् । जायादि भेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव ।

अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैवतु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणवेदिन इति ॥

यस्मिन्नपराधे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तृके तस्मिन्नष्टगुणः
दापनीयः वैश्यकर्तृके षोडशगुणः क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्-
गुणः । ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टि गुणः । शतगुणो वा अष्टा-
विंशत्युत्तरशतगुणोवेत्यर्थः । भाषान्यून मूल्यानां क्षुद्राणां मू-
ल्यात् पञ्चगुणोदम इत्याह नारदः ।

काष्ठ भाण्ड तृणादीनां सन्नयानान्तथैव च ।

वेषुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्व स्थिचर्म्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्वानानां कृतान्नानां मत्स्यानामौषधस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्च गुणो दम इति ॥

यत्पुनः क्षुद्रद्रव्य विषये द्विगुणदण्ड प्रतिपादक मनु वच-
नम् । सूत्रकार्पासकिण्वानाङ्गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ।

वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च ।

सृन्मयानां च हरणे स्रद्धोभस्मन एव च ॥

अजानां पक्षिणाञ्चैव लवणस्य घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषाञ्चैव मादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणोदम इति ॥

तदल्प प्रयोजन विषयम् । पात्रादीनामल्पप्रयोजन
द्रव्यापहारेण दण्डः । तथाच स एव ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्दाविक्षू द्वे च मूलके ।

आश्दानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

चणक ब्रीहिगोधूमयवानां सुदृगमाप्रयोः ।

अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥

तथैव सप्तमे भक्तेभक्तानि षडनञ्जता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मण इति ॥

न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि चौरपकारिण
इत्याह याज्ञवल्क्यः । भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तम इति ॥

भक्तं अशनम् । अवकाशोनिवासस्थानम् । अग्निश्चौरस्य
शीतापनोदनादर्थः । उदकन्तृषितस्य । मन्त्रश्चौर्यप्रकारो-
पदेशः उपकरणं चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थन्देशान्तर-
ङ्गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि

यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसोदण्ड इत्यर्थः कात्यायनोऽपि ।

चौराणाम्भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्यदकदायिनः ।

छेत्तारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ॥

समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तानिति ।

चौरोपेक्षाकारिणं प्रत्याह नारदः ।

शक्ताश्च यदुपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः ।

उत्क्रोशताञ्जनानान्तु, ह्रीयमाणे धने तथा ॥

श्रुत्वा येनाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिन इति ॥

इति स्तेयाख्यव्यवहारपदम् ।

अथ साहसाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह । नारदः ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहोवज्रमिहोच्यते इति ॥

तस्य चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः ।

मनुष्यभारणञ्चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्यात्तुर्विधमिति ॥

उभय पारुष्यस्वाग्दण्डपारुष्ये । तस्य त्रैविध्यमाह ।

नारदः । तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयमयमं मध्यमन्तथा ।

उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथगिति ॥

एतेषां स्व स्वरूपमाह स एव ।

फलमूलोदकादीनां क्षेत्त्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासः पञ्चन्नपानानां गृहीपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
व्यापादो विषयस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणीपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसमिति ॥

भङ्गः फलादि स्वरूपनाशनम् । आक्षेप आक्रोशः वाक्ति-
रस्करणमिति यावत् । अपमर्द्दः स्वरूपावशेषेण पीडनम् ।
एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह नारदः ।

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥
उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।
बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ॥

तदङ्गच्छेद इत्युक्तोदङ्ग उत्तमसाहस इति ॥

ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव ।

अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ।
बधादृते ब्राह्मणस्य न बधे ब्राह्मणोऽर्हतीति ॥

यमोऽपि । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचिदिति ।

महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव ।

गुप्ते तु बन्धने बद्धा राजा भक्तं प्रदापयेदिति ।

नारदोऽपि । शिरसोमुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिघस्ताङ्गः प्रयाणङ्गर्द्धभेन चेति ॥

परद्रव्यापहरणरूप साहसस्वरूपकन्तत्र दण्डमाह ।

यान्नवत्काः । सामान्य द्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्यादिगुणोदण्डो निष्कवे तु चतुर्गुण इति ॥

वज्रभिर्जनैः प्रहरादिकालक्रमेण रहमाणस्य द्रव्यस्य बला-

त्कारेण हरणं साहसरूपं स्तेयमिति पूर्वाङ्गार्थः । तन्मूल्या-
दपहत द्रव्यमूल्यात् । निङ्गवे अपलापे यः साहसं करोति-
तद्विगुणान्दमम् । यस्तु साहसं कृत्वा निङ्गुते स चतुर्गुणान्दाप्य
इत्युत्तराङ्गार्थः । साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह स एव ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो विगुणान्दमम् ।

यश्चैव मुक्ताहन्दाता कारयेत्स चतुर्गुणमिति ॥

विगुणान्दमं साहसिकदण्डाद्विगुणं दण्डम् । साहसिक
विशेषं प्रत्याह स एव ।

अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृद्भाटभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दविधवागामी विक्रुष्टेनाभिधावकः ।

अकारणेन विक्रोष्टा चाण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रवजितानाञ्च दैवे पितृ च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योऽयं कर्मकृत् ॥

वृषभुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भं विनाशकृत् ॥

पितृ पुत्र स्वसृज्जाददम्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभागिति ॥

अज्ञानकर्तृके साहसिके पितारिवान्धवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होतेन वा नरैः ।

एषोदिता घातकानान्तस्कराणाञ्च भावना ॥

मृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।

शपथेनावबोद्धव्यः सर्ववादेश्वयं विधिरिति ।

चिह्नं रक्तलेपादि होढोऽस्तस्य घनादिकम् । ज्ञाना-
नन्तरकर्त्तव्यमाह व्यासः ।

ज्ञात्वा तु घातक सम्यक् सहायं सबान्धवम् ।

हन्याच्चित्रवशीपायैरुद्धे जनकरैर्नृप इति ।

वृहस्पतिः । प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।

ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैरिति ॥

ब्रह्मघ्न क्षत्रियादिविषयमेतत् । यत आह बौधायनः । क्षत्रि-
यादीनां ब्राह्मणस्य बधः सर्वस्वहरणञ्च तेषामेव तुल्यापकृष्ट-
बधे यथावलमनुरूपं दण्डञ्च कल्पयेदिति । तेषां क्षत्रियादी-
नान्तुल्यापकृष्टबधे सजातीयहीनजातीयबधे दण्ड शारीरद-
ण्डम् । एकवातार्थं प्रहत्तानां बह्वनान्दोषानुरूपन्दण्डमाह ।

कात्यायनः । एकश्चेद्बहवो हन्युः संरुद्धाः पुरुषन्त्रराः ।

मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥

यो मर्मघातकः स एव बधापराध दण्डभागित्यर्थः ।

स एव । आरम्भकृद्ब्रह्महायश्च दोषवक्ताऽनुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाताच भक्तादायो विकर्म्मिणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाश प्रवर्त्तकः ।

उपेक्षाकार्यं युक्तञ्च दोषवक्तानुमोदकः ॥

अनिपेक्षा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथा शक्त्यनुरूपन्तुदण्डमेषां प्रकल्पयेदिति ॥

वृहस्पतिरपि । एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।

मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥

मर्मवाती तु यस्तेषां यथोक्तं प्रापयेद्दमम् ।

आरम्भजलहायश्च दोषभागी तदर्द्धतः ॥

क्षतस्याल्पमहत्त्वञ्च मर्मस्थानञ्च यत्नतः ।

सामर्थ्यञ्चानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिक्कैः प्रमाधयेदिति ॥

विषयविशेषे मनुष्य बधकत्तुर्दण्डाभावं दोषाभावप्रदर्शनं
मुखेनाह मनुः । शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।

द्विजातीनाञ्च वर्णानां विभवे कालकारिते ॥

आत्मनश्च परित्वाणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।

स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यतीति ॥

यत्र देशे काले च धर्मस्तटाकारादि रूपोभेदनच्छेदना-
परुध्यते तेऽत्र तथा शूद्रेतरवर्णसङ्गरे परदाराक्रमणादिरूपे
राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः प्राणसंशये ।
तथा दक्षिणानां सङ्गरे गोगृहणनिमित्तके युद्धे । तथा
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्वलहिंसा निवारणे । घर्माद्धेतोर्धर्म
दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजातिभिः क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरपि
समर्थैः शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः । अत्रद्विजाति गृहणं ब्राह्मणवैश्य
विषयम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य च नान्तरेणैवशस्त्र
गृहणस्य प्राप्तत्वादिभिसन्धायैव बौधायन आह ।

ब्राह्मणार्थं गवार्थं च वर्णानां वापि सङ्गरे ।

मृल्लीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्माव्यतिक्रमे इति ।

यत्तु परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधन्नाददीतेत्यापस्तम्ब-
वचनम् । यच्च बौधायनवचनम् । हास्यार्थमपि ब्रह्म आयुधं
नाददीतेति । तद्वयमपि धर्मोपरोधादि भिन्नविषयम् । सा-
हस्रस्ते यस्य क्रोधलोभकृतत्वमाह ।

वृहस्पतिः । साम्प्रतं साहसस्तेयंश्रूयतां क्रोधलोभजमिति ।

स्त्रीसं गृहणाख्यसाहस स्वरूपमाह स एव च ।

अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोन्मत्त प्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कार कृतन्तु तददिति ॥

अनिच्छन्त्या परपुरुषेण सहेतिशेषः । अनिच्छन्त्या यानि-
चिक्कानि तस्याः कर्त्तव्यं राजकर्त्तव्यं चाह सम्बर्त्तः ।

नेच्छन्त्या यानि चिक्कानि बलात्कार कृतानि च ।

परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणान्तानि शृण्वतः ॥

नखदन्तक्षतक्षामासकच गृहवीक्षिता ।

सद्योविश्र्वासिता नारी बलात्कारेण दूषिता ॥

उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ ।

तस्य नामवदन्ती च यथाहन्तेन दूषिता ॥

शोचेदेवं विधैर्लिङ्गैर्ब्रूणीकृतपयोधरा ।

चिक्कालङ्कारकेशैश्च व्याकुलीकृतलोचना ॥

राज्ञा सभ्यैः सभांनीत्वा स्वथमन्विष्य तत्क्षणात् ।

यद्भूयात् सहजान्तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नतः ॥

विवादे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परिगृहम् ।

प्रार्थनादभिधस्तस्य न दिव्यन्दातु मर्हतीति ॥

अत्र दण्डमाह मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डोविप्रां गुप्ताम्बलाद्रजन्निति ।

गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् । क्षत्रियादिसवर्णविषयेदण्ड-
माह वृहस्पतिः । सहसा कामयेद्यस्तु धनन्तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गं वृषणौ भ्रामयेद्गर्भेनत्विति ॥

कामयेत् परस्त्रियङ्गच्छेत् । अयमेव दण्डोऽदुलोमप्रति-

लोमजात्योः सजातीय परभार्यागमने वेदितव्य इति मद-
नरत्ने । हीनजातीय परस्त्रीगमने ब्राह्मणादिष्वेतद्वर्ष-
रिमितो दण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो-
वधसहितः कार्य इत्याह स एव ।

दमोनेयः समायान्तु, हीनायामधिकस्ततः ।

पुंसः कार्योऽधिकायान्तु, गमने स प्रमापणमिति ॥

दमः सहसाकामयेदिति वाक्योक्तः । नेयः प्रापणीयः ।

यत्तु, वधमात्राभिधायकं कात्यायन वचनम् ।

स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात्प्रसक्त्य पुरुषो यदा ।

वधे तत्र प्रवर्त्तत कार्याति क्रमणं हि तदिति ॥

तन्निर्गुणस्य भार्यागमने वेदितव्यम् ।

इति साहसाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य त्रैविध्यम्राह हृदस्पतिः ।

पापमूलं संग्रहणं विप्रकारन्निबोधत ।

बलोपधिकृते द्वे तु तृतीय मनुरागजमिति ॥

एतेषां स्वरूपं दर्शयति स एव ।

अनिच्छन्त्या यत् क्रियते मत्तोन्मत्त प्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कार कृतन्तुतत् ॥

छद्मना गृह्यमानीय दत्त्वा स्वं मदकारणम् ।

संयोगः क्रियते यत्र तत्तूपधिकृतं विदुः ॥

अन्योन्यञ्चक्षूरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा ।

कृतं रूपार्थं लोभेन ज्ञेयं तदनुरागजमिति ॥

अनुरागज संग्रहस्य निविधत्वं दर्शयति स एव ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तममिति ॥

व्यासोऽपि । संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथगिति ॥

एतेषां स्वरूपमाह तुर्व्यासहस्यती ।

कटाक्षावेक्षणं ऋष्यं दूतीमंप्रेषणं तथा ।

स्पर्शभूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम् ।

सम्भाषणञ्च रक्षसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।

एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिरिति ॥

स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः ।

पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथेति ॥

परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सद्यः अभिनवैः कामजैः कररुहदशनादिकृत ब्राह्मणादिलिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्यावय स्त्रीसंग्रहणवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह स एव ।

नीवीस्तन प्रावरण सक्थि केशावमर्शनम् ।

अदेशकाल सम्भाषं सहैकस्यानमेवचेति ॥

कुर्वाण इतिशेषः । सक्थि ऊरू । मनुरपि ।

स्त्रियं स्पृशेददेशेयः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति ॥

यस्तु दर्पादिना मयेयभुक्तेति वदति सोऽपि तथा विधत्वेन
ग्राह्य इत्याह तुर्मनु नारदौ ।

दर्पाद्वा यदिवा मोहात् क्षाघया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतमिति ॥

बलात्कारकृतस्य स्त्रीसंग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव
दर्शितत्वादुपाधिकृते दण्डमाह वृहस्पतिः ।

दण्डानाकामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरोदमः ।

अङ्कयित्वा भगङ्केन पुरान्निर्वासयेत्तत इति ॥

सर्वहरः सर्वस्वहरः एतत् सजातीयविषयम् । हीनोत्कृष्ट
गमने तु क्रमेणार्द्धं धनं सर्वस्वहरणरूपोवधसहितसर्वस्व
हरणरूपोदण्डो वावगन्तव्यः । दमोनेयः समायान्विति सा-
हसवाद निरूपणदर्शितवचनात् । तत्र वचने पुरुषस्याप-
कर्षणभवे युक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तस्तस्याः दण्डः । तेन
साहस स्त्रीसंग्रहणवत् प्रकृतेऽपि सजातीयोपभुक्तायाः सव्यव-
हार्यायाः प्रायश्चित्ताचरणानन्तरव्यवहितोपभुक्ताया इति
ज्ञातव्यमित्युक्तं मदनरत्ने । अनुरागज त्रिविध संग्रहणे
दण्डमाह स एव ।

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमोमध्यम उत्तमः ।

विनयः कल्पवत्याकाङ्क्षनादधिकोद्विणाधिक इति ॥

अधिकः प्रथम साहसादिभ्योऽधिकः । सम्भोगे दण्ड
माह याज्ञवल्काः ।

स्वजाया वृत्तमोदण्ड आनुलोभ्येतु मध्यमः ।

प्रातिलोभ्येवधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनमिति ॥

चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयपरभार्या
गमने साशीतिपणसहस्रोदण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनजा-
तीयागमने मध्यम साहसः । उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्वधः ।
तस्याः कर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः । एतच्चानुरागजं ग्रहणविषयं
स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया
अनपराधित्वेन दण्डाभावात् । अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने
पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तद्वं तुल्यशर्णनासादिकर्त्तन
विधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्ता वृत्तममध्यमसा-
हसौ दण्डौ तद्वं स्त्रियादण्ड इति सूचितम् । अत्रैव
कात्यायनः । सर्वेषुचापराधेषु पुंसोऽङ्गकर्त्तनमिति ।

तद्वं योषितोदद्युर्वधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनमिति ॥

स्त्रिया इतिशेषः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तां आनुलो-
म्येनगुप्तां वा व्रजति तदाविशेषमाह मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तां विगां वजाद् व्रजन् ।

शतानि पञ्चदण्डाः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणोदण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूशयां क्षत्रियविगोः सहस्रन्तु भवेद्दम इति ॥

ते क्षत्रियवैश्ये । एतच्च गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्त
विषयम् । तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह नारदः ।

माता मातृष्व सा श्वश्रुर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्व सखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखीस्नुषा ॥

दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञीप्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

असामान्य तमाङ्गच्छन् गुरुतल्पगुच्यते ।

शिश्वस्योत्कर्त्तं नात्तत्र नान्योदण्डोविधीयत इति ॥

यत्तु प्रातिलीस्ये गमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य बधइत्युक्तं
योगीश्वर वचने । तद्गुप्ताविषयमन्यथा धनदण्डा ।

तथा च मनुः । उभावपि हितवेत्र ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विभुतौ शूद्रवहण्डौ दग्धय्यौ वा कटाग्निना ।

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतां वैश्यपथिवौ ।

वैश्यम्यञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणमिति ॥

पञ्चशतम्पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिण-
मित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्ताक्षत्रि-
यागमने क्रमेण पणसहस्रपणशतपञ्चकं तयोर्दण्ड इत्याह
स एव । वैश्यश्चेत् क्षत्रियाङ्गुष्ठां वैश्यां वा क्षत्रियोव्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हत इति ॥

शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्ता
गमने तु बधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव ।

शूद्रो गुप्तमगुप्त वा द्वैजातं वर्णमाचरन् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वो गुप्तौ सर्वेण हीयत इति ॥

अयञ्च बधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न द्वि-
जातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति
शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो निवेदने काल-
विलम्बेन कार्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणे
ऽधिकारोऽस्त्येव । शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मोपबोधोपबध्यते ।

नाततायिवधेदोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युश्छत्तीति ।

शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञायात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्तुं-

दण्डमाह मनुः । परस्य पत्या पुरुषः संलापं योजयेत्सह ।

पूर्वमाचारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसमिति ॥

आचारितः अभिशस्तः । दोषैः नानास्त्युपभोगवाञ्छाभिः ।

पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमेतत् । अतएव ।

यस्त्वनञ्चारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रम इति ॥

मनुवृहस्पत्युक्तपूर्वसाहसमध्यनसाहसयोरुत्कृष्टसजातीया-
सम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण
सह पित्रादिभिर्निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पण्यतं
दण्ड्या परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः
करोति स पण्यतद्वयं दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्पर-
सम्भाषणादिकुर्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दण्ड इत्याह
याज्ञवल्क्यः । स्त्रीनिषेधे शतन्दद्याद् द्विशतन्तुदमर्त्यमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथेति ॥

निषिध्य न इति निषेधः कर्मणि हलच्चेति घञ् । चार-
णादि स्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

नैव चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हिते नारी निर्दुष्टाश्चारयन्ति चेति ॥

मनुस्मरणात् नटाः आत्मोपजीविनः वेषोपजीविनः ।
एतेष्वान्दारेषु एष विधिर्न । अभिभाषणादिनिमित्तकदण्ड-
विधिर्न । पररते नारीः स्वभार्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे सं-
योजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति चेत्यर्थः । साधारणस्त्रीग-
मने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

अवरुद्रासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दायः पञ्चाशत्पणिकन्दममिति ।

स्वामिना या शुश्रूषार्थं गृहे एव स्यात्तत्रमित्येवं पुरुषान्तरो-
पभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः । पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भु-
जिष्याः या दास्यो भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषगम्या-
स्वपि गमने पञ्चाशत्पणन्दण्डाः । तामाम्परपरिमृहीतत्वेन पर-
स्त्रीतुल्यत्वात् । चशब्दाद्देश्यास्वैरिणीनामपि ग्रहणम् । ता-
स्वपि सर्वपुरुषसाधारणासु परपरिमृहीतासु गमनेऽयमेवदण्ड
इति मन्तव्यम् । एतदवाभिप्रेत्याह नारदोऽपि ।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोभ्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहा इति ॥

अब्राह्मणीति स्वैरिण्यविशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा-
पुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बाधिर्गतेति यदनरत्ने । सास्य-
नवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरस्मात्प्राचाचार्यप्रभृदयः । भुजिष्या
स्या स्मेति सखन्धः । व्यासोऽपि ।

परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिकी दमः ।

प्रसह्य वेश्यागमने दण्डदशप्रणः स्मृत इति ॥

प्रसह्य वेतनदानं विना अमानवसङ्घातु वेश्यादिषु गम्य-
त्वाभिधानत्र पापभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभाव
प्रतिपादनार्थम् । पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयत इ-
त्यदिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् वतात्कारेण अनवरुद्धदास्य-
भिगमने दण्डमाह राज्ञश्चत्कः ।

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डोदशप्रणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथगिति ॥

पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिण्यादिषु शुल्कादा-
नमन्तरेण वजात्कारेणाभिगच्छतो दशपणोदण्डः । यद्यनि-
च्छन्तीमेकास्वलात्कारेण बहवो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतु-
र्विंशतिपणात्मकोदण्ड इत्यर्थः । यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं
गृहीत्वा पश्चान्नेच्छति तदा वजाद्रजतामपि बहूनामदोषः
यदि तस्या व्याध्याद्यभिभवो न भवेत् । अतएव नारदः ।

व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा ।

आमन्त्रिता चेन्नागच्छेद्दण्ड्या वडवा स्मृतेति ॥

पारदार्यं प्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

अलङ्कृता हरन् कन्या मुत्तम त्वन्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोभ्ये बधः स्मृत इति ॥

अलङ्कृतां विवाहाभिमुखी तां सवर्णां कन्यामपहरन् उ-
त्तम साहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं हरन् प्रथमसाहसम् ।
उत्कृष्टवर्णं जातां हरतः क्षत्रियादेर्वध इत्यर्थः । आनुलोभ्येन
सकामाहरणे प्रथमसाहसोदण्ड स्तथा च स एव ।

सकामास्वनुलोमासु नदोषस्त्वन्यथाधम इति ॥

कन्याद्रूपणे दण्डमाह स एव ।

द्रूपणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीद्रूपणे दद्याद्देतु मिथ्याभिगंसनमिति ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीङ्गाश्च मध्यममिति ॥

यद्यकामां कन्यान्वखक्षतादिना प्रसह्य द्रूषयति तदाकर-
च्छेदः । यदा तु अङ्गुलि प्रक्षेपेन तामेव योनिक्षितां कुर्वन्
द्रूषयति तदा विशेषमाह मनुः ।

अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्व्यादपेण मानवः ।

तस्याग्नौ कर्त्ये^१ अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतमिति ॥

सकाम दूषणेऽप्याह स एव ।

सकामां दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदं कर्हति ।

द्विशतं तु दमं दाप्य, प्रसङ्गविनिवृत्तय इति ॥

यदा कन्या विदग्धा वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव ।

कन्यैव कन्यां या कुर्व्यात्तस्यास्तु द्विशतोदमः ।

या तु कन्यां प्रकुर्व्यात् स्त्री सा सदो मौण्ड्यमर्हति ॥

अङ्गुल्योरेव वा च्छेदः खरेणोदहनन्त्येति ॥

कुर्व्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः । यदा पुनरुत्कृष्टजा-
तीयां कन्यां सकामासकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्ष-
त्रियादेर्वधः । यदा सकामां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्कं
गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण
राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामाङ्गच्छतो बध एव । तदाह मनुः ।

उत्तमां देवमानस्तु, अधन्योवधमर्हति ।

शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सदो बधमर्हति ।

सकामां दूषयन्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरइति ॥

चाण्डाल्यादि गमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

अन्याभिगमनेत्वङ्ग्यं कुवर्णेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्य एव स्यादन्यस्य, यागमे बध इति ॥

अन्या चाण्डाली तद्गमने । त्रैवर्णिकां प्रायश्चित्तानभिमु-
खान् सहस्रं त्वन्यजस्त्रियमिति मनुवचनानुसारेण पण स-
हस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणाङ्गयित्वा स्वराष्ट्रा-

निर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चाण्डालीङ्गच्छंश्चाण्डाल एव । अङ्ग्य
एवेतिमाधवीये पाठः । चाण्डालस्य तत्कृष्टजातिस्त्यभिगमने
बध एवेत्यर्थः । योनि व्यतिरिक्त स्थले गच्छतोदण्डमाह
स एव । अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाभिमेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्ड स्तथा प्रव्रजितागमे इति ॥

यस्तु योषां सुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखो मेहति
तथा प्रव्रजितां वा गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीय
इत्यर्थः । स्त्रीकृते संग्रहणे दण्डमाह वृहस्पतिः ।

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्द्धदमः स्मृतइति ॥

वचसा स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छतः पुरुषस्य यो दण्डस्तं ग्राह्याः
तद्दण्डार्द्धं पुरुषो ग्राह्य इत्यर्थः ।

इति स्त्री संग्रहणाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ स्त्रीपुंयोगाख्य व्यवहारपदम् ।

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

विवाहादि विधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञ तद्विवाद पदमुच्यत इति ॥

विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंधर्मा गृह्यन्ते । अतएव मनु-
व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुं धर्मोविभागश्चेत्युद्दिश्य प्रतिज्ञा
पूर्वकं तेषां निरूपणं चकार ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।

संयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वा यामि शास्त्रान् ॥

इत्यादिना संयोगे अन्योन्यमन्निधाने । विप्रयोगे । देशतः
कालतो वा व्यवधाने । शाश्वतान्नित्यान् अवश्यानुष्ठेयानिति
यावत् । के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाह स एव ।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।

विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वश इत्यादि ॥

पुरुषैः अर्तृपुरुषैः । विषये दण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादि वि-
षये । नारदोऽपि ।

स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कूले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयदिति ॥

अतोऽन्यैरपि स्वस्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा क-
ल्पयितव्यमित्याशयः । पुरुषेण स्वस्त्रीव्यभिचारादवश्यं रक्ष-
णीया । तथा च हारीतः । एकव्रतस्कन्धभावात् परेन्द्रियो-
पहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवति जारजः
कुण्डोऽमृते भर्त्तरि गोलकस्तस्माद्देतोपाघाताज्जायां रक्षेज्जाया-
नाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशस्तत्तुनाशे देवपितृयज्ञ-
नाशो देवपितृयज्ञनाशे आत्मनाश आत्मनाशे सर्वस्वनाश
इति । एकव्रतस्कन्धभावात् । स्त्रीणां एकभर्त्तेति नियम-
नाशात् । परेन्द्रियोपहतत्वात् । परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य म-
नसोरागादिना उपहतत्वात् । कुलसङ्करकारिण्यस्तु ज्जाति-
स्वभावानुगत प्रजोत्पादनेन न कुलसाङ्क्यम् । अतएव शङ्ख-
लिखितौ । यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामर्त्तवे तादृशं तन्तु-
ञ्जनयन्तीति । तन्तुः पुत्रादि सन्ततिः । मनुरपि ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

इयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्ववर्षानां पश्यतो धर्मं मुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥

स्वां प्रसूतिं चरित्वञ्च कुलमात्मानं मेव च ।

स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षित इति ॥

द्वयोः कुलयोः भर्तृकुलं पितृकुलयोः । अनेन कुलद्वयं
वृद्धैरपि रक्षा इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अतएव
वृद्धस्यतिः । सृज्ज्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।

श्वश्र्वादभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्देवानि शम् ।

मनुरपि । कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।

मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षितेति ॥

काले कन्यादानयोग्ये काले । वाच्योनिन्द्यः । अनुपयन्
अनुगच्छन् । स एव ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्याविरे भावे नस्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

याज्ञवल्क्योपि । रक्षेत्कन्याम्पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्द्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वतन्त्र्यं क्वचित्स्त्रिया इति ॥

विन्ना विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पति-
पक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्यं । तथा च नारदः ।

मृते भर्तार्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः ।

विनियोगात् रक्षासु भरणेषु च ईश्वरः ॥

परिचीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत् सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः ॥

पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह ।

पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्मृतः स्त्रियः ।

स तस्या भरणं कुर्यान्निगृह्णीयात्प्रयश्रुतामिति ॥

विनियोगः कर्मणि नियोजनम् । भर्तापोषकः स्त्रीस्वभावं दर्शयति दत्तः ।

जलौकावत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः ।

सुहितापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥

जलौकारक्त मादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनञ्चित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥

सा शङ्का बालभावे तु यौवनेऽभिमुखी भवेत् ।

तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकम्पतिम् ॥

स्वकाश्ये वर्त्तमाना सा स्नेहान्न च निवारिता ।

अपथ्यानुभवेत् पश्चाद्यथा व्याधिरुपेक्षिता इति ॥

सुहिता तृप्ता कृतापीत्यन्वयः । अपकर्षति सततमाज्ञामात्रं करोति स्वकाश्ये स्वेच्छायाम् । अपथ्या अचन्ताहितहेतु भूता मनुरपि । नैता रूपं प्रतीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।

सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥

पौञ्चल्याञ्चलचित्ताञ्च नैस्नेह्याञ्च स्वभावतः ।

रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते ॥

शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्योमनुरकल्पयत् ॥

नास्ति स्त्रीणां क्रियामन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।

निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राञ्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥

तथा च श्रुतयो बह्व्योनिगीतानिगमेष्वपि ।

स्त्रीलक्षणं परीक्षार्थन्तासां शृणुत निष्कृतीः ॥

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यऽपतिव्रता ।

तन्मे रेतः पिता वृक्तामित्यस्यैतन्निर्दर्शनम् ॥

आयत्यनिष्टं यत्किञ्चित्प्राणिग्राहस्य चेतसा ।

तस्यैष व्यभिचारस्य निङ्गवः सस्यगुच्यते ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वा साम्राजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्नं मातिष्ठेत्युरुषो रक्षणमिति इति ॥

निरिन्द्रिया निर्वीर्या धैर्यं प्रज्ञादिरहिता इति यावत् ।

स्त्रियोऽनृतमिति प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः श्रु-

तिवाक्यानि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणां स्वरूपन्तासां श्रुतीना-

मध्येया निष्कृतिरूपा व्यभिचार प्रायश्चित्तरूपास्ताः श्रुतीः

शृणु त स्त्रीस्वभाव ज्ञानार्थं मित्यर्थः । महाभारतेऽपि ।

कुलीना रूपवत्यश्च नार्थवत्यश्च योषितः ।

मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ।

अनर्थित्वान्मनुष्या सा भयात्परिजनस्य च ।

मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥

यौवने वर्त्तमानानां लृष्टाभरणवाससाम् ।

नारीणां स्त्रैर वृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥

यदि पुंसाम्मति ब्रह्मन् ! कथञ्चिन्नोपपद्यते ।

अन्योन्यञ्च प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥

अलाभात् पुरुषाणाञ्च भयात्परिजनस्य च ।

बधवन्धभयाञ्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानान्न पुंसां वामलोचना ॥

कामानामपि दातारन्दातारं मानसान्वयोः ।

रक्षितारन्नमृष्यन्ति भर्तारं यत्नतः स्त्रिय इति ॥

श्रीरामायणेऽपि । नैवङ्गनानान्दयितो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन ।

सर्वमेवावलम्बन्ते लतागहनजा इवेति । अथ रक्षण-
प्रकारः । तत्र मनुः ।

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुमिति ॥

प्रसह्य आक्रम्य । अवरुद्धेति यावत् । यद्यप्यवरोधेन शरीर-
व्यभिचाराद्रक्षणं शक्यन्तथापि मानस व्यभिचाराद्रक्षणं न शक्य-
मित्याशयेन मनुना न कश्चिद्योषितः शक्यः प्रसह्य परिरक्षितुमि-
त्युक्तम् । न च मानसव्यभिचाराद्रक्षणं मनर्थकमन्यजत्वाभावेन
प्रजाविशुद्धिं विघाताभावादिति वक्तव्यम् । यत आह स एव ।

यादृशम्भजते स्त्रीहि सुतं स्तूते तथाविधम् ।

तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेत् प्रयत्नत इति ॥

यादृशं पुरुषं मृतुकाले स्त्री मनसा भजते तत्त्समानशीलं
पुत्रं जनयतीति पूर्वार्द्धार्थः । अतएवाहतुः शङ्कलिखितौ ।
यस्मिन्भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे तच्छीलं पुत्रं जनयन्तीति ।
मानस व्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति शेषः । तथा च मनुना
तस्यादित्यादिनोत्तरार्द्धेनायमेवार्थो दर्शितः । परिरक्षणो-
पायानाह मनुरेव ।

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव निर्योजयेत् ।

शौचे धर्मोच पत्न्याञ्च पारिणाह्यस्य चेक्षणे इति ॥

अर्थस्य संग्रहे । स्नेह समानीतार्थं सन्निधाने । व्यये स्ने-
होक्तव्ये । शौचे गृहादिशुद्धिकरसंमार्जनोपलेपनादौ ।
धर्मो आभिर्गर्हाद्यपुङ्गवलोकिव्यापारे । पत्न्यां पाकव्या-
पारे । पारिणाह्यं पीडादि गृहोपकरणं तस्य इच्छा विचा-

रणे । निरन्तर गृहव्यापार निग्रोजनादिना पुरुषान्तर
चिन्ता राहित्यं यथा भवति भार्यायां तथा कुर्यादिति तात्-
पर्यार्थः । बृहस्पतिरपि ।

आयव्ययेऽथ संस्कारे गृहोपस्कररक्षणे ।

शौचाग्निकाय संयोज्याः स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृतेति ॥

एवविध व्यापारासक्त चित्ततया साध्य इति व्यपदिश्यन्त
इत्याह मनुः ।

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिता इति ॥

आत्मना गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिताः साध्याः ।
आप्त पुरुषपरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव ।

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिरिति ॥

आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहेरुद्धा इत्यन्वयः । आप्ताश्च ते
कारिणश्चाप्तकारिणः । अरक्षिताः सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः ।
भर्तुर्द्धर्मनिष्ठवमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शयितुं
सएवाह । यादृग्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निमग्ना ॥

अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ता ऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयतामिति ॥

भार्याया भरणाय्यावश्यकमित्याह स एव ।

देवदत्तां पतिभार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।

तां साध्वीं विभ्रयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ॥

देवैर्दत्ता देवदत्ता दैव वशयातेति यावत् । तां भार्यां
स्वयम्बरेपतिर्विन्दते । तत्र स्वव्यापाराद्देवदत्तामित्यनेन

विवाह लक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्वं कि-
न्तर्हि देवकृतत्वमिति दर्शितम् । देवदत्तत्वञ्च स्त्रीणां सोमो-
ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्नेये । रयिञ्च पुत्रांश्चाददग्निर्म-
ह्यमथो इमामित्यादिभ्यः श्रुतिवाक्येभ्योऽवगम्यते । तेन देवै-
र्देवताया अभरणेन दातृणां देवानां द्रोह आपाद्यत इत्यर्थवाद-
इत्युक्तं मदनरत्ने । न च साध्वी मित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थ प-
रत्वेन व्यभिचारिण्या भरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम् । तस्या-
पि कदन्नादिनाऽवश्यभरणीयत्वात् । तथा च नारदः ।

व्यभिचारे स्त्रियामौण्डानधः शयनमेव च ।

कदन्नञ्च कुवासञ्च कर्म्म चावस्करोजनमिति ॥

स्त्रियारत्यर्थं व्यभिचारे जाते मुञ्चनमधः शयनञ्च साधयेत् ।
कदन्नं कुवासञ्च भरणार्थं दद्यात् । अमेध्यशोधन रूपं कर्म्म-
कारयेद्वित्यर्थः । दोषरहिताया भार्यायाः परित्यागिनं प्रत्याह
नारदः । अनुकूलामवाग्दुष्टां दत्तां साध्वीं प्रजावतीम् ।

त्यजन् भार्यमिव स्थायी राज्ञा दण्डेन भूयसेति ॥

विष्णुरपि । निर्दोषां परित्यजन् पत्नीञ्चेति चौरवच्छास्य
इत्यनुषङ्गः । निर्दोषान्त्यागहेतु भूतदोष रहिताम् । दण्डेन
स्थापयितु मशक्येत्वाह योगीश्वरः ॥

आद्रासम्पादिनीं दत्तां वीरसूत्रं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणं स्त्रिया इति ॥

तृतीयांशन्तद्धनतृतीयांशम् । राज्ञा भार्याया दाप्य । अल्प-
धनः भरणमात्रपर्याप्तं धनं दाप्य इत्यर्थः ।

इति स्त्रीपुंयोगाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ विभागाख्य व्यवहारपदम् ।

यत्रमन्वादिवचन व्याख्यासु वज्रधाबुधाः ।

विवदन्ते दाय भागः स प्रबन्धेन वर्ण्यते ।

तल्लक्षणमह नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इतिप्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति ॥

पित्रोरसं पितृइति ॥ कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत् । अग्ने-
मातृधनस्यापि विभागकथनात् । पितृस्य पुत्रैरिति च द्वय-
मपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तन्निरूपणात् । अत्रएवोपक्रमे मनुना पित्रादि पदन्तो-
पात्तम् । एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति सहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति ॥

दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्ने लक्षण कथन
पूर्वकन्निरूपणात् । उद्देशावसारेऽपि स्त्रीपुन्धर्मोविभागश्चेति
तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अतएव वाग्ने यावत् सम्बन्धि
धनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दायशब्दश्चायं स्वामिस-
म्बन्धमात्र द्रव्यस्वत्वन्तद्रूपेवदति । तथा च निघण्टुकारः ।
“विभक्त्यं पितृद्रव्यं दायमाज्जर्मनीषिण” इत्याह । अत्रापि
पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षण मन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् ।
विभक्त्यं विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभा-
गाभावादायशब्द वाच्यता न स्यात् । यस्तु जीमूतवाहनेनदीयत
इति व्युत्पत्त्या दाय शब्दो ददाति प्रयोगश्चगौणः स्रुतप्रव्रजि-
तादि स्वत्व निवृत्तिपूर्वकपर स्वत्वोत्पत्तिफलसाभ्यात् । न तु स-

तादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । तच्च पूर्वद्रव्यस्वामि सम्बन्धाधीनं तत्-
 स्वाभ्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्य स्वत्व तत्र निरूढोदायशब्द इत्युक्तं
 तन्न सुन्दरम् । निरूढवाङ्गीकारेदाय ददातिशब्दयोगौ ण-
 त्वोपन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थं राहित्ये हि निरूढत्वं न
 च योगरूढत्वम् । अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् ॥
 गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्व मन्यो-
 न्याश्रयत्व मनुभवविरोधो व्याघातश्च । तत्स्वाभ्योपरम इति
 च जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम् । विभाग
 शब्दस्त्वेक स्वाभ्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे
 व्यवस्थापने शक्तः । अतएवेक पुत्रादीनां पित्रादि धन स्वाभ्ये
 विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
 चैकं दासीगवादिबहु साधारणं तत्रापि तत्तत्काल विशेष-
 नियत दास्यदोहनादिना तस्य तस्यादिना व्यञ्जनादस्त्वेकदेश
 स्वाभ्य व्यवस्थापन रूपो विभाग शब्दार्थः । अतएव ।

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे इति ।

उडृत्य कूपवायम्भस्वनुसारेण गृह्यते इति ॥

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकम्भवेदिति ।

च वृहस्पत्यादि वचनेषु वक्ष्यमाणरौत्या तदुप पादयिष्यते । सच
 दायोद्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने
 पुत्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः
 स तेषामप्रतिबन्धोदायः । स्वामि सङ्गावस्था प्रतिबन्धकत्वात् ।
 यस्तु विभक्तस्यासृष्टिनोऽपुत्रस्य मृतस्य पितृभ्रातादीनां
 तद्वन्नरूपोदायः स सप्रतिबन्धः । स्वामि सङ्गावस्था प्रतिबन्धक-
 स्थापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव

दायः। स्वामि सङ्गावे पुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने
स्वत्वं स्यात्तर्ह्युत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत् साधारणमिति तदनुम-
तिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ
जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतिविरोधः । किञ्च ।
विभागात् प्राक्पित्रादि प्रमादलब्धस्याविभाज्यत्वं वचनं व्यर्थं
स्यात् । तद्वि पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्त-
मिति विभाग प्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननु मत्या तु
साधारण द्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादि प्रीतिदत्त-
त्वादवाच्ये युक्तिर्युक्ता । एवं पुत्राद्यनुमति मन्तरेण स्या-
दीनामपि भर्तादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात्तदनुमतौ तु
तैरपि दत्तत्वात् ।

भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथा काममश्नीयाद्दद्याद्वा स्यावरा हृते इति ॥

वचने यथा काममश्नीयाद्दद्याद्द्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृ
प्रीति लब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागाव-
स्थायां प्रीतिदानं तस्य चाविभाज्यत्वन्न प्रतिपादयति किन्तु
स्यावराहृते यद्वत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्ता स्त्रियै
स्यावरन्न प्रीत्या देयमज्ञानाद्वत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य
विभजनीयमस्यावरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम् ।
स्यावरस्य स्त्रियै प्रीतिदान प्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोधय-
तीति शङ्कनीयम् । यथा च यस्य व्यवहितयोजना प्रसङ्गे-
नायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्पवत्वे-
ऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापररर्थायश्चापद्यते ।

अथ । मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थायरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

तथास्य पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्थायरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पेटक इति ॥

वचनमवश्यं विभाग प्राक्कालीनस्थायर प्रसाद दान प्रति-
षेधपरं वाच्यं मणिमुक्तादि प्रसाददानानुमति पुरःसरं तत्प्र-
तिषेधाभिधानात् । अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यपत्तेः ।
तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिम-
न्तरेणापि दानेपितुः स्वातन्त्र्यम् । स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति
विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति-
मैवम् । तस्य पितामहोपात्तस्थायर विषयत्वात् । अतीते
पितामहे तत् स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीय-
द्रव्य स्वत्वेऽपि स्थावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु-
नेति तदर्थात् । यत्तु गौतमवचन उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्व
लभते इत्याचार्या इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताक्षराकृता
प्रमाणत्वेनोपन्यस्तन्तद्वाय भागतत्वकृता व्याख्यातमेव । पितृ-
स्वत्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्ररुस्वन्धेनान्य
सम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वत्तद्धनं पुत्रो-
लभते नान्यः सम्बन्धीत्याचार्या मन्यन्त इति । न तु पितृस्वत्वेवि-
द्यमानेऽपि तत्र पुत्र स्वत्वमिति तदर्थः । नारद देवलवचन
विरोधात् । पितर्यूर्ध्वगते पुत्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुरिति नारद ।

पितुर्द्धन मित्याह । अन्यथा धनस्विभजेयुरित्येवावक्ष्यत् ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्द्धनम्पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषेपितरि स्ति ते इति ॥

देवलोऽपि पितुर्धनमित्युक्तोत्तराद्धेनास्वास्थ्यं हीति स्पष्ट-
मेव तेषामस्वत्वन्तत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादि
स्वत्वापगमकदोषरहिते मयुरपि ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतीरिति ॥

जीवतीर्मातापित्रोस्तद्वने पुत्राणामस्वास्थ्यं व्यक्तमेवाह ।
यत्तु शङ्कलिखितावाहृतः । न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थ-
मभजेरन् । यद्यपि स्वास्थ्यमपश्चादधिगतन्तैरनर्हा एव पुत्रा
अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति स्मृति चन्द्रिकाकारेण च व्या-
ख्यातम् । यद्यपि तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पि-
तृधने स्वास्थ्यमधिगतं प्राप्तन्तथापि जीवति पितरि तद्वनं तदि-
च्छास्त्रिना न विभजेरन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्याद्वि-
भागकरणेऽनर्हाः पुत्रा इति । तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्रा
हीनां पित्रादि स्वामिकधने स्वत्वमिति तदपि न । मन्वादि
वचनानां बहूनामस्वास्थ्यं प्रतिपाकानामनु रोधेनास्यान्यथा वर्ण-
नीयत्वात् । वर्णितञ्चकल्पतरौ । यद्यपि पश्चादधिगतं पितृ-
धनं व्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वास्थ्य-
न्तथापि तत्राप्यस्वास्थ्यं जीवति पितरि किमुत पितृधने
अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति किञ्च । स्वत्वं
शास्त्रैकसमधिगत्यं तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहे-
तुत्वेनानुक्तेर्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भा-
र्यादिवचनम् । भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनमिति ॥

पारतन्त्र्यं मात्रं प्रतिपादनपरन्तथाऽस्वास्थ्यवचनान्य पीत्यपा-

स्तम् । भ.य्यादिष्वध्यग्न्यादि वचनैः कर्त्तृनादिनाचार्यकत्वेन
स्वामित्वेसिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा पुत्रादिषु
धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुद्धेति ।
अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्यर्थमेवान्यथा-
नेक वचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदु-
पायानामपि लौकिकत्वात्स्वामिरिक्थक्रयसम्बिभागपरिग्र-
हाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितम् ।
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवाद-
मात्रत्वान्न हि पाकादीदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजन
मनुवादमात्रं मुच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्थं दायः
क्रयः प्रसिद्धः । सम्बिभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्य-
ञ्जकोविभागः परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादि
साधारणं प्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः । अधि-
गमोऽज्ञात स्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु स्वत्वहेतुषु
सत्सु स्वामी भवति । जातेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्धं
प्रतिग्रहादि प्राप्तमधिकमसाधारणं रिक्थादयस्तु सर्वसाधा-
रणाः । अधिकं हित्युत्तरत्वं सर्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य
विजितं युद्धविजयदण्डादि प्राप्तमसाधारणम् । वैश्यस्य नि-
र्विष्टं कृषिगोरक्षणादि भूतिलब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादि
भूतिलब्धम् । निपूर्वस्य विशेषेति वाचकत्वम् । निर्वेशेभूति
भोगयोरिति त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपल-
क्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजः प्रतिलोमजातानां सूतानाम-
श्वसारथ्यमित्यादौशनसादि प्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
ष्टशब्देन संगृह्यते । सर्वस्य भूतिरूपत्वात् । किञ्च—

योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्ते न ब्राह्मणोधनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथास्तेनस्तथैव सः ॥

इत्यदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादि स्ववृत्त्यापि धन मर्जयती दण्डविधान मनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे । स्ववृत्त्यार्जयतीनिरपराधत्वात् मन्मते तु शास्त्रैकसमधि- गम्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदाटकयाजनादावेतद्वचनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपिच ममस्वमनेना- पहतमिति व्यपदेशो न स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपह- र्तुरेव तत्र स्वत्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च सुवर्णत्वादि कमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकन्तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्नि- र्णीतत्वात् । इदमेवोक्तं संग्रहकारेण ।

वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न ।

अन्य स्वमन्यद्वस्तेषु चौर्यादौः किन्न दृश्यते ।

तस्माच्छास्त्रत एव स्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्णं पृथक् पृथगिति ॥

शास्त्रे स्वामी रिक्थ क्रयेत्यादौ साधारणसाधारण- रूपोऽर्थागमः स्वलोपायः पृथक् पृथग्वर्णितस्तथा विदि- तो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्याद्विदित इत्यर्थः । अ- न्यत् स्पष्टम् । यथावर्णमिति स्मृति चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मद्वनरत्नलिखितः । अथ यद्यस्य यथेष्टं विनि- योज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेयथेष्टविनियोज्यत्व स्वत्व-

मिति चौर्याद्यर्जितेनातिप्रसङ्गस्तत्र चौरादेर्यथेष्टविनि-
योज्यत्वाभावाद्बिनियोगकाले त्रासादिदर्शनात् । अतएव सन्दे-
होऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादिति तुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य मैवम् ।
असम्भवात् । शास्त्रेण सर्वस्य कुटुम्बभरणादौ विनियोग-
विशेषनियमादौच्छिकविनियोगविषयत्वस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेः ।
तदप्याह संग्रहकारः सङ्क्षोपन्यास पुरःसरम् ।

न च स्वमुच्यते तद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते ।

विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते इति ॥

अत्र पूर्वाद्धे शङ्खोपन्यास उत्तराद्धे तत्परिहारः । न च
रिक्थादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचन उत्पत्तेरपि
जन्मापरपर्याययोः स्वत्वहेतुत्वीकृत्यः सत्यपि स्वत्वस्य तदु-
पायानाञ्च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने
स्वत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य
प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय धारेश्वरेणापि शास्त्रैक-
समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीव-
त्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्धने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छायामपि
पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचनान्नैवमिति
चेत् न । तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेद्यवहारस्तु
सिद्धोदेव । यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्यवहारे
प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयो विघातमात्रं शिष्ये पितुः
पुत्र इत्यादि वचनार्थ इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्रापि स्यात् ।
अस्त्विति चेन्न सकलनिबन्धविरोधात् । क्वचिज्जन्मनैवेति
प्राचीनग्रन्थलिखनमपि जन्मानि बन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्ब-
न्धस्य पितृमरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परम्परया वर्ण-

नीयम् । किञ्च । ऊर्ध्वं पितुश्चेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्वपदे जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदिच्छया विना तद्विभाग ऊर्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति वाच्यं तच्चान्याय्यस्वाम्यपरत्वापत्तेः । न च पितुरुपरमकालविधानार्थं विभाग विधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थत्वाद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधिविभागस्य 'एव सहवसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाभ्यये'ति मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पित्रपरमानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्यवाधोऽयं स्यात् । जातेष्टिवज्जातप्राणवियोगापत्तिं सरूपविशेष विरोधस्यात्राभावात् । अतो जीवतोः पित्रोस्तद्वने स्वाम्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति तत्कालीनस्वत्वान्नपनार्थं मन्यादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्तत्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते । तथाचैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्व वक्तुं शक्यम् । उपरमवत्पतितत्वादिकमपि पित्रादि स्वत्वनाश कारणं वक्ष्यते । तस्मात् पित्रादि स्वत्वनाश एव तद्वने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्स्वत्वसमकालीनमिति स्वाभ्यादि सङ्गावस्य सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति । अतोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव पुत्रादीनां तद्वने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनमाध्य वैदिक कर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्वकपोलकाल्पितहेत्वाभास समर्थित स्मृत्यर्थानुरोधेन श्रुति सङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताग्नादिष्ट प्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रादुर्भूतविशेषात् ।

सकलयाज्ञिक शिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्र कृष्ण
 केषपदाभ्यां वयोवृद्धानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तथोरव्यव-
 स्थिततयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्त्तिकादौ
 स्थितत्वात् । न च यथा पुत्तानुमत्या पितुर्भवन्मते तदधिकार
 सूत्रा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति वाच्यम् ।
 यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्व-
 त्यागरूप प्रधान निष्पत्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्व-
 स्यैवा भावादनुमते च स्वत्वाजनकत्वाद्यागादि प्रधान निष्पत्तिः
 एव कथम् । वस्तु तस्तु पितुः पुत्तानुमतिरपि नापेक्षिता स्वा-
 तन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्यादि-
 त्येतावान्विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा पूर्त्तादि व्रतादौ
 भर्त्रादेरनुमतिस्तत्पारतन्त्र्या वचनात् । अननुमतौ तु स्वतन्त्रः
 प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्मणि न तु प्रधानस्वरूपा निष्पत्तिः ।
 पित्राद्यनुमतेः स्वत्वात्पादकवच्चैतदनुरोधात्कल्पमानमलौ-
 किकमशास्त्रीयञ्च । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथ-
 च्चिज्जनानोऽपि रिक्थादि वचनादधिगनादिपदेन संग्राह
 आवश्यकः श्रुति स्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धस्य निर्दोषे जीव-
 त्यपि पित्रादौ पुत्रादि यज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् ।
 वस्तु तस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रा-
 दीनां पित्रादिधने स्वत्व व्यवहारोऽन्येषामपीति साधयि-
 श्यामः । यच्च पित्रादीनां अनुरत्ययोग्यपुत्रादिसाधारणस्वत्वे
 कथमनुमति मन्तरेणाधनादिकं सादित्युक्तान्तदनुमतियोग्ये-
 ष्वपि पुत्रादिषु सप्तान्दयादिवादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमु-
 ताद्युक्त्ययोग्येष्वपि तदपरञ्च प्राप्तेन तद्विधिवलादेवाधिकारी

ऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्यः । अतश्चोत्पत्त्यैवार्थसामि-
त्वमिति गौतमवचनस्य यज्जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम्पार-
म्परिकोत्पत्तिसूत्रहेतुत्वेन व्याख्यानं कृतन्तदपि व्यर्थमेव ।
यत्तु शङ्खवचनन्तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी ।
कल्पतरुक्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयः
पदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्या-
क्षेपोपस्थितेरल्पाध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्युपपृथ्वस्मृत्यनु-
रोधान्मनुनारददेवलादिवचनानामेवासातन्त्र्य-परत्ववर्णेनमु-
चिततरम् । यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि ज-
न्मना सूत्राभ्युपगमेऽनुपपन्नानीति । तदपि न । अनुमत्यभि-
प्रायेण स्यावरप्रीतिदानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः ।
स्वातन्त्र्याद्वा पितुरनुमति मन्तरेणापि तेन दत्तेऽस्यावरव्यति-
रिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्यावरे विशेष-
वचनम् । स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

अत्रभूयसुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्राय इति ॥

मणिमुक्ता प्रवालानामित्यादि वचनन्तु जन्मना स्वत्वपक्ष
एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्यावरमात्रविषयत्व-
मिति युक्तम् । न पिता न पितामह इति द्वयगृहणात् । पिता-
महस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति
वचनं जन्मना स्वत्वङ्गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवाला-
दीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत् स्मरणात्तथास्मिन्
मतेऽपि पुत्रादीनान्तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितु-
र्दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैत्रके पैतामहे च द्रव्ये
पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्व तथापि पितुरावश्यकेषु धर्म

कृत्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षा-
दिषु च स्थावरव्यतिरिक्त द्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्ये-
यम् । स्थावरादौ तु स्वार्जिते पित्रादि परम्पराप्राप्ते च
पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव ।

स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वान्न दानन्न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्य जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिञ्च तेऽभिक्षाङ्गन्ति नदानन्न च विक्रयः ॥

इत्यादि वचनात् । अस्याप्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रै-
कसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च जन्मनः कापि स्वत्वहेतुतानाभिधा-
नात् । कथञ्चन्मना पुत्रादीनाम्पितादि धने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
क्तम् । तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन-
व्यतिरेकपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य
शास्त्रैकसमधिगम्यत्व युक्तियुक्तम् । सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्ध-
रहितानां प्रत्यन्तवासिनां स्वेच्छादीनामपि समस्तमिदमन्यस्य
स्वमिति व्यवपदेशस्तत्कृताश्च क्रयविक्रयादि व्यवहारो दृश्यते ।
तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायक स्वामित्वमपि तैर्यथेष्ट-
विनियोगार्हत्वरूपं पदार्थात्पररूपं वा प्रत्यक्षादि प्रमाणा-
देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कौपट्योऽनुमानवाक्य-
प्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः । स्वत्वं लौकिक लौकिकार्थक्रि-
यासाधनत्वाद्गीह्यादि वदगत्यन्वय दृष्टान्तः । आहवनीयादीनां
हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति
व्यतिरेक दृष्टान्तः । तेनान्वय व्यतिरेकोच्चेतुः । यद्यथाह-
वनीयादीनामपि यागादिलौकिक क्रियासाधनत्वमप्यस्ति ।

तथापि तल्लोक प्रमाणकाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनी-
यादिरूपेणेति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादि
साधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना भरणार्थक्रिया
साधनत्वात्तद्यथा लौकिकं रूपमेवं स्वत्वमपि सर्वानुगतं लौकि-
कमेव न ह्य स्वत्वेन क्रयादि क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं
स्वामी रिक्थेत्यादि स्मृतीनां लोकसिद्धान्तानुवादकत्वेनान-
र्थक्यापत्तिरिति वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरण-
स्मृतावनादि वाचकत्वन्तर्भावरूपं साधुत्वमाधुत्वविवेकस्यैव
तस्योपपत्तेः । साधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्सङ्कीर्ण-
व्यवहारिणां लोकानामविविक्तं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण
विविच्यते । नत्वलौकिक साधुत्वं साधुभिर्भाषेतेत्यादि विधा-
वन्योन्याश्रय प्रसङ्गादित्यादि । एव मत्वापि तथा च नय विवेके
भवनायः । लोक सिद्धान्तान्तरादि अतएवानिन्यं प्रथम-
लोकधी विषय व्यवस्थितं तन्निबन्धनार्था स्मृतिव्याकरणदि
स्मृतिवदिति । जन्मादीत्यादिपदेन क्रयादि ग्रहणम् । व्या-
करणादित्यादिपदेन सङ्गीतरत्न परीक्षा सासुद्रिकाणां
ग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोकसिद्धान्तानामेवानभियुक्तां
प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणं नयनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे आ-
चार्यचरणैः स्वामीरिक्थेत्यादि वचजन्तु प्रागेव व्याख्या-
तम् । रिक्थ शब्दस्तु निष्प्रतिबन्ध दायपरः संविभाग
शब्दश्च स प्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्व-
रेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पि-
त्रादि धने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय
संविभागः पितृादिधने विशेषनिष्ठ स्वामित्वसम्पादकोविभाग

इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तत्र । स्वस्य सतो विभागात्
 स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात् । एकदेशयवस्था-
 पनमात्रं हि स्वविभागेन क्रियते । मुख्यामुख्यहेतुत्वगृहणे
 स्वामिपदे वैरूपापत्तेः । अतएवाह मिताक्षरायां विज्ञाने-
 श्वराचार्यः । विभाग शब्दश्चानेक स्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो-
 नान्यदीय विषयो न प्रहीण विषय इति । लोके पुत्रादीनां
 जन्मनैव स्वत्व प्रसिद्धतरमिव । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादि-
 वचनं तदपि स्वामि सखन्धनिबन्धनानेकदायहर प्राप्तौ लोक
 प्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् । प्रायेण व्यवहार स्मृ-
 तीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धुभिरभिधा-
 नात् । नियतौपायिक स्वत्व लोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि
 समतम् । लिङ्गान्तये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जन नियमानां
 क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्याज्ञौक्तिकत्वादिति पूर्वपक्षा
 सम्भवस्याप्यङ्ग द्रव्यार्जनप्रतिगृहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्ध
 मेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव
 न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत । प्रलपितमिदङ्केनापि ।
 अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिपिद्धमिति ग्रन्थेन । अस्या-
 र्थेष्टीकाकृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जन नियमानां क्रत्व-
 र्थत्वन्तदानियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति ।
 क्रत्वर्थेना बोधने व्यावृत्तत्वात् । तत्रा सति प्रतिगृहादि प्राप्तस्य
 सुवमित्यत्र प्रमाणाभावादस्तेन च स्वत्यागात्मकयागासम्भवात्
 कस्येदम् । द्रव्यार्जननियता भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति ।
 शङ्कार्थः । प्रलपितमित्याद्युत्तरस्तस्यार्थः । अर्जन प्रतिग्रहादेः
 स्वत्वहेतुताया लोक सिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राव्यापारान्नियमानां

क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत इति न यागासम्भवी नियमानर्थक्य-
 चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचार
 प्रयोजनं सुक्तम् । अनो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति ।
 अस्याप्यर्थे एवं विवृतः । यदाद्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदानिय-
 मार्जितेनैव क्रतुर्न नियमाति क्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरु-
 षस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते वर्जननियमस्य
 क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलं पुरुषार्थत्वादिति क्रमार्जितेनापि द्रव्येण
 क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा । पुरुषस्यैव तु नियमानिक्रमदोष इति ।
 अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतु-
 सिद्धाभिधानविरोधात् । तत्रैवाधिकरणे कुमारौ सामिनोऽप्यत्र-
 भवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमतमिति । तत्रत्यवार्त्तिक
 तन्त्ररत्नाभियोगभाजं सुलभमेव । अतएव ह शास्त्रदीपिकायां,
 पार्थ सारथिः रागप्राप्तस्तावदर्जनन्नशास्त्रीयम् । रागतञ्च पुरु-
 षार्थतया प्राप्तिः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्मीणयत्पुरुषार्थं
 विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वेऽशेषतया शक्यं विज्ञातुम् । त-
 स्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्याणामन्यतम इति
 कार्यान्तरवत्क्रतावप्युपयुज्यत इत्येतावान् विशेषः । न तु
 तस्यैवाङ्गन्तथा सति जीवनलोपात्क्रतुरेव न सम्बर्त्तेतेति प्रघट्ट-
 केन । अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वन्निरस्यतास्वत्वस्य तदुपायानाञ्च
 लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात्
 पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थमभवति । नियमस्तु दृष्टाभावा-
 त्काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जः विषयत्वात् ।
 नियमस्य पुरुषगतमेव कल्प्यते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयन्
 प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादि वचसां

लौकिकमेव रिक्त्यदीनां स्वत्वोपायत्वमनूय तदतिरिक्तेपाय
निवृत्तौ तात्पर्यन्वयमविधेति नानार्थशङ्कापि । तस्मि सा-
धनभोजनाश्रित दिङ्मयमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थं पुरुषार्थं
त्वविचारोदाहरणान्नि यमस्तु पूर्वपक्ष युक्तितयोपन्यस्तः । स एव
ततोदाहरणमित्येवभट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकिकत्वं त्वभ-
यसम्मतमिति निष्कर्षः । तत्तद्दूषणभूषणादि तु तन्त्वानि-
योगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते ।
एतेन चौर्यादि प्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति यत्संग्रहकार-
भारे श्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि
परास्तम् । चौर्यादिषु स्वत्वोपायत्वस्य लोकएवा प्रसिद्धेरन्यस्य
स्वमिदञ्चास्येत्येवं व्यवहारात् । क्रयाद्युपाय मन्देहादेवरूपत्व
सन्देहोऽपीदमस्य वास्य वेत्याकारको नानुपपन्नः । मम स्वमने-
नापहृतमिति न ब्रूयादपहर्तुरेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य
लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनालूनविशीर्णम् । यच्चेत्तं
संग्रहकृता । शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणाद्यथेष्ट-
विनियोगजत्वरूपस्वत्वा सम्भवः । इच्छया क्वापि नियोगासम्भवा-
दिति । तदप्यापाततः । नहि वयमैच्छिकविनियोगोपहितत्वं
ब्रूमोऽपितु तदर्हत्वमात्रम् । अन्यथा राजादिभयादिच्छा
प्रतीघातेऽपि तत्र स्याद्विनियोगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतद-
भावौ विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् । राजादिनिरन्त्रणांश्च
शास्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यान-
पायात् । अतएव दुर्दृष्टेनाशास्त्रीयविनियोगेऽथ स्वव्यवहारो
नास्ति । प्रत्यवायनात्रपर शास्त्रातिक्रमात् । तदर्हता च तद-
र्जितत्वप्रयुक्तमस्येव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् । तच्च तस्य

तदहं यद्येनार्जितमिति । तदहं यथेष्टविनियोगार्हमित्यर्थः ।
प्रतिबन्धादङ्गुलमजनयतोऽपि कुसूलस्य बीजस्य बीजत्व-
प्रयुक्तमङ्गुरोत्पादनाहंत्वमिव । वस्तु, तस्तु, बीजचाङ्गुराहंत्व-
योरिव स्वत्वत्वयथेष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यथा-
हंतावच्छेदकापरिचये ऽहंताया दुर्निरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्य-
मिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवोत्पत्ति-
विनाशशालि । ब्राह्मण्यत्वं जातिरूपं नित्यमित्येतावन् पर-
भेदः । इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र भिताक्षरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तं शास्त्रैकसमधि-
गम्ये स्वत्वे । मनुः ।

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्धाति दानेनैव स्वत्वेनैव दृष्टमिति ॥

स्मरत इत्यन्यदेव । अतएवा लौकिक स्वत्ववादिन इद-
दन्तदर्जितं तस्य स्वत्वभावाच्चोद्योद्यजितवत्तत्पुत्राणामपि
तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः
स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव
प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायात्प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादी-
नान्तु दायरूपधर्मोपायतस्तत्स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि ।

सप्तवित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिगृह एव वेति ॥

मनुस्मरणात् । प्रयोगो ह्यर्थेन्द्रियप्रयोगः कर्मयोग आर्त्वि-
ज्यादिकरणम् । तत्र दायादीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधा-
रण्येन जयस्य क्षत्रियं प्रतियोगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं शूद्रश्च
प्रतिधर्म्यत्वम् । अस्वयंकृतस्यापदि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान्

प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति । अत्र
मदनरत्नकरो दूषणमाह । स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे-
ऽप्यसत्प्रतिगृहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकता न्तेषां वदन्ति ।
किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इतरथा ।

आपद्गतः सम्पत्कृन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥

कुसीदं कृपि वाणिज्यं प्रकुर्वीता स्वयङ्कृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्यान्नैनसा यज्यते द्विज इति ॥

वचनैरेनसा न यज्यत इत्यभिधानेनापदिप्रत्यवायाभावाव-
गमेनापदि प्रत्यवायस्यैवावगमात् । प्रतिषेध प्रतिप्रसवयोः
समानविषयत्वौचित्यात् । अतएवानापदि तत्र द्रव्यपरि-
~~वर्तमानं तद्विषयं तद्विषयमेव विदधाति । न चैर्य-~~
नैनासत्-

प्रतिगृहादेः पक्षेपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयारोपतया स्वत्वात्पादकत्वा-
विशेषात्तद्वर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतन्-
प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वशमः । शास्त्रैक-
समधिगम्य स्वत्वादिनो मते यथा चौर्यादि निषेधस्य स्वत्वा-
नुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र कर्तुः
प्रायश्चित्तार्हता प्रयोजकत्वपरता । तथाऽसत्प्रतिगृहादि-
निषेधस्याप्यस्तु यथा चापदुग्धाधिना ।

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।

अश्वस्तन विधानेन हर्तव्यं हीन कर्मणः ॥

आख्यातव्यश्च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीत्यादि प्रति-
प्रसववशाच्चैर्ये तत्तत्तयाभावस्तथा ऽसत्प्रतिगृहादेरप्यस्तु । अ-

न्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः शास्त्री-
यत्वे स्वत्वस्याप्रमत्तचौर्व्यापायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात् । अप-
रथा प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्ति-
भिया दीक्षितो न जुहोतीत्यादिवद्भाष्यकारमतेन पर्युदासत्वं
सामान्य विशेषभावेन विशेषनिषेधसामान्य विध्योर्वाध्य
बाधक भावोऽपि वा मतान्तरेणेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या ।
प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्ब्राह्मणादेरस्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ
प्रति प्रसव प्रतिषेधावप्युपपन्नतरौ । तर्ह्य सत्प्रतिग्रह स्वयं कृत-
वाणिज्यादावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न
इष्टापत्तेः । नहि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि
सम्मतः । स.च क्वचित् सामान्य रूपेणोक्त एव गृह्यते क्वचि-
द्विशेषान्नात इत्यन्यदेव । अतएवा लौकिक स्वत्ववादिन इद-
मप्यपर दूषणम् । चौर्व्यादि निषेधस्य त्रितयप्रयोजकतागौ-
रवम् । पर्युदासत्वादि स्वीकार गौरवञ्च लौकिक स्वत्ववा-
दिनस्तु दण्ड प्रत्यवायमात्र परत्वम् । तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य
लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्त निषेधे पर्युदासादि स्वीकारा-
नापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्माच्छास्त्रैक समधिगम्ये स्व-
त्वेऽसत् प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्तद्वर्जिते पितुः स्वत्वाभावः
स्यादेवेत्यापाग्वचौर्व्याद्यर्जित पितृधनाविभागवद सत्प्रतिग्र-
हाद्यर्जितस्याप्यवि ज्ञत्वम् । लौकिकेतु तस्मिन् लोके तेषा-
मपि तदुपायत्वासिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताक्षरीक्तं सन्धेव
प्रयोजनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्व्याद्यर्जितपितृधन
स्वीकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्ड प्रादक्षिप्तं भवत्येव तथा

ऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितं तद्ग्रहणेऽपीत्यपि प्रयोजनमवश्यं अर्ज-
यितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनोचितत्वात् । इदन्निवहं वि-
चार्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वेचौर्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे
षड्भक्तान् शनाद्यापदि यच्चौर्यं मनुमतन्तेन चोरिते सृत्व-
सुत्पद्यते न वा । नाद्यः लोकेऽनुपायत्वेनाव धारितान्तदुत्पत्ते
रभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षं विरुद्धं शास्त्रं सत्स्वे-
णापि जलादेर्दधिजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः अस्वेन प-
ञ्चमहायज्ञादि प्रधानानिष्पत्तेः । न च क्षुत् प्रतिघातमात्रमेव
तेन क्रियतां नान्यद् लौकिकमिति वाच्यम् । शिष्टाचार विरो-
धात् नहि “शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्युक्त्वा तदुपयुज्यते । यदन्नः
पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवता” इति स्मरणान्न । अतएव
विश्वामित्रश्च । अश्वयाजनीं श्वपच गृहात् हृत्यैन्द्रादि देवो-
द्देशेन त्यक्त्वा भोक्तव्यमीति मजसिस्तस्य यदा यथा देवतान्तद्वागां
स्त्वक्तुं प्रवृत्तस्तदातुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिः सृष्टा । शस्यञ्च तत्-
क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यते । शास्त्रैक
समधिगम्येतुस्वत्वे यथा शास्त्रचौर्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतद-
भावौ न विरुद्धौ । लौकिक स्वत्व तदुपायवादिनस्तूभयतः
पाशरज्जुरियमिति । अत्र प्रतिविदध्यः । यद्यपि चौर्यस्य
स्वत्वोत्पादकत्वञ्च लोकसिद्धं तथाप्यनेनैव समभक्ताशनकाले
षड्भक्तान् शिनोऽप्य विधानाद् गम्यते । सृत्वमात्रस्यहि शास्त्री-
यत्वं विरुद्धत्वं तज्ज्ञानानां कथादि सृत्वसाध्य व्यवहारानुप-
पत्तेः । अतश्चौर्यनिषेधोदण्ड पापमात्र बोधक एव । चौर्यस्य
स्वत्वोत्पादकत्वा प्रसक्तेर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मणस्य स-
र्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षं स्थले शास्त्रीत्वमेव । पुरुषेदन्ता
नियमस्य शास्त्रैकं गम्यत्वात् । यथाङ्गराचार्यः । एतावन्मा-

चन्निहागमिकं प्रत्येतव्यम् । नह्ययं परुषेयं तानि यमीलोक-
प्रमाणगम्य इति । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्य व्यक्तौ
ब्राह्मण्यमभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय-
व्यञ्जके ज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यप्रत्यक्षमेव । व्यक्तिप्रत्यक्ष-
प्रमुखजाति प्रत्यक्ष सामग्रीसम्भारादित्यपि वदन्ति । ब्रह्म तु
चौर्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वग्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पा-
दकतैव शास्त्रेण बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरोधः । नहि प्रत्य-
क्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् ।
नह्यनुत्पादकत्वमपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्वय-
व्यतिरेकगम्या स्वत्वस्य चौर्योपायकता नावगम्यत इत्येता-
वत् । तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगत पुत्रादि जन-
कता यथाशास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यताया-
मपि तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धक प्रतिबद्धदा-
हादि जनकता यथोत्तेजकमन्त्राणामयर्वादि शास्त्रगम्यालोक-
प्रमाणगम्यत्वात् उत्तेजकतायाश्च प्रतिबन्धक प्रतिबद्धकार्य-
जनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शक्तिनाशतदुत्पत्ति-
कल्पनायामतिगौरवात् । यत्तु जन्मना स्वल्पन्निराकुर्वता
जीमूतवाहनेन क्वचिज्जन्मनैवेति । जन्मजिवन्मनत्वात्पिता
पुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया
वर्णनमिति प्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण
पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तं अन्यव्या-
पारेणाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादयम् । दृष्टञ्च
लोकेऽपि हाने हि चेतनोद्देश्यकत्यागादेव दानव्यापारात् रु-

अदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम् । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्तुरेव दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य द्योमाभिधाननिमित्तं भूतस्य चोपेयं कुर्वन्नृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च । मनसा पात्रमुद्दिश्येत्यादिशास्त्रे स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् । ननु ग्रहणं स्वीकारः । अभूततद्भावेऽपि प्रयोगादस्वत्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्ट व्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः । याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात् । पितृनिधन कालीनञ्जीवनमेव वा पुत्रस्यार्जनमभविष्यति । किञ्च । भ्रात्रादि धने तन्मरणान्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाच्यं न्तर्दिहाप्यस्त्विति । तदेतदुक्तानमति बिलसितम् । तथा हि शास्त्रं मूलत्वादस्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टञ्च लोकेऽपीत्यादि तदप्यापातशुन्दरम् । न हि प्रतिग्रहीतव्यं स्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत् स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्तुरेव दातृत्वापत्तेरिति तदप्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दानत्वात्सम्प्रदानस्वीकारानु कूलानुमानादिव्यापारस्य दानपदार्थत्वात्तत् फलोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकारमन्तरेण न सम्भव-

तीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्वटकः । न तु सएव दानशब्दार्थः ।
यदपि यथा हीत्यादि तदपि न । यजमान कर्तृकाग्निहोत्र-
होमादौ तदविरोधात् । यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं
यजमानेन क्रियते । चरुहवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्यादिभिस्तत्रापि
विविक्तकर्तृकत्वादयथास्वन्तद्व्यवहाराविरोधात् । अत्यक्तस्य
प्रक्षेपपरं होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः स्वकर्तृकोऽ-
न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु । न तावता कश्चिद्दोषः । अत-
एव यागस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलाभो होमस्य तु तदपेक्ष-
एव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतव्यापार सापेक्षतैव । तदभावे दान
पदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि । तदपि यत्किञ्चित् ।
उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दानस्य । अतएव दाता तत्
फलमाप्नोतीत्युक्तं मन्यथा तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वेहितस्य
तत् फलाभावाप्रसक्तेस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् ।
अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देश्यकमुत्सर्गएव ददातिनावि-
वक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृक स्वीकारे-
सत्येवेति परमार्थः । अतएवोत्सृजे इत्येव तत्र सङ्कल्पवाक्यं
शिष्टानान्नतु दास्ये इति सम्प्रददे इति वा । अतः प्रतिग्रहा-
देव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्यार्जन
रूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहि व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः ।
अतएवाह प्रभाकरः । प्रलपितमिदं केनापि । अर्जनं स्वत्वं
नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति । अथास्य ग्रन्थः प्रागेव वि-
वृतः । किञ्च । प्रतिग्रहस्य ममेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृ-
व्यापारमात्रोत्पन्न स्वत्वव्यवहारार्थतामात्र सम्पादक ताया-
मर्जनशब्दस्य तत्र गौणता स्यात् । अन्यस्यै तत्प्रतिपादनात्

पपत्तिश्च पूर्वयुक्ता । तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नं तत् स्वत्वनाशश्च
 कल्पः स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत् स्वत्वनाशात्माधारण
 सम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्यमभ्युपेया त्वयापि । अपरथैतत्-
 स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यकस्य तस्य परिग्रहादि-
 नाऽन्यस्य यत् कस्यापि वनगतास्वामिकटण काष्ठादाविव तत्र
 स्वत्वं स्यात्परिपात्रनाप्रसक्तिश्च । तथा मन्मतेऽपि पात्र विशेष-
 षोद्देश्यकत्यागे पात्र विशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वत्तदस्वीकारे न-
 श्यत्यन्यस्य स्वीकारात्तत्तद्युत इति न कोऽपि विरोधः साधा-
 रण स्वत्वविनाशमाधारण स्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र
 साधारण स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिका नैव स्वी-
 क्रियते गौरवाच्च । किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वा-
 पगमेऽपि परस्वत्वापत्ति फलाभावे दानशब्दार्थानिष्पत्तेर्विधि-
 शिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्वरूपं स्वत्वम-
 स्येव । यथा ऊते हविषि भस्मसाद्भावविधि अस्पृश्यस्पर्शादिनि-
 षेधाश्रयण निमित्तदोषश्रयणानुरोधेन तथा चान्यस्वत्वानुत्प-
 त्तावपि न मध्यकत्वपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारो-
 ऽप्युभयत्र परिपालनरूपस्तन्मूलक एव । न चोत्सर्गमात्रस्य
 तत्र त्वया विध्यस्युपगमात्परस्वत्वापादनादर एव न स्यादिति
 वाच्यम् । तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात् । होमस्थ-
 लेऽप्यन्यथा भस्मसाद्भावानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापन
 साहचर्यात्प्रतिग्रहस्य य स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवार्जनत्व-
 मिति । तदप्यवोधात् । तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतीनाम्भागास्तेषा-
 न्तेषां न्तेभ्यो भृतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम् । परि-
 श्रय व्यवहारोऽप्यतएव स्वामिकर्मपरिक्रय इति जैमिनिस्त्वता-

दौ विस्तरेण निर्णीतएव विस्तरन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् । कर्मक-
रानतिजनिका भूतिरेव हि परिक्रयः । एवमध्यापनेऽपि शि-
ष्योऽध्यापकायाध्यापनभूतिमेव तत् सन्तोषजननीमध्ययनात्तेऽ-
र्पयन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतकाध्यापनमुपपातकम् ।
अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाद्भूतिशब्दवाच्यनिर्वेशाच्च
पृथगभिधानमुभयमिच्छितत्वात् । तेन तयोरपि मुख्यमेवार्ज-
नत्वम् । दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यतएव ऋत्विगध्यापकदेये ।
यदपि भ्रात्रादि धने भ्रात्रन्तरादि स्वत्वोत्पादकत्वन्निधनस्य
तत्कालीनभ्रात्रन्तरादि जीवनस्य वा क्लृप्तमिति पुत्रादावपि
पित्रादि निधनन्तत्कालीनञ्जीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु न-
त्वक्लृप्तं पुत्रादि जन्मनैवेत्युक्तम् । तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वो-
त्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव परिहृतम् । यच्चीक मू-
र्द्धमित्युच्चेत्यादि मनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापादकत्वेन-
घटते । प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभा-
गदृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य
पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वसहवान्विविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मा-
त्प्रितरिसति मातरिच सत्यान्तद्धन स्वास्याभाव उपरतयोरेव
तयोः पुत्रादे स्तद्धनस्वास्थ्यमिति प्रतिप्रादनार्थमेव तदाच्य-
मिति । तदत्युत्तानाभिधानम् । अस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात् ।
प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वेवाधकाभावात् । इच्छाप्राप्त
कालानुवादेऽपि व्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जाते-
ष्टिवच्छेषिविरोधादि निमित्तानन्तर्यवाधकाभावात्प्रितु प-
रमानन्तरक्षणएव विभागः प्रसज्येत्यप्यपास्तम् । कालविधा-
नेन पितृपरमस्य निमित्तत्वाबोधनाच्च । अन्यथा निमित्ते-

सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोर्द्वं विभागकरणे प्रत्य-
वायोऽपि प्रसज्येत । पतितत्वं गारिबाज्ययोः पितृत्वनाशोऽप्य-
धिकः जन्मना स्वत्वानुत्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाचरण-
एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्य साध्यं प्राय-
श्चित्तमपि पितृः स्वद्रव्येण न स्यात् । अतएव मातुर्निवृत्तेर-
जसीत्याद्यपि कालविधिपरमेव । न तु पातित्यादिवत्तत्र
स्वत्वाभावः । स तु लोकेत एव विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविवे-
त्यादि वक्ष्यते । किञ्च । तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः
अपरश्चानपगत एव पितृस्वास्थ्येपितुरिच्छयेति कालद्वयमित्यु-
क्ता मध्येमिताक्षरोक्तं विभागकालत्रयदूषयित्वा । तस्मात्पति-
तत्वनिसृष्टत्वापरमैः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च सति
स्वत्वेतदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता जी-
मूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां विभागो हीनस्त-
तस्तत्र पुत्राणाम्पितृधने स्वत्वोत्पादः कथम् । कथञ्च जीवतोः
पितृस्वत्वात्पितृपादकवचनैः सह न विरोधः । अस्वस्य विभा-
गासम्भवात्कथन्तेषां विभागः । पितृस्वत्वापगमएवोद्धं पितु-
श्चेत्यनेन विवक्षितोऽतएव स्रुतपदम्परित्यज्योद्धंमित्युक्तम् ।
पितृस्वत्वापगमोद्धमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमश्च तन्निधनादिव-
त्तस्य पतितत्वनिसृष्टत्वाभ्यामपीत्यादि स्वग्रन्थे पूर्वापरविरोध-
श्च न कथम् । अत्राप्युपरतसृष्टत्वादिना पुत्राणां स्वत्वम्पितृ-
धने भवतीति ज्ञापनादयमेकः काल इति उक्तम् । तत्राप्यु-
परतसृष्टत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि विवक्षितस्त-
त्त्वनपगतेपितृस्वत्वेतदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानविरुद्धम् ।
पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवनस्यैवार्जनस्य तदीयस्य

स्वीकारात्प्रितस्त्वत्वे सति पुत्राणान्तद्वन स्वत्वस्वीकारः कथम् ।
नह्यनाश्रमिवमाह रजोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वपगमपूर्व-
द्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनन्तत् स्वाम्योपरमे यत्तद्द्रव्ये स्वत्वन्त-
त्वानिरूढोदायशब्द इति स्वीकृतायशब्दार्थाभावात्प्रितस्त्वत्वा-
नपगमे यत्रविभागस्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुःस्थ इत्यादि-
बहुव्याकुली स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारेण सर्वमनाकुलमि-
त्यादिसुधीभिरुन्नेयम् । अतएव मिताक्षरादौ पूर्वस्वामिसम्बन्धा-
धीनं यद्वनन्तस्वत्वमन्यस्य तदेव दाय शब्दवाच्यमित्युक्तम् तु
पूर्वस्वाम्योपरमोऽपि तत्र प्रवेशितः । तत्सिद्धं द्विविधो दाय इति
मिताक्षरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनन्तु तत् प्रस्तावे प्रपञ्चयि-
ष्याम इत्यलम्प्रसक्ताहुप्रसक्तविचारेणेति । यच्च जीमूतवाहने-
नैव मिताक्षरोक्तम् । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेक
स्वाम्यानान्तदेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः । न
च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे-
व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धन्तरसद्भा-
वप्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वादादक-
त्वात् । कृत्स्नपितृधनगता स्वत्वोत्पादविनाशकल्पना गौरवात् ।
यद्येष्ट विनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा उच्यते ।
एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमना
प्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटि-
कापातादिना व्यञ्जनं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं
वा विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम् । तद्दायतत्त्वकृतीपन्यस्य दूषि-
तम् । यत्रास्य स्वत्वन्तत्रैवगुटिकापात इति कथं वचनाभावा-
न्निश्चेतव्यम् । यत्र हि पितुर्निधनानन्तरन्तर्दीयाश्वयोरेक-

मादाय भ्रात्रा यदर्जितन्तर्जकस्य द्वौभागावपरस्यैकः सर्व-
संमतः । तत्र यदि प्राचीनधनविभागकाले गुटिकापा-
तादर्जकेन स एवाश्वः पञ्चाल्लब्धस्तदाप्रादेशिक स्वत्ववादिमते
प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य
विभागः । तत्रैवास्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादश्वस्य
चाविभाज्यत्वात् । यदि वार्जकेतरेण सोऽश्वोलब्धस्तदा तेना-
र्जितधनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्वायासेनापरस्याश्वा-
यासेनार्जकत्वादिति दूषिते । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात् सर्व
सम्बन्धिनां सर्वधनीत्यन्तस्य स्वस्य गुटिकापातादिना प्रादेशि-
कव्यवस्थापनविभागः । कृत्स्नधनगत स्वत्वोत्पादविनाशावप्य
गत्या कल्प्येते । संसृष्टतायां प्रादेशिकस्वत्वोत्पादकृत्स्नधन-
स्वत्वोत्पादविनाशाविव तच्च विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रावैकत्र
संस्थितः “पितृव्येणाथवा प्रीत्या सतु संसृष्टउच्यते” इति वृह-
स्पतिवचने येषामेवहि पितृभ्रातृपितृव्यादीनामपितृपितामहो-
पार्जितद्रव्येणाविभक्तं स्वत्वमुत्पत्तितः सम्भवति । तएव विभक्ताः
सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागन्वते । यत्तन्ममापि
यन्ममधनन्तत्तवापीत्येकस्मिन् कार्ये एकरूपतया स्थितास्ते
संसृष्टाः । नत्वनेकरूपाणान्धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां
वर्णिजामपि संसर्गित्वम् । नापि विभक्तानान्द्रव्यसंसर्गमात्रेण ।
प्रीति पूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वहस्तिताम् । साधारण स्वत्वादेवहि “बन्धुनामविभक्ताना-
न्भोगन्नैव प्रदापयेत् ।” इति कात्यायन वचनं यथा श्रुतमेव
सङ्गच्छते । यावद्भुक्तधनमात्रे स्वं स्वत्वस्यापि सत्वात् । अतए-
वात्रपरस्परस्य चौर्यमपि नायं धत्ते । एवञ्च ।

माक्षित्वम्यातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ताभ्यातरः कुर्युर्न विभक्ताः परस्परमिति ।

नारदवचने परस्परानिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्याय-
मूलकएव । दानादेर पूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीनादेः स्वत्व-
सत्त्वादानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चाविभक्त-
द्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फलभागित्वम् ।
तथा च नारदः । आहूणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां दृष्टकृष्टकृ ॥

व्यासोऽपि । स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात्क्रियन्दानं परस्परमत विना ॥

अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात्कृतस्त्वधनगतमेव
प्रत्येकस्वत्वंकीयते । तस्मात्तुल्य धनसम्बन्धन्तरमत्वेन सम्बन्धि-
सकाशात्संक्रान्तन्धनं तस्यापि समापीति सम्बन्धिना प्रती-
यते तद्विमतौ दानादिकं प्रतिषिद्धं स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं
स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्यसमुदायविषयाणामनेक स्वास्याना-
मेकदेशे व्यवस्थापनं विभाग इति वदतोमिताक्षराकृतोऽप्यभि-
मतमिति लक्ष्यते । इदन्निवह विचार्यम् । द्रव्यसमुदायानिरू-
पितं स्वाभिगतं स्वाम्यम् । स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासज्यवृत्ति प्रत्येक वृत्तिवा । नाद्यः । एकैकस्वामि-
त्वस्वत्वाश्रयनाशे तन्नाशस्यावशिष्टसमुदायगततदुत्पत्तेश्च कल्प-
नायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येकद्रव्ये दानक्रयादि-
यथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहारविसम्वादापत्तेश्च । न द्वि-
तीयः विभागे सति तावतान्नाशीत्यादकल्पनापत्तेः । स्वस्य
सतोविभागो नतु विभागात् स्वत्वमिति ग्रन्थविरोधाच्च । अत्र

ब्रूमः । प्रत्येकवृत्तीनि सम्बधाविशेषात् स्वाभ्यानि च सन्त्येव । परस्परविभागागते परस्परस्थान्यान्यदीयद्रव्ये तानि नश्यन्ति परमरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यथैकदेश उत्पादनमित्येव वदेत् । अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्वत्वान्तरोत्पाद कल्पना । जीमूतवाहनमते च कुत्र वास्तवं समस्वत्वमिति विभागात्प्रागनि रूपाणात्तदधीनश्रौतस्मात्तलौकिककस्मोच्छेदः । अनुमत्याविभागोत्तर कृतयापरस्पर द्रव्येपरस्पर स्वत्वान्तरोत्पत्ति स्वीकारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यच्चयामिताक्षराकृते प्रत्यापादित ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता चयोपन्यस्ता साध्येकदेशगत स्वत्वाभ्युपगमे तुल्येवेति कृतमतिदूरंगत्वा ।

अथ विभागकालकर्तृनिरूपणम् ।

तत्र मनुः । उर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैटकं रिक्थमनीशास्तेहि जीवतोः ॥

पैटकमितोः सम्बन्धिप्रागुभयोपादानात् । अतएव पितुरुर्ध्वमिति पितृधनविभागकालः । मातुरुर्ध्वमिति मातृधनविभागकालोऽभिहितः । च शब्दस्तु कालान्तरसमुच्चयार्थः नतु द्वयोरुर्ध्वमिति नियमार्थः । पितृधनविभागे मातृजीवनस्याप्रतिबन्धकत्वात् । मातृधनविभागे पितृजीवनस्य । तथा चाह संग्रहकारः ।

पितृद्रव्य विभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।

न स्वतन्त्रतया स्वाभ्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।

सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिःपतिरिति ॥

पत्न्युरभावेऽपि पुत्रेषु सत्सु यतोमातुस्तद्धने स्वातन्त्र्येण स्वाभ्यं नास्त्यतस्तस्यां जीवन्त्यामपि पितृधनविभागोयुक्तः । यतश्चापत्येषु सत्सु भार्याधने पत्युः स्वाभ्याभावस्ततस्तस्मिन् जीवत्यपि पुत्राणां मातृधनविभागाधिकार इति भावः । अतश्चानीशास्तेहि जीवतोरित्यपि तत्तद्धने व्यवस्थाया अस्वातन्त्र्यप्रतिपादकत्वं स्वत्वप्रतिपादकं जन्मना स्वत्वस्य पुत्राणाम्पितृधने व्यवस्थापनात् । याज्ञवल्काः ।

विभागश्चेत्पिता कुर्यात् स्वेच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वाश्रेष्ठभागेन सर्वे वास्युः समांशिनः ॥

अत्रेच्छया पिता सुतान्निभजेदिति वदन् जीवत्यपि पितरि पितुरिच्छा यदा सोऽपि विभागकाल इति सूचयति । तदाच पितैव विभागकर्त्ता । “अस्वाभ्यं हि भवेद्देषां निर्दोषे पितरि स्थिते” इत्यनेन पुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात् । निर्दोषे इति विशेषणात्पादित्यादिनिर्दोषवति सत्यपि पितरि पुत्राणान्तत्पारतन्त्र्याभावान्तदिच्छा यदा सोऽपि विभागकालः पुत्राणाञ्च तदाविभागकर्त्तृत्वमित्युक्तम्भवति । अन्योऽपि पुत्रेच्छया विभागकालः पितरि द्रव्यनिसृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् । यथाह नारदः ।

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्राविभजेयुर्धनं सममिति ।

पित्रोर्ऊर्ध्वं विभागमुक्त्वा ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्तेवापि रमणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥

इति जीभूतवाहनेन तु विनष्टेवाप्यशरण इति पाठोलिखितः
विनष्टे पतिते अशरणे गृहस्थाश्रमरहित इति व्याख्यातञ्च ।
निवृत्तेवापि रमणादिति पाठान्तरमनाकरमित्यप्युक्तान्तद-
युक्तं मिताक्षरादिबहुनिबन्धलिखितत्वात् पुत्रा धनं विभजे-
युरित्यनुषङ्गः । गौतमोपप्लूङ्गं पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेरन्वि-
त्युक्ता” निवृत्तेचापि रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीत्याह ।
वृहस्पतिरपि । पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः सम्प्रदर्शितः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतीरपि हास्यत इति ॥

तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितरि दीर्घ-
रोगग्रस्तेऽधर्मवर्त्तिनि पुत्रेच्छया विभागः । यथाह शङ्खः ।
अकामे पितरि ऋक्थविभागोवृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि
चेति । नारदोऽपि । व्याधितः कुपितश्चैव विषयारक्तमानसः ।

अथथा शास्त्रकारीच न विभागे पिता प्रभुरिति ॥

अत्रपित्युपरमएकः कालो निवृत्तेचापिरजसीतिद्वितीयो
जीवति चेच्छतीति तृतीय इति मिताक्षरायाञ्जीभूतवाह-
नोक्तं दूषणम् । मातरजोनिवृत्तेः पितुपरतस्पृहत्ववि-
शेषणत्वे ।

त्रिंशद्वर्षे बहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवर्षिणीम् ।

त्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वर ॥

इति मनुना विवाहशालविधानात् । वनस्पत्याणतो व्रजे-
दित्याश्रमान्तरगमनशालविधानाच्च । तदारजोनिवृत्तेर्मातुर-
सम्भवे पितरि वोपरतस्पृहेवानप्रस्थे तत्पुत्राणामिच्छया वि-
शाणाभावसङ्गात् । निर्विशेषणमुपरतस्पृहत्वमेव पितृधन-

विभागकाल इति तूच्यमाने अनुपरतसृहे पितरि पतितेऽ-
प्यविभाग प्रसङ्गात् । अयमप्यपरःकाल इत्यभिधाने कालचतु-
ष्टयापत्तिः पितुरपरमः पतितत्वं निःसृहत्वमिच्छा चेति ।
तस्मात् पतितत्वं निःसृहत्वोपरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः
कालोऽपरश्च सति तत् स्वत्वतदिच्छात इति कालद्वयमेव
युक्तमिति । तन्मिताक्षराकदाशयापरिज्ञानात् । नहि तेन
कालत्रय नियमोऽभिहितः । तथेत्यादि ग्रन्थेन कालान्तर-
स्यानुपदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य निर्बीजत्वात् । पितृस्व-
त्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितृस्वास्थ्ये तदिच्छात
इति कालद्वयमित्यप्यशुद्धम् । निवृत्त रजस्कायां मातरि-
त्वनन्वयापत्तेः नहि मातृ निवृत्तरजस्कतामात्रेण पितृस्व-
त्वापगमः । जन्मना स्वत्वावस्थापनात्पितृ स्वत्वापगमस्य कालो-
पलक्षणत्वासम्भवाच्च । एवं दीर्घरोगग्रस्तत्वेऽपि न स्वत्वापगम
इति कालद्वयनियमस्तवापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ तद्वचन-
विरोधः । यच्चोक्तं तेनैव । मातुर्निवृत्ते रजसीतिपितामहादि-
धनाभिप्रायम् । निवृत्ते रजसि पुत्रान्तरसम्भवाभावात्त दानी-
मपि पितुरिच्छयैव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्ते रजसि
क्रमागत धनविभागे पञ्चाज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः ।

नचासौ युक्तः । ये जाता येऽप्यजाताश्च येच गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो न विद्यत इति ॥

वचनात् । यतएव पितृधने कालद्वयमतएव मनु गौत-
मादिभिर्हृतपदम्परित्यज्योद्ध मित्युक्तम् । ऊर्द्धं पितुः स्वत्वा-
पगम इत्यर्थः । यदि चास्य पितृधन विषयता स्यात्तर्ह्यूर्द्धं
विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेद्वन मित्यस्य निर्विषयता

भवेत् । निवृत्त रजसि पुत्रोत्पत्त्यसम्भवात् । मातृधन गोच-
 रत्वञ्चास्य नाशङ्कनीयमेव । मातुरेव निर्जनतापत्तेः । अतो
 निवृत्ते रजसीति पैतामहधन विषयम् । नचेच्छामनपेक्ष्य
 रजोनिवृत्तिमात्रं विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छया विभा-
 गाभावात् कस्येच्छयेत्यपेक्षायामूर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं विभ-
 जेयुर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छतीति गौतमवचनात्पि
 तुरेवेच्छात इति निर्णीयत इति पितामहादि धनविभाग-
 स्यापि पितोरभाव इत्येकः कालः । मातुर्निवृत्ते रजसि पितु-
 रिच्छात इति कालद्वयमेवेति । तदप्यनभियुक्त प्रमोदनम् ।
 वृत्तिलोपापत्तेः पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । ऊर्ध्वं विभागादि
 त्यस्य निर्विषयत्वापत्तेरपि पितामहादि धनेऽपि तुल्यत्वात् ।
 मस्यृहे पितरि पातित्यादि दुष्टे पितामहधनेऽपि पुत्रेच्छया
 विभागस्य सकलसम्मतत्वादवश्यवाच्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु
 पितामहादिधने भूर्या पितामहोपात्तेत्यादि नासदृशस्य
 पितापुत्र स्वास्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुत्रेच्छयापि तस्य विभाग
 उचित एव । यत्त्वत्र व्याख्यानान्तरमनीशत्वस्य तद्धनगोचरत्वा-
 दि कल्पनन्तत् सर्वन्तदुवचनविवेचने निराकरिष्यामः । वयन्तु
 स्त्रातन्त्याहे पितरि जीवति तदिच्छैव विभागनिमित्तम् ।
 पातित्यपारिव्रज्यादिभिस्तदनहे पुत्रेच्छापि । तदुपरमे तु
 स्वेच्छाया निमित्तत्वमर्थसिद्धमिति कालत्रयमेवानेन प्रकाशेण ।
 अन्यथा बहुनामुपरतस्पृहत्वादीनां विकल्प ससुञ्चयादिक-
 कल्पमालुपपत्तौ विशेषणविशेष्यभावाद्यवस्थापत्तौ बल-
 व्याकृतीभावः । अतएव क्वचिद्वचने केपाञ्चिदेपोपादान
 णसु पादानञ्च केपाञ्चित् सङ्गच्छते । एकमुल कल्पनात्मासवे-

नोपरतसृष्टत्वादिभिः पितुः स्वातन्त्र्याभावस्यैकस्य सर्वेषु लक्ष-
णात् । अनीशास्ते हि जीवतोः निर्दोषे पितरि स्थिते । जीव-
तोरपि शस्यते इत्यादि वचन स्वरसोऽप्येवमेव । अतएव पि-
त्रोर्जीवतोर्भ्रातृणां सहवासोमुख्यस्तदनुमत्यादिना ज्येष्ठस्य
कार्यक्षमस्यान्यस्य वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यमन्येषान्तदनुरोध
वृत्तित्वमिति च पक्षद्वयमुक्तवन्तो व्यासादयः । “भ्रातृणां
जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते” इति व्यासः । जीवति पि-
तरि पुत्राणामर्थादान विसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम् । काम-
न्दीने प्रोषिते आर्त्तिं कृते ज्येष्ठो वार्धांश्चिन्तयेदिति हारीतः ।
शङ्खलिखितौ तु स्पष्टतममाहृतुः । पितर्यशक्ते कुटुम्बव्यव-
हारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरं वा कार्यक्षस्तदनुमती नत्व-
कामे पितरि रिक्त्यविभागो वृद्धे विपरीत चेतसि दीर्घरो-
गिणि वा ज्येष्ठ एव पितृ वदर्थान्पात्रयेदितरेषांस्त्रय मूलं हि
कुटुम्बमस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थिताया इति ।
तस्माद्यथोक्तरीत्या विभागस्य कालत्रयमेवेति ब्रूमः । अत्र मनु
वचने समेत्येत्यनेन पात्रिकं साहित्यमनूद्यते बल्लवत् ।
अन्यथैकेच्छया द्वयोश्च भ्रात्रोर्विभागो न स्यात् सममिति तु
नियस्यते । यच्च विवक्ष्यामः । यत्तु पितोरिति द्विवचन निर्दे-
शात्सोदरभ्रातृणां पितृधन विभागोऽपि मातुरभाव एव कार्यः ।
न तु मातृधन विभागार्थं मातुरभावोपादानम् । जीवतीरपी-
त्यस्य मातृधन गोचरत्वानुपपत्तेरन्य धनगोचरत्वमवश्यं वा-
च्यमतो यत्तैव पितोरभावो निमित्तं तत्तैव जीवतीरपीत्यपि
शब्देन जीवनस्यापि प्रशस्तत्वकीर्त्तनान्न मातुरभावो मातृ-
धने व्याख्येय इति जीमूत वाहन आह तदसम्बद्धम् । पि-

तुश्च मातुश्चेति मनु वचने ष्यद्भिर्देगादन्यथापि द्विवचनस्य
विभागः सम्बन्धविवक्षामात्रेण व्याख्यानं युक्तम् । इतरथै-
कतरधनेऽन्यतरभावाद्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । यच्चोक्तं जीवतो-
रित्यादेर्मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरित्यादि । तस्यापि कोऽ-
भिप्रायः । मातुः पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यान् तद्धनगोचर-
त्वमिति यदि तर्हि सत्स्वपत्येषु भार्याधनेऽपि पितुः स्वास्य-
न्तदभावस्यापि तत्रानुपयोगादन्य विषयत्वापत्तिः । अभि-
प्रायान्तरन्त्वसम्भवदुक्तिकमेवेति वक्ष्यामः । तस्मादृष्टार्थत्वात्त-
त्तद्धन विषय एव तदभावः । संग्रहकाराद्युक्तो युक्तः । यथा
च पितोर्जीवतोभ्रातृणां सहवासो मुख्यस्तथा तदूर्ध्वमपि ।
तथा च शङ्खलिखितौ । कामं सहवसेयुरेकतः संहता वृद्धि-
मापद्येरन्निति । संहताः सहवसन्तो द्रव्योपचयसाहाय्यादि-
ना परस्पर कृतेन वृद्धिमाप्नुयुरित्यर्थः । नारदोऽपि ।

विभ्रयाद्वैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।

भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः ॥

मनु रपि । ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात्पितृव्यन्धनमशेषतः ।

शेऽस्त्वसुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणञ्चैव स तस्मात्सर्वं संहति ॥

यस्मिन्ननृणं संनयति येन चान्यन्यमश्नुते ।

स एव धर्म्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठभ्रातृन् यवीयसः ।

पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्म्मतः ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठ पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सङ्घिरिहार्हितः ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठ इति स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठ इतिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥

यो लोभादिनि कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

सोऽ ज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिरित्यादि ।

वचनानि च यद्गुण ज्येष्ठवशवर्त्तितया सर्वेषां सहवासः प्रशस्तः ।

धर्मवृद्धि कामनया तु विभागः कार्य इत्याह तुर्मनु प्रजापती ।

एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाश्यया ।

पृथग्विर्द्धते धर्मस्तस्माद्वर्त्या पृथक् क्रिया ॥

धर्मश्च देवाद्यर्चनरूपस्तस्यैव सहवासे पृथक् अवगात् ।

तथा च ब्रह्मसतिः । एकपाकेन वसतामि तदेव द्विजार्चनम् ।

एकम्वेद्विभक्तानान्तदेव स्याद्गृहे गृहे इति ।

यत्तु संग्रहकारेण ग्निहोत्रादि धर्मवृद्धिरपि धर्मवृद्धि-
शब्देन गृह्यत इत्युक्तम् ।

यदाह । क्रियते स्वं विभागेन पुत्राणाम्पैतृकन्धनम् ।

स्वत्वे सति प्रवर्त्तन्ते तस्माद्वर्त्याः पृथक् क्रिया इति ॥

प्रवर्त्तन्ते साध्यन्ते अग्निहोत्रादि क्रिया इति विशेष इति ।

तत्तु जन्मनैव पुत्राणाम्पितृधन स्वत्वाद्विभागात्प्रागपि
त्रौतस्वार्त्त कर्त्तृधिकार प्रतिपादयद्विरस्त्राभिः प्रागेव प्रत्यासि ।

तस्मात्प्रश्नमहायज्ञादि धर्म एव धर्मशब्देनात्र ग्राह्यः ।

दत्तानु भगिनीषु चेतितु न कालार्थङ्गिन्तु तासामवश्यं
दानार्थम् । यथा

यच्छिष्टमिदृदायेभ्यो दत्तार्थम्पैतृकन्ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यं ऋणी न स्याद्यथा पितेति ।

नारदवचनं शृणादानावश्यकत्वार्थं न विभागकालार्थम् ।
पिता च यदि स्वेच्छया पुत्रान् विभजति तदापि निरङ्कु-
शेच्छा नोपादेया किन्तु ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिन इति ।

पक्षयोर्मध्येयः पक्षद्वयः स ग्राह्य इति योगीश्वर वचनार्थः ।
ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यमभागेन । कनिष्ठं कनिष्ठ-
भागेन । सर्वं वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः काव्या इति
विज्ञानेश्वराचार्याः । प्राच्यास्तु स्वेच्छयेति पृथक्पक्षान्तर
ज्येष्ठादिभागसमभागौ च द्वौ पक्षाविति पक्षत्रयमतएव
ज्येष्ठं वेति प्रथमो वा शब्दः स्वेच्छयेति पक्षापेक्षया समञ्जसो
वक्ष्यमाणपक्षापेक्षत्वे क्लृप्तः स्यादित्याहुः रूपपत्तिश्च तत्र
वदन्ति ।

पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजे द्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेदिति ॥

नारदवचने । ज्येष्ठं वेत्यादिनैकं विषमविभागप्रकारं सुष्यस्य
यथा वास्येत्युक्तेरन्योऽपि न्यूनाधिक भागः पितुरिच्छयास्तीति
गम्यते । हारीतोऽपि । जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्वृद्धाश्रमं
वा गच्छेत्स्वल्पं वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेद्यद्युपदस्ये-
त्युनस्तेभ्यो गृह्णीयादिति । वृद्धाश्रमः पारिव्रज्यम् । उपदस्ये-
द्द्रव्याभावे न क्षीणो भवेत् । अत्रापि स्वल्पं वेत्यादिपक्षान्तर-
सुक्तम् । तस्मात्तदेकं मूलज्ञतानुरोधेन योगीश्वरवचनेऽपि
तत्संग्रहायेच्छयेति पृथक्पक्षएव युक्त इति । तदसुत् । वा शब्द-
स्त्वावर्द्धेधापि व्युत्पत्तेर्नासमञ्जसः या चोपपत्तिरुक्ता साध्य-
युक्ता । यदि वचनान्तरोपात्तपक्षान्तरसंग्रहार्थमिच्छयेत्यस्य

भवेदुत्तरार्द्धं व्यर्थमेव स्यादुक्तं पक्षद्वयस्यापि वचनान्तरोपात्त-
त्वादिच्छयेत्यनेन तयोरपि संग्रहः सम्भवात् । तदितरपक्षसं-
ग्रहार्थत्वे मन्दप्रयोजनता स्यादेव । इच्छाया निरङ्कुशत्वेना-
नियमवारणाय वचनान्तरालोचनं विना तदर्थानिर्वाहात् ।
स्वोपात्त पक्षद्वये व्यवस्थानिरासार्थतयेच्छयेति व्याख्यायमाने
वचनान्तरालोचनावश्यकत्वात् । न च विकल्पोक्त्यैवेच्छालाभे
इच्छयेति निरर्थकमिति वाच्यम् । उत्तरार्द्धवैयर्थ्यापेक्षया
व्यवस्थित विकल्प निरासाय स्ववाक्योपात्तपक्षद्वय विषयतया
तदनुवादस्यैवोपपन्नतरत्वात् नारदाद्येकमूलकता तु विज्ञाने-
श्वर व्याख्यानेऽपि नापैति । तदुक्तपक्षद्वयस्य वचनान्तरेष्व-
प्युपादानात् । न च निर्मालेच्छाप्राप्तमेव पक्षान्तरं योगी-
श्वरवचनार्थोऽस्त्विति वाच्यम् ।

अथवा शास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरित्यस्य ।
निर्विषयतापत्तेः । इच्छामात्रस्य शास्त्रीयत्वेऽयथा शास्त्रका-
रित्वाप्रसक्तेः ।

जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।

निर्भाजोन्नचैवैकमकस्मात्कारणं विनेति ।

कात्यायनवचसोऽपि निर्विषयता स्यात् इच्छाया एककारण-
त्वात् । न विशेषयेच्छास्त्रीय ज्येष्ठभागाद्यतिरिक्तैर्च्छकविशे-
षवन्तन्न कुर्व्यात् कारणञ्च शास्त्रोक्तं पातित्यादिकं विनाऽक-
स्मात् क्रोधात् सुभगा पुत्र स्नेहादिना वा न निर्भाजयेद्भाग-
रहितं न कुर्व्यादित्यर्थः । यत्तु

न्यूनाधिकविभक्तानान्वस्यः पितृकृतः स्मृतः ।

इति योगीश्वरवचनान्तदपि धर्म्योऽधर्मादनपेतत्वेत्पित्राकृतः

कृत एव सृणी न निवर्त्तते । अधर्मस्त्वयथा शास्त्रकृतो निवर्त्तत
एवेत्यभि प्राय इति विज्ञानयोगिभिरेव व्याख्यातं । व्याधितः
कुपितश्चैवेत्यादि वचनानुरोधात् । एवम् ।

समन्यनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्तैस्तुरन्यथा ।

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यनाधिकैर्जनैः ।

तेषां स एव धर्म्यः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुरिति ।

बृहस्पति नारद वचने अपि व्याख्येये । श्रेष्ठादि विभागेऽपि
पित्रा ज्येष्ठादिभ्योदत्तेऽन्यैरनुशयो न कार्यः । समांश
विभागे वा ज्येष्ठादिभिरिति तात्पर्यार्थः अतएव नारदस्तेषां
स एव धर्म्यः स्यादित्याह । श्रेष्ठादि भागश्च मनुनोक्तः ।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वं द्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयस इति ॥

समांश पक्षं बौधायन आह । पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति
सोऽंशः सर्वेषामविशेषादिति मनुः । पुत्रेभ्यो दायं व्यभज-
दिति श्रुतौ विशेषाश्रवणात् सर्वेषाम्पुत्राणां रुमोऽंश इत्यर्थः
यदि पिता स्वेच्छया समांशेन पुत्रान्विभजते तदा स्वपत्नीभ्यः
पुत्र सममंशं दद्यादित्याह याज्ञवल्क्यः ।

यदि कुर्यात् समानंशान् पत्न्याः कार्य्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासाम्भर्ता वा श्वशुरेण वा ॥

यासां भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं प्रीत्यादिना न दत्तम्
भर्तादि ग्रहणमुपलक्षणाच्च वक्ष्यमाण स्त्रीधनशून्या इत्यर्थः ।
तासाम्पत्नीनां पुत्र समांश भागमात्रं नियम्यते । तथा च यदा
श्रेष्ठभागादिनापि पिता पुत्रान् विभजति तदापि श्रेष्ठभा-

गाद्युद्धृतोद्धाराद् व्यसमुदायात् पुत्र समाने वांशान् प-
त्न्यो लभन्ते न स्वज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्यवस्यति । यस्तु
पत्न्याः स्वीकारः परीभाण्डादिस्तमपि पत्नी लभते । तथा
चापस्तम्बः । परीभाण्डञ्च गृहेऽलङ्कारो भाव्याया इति । परी-
भाण्डम्भोजन पात्रादि यदसाधारणं यस्या अलङ्कारोऽप्य
साधारणस्तद्विवेचयिष्यते । न च पक्षद्वयेऽप्येतावता पुत्र समां-
शित्वं पत्नीनां विज्ञानेश्वरेणोक्तन्तर्हि यदि कुर्यात् समानं-
शानिति समांशानुवादो व्यर्थः पत्न्यो ज्येष्ठं शादि न लभन्ते
इत्येतावन्मात्रमेव वाच्यमिति युक्तम् । यतः ।

एवं समुद्धृतोद्धारे समानंशान् प्रकल्पयेत् ।

उद्धारेऽनु धृते त्वेपामियं स्यादयं कल्पना ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽव्यङ्ग्यन्ततोऽनुजः ।

अंशं मष्टं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थित इति ॥

मनुना अंशी वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेषामिति । गौतमेन
अथ भ्रातृणां दायभागे अंशां हरेज्ज्येष्ठो गवाश्वस्य चात्र-
दशममजावयो गृहश्च कनिष्ठस्य कार्णाय संगृहोपकरणानि
च मध्यमस्येति । वशिष्ठेन ।

ज्येष्ठस्यां शोऽधिको देयः कनिष्ठस्य वरः स्मृतः ।

समांशभाजः शेषाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथेति ॥

नारदेन चोद्धारस्यते विषमभागमात्रं मुक्तन्तद्वदाद्रियते-
तदा पत्नीनामंशाभाव प्रतिपादनार्थं यदि कुर्यात्समानं
शानित्युक्तमिति न दोषः । अतएव

भ्रातृणाम विभक्तानां यद्युत्थानम्भवेत्सह ।

न तत्र विषमभागमपि दद्यात्कथञ्चनेति ।

मनु ना सर्वेषां भ्रातृणाम्द्रव्यार्जने यदि सह समानमेवेत्त्या-
नसुद्योगो भवेत्तदा पितुर्विषमविभागदान प्रतिषेधक मनु वचन
व्याख्याने जीमूतवाहनेनोक्त सुद्धारस्तु पित्रा दातव्य एव ।
तस्य विभागरूपत्वाभावात् । न्यूनाधिक विभागस्यैव निषेधा-
दिति । तस्याञ्ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति याज्ञल्क्याद्युक्त उद्धा-
रेऽपि सत्रांश भागिता पुत्राणामस्त्येवेति तत्रापीदं वचनं
प्रवर्त्तत एव । द्यांशादि पक्षे परं न प्रवर्त्तत इति विज्ञान
योगिनामाशयः । दत्ते तु स्त्रीधने दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदित्य-
चाङ्गद्विदानं वक्ष्यते । यद्यपि तदाधिवेदनिके भर्ता दीयमाने-
वक्ष्यते तथाप्याक्राड् क्षायां समानन्यायत्वादत्रापि येऽज्यम् ।
बोधायनः ॥

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपाहि ते स्मृता इति ॥

भ्रातृणाम् विभक्तानामित्यादि मनु वाक्यं सहेत्यानं
सर्वेषां विभाग प्रार्थना यदि भवतीति जीमूतवाहनेन तदनुया-
यिना दायतत्वं कृता च व्याख्यातम् । यदि पुनः पितरि जीवति
पुत्रा एव विभागमर्थयन्ते तदा विषमविभागः पित्रा न दातव्य
इति वदता तत्र सहशब्दवैयर्थ्यं उत्थान शब्दस्य चोद्योगवाचि-
नोऽपि भाग प्रार्थनापरत्वमन्याय मित्यस्य व्याख्यान मेवादत्त-
व्यम् । तथा च ।

सामान्यार्थं समुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

इति योगीश्वरवचः सम्वादोऽपि लभ्यते । तस्यास्यदभिमतार्थं
तथैवोपपत्तेः । दत्ते त्वर्द्धं मित्यत्राप्यर्द्धशब्दः समप्रविभा-
गवचनो न भवति अतश्च यावता पूर्वदत्तमिदानीन्दीयमानञ्च

समम्भवति तावद्देयमिति मिताक्षरायामुक्तं तत्रायमाशयः
यद्यपि नपुंसकस्यार्द्धशब्दस्य पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशक इति
कोषात्समांश वाचित्वमस्ति । तथापि कदाचित्तासां पुत्रार्धिक
धनत्वङ्मुदाचित्तदूनधनत्वमव्यवस्थित मर्द्धनियमस्य चादृष्टार्थ-
त्वं सा प्रमाङ्गीदिति पुत्रसमांशितायामेव तात्पर्यमिति । अत्र
मदन रत्नाकर आह । पत्य इति बहुवचनात्प्रतिपत्तिरसमा-
नंशान् पिता गृह्णीयान्नतु ताभ्यः पृथक् कृत्यांशो दातव्यः ।
जायापत्योर्विभागो न विद्यत इति हारीतवचन विरोधापत्ते-
रिति । तन्न । नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते येन हारीतवचन
विरोधः स्यात्किन्तु पत्यैव पुत्रविभाग समये ताभ्यस्तत्समांश-
दानमस्तीति दानवत् । अतएव स्त्रीधने दत्ते त्वर्द्धमित्युक्तमिति
न कोऽपि दोषः । यस्तु जीवति पितरि पुत्रेच्छया विभागः
स वैषम्याश्रयणान्मातुर्निवृत्ते रजसीति मनुवचने समशब्दा-
मुपज्ञाञ्च समएवोऽपि पितरुर्द्धं विभागः सोऽपि समएव ।
पूर्वोदाहृतं मनुवचने सममित्यभिधानात् । हारीतोऽपि । स-
मानोद्धते पितरि रिक्त्यविभागः । पैठीनसिरपि । पैतृके
विभज्यमाने दायाद्येभ्रातृणां समो विभागः । याज्ञवल्क्योऽपि
विभजेरन् सुताः पितरुर्द्धं रिक्त्यवच्छेदं समम् ।

पितरुर्द्धमिति कालः सुता इति कर्त्तारः सममिति
प्रकारनियम इति मिताक्षरा । ननु मनु नैव पितरुर्द्धं वि-
भागमुपक्रम्य ।

ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात्पितृ धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरन्तयेति ॥

सहवासपक्षं मुख्यमुक्त्वा ज्येष्ठस्य विंश उद्धार इत्यादिना

विषमविभागोऽप्युक्तस्तत्कथं समनियम इति चेत् । उच्यते ।
यद्यप्ययं विषमभागोजीवत्यजीवति च पितरि शास्त्र दृष्ट-
स्तथापि वचनान्तरानुरोधात्कलौ सम एवेति नियमः ।

अस्वर्गं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति ।

योगीश्वर वचनात् । अत्र लोकपदेन युगमुच्यते । युगा-
न्तरे धर्म्यमपि युगान्तरे यद्विद्विष्टं प्रतिषिद्धन्तन्नाचरेदित्यर्थः ।
अन्यथा धर्म्यत्वास्वर्गत्वयोर्व्याघातः । शास्त्र विहिते तदभिन्न
विद्वेषोवाधित एव । तदन भिन्नया मरजनविद्वेषस्तु ना स्वर्ग्य-
त्वापादकोऽग्नीसोमादि हिंसादार्वात प्रसङ्गादित्यादि दूषणं
स्यात् । अतएव मिताक्षरायामधुपर्क पशुबधगवालम्भादि-
कलिवर्ज्यमिव लोक विद्विष्टत्वेनोदाहृतम् । कलिवर्ज्येषु च
पुनरुदाहादि कमक्षतादीनां यत्रोक्तन्तत्र ज्येष्ठांशाद्युद्धारा-
दिकमपि । यथा चादिपुराणे ।

ऊढायाः पुनरुदाहो ज्येष्ठांशो गोबधस्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कऋण्डलुः ।

स्मृति संग्रहेऽपि ।

यथा नियोगधर्मो नो नानुवध्ना बधोपि वा ।

तथोद्धार विभागोऽपि नैव संप्रतिवर्त्तते ।

नियोगधर्मोभ्रातृभार्यायां वाग्दत्तायां सृतपतिकायां
गुर्वादिनियोगेन विधिनागमनम् । मैत्रावरुणीङ्गामनु वध्नां
वशामालभेतेति विहितो गोबधः । सम्प्रति कलौ अतएवापस्त-
म्बो जीवन् पुत्रेभ्योदायं विभजेत्सममिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठोदा-
याद इत्येक इति कृतस्त्रधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैत्येकीयमतमुपन्यस्य
देशविशेषे सुवर्णङ्गावः कृष्णभौमं ज्येष्ठस्य रथः परीभाण्डम्पितु-

गृहेऽलङ्कारोभाय्या चार्ति धनञ्चेत्येकमतत्वेनैवोद्धार विभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धमिति निराकृतवान् । शास्त्रविप्रतिषेधञ्च स्वयमेव विवृतवान् । मनुः ।

पुत्त्रेभ्योदायं व्यभजदित्य विशेषेण श्रूयत इति ।

तस्मान्न विषमविभागः शास्त्र दृष्टोऽपि कलावनुष्ठेयः । यत्तु मिताक्षराकृता श्रुतिविरोधेत्युक्तं तद्विचार्यम् । श्रुतिविरोधेहि सति युगान्तरेऽपि तस्याननुष्ठाने तद्बोधक वचनानां सर्वथाऽप्रामाण्यमेव स्यादिति कलिवज्यं तयोपन्यासो विरुद्धः । नवात्यन्तं श्रुतिविरोधोऽपि । अविशेष अवशे सति समं स्यादश्रुतित्वादितिन्यायतभ्यत्वात्समत्वस्य । स्मृति चन्द्रिकायान्तु बौधायनोदाहृतं विषमविभाग प्रतिपादकमपि श्रुत्यन्तरं लिखितम् । ज्येष्ठत्वादाधिक्येऽपि श्रुत्यन्तरमित्याह स एव । धनमेकमेकमुद्धरेत्ज्येष्ठः तस्मात्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययतीति श्रुतेरिति । धनमेकमेकमिति वदन् श्रुतिवाक्यगतं धनेनेत्येकवचनं विवक्षितमिति सूचयति निरवसाययतीति श्रुतेरिति । धनमेकमेकमिति वदन् श्रुतिवाक्यगतं धनेनेत्येकवचनं विवक्षितमिति सूचयति । निरवसाययति तीक्ष्णतीत्यर्थ इति ग्रन्थेन । जीमूतवाहनादयस्तु यदा भक्त्यतिशयादिना भ्रातृणामनुमति स्तदोद्धारो विषमभागोऽतएवाद्यतनानाम्भक्त्याद्यभावादुद्धारोऽर्हः ज्येष्ठाभावाच्च समभागएव लोके दृश्यते इत्यादिना ग्रन्थेनानुमत्यननुमतिभ्यां विषमसमभागयोर्व्यवस्थामाहुः तत्तु तथा सति पुत्रेच्छाया एव प्रयोजकत्वापत्तेः पूर्वाङ्गविरोधादनादेयम् ।

पितृच्छायाः स्वतन्त्रपक्षान्तर परत्वन्तु प्रागेव निरासि ।

पित्वा पुत्रेभ्यः स्वार्जितधनविभागन्ददता स्वयमंशद्वयं
ग्राह्यमित्याह नारदः ।

द्वावंशौ प्रतिपाद्येत विभजन्नात्मनः पितेति ।

बृहस्पतिरपि । जीवद्विभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वयमिति ।

पितुरंशद्वयं ग्रहणमेकपुत्रं विषयमित्याह तुः शङ्ख लिखितौ ।

स यद्येकपुत्रः स्याद्द्वौभागावात्मनः कुर्यात् ।

व्यवहार पारिजातकारइदं वचनं मेवं व्याचष्ट । एक-
शब्दोऽत्र श्रेष्ठवाची । तथा च यदि पुत्रो गुणवत्तया धनार्ज्जुन
शक्तस्तदा तेन सह विभागे पित्रांशद्वयं ग्राह्यमिति । जीमूत-
वाहनस्तु एकस्य पुत्रः एकपुत्र एकपितृक औरस इति
भावत् । न पुनः एकः पुत्रो यस्येति बह्व्रीहिस्तस्यान्यपदार्थं
प्राधान्येन घृणीतत्पुरुषादुर्वणत्वात् । तथा च क्षेत्रजस्य व्याव-
त्तिस्तस्य द्विपितृकत्वात् ।

तथाचौरसपुत्ररूपः पिता स्वपितृधने भागद्वयं गृह्णी-
यान्न तु क्षेत्रजा इति व्याचक्ष्यौ । तदसत् । तथा सति पिता-
महधनगोचरतास्य स्यात्तत्र च सदृशं स्वाम्यम्पितापुत्रयोरित्यौ
रमस्यापि पितुः पुत्रसमांशताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् ।
तथा चागत्या बह्व्रीहिरेवास्थेयः । मिताक्षराकृता त्विदं व-
चनं मनाहतमेव ।

कात्यायनः । द्व्यंशद्वौहरो वा पुत्रं वित्तार्ज्जनात्पिता ।

मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्यांशं भागिनीति ॥

अत्र जीमूतवाहनः । पुत्रस्य वित्तार्ज्जनात् पुत्रार्जितेऽपि
पितृस्वार्जित इव पितुरंशद्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रश्च
वित्तञ्च तयोरर्जनादिति । अर्जित पुत्रस्यापि भ्रातृभिर्विभागे

वित्तार्जकतयांशद्वयस्येष्टत्वात् । अतो विभागार्हसम्बन्धिनि दिद्य-
मानेऽर्जकस्य द्वांशादि हरत्वमसति तु सर्वं हरत्वमिति वाच्य-
न्तथा सति पितृपुत्रपदयोः प्रसक्तगीतता स्यात् । किञ्चा-
र्जनं स्वत्वहेतुभूतो व्यापारः । अर्जनं स्वत्वनापादयतीति
प्रतिषिद्धमित्यभिधानात् । न च पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्व-
स्वदाने दर्शितमतस्तत्र गौणमर्जनपदं वित्ते च मुख्यमिति
सक्तदुश्चरिते वैरूप्यमयुक्तम् । न च पुत्रस्यार्जकत्वादेवांश-
द्वयप्राप्तेः पितृशास्त्राद्वचनादृतेऽपि वचनान्तरादेव भागद्वय
सिद्धेर्वचनमिदं मनर्थकमिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेणापि
पुत्रधने पितु भागद्वयप्राप्तेरस्य सार्थक्यात् इत्याह । तन्न ।
द्वन्द्वापेक्षया षष्ठ्यर्थं लक्षणावती भवदुक्तसमासस्यायुक्तत्वात् ।
यच्चानर्जित पुत्रस्येत्यादि द्वन्द्वं दूषणं तदत्यसम्बन्धम् । आह-
भागाद्य विषयकत्वादस्य । पितृधनं प्रस्तावात् । न चैवम्पुत्र-
पदं व्यर्थं वित्तार्जनस्येव द्वांश हरत्वे हेतुत्वेपपत्तेरिति वाच्यम्
अस्वातन्त्र्यार्थत्वात् । यतः पुत्रोऽपि वित्तवत्तेनैवार्जितस्तेन
परतन्त्रः स्वार्जितधने पितु रंशद्वय ग्रहणावग्रहो न भवती-
त्यत्र तात्पर्यम् । यच्चार्जनपदं वैरूप्यन्तदप्यसत् । पुत्रेऽपि
पितृस्वस्येष्टत्वात् । न च सर्वस्वदाननय विरोधः । पित्राद्यस्व-
त्वे तस्य तात्पर्यात् । पुत्राद्यदानस्य तन्नय सिद्धान्तस्य भाष्य
प्रदर्शित श्लोदकविरोध युक्ति सिद्धत्वात् । अतएव पुत्र कन्या-
दानादि विधयो मुख्यार्था एव न पुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूप
गौणदानाद्यर्थः । इदञ्च पितु रंशद्वयोपादानं स्वार्जितविषयन्न
पित्तार्जितविषयम् ।

भूर्या पितारुहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति ।

याज्ञवल्क्येन तत्र पितापुत्रयोः समस्वाम्याभिधानात्समांश-
भागित्वमेव । तस्य ह्ययमर्थः । भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्धो
राज्ञाममुकस्यैकस्मिन् पर्णभरकक्रमुक भरकादावियन्ति
पर्णादीनि देयानीति शासनाकूटतया यद्वृत्तित्वे न दीयते
तदुच्यते । तथा द्रव्यं सुवर्णादि तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं हि
शब्देन प्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैव स्वत्वात् । तदपि सदृशन्तु-
ल्यमतोऽत्र पुत्राणां न पित्रर्जित इव पितृ पारतन्त्र्यमिति
तदनिच्छयापि विभागांशद्वय नियमश्च पितुर्नास्तीति ।

वृहस्पतिः । द्रव्ये पितामहोपात्ते स्यावरे जङ्गमे तथा ।

सममंशित्व साख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पिता सम एवांशो ग्राह्यो न तु स्वार्जितवदंशद्वयं विषम-
विभाग पञ्चात्रयणं वैत्यर्थ इति मदनरत्नकारः । जीमूतवाह-
नस्तु यत्र द्वयोर्भ्रातृर्जीवत्येव पितर्येकः पुत्रसुत्याद्य नष्टो-
ऽन्यश्च जीःति । पश्चात्पितापि मृतस्तत्र पितृधनं ग्रन्थासत्तेः
पुत्रस्यैव प्राप्नोति न तु प्राङ्मृतपितृक पौत्रस्य विप्रकर्षात्तदा-
धार्थं सदृशं साम्यमिति वचनम् । यथा पैतामहधने पितुः
साम्यं तत्पुत्रस्य साम्यन्तथा तत्पौत्रस्यापि । न तु सन्निकर्ष
विप्रकर्षयुक्तो विशेषः । पार्वणविधिना पिण्डदातृत्वेन द्वयो-
रविशेषादित्यभिप्रायः । अतएव मृतपितृकः प्रपौत्रोऽपि
प्रपितामहधने पुत्र पौत्राभ्यां सह तुल्यवदेव स्वामी । पिण्ड-
दानाद्यप्रशेषात् । जीःति तु पितरि पुत्राणान्तद्वयन स्वाम्ये
सपुत्र भ्रातृद्वय विभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वा-
मित्व साख्यात् । तस्मान्मृतपितृक पौत्रविषयकमिदं न पौत्र-

विषयकत्त चाप्रक्रान्तत्वादनर्थकत्वं प्राग्नेकपितृकाणामेव प्रक्रमात् । सादृश्यवचनन्तु स्वार्जितवत्पितृच्छया विभागा भावार्थम् । यथाह विष्णुः । पिता चेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे ।

पैतामहे तु पिता पुत्रयोस्तुल्यं साम्यमिति ॥

अतः स्वोपात्ते पिता न्यूनाधिकभागैः पुत्रानिच्छदा विभजतु पैतामहे तु तुल्य स्वच्छदवृत्तिता । एतावतै-
वैतद्वचनोपपत्तौ सामान्य प्राप्तमितिच्छाया विभागकालत्वं पितुश्च भागद्वयं न निषिध्यते । जीवत्पितृक पौत्रविषयतापि-
बाधारेखरानुमतस्यास्तान्तथापीच्छाकृत न्यूनाधिकभाग-
निरामार्थतैव । न तु पुत्रेच्छया विभागोऽंशद्वयाभावश्च पितु-
रनेन बध्यते ।

किञ्च जन्मविद्यागुण ज्येष्ठेष्ट्यंशन्दाशदवाप्नुयात् ।

समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां पितृसमस्तु स इति ।

दृढस्यतिवचनात्पितापि स्वपितृकृत नरकनिवर्त्तको गुण-
ज्येष्ठः स्वभ्रातृभिः सह विभागे पितृसमत्वेन यत्तांशद्वयभाक्-
तत्वं पुत्रैः सह विभागे पितैवांशद्वयं पैतामहधनेवाप्नोति स्व-
हारकएव पुत्राणान्तद्धन सस्वन्यचेत्यतीति भवतो सुनीनाञ्च
वचनमनुचितम् । तस्यादिच्छया विभजेत्पुत्रानिति पितृ-
च्छाया विभागकालत्वं द्वावंशौ प्रतिपद्येतेत्यादि वचनोक्तं
पितुर्भागद्वयञ्चाविशिष्टं पितामहधनेऽपि । न्यूनाधिक भाग-
मावन्तु पुत्रेषु स्वाच्छन्येभ्यः भवति ।

द्रव्ये पैतामहोपात्ते स्वावरे जङ्गमे तथा ॥

सत्तमंशित्वं राख्या तस्मिन् पुत्रस्य चैवहीति ।

वृहस्पतिना पितापुत्रयोरंशसाम्यस्यैवाहत्य विधानात्कयम्पि
 तुरदायं शङ्क्यमिति चेन्न । अंशित्वमंशकर्तृत्वं समन्त्रं तु स्वे-
 च्छया स्वार्जितवन्धूनाधिकांशकर्तृत्वमिति तदर्थान् । नत्वंश-
 वत्त्वसममिति । स यद्येकपुत्रः स्यादित्येकपुत्रपदस्यौरसपर-
 त्वस्योक्तत्वादिपि वृत्तकलेतज्जादरूपपितृभिराशं वा समांशित्वा-
 भिधानमित्याह । तदनादेयम् । सन्दर्भविरोधात् । तथाहि ।
 अनेकपितृताणाम्पितृद्वारकभागकल्पना मभिधानानन्तरं
 भूर्या पितामहोपात्तेत्युक्तन्त्रास्वाम्यमेव पौत्राणाम्यैतामहे-
 धने पितरि जीवति विभागाभावो वा । तदिच्छुयैव वा स्वार्जि-
 तवद्विभाग इति शङ्कावयमेवोत्तिष्ठति । यन्मिताक्षरायामुक्तं
 तन्निराकरणार्थमेवेदं च नन्तद्व्याख्यानरीत्या सङ्गच्छते । प्रमी-
 तपितृकपौत्रविषयकत्वेन सङ्कोचोऽस्य कुतः । न च धारेः श्व-
 रावधारितरीत्या पौत्रमात्रविषयकतायामपि न्यूनाधिकभाग-
 मात्रस्य पितृच्छात्रतनिरामायेदं न पितृच्छाकाचतद्दीय-
 भागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्येति विवाच्यम् विनिगमनाविरहात् ।
 किञ्च । पितृच्छाया हेतुत्वमिच्छया विभजेदिति तृतीया
 निर्देशाच्छाब्दमार्थिकन्तु तस्याविभागकालोपलक्षणत्वम् । तत्र
 शाब्दहेतुस्वाधमानेनानेनार्थिकं कालोपलक्षणत्वन्न बाध्यन्त
 इति चित्रम् । सति च स्वाम्यमास्ये पुत्रेच्छाया निमित्तत्व-
 न्तकृत्वा तस्याः कालोपलक्षणवद्गुणे पातिकपाय तद्वर्वा-
 रम् । ननु पितुरंशद्वयम्पितृत्वप्रयुक्तन्न स्वाम्यधिक्यप्रयुक्तं
 नाप्यर्जकत्वप्रयुक्तं तस्य येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्सद्यंश-
 मेव लभेतेति वाशिष्ठसाधारणवचनादेव सिद्धे दावंशौ प्रति-
 पद्येते इति विशेषवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्यापि स्वार्जि-

तेऽपि ज्येष्ठपुत्रप्रयुक्तं यथा तस्यांशद्वयं विशेषवचनान्तया
पैतामहे पितुरपि । अतएवास्मान्मते पुत्रार्जितेऽपि पितुरंश-
द्वयमिति चेत् । सत्यम् ।

परन्तु निःसङ्कोचप्रवृत्तस्वाम्यसाम्यवचने न तद्वध्यते ॥

पुत्रार्जिते तु पितुरंशद्वयाभावो भवदुदाहृतपुत्रवित्तार्ज-
नार्जितिवचनस्य भवदुक्तार्थदूषणात्प्रागेव व्यवस्थापितः ।
न च तद्वचनादशद्वयाभावेऽपि सामान्यवचनादेव पुत्रार्जि-
तेऽपि पितुरंशद्वयमायात्विति वाच्यम् । वित्तार्जनस्य तत्र
हेतुत्वोपन्यासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च तदर्थवादमात्रमन्यथार्ज-
कत्वप्रयुक्तभागद्वयस्य वशिष्ठवचनादेव सिद्धेर्विशेषे वचनानर्थ-
क्यापत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तथार्जकत्वप्रयुक्तपुत्रांशद्वयस्या-
वारणात् पितृत्वप्रयुक्तपितृंशद्वयेऽपि भागसाम्यएव पर्यवसा-
नमभवेन्न तु भवदभिस्तु पुत्रापेक्षया पितुरंशाधिक्यन्त्याहत्य
वचनाभावात् ॥ यच्च किञ्चेत्यादिनानौचित्यमुक्तन्तन्न किञ्चित् ।

वाचनिकसाम्येऽनौचित्याप्रसक्तेः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्व-
प्रयुक्तमंशद्वयं पितृत्वप्रयुक्तञ्च पितुरिति ज्येष्ठपुत्रसाम्यापत्ते-
स्त्वयाप्यनौचित्यस्य दुर्वारत्वात् । रुदनरत्नधृतकात्यायनवच-
नानान्तु सर्वेषां भातृणाम्पितापुत्राणाञ्च समांशग्रहणमेव
मुख्यमिति प्रतीयते ।

सकलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः ।

पितरौ भ्रातरश्चैव विभागी धर्म्यं उच्यते इति ॥

अतएव योगीश्वरोऽपि सर्वेवास्त्युः समांशिन इति सर्व-
पदं प्रायुङ्क्त अन्यथा समांशिनो वा कुर्वीत सुतानिति वदेत् ।

यस्तु विभागिनां मध्ये स्वव्यवसायेन जीवन समर्थः पितृवनादि विभागन्न जिष्ट इति तन्मप्रत्याह मनुः ।

भ्रातृणां यस्तु, नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्वीर्यः स्वकादंशात्किञ्चिद्वत्त्वेन जीवन् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि । शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्वत्त्वा पृथक् क्रिया ।

निर्वीर्यो निःसम्बन्धीकरणीयः । पृथक् क्रियेत्यस्याप्य यमेवार्थः । किञ्चिद्वत्त्वेति विभागचिह्नत्वेन किञ्चिदसात्म पि दत्त्वेत्यर्थः । तत् पुत्राणां दासजिष्टानिबन्धनार्थश्चेदम् । हलायुधस्तु ।

कुरुस्वार्थेषु चोद्युक्तस्तत्कार्यं कुरुते तु यः ।

स भ्रातृभिर्दण्डणीयो ग्रासाच्छादनं वाहनैरिति ।

नारद वचनैकवाक्यतालाभेन मनु वचने स निर्वीर्य इति पाठं प्रकल्प्य स भ्रातृभिर्दण्डीतभागैः स स्वभागाद्धनमाकृष्य पूरणीय इत्यर्थ इति व्याख्यातवान् । तत्तुनेहेतेत्यादि पद-वैयर्थ्यापत्तेरुपेक्ष्यम् । मेधातिथि प्रमुखाचार्यानाहततया पाठकल्पनानौचित्याच्च । पृथक् क्रियेति स्पष्टवचनं सम्वादाच्च । प्रकाशकारस्तु, यो भागिषु धनार्थं व्यापृतेषु प्रमादालस्यादिना नेहेत न व्या प्रियेत साहाय्यं कुर्व्यात् । स्वकर्मणा स्व-व्यापारेण शक्तः साहायकक्षत्रोऽपि सन्म स्वकादंशात् स्वव्या-पारजनिताद्धनाद्वहिः कार्यः किञ्चिदुपजीवनं दत्त्वा मूल-धनमात्रं भागीकरणीय इतीदमनु वचननिर्वीर्येत्याकर-पाठमङ्गीकृत्यैव व्याचष्टे । तदपि न युक्तम् । अविशब्दाद्यध्य-हार प्रसङ्गात् । योगीश्वर वचनं सम्वादिनोऽर्थस्य स्पष्टतरं प्रतीतिकत्वाच्च । भवदुक्तार्थस्य वचनान्तरं गत्वाच्च । कात्यायनः ।

अविभक्ते निजे प्रेते तत् सुतं रिक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धन्नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं सपित्यन्तु पितृव्याद्वापि तत् सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

लभते तत् सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ।

निजे भ्रातरि तत् सुतं भ्रातृ पुत्रम् । जीवनमगः ।
स कीदृशभागं लभत इत्यपक्षिते आह पितृमंशमिति । तत्
सुतो यस्य धनं विभज्यते तस्य प्रपौत्रः । पौत्रस्य प्रस्तुतत्वात् ।
परतस्तत्सुतान्निवृत्तिर्भाग निवृत्तिर्भवेत्प्रपौत्र पुत्रो भागन्न-
लभेतेत्यर्थः । अतएव देवलोऽपि ।

अविभक्त विभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिरिति ॥

वीजि चतुर्थमभिव्याप्य दायभाग इत्यर्थः । विभक्ताना-
मपि सं सर्गादिना सहवसे सतीयं व्यवस्था । वसतां सहेति
वचनात् । पितृमंशमिति कात्यायनोक्तः । पितृद्वारकोभाग
इति सूचितम् । अतएवाह याज्ञवल्क्यः ।

प्रसीत पितृकाणान्तु पितृतो भाग कल्पनेति ।

पैतामहे धने जन्मजा स्वत्वम्पौत्राणां पुत्रैः सहाविशिष्ट-
मेव यद्यपि तेन पुत्रवत्पौत्राणामपि पुत्रसम एव भाग उचितः ।
तथापि तेषाम्पितृद्वारेण भागं प्रकल्प्य स्वस्वपितृभागाधिका-
रो न तु पैतामहे धने स्वतो भागित्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति
अविभक्ता भ्रातरो यदा पुत्रानुत्पाद्य दिष्टज्ञतास्तत्रैकस्य द्वौ
पुत्रा वन्येषान्ति चतुराद्या इति पौत्राणां वैषम्यन्तदा द्वावेकं
स्वपितृभागं द्वेधा विभज्य गृह्णीत स्त्रिचतुराद्या अपि स्वस्वपितृ-

भागमेकैकान्तेधादि रूपेण विभज्य गृह्णन्ति न तु पौत्र संख्यया
पैतामहं धनभागाः । अनयैव रीत्या केषुचिद्भातृषु जीवत्सु के-
षु चिच्च पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेषु ध्रियमाणाः स्वस्वांशभागिनो-
ऽन्येषां पुत्राः स्वस्वपित्रांशभागिन इति वाचनिकोऽयमभेदः ।
अतएव वचनमिदमन्यवत्तानुवादकम् उद्धारादि विषमवि-
भागोऽपि वाचनिकः समांशत्वं तु स्वाभ्यात्प्राप्तमेवानूद्यते ।
यच्च पैतामहमपहारादिना नष्टमितोदयिते तत्र पित्रिच्छयैव
पित्रर्जित इव पौत्रा विभागभाज इत्याह मनुः

पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमक्रामः स्वयमर्जितम् ॥

स्वयमर्जितमिवेतीव शब्दाध्याहारेण योज्यम् । यदा
तत्पितामहाङ्गा मनेनैवोद्धृतमतः स्वाजितमेव जातं यत
इति हेतुतया योज्यम् । अक्राम इति वचनात्पित्रिच्छयैव
तादृशे पैतामहेऽपि विभागो न पुत्रेच्छयेति गम्यते । तथा
स्मृत्यन्तरमपि ।

पैतामहं हृतमित्वा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याशैथ्यादिना प्राप्तन्तत्र स्वाभ्यम्पितुः स्मृतम् ॥

प्रदानं स्वेच्छया कुर्याद्भागञ्चैव ततो धनात् ।

तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिता इति ॥

हृतमपरैरपहृतं पितामहेन न प्रत्याहृतमित्वा तु प्रत्या-
हृतमित्यर्थः । स्वशक्त्येत्युक्तेः पितामहं द्रव्यानुपक्षेपेण-
त्यर्थः । तदुपक्षेपेण तद्वृत्तेऽर्जकत्वनिमित्तमंशद्वयं येन
चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात्स ह्यंशमेव लभेतेति वशिष्ठ वचना-
त्पिता भजते । इदञ्च विशादिष्वपि योज्यन्तश्चविस्तरेण विवे-

क्ष्यते । अयमत्र निर्गलितोऽर्थः । यद्यपि जन्मनैव पैतृके पै-
तामहे चधने पुत्र पौत्राणां स्वास्यन्तथापि पूर्वोक्तवचनैः पैतृके
पुत्राणाम्पितृ परतन्त्रतया पितु स्वार्जकतया प्राधान्यात्पित्रा
स्वार्जिते विनियुज्यमाने । स्थावरं द्विपदञ्चैवेत्यादि प्राक्प्रद-
र्शित वचनात्तद्यतिरिक्ते पुत्रैरनुमतिरवश्यं कार्या । पैता-
महे तु निषेधाधिकारोऽप्यस्ति । तदनुद्धृते पित्रोद्धृते तु तदि-
च्छावपवर्त्तितैव पैतामहेऽपीति । मणिमुक्तादौ तु पैताम-
हेऽपि पितुरेव स्वातन्त्र्यं मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादि
प्राग्लिखित वचनेभ्यः । अत्रपितृपरमानन्तरं यो भ्रातृणां
विभागः स पितोरिति द्विवचनादुभयोपरम एव पितृधनेऽपि
न तु मातुरुपरमोमातृधनगोचर इति संग्रहकाराद्युक्त
मादत्तव्यम् । पैतृकमित्यत्र पितोरिदमित्येकशेष कल्पनायां
प्रमाणाभावात् ।

जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदरा इत्यादिना मातृ-
धन विभागस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चात्र मातृधन विभागविधौ पौन-
रुक्त्यापत्तेश्च । याज्ञवल्क्येनापि मातुर्द्विहितर इत्यादिना मातृधन
विभागस्य विभजेरनुसृताः पितोरिक्थमिति सस्वन्धो नाभिमतः
किन्तु पितोरूर्ध्वमित्येव । पितुर्ऋक्थमृणमिति तु सस्वन्धो-
ऽर्थान् मातृऋक्थ ऋणविभागस्योत्तरार्द्धेनोक्तेः । अतएव
प्रागुक्तशङ्खलिखितवचने रिक्थमूलं हि कुटुम्बमित्यादौ मातु-
रप्येवमवस्थिताया इत्यनेन मातुरपेक्षयाप्य स्वातन्त्र्यं विभा-
गानधिकारः सोदराणां तस्यामपि जीवन्त्यामित्येतदर्थमे-
वोक्तम् ॥

अतश्च भ्रातृणाञ्जीवतोः पितोः सहवासो विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धत इति ॥

व्यासवचने सहवासविधानसुखेन पृथग्भाव निषेधात् पितृ-
मातृजीवनवतश्च विभाग निषेधाज्जीवतोरिति साहित्यमविव-
क्षितम् । अतएव एकस्मिन्नपि जीवति विभागो न धर्म्यः
किन्तु भयोपरमे । पितृरभाव इत्यादि बृहस्पतिवचनेऽपि
निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यां विभागस्य मातृधनगोचर-
त्वानुपपत्तेरुभयाभावोक्त विभागस्यैव जीवतोरपीत्यपि शब्देन
निर्दिष्टस्य शस्त्व कीर्त्तनादुभयोरभावे भ्रातृविभागः पितृ-
धनगोचरएवेत्यवधार्यते । अतएव व्यासो मातरि जीवन्त्यां यो
विभागस्तस्य मातृप्रधानकत्वं दर्शयति ।

यथाह । समानजातिसङ्ख्याये जातास्वेकेन सूनवः ।

विभिन्न मातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

बृहस्पतिरपि । यद्येकजाता बहवः समाना जातिसङ्ख्याया ।

सापत्नास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मत इति ॥

अत्र जातिसङ्ख्याया सास्ये सापत्नानामपि भागविशेषः स्व-
रूपकृती नास्तीति मातृभागत्वविधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति
नायं पुत्राणां विभागः किन्तु तन्मातृणामित्युद्दिश्य विभागः
कर्त्तव्य इत्यत्र तात्पर्यम् । तेनैतन्मातृधन इवात्रापि मातृ-
जीवने पुत्राणान्न परस्परं विभागो धर्म्यः । यतो गौतमा-
द्यक्ताविभागे धर्मवृद्धिरपि मातृपरमएव वेदितव्येति जी-
मूतवाहन आह । तत्पितृधने मातृभावापेक्षया अदुष्टार्थत्वापत्तेः
प्रागेव निरस्तम् । यच्च पैतृकभित्त्येकशेषस्याप्रमाणकत्वात्
पौनरुक्त्यापत्तेश्च नास्य मातृधनपरत्वमित्युक्तान्तदर्थदृष्टार्थता-
पत्ति भयादेकशेषस्य स्वीकर्त्तव्यत्वादयुक्तम् । पौनरुक्त्यन्व-
युक्तम् । पूर्वोक्तस्यापि मातृधनविभागस्य विशेषविधानायानु-

वादीपपत्तेः । याज्ञवल्कावाक्ये तु मिताक्षराकृता च माता-
पितोर्द्धनं सुता विभजेरन्नित्युक्तम् । तत्र मातृधनेऽपवादमाहे-
त्युत्तरार्द्धमवतारयता न पौनरुक्त्यम्परिहृतम् । ताभ्यश्चतेऽन्वय
इति च दुहितृभावेऽन्वयः पुत्रादिमातृधनस्य शास्त्रिष्ट गृह्णी-
यादिति व्याख्याय इदञ्च ।

विभजेरन् सुताः पितोरुद्धं ऋक्थस्य सममिति ।
अनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तमित्युक्तम् । न चात्र पितोरुद्धं मि-
त्येवास्तु सम्बन्धः मातृधनविभागस्योत्तरार्द्धेऽभिधानात्पितुर्ऋक्-
थस्यमिति पर्यवस्यति । तथा च ताभ्य इत्यादेर्निरर्थकानुवा-
दत्वमपि न प्रसम्भ्रतीति वाच्यम् । ऋक्थस्यपदयोः सम-
न्विकार्यत्वात्तदाकाङ्क्षायां स्ववाक्योपात्तपितोरिति पदानुषङ्ग-
स्यैव परिशेषावगतार्थिकपितुः पदान्वयापेक्षयाभ्यर्हितत्वात् ।
तदंशे न तु ताभ्य इत्यस्यानुवादत्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात् ।

ये त्वन्वयपदं दुहितृत्वन्वय दौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते
तन्मते तु वैयर्थ्यशङ्कैव नास्ति । तदेतद्विस्तरेण स्त्रीधनविभाग
प्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः ।

शङ्कलिखितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्वातन्त्र्यन्तु मानवर्द्धनं
तद्धनगोचरमपि सङ्गच्छतएव । भ्रातृणामित्यादि व्यासवचन-
मपि सहवासप्राप्त्यमात्रमुभयजीवन आहेति जीवतोरिति
साहित्यविवक्षायामपि न दोषः । वस्तुतस्तु पितोरुद्धंमपि
ज्येष्ठएव तु गृह्णीयादिति सहवासस्य मुख्यत्वाद्भिभागस्य च धर्म-
वृद्ध्यर्थत्वान्मातरि जीवन्त्यामपि धर्मस्य पञ्चमहायज्ञादेरावश्यक-
त्वात्तदुद्बुद्धं विभाग उचितएव । यत्तु पितोरभाव इति वृह-
स्पतिवचने निवृत्ते रजस्कायां मातरि जीवन्त्यामित्याद्युक्तन्त

त्रोच्यते । उभयजीवने सहवासः प्रशस्तस्तदभागे विभाग इति
पूर्वाङ्गेनाभिहिते । मातर्यनिवृत्तरजस्कायां सन्तानसम्भवात्
तद्वृत्तिज्ञोपस्य च ये जानायेऽप्यजाताश्चेत्यादि वचनेन गर्हि-
तत्वान्निवृत्तरजस्कायान्तु तस्यान्तदप्रसक्तेरुपरतस्य हे पितरीव
विभागः प्रशस्त इति तस्यार्थः । तथा सति निवृत्तरजस्कायां
तस्यान्तदीय ऋक्याधिकारि कन्या सन्तानस्यासम्भवात्सुतरान्त-
दिच्छया तद्धनविभागोऽपि पुत्राणां सुचित इति मातृधनगो-
चरताप्यस्य वचसः सम्भ्रतीति न किञ्चिदेतत् । यदपि व्यास-
हहस्पतिवचसो मातृप्राधान्यं सापत्नविभागस्यैकान्तन्ममाप्य
विरुद्धम् । यथा हि ॥

जीवतीरस्वतन्त्रः स्याद्धारयामि समन्वितः ।

इत्यादि वचनवशाद्विभागेत्तर पितृ मातृपारतन्त्र्यं तथैतद्व-
चनवशान्मातृभाग एवायमिति बुद्ध्या तदाज्ञावशम्बदतया त-
ज्जीवनावधि स्येयमित्येतावता पितृधनविभागेऽपि तस्याञ्जीव-
न्यामनधिकारः कुतस्य इत्यलमधिकेन । जीवत्पितृकविभागे
पित्वा दद्यात् स्वपुत्रांशसमांशभागिन्यः स्वपत्न्यः कार्यस्तथा
तदुपरमविभागेऽपि पुत्रैस्ताः स्वसमांशभागिन्यः कार्यं इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।

पितुरुद्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

यदि स्त्रीधनन्दत्तन्न भवति । दत्ते त्वशार्द्धहारिणी का-
र्य्येति वचनादप्यत्रार्द्धशब्दो न समविभागवचनः । किन्तु
यावता पुत्रसमांशिता भवति तावदेव विवक्षितम् । अत्र
मातृपदस्य जननीवाचकत्वान्नापुत्र सपत्न मातृपरत्वमपि ।
सकृच्छ्रुतस्य मातृपदस्य मुख्यगौणोभयार्थत्वानुपपत्तेः ।

यत्तु, असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकल्पिताः ।

पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिता इति ॥

व्यासवचनात् योगीश्वरवचने पत्नीग्रहणाच्च जीवत्पितृक-
विभागे पत्नीमात्रस्य पुत्र समंशत्वम् । पुत्र पत्नीपदयोः पितृ-
प्रतियोगिकसम्बन्धार्थकतया गौणमुख्यार्थकत्वानापत्तेः । पित्री-
रूढं विभागे तु पुत्रकर्तृकतया तत्सम्बन्ध मातृप्रतीते वैरूप्या-
दुभयपरत्वाम्भवात् पुत्रवतीनामेव स्वपुत्रसमंशित्वं अपु-
त्राणान्तु शासाच्छादनमात्रभाक्त्वं न विभक्तसंस्पृष्टपत्नीनामिव ।
युक्तञ्चैतज्जीवद्विभागे पितुः स्वातन्त्र्यात् । अजीवद्विभागे पु-
त्राणां स्वातन्त्र्यात् । मातृपद पत्नीपद स्वरसाच्च । युक्तञ्चा-
पुत्राणां शासाच्छादनमात्रभाजनत्वमिति बद्धतर निबन्ध स्व-
रसः । मिताक्षराकृतस्तु जीवद्विभागे पुत्रसमंशित्वं पत्नीना-
मुक्तमिदानीं पितुरूढं विभज्यतामपि पुत्र समभागित्वं पत्नी-
नामाहेत्यवतारणिकं पितुरूढं विभज्यतामित्यस्य योगीश्वर-
वचसः प्रयच्छतोऽत्रापि सपुत्रापुत्रसकल पितृपत्नीनां पुत्रस-
मंशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते । मदनरत्नकृताप्यत एवोक्तम् ।
जननी ग्रहणमपुत्राणामपि मातृ सपत्नीनामुपलक्षणं पिता-
महीनाश्च । असुताश्च पितुः पत्न्य इत्यादि व्यासवचनादिति ।
युक्तञ्चैतत्पितुः पत्न्यइति पुत्र प्रतियोगिक पितृग्रहणस्यान्यथा
वैयर्थ्यात् । पुत्र समंशित्वस्य पितृकृत विभागविषये पत्न्यः
कार्याः समंशिका इति वदन्नपि मातर इत्येव वदेत् । तस्मा-
त्पितृपत्नीत्वप्रयुक्तमेव जीवद्विभाग साधारणं पुत्र समंशभा-
क्त्वमिति मिताक्षरा मदनरत्नकारकृतीरभिप्रायः । पितुरिति
कर्त्तरि षष्ठी । तेन पितृकर्त्तृकै द्विभागे पत्न्यः समानांशा इत्यु-

तोऽर्थात्तत्प्रतियोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य लाभज्जीवद्विभाग विषय-
तैवास्त्योचिता । तत्र मातृपदे सुख्यामुख्य मातृपरत्वानौचित्या-
त्प्रतिसम्बन्धितया च पुत्राणामेव स्ववचनोपात्तानामुपस्थि-
तेर्जननी परत्वमेव मातृपदस्य सुख्यार्थं लाभायोचितम् । शि-
ष्टाचारोऽप्येवम् । यदत्र युक्तान्तद्व्याहृत्यमित्यलमधिकेन ।

वृहस्पतिः । तदभावे तु जननी तनया वा समांशिनी ।

अत्र प्रक्रमान्तच्छब्देन पिता गृह्यते । पितरि प्रेते यदि
केऽपि भ्रातरोऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं रसुरायद्र-
व्येण विधायावशिष्टं यथांशेन विभजनीयमित्याह याज्ञवल्काः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भ्रातृभिरित्यभिधानाद् संस्कृता भ्रातर इति प्रतीयते ॥

संस्कार्य्यत्वमात्रविधानस्य दायभाग प्रस्तावासम्बन्धात्समु-
दाय द्रव्यादिति विवक्षितम् । तथाच व्यासः

असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव तद्धनात् ।

संस्कार्य्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

अविद्यमाने पितृधनेऽसंस्कृतः संस्कारावश्यकतामाह ना-
रदः ।

अविद्यमाने पितर्ये स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।

असंस्कृत्यः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

असंस्कृत भगिनी संस्कारोऽप्यावश्यकः । सति पितृद्रव्ये
ताभ्योऽंश दानमपीत्याह याज्ञवल्काः ।

भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशन्तु तुरीयकमिति ।

असंस्कृताः संस्कार्य्या इत्यनुगङ्गाः ।

मनुः । स्त्रेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रददुर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युर्दित्सवः ॥

अतोभयत्र प्रत्येक परिकल्पितान्निजादंशादुद्धृत्य सर्वैर्भ्रा-
तृभिर्भगिनीभ्यः प्रत्येकं चतुर्थोऽंशो देय इत्यर्थो न भवति ।
तथा सति बद्धभ्रातृकाया बद्धधनत्वं बद्धभगिनीकस्य भ्रातु-
र्निर्द्धनतापत्तेः । तस्मात्संस्कारोपयुक्तद्रव्य दानमात्रं विव-
क्षितमिति रत्नाकरचिन्तामण्यादौ व्याख्यातम् । अनूढानान्तु
कन्यानाम्बित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यादिति विष्णुवचनञ्च तत्रो-
पोद्बलकमुपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । अंशदानाविवक्षायाः स्मृति-
द्वयेऽध्यन्याय्यत्वात् ।

संस्काराकरण प्रत्यवायात्पृथग्दान प्रत्ययश्रवणाच्च अन्यथा
पतिताः स्युर्दित्सव इत्यदान प्रत्यवाय वचनमप्यसंस्कार
प्रत्यवाय पर स्यात् । अतो मेधातिथि मितक्षराकारादिभि
र्व्याख्यातमेवम् । निजादंशात् स्वात्स्वादंशादिति नापादाने
पञ्चम्यपि तु ल्यप्प्रोप्ते । तथा च तमप्येक्ष्येति यावत् । एवञ्च
यज्जातीया कन्या तज्जातीय पुत्र भाग चतुर्थांशभागिनी सा
कार्या । तथा चायमर्थो ब्राह्मणजातीया या कन्या वक्ष्यमाणो
ब्राह्मणीपुत्रभागो यावोस्तच्चतुर्थांशस्तस्याः । एवं क्षत्रियादि
जातीय कन्यापि । तच्च यथा । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येवैका पत्नी
तस्यैकः पुत्रः कन्यकाचैका । तत्र पितृव्यन्द्रव्यं सर्वमेव द्विधा-
विभज्य तत्रैकभागञ्चतुर्धा कृत्वैको भागो भगिन्यै तेन देयोऽव-
शिष्टं स स्वयङ्गृह्णीयात् । एवं पुत्र द्वये कन्यैक्ये च त्रैधा वि-
भागं सर्वं द्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्धाकृतस्य भागस्य चतुर्थ-
भागम्भगिन्यै दत्त्वा शेषं द्वाभ्यां यथांशविभज्य ग्राह्यम् । पुत्रै-
क्ये कन्याद्वित्वे त्रैधाकृतस्य द्रव्यस्यैकभागञ्चतुर्धा कृत्वा द्वाव-

शौ द्वाभ्यां कन्याभ्या दत्त्वाऽवशिष्टत्वेन ग्राह्यम् । एवं समान
जातीयेषु साम्येऽपि सर्वथा भगिनीनां भ्रातृजात्युचितभाग
तुरीयांशभागिता यथा भवति तथोक्तम् । यदा तु ब्राह्मणी-
पुत्र एकः क्षत्रियकन्या चैका । तत्र पितृधनं रुद्रधा विभज्य
क्षत्रिया पुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्यायै
दत्त्वा शेषं ब्राह्मणी पुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ ब्राह्मणपुत्रौ
क्षत्रियाकन्या चैका तदा पितृधनं मेकादशधा कृत्वा क्षत्रि-
या पुत्रभागांस्त्रींश्चतुर्धा विभज्यैकमंशं क्षत्रियकन्यायै दत्त्वा
ब्राह्मणी पुत्रावन्यत्सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम् । एवं सर्वत्र जा-
तिवैषम्ये भ्रातृभगिनी संख्यासाम्यवैषम्यं योज्यम् । विष्णु-
रपि । मातरः पुत्रभागानुसारभाग हारिण्योऽनूठाश्च दुहितरः
पुत्रभागानुसारेण यथावर्णक्रमेण पुत्राणाञ्चतुस्त्रिंशद्विक-
भागभागिता तथा तत्तज्जातीय पत्नीनामपि । अनूठाश्च
दुहितरः पुत्रभागानुसारभागहारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुरा-
द्यंशानां सर्वेषां दुहितृभ्योदानं प्रतीयते तथापि स्वेभ्योऽशेभ्यः
स्वात्स्वादं शादिति मनुयोगीश्वराभ्याञ्चतुर्धांशदानस्योक्तेस्तथैव
पुत्रभागानुसारो न सजातीय भ्रातृसमभागहारित्वमित्य-
विरोधः । स्पष्टमाह बृहस्पतिः ।

समांशा मातरस्त्रेषाञ्चतुर्धांशाश्च कन्यका इति ।

कन्यकानान्वदत्तानाञ्चतुर्थो भाग इष्यते ।

पुत्राणाञ्च त्रयोभागाः साम्यत्वात्पुत्रधने स्मृतमिति ।

वदतः कात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम् । साम्यमित्यादेस्त्वयमर्थः ।
यदि संस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्रसमभागा-
तैव दुहितृणामिति । अनूठानां त्वित्यादि विष्णुवचनमपि

मेध, तियादीनां प्रतिकूलम् । पित्रानुसारेण संस्कारमनूढा-
नाम्पितुः कन्यानां स्वभगिनीनां कुर्यादित्यनेन संस्कारावश्य-
कतामात्रमत्रोच्यते न तु भागदानादाने । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु ।
कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यन्देयं वैवाहिकञ्च वस्विति देवलवचनानु-
सारेण संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव मन्यते । वैवाहिकं
वसुदेयमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथावैयर्थ्यापत्तेरिति
तदाशयः । अत्र वदामः । कन्याभ्यः पितृद्रव्यन्देयमिति पृथ-
ग्विधिः । तच्चमन्वाद्यनुरोधाच्चतुर्थांशरूपमेव । वैवाहिकवसुच-
देयमित्यपि पृथगेव विधिः विभज्यमाने दायाद्येकन्यालङ्कारं
वैवाहिकञ्च स्वीधनलभेतेति शङ्खवचनसमानार्थतया व्याख्या-
तश्चेदं शङ्खवचनविद्यारण्यश्रीचरणैः पराशरस्मृतिटीका-
याम् । पैतृकद्रव्यविभागवाले स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या
प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति । यदि तु वैवाहिकविवाहोपयोगिपितृ-
द्रव्यं कन्याभ्योदेयमित्यर्थः स्यादसुपदम्पुनरुक्तं स्यादिति
पृथग्विधिव्ययमेवात्र युक्तम् । दायतत्त्वकृता तु कन्याभ्यश्च पितृ-
द्रव्यादेयं वैवाहिकं वस्विति पठितन्त्रापि शङ्खेन समानार्थकता-
लाभायास्तदुक्तमेव व्याख्यानमादर्त्तुमर्हं न तु विवाहोपयुक्त-
द्रव्यपरतेत्यवसेयम् । अत्र च मन्वादिवचनेषु भगिनीपदं
क्वचित् क्वचिन्नकन्यादिपदं यद्यपि श्रूयते तथापि भ्रातृ-
कर्तृकविभागाधिकारात्पितृप्रतियोगिकं कन्यात्वन्दुहितृत्वं
भ्रातृप्रतियोगिकञ्च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया । तस्मा-
दजीवत्पितृकविभागे भगिनीनामपि पितृद्रव्यांशभागित्वन्न
तु संस्कार्यतामात्रम् । पूर्वन्तु यत्किञ्चित्पिता ददाति तदैव-
लभते विशेषवचनभावादिति । जीमूतवाहनेन तत्तम् ।

प्रदद्युर्भ्रातरः दत्त्वः शन्तिविति मनु योगीश्वराभ्यामभिधानान्न
भगिनीभिरधिकार बुद्ध्या चतुर्थोऽंशोग्राह्यः । न ह्यधिकारिण
एकस्मै भ्रात्रेऽन्योऽभ्राता स्वां शाहद्यादित्युच्यते तथा चतुर्थं
शदानमपीति तददाने भ्रातृणामेव दोषो न तु तासाम्प्रमह्य
कारितेति । तदप्ययुक्तम् । उक्तिवैचित्त्य मातस्यास्याप्रयो-
जकत्वात् । इच्छयाविभजेत्सुतान् उद्धारं ज्यायसे दत्त्वेत्यादि
वत् । यदपि तेनैवोक्तम् ।

येषान्तु न कृताः पित्रा संस्कार विवचः क्रमात् ।

कर्त्तव्या भ्रातृ भिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनादिति । नारदवाक्ये-
येषामिति पुंलिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव चाविद्यमान इति वच-
नारम्भाद्भ्रातृ संस्कारार्थमेवेद वचनमिति सति पितृद्रव्ये मन्वा-
दि वचनेभ्यो भगिनी संस्कारावश्यकत्व प्रतीतेः संस्कारोपयोगि
द्रव्य शानमेव विवक्षितमिति तद्धेयम् । वचनान्तरेषु भगिनी
संस्कारस्यावश्यकत्व प्रतीतेः ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या मृताश्रुताविति ।

भ्रातुरपि योगीश्वरेण भगिनीविवाह संस्काराकरणे
भ्रूणहत्या दोषश्रुते स्तदेकमूलकतया येषान्तोषामित्यस्य सा-
मान्यलिङ्गनपुंसकमिति वचनात्सामान्य विवक्षान्यायाच्च नपुं-
सक षष्ठ्यन्तत्वं विरूपैकशेषोऽपि वाभ्युपगन्तुमुचित एवेति ।
यवीयस इति सुम् दीर्घयोरभावञ्चान्दसमभिप्रेत्य ॥

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्यस्तत्र यवीयसः ।

संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वै पैतृकान्मध्यकाहनादिति ।

वृहस्पतिवचनं पठित्वा भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षणमिति
मदनरत्नकृता व्याख्यातम् । अत्र च संस्कारसाहचर्यादनूढानां
दुहितृणाम् । कन्यकानान्वदत्तानामित्यनूढत्व विशेषणोपा-
दानाच्चापरिणीता एव चतुर्धाशभागिन्यो भगिन्योऽन्यास्तु यत्-
किञ्चिदौचित्याल्लभन्त इति बोध्यम् । मातृधने चेदग्रपञ्चनी-
यम् । स्यावरस्य स्वार्जितस्य पैतामहस्य वा पुत्रानुमत्यैव पिता
दानादि कुर्यात् । स्यावरं द्विपदञ्चैवेति प्रागुदाहृत वच-
नात् । यद्यपि स्वधर्मजितमित्यनेन पैतामहे कैमुतिकन्यायेन
पुत्रानुमत्यावश्यकता प्रदर्शिता । कुटुम्बव्यापिन्यामापदि तु
यः कश्चिदन्यानुमतावपि कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वात् स्यावर-
दानविक्रयादावविकारी ।

एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमन विक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः इति ।

वचनात् धर्मार्थ इत्यनेनावश्यकः पितृप्राप्तादिरूपो धर्मो गृह्यते ।

यत्तत् स्मरणम् । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानावगमन विक्रय इति ॥

तत्राविभक्तानां मध्यकद्रव्ये स्वास्यसत्यादनीशत्वमन्यानु-
मतिं विना सिद्धमपि स्यावरे विशेषतस्तदादरार्थमुच्यते । अ-
विभक्तानान्तु व्यवहारसौकर्यार्थम् । कालान्तरे हि विभक्ता-
विभक्तसंशये विभाग भावनावश्यं साक्षादि प्रमाणेन तथा सति
कार्या स्यादन्यथा साधारणद्रव्य दानाद्यसम्भवात् । अनुम-
तौ तु सत्यां तदनपेक्षएव व्यवहारः सिद्धति । ननु यथा श्रुतं
स्यावरे विभक्तानामपि समं स्वास्यम् । विभागस्यादृष्टार्थता प्रस-

ज्ञात् । अनश्चान्यानुमति मन्तरेणापि दानादि स्वरूपं सिद्ध-
त्येव । विभागभावनायां व्यवहारोऽपि ।

यथा, स्वग्राम ज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन वा ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनीति ।

वचने ग्रामानुमतिः सामन्तानुमतिश्च । सामन्तानुमतिस्तु
सीनाविप्रतिपत्ति निरासायापि । ज्ञाति दायादानुमतेस्तु
पूर्ववदेव व्यवस्था ।

अथैव स्मृत्यन्तरम् ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्यावरस्य विशेषत इति ॥

अन्यथात्रापि ग्रामसामन्तानुमति मन्तरेण दानाद्यसिद्धिः
प्रसज्येत हिरण्योदकदानेनेति स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्वी-
दाधिमनु ज्ञेति स्यावरस्य विक्रय प्रतिषेधात्तु ।

भूमिं यत्प्रतिगृह्णाति भूमिं यच्च प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनाविति ।

दानप्रशंसनाच्च कुटुम्बभरणाद्यर्थमत्रस्य कर्त्तव्येऽपि विक्रये
स हिरण्यमुदकं क्रेते दत्त्वा दानांशोऽपि कश्चिद्यथा तत्र भवति
तथा दानरूपेण स्यावरविक्रयं कुर्वीदिति सूचितम् ।
जीमूतवाहनस्तु ॥

स्यावरस्य समस्तस्य गेत्व साधारणस्य च ।

नैऋः कुर्वीत्क्रयन्दानं परस्परमतं विना ॥

विभक्ता वा ऽविभक्ता वेत्यादि व्यासीय वचनद्वयमुपन्यस्य
नेदमेकस्य क्रयदानाद्यनधिकार प्रतिपादनार्थम् । यद्येष्ट वि-
नियोगार्हत्वं लक्षणस्य स्वत्वस्य इत्यान्तरद्वयं स्यावरेऽप्यविशे-
षात् स्वत्वत्यागाद्यनिष्पत्तेर्वचनशतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणा-

शक्ते बोधयितुं मशक्यत्वात् । किन्तु दुर्दत्तपुरुषस्मति कुटुम्बा-
न्यादि निमित्ताभावे कुटुम्बविरोधाद्धर्मभागिता ज्ञापनार्थं
निषेधरूपम् । अतएव नारदः ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्म गुणोपेता नचेत्कार्येषु संयुताः ॥

स्वभागान् यदि दद्यात्स्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हीति ।

सामान्यत एव विक्रयाद्यनुमन्यते । ईशास्ते स्वधनस्य हीति
हेत्वभिधानात् स्थावरगोचरमपीदं वचनम् । अपरथा तदा
नर्थक्यापत्तेरित्याह । तत्सम्यगेव परं त्वधर्मभागिता ज्ञाप-
नार्थमित्युक्तम् । वृथा स्थावरविक्रयस्य बहून् प्रत्यपि निषेधादेक
ग्रहणापार्थक्यापत्तेः । व्यवहारशास्त्रस्य व्यवहारसौकर्यादि
दृष्ट प्रयोजनसम्भवेऽदृष्ट कल्पनानुपपत्तेः । अन्यथाऽनुमतावपि
तदापत्तेः । कुटुम्बविरोधजन्य वचनान्तर प्रतिपादिता धर्म-
प्रयोजकतापरमस्तु । अत्र च पुत्रेच्छया यो जीवद्विभागो
यश्चाजीवद्विभागः स एकेच्छयापि भवत्यविशेषात् । अतएव
विभागं प्रक्रम्य यत्कात्यायनेनोक्तम् ।

अप्राप्त व्यवहाराणां च धनं व्ययविवर्जितम् ।

न्यसेयुर्वन्धु मित्त्रेषु प्रोषितानां तथैव चेति ॥

तदपि सम्मतम् । अन्यथा तदनुमतिमन्तरेण विभागा-
भावे तद्वनस्य बन्धु मित्त्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्यात् । तथा
विष्णुरपि । तथा रक्ष्यं बालधनमाव्यवहारं प्राप्तेरिति ।
अयञ्च पुत्राणां विभागः पुत्र पौत्रप्रपौत्र पर्यन्तः समो-
नात्रोत्पत्तितः प्रत्यासत्ति क्रमेणाधिकारक्रमः । पुत्रादीनान्त्र-

याणामेव पार्वणे पिण्डदानाधिकारात् । अतएव देवलः ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ।

मधु मांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।

एष नोदास्यति आर्द्धं वर्षासु च मघासु चेति ॥

तथा च श्लोकाः शङ्ख लिखित गौतमानां ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातम्पुत्रं प्रशंशन्ति पिप्पले शकुना इव ॥

मधुमांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा ।

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु चेति ॥

एवं तुल्याधिकारात् जन्मना स्वत्वस्यापि तुल्यत्वात्तुल्य-
भाग भागिता प्रसक्ताप्यनेक पितृकाणान्त्विति वचनेन निव-
र्त्तते । जीवत्पितृकयोः पौत्र प्रपौत्रयोः पार्वणानधिकारेण
पिण्डदातृत्वाभावात्पितामह प्रपितामहधनेऽधिकारः । यदा
चैकस्य पुत्राः सन्त्येकश्च पुत्र एवास्ति । तदा पुंत्तस्यैको-
भागोऽपरश्चैकः सर्वेषां पौत्राणाम् । स्वपितृधीन जन्ममूलक-
त्वत् पितामहधनसम्बन्धस्य यावत्येव धने तस्य स्वामित्वार्ह-
त्वन्तावत्येव तेषामपीति जीमूतवाहनोक्तन्वनादेयम् । ज-
न्मना पौत्राणामपि पितामहधने स्वत्व व्यवस्थापनात् । त-
स्मात् पौत्राणां पितामहधने वाचनिकमेव भारवैपश्यं नत्वौ-
पपत्तिकम् । यत्तु तेनैवोक्तम् । यत्रैकस्य भ्रातुरनेकसङ्ख्याः
पुत्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसङ्ख्यास्तत्रेदमनेकपितृकाणामिति
वचन पौत्रत्वे न सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थञ्जीवति तु पितरि
पौत्राणाम्पितामह धनस्त्रास्ये सपुत्रापुत्र भ्रातृद्वयविभागे

तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वाभ्याविशेषादिति तत्प्रागेव
निरस्तम् । उक्तोऽति प्रसङ्गोऽप्यनेनैव परास्तः । अतएव पितृ-
भ्रातृपुत्रसमवाये पितृव्य पितृधनन्तदिति भ्रातृपुत्राणान्तत्र
स्वाभ्याभावाद्द्विभागएव न स्यादित्यप्यपास्तम् । यच्च जीव-
त्पितृकयोरित्यादि तदपि मन्दम् । न हि पिण्डदानाधिका-
रएव दायग्रहणे प्रयोजकः ज्येष्ठे सति कनीयसामनधिका-
रोऽपि दायग्रहणात् । तदर्हतायाश्चात्राप्यनपायात् । गोत्र-
जादीनां दायग्रहाणामनेकेषां समवाये पिण्डदानाद्युपका-
रित्वं धनस्वामिनो यत्तदनुपकारि व्यावर्त्तिकम्परन्तु तदत्र
प्रयोजकम् । जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे वा कस्याञ्चित्पितृ-
पत्न्यां भ्रातृपत्न्यां वा स्पष्टगर्भायामाप्रसवम्प्रतीक्ष्य विभागः
कार्यः ।

अथ भ्रातृणान्दायविभागो याश्चानपत्न्याः स्त्रियस्तासा मापुत्र-
लाभादिति वशिष्ठस्मरणात् । आपुत्रलाभादिति वचनात्
स्पष्टगर्भासु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भासु तु नेत्यवगम्यते । अतएव तत्र
पञ्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह योगीश्वरः ।

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

पित्रिच्छया पुत्रेच्छया वा जीवतोः पित्रोर्विभक्तेषु पञ्चा-
त्सवर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत इति
विभागः पित्रीर्भागस्तन्मजत इति विभागभागभवति । पित्रो-
र्द्वयं स एव तयोरंशं लभत इत्यर्थः । असत्यां दुहितरि मातृ-
भागमिति विशेषः । सवर्णायामिति विशेषणादसवर्णायां
जातस्तु पित्याद्वनादस्वांशमेव लभते दुहितृभावे मातृभागं
सर्वमेव । अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागेऽपि विभक्तजोऽसव-

र्णापुत्रः स्वजात्युचितभागेव । न सकलपितृभागित्वमवसै-
यम् । एतदेवाभिप्रेत्य मनुः ।

ऊर्द्धं विभागाज्जातस्तु पितृमेव हरेद्वनमिति ।

पित्रोरिदम्पितृन्धनं यथोक्त व्यवस्थया हरेत् एवकारेण
भ्रातृभिः स्वांशादाकृष्य स्वभागसमभागभाक् स न कार्यः ।
गौतमोऽपि । विभक्तजः पितृमेवेति । जीवति तु पितरि
मातरि तत्सपत्याश्चाऽविस्मृष्टगर्भायां विभक्तैर्विभागानन्तरो-
त्पन्नोऽयं स्वभागादाकृष्य स्वभाग समभागभाक् स कार्यः । तथा
च विष्णुः । पितृविभक्ताविभागानन्तरोत्पन्नाय विभागन्दद्यु-
रिति । तच्च भ्रातृदत्तं तद्विभागं पितैव गृहीत्वा तम्परिपाल-
येत् । तस्यैव तत्राधिकारात् । अप्राप्तव्यवहाराणामित्यादि
प्रागुक्तवचनाच्च । यच्च वचनम् ।

अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे विभक्तज इति ।

तस्याप्ययमेव विषयः । पूर्वजो विभागात्पूर्वमुत्पन्नः प्राप्त
पितृधनविभागः पित्रोर्विभागेऽनीशो न स्वामी । विभक्तजश्च
पूर्वविभक्तस्य भ्रातृभागेऽनीश इत्यर्थः । विभागोत्तरश्च
यत्पितृर्जतं तदपि विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वय मर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्पूर्वमनीशास्तत्र पूर्वजाः ॥

यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ।

परस्पर मनीशास्ते सुक्ता शौचोदक क्रियामिति दृढस्यति
स्मरणात् । स एव ।

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।

जघन्यजास्तु ये तेषाम्पितृभाग हरास्तु ते ॥

अत्र हेतु रनीशपूर्वजः इत्यादितद्वचनोक्त एव । ये तु विभक्ताः पित्रा संख्यताः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकल पितृधन ग्रहणमित्याह मनुः ।

संख्यतास्तेन वा ये स्युः विभजेत स तैः सह ।

तेन पित्रा पितृरुर्ध्वमितृधने भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते विभागसमयेऽस्पृष्टगर्भायाः पितृपत्न्याः पश्चात्पुत्रेजाते स्वस्व-
भागादायव्यय विशोधितास्तैः स्वस्वभागसमभागभाक् कर-
णीय इत्याह याज्ञवल्क्यः ।

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्यय विशोधितात् ।

दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतात् । आयः प्रतिमासं प्रतिदिनं प्रत्यब्दं यत्तदुपरिवृद्धम् । व्ययः पितृकृतर्णापाकरण भ्रातृ भगिनीसंस्कारकरणञ्च । तस्य सर्वसाधारणेन कर्तव्यत्वात् । न तु भ्रातृ कर्तव्यव्ययस्तस्यैतत् सम्बन्धाभावात् । ताभ्यामायव्ययाभ्यां विशोधितात्पितृ धनात्तस्य विभागोऽन्योऽन्यस्य विभागः पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तमभवति । प्राति-
स्विकेषु स्वस्वभागेषु तदुत्पत्त्यायम्प्रवेष्ट्यावश्यकञ्च साधारणं व्ययन्निष्काश्याविशिष्टं स्वस्वभागेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदुद्धृत्य विभ-
क्तजः स्वभागसमभाक्कार्य इति । वा शब्दस्तु विभक्तेषु सुतोजात इति पूर्वाद्धेन सह व्यवस्थित विकल्पार्थः व्यवस्था-
चोक्तैव । हलायुधस्तु । दृश्यात् प्रत्यक्षान्न तु गुप्तात्पितृधना-
दित्यर्थं मुक्ता । विभक्त भ्रातृपेक्षया योऽल्पगुणो विभक्तजस्त-
द्विषयोऽयम्यत्त इत्याह । तन्निर्वीजत्वात् गुप्तस्यापि विभागान-
न्तरे जातस्य समभागेन विभजनीयत्वादत्र तदप्रवृत्तौ प्रमा-

शाभावान्नियत कल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्विज्ञानेश्वरोक्तायैकत-
याच वचनसामञ्जस्यादुपेक्ष्यम् ।

अप्रवर्णानां भ्रातृणां विभाग प्रकारमाह योगीश्वरः ।

चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिन इति ॥

तिस्त्रिंशद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

ब्राह्मण क्षत्रिय विशाम्भार्या स्वा शूद्रजन्मन इति ॥

योगीश्वरेण ब्राह्मणस्यासर्वणास्तिस्त्रिंशद्व्येकभागा इति ।

विश एका भ.र्या इति । सवर्णामादाय तेषां मध्ये ब्राह्मणस्य
चतस्रः क्षत्रियस्य त्रिंशद्व्येकभागा इत्युक्तम् । सवर्णसवर्ण-
सर्वभार्याभिप्रायेण त्यादि संख्याने वैश्यस्यापि द्वे शूद्रापरि-
हारे च स्वैवेति स्वा शूद्रजन्मन इति वैश्याहैलक्षण्यासङ्गते-
रेव सवर्णाभिप्रायैवेयं संख्येति विज्ञानयोगिभिर्युक्तम् ।
तथा च ब्राह्मणद्व्येकभागादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं
वर्णशो भ्रातृवर्णानुसारेण । संख्यैकवचनाच्छस्वीप्ताया-
मित्यधिकरणकारके शम् प्रत्ययः वर्णो वर्ण इत्यर्थः । ब्राह्मणा-
दिभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां मूर्द्धाभिपिक्तादिजातिसंज्ञत्वेन
तद्वर्णशब्देन ग्रहणात्सम्भवान्भ्रातृवर्णश इत्यर्थः । चतुस्त्रिंशद्व्ये-
कभागाः स्युः । एतदुक्तमभवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकै-
कशश्चतुरश्वतुरोभागान् लभते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्ना स्त्री-
स्त्रीन् । तेनैव वैश्यायामुत्पन्ना द्वौ द्वौ । तेनैव शूद्रायामुत्पन्ना
एकमेकमिति । वर्ण इति सर्वदोत्तरोत्र सम्बध्यते । तथा
च क्षत्रात् क्षत्रियादिषु जाता यथाक्रमन्त्रीस्त्रीन् द्वौ द्वौ एकै-
कञ्च लभन्ते । विट्वैश्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौ द्वौ एकैकमेकम्

लभेत् इति । शूद्रस्यासवर्णाभार्याभावात्तत्पुत्राणां सजा-
तीय पुत्रभागः पूर्वोक्त एव । यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजा-
तेभ्यर्थाक्षेपः पुत्रार्थं विवाहस्तु सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव ।
तथा च मनुविष्णू ।

हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव न यत्न्य शु सप्तजानानि शूद्रताम् ॥

शूद्रावेदी पतत्यत्रेकतथ्यनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

तदपत्यतया शूद्रमात्रं जनितापत्यवन्तया ब्राह्मणस्य तु
क्षत्रविडुपेक्षयाप्यधिकं दोषतामाह तुस्तत्परिणये तावेव ।

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतन्तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति ॥

योगीश्वरोऽपि । यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयमिति ॥

तेन विगादि जातशूद्रापुत्राभावात्कथन्तस्यांशाभिधा-
नमिति प्रतिभाति । तथापि रतिधर्मार्थविवाहयोरनुक-
ल्पत्वेन परिणीतायां शूद्रायामनुषङ्गाज्जातस्य विभागाभि-
धानं सुपपन्नमेव । शूद्रा ज्ञातो निषादो यः पारशवेति जा-
तिकथनमिव । आचारः मिताक्षरायामेव व्यवस्थापितः । अत्र-
एव मनुना ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिनीः स्युः क्रमशोऽवरादिति ।

कामत इत्यवरा इति च वदता सवर्णापरिणयनमेव मुख्य-
मित्युक्तम् । शृङ्खलिखिताभ्यामपि । भार्याः कार्याः सजा-
तीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति पूर्वः कल्पस्ततोऽनु कल्प-

च तिस्रि ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण तिस्रो राजन्यस्य । द्वे वैश्यस्य ।
एका शूद्रस्येति । अनुपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तरस्त्रयन्यता सू-
चिता । यत्तु मनु ना चातुर्वर्ण्यं पुत्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तम् ।

अंशन्दायाद्वरेद्विप्रो द्वा वंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजोऽध्यर्द्धमेकांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥

सर्वं वा रिक्त्यजातन्तु दशधा परिकल्प्य तत् ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥

चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्यंशमंशं शूद्रासुतो हरेदिति ॥

ततोत्तरप्रकारो योगीश्वरसंवादी । तद्गुणवदगुणवत्-
क्षत्रियादिपुत्रविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अतएव ब्राह्मण-
जातो राजन्यापुत्र एव यदि जन्मज्येष्ठो गुणवांश्च तदा
ब्राह्मणी पुत्रः समांशभाक् । ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च वैश्यायाञ्च-
नितस्तादृक् क्षत्रिया पुत्र समांश भागित्याह वृहस्पतिः ।

विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः ।

भवेत् समांशो विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च ॥

तथा बौधायनः । सवर्णां पुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरा
पुत्रश्चेद्गुणवान् स ज्येष्ठांशं हरेत् । गुणवान् हि शेषाणाम्भर्ता
भवतीति । एतद्वचनेऽनन्तरोत्पन्नमात्रस्य गुणवत्त्वज्येष्ठता
प्रयुक्तोत्कृष्ट पुत्र समांशभाक्तेः वैश्यजशूद्रा पुत्रस्याप्येवं
विधस्य वैश्यापुत्र समांशिता द्रष्टव्या वृहस्पत्यनुक्तापि । ज्ये-
ष्ठांशं हरेदित्यस्योत्कृष्ट समांश हरणमेवार्थो वृहस्पति संवा-
दादुत्तमजातीयापेक्षयाधिकंशानौचित्याच्च । यदा तु शूद्रा
एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य । तदा स तद्धन तृतीयांशहारी भाग-

इयं सपिण्ड नां तदभावे सकुल्यानान्तेषामप्यभावे आह्व-
कर्तुः । यदाह देवलः ।

निषाद एकः पुत्रस्तु विप्रस्य स तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाताथवा हरेत् ।

ब्राह्मणाच्छूद्रायां जातो निषादः स एकश्चासौ पुत्रश्चैदि-
त्यर्थः । क्षत्रिय वैश्ययोस्तु शूद्र एवैकः पुत्रः सधनार्द्धहरोऽ-
परमर्द्धमपुत्रधन ग्रहणाभिकारिणस्तद्वत्क्रमेण गृह्णीयुः ।
तथा च विष्णुः । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽर्द्धहरोऽपुत्र
कथ्येस्य या गतिः साऽर्द्धस्य द्वितीयस्येति । द्विजाति पदेनात्र
क्षत्रियवैश्यमात्र ग्रहणम् । देवलेन ब्राह्मणे विशेषाभिधा-
नात् । एक पुत्र इति कर्मधारयः इदमपि सद्वृत्तातिगुण-
वच्छूद्रापुत्रविषयम् । अन्यथा । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्र इत्या-
दिना । ब्राह्मण क्षत्रिय विशामित्यादिनाच वक्ष्यमाणमनु
वचनेन विरोधापत्तिः । यद्यपि सामान्यत इयम्भागस्तृप्ति-
रुक्ता । तथापि प्रतिग्रह प्राप्त भूमिव्यतिरिक्त विषयाक्षत्रि-
यादि सुतानान्तत्र भाग प्रतिषेधात् । तथा च बृहस्पतिः ।

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादि सुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतोहरेत् ॥

अत्र प्रतिग्रहोपादानात्क्रयादि प्राप्तायाम्भवत्येव तेषा-
मपि भागः स्वजात्वर्ह इति सूचितम् । अतएव भूमिमात्र
विषये शूद्रा पुत्रस्य पृथङ्निषेधो देवलेनोक्तः ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भाग मर्हति ।

सजाता वाप्रुयात्सर्वमिति धर्म्मो व्यवस्थित इति । यत्तु ।

ब्राह्मण क्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्त देवास्य धनं स्मृतमिति मनु वचनम् ।
 तपि ह प्रीतिदत्तधनं सङ्गावविषयमिति दाक्षिणात्याः । निर्गु-
 णापरिणीतशूद्रा पुत्र विषयमिति तु पौरुषस्यास्तन्नन्दम् ।
 यदेवास्येत्यादि वाक्यशेषोपात्तव्यवस्थामपह्नयानुपात्तसगुण
 निर्गुण व्यवस्थायाः कल्पयितुमनर्हत्वात् । अरिणी शूद्रा-
 पुत्र भागश्च दासप्रस्तवेऽभिशास्यमानत्वात्प्राच्येव व्यवस्था
 सुस्था । मुख्यामुख्यपुत्राणां विभाग व्यवस्थां वक्तुं तत्स्वरूपं
 निरूपयते तत्र याज्ञवल्काः ।

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणैव नरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उग्रन्तो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः ॥

क्रौञ्च ताभ्यां विक्रीतः कुत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः ॥

उत्सृष्टे गृह्यते यस्तु सोऽपविष्टो भवेत् सुतः ।

सवर्णा धर्म विवाहोऽथ धर्म पत्नी तस्यां जात औरसः पुत्र
 इति मिताक्षरा । वस्तु तस्तु नेदमेव वेदव्यम् । अनुलोमजा-
 नाम्नां द्विभिषिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावादिति स्ववचन विरो-
 धात् । न हि ते सवर्णायास्तुत्याना ब्राह्मणादिषु येषां येन धर्म
 विवाहास्तदूढोत्पन्नानां नौरसत्व प्रसङ्गे तेषु सत्स्वप्यन्ये पा-
 न्दायग्रहणं प्रसङ्गाच्च । तस्मादुत्कर्षाभावात् सवर्णाग्रहण
 धर्मपत्नीजत्वमात्रं वाक्योपात्ते क्षेत्रजादि व्यावर्त्तकं लक्षणाच्च ।

अतएव मनुः । संस्कृतायां स्वभाव्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् ।

औरसन्तं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पिकम् ॥

वशिष्ठोऽपि । द्वादशैव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादिताः
स्वक्षेत्रे संस्कृतायामौरसः प्रथम इति । विष्णुरपि । अथ
द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौ-
रसः प्रथम इति । अत्र वचनद्वयेऽपि स्वक्षेत्रे संस्कृतायामिति
व्याख्यान व्याख्येयभावोऽन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । देवलः ।

संस्कृतायां स्वभाव्यायां स्वयमुत्पादितो हि दः ।

औरसो नाम पुत्रः स प्रवानः पितृवंशधृक् ।

आपस्तम्बः । सवर्णां शास्त्रविहितां यथर्तुं गच्छतः पुत्रा-
स्तेषां धर्माभिरुत्पन्नः दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोर्मातापित्रोः ।
बौधायनः । सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं
विद्यात् । अथाप्युदाहरन्ति ॥

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायते ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवेत् शरदः शतम् ॥

आधत्त पितरो गर्भकुमार पुष्करस्त्रजम् ।

यद्येह पुरुषस्यान्ना तथा त्वमिह जायसे ॥

आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहत् ।

पुत्रान्नस्त्रायसे यस्मात्पुत्रस्तेनासि संज्ञित इति ॥

आपस्तम्बीयबोधायनीययोः सवर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रा-
यकमेव । अतएवासवर्णास्तृप्तिर्नानामप्यौरसपुत्र प्रस्तावएव
विभागप्रकार उक्तः सङ्गच्छते । आपस्तम्बवचने सवर्णामपूर्वा-
मिति रत्नाकरे धृतः पाठोऽपूर्वोऽनपूर्वः पतिर्यस्याः सा वाग्-
दत्तापि या न भवतीत्यर्थ इति प्रकाशकारइति व्याख्यातञ्च ।

पारिजातेऽप्युक्तम् । सवर्णात्र द्विजस्य द्विजा । शूद्रस्य शूरा ।
न तु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या ।
अन्यथा ब्राह्मणादि परिणीत क्षत्रियादि पुत्राणां द्वादशपुत्रा-
न्तर्भावो न स्यादिति । पुत्त्रिकायाः सुतः पुत्त्रिकासुतः स
तत्समः ।

यथाइ श्लोकं वशिष्ठः । अम्नातृकां प्रदास्यामि तुभ्यङ्गन्यामलङ्कताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

मनुरपि । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्त्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यात्तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्त्रिकाम् ।

विवृद्ध्यर्थं स्ववंशस्य स्वयं दत्तः प्रजापतिः ॥

ददौ स दशधर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।

सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीताम्ना सप्तविंशतिम् ॥

अत्र परिभाष्य दत्तायामुच्यते पुत्त्रिकापुत्रो मातामह-
स्येयुक्तम् । अपरिभाषितदत्तायामपि सम्भवतीति भ्रातृ-
मतीमिति विशेषणमुत्त्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अनेन
चापरिभाषितापि पुत्त्रिका भवतीत्याचारमिताक्षरायां निरू-
पितम् । अतएव गौतमोऽपि ।

पितोत्पृजेत्पुत्त्रिकामनपत्यो मदर्थमपत्यमिति सम्वादः ।

अभिसन्धिमात्रात्पुत्त्रिकेत्येकेषामिति । ब्रह्मपुराणेऽपि ॥

अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत्कृता ।

राजाग्नि बान्धवेभ्यश्च समक्षं वाथ कुत्रचित् ॥

प्राग्गर्भं मथवा शुल्कयुक्ता पित्रा वराय वा ।

वृते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्त्रिका ॥

पित्याहक्यात्मसम्भागं लभेत तादृशी सुतेति ।

मनुः । मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

अथवा पुत्रिका चासौ सुतश्च पुत्रिका सुत इति पुत्रिकैव पुत्रस्थानीयेत्यर्थः । तस्याञ्चौरसो जातत्वेऽपि कन्यात्वात्पुत्र-
समत्वमिति वयम् । पितृवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानां बा-
हुल्याञ्चौरससमत्वमिति मिताक्षरा । यथाह वशिष्ठः । द्वि-
तीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति । द्यामुष्यायणस्तु ।

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति ॥

यान्नवल्कलोऽपि । स बीजिनो यद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यक्षेत्रो-
त्पन्नत्वादौरसादपकृष्टएव । अतएवौरसो धर्मपत्नीज इत्यौ-
रसलक्षणं तेनैवाभिहितम् । अस्माभिरपि क्षेत्रजत्वानपा-
यात्क्षेत्रजपुत्र मध्यएव व्याख्यास्यते । मनुरपि ॥

क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिकएव च ॥

यथा लोके क्रियाकर्षणाख्यातादभ्युपगमात् । एवस्य वा
पार्थं बीज व्रीह्यादिनास्ति क्षेत्रमस्ति अपरस्य क्षेत्रं नास्ति
बीजमस्ति । तत्र तौ मदीयं बीजन्त्वदीयं क्षेत्रं तत्र तदा वापे
न कृषिं कुर्वन्स्तत्रोत्पन्नं फलभावयोरस्त्वित्यभ्युपगमं सस्विदं
यदि कुरुतस्तथा सति द्वावपि तत् फलभागिनौ दृष्टौ । तथा
द्यामुष्यायण स्थलेऽप्यत्रोत्पन्न भावयोरस्त्विति संविदा यद्येकस्य
क्षेत्रेऽपरः स्वबीजमावपति तदुत्पन्नमप्यपत्यमुभयोर्भवतीति
तस्य क्षेत्रजस्य द्विपितृकत्वेन द्यामुष्यायण सञ्ज्ञा । अत्र यान्न-

वल्केन नियोगोत्पादित इत्युक्तेर्गुरु नियुक्तस्यैव देवर सपि-
ण्डादेभ्रात्रादि भार्यायां घृताभ्यङ्गादिविधितः पुत्रोत्पाद-
नमितरथा प्रत्यवाय उभयो रित्युक्तं भवति । तथा च मनुः ।

अपुत्राङ्गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकास्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त कृतावियात् ॥

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ।

यदा त्वनभिसन्धाय द्वयोरपत्यं परक्षेत्रे देवरादिना वीज-
मुप्यते तदा क्षेत्रिण एव तदपत्यम् । तदप्याह मनुः ॥

फलन्त्वनभिसन्धाय वीजिनां क्षेत्रिणः न तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्वलीयसीति ॥

फलमपत्यरूपमनभिसन्धाय यत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्-
पाद्यते तत्क्षेत्रस्वामिन एव भवति । यथा लोके परक्षेत्रे वी-
ज्यादि वीजं क्षेत्रस्वामिना सह सम्बिदमकृत्वैव यद्यादौ परका-
येऽन्यदीयो न दुदद्यादि वीर्यमावपति यत्रोभयत्रापि क्षेत्र-
स्वामिन एव तदुत्पन्ने फलं स्वाभ्यं दृश्यत इति प्रत्यक्षमित्य-
स्यार्थः । तत्र हेतुर्वीजाद्यो निर्वलीयसीति । गवाश्वादौ
तथा दर्शनादिति भावः । तथा चाभिसन्धौ सत्येव क्षेत्रजस्य
वीजिस्वाभ्येन ह्यामुप्यायणत्वं क्षेत्रस्वामि स्वस्यन्तु क्षेत्रज उभ-
यत्रापीति फलितोऽर्थः । अतएव यद्यपि याज्ञवल्क्येनापुत्रे
शेत्यादिवचने वीज्यभिसन्धिर्नोपात्तस्तथापि मन्वाद्येकमूलक-
तयानुसन्धेयः । अतएव । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रे शेतरेणा
वा । इत्यनभिसन्धि साधारणं क्षेत्रजलक्षणमुक्तमन्यथा पौन-
रुक्त्यापत्तेः । सगोत्रेण देवरसपिण्डादिना । इतरेणा सगो-
त्रे शेत्यनुकल्यः मनुना सपिण्डो वा सगोत्रो वा इत्यभिधानात्

नियोगश्च वाग्दत्ता विषय एवेत्याचार्याः ।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवर इति ॥

मनुना तत्रैव नियोगविधिना पुत्रोत्पादनस्य नियमित-
त्वात् । विधवानियोगस्य प्रत्युत प्रतिषिद्धत्वाच्च । तथाहि ॥

देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया सम्यङ्निबुक्तया ।

प्रजेषिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निश्चि ।

एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चनेति ।

इत्यादि विधवानियोगमुपन्यस्य निषेधयति स्वयमेव मनुः ।

नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

नोद्वाहिकेषु रुन्तेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणौ राज्यं प्रशासति ॥

स महीमखिलाम्भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णाणां सङ्करञ्चक्रे कामोपहतचेतनः ॥

ततः प्रभृतयो मोहात्प्रसीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थन्तं विगर्हन्ति साधव इति ॥

अत्र वाग्दत्ताशब्देन तुभ्यमहं सम्प्रदद इत्यादि सङ्कल्प-
वाक्येन कन्या दाता दत्ता गृह्यते । विधवाशब्देन तु सप्तपदी-
पर्यन्त विवाहोदा पञ्चान्मृतपतिका । न तु विवाहात्प्रागनि-
यतकाल प्रतिश्रवणरूप वाग्दानदत्तायाः ।

अव्यङ्गेऽपतितेऽस्त्रीवे दशदोषविवर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निं गुरुसन्निधाविति ॥

वाक्येन प्रतिज्ञायते । अतएव पतिरिति मनुनीकम् । प्राग्भा-
विप्रतिश्रवणस्य विवाहप्रयोगं वह्निर्भावेन प्रतिश्राव्यस्य पति-
त्वाग्निं गुरुसन्निधाविति वाक्येन प्रतिज्ञायते । यद्यपि सङ्क-
ल्पिताया अपि न स पतिर्ज्ञातः ।

भार्यात्ववत्पतित्वस्याप्यलौकिकसंस्कारात्मकत्वेन विवाह-
भावनाभाव्यस्य सततं प्रागनुत्पत्तेः । तथापि प्रयोगोपक्रमे
तत्फलभीततद्यवहारसम्भवः । यजमानेष्टितः प्रागप्याह-
वनीय व्यवहारवत् । प्रतिश्रवणमात्रे तु न तदुपक्रमोऽपीति
सर्वथा पतित्व व्यपदेशोऽनुपपन्नः । अतएव प्रतीच्योदीच्या-
दीनां विवाहाददवीयः प्राक्काले वाग्दत्तायास्तदुद्देश्ये कृतेऽपि
पुनरविगीतं शिष्टैरन्येन सह विवाहः क्रियते । अन्यथा कलौ
नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरक्षताविवाहस्य दूरापास्त-
तया स दूराचारएव स्यात् । तथा चायमर्थः । वाचां सत्ये कृते
सङ्कल्पवाक्येन दाने कृते सति यस्याः पतिः पतित्वभाव्यक-
विवाहभावनाविषयीभूतः पुरुषो विद्येतेति । न च विहित-
प्रतिषिद्धत्वादिकल्पएव विधवानियोगस्यास्त्विति वाच्यम् । वस्तु-
नि विकल्पासम्भवात् । नहि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तस्य प्रत्य-
वायो भवति न भवति वेति सम्भवति । नियोगविधेर्यस्या वि-
द्येतेत्यादि वचनेन वाग्दत्ताविषयत्वे नियन्त्रिते विधवावि-
षये प्रवृत्त्यभावाच्च नियोजयितृणान्निन्दाश्रवणात् स्त्रीधर्मेषु
व्यभिचारस्य वज्रदोषजनकत्व श्रवणात् संयमस्यातिप्रशंसनाच्च
तुल्यबलत्वस्यापि विधिप्रतिषेधयोरभावात् । तथा च मनुरेव ।

कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयात्प्रत्यौ प्रेते परस्य त्विति ॥
जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणे निषिद्धेः ।

आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ति तमनुत्तमम् ॥
अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
दिवं गतानि विराणागृह्णत्वा कुलमन्ततिम् ।
क्षते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥
स्वर्गं ह्नुत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ॥

सेहं निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च ह्येत इति ॥

पुत्रार्थं अपि पुरुषान्तराश्रयणं निन्दार्तिशयपुरःसरमिति-
षिद्धवान् । पश्चात् स्वयमेव यस्या म्रियेतेत्यनेन वाग्दत्तावि-
षयनियोगस्य च धर्मत्वमुक्तवान् । अनेन विधानेनेत्युक्ताऽ-
न्यथा ।

यथा विध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृद्व्रताव्रताविति ॥

विधानमपि दर्शितवान् । वृताभ्यङ्गं शुर्वनुज्ञादिः पूर्वोक्तः
स्मृत्यन्तरोक्तश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृश्यते ।
देवरग्रहणं सपिण्डादेरुपलक्षणम् । वचनान्तरासुमारात् ।
पतिपदं वाचा सत्य इति च व्याख्यातमेव ।

यस्मै वाग्दत्ता सप्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्य-
स्मादेवावागम्यत इति मिताक्षरा ग्रन्थोऽप्यस्मादुक्तार्थाभिप्रायक-
तयैव नेयः । यथा श्रुते दोषस्योक्तत्वात् । अतएवाग्ने तनो-

ग्रन्थः । अथ च विवाहो यज्ञवृताभ्यङ्गादि नियमवान्नियुक्तागम-
नाङ्गमेवेति न देवरस्य तस्याभ्यर्थात्वमापादयति । अतस्तदु-
त्पन्नमपत्यं चेतस्वामिन एवासत्यां सम्बिदि । सम्बिदि । स-
म्बिदैव त्वभयोरपीति । नारदः ॥

चेत्रिकानुमते वीजं यस्य चेत्रे प्रसिच्यते ।

तदपत्यं द्वयोरेव वीजिचेत्रिकयोर्मतम् ॥

शङ्खलिखितौ । मन्त्र संस्कारकर्तुरपत्यमित्याङ्गिरसो
वीजिचेत्रिकयोरनुमते यद्वीजमप्रकीर्यते तत् द्विधा स्येत्यु-
चनाः । कात्यायनः । चेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु यः ।

तस्यैव भागिनौ तौ तु न फलं हि विनैकतः ॥

हारीतः । जीवति चेतजमाज्जरस्वातन्त्र्यान्मृते द्यामुष्या-
यणमनुप्तवीजत्वात् । नावीजं चेत्रं फलति । नाचेत्रं वीजं
रोहत्युभयदर्शनादुभयोरपत्यमित्यपरे । तेषामुत्पादयितुः
प्रथमः प्रवरो भवति । द्वौ पिण्डौ निर्वापे दद्यु रेकपिण्डो वा
द्वावनुकीर्त्तयेत् । द्वितीये पुत्तस्तृतीये पौत्रौ लेपिनश्च त्रीन्वा-
चक्षाण आसप्तमादित्येके । जीवति चेतपतौ तस्यैव चेतजं
पुत्तमाज्जः । अत्र हेतुरस्वातन्त्र्यात् स्त्रिया इत्यर्थः । मृते तु
चेतपतौ । अपुत्ताशयनं भर्तुरित्यादि वक्ष्यमाण मनुवचनाद्
स्वातन्त्र्यमविशिष्टं यद्यपि तथापि न चेत्रिणएव तत्र हेतुर-
नुप्तवीजत्वात् चेत्रिणो वीजिनमपत्यनुमत्यवश्यं भावादित्यर्थः ।
तत्रोपपादकता वीजमित्यादि निर्वापे निरूप्यतेऽस्मिन्निति
निर्वापः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र द्यामुष्यायणाः पितृद्वयाय द्वौ पिण्डौ
पृथग्दद्युः । एकपिण्डे वा द्वौ पितरावनुकीर्त्तयेत् । एकैक-
स्मिन् द्वौ द्वाविति वीष्णा बोध्या । यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्

पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदित्यापस्तम्बस्मरणात् । त्रयाणामपि
द्वित्वादिति भावः । द्वितीय इत्यादि । द्वितीयं तृतीयं चा-
रभ्येत्यर्थः । लेपिनश्च त्रीणित्यादि । तत्कीर्त्तनेऽपि द्वौ द्वा-
वमुकीर्त्तयेदित्यर्थः । नारदोऽपि ।

द्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके ष्यक् ।

ऋक्थादर्द्धांशमादद्युर्वीजिज्ञेतिकयो स्तथा ॥

अर्द्धांशमिति यथोचितभागोपलक्षणम् । बौधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे च नामनी ।

त्रयश्च पिण्डाः षष्ठां स्युरेवं कुर्वन् दुष्यतीति ॥

षष्ठां पितृ पितामह प्रपितामहानाम् । स एव ।

मृतस्य प्रसूतो यश्च क्लीवस्य व्याधितस्य वा ॥

तेनानुमतस्य क्षेत्रे स क्षेत्रजः स च द्विपिता द्विगोत्रश्च
द्वयोरपि स्वधाऋक्थभागभवति । मनुः ।

यस्तत्पुत्रजः प्रसीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥

अत्र सर्वत्र जीवति क्षेत्रिणि व्याध्यादिप्रतिरुद्ध पुत्रोत्या-
दने यथा योगं गुरुणाम्भर्तुरपि नियोगः सम्बिम्बः । मृते तु
गुरुणामेव । तथा च क्षेत्रजो द्विविधो द्विपितृकः क्षेत्रिकपि-
तृकश्च ।

मृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो जारात्पश्चात्स्ववर्णजातित्वेन
निर्णीतः क्षेत्रस्वामिनो गूढजो नाम पुत्रः । मनुः ।

उत्पद्यते मृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स मृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तत्पुत्रजः ॥

नचेत्यादि । पुरुषविशेष जन्यत्वेनाज्ञातोऽपि सवर्णजा-
रजन्यत्वेन ज्ञातः ।

सजातीयेष्वयमोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ।

योगीश्वरोक्तेस्तच्च व्याख्यास्यते । कानीनः कन्यकायामपरि-
णीतायां सवर्णाज्जातः स मातामहसुतो यस्य सा कन्या तस्यैव
पुत्र इत्यर्थः ।

परिणीतायान्तु जातो वोढुरेव तु गूढजः ।

यथाह मनुः । पितृवैश्वानि कन्या तु यम्पुत्रञ्जनयेद्रुहः ।

तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्या ससुद्भवमिति ॥

एतैर्वाक्यैरपरिणीतायां पितृगृहावस्थितायां सवर्णजा-
रजः कानीनः स च मातामहसुत इत्युक्तं तद्विरुद्धं ब्रह्मपुरा-
णीयं कल्पतरुलिखितं वाक्यम् ।

अदत्तायान्तु यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीनः सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुनः ॥

नारदवाक्यमपि तत्रैव ।

कानीनश्च सहोढश्च गूढायं यश्च जायते ।

तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागवत्साः स्मृता इति ॥

अत्रादत्तायां सवर्णात् पितुर्गृहे जातस्य कानीनत्वम-
विरुद्धम् । यस्मै सा पुन दीयते तस्यासौ सुत इति विरुद्धं
नारदवचनेऽपि गूढोत्पन्न सहोढकानीनस्यापि वोढैव पितेति
प्रतिपादितम् । मनुनापि वोढुरित्युक्तं न-मातामहस्येति ।
या तु मिताक्षरुक्ता यद्यनूढायासुरपन्नस्तर्हि मातामहसुतो-
ऽप्यनूढायान्तदा वोढुरेवेति व्यवस्था कृता । सापि मनसि न
चमत्कारमादधाति । तथा सति हि कन्याशब्दवाच्यायाम-

परिणीतायामजातत्वात् तस्य कानीनत्वन्दुर्वचम् । नच कन्या-
शब्दः अपत्यमात्रपरोविशेषणवैयर्थ्यात् । गूढजादीनामपि
तत्रोत्पन्नत्वेनाव्यावर्त्तकत्वात् । सर्वाहि कस्यचित्कन्यैव ।
ब्रह्मपुराणवचनविरोधश्च दुष्परिहरस्तत्रादत्तायामित्युक्तत्वात् ।
अतएव मानवविरोधोऽपि दुःसमाध एव । कल्पतरुकारे-
णापि परस्परविरुद्धवचनानि लिखितवता हृदयशून्यवद्य-
वस्थानभिधानाद्विरोध एव न प्रतिसंहितः । तेनहि मातामह
सुतत्वङ्कानीनस्य बोधयन्ति बहूनि वचनान्युपन्यस्य तद्विरुद्धे
ब्रह्मपुराणनारदवचने तदनुपदमेव लिखिते । तत्र वशिष्ठस्य
वचः । कानीनः पञ्चमः या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पा-
दयेत्स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याह । अथाप्युदा-
हरन्ति ।

अपुत्रा दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत तल्पजः ।

पौत्रो मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेन्नमिति ॥

नारदस्यैवम् । अज्ञात पितृज्ञो यस्तु कानीनोमूढमातृकः ।

मातामहस्य दद्यात्स पिण्डं रिक्थं हरेत्ततः ॥

बौधायनस्यापि । असंस्कृतामनतिरुष्टां यामुपगच्छेत्तस्यां
यो जातः स कानीन इति । अत्र प्रतिविद्धः । मातामह
सुतत्वं कानीनस्य प्रतिपादयतां वचनानां सर्वथा यां न दत्ता-
नस्याः सवर्णजातविषयत्वम् वेदुः सुतत्वं प्रतिपादयतान्तु
सङ्कल्पितायां सप्तपदीपर्यन्तं विवाहभावनाभाव्यभार्यात्वम-
प्राप्तायां यः सवर्णादुत्पन्नस्तद्विषयत्वम् । अदत्तायामिति
नारदवचने बौधायनवचने चानतिरुष्टामिति यदाभ्यामसमाप्त
विवाहभावनीच्यते न तु सर्वथा दत्ता युक्तञ्चैतत् । सङ्क-

ल्येत पितृस्वत्वापगमपरिणेतृस्वत्वोत्पत्तेरुपक्रमात् । पितुः
 सर्वथा स्वत्वापगमाभावाच्च कानीनत्वव्यपदेशस्य परिणेतृ-
 स्वत्वोपक्रमेण तदीयत्वस्य च सम्भवात् । पूर्णपितृस्वत्वे तु
 तदुत्पन्नस्य मातामहसुतत्वीपपत्तेः । मनुवचनस्याप्ययमर्थः ।
 या सङ्कल्पिताऽसमाप्तविवाहभावना अतएव कन्यापरिणे-
 तृभार्यात्वस्यानिष्यत्तेः । तादृश कन्यासमुद्भवं कानीननामानं
 वोढुर्येन विवाह्यते तस्य वदेदिति । अतएव पितृवेश्मनीत्य-
 पि सङ्गतमनुवादतया । विवाहानन्तरमेव भर्तृगृहप्रवेशात् ।
 मिताक्षरा ग्रन्थस्याप्ययमर्थः । अनूढायां वोढु मनुपक्रान्ता-
 याम् । ऊढायां वोढुमुपक्रान्तायामिति । आदिकर्मणि क्तः ।
 न तु भूते । समाप्त विवाह भावनायान्तु सवर्णजारजातो
 गूढजः । अतएव गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो भर्तृगृहे तेनाज्ञातो
 जात इत्युक्तम् पुनर्भूद्वि विधा । विवाहमात्रेणाज्ञताप्यन्येन
 परिणीयमानैका । अन्या तु विवाहात्प्रागेव पुरुषसम्भोगद्व-
 पिता । तस्याञ्जातः पौनर्भवः । अतएवाज्ञताया चतायां वा
 जात इत्युक्तम् ।

मनुः । या तु पत्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥

कात्यायनः । क्लीवं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्याप्यौनर्भवी जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥

वशिष्ठविष्णू । पौनर्भवश्चतुर्थ इति । चतुर्थत्वन्तदनुक्रमा-
 पेक्षया । माता भर्ताज्ञया पिता वा यमन्यस्मै दद्यात्स तस्य
 दत्तकः पुत्रः । तथा च मनुः ।

माता पिता वा दद्यातां यमङ्घ्रिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दन्निमः सुतः ॥

आपदीत्युक्ते रनापदि दातुः प्रत्यवायः । मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा । अङ्गिरिति दान प्रतिग्रह प्रकारोपलक्षणम् । सदृशं सवर्णं प्रीति संयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । एकः पुत्रश्च न देयो न प्रतिग्राह्यः । तथा च वशिष्ठः । शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो माता पितृनिमित्तकस्तस्य प्रधान विक्रय परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकं पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा । स हि सन्तानाय पूर्वेषां तु स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा-न्यवानुज्ञानाद्भर्तुरिति । अत्र भर्तृनुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्र-प्रतिग्रह निषेधाददत्तानुज्ञेभर्तुरि ष्टे विधवया कृतः पुत्रो-दत्तको नभवतीत्याहुस्तन्न अपुत्रस्य गत्यभावात्पुत्र करणस्यावश्यकत्वश्रवणाच्छास्त्रमूलकं तदनु ज्ञायास्तत्वाप्यक्षतेः । नचैव मनुज्ञानादन्यत्वेति व्यर्थम् । व्यावर्त्याभावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । मुमुक्षोः पत्यन्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवाद्भाष्या यदि स्वपुत्रार्थमेव तं प्रतिषेधस्य ।

सर्वासां एकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भनुरिति ॥

पुत्रकार्यश्राद्धादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्तृनुज्ञां विना तादृश्याः पुत्रो न कार्यः । उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निष्पत्तेः । भर्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्त-वद्गौण इति तादृश्या भर्तृनुमति मन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्पर्यार्थः वस्तुतस्तु ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणी मनु रव्रीदिति ।

वचनवदेतस्यापि भ्रातृ पुत्रस्य गौणदत्तक पुत्रत्वादि सम्भ-
वेऽन्य. पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृति
चन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्तृरि जीवति भार्यया स्वातन्त्र्येण
तदननुमतो न पुत्रीकरणीय इति भर्तुरनुज्ञानादन्यत्रेत्य-
स्यार्थः । सृते तु तस्मिन् यत्पारन्त्यन्तदनु सृते तु तस्मिन् पार-
तन्त्यन्तदनुगतिरेवापेक्षिता । एवं सति दृष्टार्थता भवति-
प्रतिषेधश्च ।

तस्माददत्तानुज्ञे सृतेऽपि भर्तृरि भार्याया दत्तकादि क-
रणमविरुद्धम् । अनुवचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि
मिताक्षरादावेवं ता । यद्पुत्ररिक्थग्रहणाधिकारिक्रमपरे
पत्नी दुहितर इत्यानाप्रजः स्त्रीधनमित्यत्र च भ्रातृपुत्र सपत्नी-
पुत्रयोः पत्न्यादि भर्ताद्यभावेऽधिकार प्रतिपादनविरोधापत्ते-
रिति । तच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते । अनेकपुत्र सङ्गावेऽपि ज्येष्ठः
पुत्रो न देयः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति ।
पुत्रकार्यकरणे तस्यैव मुख्यत्वाभिधानात् ।

क्रीतस्वयंदत्त कृत्रिमेष्वपि समानन्यायत्वादेकपुत्र ज्येष्ठ-
पुत्रयोर्निषेधः । अतएव बह्वृच ब्राह्मणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने
क्रीतेऽपि ज्येष्ठपुत्र प्रतिषेध लिङ्गदर्शनं सज्येष्ठपुत्रं निगृ-
ह्णीत उवाचेति ।

पुत्र प्रतिग्रहप्रकारश्च । पुत्रप्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाह्वय रा-
जनि चावेद्य निवेशनस्य व्याहृतिभिर्जुत्वाऽदूरवान्धवं बन्धु
सन्निवृष्टएव प्रतिगृह्णीयादिति वशिष्ठोक्तः ।

अदूरवान्धवमित्यत्र देशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः ।

एवं क्रीतादिष्वपि । समानन्यायत्वात् । कल्पतरौ त्वदूर-

बान्धवमसन्निकृष्टमेवेति पाठ लिखित्वाऽदूरबान्धवं सन्निकृष्ट-
मातुलादिकम् । असन्निकृष्टमेव । अविज्ञात गुण दोषमपि ।
अप्यर्थेणैव रत्नाकार इति व्याख्यातम् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरे-
बान्धवे शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते ह्येकेन च बह्वस्त्रायतामि-
तीति च वशिष्ठवचनमधिकं लिखित्वैवं विवृतम् । सन्देहे बान्ध-
वानामसन्निधानाज्ज्ञाति सन्देह उत्पन्ने शूद्रमिव संस्कारहीन-
मेव स्थापयेत् । शूद्रोऽपि हि कृतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति ।

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां विक्रीत इति । ताभ्यां मातापितृभ्यां
मात्रा भर्तृनुज्ञया पित्रा वा मूल्यग्रहपरस्य दत्तः । एकपुत्रः
अष्टपुत्रं वर्ज्यं पित्वा आपदीत्येव । सजातीयेष्वित्युपसंहा-
रात्सवर्ण एव । यत्तु मनुनीकम् ।

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेति ॥

तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयन्न तु जःत्याऽसदृश
इति सजातीयेष्वित्यनेन विरोधापत्तेः । बौधायनोऽपि ।
मातापित्रोर्हस्ताक्रीतोऽन्यतरस्य वा योऽपत्यार्थे गृह्यते स क्रीतक
इति । कृत्रिमस्तु पुत्रार्थिना स्वयं धनचेत्तादि प्रदर्शनादि-
ना प्रलोभ्य त्वं मे पुत्रो भवेति यः सवर्णः पुत्रीकृतः स उच्यते ।
मातापितृविहीनश्चेत् ।

तत्सङ्गावे तत्परत्वं तथा तेन पुत्री भवितुमशक्यत्वात् ।
मनु विष्णू अपि । सदृशं यमप्रकुर्यातां गुणदोष विचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिम इति ॥

सदृशं सवर्णम् । प्रकुर्यातां मातापितरौ मिलितौ प्रत्येकं वा ।

दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः स्वयमेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तवांस्तवा-

हृस्पुत्तो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां
त्यक्तो वा सवर्णे पतितः स उच्यते । तथा च मनुः ।

माता पितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्तर्शयेद्यस्तै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृत इति ।

अकारणात् पातित्यादि कारणमन्तरेणैव दुर्भिचादौ पोष-
णाद्यसामर्थ्यादिना मातापितृभ्यान्त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः ।
यस्तु गर्भे स्थितोऽपरिणीतावस्थायां सवर्णाज्जाराज्जातो गर्भि-
ण्यन्तस्थां परिणीयमानायां विन्नः प्राप्तः विद्वलाभ इत्यस्य
निष्ठान्तं रूपम् । नुदविदेत्यादि सूत्रेण निष्ठासम्बन्धितका-
रस्य न कारः । स सहोदज उच्यते । स वोढुः पुत्रः । तथा च
मनुः । या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।

वोढुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥

विष्णुरपि । सहोदः सप्तमः । गर्भिणी या संस्क्रियते
तस्याः पुत्रः स तु पाणिग्रहस्येति । सप्तम इति तदीयपाठ-
क्रमापेक्षया । उत्सृष्टो माता पितृभ्यान्त्यक्तो योच्यते पुंत्वा-
र्थिना सोऽपविद्धो नाम ग्रहीतुः पुत्रः । एतावपि सवर्णाविव ।
तथा विष्णुरपि । अपविद्धस्त्वेकादशः पित्रा मात्रा च परि-
त्यक्तः स येन गृहीतः । वशिष्ठः । अपविद्धः पञ्चमोऽयं माता
पितृभ्यामपास्तं गृह्णीयात् । एकादशत्वं पञ्चमत्वं तत्तत्पाठ-
क्रमापेक्षया ।

यस्तु मनुना गौणपुत्रमध्ये पारशवाख्यः शूद्रापुत्रः परि-
गणितः स योगीश्वरेण सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया
विधिरित्युक्तोपसंहारव्याजेन नियमकारणात्तस्य च कथञ्चि-
दपि सजातीयत्वासम्भवान्नीतः । अतएव जातोऽपीत्यादिना

ग्रन्थेन स उक्तः । द्विजातस्य शूद्रापुत्रस्यान्याभावेऽपि पितृ-
वृत्त्यहरत्वाभावाच्च । तच्च वक्ष्यते । तथा च मनुः ।

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृत इति ॥

बौधायनोऽपि । द्विजाति प्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्पारशव
इति । तत्रौरसादयो गौणाः पुत्रा मुख्यस्त्रौरसएव ।

तथा च मनुः । क्षेत्रजादीन् सुतानेता नैकादश यथोदितान् ।

पुत्र प्रतिनिधीनाञ्जः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

क्रियालोपात्परिणयादि क्रियालोपादि क्रियालोपादिति
प्रतिनिधित्वे हेतुः । स्मृति चन्द्रिकायान्तु । औरसाभावे
तत्कर्तृकश्चाद्वादि क्रियालोपाद्विभ्यतो मनीषिण ऋषय
एकादश पुत्र प्रतिनिधीन् कर्त्तव्यत्वेनाञ्जरिति व्याख्यातम् ।
बृहस्पतिः । पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिका दश ॥

पुत्र प्रतिनिधी कर्त्तव्येनाञ्जरिति व्याख्यातम् ।

बृहस्पतिः । आज्यं विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

ब्रह्मपुराणे । दत्तकश्च स्वयन्दत्तः कृत्रिमः कृतएव च ।

अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरण्णीयाः सदैव हि ॥

भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथग्व शकरास्तथा ।

सूतके मृतके वा पितृहाशौचस्य भागिनः ।

अपि वस्त्रान्नदातृणां क्षेत्रवीजवतान्तथा ।

शूद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते क्वचित् ॥

राज्ञातु शापदग्धानां नित्यं क्षयवतान्तथा ।

अथ संग्रामशीलानां कदाचिद्वा भवन्ति ते ॥

औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथवा पुत्रिका सुतः ।

न विद्यते तत्र तेषां विज्ञेयाः क्षेत्रजादयः ॥

एकादश पृथग्भावा वंशमात्रकरास्तु ते ।

आद्धादि दासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यशः ॥

गूढोत्पन्नश्च कानीनः सहोढः क्षेत्रजस्तथा ।

पौनर्भवश्च वैश्यानां राजदण्ड भयादपि ॥

वर्जिताः पञ्च धनिनां शेषाः सर्वे भवन्त्यपि ।

शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ॥

परायत्न शरीराणान्न कश्चित् पुत्र इत्यपि ।

तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हीति ॥

एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपन्निरूप्य तेषान्दायग्रहणं निरूप्यते । तत्र योगीश्वरः ।

पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः ।

परःपर इति वीष्णादर्शनात् पूर्वपूर्वभाव इत्यपि वीष्णावसेया ।

औरसपौत्रिकेय समवायेऽप्येवमौरसे सति पुत्रिकासुतस्य दायग्रहणाभावे प्रसक्ते मनुः पवदति ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

समस्तं विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया इति ॥

ब्रह्मस्यतिरपि । एक एवौरसः पितृ धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्त्तव्या स्वपरे सुताः ॥

नच पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पञ्चादौरसोत्पत्तौ पुत्रिका पुत्रस्य ज्येष्ठत्वादस्त्रीत्वाच्च ज्येष्ठांशभागिता भवेदिति युक्तम् । तस्य पौत्रत्वात् । तदाह मनुः ।

अक्रंता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनमिति ।

पुत्रिका हि पुत्रस्तत्पुत्रो दौहित्रोऽपि पौत्रस्तद्वान्
पौत्री भवति । पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः ।
न च अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति पुत्रिका-
पुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विरोध इति वाच्यम् । मनु विरो-
धेन तस्य गौण्यं पिण्डदातृत्वनिमित्तं पुत्रत्वाभिप्रायकत्वात् ।
पुत्रिकायाः पुमपत्यत्वाभावाद्यथा गौणं पुत्रपदप्रतिपाद्यत्वं तथा
स्वजन्य पुत्रिकाजन्य पुत्रस्यापि । पुंस्त्वे सत्यपि जन्यत्वाभा-
वात् । जन्यपुंस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि
पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्वे सर्वभागानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवदति । व-
शिष्ठः । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभाग-
भागी स्यादुक्तक इति । दत्तकग्रहणं क्रीतादीनामुपलक्षणं
पुत्रीकरणाविशेषात् ।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजना इति ॥

कात्यायनवचनाच्च । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयस्ते सत्यौ-
रसे चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्न सद्दोढ-
पौनर्भवास्ते तु सत्यौरसे न चतुर्थांशहरा अपि । किन्तु ग्रासा-
च्छादनमात्रभागिन इत्यर्थः कात्यायनवचनस्य ।

अतएव विष्णुः । अप्रशस्तास्तु कानीन गूढोत्पन्न सद्दोढजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्त्वांशभागिन इति ॥

औरसे सति कानीनादीनां चतुर्थांशभागित्वं प्रतिषेधति ।

कानीनादीनामप्यौरसाद्यभावेऽस्येव पितृ सक्तं धनग्रहणम् ।
पूर्वाभावे परःपर इति वचनात् । यच्च मनुवचनम् ॥

एक एवौरसः पुत्रः पितृस्यवसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशं स्यादं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति ।

तदपि दत्तकादीनामौरस प्रतिकूलत्वोत्पन्न निर्गुणत्वे च
चतुर्थांशादि निषेधपरङ्गानीनादिपरञ्च । तेषां सत्यौरसे
यासाच्छादनमात्रमागित्वस्योक्तत्वात् तदेकमूलकत्वं कल्पनात् ।
क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे पञ्चम षष्ठांशो मनुनैवोक्तौ ।

षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृकाद्धनात् ।

औरसो विभजन् दायं पितृ पञ्चममेववेति ॥

प्रतिकूलत्व निर्गुणत्व समवाये षष्ठमेकं नर सद्भावे पञ्चम-
मिति व्यवस्था ।

यस्तु, समग्र धनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जवन्यजः ।

त्रिभाग क्षेत्रजं भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिका सुतः ॥

इत्यादि ब्रह्मपुराणादि वचनैः समभागार्हतया मन्वादिभि-
रुक्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य चतुर्थांश उक्तः पञ्चम षष्ठांशार्हतयोक्तस्य
क्षेत्रजस्य तृतीयांशोक्तः सपुत्रिका पुत्रस्यात्यन्तनिर्गुणत्वे सव-
गोत्रे च । क्षेत्रजस्य चात्यन्तसगुणत्वानुकूल्योर्व्यवस्थापनीयः
औरसाभावे दत्तकस्याखिलधन ग्रहणार्थं पृथगारब्धं मनुना

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः ।

सह तैरेव तद्विक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥

स्वगोत्रं संप्राप्तः किमुतेति किमुत्पत्त्यर्थोऽपि शब्दः । ज-
नक धनग्रहणञ्च तस्य प्रतिषिद्धन्तेनैव ।

ग्रीवरिक्षे जनयितुर्न भजेद्विभक्तः सुतः ।

गोत्र रिक्थानुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधेति ॥

ददतः सम्बन्धी पिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधा पितृवृत्तिहेतु-
रिति पिण्डविशेषणम् । गोत्र रिक्थानुग इति हेतुगर्भम् ।
दत्तक्रमात् विषयकमपि सत्यौरसे चतुर्थांशहरत्व प्रतिपा-
दकं पृथगारब्धं वशिष्ठेन । तस्मिन्नेति प्रतिगृहीत औसरस-
उत्पद्येत चतुर्थं भागभागी स्यादत्तक इति । क्रीतादि साधा-
रणन्तु कात्यायनीयं प्रागेव पठितम् । तत्र तृतीयांशहरा
इति कल्पतरुलिखितः पाठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकादीना-
मौरसापेक्षया सगुणत्वे तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः । मनु-
नैव क्षेत्रजस्यौरससमभागभागित्वमप्युक्तम् ।

यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्र सुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तन्मजेत् ॥

धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्ह्येतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥

यद्यप्यौरस प्रक्रमात्समभागभागित्वं क्षेत्रजस्य तन्निरू-
पित मेवोक्तमित्याभाति । तथापि वाक्यविरोधे प्रक्रमस्य
बाधत्वाद्दीजिसमभागित्वपरन्तदिति बोध्यम् । अतएवोत्तर
वचने पितुर्वीजिनः प्राधान्यमुपन्यस्यति । सोऽपत्यं भ्रातुरु-
त्पाद्येत्यनेनापि यस्य क्षेत्रजस्तृतीयन्धनन्तस्तौ दद्यादिति भ्रातृ-
स्थानीयत्वात्तस्य स्वसमभागितां प्रतिपादयति । एवमन्यान्य-

पुञ्चावचभागान् चेतजादीनां प्रतिपादयन्ति बृहस्पत्यादि
वचनानि कथञ्चिद्यस्यापनीयानि । तत्र बृहस्पतिः ।

चेतजाद्याः सुताश्चान्ये पञ्च षट् समभागिनः ।

हारीतः । विभजिष्यमाण एकविंशङ्गानीनाय दद्यात् ॥

विंशम्यौनर्भवाय । एकोनविंशं द्यामुष्यायणाय । अष्टा-
दशं चेतजाय । सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय । इतरानौरसाय
पुत्राय दद्यात् । ब्रह्म पुराणे ।

समग्रधनभोक्ता स्यादौरसेऽपि जघन्यजः ।

विभागं चेतजं भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

कृत्रिमः पञ्चमभागं षड्भागद्रूढ सम्भवः ।

सप्तांशश्चाप विद्वस्तु कानीनश्चाष्टमांशकः ॥

नवभागं सहोदश्च क्रीतो दण्डममश्रुते ।

पौनर्भवस्तु परतो द्वादशं स्वयमागतः ॥

तयोदशमभागन्तु शौद्रो भुङ्क्ते पितुर्दनात् ।

तद्भोजो वा धर्मिष्ठो ब्रह्मचार्य्यथ वा पुनः ॥

अत्रौरसे सतीति सर्वत्र ज्ञेयः । पूर्वाभावे परः पर इति
वचनात् । ब्रह्मपुराणीयस्य समग्रेत्यादि प्रथमश्लोकस्य पूर्व-
मेव विषयव्यवस्थोक्ता । अन्येषामपि गुणतारतम्येन देशा-
न्वाप्तानुसारेण वा यथायथं व्यवस्था दृष्टव्या षट्भागं षष्ठभा-
गम् । नवभागं नवमं भागमित्यर्थः । अन्यथार्थासङ्गतेः प्रक्रम-
भङ्ग प्रसङ्गाच्च ।

परतोदशमात्परमेकादशम् । तयोदशमेत्यर्पम् । शौद्रः
शूद्रापुत्रः । यदपि मनुना पुत्राणां षट्कद्वयमुक्त्वा पूर्वषट्
कस्य दायादस्य चादायाद बान्धवत्व मुक्तम् ।

गौरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबान्धवा इति ॥

तदपि स्वपितृ सपिण्ड समानोदकानां सन्निहित रिक्थ-
हरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्विक्थहरत्व मुत्तरषट्कस्य तु
तन्नास्ति । पितृक्कथहरत्वन्तु सर्वेषामपि पूर्वपूर्वाभावे
समानमेवेति तद्दायादादायादत्वविभागो नोपपद्यते । पूर्वा-
भावे परः पर इति वचनात् ।

एकएवौरसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुरित्युक्ता ।

न भ्रातरो न पितरः पुत्तारिक्थहराः पितुरिति ।

वचनस्य गौण पुत्ताणामेव सर्वेषाम्पितृरिक्थहारित्व
प्रतिपादन परत्वाच्च । दायाद शब्दस्य दायादानपि दाप-
येदित्यादौ पुत्तव्यतिरिक्तरिक्थहारिष्वेव प्रचुरप्रयोगाच्च ।
बान्धवंत्वं संपिण्डसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिकार्य्यकरत्वं
षट्कद्वयस्यापि समानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तु हारीत वच-
न । षड्बन्धुदायादाः साध्व्यां स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौन-
र्भवः कानीनः । पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नो गृह इति । बन्धु-
दायादाः दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोदः स्वयमुपगतः सहसा-
दृष्टश्चेत्यबन्धुदायादा इति । साध्व्यां स्वयमुत्पादित औरस
इत्यर्थः । सहसा दृष्टो यो मातापितृादिविहीनोऽकस्माद्दृष्टः
केनचित् परितोष्य मम त्वं पुत्रोभवेत्युक्तस्तथाति प्रतिपद्यते ।
कृत्रिम इति यावत् । तत्र मनु विरोधः स्पष्टः । तेन कानीन-
पौनर्भवयोरबन्धु दायादमध्ये परिगणनात् । हारीतेन बन्धु-

दाया इमध्ये दत्त कृत्रिमापविद्धेषु च व्यत्ययात् । तस्मादेवं
सवर्णादि भेदेन देशाचारभेदेन वा विरोधः परिहरणीयः ।
बोधायनस्तु मन्वनुसारेणैवाह ।

औरसं पुत्रिका पुत्रं चेतजन्दत्त कृत्रिमौ ।

गूढजं वापविद्धश्च ऋक्यभाजः प्रचक्षते ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतम्पौनर्भवन्तथा ।

स्वयन्दत्तत्रिषादश्च गोत्रभाजः प्रचक्षत इति ॥

औरस पुत्रिका पुत्र चेतजकानीन गूढोत्पन्नापविद्धसहो-
दपौनर्भवदत्तक स्वयमुपगत कृतकक्रीतानभिधायाह देवलः ।

एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।

आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् ।

विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्या विशिष्यते ॥

सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु व्यैष्यन् विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

दीनास्तमुपजीवेयुर्ग्राप्ताच्छादनसंभृताः ॥

आत्मजत्वादिकं परिगणितेषु यथायथं स्पष्टमेव अनौ-
रसस्य न विद्यते औरसो यस्य तस्येति बलव्रीहिः ।

नारदोऽपि । औरसः चेतजश्चैव पुत्रिका पुत्र एवच ॥

कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ।

पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ॥

स्वयञ्चोपगताः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ।

एषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादवान्वयाः ॥

पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो योऽन्यनुत्तरः ।

क्रमायाते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने ॥

ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ।

मनुः । अयेसः अयेसोऽलाभे पापीयान् रिक्थमर्हति ॥

बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥

वृहस्पतिः । दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।

जाति शुद्धामध्यामास्ते सर्वे रिक्थसुताः स्मृताः ॥

क्षेत्रजो गर्हितः सङ्गिस्तथा पौनर्भवः सुतः ।

कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

हारीतः । शूद्रा पुत्राः स्वय दत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।

सर्वे ते गोत्रिणः प्रोक्ताः काण्ड पृष्ठान सशयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा योवैर कुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरिते नासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥

यमः । आपद्वृत्तौ ह्युपगतो यश्च स्याद्वैष्णवी सुतः ।

सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा स्वयस्तथा ॥

कुलं काण्डमिति ख्यातं यस्मात् पूर्वाणि ते जङ्गः ।

तत्र ज्येष्ठतरो यः स्यात्तं वै काण्डे विनिर्दिशेत् ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा योवै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः ॥

वैष्णवी शूद्रेति कल्पतरौ । उक्तोपसंहारमुखेन निय-
माह्वान योगीश्वरः ।

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

अयं पूर्वाभावे परः परोधनभागित्युक्तो यो मयाविधिः स स
जातीयेषूत्पादक सजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु ज्ञेयो न वि-

जातीयेषु तत्र कानीनगूढोत्पन्नसहोदपौनर्भवानां सवर्णत्वञ्जनकद्वारेण न स्वरूपेण तेषु वर्णजातिलक्षणात् वर्णजातिविवेकमभिधाय विन्नीस्वेवविधिः स्मृत इति योगीश्वरेणैवाभिधानात् । अनुलोमजानां मूर्द्धाभिषिक्तादीनामौरसेष्वेवान्तर्भावाच्चतुस्त्रिंशेकभागा इत्यादिना भागकृत्पिरुक्ता । तेन तेषामप्यभावे क्षेत्रजादयः पितृय ऋक्थहारिणः । शूद्रापुत्रस्य त्वौरसत्वेऽपि न कृत्स्नपितृयधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति । यथाह मनुः ।

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमाहद्याच्छूद्रा पुत्राय धर्मतः ॥

यदि सत्पुत्रो विद्यमानः सवर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रोऽविद्यमानः सवर्णापुत्रो भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिः पुत्रोऽन्यो वा रिक्थहारी शूद्रापुत्राय तद्वनाहशमांशादधिकं न दद्यात् अस्मादेव वचनात्सवर्णापुत्राभावे क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सकल विप्रपितृधनग्रहणं गम्यते । यत्तु प्राक् चतुस्त्रिंशेकभागा इत्यादि वा शूद्रापुत्रस्यैकभागभागित्वं योगीश्वरादिभिरुक्तान्तदति सहृत्त शूद्रापुत्रविषयं वेदितव्यमन्यथामानवविरोधात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति मनु वचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । शूद्रधनविभागे विशेषमाह । याज्ञवल्क्यः । जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽश्व हरो भवेत् ।

मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुताहतेति ।

शूद्रेण दास्या सुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । पितुरुर्ध्वन्तु भ्रातरः परिणीताः शूद्रापुत्रा सन्दासी-

पुत्रं स्वभागार्द्धभागिनं कुर्युः । अत्र वज्रवचनात्मवे स्वस्वभा-
गादर्द्धन्दद्युरिति न भ्रमितव्यम् । तथा सति वज्रभ्रातृकस्य
ततोऽप्यतिवज्रधनत्वापत्तेरव्यवस्था स्यात् । किन्त्वेक पुत्रस्य
यावान् भागस्तत्तदर्द्धभागं शूद्रापुत्रा लभन्ते व्यक्त्यभिप्रायेण
जात्यभिप्रायेण च वज्रचवनैकवचने । परिणीत शूद्रा पुत्रस्तत्
पुत्राद्यभावेतु दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शूद्रस्य पितुर्द्धनं लभत
इत्यर्थाद्गम्यते । शूद्रग्रहणाद् द्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नः
पितृच्छयाप्यंशमर्द्धभागं वा तदूर्द्धनं लभते कृत्स्नन्तद्वन-
ग्रहणं दूरापास्तमेव किन्त्वप्रतिकुलश्चेज्जीवन मात्रमिति प्रती-
यते । मुख्यगौणपुत्राभावे सृतपतितपरिव्राजकादि धनग्रह-
णाधिकारिण उच्यन्ते । तत्र योगीश्वरः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति ॥

अपुत्रस्य पूर्वोक्तद्वादशविध पुत्ररहितस्य स्वर्थातस्य सृतस्य
पत्न्यादयः पूर्वपूर्वाभावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरन्धनं गृह्णीयुरि-
त्यर्थः । अयं विधिः सर्वेषु मूर्द्धाभिषिक्तावसिक्ताद्यनुलीमज प्र-
तिलोमजादिषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्यमित्यर्थः ।
तत्र प्रथमं पत्नी धनहारिणी । पत्नीशब्देनैव विवाहसंस्कृता ।
पत्युर्नो यज्ञसयोगे इति पाणिनि सूत्रात् । जात्यभि प्रायेण
चैकवचनं तेन बह्वश्चेत्पत्य एकस्य तदा सर्वाः सजाती-
याविजातीया क्रमेण यथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णीयुः ।
पत्नी शब्दादासुरादि विवाहोदाया धन ग्रहणं धर्म्यं विवाहो-

ठपत्यन्तर सद्भावे नास्तीति गम्यते । तथा च स्मृतिः ।

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्ये दासीन्ताङ्गवयो विदुरिति ॥

अत्र च दासीत्वकथनमदृष्टार्थकर्मसु सहाधिकाराभा-
वाभिप्रायेण न तु दासीवद्गम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहिता-
त्वेन परदारत्वावाधात् अतएव मनुर्धर्म्याधर्म्यं विवाहान
नुक्रम्य सन्तानगताविव गुणदोषावाह ।

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहै रनिद्या भवति प्रजा ।

निन्दितै र्निन्दितान्दृष्टान्तस्त्रान्नि न्द्यान्विवर्जयेदिति ॥

प्रजाया निन्दितत्वमपि सद्वृत्त स्वभावत्वाभावो न तु वर्ण-
जात्यभावः । परिणेतुः परिणीताया सुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्ण
जाति व्यञ्जकत्वात् । विन्नास्त्रेष विधिः स्मृत इत्युक्तेः । अतएव
न सा दैवे न सा पित्य दति सहाधिकारण एव प्रतिपिद्धः ।
तथा च पित्यादि कर्म्मार्हतापि पतिदायहरत्वप्रयोजिकेति
पत्नीपदेन ज्ञापितम् । अतएव औतस्त्रार्त्तं सहाधिकारिणी-
पतिव्रतैव भर्तृ धनभागिनीत्याह प्रजापतिः ।

पूर्वं सृता त्वग्निहोत्रं सृते भर्त्तरि तद्धनम् ।

लभेत् पति व्रता नारी धर्मेष सनातनः ॥

वृद्ध मनुरपि । अपुत्राशयनम्भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् चेति ॥

अत्रोक्तं राङ्गोक्तपाठक्रमस्यार्थं क्रमेण वाधात् प्रथमं कृत्स्न
मंशं लभते । पश्चात्पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारे-
णोक्तं तद्वैयम् । क्रमे तात्पर्याभावात् । उभयाधिकार प्रति-
पादनमात्र परत्वावचनस्य । अन्यथा यावदंशलाभं भर्तृन्ये

ष्टिविलम्बोऽपि प्रसज्येत । सचानेकस्मृतिनिषिद्धः । अदृष्ट
कल्पनापत्तिश्च । पत्यैवेत्येवकारेणापुत्रस्यान्यकर्मण्यप्य पुत्र
पुत्रवत् पत्नीत्यादि वचनाद्भावादि सत्वेऽपि सैवाधिकारिणीति
दर्शितम् । अथमेवार्थः प्रपञ्चितः प्रजापतिना ।

जङ्गमं स्यावरं हेमं कुप्यन्धान्यं रसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छाद्धं मासषाणमासिकादिकम् ॥

पितृव्यगुरु दौहितान् भर्तुः स्वस्वीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्य पूर्त्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् स्त्रियः ॥

कुप्यन्तपुसीसादि । कव्यम्पितृथं सङ्कल्पित मन्त्रादि ।
पूर्त्तङ्गातादि कर्माङ्गदक्षिणादि । एतदुक्तम्भवति । स्याव-
रेणापि सहितं सर्वं भर्तृधन अधिगत्य धनसाध्यं स्वप्रधिका-
कारिकं पत्युरात्मनश्च श्रेयः साधनकर्म पतिपत्नीय पुरस्कारेण
पत्या कार्यमिति । एवं वर्त्तमानाया ये पीडाकारिणस्ते-
राज्ञा चौरवहण्ड्या इत्याह । स एव ।

सर्पिण्डा बान्धवा ये तु तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।

हिंस्युर्द्वनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥

स्मृति चन्द्रिकायां वार्हस्पत्यत्वेन पत्याः स्यावरग्रहण
निषेधकम् ।

यद्विभक्ते धनङ्कित्वाद्यादि विविधं स्मृतम् ।

तज्जाया स्यावरं भुक्त्वा लभते स्मृतभर्तृकेति ॥

वचनं लिखितम् । जङ्गमं स्यावरमित्यादि प्रजापति
वचन विरोधपरिहाराय वृत्तविहीन पत्नीपरत्वमविभक्तप-
त्यंशविषयत्वं बान्योक्तम् ।

वृत्तस्यापि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्यावरमर्हतीति ।

तच्छेषविरोधेनापास्य दुहितृरहित पत्नी विषयत्वेन व्यवस्था-
पितश्च । तत्र मदनरत्नकारेण मिताक्षराकल्पतरुहलायुधादि
सर्व ग्रन्थान्तरेष्वलिखनान्निर्मूलत्वमस्य । जङ्गमं स्यावरमिति
प्रजापत्यस्य च सर्वत्र लिखनात्ममूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा तदुक्त
व्यवस्थायाश्च स्तोत्रेक्षमात्र कल्पितत्वेना युक्तत्वमभिधाय
समूलत्वेऽपि स्यावरादि समग्रधनग्रहणं ब्राह्मादि विवाहोढा-
विषयन्तद्वचनेषु पत्नीशब्दप्रयोगात् । स्यावर ग्रहण प्रतिषेधक
वृहस्पतिवचनन्तु जाया स्त्री शब्दमात्र प्रयोगादासुरादि विवा-
होढा विषयमिति स्वयं व्यवस्था कृता । आसुरादि विवाहो-
ढायाः पत्नीशब्देनाग्रहणाज्जायादिशब्दोपेत वचनानामपि
तदेक मूलकतया तत्परत्वात् स्मृतिचन्द्रिकायामेव निरस्ता ।
यत्तु तदुक्त व्यवस्थायामौत्प्रेक्षिकत्वमुक्तं तदपि न दुहितृ-
सत्त्वे तत् सन्तानद्वारेण स्यावरस्योपभोगधन स्वाभ्युपकारयोः
सम्भवाद्दुहितरमपिग्राह्यं तद्रहितायास्तु तदभावान्न तद्ग्रह-
णमिति तत्रापि बीजसम्भवात् । अतएव पितुरपि स्यावरे
स्वार्जितेऽपि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकारः प्रागुक्तः । यत्तु
गृहीतधनायाः पत्यास्तद्वनेन जीवनमालन्दानाधीकरणविक्र-
येषु तु नाधिकार इति ।

मृते भर्तृरि भर्तृशं लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीवन्न हि स्वाभ्यन्दानाधमन विक्रय इति ।

कात्यायनवचनात्प्रतीयते । तदपि दृष्टार्थं नट नर्तकादि-
दानास्वातन्त्र्यपरम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनो राधीकरण
विक्रयोश्च तेनैवाधिकाराभिधानात् ।

ब्रतीपवास निरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेदिति ॥

दिवं व्रजेदित्यनेन कास्येऽपि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते किमुत नित्ये नैमित्तिके च । जङ्गमं स्थावरं हेमेत्यादिपूर्वोदाहृत प्रजापतिवचनाच्च । तत्रापि पूर्वग्रहणात्कास्येष्वधिकार आयातीति स्मृति चन्द्रिकाकारादयः । यच्चापरमपि कात्यायनवचनमेव ।

अपुत्राशयनभर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात्त्वान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुरिति ॥

तत्र स्मृतिचन्द्रिकाकार आह । त्वान्ता । दायादकारित धन विनियोग प्रतिबन्धं सहमाना सत्यामरणाद्भुञ्जीतेत्यर्थः । इदञ्च रक्षणाभरणाद्यसमर्थेषु कार्यान्तरव्यग्रेषु श्वशुरादिषु पत्या यत् स्वयमेव स्वजीवनार्थमुपात्तमविभक्तं तद्विषयम् । विभक्त द्रव्यविषयत्वे मन्वादिपरिनिष्ठितार्थवाधापत्तेरिति । पौरस्यास्त गुरौ श्वशुरादि समीपे स्थिता भर्तृधनं भुञ्जितेव । न तु स्त्रीधनवद्यथेच्छन्दानाधानविक्रयादि कुर्वीत तस्या ऊर्ध्वं दायादा दुहित्वादयस्तद्वनाधिकारिणो गृह्णीयुर्न तु ज्ञातयः । तेषां दुहित्रादिभ्यो जघन्यत्वात् तद्वाधकत्वानुपपत्तेः । पत्नी हि तेषां वाधिका । तदधिकार प्रागभाव प्रध्वंसयोरविशेषाद्वाधकाभावस्य तद्वाधानुपपत्तेः । नापि स्त्रीधनाधिकारिणो गृह्णीयुः । कात्यायनवचनेनैव स्त्रीधनाधिकारिणां वचनान्तरैरुक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः पत्नी दुहितरश्चेत्यादिना ये पूर्वस्याभावे परभूताश्च अपुत्रा संसृष्टिविभक्त सतधनाधिकारिणो निर्दिष्टास्ते यथा पत्यधिकार प्रागभावं गृह्णीयुस्तथा पत्या जाताधिकारायाः प्रध्वंसेऽपि

भोगावशिष्टं गृह्णीयुः । तदानीं दुहितादीनामेवान्यापेक्षया
सुतोपकारकत्वात् । दानधर्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपो-
द्वलकम् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चनेति ॥

उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रादिना । किन्तु पत्युरूपकाराय
देहधारणपात्रोपयोग्योपभोगानुज्ञातम् । एवञ्च दृढस्वतिना
पितृव्यगुरु दौहितानित्यादिना पितृव्यपदेन भर्तृसपिण्डोप-
लक्षणादौचित्यपदेन तद्दुहित सन्तानोपलक्षणान्मातुल स्त्री-
यपदाभ्यान्तन्मातृशोपलक्षणान्तेभ्य एवार्थानुरूपं भर्तुः आ-
द्याद्यौर्द्ध्वं देहि कोपकारकं दद्यात् । न तु स्वपितृकुलरस्वन्धि-
भ्यस्तदनुमत्या तु तेभ्योऽपि । तथा च नारदः ।

सृते भर्तृर्यपुत्राया पतिपत्नः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु स ईश्वरः ॥

परिचीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु चामत्सु पितृपत्नः प्रभुः स्त्रिया इति ॥

सम्मुखमेव वचनार्थमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरिक्थे दान
क्रियादधिकार इत्याहुः । तत्रेदं वाच्यम् । किन्तस्य तथा
कृतेऽपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । न तावदेकं युक्तम् ।
मन्वादिबचनैः सकलभर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्या-
स्तत्र स्वत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्विधितत्वात् । अतएव
जीमूतवाहनेनैव स्थावरस्य समस्तस्य । विभक्ता वाऽवि-
भक्ता वा स्थावरं द्विपदञ्चैवेत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादि
निषेधवचनान्युपन्यस्याधर्मभागितज्ञापनार्थमेतानि इवृत्तं

पुरुषं प्रति कुटुम्बदुःखदानार्थमेव दानक्रियादि प्रवृत्तं प्रति-
 षेधकानि न तु दानादिस्वरूपानिष्पत्तिप्रतिपादकानि ।
 यथेष्ट विनियोगार्हत्वं लक्षणस्वत्वस्य द्रव्यान्तरद्वय स्थिरेऽप्य-
 विशेषाद्वचन शतेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्त्या तत्प्रतिपा-
 दनानुपपत्तेरिति निरूपितम् । तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्वृत्ततया
 दायाददुःखदानार्थमेव भर्तृरिक्थदानादि प्रवृत्ताया अस्तु
 प्रतिषेधातिक्रमादधर्मः । धर्मार्थेन्दान प्रवृत्तायाः स्वजीवना-
 दर्थं विक्रयाधाने कुर्वन्त्याश्च नास्त्येवाधर्मोऽपि । नच भुञ्जी-
 तैवेति नियमादायदा ऊर्द्धमभ्युपगम्यभिमितानां दानाद्यन-
 धिकार एव तस्या अविभक्तधनद्वय तत्वेति वाच्यम् । साधारण-
 स्वत्वाश्रया विभक्तधनेनासाधारण स्वत्वाश्रयस्यास्य वैषम्यात् ।
 नच स्वभोगस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादानादि परिस इर्ध्वार्थ एव
 विधिस्तथा चानधिकारस्तत्वागत एवेति वाच्यम् । द्रव्यन्यथा-
 करणाशक्तेर्नियमस्य वृथा दानादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थतयै-
 वोपपत्तेरवश्यवाच्यत्वात् । अन्यथाऽनधिकारे दानदानरता
 पूजयेत्कव्यं पूजयेत्तथा मित्यनेन दानविधिना विरोधोऽपरिहार्यः ।
 यच्च दायादाः पत्यनन्तराधिकारिणः पत्नी दुहितर इत्यत्र
 निर्दिष्टास्ते गृह्णीयुः प्रागभाव प्रध्वंसयोः प्रतिबन्धक पत्यभाव-
 त्वस्याविशेषात्तदधिकारोद्भवमित्युक्तान्तर्दति स्थवीयः । दा-
 यादपदेन स्त्रीधनाधिकारिग्रहणे यथावचनान्तरोक्तत्वात्
 पौनरुक्त्यः तथा तेषामपि कात्यायनेन वचनान्तरोक्तत्वात्पौन-
 रुक्त्याऽविशेषात् । वस्तुतस्तु जातस्वत्वे स्वाभिनि ष्टे तत्प्रत्या-
 सन्नानामेव तद्वनग्रहणमुचितम् । पत्यादिशब्दानां सम्बन्धशब्द-
 त्वेन द्रव्यस्वामित्वे पत्या उपजाते पूर्वस्वामिदुहित्वादीनाङ्कः

प्रसङ्गः । तेन यद्यपि पूर्वाभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चात्यन्ता-
 भावश्च प्रतिबन्धकससर्गाभाव उभयाभावश्च तुल्यस्तथापि यो
 द्रव्यस्वामी तस्मिन् सृते तत्सम्बन्धि पत्न्यादिकमपुत्रस्य तस्य
 धनं लभेतेत्येव वाक्यार्थः । अन्यथा दुहित्वादिभिरपुत्र पितृ-
 धने लब्धे तन्मरणे तत्सन्तत्यतिलङ्घनेन तदनं पूर्वस्वामिनः
 पितु र्ये पित्रादयस्तएव लभेरन्निति महत्यव्यवस्था प्रसज्येत ।
 तस्माद्भर्तृरिक्थं पत्न्या लब्धन्तस्यां सृतायां तद्भोगावशिष्ट मातु-
 र्दुहितर इत्यादि वचनादुहित्वादि ग्राह्यत्वेन प्रसक्त दायादा
 ऊर्द्धमाप्नुयुरित्यनेनापोद्यते । अयञ्च वचनार्थः । दायादा
 इत्यत्र कस्येत्यपेक्षायां शयनान्विताभर्तृरित्येवोपस्थितत्वादनु-
 पज्यते । तथा चैवं वचनव्यक्तिः तस्या ऊर्द्धभर्तृर्दायादा
 अविभक्तवद्वनाधिकारिणी विभक्तभ्रातृधनमपि तत्पत्नी भो-
 ग्यावशिष्टं गृह्णीतुर्न पत्नीरिक्थहरा दुहित्वादय इति एव-
 ष्वापूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वं भवति अन्यमते वचनान्तरो-
 क्तार्थानुवादमात्रमनर्थक स्यात्तस्माददृष्टार्थे दाने दृष्टादृष्टावश्यक
 कार्यार्थमाधौ विक्रये चाख्येव पत्न्याः सकलभर्तृधनविषयोऽ-
 धिकारः नियमस्तु नटनर्त्तकादि दानानावश्यकविषय-
 निवृत्त्यर्थ इति सिद्धम् । अतएव ज्ञान्तेत्युक्तम् । द्रव्यं प्राप्तुं-
 सिक्ता वृथा द्रव्यव्ययकारिणी न भवेदित्यर्थः । दानधर्मस्य
 महाभारतवचनन्तु सुतरामस्मादुक्तमेवार्थमुपोद्धलयति ।

तथा हि स्त्रीणां स्वपतिदायः स्वभर्तृरिक्थमुपभोग फलः ।

उपभोगो धर्मप्रत्यासन्नो भोगो नत्वसद्भोगः फलमप्रयोजनं
 यस्य तादृशः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । उत्तरार्द्धे तदेव व्यनक्ति ।
 स्त्रियः पतिवित्तादपहारं वृथा व्ययं न कुर्युः ।

कथञ्चनेत्यनेनावधारस्य सर्वथै वाश्रयेदस्करतामाह । अप-
हारो हि चौर्यम् । नट नर्तकादौ वृथादानम् । सूक्ष्माव-
स्त्रादि परिधित्साष्टभक्ष्यादि बुभुक्षेत्येवमाद्यपि संयताया
अनौचित्याच्चौर्यतुल्यमित्यपहारशब्दो गौणः । धर्माद्यर्थदा-
नादिकन्तु न तथेति नापहारशब्देन बोधयितुं शक्यते । त-
स्मात्सर्वं सुस्थम् । पत्न्या अपुत्रविभक्ता संसृष्टि पतिस्वापतेय
ग्रहणे प्रथमाधिकार प्रतिपादकान्यपराण्यपि भूयांसि स्मृति-
वचनानि तत्र दृष्टव्यं ।

आस्त्राये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च स्मृतिभिः ।

शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥

यस्य नोपरता भार्या देहार्द्धं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्द्धं शरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात् ॥

सकुल्यैर्विद्यमानैस्तु पितृ मातृ सनाभिभिः ।

अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणीति ॥

योगीश्वरोऽपि पूर्वाभावेऽपराधिकारं वदन् सर्वप्राथम्येन
पत्न्या एवाधिकारमभिधत्ते । विष्णुरपि । अपुत्रस्य धनं
पत्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तद-
भावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
तदभावे बन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे शिष्यगामि
तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगा-
मीति । बन्धुरत्र सपिण्डः सकुल्यः सगोत्रः । बन्धुपदेन वक्ष्य-
माण पितृबन्धादि ग्रहणे योगीश्वरोक्त क्रमविरोधापत्तेः ।
कात्यायनोऽपि । पत्नी पत्युर्द्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥

स्मृत्यन्तरमपि । अपुत्रस्याय कुलजः पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्तिता इति ॥

एतैर्वचनैः सर्वतः पूर्वपत्नी पतिधनभागिनीति प्रतिपादि-
तम् । एतद्धि एद्वान्यपि वचनानि लक्षन्ते । तथा च नारदः ।

भ्रातृणा मप्रजाः प्रेयात्काश्चिन्ने प्रव्रजेत वा ।

विभजेरन्धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीवनं विना ॥

भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्याभर्तुश्चेदाच्छिन्दुरितरासुत्विति ॥

पत्नीतज्ञावेति भ्रातृणाऽन्धनग्रहणभरणञ्च तत्पत्नीनामाह ।
मनुरपि । पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातरएव चेति ।

पितृ भ्रात्रो विकल्पेना पुत्रधनग्रहणाधिकारं वदति न
तु पत्न्याः ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

भ्रातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेद्धनमिति च ॥

स्मृतिर्माह पितामह्येऽपुत्रधनाधिकारमभिदधाति ।
शङ्खलिखितपैठीनसियमोऽपि । अपुत्रस्य स्वयंतस्य भ्रातृ-
गामिद्रव्यन्तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नीति
भ्रातुः पितोश्चाभावे पत्यधिकारं कथयन्ति । देवलोऽपि ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेयुः सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथा क्रममिति ।

सर्वं पूर्वाभावेन योगीश्वरेणाभिहितायाः पत्या भ्राताद्य-
भावेऽधिकारमाचष्टे भ्रातृशब्देनाव भिन्नोदराः । सहोदराणां
धनगुपादानात् । कात्यायनोऽपि ।

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमादिति ॥

पित्रादिषु ग्राहकेषु पत्न्या निर्देशमपि न करोति । एते-
षामन्योन्यविरुद्धानां वचनानान्धारेश्चर इत्थं व्यवस्थामाह ।
विभक्ता संसृष्ट भ्रातुरपुत्रस्य पत्नी यदि नियोगमङ्गीकुरुते
तदैव पतिधनं लभते । अनियोगार्थिन्यान्तु तस्यामविभक्त सं-
सृष्ट पत्नीवद्भरणमात्रमेव नियोगद्वारैवा पुत्रपत्न्याः पति-
स्वापतेय स्वामित्वञ्च वीजमनेक स्मृतिष्वपत्यद्वारैश्च तस्या
धनसम्बन्ध बोधनम् । तथा च गौतमः । पिण्डगोत्रर्षिसम्बद्धा
रिक्थम्भजेऽन् स्त्री वानपत्यस्य वीजं वा लिप्सेतेति । अनप-
त्यस्य रिक्थम्पिण्डगोत्रर्षि सम्बद्धा भजेरन्तस्य स्त्री वा रिक्थ-
म्भजेत् । यदि वीज लिप्सेत् । वा शब्दो यदि शब्दार्थोऽ-
न्यथा रिक्थग्रहणवीज लिप्सयोरल्पत्वेन विवर्त्यार्थत्वानुप-
पत्तेः । तथा मनुरपि ।

धनं यो विभ्रयाद्भातुर्न तस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्येदद्यात्तस्येव तद्धनमिति ॥

विभक्त धनसम्बन्धरूप्यात्यद्वारेणैव पत्न्या दर्शयति । तथा
विभागाभावेऽपि ।

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति ॥

वदन्नपत्यद्वारा धनसम्बन्धोऽस्तीत्याह । तेनान्वय व्यतिरे-
काभ्यामपत्य द्वारकाएव पत्न्या धनसम्बन्धो नान्वयेति सिद्धम् ।
वशिष्टोऽपि । रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति रिक्थलोभप्र-
युक्तं नियोगं प्रतिषेधनह्नीकृत नियोगाया एव धनसम्बन्धो

नेतरस्या इति स्पष्टमेवाचष्टे । तथा च भ्रातृणामप्रजा इत्यादीनि नारदादिवचनान्यनियोगाधिनी विषयाणि पर्यवस्यन्ति ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव चेति ॥

योगीश्वरोऽप्य पुत्राणामन्वादि योषिताम्भरणं भाषमाणः पुत्रस्यैव धनसम्बन्ध प्राधान्यात्तत्कृतएव तत् स्त्रीणां धनसम्बन्ध इति सूचयन्त्याय साभ्यात् तत्सर्वत्रापत्यमूलकमेव स्त्रीणां रिक्थग्रहणं ज्ञापयति ।

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।

अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजना इति स्मृतिः ॥

पुरुषाणामपि पुत्रादीनां यज्ञानधिकृतानां रिक्थानधिकारं वदन्तो दण्डापूपन्यायेन सुतरामभर्तृकाणान्तदनधिकारिणीनां धनसम्बन्धं निरस्यति । तथा स्मृत्यन्तरमपि ।

यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।

स्यानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति ॥

स्यादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधत्वाच्चात्तस्याएव कृतस्त्रधनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति । तदिदं विज्ञानेश्वरादयो नानुमन्यन्ते पत्नी दुहितर इत्यादिषु साक्षान्नियोगानुपादानात् । प्रस्तावाभावाच्च । किञ्च नियोगएवपत्या रिक्थसम्बन्धप्रयोजकस्तदुत्पन्नमपत्यं वा । प्रथमेऽनुत्पादितपुत्राया अपि स्वीकृत नियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्न पुत्रस्य च न स्यान्नियोगमात्रेणैव भर्तृधनस्वाभ्यात् । द्वितीये वचनान्तरैरेवापत्यस्य धनसम्बन्धसिद्धेः पत्नीवचनमनर्थकम् ।

अथ स्त्रीणां पतिमात्रद्वारको धनसम्बन्धो न प्रकारान्तरेणा-
जीवति पत्यौ तद्वारको मृते त्वपत्य द्वारक इति बोधनार्थं
नियोगार्थिनी पत्नीपरम्पत्नी वचनमितिमतम् । तद्वत् ।
अध्यग्न्यध्यावह्निकमित्यादि वक्ष्यमाणवचनैरन्यथा पितासा-
न्धनसम्बन्ध बोधनात् । भर्तृधने द्वेषैव सम्बन्धो नियस्यत
इति चेत् । तर्हि जीवति पत्यौ तद्वनसम्बन्धस्य पाणिग्रहणाद्धि
सहत्वमित्यादि गौतमवचनेनैव सिद्धे मृते तु तस्मिन्नियोग-
निमित्ततद्वनसम्बन्ध उच्यमानः क्षेत्रजपुत्रस्यैवोक्तो भवति
सोऽपि प्रायुक्त इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीत्यनारभ्यमेव । यच्च गौतम-
वचनं वीजं वा लिप्सेतेति यदि वीजं लिप्सेतेत्यर्थकतया
नियोगद्वारकएव धनसम्बन्धोऽपुत्रपत्या इत्यत्र प्रमाणमित्युक्तं
तदप्युक्तम् । वा शब्दस्य पक्षान्तर वाचित्वेन यद्यर्थाप्रतीतेः ।
धनग्रहणवीज लिप्सयोरतुल्यार्थतया विकल्पार्थकत्वासम्भवे
निपातानामनेकार्थत्वात्प्रकृतान्वयोपयोगी यद्यर्थएव कल्पत
इति चेत् । न वीजं वा लिप्सेत संयता वा भवेदिति प्रास-
ङ्गिक धर्मान्तरो यद्देशरूपतया विकल्पार्थकताया एव सम्भ-
वात् । तथा च गौतमवचसापि नियोग निरपेक्षमेव भर्तृरि-
क्थग्रहणमुक्तम्भवति । किञ्च विधवानियोगस्य निषिद्धत्वाद-
पुत्राशयनं भर्तुः पालयन्तीत्यादि मन्वादिवचनैः संयताया एव
धनाधिकार प्रतिपादनान्निर्वासा व्यभिचारिण्य इत्यादिना
भरणमात्रस्याप्यसंयतानामभावात्कृत्स्न भर्तृरिक्थग्रहणं दूरा-
पास्तमेव । यच्चाभिहितं धनं यो विभ्रयाद्वातुः कनीयान् ज्येष्ठ-
भ.व्यायां रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति मन्वादिवचनैर्वि-
भक्ताविभक्त धनसम्बन्धोऽन्वय व्यतिरेकाभ्यामपत्य द्वारकएव

पत्या आशातीति । तदपिवात्तम् । अविभक्ते संसृष्टिनि वा-
भर्त्तरि प्रेते पुत्रद्वारकएव तस्यास्तद्वनसम्बन्धेति । धनलोभेन
नियोगो नाभ्युपेय इति । तत्तात्पर्यात् । अतएव ।

संसृष्टानान्तु यो भागः स तस्या नेष्यते बुधैरिति । अभिधाय
तत् स्त्रीणामनप त्यानाम्भरणमात्रं नारदेन प्रतिपादितम् ।
न चैवं भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यस्यापि संसृष्टाविभक्तविषयत्वे
संसृष्टानान्तु भागइत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति वाच्यम् । तदग-
विवरणपूर्वकं स्त्री धनाविभाज्यत्व तद्भरणयोरपूर्वयोर्विधानात् ।
यत्त्व पुत्रा योषितश्चैषामिति योगीश्वरवचनं तत्तु क्लीवादीनां
प्रक्रान्तानामेषामिति सर्वनाम्ना परामर्शान्नत् स्त्रीविषयमिति
विभागानधिकारि निरूपणप्रस्तावे वक्ष्यते । यदपि द्विजाति-
धनस्य यज्ञार्थत्वात्तदनधिकारिण्या प्रसीतपतिकया तद्गुणम-
नर्हमित्युक्तन्तदप्युक्तं यज्ञशब्दस्य दानाद्युपलक्षकत्वात्तत्र च
तस्या अप्यधिकारात् । यथा श्रुते यज्ञाभिन्नदानहोमादिष्व-
प्यविनियोगप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु केवलधर्मार्थवर्मापि धनस्य
नास्ति ।

धर्ममर्थश्च कामश्च यथाशक्ति न हापयेत् ।

तथा पूर्वाह्ण मध्यन्दिनापराह्णानफलान्नकुर्व्याद्वर्मार्थं
कामेभ्य इत्यादिभिरर्थं कामयोरपि तत्साध्ययोरावश्यकत्वात् ।
यज्ञार्थत्वञ्च द्रव्यस्य यदि स्याद्विरण्यधारणस्य क्रत्वव्यभिचारि-
द्विरण्यसम्बन्धेन क्रत्वर्थतैव स्यादिति पुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्थापि-
तन्तत्तैव विरुध्येत । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादि वचनान्-
पारतन्त्र्यमात्रमस्तु स्त्रियाः न तु धनग्रहणे कोऽपि विरोधः ।
यज्ञार्थन्द्रव्यमुत्पन्नमिति तु धर्मविनियोगप्रशंसार्थम् । अतएव

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिष्विति ।

वाक्यशेषः । मिताक्षराकृतस्तु ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भासः काकोऽपि वा भवेदिति ।

दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्वप्यविशेषेण पित्रा यद्यज्ञार्थमार्जितं तत्पुत्रादिभिरपि तत्रैव विनियोज्यं नान्यत्वेत्येवं परमेतदित्याहुः । श्रीकरादयस्तु । भर्त्याभरणमात्रपर्याप्तं यदि भर्तृधनन्तदा सर्वमेव गृह्णाति । अतिरिक्तश्चेद्भावादय इति विषय व्यवस्थामाहुः । कृत्स्नमांशं लभेत चेत्येतदपि तत्परमेव । वर्त्तनदानस्यावश्यकत्वात् ॥ तेन सर्ववाक्यानामविरोध इति च तत्रोपपत्तिङ्कल्पयन्ति । दार्त्तमेतत् । सकृच्छ्रुतधनपदस्य पत्यपेक्षजीवनपर्याप्तिधनपरत्वं भ्रात्राद्यपेक्षञ्च धनमात्र परत्वमिति तात्पर्यभेदस्य सति सारूप्यसम्भवेऽन्याय्यत्वात् । मनुवचने कृत्स्नपदवैयर्थ्यापातः । सत्स्वप्यौरसेषु पुत्रेषु तत्समांशग्रहणं जीवदजीवद्विभागयोरुक्तं ।

यदि कुर्यात्समांशान् पत्यः कार्यः समांशिकाः ।

पितुरुद्धं विभजनां माताप्यंशं समं हरेत् ॥

इत्याभ्यां वचनाभ्याम् । असत्सु पुत्रेषु पत्नीभरणमात्रं लभत इति महान् व्यामोहः । तत्रापि जीवनपर्याप्तमेवांशशब्दो न विवक्षितमिति चेन्न । अंशशब्द समशब्दयोरानर्थक्यं प्रसङ्गात् ।

दत्ते त्वर्द्धं अकल्पयेदित्यत्रापि जीवनोपयुक्त परत्वावश्यभावे सर्वथाद्धं पदार्थत्यागापत्तेरिति । अल्पधने पुत्र समांशं बहुधने जीवनोपयुक्तमात्रं विवक्षितमिति तु विधिवैषम्यापत्तेरत्ययुक्तम् । तथाहि । तावन्व समांशशब्दौ वाक्यान्तरमपेक्ष्य बहुधने जीवनमात्र पर्याप्त धनपरौ कदाचित् । अल्पधने तु

यथा श्रुतार्थकावित्येकस्मिन्विधौ वाक्यार्थभेदेन वाक्यभेदापत्ते-
रयुक्तम् । युगपच्छक्ति लक्षणावृत्तिद्वयापातश्च ।

यथा चातुर्मास्य प्रकरणे द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्येन पूर्वपक्षि-
णा सौमिक प्रणयनातिदेश उत्तरवेदि सुपकिरन्ति न सुना-
सीरीय इत्युत्तरवेदि प्रतिषेधेऽप्राप्तस्य प्रतिषेधायोगाच्चेतु-
त्वेनोक्तेराह्वान्तैकदेशिना नातिदेश प्राप्तायाः सौमिकोत्तर
वेदेरयं प्रतिषेधः किन्तूपात्र वपन्तीति प्राकरणिकवचन
प्राप्ताया इत्युपन्यस्ते प्राकरणिकं वचनं प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः
प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकीं प्रापयति मध्यमयोस्तु निष्प्रतिपक्ष
मेव पाक्षिकासुत्तरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैषम्यप्रसङ्गेन
पूर्वपक्षिणा तन्मते दूषिते परमसिद्धान्तिना पूर्वपक्ष्युक्त वि-
धिवैषम्य भयादेव प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरप्राप्त प्रतिषेधायो-
गान्न वैष्यदेव इत्ययं नित्यानुवादः उपात्र वपन्तीति तु द्वयोः
प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादसहकृतं मध्यमयोरेव वरुण प्रद्यामसाक-
मेधपर्वणोरुत्तरवेदिं विधत्ते न तु वचनातिदेशोऽयमिति प्रति-
पादितम् । अत्र कश्चिदाह । भ्रातृणामपुत्रधन ग्राहित्व-
न्भरणं वास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति भरणेपयुक्त-
धनदानञ्च तत् स्त्रीणामुक्तं यदाभरणमात्रोपयुक्तमेवापुत्रधनं
ततोऽपिन्यूनं वा । तदापि किं भ्रातर एव गृह्णन्ति पत्नी वेति-
विरोधे पत्या एवधनग्रहणं पत्नी दुहितर इत्यादिना पूर्व
पत्नी यस्त्वज्ञापनयोच्यत इति । तदपि मन्दम् । पूर्वोक्तविधि
वैषम्यस्यात्रापि तादवस्थ्यात् । धनभागिति पद वाक्यान्तर-
मपेक्ष्याल्पधने जीवनमात्रपर्याप्तधन भाक्त्वं पत्नी विषये व-
दति पित्रादिषु तु सकलधन भाक्त्वमिति । कथन्तर्हि विरोध

परिहार इति चेत् । शृणु । पिता हरेदित्यादिषु क्रमाप्रती-
तेरपुत्रधनग्रहणाधिकार मात्र प्रदर्शकानि तानि । योगी-
श्वर वचसि त्वेषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर इति क्रम-
परत्वात्पत्न्यादिगणस्य निबद्ध क्रमस्याभावेऽपि तेषामर्थाविरो-
धात्पत्न्याद्यभावे पित्रादयोऽपुत्रधनग्राहिण इति । शङ्कित
व्यभिचारादास्तु पत्न्याः हारीतेन धनग्रहणं निषिद्धम् ।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।

आयुषः क्षयणार्थं तु दातव्यञ्जीवनन्तरेति ॥

अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः सकलभर्तृधन ग्रह-
णाङ्गम्यते । अतएव शङ्कवचने ज्येष्ठा वा पत्नीत्युक्तं ज्येष्ठा गुणैः
प्रशस्या । न तु वयोज्येष्ठा । मनुनापि वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्यं
कथितम् । यदाह ।

यदि स्वाश्व पराश्वैव विन्देरन्योऽपि द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेश्म चेति ॥

अतः परिणयनवयोभ्यां कनिष्ठापि सवर्णै वा सवर्णातो-
ज्येष्ठा सवर्णास्वपि गुणवती । तथा च मनुः ।

भर्तुः शरीरभूशूषां धर्मकार्यञ्च नैत्यकम् ।

स्वा चैव कुर्यात्सर्वेषाम्नासजातिः कथञ्चन ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।

यथा ब्राह्मणचारुण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥

योगीश्वरोऽपि । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठ्या न विनेतरा ।

तथा च यज्ञसंयोगात्पत्नी शब्देनापि सैवोच्यते ॥ सवर्णाया
अभावे तु याऽनन्तरवर्णा सैव ।

तथा च विष्णुः । सवर्णाभावे त्वन्तरैवापदि नत्वेव द्विजः

शूद्राधर्मकार्यमिति । अत्र कुर्व्यादित्यनुवर्त्तते । तथा च
ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यभावे क्षत्रियैवापदि न तु वैश्य शूद्रे परि-
णीते अपि । क्षत्रियस्य क्षत्रियाया अभावे वैश्यैव । वैश्यस्यानन्त-
रापि शूद्रा न किन्तु स्वैव । शूद्रायाः सर्वथा निषेधात् । तथा
चानाशङ्कितव्यभिचारावर्ण्य क्रमेण भर्तुं धनङ्गृहीत्वान्याः
सपत्नीः परिपालयेत् । वपुःसादृश्यस्तु यथा स्वं विभज्य गृह्णीयुः ।
अतः पत्नीत्येक वचन ज्यात्यभि प्रायेण ॥

तस्मादपुत्रस्यासंस्तुतो विभक्तस्य प्रसीतस्य साध्वी-
भार्या कृत्स्नधनाधिकारिणी विभक्तसंस्तुतोरपुत्रयोः
साध्वपि भरणमात्रं भ्रातृणामप्रजा इत्यादि नारदादि
वचनाल्लभते व्यभिचारिणी तु भरणमपि न । आच्छिन्द्युरित
रास्वित्यभिधानात् । यत्तु व्यभिचारिणीनामप्यशन वसन
दान मुक्तम् ।

एवमेव विधं कुर्व्याद्योषित्स्फुटितास्वपि ।

वस्त्रान्नमासां देयन्तु वसेयुश्च गृह्णान्तिके इति ॥

तत्तु । दूताधिकाराम्मलिनाम्पिण्ड मातोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासवेद्यभिचारिणीमिति ।

भर्तारं प्रस्तुत्य योगीश्वरेणाभिधानात्तददिसंवादेन भर्तृ-
विषयकम् । तदपि प्रायश्चित्तावधि । अत्यौद्धत्यात्तद कुर्वन्तीनां
त्वनेनापि निष्कामनमित्यादि प्रायश्चित्ताकारो विवेच्यामः ।
पत्नी दुहितर इत्यस्य विभक्तासंस्तुतिविषयत्वं विभागस्य पूर्वमुक्त
त्वात् संस्तुतिविभागस्य च सर्वापवादेनाग्रे वक्ष्यमाणवादर्या-
द्यवतिष्ठत इति विज्ञानेश्वर लक्ष्मीधरस्मृतिचन्द्रिकाकार
विश्वरूप मेधातिथि मदनरत्न कारादीनां भूयसां संमतम् ।

अपुत्रपदं पत्नीत्यादिषु श्रूयमाणं पौत्रप्रपौत्राभावो-
पलक्षणम् । प्रपौत्रपर्यन्ताभाव एव पत्न्या धनग्रहणौचि-
त्यात् पुत्र पौत्रैर्ऋणं देयमिति वचने पौत्रस्यापि ऋण-
दानेऽधिकाराभिधानाद्रिक्थग्राहकान्तरसत्त्वे ऋक्थग्राह ऋण-
न्दाप्य इति वचनात् तस्यैवर्णदानाधिकारे सत्यपि पौत्रे तं
प्रति तद्विधानासम्भवाद्भोत्रजचादिना ऋक्थग्राहणे रिक्थ-
ग्राह इत्येतेनैव तस्यापि तस्मिन् वैयर्थ्यं पौत्रविधेरतः पौत्रेण
पितामह ऋक्थाग्रहणेऽपि पुत्र वदणन्देयमित्युक्ते दण्डाणूपि-
कया सति तद्रिक्थेऽन्यस्य तद्ग्राहणाधिकारो दूरनिरस्तः । एव
एव प्रपौत्रेऽपि न्यायः । अतएव प्रपौत्र संग्रहार्थं पुत्र पौत्रयो-
रिति बद्धवचन मितरथा हि वचनं व्यक्त्यभिप्रायकं बद्धवचन-
मिति वा कल्प्यं स्यात् । एवञ्चायमर्थः । पुत्रश्च पौत्रश्च पुत्रस्य
पौत्रः पुत्रपौत्रः सचेति षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमाह ऋपुत्रपौत्र-
पदे पुत्रश्च पौत्रश्च तावितिद्वन्द्वे पुत्रपौत्रौ च पुत्र पौत्रश्चेति
द्वन्द्वं तत् पुरुषरूप पुत्र पौत्रपदे सरूपैकशेषे बद्धवचनो-
पपत्तिः । पुत्र पौत्र प्रपौत्रैरिति । यावत् । पौत्रपदं प्रपौ-
त्रोपलक्षणं वा । पुत्रापेक्षया पौत्रस्य तदपेक्षया प्रपौत्रस्य
ऋणदाने विशेष प्रकारविधिरप्यत एव सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रपौत्रे विशिष्टविधि कल्पनापत्तिः । त्रयाणान्तुल्योपकारि-
त्वञ्च पार्वणविधिना पिण्डदानेनास्पष्टम् । तथा च मनुः ।

त्रयाणामुदकङ्कार्यन्त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते ।

चतुर्थः सं प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

बौधायनोऽपि । पुत्र पौत्र प्रपौत्रा ननु क्रम्याह प्रपितामहः
पितामहः पिता स्वयं सौदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः प्रपौत्र

एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादांश्च सकु-
ल्यानाचक्षते। सत्स्यज्जेषु तज्ज्ञामी ह्यर्यो भवतीति अस्यार्थः।
पित्रादि पिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात्पितृत्वादिस्तत्पिण्ड-
स्यैव दानात्। यो हि जीवन् पिण्डदाता स मृतः सन् सपि-
ण्डनेन तत्पिण्डभोक्ता। एवं मध्यस्थितः पुरुषो जीवन् पूर्वेषां
पिण्डदातामृतश्च तत्पिण्डभोक्ता परेषाञ्जीवतां पिण्ड संप्रदा-
ननं मृतैश्च तैः सह दौहित्रादिदेव पिण्डभोक्ता अतो येषामयं
पिण्डदाता ये वा तद्वत्त पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपं
दायप्रश्नन्तीत्यविभक्त दायादाः सपिण्डा एकपिण्डसम्बन्धात्प-
ञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदाता न च तत्पिण्ड-
भोक्ता एव मधस्तनोऽपि पञ्चमो न मध्यमस्य न पिण्डदाता नापि
तद्भोक्ता। एतेन ब्रह्म प्रपितामहात् प्रभृति पूर्व पुरुषास्त्रयः
प्रति प्रणप्तृप्रभृत्यधस्तन पुरुषास्त्रय एकपिण्डभोक्तृत्वाभावा-
द्विभक्ता दायादाः पञ्चम प्रभृतय उभयतः सकुल्या इत्य-
चक्षते मुनिः कुलमात्र सम्बन्धत्। इदं सपिण्डत्वं सकुल्यत्वं
दायग्रहणोपयोगित्वेनोक्तं तत्प्रकरणं पाठात्।

अथौच विवाहाद्यर्थन्तुं पिण्डलेषभुजःरूपि।

लेपभाजश्चतुर्याद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः॥

पिण्डः सप्तमस्तेषां सापिण्डां साप्त पौरुषमिति॥ स्मरणात्।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति च।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति। योगीश्वर
वाक्यैक वाक्यथा।

सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽष्टमे विनिवर्त्तत वा इति व्याख्येयम्।

तेन यथा प्रत्तानान्तु स्त्रीणान्तिपुरुषं विज्ञाय तद्वत्त्वा शौच

प्रकरणश्रुतिं तन्मात्रोपयोगित्विपुरुषं सापिण्डं तथेदं वि-
भागमात्रोपयोगीति ध्येयम् । कात्यायनस्तु स्पष्टमेव । पुत्र
पौत्र प्रपौत्राणां धनग्रहणमाह ।

अविभक्ते स्मृते पुत्रे तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पितृव्यन्तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥

लभेत तत् सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ।

इति प्रपौत्रानन्तरसुक्तो यः प्रणप्तुं प्रभृत्यनधिकारः स
सापिण्डत्वेन ध्येयः । संकुल्यत्वेन त्वस्यैव यथा प्रत्यासत्तिः ।
भ्रातृणामेक जातानामित्यादि तु दायातिरिक्त आद्यादि-
पुत्रकार्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरण सम्भवेनान्यः
पुत्रीकरणीय इति नियमार्थम् अन्यथा भ्रातृ पुत्रस्य भ्रा-
त्रनन्तरमभिधानमपुत्र रिक्थद्वार्यभिधायके वाक्ये क्रम-
परेण सङ्गच्छेत । पुत्रादीनान्त्वयाणाम्पित्रादि त्रिकमहोप-
कार कारित्वात् पुत्रादिभिर्गृहीतं धनं स्वामिन एवोप-
कारक सुपकार प्रत्यामत्या तदीयमेव । उपकारप्रत्यासत्ति-
शब्दार्हिता । यथाह ।

व्येष्टेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणां मनुष्यैव स तस्मात्त्वमुमर्हति ॥

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाद्व्यायभाग प्रक-
रणे धन स्वास्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तद्धनस्य भ-
वति स एव तद्धनग्राहीति प्रत्यासत्तिरौक्त्युक्तिर्विच्यर्हिता चेति
सूचितम् । पुत्रादीनां महोपकारकत्वज्ञानेकश्रुतिसृति पुरा-

यादि प्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिर्हरिश्चन्द्रोपाख्याने बह्वृचब्राह्मणे

यं त्वमं पुत्रं मिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न ।

किंस्त्रिपुत्रेण विन्देत तन्ममाचक्ष्व नारदेति । गाथया
हरिश्चन्द्रेण दृष्टो नारदो दशभिर्गाथाभिः पुत्रं माहात्म्यप-
राभिः प्रबोधितवानित्युक्तम् स एकया दृष्टो दशभिः प्रत्युवाच

ऋणमस्मिन् सन्नयत्यस्य तत्त्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च जीवतो मुखमित्यादिना
स्मृतयश्च । मनु विष्णू ।

पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरन्वायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

शङ्खलिखितौ । पितृणामनृणो जीवन्दृष्ट्वा पुत्रं सुखम्विता ।

स्वर्गो सुतेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तदृणम् ॥

अग्निहोत्रन्त्रयो वेदा यज्ञाश्चैव सदक्षिणाः ।

ज्येष्ठ पुत्रं प्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

मनु लिखितं वशिष्ठचारीता ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टपम् ॥

याज्ञवल्काः । लोकानन्त्यन्दिवः प्राप्तिः पुत्रं पौत्रं प्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिता इति ।

पुराणादिषु त्रुपाख्यानानि पुत्रादि प्रशंसाशंसीनि ब-
हूनि । तस्मात् प्रपौत्र पर्यन्ताभावे विभक्तासंख्येति
रिक्थहारिणी पत्नीति सिद्धम् । अतर्जनीमूतवाहनः वृहस्पति
विरोधान्नयेयं व्यवस्था यदाह ।

विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुन विभाग करणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रवर्जेद्वा कथञ्चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यपितृकस्य च ॥

संस्ठानान्तु यः कश्चिद्विद्या शैव्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यशः शेषाः समांशिन इति ॥

अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संस्ठत्व कीर्तनात्तत्सन्दंश पति-
तन्न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयत इति वचनं सं-
स्ठष्टि विप्रयमवश्यं वाच्यन्तत्र चानपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यपितृ-
कस्य चेत्यभिधानान्पुत्र दुहितृपत्नी पितृणामभावे संस्ठष्ट सो-
दराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीबाधकत्वम् । किञ्च
न लुप्यत इति संस्ठष्टाविभक्तभ्रातृन्तरीय द्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य
लोपाशङ्कायासुपपद्यते । अविभक्तासंस्ठष्टधने तु विभक्ते का
लोपशङ्का तस्मात्संस्ठष्टविषयत्वमेवामीषां लिङ्गादपि । किञ्च ।
पत्नीतः पूर्वं भ्रातृधिकादबोधक शङ्कादि वचनानां संस्ठष्टावि-
भक्तविषयत्वं विस्पष्टवचनान्तरान्यायाद्वा प्रबलादुच्यते । नाद्यः
विस्पष्टविशेषवचनाभावात् । संस्ठष्टिन्स्त संस्ठष्टीत्यादि वक्ष्यमा-
णवचनन्तु भ्रातृधिवारादसरे विशेषवचनं नाकुर्ममवगम-
यति । ब्रह्मस्यतिवचनन्तु पुत्रादि पितृपर्यन्ताभावे संस्ठष्ट सो-
दराधिकारबोधक प्रत्युतासंस्ठष्टविषयकतामेवावगमयति । न
द्वितीयः । न्यायोच्छयं वाच्यः । अविभाग संसर्गयोर्यदेकस्य धनं
तदेवापरस्यापीति स्मृतस्य तत्र स्वत्वेऽपगतेऽपि जीवतस्तत्स्व-
त्वात्तद्गामिता युक्ता न स्वास्यन्तर कल्पनेति । न चासौ युक्तः ।

अविभाग ससर्गवतामप्यविज्ञातैकदेश व्यवस्थिति प्रतिनियता
अयमेव स्वत्वं नत्वेकैकत्वं सर्वेषां नापि समग्रे अनेकस्वत्वोत्पाद
विनाशकल्पनाप्रसङ्गात् । किञ्च । परिग्रहणाद्धि सहत्वमि-
त्यादि प्राग्लिखित गौतमादि वचनेभ्यः पत्न्याः परिणयादुत्प-
न्नम्पतिधने सत्यमविभक्तसंख्ये भर्तृमरणे नश्यत्यन्यत्र च न नश्य-
तीति कल्पनायाः प्रमाणाभावः । पुत्रादिषु सत्सु तदधिकार
शास्त्रवतादेव पत्नी स्वत्वनाशः कल्प्यते । अत्रापि संख्येविभक्त
भ्रातृधिकार शास्त्रान्तराशः कल्प्यत इति चेत् । अन्यस्य ता-
दृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य चेतरेषा अन्योन्याश्रय प्रसङ्गाद-
सिद्धेः । सिद्धे हि संख्येविभक्त भर्तृमरणे पत्नी स्वामित्व-
नाशे भ्रातृधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम् । सिद्धे च तस्मिन्-
पत्नी स्वत्वनाश कल्पनेति ।

अतएव योगीश्वर वृष्णादि वचने पुत्रराष्ट्रित्यमेवोपात्तं
न तु विभक्तत्वसंख्येत्वे । विभागस्योक्तत्वात्संख्येतिनाञ्च दृश्य-
माणत्वादर्थोपात्ते एवेति चेत् । तर्हि मुख्यगौण पुत्रेषु
रिक्त्यग्राहितयोक्तेषु तदितरविषयत्वमप्यर्थोत्पद्यतीत्यपु-
त्रत्वमपि नोपादेयम् । अपुत्रस्यैत एवानेनैव क्रमेणेति निय-
मार्थतया तत्सार्थक्यमन्ययोरपि तुल्यम् । विभागोक्त पर्यवसा-
नन्तु न जातमेव । संख्येवचनं भ्रातृधिकारावसरे विधा-
नार्थं न पत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव । किञ्च । शङ्खलिखितादि
वचनानामविभक्त संख्येभ्रातृपरत्वे तादृशस्यापुत्रस्य अनन्त-
द्विध भ्रातृगामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः तदा
च विकल्पनीयम् ।

किं विभक्तासंख्ये पितरौ गृह्णीयातामिति । उत विभक्तसंख्येविति

तत्र न प्रथमः कल्पः । तादृशयोः पित्रोः पत्नीबन्धत्वा-
त्कथं भ्रातृभावे पत्नीतः पूर्वन्तयोरधिकारबोधः । नापि द्वि-
तीयः । अविभक्त संसृष्ट पितृग्राह्यत्वे सर्वेषामविवादाद्वचनवै-
यर्थ्यात् । अपि च । यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने
शरीर दातृतया आत्मा वै जायते पुत्रः यथैवात्मा तथा सुत इ-
त्येकत्व स्मृतेर्द्धनदेहयोश्च पौत्रयोः पितुः प्रभुत्वान्नत्पितृदेय
पितामह प्रपितामह पिण्डयोर्द्धये सपिण्डनेन स्तस्य पुत्रस्य
भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्वण पिण्डदानाभावा-
द्भातृभ्यः पूर्वम्पित्वोरधिकारस्तथेतरत्वापि युक्तः । अविभाग-
संसर्गयोरविशेषाद्वा तुल्याधिकारो युक्तो न तु मात्रभावे पितु-
रिति । किञ्च । पित्वोरविभक्त संसृष्टत्वविशेषणमनुपपन्नं मात्रा
सह विभागाभावेनाविभक्त विशेषणानर्थक्यात् । अतएव सं-
सर्गाभावोऽपि । विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाह वृहस्पतिः ।

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यत इति ॥

एतेन येषामेव हि पितृभ्रातृ पितृव्याणां पितृपिताम-
हार्जित द्रव्येणाविभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति तएव विभक्ताः
सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वविभागध्वंसेन यत्तव धनन्तन्मम यच्च
मम तत्तवेयमिन्नतयैकपाकेन पूर्ववदेकमृद्धितया स्थिताः
संसृज्यन्ते । न पुनरनेवम्भूता द्रव्यसंसर्गमात्रेणावणिजामपि
सम्भूय समुत्थाने संसृष्टत्व व्यवहारापत्तेः । प्रीतिपूर्वोक्ताभि-
सन्धिरहितानां सौकर्यादिवशाद् द्रव्यमिश्रणेन व्यवहारादि
कुर्वतां भ्रात्रादीनामप्यतएव न संसृष्टि व्यवहारः । तस्मान्-
मातृगतो भ्रातृ सद्भावाधिकारविरोधो दुःसमाधः । अतः प्र-

पौत्र पर्यन्ताभाव एवाविशेषेणापुत्र प्रसीत भर्तृधने समस्तेऽ-
धिकारिणी पत्नीत्येव रमणीयम् । नत्वश्रुतासंख्यविभक्त
गोचरत्व कल्पना । जितेन्द्रियादयोऽप्येवमाहुः । प्रपौत्र पर्य-
न्ताभावे तस्या अपि भर्तुः आद्यादिनोपकारकत्वातिशयात् ।
पत्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृतस्त्रुमंशं हरेत चेति मनुवचनादिभ्यः ।
व्यासोऽपि । ऋते भर्तृरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्नाता प्रतिदिनम्भक्त्या भर्त्रे दद्याज्जलाञ्जलीन् ॥

कुर्याच्चानुदिनम्भक्त्या देवतातिथिपूजनम् ।

विष्णोराराधनञ्चैव कुर्यान्नित्य मनुव्रता ॥

दानानि विप्रमुख्येभ्यो दद्यात्पुण्याविबुधये ।

उपवासांश्च विविधान् कुर्याच्छ्रोदितान् शुभे ॥

लोकान्तरस्थभर्तार मात्मानञ्च वरानने ! ।

तारयत्युभयं नारी नित्य धर्मपरायणेत्यादि ॥

तस्मात्पत्या अपि पतिनरकनिस्तारकत्वाद्गृहीततया-
वाऽकार्यं कुर्वन्ती स्वीया पुण्येनाहं शरीरसंस्तवांस्त्यर्हं श-
रीरस्य यस्य भार्या सुराम्भिवेदित्यादि लिङ्गदर्शनात्पतिमपि
पातयेदिति तया गृहीतं स्वाम्यर्थमेव तद्धनं भवतीति सर्वेभ्योऽ-
न्येभ्यः पूर्वं पत्या एव पतिधनं गृहणं युक्तम् । शङ्कादि वचने
तु व्यवहित योजना कार्या ।

अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्य स्वर्थातस्य धनं
व्येष्टा प्रशस्यतमा पत्नी लभते । तदभावे दुहितृदौहित्ययो
श्चाभावे पितरौ लभेयातान्तदभावे भ्रातृगामीति । तदभाव
इति मध्यपठितं पूर्वोत्तराभ्यामविरोधान्नायस्य पूर्वसुक्तत्वाच्च
सम्बध्यते । भ्रातृणामप्रजाः प्रेयादित्यादीनि नारदादि

वचनान्य पत्नी रूपपरिणीत स्त्रीविषयाणि । स्त्रीशब्दमात्रो-
पादानात्तन्न । अत्र च पत्नीशब्दोपादानात् । परिणीताना-
मपिचापत्नीत्वं प्राक् प्रपञ्चितम् । अतएव नारदस्यैव वचना-
न्तरे ।

अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तुराजा धर्मपरायणः ।

तत् स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृत इति ॥

स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मण स्त्रीणां वर्त्तनदान-
माह । पत्नीनान्त्व ब्राह्मण स्त्रीणामपि कृत्स्नभर्तृधनाधिकार
माह । वृहस्पतिः ।

येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नी भ्रातृविवर्जिताः । तेषां
धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः । पत्नी भ्रातृविवर्जिता
इति स ब्रह्मचारिपर्यन्ताभावोपलक्षकम् । तेषां बहुक्रमत्वान्म-
ध्ये राज्ञोऽननु प्रवेशात् । प्रदर्शित विष्णु वचने सहाध्यायिप-
र्यन्तानभिधाय तदभावे ब्राह्मणधन वर्जं राजगामीति कथ-
नाच्चेति तत्त्वं विविनक्तिस्म तत्वेदमालोचनीयं । नारदश-
ङ्खादि वचनानामविभक्तसंस्पृष्टि विषयत्वेन या व्यवस्था तत्र
न्याय विरोधा वा दूषण वचनविरोधो वा । न तादन्याय वि-
रोधः । बाधकन्यायस्याभावात् । प्रत्युत साधको न्यायोऽस्ति ।
तथाहि अविभक्तप्रमीते तावत्तस्यांशएव नाभूत्किमियं गृह्णातु
संस्पृष्टे जातोऽप्यंशः पुनः साधारण स्वत्वात्पत्यापगतः । न च
साधारण स्वत्वाश्रयोऽप्यविविक्तस्तङ्गागोऽस्येवेति वाच्यम् ।
अस्तु तावतापि यत्प्रतियोगिकं साधारणं स्वत्वन्तदपगमे विद्य-
मानस्वत्वकः संक्रम एवोचितोनत्वन्य स्वत्वोत्पत्तिकल्पना ।
पाणिगृह्णाद्वि सहत्वङ्कर्मसु तत्फलेषु द्रव्य परिगृहेषु चेति-

गौतमवचनात्पत्न्या अपितद्भागेऽविदित्तेऽपि स्वत्वमुत्पन्नं त-
 न्नाशः किमिति तत् स्वत्वेकल्पत इति चेन्न औपपत्ति-
 कोऽस्ति न तु तात्त्विकः । पत्न्याः पतिद्रव्ये स्वत्वं क्षीरनीर-
 वदेकलोलीभावापन्नं सहाधिकारि कर्मोपयोगि न तु भ्रातृ-
 णामिव परस्परम् । तत एव तेषां विभागो न तु जाया-
 पत्योः । एतन्न्यायमूलकमेव जायापत्योर्नविभागोविद्यत इति
 वचनम् । तथा च पत्युः स्वत्वापगमे तस्याः स्वत्वापगमस्तत्वा-
 वश्यकः एवञ्चाविभक्तसंस्मृष्टिपति स्वापतेये पत्न्याः । स्वत्वो-
 त्यत्तिः कल्पतामविभक्त संस्मृष्टि स्वत्वस्य सतीऽसाधारण्यं
 वेति वीक्षायामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितं लाघवात् । नच
 पत्येव विभाग प्रतियोगिनी । प्रापक प्रमाणाभावात् नचैता-
 न्यत्र वचनानि प्रापकानि । तेषां विषय विवादाद्विभक्ता
 संस्मृष्टि विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अतएवान्योन्याश्रयोऽपि दवी-
 यान् । विमर्शदशायान्तदप्रसङ्गात् । सति विमर्शे तद्विषयनि-
 श्चयादेव । अविभाग संसर्गवनामपीत्यादि च यदुक्तन्तन्ना-
 स्मत्पक्षं क्षतिक्षमम् । प्रतिनियताविविक्त स्वत्वस्वीकारेऽपि
 संस्मृष्टाविषयताया न्यायान्तरं सिद्धत्वात् । नचाश्रुतविभक्ता-
 संस्मृष्टविषयत्वं पत्नीत्यादि वाक्यानामप्रमाणकम् विरुद्धनार-
 दादि वचनानां व्यवस्थान्तराम्भवे पूर्वोपपादित न्यायोप-
 ष्ठार्थापत्तेरेव प्रमाणत्वात् । व्यवस्थान्तराम्भवश्च व-
 क्ष्यामः । न च यथाविभागस्योक्तत्वात्संस्मृष्टिनाश्च वक्ष्यमाण-
 त्वादर्थद्विभक्ता संस्मृष्टिधनपरत्वं पत्नीत्यादेरायातीति तदनु-
 पादानन्तथा मुख्यगौण पुत्रविभाग सुक्ता पत्नीत्यादि वच-
 नारम्भाद् पुत्रधनविषयत्वमपि सिध्यति तेषामित्यपुत्रस्येत्यपि

न वाच्यमिति वाच्यम् । एक एवौरसः पुत्रः न भ्रातरो न पितरौ पुत्रा रिक्थहराः पितुरित्यस्यार्थस्य स्मृत्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण वचनान्तरेणाहुक्तेस्तदवबोधनार्थत्वात् । अन्यथा जीवदजीवद्विभागयोः सत्स्वपि पुत्रेषु पितृ पत्नीनां यथांशभाक्त्वात्तथात्वापीति शङ्का स्यात् । पुत्र विभागपर्यवसान उक्तत्वान्न तच्छङ्कावसर इति यदि तर्हि स्मृत्यन्तरेष्वेक एवौरसो न भ्रातरो न पितर इति स्वतन्त्रस्य मुख्यगौण पुत्र सत्वे पत्न्या धनाधिकार प्रतिपादक शास्त्रस्य सुतरामानर्थक्यं स्यात् स्पष्टीकरणार्थं अर्थन्याय सिद्धमपि निबध्यते व्यवहार शास्त्र इति समाधिः पदमात्रे सुतरां सुवदः । स्पष्टार्थं विभक्तासंसृष्टत्वे अपि कुतो नोपान्तरेति चेत् । स्वतन्त्रेच्छत्वान्मुनीनाम् । आरोपे सति निमित्तानुसरणमिति न्याये च यत्र न्यायार्थसिद्ध निबन्धनमस्ति । तत्र सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थं तथा वैयर्थ्यं परिह्रियते न तु तदभिधानापादनं सर्वत्रोचितम् । यच्च संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्य भ्रात्रधिकारावसरे विशेष विधानमात्रार्थत्वन्न पत्न्याद्यपवादकत्वमित्युक्तान्तदतिवार्त्तम् । तु शब्दविरोधात् । उत्तरोत्तर पूर्वापवाद सन्दर्भाच्च । अतएव प्रतिवाक्यं तु शब्दोपादानम् । क्लीवादि वाक्यं पुत्रादि सकलदाय ग्रहणाधिकारिणं क्लीवत्वादिनाधिकारापवादकमिति । अतएव मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरेणाचार्ये कृता तथैव तानि वचनान्यवतारितानि व्याकृतानि च । यत्तु किञ्चेत्यादिना शङ्कलिखित वचने भ्रात्रभावे पितरधिकारो विकल्प्य खण्डितस्तदप्यतिफलम् । भवद्वन्मयापि व्युत्क्रमेण विभक्तासंसृष्ट पितृपरत्वे तस्य व्याख्या-

तुं शक्यत्वेनैकापर्यनुयोगात् । यच्चापि चेत्यादि । तदपि तुल्य रोगक्षेमजित्युपेक्षम् । यदपि किञ्चेत्यादि । तदपि मा-
 तृशे विशेषणासम्बन्धेऽपि योग्यतया पितृशे सम्बन्धादचोद्यम् ।
 वस्तुतस्तु साक्षान्मात्रा विभागाभावे जीवद्विभागे पितृच्छ्रया
 तस्या अपि भाग सम्भवादजीवद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः
 प्रीत्याऽभिसन्धिविशेष पूर्वकं पुत्रैः सह संसर्गसम्भवात् ।
 नचैवं विभक्तो य इत्यादि बृहस्पतिवचनविरोधः । अतश्च
 मिताचरा कृताप्युक्तम् । संसर्गश्च न येन केनापि । किन्तु
 पित्रा पितृव्येण वेत्यत्र सम्मतित्वेन तद्वचनं सुषण्डस्यतेति
 वाच्यम् । यतस्तथा सति सकललोक व्यवहारसिद्धौ दौहित्रादि
 संसर्गोऽप्यन्यायः स्यात् । तस्माद्येषां परस्परविभाग स्तेषामेव त-
 त्पूर्वकः परस्पर संसर्गोऽप्यभिसन्धिविशेष पूर्वको न परस्पर द्रव्य
 मिश्रीकरणप्राप्तेः । षाणादीनामिवेत्यत्र बृहस्पतिवचनं
 तात्पर्येण मात्रादि निवृत्तौ । त्रिदोषपरि संख्यापत्तेः । अत-
 एव भ्रात्रा वा पितृव्येणैवेत्यनास्थायां वादिशब्दस्तत्रो-
 पात्तः । रत्नाकरे चण्डे श्वरेणाप्युक्तम् । अनास्थायां वाकारः ।
 तेन पितृव्यजेनांशिना कृतविभाग एकत्र स्थितः संस्पृष्टः सर्व-
 लोक गृहीतो लभ्यत इति । वाचस्पति रथेवमेवाह । यजु-
 तेनोक्तं पृथग्धनानामेकत्र मेलनमेव संसर्गोलाघवात् । ननु
 विभागपूर्वकत्वञ्च विशेषणा परस्परानुमतिश्च तत्र हेतुरिति ।
 तन्न । पुनः शब्दविरोधात् विभागेऽपि संसर्गशब्द प्रयोगापत्तेः
 जन्मना स्वत्वानङ्गीकारेण तत्रापि धनसम्बन्धाभावेन पुत्रद्वारैव
 तत् सम्बन्धात्प्रसक्तोरिक्यलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिषि-
 द्यते । नचात्रापि पत्नीभिन्नाया भर्त्या भर्तुर्धनानधिकारा-

तत्राएव रिक्थलोभेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्त प्रसक्ति प्रतीचेति वाच्यम् पत्न्या एव तत्र प्रस्तुतत्वात्तद्विन्न भाव्यापरत्वानुपपत्तेः । अतएव धारेश्वरादिभिर्नियोगार्थि पत्नीपरत्वे पत्नीत्यादिवाक्यस्येदमेव वशिष्ठवचनं प्रमाणतयोपन्यस्तम् । तस्मान्नारद वशिष्ठ वाक्य बलात् संसृष्टिभर्तृधन ग्रहण प्रतिषेधः पत्न्या वृहस्पतिवचने चानपत्यस्य धर्मोऽयमभाव्या पितृकस्य चेति कथनात्पत्न्यां सत्यां सोदरस्यापि संसृष्टि भ्रातृधन ग्रहणप्रतिषेध इति विरोध आवश्यकः कथञ्चिद्विषय व्यवस्थया परिहर्तव्योपरिहृतौन्यैः परिहृयते । सन्दर्शित प्रकरणबलात्प्रसक्त मध्यभाव्या पितृकस्य संसृष्टि विशेषणत्वमन्यथासिद्ध नारदादि वाक्यानुरोधाद् संसृष्टि परत्वावश्यकतया बाध्यते । वाक्यविरोधे प्रकरणस्याप्रयोजकत्वात् ।

नचायमिति सर्वज्ञाना संसृष्टिधन ग्रहणरूपधर्मस्य प्रक्रान्तस्थानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवदभाव्यापितृकस्येत्यस्यपि संसृष्टि प्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेवायं विरोधः न वाक्यप्रकरणयोरिति वाच्यम् । सर्वज्ञानः संसृष्टिधन ग्रहणपरामर्शकत्वेऽपि सोऽयमनपत्यसंसृष्टि स्वाभिधन ग्रहणरूपधर्मो भाव्यापितरहितस्यासंसृष्टिनीऽप्यनपत्यस्य प्रमीतस्य । असंसृष्टिविभक्त प्रमीतस्य धनन्तुभाव्यापितृ सहितस्यैवानपत्यस्य सोदरो गृह्णीयान्नभाव्यापितृन्यतरवदिति वाक्यार्थोपपत्तेः । चकारोऽप्येव मनुक्तासंसृष्टि समुच्चयार्थो व्याख्येयः अतश्चासंसृष्टविषयेणानेन प्रकरणविच्छेदे जाते संसृष्टानान्तु यः कश्चिदित्यग्निरवाक्ये संसृष्ट पदोपादानमपि

सार्थकम्भवति अन्यथा ऋकमादेवात्रापि तल्लभे तन्मन्द प्रयो-
जनं स्यात् । अतएव तात्त^{र्ये} निविदधिकरणेऽरुम्बद्वनिविद्वि-
च्छिन्ननाभिधेन्यवान्तर प्रकाशग्राह्य सुपवीतं नसामिधेन्यङ्ग-
मपि तु महाप्रकरणादर्थपूर्णमामाङ्गम् । ये तु पश्चात्तना गुणास्ते
पुनर्वचनादेव दूरास्थानुवादेनैव द्वादशोपसान्वयत्सामिधेन्यनु-
वादेन विधीयत इति भट्टमतेन सिद्धान्तितम् । दस्ततस्तु या-
तस्य भगिनीत्यनेन सोदराभावे यो भगिन्यधिकारः संवृष्टिधने
प्रतीयते । तस्यैवाव्यवहितस्यानपत्यस्येति वक्तव्येण स्थेनायमिति
सर्वनाम्ना परामर्शस्तत्र च न कोऽपि विरोधः । चन्द्रिकायामप्येव
मेवोक्तम् । अविभक्तापुत्रपति स्वामिककृत्स्नधन ग्रहणान्तु-
पत्या कात्यायन वचन विरुद्धम् । यदाह ।

स्वर्गते स्वामिनि स्त्री तु ग्रामाच्छादनभागिनी ।

अविभक्तेधनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

तु शब्दोवागर्थार्थे तथा चायमर्थः । ग्रामाच्छादनमेव
साक्षल्लभते आमरणान्तिकं यावज्जीवं यावतां धनेन जीवं
स्वयधिकारिकमावश्यमश्नु कर्म निश्चयि तावत्तं धनांशं वा
प्राप्नोति । धनांशमामरणान्तिक मित्युक्तेः कृत्स्नधनमवि-
भक्तस्य पत्युर्लभत इति निरस्तम् । न च स्त्रीशब्द अवणा-
तानीव्यतिरिक्तं स्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् । अविभक्त
इति विशेषणानर्थक्यापत्तेः । विभक्तेऽपि भर्तारि पत्नीभिन्नाया
अपुत्राया भरणान्तिकेः । अतएव कृतेऽप्यंश इत्यनुवृत्तौ ।
हहस्यतिः ।

प्रदद्यात्त्वेन पिण्डश्च क्षेत्वांशं वा यदीच्छति ।

अस्य व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पिण्डग्रहणं मशना-

च्छादनोपलक्षणार्थन्तत्पर्याप्तं धनन्तत्साध्यादेकं चेत्तांशं वा
स्वच्या भर्तृशार्हपत्नी व्यतिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तद्वनग्राही
प्रदद्यात् । एवकारः प्रदानस्यावश्यकत्वार्थ इति । एतद्विषयक-
मेव नारदवचनम् ।

यावत्यो विधवाः साध्वो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा ।

गोत्रजेनापि वान्येन भर्तृव्याच्छादनाशनैरिति ॥

भर्तृधन ग्राहिणीति सर्वत्रशेषः । धनगृहण निमित्तत्वा-
द्भरणं स्यात् । साध्व्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरणमसा-
ध्वीनान्तु पत्नीनाञ्च न तदपि । अच्छिन्दुरितरासुत्विति
प्रागुक्त नारदवचन वाक्यशेषादिभ्यः । अतएव साध्वीनां जीव-
नार्थं श्वशुरादिभिर्हत्तमन्यैरपि दद्यादैर्नापहरणीयमित्य-
प्याह बृहस्पतिः । स्थावरादि धनं स्त्रीभ्यो ददत्तं श्वशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुन्दायादैरिह कर्हिचिदिति ॥

अद्यादृशीनान्तु दत्तमप्यपहर्तव्यमित्याह कात्यायनः ।

भोक्तुमर्हति क्लृप्तंशं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुर्व्याद्यदि शुश्रूषाञ्चैल पिण्डे नियोजयेत् ॥

अपकार क्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।

व्यभिचार रता याच स्त्रीधनन्न च सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन नदेयस्त्रीवनप्युक्तमपि । दत्तमपिच ता-
दृश्याः सकाशादपहरणीयमिति द्वयमप्युक्तमभवति । यत्तु त-
स्मात्स्त्रियोऽनिन्द्रिया अदायां इति श्रुतिवचनन्तन्मूलकञ्च
अनिन्द्रिया ह्य दायदाः स्त्रियोऽनित्यमिति स्थितिरिति अनु-
वचनन्तद्वयमपि यासां शृङ्गग्राहिकया धनगृहणं नीतन्तद्वि-
षय सवशेयम् । गौतममिताक्षरायां हरदत्तोऽप्येवमेवाह ।

केचित्तु निरिन्द्रियपद समभिव्याहारान्निन्दाभाव परन्तदि-
 त्याज्यस्तत्र । दायादत्वांशे निन्दायानिषेधकल्पनावश्यम्भावात् ।
 रागाद्याय गृहण प्राप्तेर्नित्यानुवादासम्भवात् । अनिन्द्रियत्वन्तु
 पुम्पारतन्यात्कथञ्चिदनुवादः । वस्तुस्वभावविपरीतनिषेधकल्प-
 नस्य बाधात् तस्मात्पूर्वोक्त एव समाधिः । पराशरस्मृतिटीकायां
 विद्यायौर्यादिना यद्वनं प्राप्तन्तद्विभाज्यमिति व्याचख्युः पत्नी-
 वतगृहे पत्न्या अंशोनास्तीत्यदायादपदस्यार्थः । तत्र हेतुरनि-
 न्द्रिया इति इन्द्रियं वै सोमपीय इत सोमेऽपीन्द्रियशब्द प्रयो-
 गान्ततो निर्गता इति सोमपानानधिष्ठता इति पत्नीवतगृह
 प्रशंसेति । इति पत्न्याधिकारविचारः ।

पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्रविभक्तासंख्येधनभाजः ।

तथा च मनुः । यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

वृहस्पतिरपि । अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता वृणाम् ।

तस्मात् पितृधनन्वन्यः कथं गृह्णीत मानव इति ॥

अत्र पुत्रेण समा पुत्रवदिति च साक्षाज्जन्यत्वेऽपि पुत्रे
 पितृवयवानां बाहुल्येन संक्रान्तेर्दुहितरि च पत्नीनां ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इत्यादि-
 वचनैः स्मृतिष्वायु वेदे च प्रतिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहित
 रुक्तमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनि । आत्मा वैजायते पुत्र इत्यात्मभूत-
 पुत्रतुल्यायामिचर्थः । तिष्ठत्यामित्यनादरे सप्तमी तामना-
 दित्येत्यर्थः ।

यद्यप्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्नगृहणमित्यत्र न्यायचक्र-
 स्तथापि गौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहितुर्नगृहणमिति को-

न्यायः । उच्यते । नारदेन मन्दानुग्रहाय सोऽपि स्पष्टीकृतः ।

यदाह । पुत्राभावे तु दुहिता तुल्य सन्तानदर्शनादिति ।

विप्रतश्चेदन्तेनैव ।

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकाविति ।

अथमाशयः । पुत्र दुहितरावुभौ पितुः पौत्र दौहि-
त्राख्य सन्तानकारकावतः सन्तान प्रवर्त्तकत्वस्य तुल्यत्वात्
दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः । पौत्र दौहित्राख्य सन्तानयोश्च
स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात्कार्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम् । कार्यमपि
नर्णापकरण रिक्थग्रहण लक्षणात्पुत्र पौत्रै र्ज्ञां देयम् ।
पितामहद्रव्यमधिकृत्य च ।

तत्र स्याद्दृशं साम्यम्पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति । वच-
नाभ्यां पौत्रे सति दौहित्वस्य तदनधिकारात् । तेनादृष्टमत्र
कार्यं आह्वयकर्तृत्वम् ।

पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्वका मता इति ।

विष्णुक्तेः । एवञ्च दृष्टादृष्टोपकारक स्वसन्तानमुखेनोपकारक-
पुत्रात्केवलदृष्टोपकारक स्वसन्तानमुखेनोपकारिका दुहिता
न्यूना । न चैवमपत्यपेक्षया प्रत्यासन्ना जन्या दुहितेति पत्नीतः
पूर्वं सैव धनमर्हतीति वाच्यम् । यतः सहाधिकारेणाग्निहो-
त्रादिवैदिक कर्मोपकारिका कामाख्य पुरुषार्थसाधनतया स-
न्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकर्त्री देहाद्धिस्तुता पत्येव
ततोऽधिका ततश्च पुत्राभाव इति पत्यभावस्याप्युपलक्षकं
प्राग्लिखित विष्णुवचनादस्माच्च योगीश्वरवचनात् । यद्यपि
पुत्रकर्तृक आहुते सम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकः पिता
दुहित्वपेक्षया प्रत्यासन्न इति पिता हरैर्दुपुत्रस्य रिक्थमिति

वचनस्यावसर उचितो दुहितुः प्राक् । तथापि तस्यामात्मनि
 तिष्ठन्त्यामित्यनेन शरीर प्रत्यासत्या सैवाग्रे सरीति तदभावे
 तद्वचनस्यावसरः । वा शब्दोपादानेन तस्य क्रमपरत्वाभावात् ।
 जीमूतवाहनस्तु दुहितुरधिकारे सन्तानकारकत्वस्य हेतो-
 र्निर्देशात्सन्तामस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वादपिण्डदस्या-
 रुपकारकत्वेनान्य सन्तानादसन्तानाच्चाविशेषात् पुत्रवती स-
 म्भावितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारिणी । विधवा त्वबन्धत्वं
 दुहितुः प्रसूत्वादिना विपर्यस्तपुत्रा पुनर्न्याधिकारिण्येवेति
 दीक्षितमतमादरणीयमित्याह । तदपि चिन्त्यम् । प्राथमिक-
 कन्याधिकारस्य । अपुत्र स्युक्तस्य कुमारो ऋक्थं गृह्णीयात्तद-
 भावे चोढा । हेतुनिर्देशस्य प्रत्यासत्त्यतिशयमात्र प्रदर्शक-
 तयाप्युपपत्तेः । किञ्च । स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावि-
 तपुत्रायाः पुत्रवत्याश्चाधिकार इति वदन्हेतोर्व्यभिचारितां
 दर्शयति । तस्मादस्मदुक्तरीत्यैव प्रत्यासत्त्यर्थतया हेतुर्व्या-
 ख्येयः । धारेश्वर देवस्वामि देवशत प्रसूयस्तु । पिता
 हरेदपुत्रस्येत्यादि वचनविरोधपरिहाराय दुहितुः अधिकार
 प्रतिपादक वचसां पुत्रिकाविषयत्वं तदभावे तु पितादयएव
 यथोक्त क्रमेणाधिकारिण इत्याहुस्तदतिपेशलम् । पुत्रिकाया
 औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिका सुतः । तृतीयः पुत्रिका
 पुत्रः विज्ञायत इति योगीश्वर वशिष्ठादिवचनैर्गौणपुत्र
 कोटि निविष्टायाः चेतजादि पुत्रवन् भ्रातरो न पितरः पुत्रा
 रिक्थहराः पितुरिति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन
 यस्यां सत्यामपि रिक्थग्राहिण्यास्तदभावे रिक्थग्राहित्वं दण्डा-
 पूषिक्त्रयेव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्यापत्तेः । दुहितुमात्र

वाचकानां वचनानां विना कारण विशेषपरत्व कल्पनानुपप-
त्तेः । किञ्च । भवन्मते अङ्गादङ्गात्मभवतीत्यादिना पुत्रिका
विषयेण वचसा पुत्रिकाया धनग्रहणे उक्ते पुनः ।

सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।

कृताऽकृता वा पुत्रस्य पितुर्जनहरी तु सा ॥

इत्यनेन पुनर्जनहरत्व प्रतिपादनन्तेनैव मुनिना क्रियमाणं
विवरणमात्रतयाऽपुनरुक्तङ्कर्तव्यं स्यात् । सामान्य विशेष
विषया तु स्पष्टमेवापौनरुक्त्यम् । सदृशो पितृ सवर्णा । सदृशेन
सवर्णेनोढेति प्रकृष्टापकृष्ट वर्णसम्बन्ध निरासाय । तज्जात-
स्योत्तमवर्णं मातामह आङ्गादि निषेधादिति जीमूतवाहनोक्त
मनादेयम् । ऊढापदेनैवाधमवर्णं सम्बन्ध निरासात् । न-
ह्यधमवर्णोढत्वमुत्तमवर्णायाः सम्भवति । तस्मादुत्तमवर्णं
निरासार्थमेव सदृशग्रहणम् । ननु नारदेन कन्यारूपाणां
पितृ भ्रातृरहितानां सर्वासामेव दुहितृणां पितृधनाप्राप्ति
संसर्गतोऽभिहिता । यथाह ।

स्यात्तुचेत् दुहिता तस्याः पितृयोऽंशोऽभरणे मतः ।

असंस्काराद्धरेद्भागम्परतो विभ्रयात्परतिरिति ॥

तस्या इति पतिपुत्रविहीन पत्नीमधिकृत्याह ।

तेन तादृश्या यदि दुहिता विद्यते तस्याभरणनिमित्तमात्र
पितृयोऽंशस्तस्मात् विवाह संस्काराद्भरणार्थमेव सा पितृधनभागं
हरेत्परतो विवाहादूर्ध्वं पतिस्त्वां विभ्रयात् । तेन तावत्काल-
भरणावशिष्टमपि ततो गृह्णीयात् । यथेष्ट विनियोगार्थन्तु
कन्यायाः पितृधनग्रहणं दूरापास्तमेव । ततश्चास्यापवादकानि
दुहितुः पितृधनप्राप्ति प्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पु-

त्तिका विषयाण्येव वाच्यानि । अन्यथा द्वयोरपि दुहितृ सामान्य विषयतयोत्सर्गापवादत्वानुपपत्तेः । तस्माद्द्वारेण्वरादिमतमनुमन्तव्यमिति चेन्न । स्यादेवं यदि नारदवचनं विभक्तविषयं स्यात् । पौर्वापर्यपर्यालोचनया संसृष्टविभक्तविषयन्तत्स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तविषये दुहितृमात्रस्य पत्यभावे पितृधने ग्रहण प्रतिपादकानि प्रापकाण्येव नापवादकानीति पुत्रिकामात्र विषयत्वे तेषां किमपि वीजमप्यस्यामः । यत्तु सकल पितृधनग्रहणाधिकार प्रतिपादकतया कन्याभ्य इत्यादि देवलवचनं जीमूतवाहनेनोपन्यस्तं तत्पूर्वापरविरुद्धम् । जीवद्विभागे कन्याभ्यः विवाहमात्रोपयुक्त धने तस्य प्रमाणतयोपन्यासात् । तदपि चास्माभिः प्राङ्गिरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथममप्रत्ताः पितृधनं गृह्णीयुस्तदभावे प्रत्ताः तासामपि मध्ये प्रागभाव प्रतिष्ठिता स्तदभावे प्रतिष्ठिता सर्वा समान रूपास्त, समं विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थः सिद्धम् । तथा च कात्यायनः ।

पत्नी पत्युर्द्धनहरी या स्या दव्यभिचारिणी ।

तदभावे तदेति । गौतमः स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्चेति । अप्रतिष्ठिता निर्धनाः । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्तं तथापि तुल्यन्यायतया पितृधन विषयमप्ये तत् । बन्धत्वादिना सन्तानरहिता प्रतिष्ठितेति तु न युक्तम् । तस्याः सन्तानमुखेनादृष्टोपकाराभावे न धनहारित्वायोगात् । सहशी सहशेनोदेति प्राक्पठितं वृहस्पतिवचनं स्मृतिचन्द्रिकाकार इत्यं व्याचख्यौ अत्राद्यानि चत्वारि विशेषणानि पत्या ऊर्द्धमर्थग्राहिणी दुहितृविषयाणि । ततः प्राग्धनग्राहिणी दुहितृ विशेषणे द्वे अवशिष्टे । कृताऽकृता वेत्यत्र पुत्रिकेति

विशेष्याध्याहारः । इतरत्र दुहितेति विशेष्याध्याहारः । वा श-
ब्दश्च व्यवस्थित विकल्पार्थः । एवञ्चायमर्थः । औरसपुत्रवि-
हीनस्य पितुर्धनं द्विविधापि पुत्त्रिका पत्न्याः पूर्वं गृह्णीयात् ।
सवर्णादि विशेषणोपेता तु दुहिता तत ऊर्ध्वमिति । एवञ्च
पत्न्या ऊर्ध्वं सवर्णादि विशेषणोपेत प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितोऽढा-
नूढानां दुहितृणां समवाये प्रागनूढैव गृह्णाति पित्रा भर्तृव्य-
त्वात् । तदभावे ऊढाऽप्रतिष्ठिता । भर्ता भर्तृव्यत्वेऽपि भर्तु-
र्भरणासामर्थ्येना प्रतिष्ठितत्वात् । तदभावे प्रागुक्तया पत्न्या सव-
र्णादि विशेषणोपेता प्रतिष्ठितापि धनं गृह्णाति । अन्यैस्तु
कृतेति पुत्त्रिका परमकृतेति दुहितृमात्र परमभ्युपेत्य वाश-
ब्दस्य नास्यापरमास्याया खिलं दुहितृमात्र विषयं विशेष्याध्या-
हारमन्तरेणैव व्याख्यातम् । सेत्यनेन दुहितृमात्र परामर्शात् ।
दुहितर इति बहुवचनं सजातीयानां समांशोऽसमानजाती-
यानां वर्णक्रमेण विशेषांश इति प्रतिपादनाय ।

इति दुहितुरधिकारः ।

दुहितुरभावे दौहित्रः ।

च शब्दादनुक्त समुच्चयार्थात् । तथा च विष्णुः ।

अपुत्र पौत्र सन्ताने दौहित्रा धनभाग्युयुः ।

पूर्वेषान्तु स्वधाकारे पौत्र दौहित्रकाः समाः ॥

अपुत्र पौत्रेति दुहितृ पर्यन्ताभावोपलक्षणम् । अनुरपि ।

असंस्कृता वा कृता वापि यं विन्देत्सहशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्वनमिति ॥

पौत्रीत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रः पितामहधनाधिकारी
या दुहितृभावे दौहित्र इत्युक्तम् । वृहस्पतिरपि ।

यथा पितृधने स्वाम्यं तस्याः सत्स्वपि बन्धुषु ।

तथैव तत्सुतोऽपीष्टे मातृ मातामहे धने ॥

यथा येन दौहित्र देयपिण्डेन दुहितृ पितृधनाधिका-
रिणी तथैव तेनैव पिण्डदानेन दुहितृ सुतोऽपि मातामह-
धने स्वामी सत्स्वपि बन्धुषु पित्रादिष्वित्यर्थः । न च पुत्रिका
पुत्रविषयमिदं वचनम् । तस्या इति तत्सुत इति च सर्वनाम-
भ्यामकृत दुहितृमात्र परामर्शात् । अतएव मनुरपि दौहि-
त्रमात्रस्यैव मातामहधनाधिकारं दर्शयति ।

दौहित्रो ह्यखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पित्रे मातामहाय च ॥

पौत्र दौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि माता पितरौ सम्भूतौ तस्य देहत इति ॥

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम् । अतएवाग्रे
मातामहाय चेत्याह । अथवा यथा स स्वपितुरखिलं रिक्थं
गृह्णाति तथाऽपुत्रस्य मातामहस्यापि । स्वयमेव तत्पुत्रकार्य-
कारित्वात् । तदेवाह स एवेति । स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः ।
माता पितराविति च न यथाक्रममन्वयः । किन्तु । पौत्रस्य
पिता दौहित्रस्य माता धन स्वामिनो देहतः सम्भूताविति यथा
योग्यम् । केचिदपुत्र पौत्रेति यथा श्रुतं विष्णुवचनात् । तौ
दुहितृतः प्राग्दौहित्रस्य धनाधिकारमाहुः सद्योगीश्वर
विरोधात्तथैव तत्सुतोऽपीति वृहस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य
जघन्य भावावगर्भे हेयम् ।

इति दौहित्राधिकारः ।

दौहित्राभावे पितरौ धनभाजौ ।

अत्र मिताक्षरा । यद्यपि युगपदधिकरणं वचनतायां द्वन्द्व-
स्मरणान्तरपवादत्वाच्चैकशेषस्य माता पितरौर्द्धनग्रहणे क्रमो न
प्रतीयते । तथापि विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशे-
षाभावपक्षे च माता पितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठ-
क्रमादेवार्थं क्रमोऽवगम्यमानः क्रमाकांक्षायां सत्यं न परित्य-
क्तुमर्ह इति प्रथमं माताऽपुत्र पुत्रधन भाक्तदभावे पिता ।
किञ्च पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो मातात्वस्यै वा साधा-
रणीति प्रत्यासत्त्यति शयादनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य
धनम्भवेदिति मनुना प्रत्यासत्त्यति शयेन धनग्रहणाधिकारस्य
विनिगमितत्वान्मपिण्डसमानोदकादिष्वेव विनिगमनाकाङ्क्षा-
यामेतद्वचनं प्रवृत्तेरत्राप्यदण्ड वारितत्वादिति अत्र स्मृति-
चन्द्रिका कारः प्रगल्भते । सारस्वतोभवत इत्यत्रोत्पत्तिवा-
क्येऽत्रभाव गत्यभावेन याज्यक्रमेण प्रधानानुष्ठान क्रमः पञ्चमे
निरूपितो नत्वेकशेषत एव कश्चित्क्रमात् गतिरुपपादिता ।
तद्वदत्रापि क्रमार्थमन्यत्प्रमाणं मन्वेषणीयन्तदभाव इत रेत-
रयोगस्य द्वन्द्ववदेकशेषेऽप्यवगतेर्विभज्यैव पित्रोस्तुल्यतयाधन
ग्रहणं युक्तम् । यत्तु पिता सपत्नी पुत्रेष्वपि साधारणो मातात्व
साधारणेति प्रत्यासत्त्यति शयात्तस्या एव पितृतः प्राग्धन ग्र-
हणन्याय्यमित्युक्तान्तदप्यन्याय्यम् । नहि जननीजनकयोर्जन्यं
प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति । पुत्रान्तरजनकस्याप्येतज्जनक-
ताया मातृतुल्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासज्यवर्तिनी । न
च पितृगृहीतन्धनं भिन्नोदरेष्वपि संक्रामति । मातृ गृहीत-
त्वे तत् सहोदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्यम् । तस्याः

प्रत्यासत्तेर्भातभगिनी धनाधिकार विनिगमकतया जनकाज्जनन्या धनगृहणविनिगमकत्वा सम्भवात् । इन्द्रस्थानीयैकशेषात्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेर प्रयोजकत्वाच्च । सत्यां हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका नत्व सत्यामपि । तस्मात्पित्रोस्तुल्य स्वाभ्याद्विभज्यैवानप विधुर पुत्रधन ग्रहणमिति । श्रीकरस्तदयुक्तम् । पिता हरेद पुत्रस्य रिक्त्यं सूर्यातस्य ह्यपुत्रस्य माता दाय मवाप्नुयादित्यादि वचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्वाभ्य प्रतीतेर्युगपद्गृहणयोगात् । ब्रीहियवयोर्निरपेक्ष साधनत्व प्रतीतौ मिश्रत्वायोगवत् । केचित्तु मातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वात्सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणारिच्यते इत्यादि स्मरणाच्च प्रथमं मातुर्बर्नाधिकार माहस्तदपि तुच्छम् । पितुरपि संस्कार वृत्तिसम्पादनादिना बद्धासंविधातृत्वात्तयोरपि पिता श्रेयान् वीज प्राधान्यदर्शनादित्यादि स्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य धनगृहण प्रयोजकत्वे । उत्पादक ब्रह्मदातोर्गरीयान् ब्रह्मदः पितेत्यादि स्मरणाच्च पितृत्वोऽपि पूर्वमाचार्यस्याधिकारापत्तेर्भात आह पुत्रयोश्च सतोः पितामहपितृव्यादीनामेव प्रागधिकारापत्तेः । जीमतवाहनस्तु ।

धितरावित्यस्मात्पितृक्रम एव वा गम्यते ।

तथाहि पितृ प्र. तिपदिकात्प्रथमस्मितुरवगतौ द्विवचनाच्च तेनैकशेष कल्पनायां सरूपैकशेषा सम्भवे विष्णुमन्वादि वचनसम्वादाच्च विरूपैकशेषत्वनिश्चये मातुरवगमात् । अतः क्रमज्ञानं क्रमाभिधान व्याप्तं क्रमाभिधाने व्यापकेति वर्त्तमाने निवर्त्तत इति श्रीकरोक्तिर्विपरीत क्रमोक्तिश्च विज्ञानेश्वराया न युक्तेत्यह । तस्मात्रैवाधिक क्रमास्यात्राव्यवस्थितत्वाद्दृष्ट

द्विष्णुवचनोक्तेः क्रम आदरणीयः । तत्रच दुहितृ गामीत्युक्त्वा-
तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामीत्युक्तम् । मिताक्षरा-
कारस्य तु प्रथमत एव तादृश पाठेनैव वृहद्विष्णु वचनं लिख-
तस्तद्विरुद्धन्यायमात्रा बलस्वनेन पितरावित्यत्र पितृतः प्रा-
प्तातुः पुत्रधनाधिकारं सिद्धान्तयती, महत्येव हृदय
शून्यता प्रतिभाति । दौहित्यस्यापि दुहितृकोटिनि-
विष्टत्वाद्दृष्टं द्विष्णुना पृथगनभिधानन्तेन दौहित्राभावोऽपि
दुहितृभावेनोपलक्ष्यत इति मन्तव्यम् । तस्मात् स्मृतिचन्द्रि-
कामदन रत्न कारकल्पतरु रत्नाकर पारिजातकार प्रभृती-
नाम्बहूनाम्पितुरभावे मातुः पुत्रधनाधिकारइत्येव सिद्धान्तः ।
वाचस्पतिना तु तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामीति
वृहद्विष्णु वचनं पठित्वा यथा मिताक्षरायामेव सिद्धान्तित तत्तु
कुत्रापि तदतिरिक्त ग्राम्ये तथा पाठस्यालिखनाङ्गान्ति विलसि-
तमेव । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिता-
क्षराग्रन्थोद्भूतः विग्रहवाक्ये पूर्वनिपात नियमाभावात् समासे
हि तन्मियमः शाब्दिकैः स्मर्यते न तु विग्रह वाक्य इत्यादि
विज्ञानेश्वरोक्तन्याये यद्दूषणमन्यैरुक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्य-
ते । युगपदधिकरण वचनता तावत् द्वन्द्वस्य वचनाधिकरणे वा-
र्तिके तन्त्र रत्ने च महता प्रबन्धेन निरस्ता । इतरेतरयोगो-
ऽपि पदान्तरान्वये द्वन्द्वाच्छाब्दरीत्या प्रतीयते तेन पितरौ धन
भाजावित्यनेन युगपदन्वयोऽपि वस्तु गत्या तयोः क्रमेऽपि न वा-
क्यदोषः । सर्वैश्च श्रीकरमिश्रेस्तदभ्युपगमात्सर्वं समाधेयमिदम् ।
एकशेषाभावपक्षे च मातापितरौ मातरपितरावित्यत्र मातृश-
ब्दस्य पूर्व अण्णात्स मासैः कशेषयोश्च तुल्य प्रतीतिजनकत्वाभावे

विकल्पायोगादत्रापि तथा प्रतीतेरभ्युपेया विग्रहवाक्येष्वपि पूर्वनिपातनियमो नाहुनाशम सिद्धस्तथापि व्याख्यात सम्प्रदाय सिद्धोऽस्त्येव । न हि क्वापि पिता च माता च पितराविति विग्रहं दृश्यते किन्तु माता पिता स्वपितरावित्येवेत्यणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्भवतीत्यनेनाशयेन तथोक्तेः सम्भवः । पितुः पुत्रान्तरसाधारण्यं मातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रत्यासत्तिरपि जनकताया अव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता । साधारण्यासाधारण्ये हि सम्बन्धकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमिति वस्तु क्रम आश्रीयत इति श्रीकरोक्तिस्तु वचनान्तरे निरपेक्ष स्वाभ्यावगत्या क्रमापेक्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्यं निरस्यैव । बृहद्विष्णुवचनविरोधः परन्दुरुत्तरोऽवशिष्यते तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गौरव प्रतिपादकानि वचनानि तावन्माता पितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि विषयव्यवस्थयावश्यमविरोधन्नेयानि । तथाहि ।

समाध्यायाद्दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतम्पिता ।

सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणात्रिरिच्यते ॥

गर्भधारणपीषाभ्यान्ते न माता गरीयसीत्यादीनि मातुरभ्यर्चितत्वं प्रतिपादकानि । तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्रधान्यदर्शनादित्यादि स्मृतिवचनानि पित्राज्ञया परशुरामेण मातुः शिरश्छिन्नम् । रघुनाथेन कौशल्यया निवारितेनापि पत्राज्ञया राज्यं विहाय वनवास आहृत इत्यादि पौराणिकान्यार्थदर्शनानि च । पितृपूज्यता प्रत्यावकानि । तेषाञ्चायमविरोधः

प्रकारो यः पिता महागुरु लक्षणोपेतः स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा
वेदमसौ प्रयच्छतीत्यादि योगीश्वरादि वचोभिः प्रतिपादितो
माता च तदाज्ञा वशवर्त्तित्वादि पतिव्रतात्वप्रयोजक समस्त-
लक्षणरहिता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितैर्वाधिकाभ्यर्हितः ।
यत्र तु मातारन्धत्यादिवत्समस्त पतिव्रता गुणोपेता पिता
तु जन्मभावप्रदः सतत्र मातैव पितुरपेक्षयाभ्यधिकमान्या ।
चिरकारि कोपाख्यानादौ महाभारतादप्येवमुपाख्यान स्वर-
सादयमर्थं उक्तीर्यते तदत्रापि मन्वादिवचनेष्वपुत्र पुत्रधन-
ग्रहणाधिकारः क्वचित् मातुः प्रथमं क्वचित्पितुः प्रतीयमान
एवमेव व्यवस्थापयितुमर्हः । तथाहि ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेर्द्धनमिति मनुः ।

भाष्यं सुत विहीनस्य तनयस्य स्यात्स्य च ।

माता रिक्थहरी ज्ञेया भ्राता वा तदनुज्ञयेति वृत्तस्मृतिः ।
पुनर्मातुरेव । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातरएव वेति ॥

तदभावे पिता तदभावे मातेति प्राग्दशितं वृत्तद्विष्णु-
वचनानि । योगीश्वरवचने तु पितरवित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्त
रीत्या प्राज्ञाता तदनु पिता । अन्यमते सम्भूयविभागः पितु
र्वा प्रायस्यमिति विप्रतिपत्तौ पितुरधिकमान्याया माता सा
पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी । या तु पितुरपेक्षया न्यून-
मानभाक् सा पितुः पश्चात् । युक्तञ्चैतत् । वृत्त्यादि सन्धि-
धानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकत्वाद्धनग्रह-
णम् । वृत्त्यादि सन्धिधानकर्तृस्तु तस्य द्वावज्जीवन्मरण पो-
षणादिनातिप्रयितोपकारकत्वाद्धनग्रहणमिति सर्व स्मृतीनां

सर्वं निवन्धानाञ्चादुस्याता भवतीत्यादि सुधीभिर्विभाव्यम् ।

पितोरभावे भ्रातरो धन भाजः ।

यद्यप्य पुत्रवनं भ्रातृगामि अपुत्रस्य स्वर््यातस्य भ्रातृगामि द्रव्यन्तदभावे पितरावित्यादि शङ्खपैठीनसिवचनयोः भ्रातर एवेति । मनुश्च । पितृतः प्राक् भ्रातृणान्वन गृहणं प्रतीयते । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेद्वनमिति च मनु वचने भ्रातृतः प्राक् पितामह्यस्तथापि क्रमपरयोगीश्वर बृहद्दिष्णु वचनाविरोधाय तेषाम्भनाधिकारमात्र परत्वमेतत्क्रमाविरोध सूचनार्थमेव मनुना भ्रातर एववेति पैठीनसिनापि व्येष्टा वा पत्नीति वा शब्दः प्रयुक्तोऽन्यथातुल्यक्रत्याधिकारिषु तत् प्रयोगोऽत्यन्तमयुक्तः स्यादिति मिताक्षराकारादयो बहवः । कल्प-तरुकारस्तु पत्नी भ्रातृस्थले आहुताधिकारिणी साध्वी पत्नी प्रथमाधिकारिणी तदन्या तु भ्रातृ पितृतोऽनन्तरम् । पितृभ्रातृ-स्थले तु पितृपितामहाद्युपाज्जितं यद्विभागेन पुत्रे संक्रा-न्तधनन्तस्मिन् पुत्रैप्रमीतेऽपत्रेः पितृद्रव्याविरोधेन दत्ते-नोपाज्जितन्तत्पित्रोः सतोरपि भ्रातृणामेवेत्याह मम तु प्रति-भाति मातर्यपि च वृत्तायामिति मनु वाक्ये । तदभावे माता-पितराविति शङ्खपैठीनसिवचनयोः ।

ततो दास्यम पुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाणः पितापि वा ।

सवर्णा भ्रातरोमाता माय्याचेति यथा क्रमम् ॥

तेषामभावे गृह्णीयुः कुल्यानां सहवासिन इति देवत्व-चने । सर्वत्रापि वृत्तायन्तदभावे । यथा क्रममित्यादिपदैः क्रमप्रतीतेर्योगीश्वर बृहद्दिष्णु वचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषा-

न्वविकारमात्र परत्वेन तद्विरोधेन तत्तत् स्थाननिवेशेऽप्यक्ष-
तिरिति समाधिर्नैव साधुः किन्तु हेतुजादि पुत्र स्थले यथा
स्मृति वचन क्रमविपर्ययस्य औरसानु कूल्यप्रातिकूल्य गुण-
वत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि दायभागप्रकरणे
पुत्रादीनाम्पितृपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्र-
नस्य वा नन्यप्रयोजनत्वात्प्रयासत्तितारतम्यवत् । धनस्वास्थ्य-
पकारातिशयानतिशय गुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्दृष्ट्या वचनं
स सर्वोऽपि क्रमविपर्ययस्य समाधयोऽन्ये तु समाधयः कुशका-
शावलम्बनमात्रतुल्या अनुपादेया इति । एवमग्रेऽपीति सर्वं
सुस्थम् । भ्रातृष्वपि प्रथमं सहोदराः ।

अनन्तरः सपिण्डद्वयस्तस्य तस्य धनम्भवेदिति मनुना ।

बह्वीक्षातयो यस्य सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेदिति ॥

वृहस्पतिना च ।

प्रत्यासत्त्यतिशयस्यैवा सति विशेषवचने विनिगमक-
त्वेनोक्तेः । भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात् । भ्रातर-
इति सामान्यग्रहणात्सोदराभावे भिन्नोदराः । इदमेव व्यक्तं
श्रुतं संग्रहकारेण ।

सोदर्याः सन्त्यसोदर्या भ्रातरो द्विविधा यदि ।

विद्यमानेऽप्यसोदर्ये सोदर्या धनभागिन इति ।

इति भ्रात्रधिकारः ।

भ्रात्रभावे तत्सुताः भ्रातृ सुता धनभाजः ।

न च तथा तत्सुता इति तथा शब्देन भ्रातृपुत्रयोः सा-
दृश्यप्रतिपादनात् । अनेकपितृकारणान्तु पितृतो भागकल्प-

नेति वचनाच्चानयोः पितृभावे विभज्यधन ग्रहणमस्त्विति वाच्यं
विष्णु वचनाविरोधन्न तथा शब्दस्य च शब्दार्थत्वात् । अन्यथा
तथा पदस्य पूर्वत्राप्यन्वयसम्भवेन पितृभ्रातृणाञ्च विभज्य-
ग्रहणमित्यपि कुतो न स्यात् । तस्मैहिष्णु वचन विरोधान्नेत्यु-
च्यते सोऽत्रापि तुल्यः । अनेक पितृकाणाम्स्त्विति वचने भ्रातृ-
भावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्य पुत्रे भ्रातरि प्रमीते-
विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषामन्तर्ह्यन सम्बन्धे जाते तद्विभागात् प्रा-
गेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणाम्पितृव्यैः सह स-
मत्रि नागे प्रपत्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वे पि-
तृव्यसममित्येतदर्थम् भ्रातृमन्वे तत् पुत्राणाम्पितृव्यधनेऽन-
धिकारात् । पूर्वाभावे परः पर इति योगीश्वर वचनात्तद-
भावे भ्रातृ पुत्रगामीति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन
भ्रातृभावाभिधानाच्च । भ्रातृ पुत्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यति शयात्पूर्वं
सौदरभ्रातृजास्तदभावे भिन्नोदरजाः युक्तश्चैतत् । असौदर-
भ्रातृ पुत्रो हि धनिनो मातरं विहाय स्वपितामही विशिष्टस्य
धनिपितुः पिण्डन्ददातीति सौदरभ्रातृ पुत्राज्जघन्यस्तदनन्त-
रमेवाधिकारीति । न च सपत्नीकत्वे तयाणां आहुदेवतात्वा-
त्सपत्न मातादीनामप्यस्ति तवानु प्रवेश इति वाच्यम् । मातादि
शब्दानां स्वजननी पितृ जननी पितामह जननीष्वेव मुख्य-
त्वात्तेनैव च रूपेण आदानुप्रवेशस्मरणात् । यथा स्मरन्ति ।

स्वेन भर्ता सह आहुं माताभुंक्ते स्वधाकरम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपिताहीति ॥

सपत्नमातादीना मनु प्रवेशः प्रत्युतः ।

अपुत्रा ये स्मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं पार्वणमिति स्मरणादा-
याति । किञ्च । सपत्नीऋदेवताक आङ्गविधेः पुत्रादि सर्वं ज-
नाधिकारिकत्वात्सपत्न मातादीनाञ्चानित्यत्वान्नित्यानित्य सं-
योगाविरोधान्मातादि सापेक्षमेव सपत्नीकत्वविधायकत्वं युक्तं ।

इति भ्रातृ पुत्राधिकारः ।

भ्रातृ पुत्राभावे गोत्रजाः ।

पूर्वोक्तं पितृभ्रातृतत्सुतं भिन्ना गृह्यन्ते गोवर्णीवर्द्धन्यायात्
तेच पितामही । सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र प्रथमस्मिता-
मही धनभाक् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्भ्राताहरेद्धन-
मिति मानवान्मात्रनन्तरस्मितामह्याधनं ग्रहणे प्रसक्ते पित्वा-
दीनां भ्रातृ सुतपर्यन्तानाम्बद्ध क्रमाणामन्तस्तद् नु प्रवेशास-
म्भवादुत्कर्षोऽप्यग्रे तदुत्कालनकारणाभावात्तदनन्तरं स्मि-
तामहादयोऽन्ये गोत्रजा इति विज्ञानेश्वरः । अत्र स्मृति
चन्द्रिकायाङ्गोत्रजा इत्यत्र सरूपैकशेषेण पुमांस एव
गोत्रजा न तु स्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषोहि कुक्कुटावा-
नय मिथुनङ्गरिष्याम इत्यादि वाक्यशेषादि साभि-
व्याहारादि प्रमाणान्तरावगतं तापर्यग्रहनिवन्धनी न
चात्रप्रमाणमस्ति । प्रत्युत भ्रातृ सूतादि साहचर्यं पुङ्गोत्रज
ग्रहणे एव साधकमस्ति । किञ्च पत्नी दुहितादीनां शृङ्गग्राही-
कधनं ग्रहणाधिकारोक्तेस्तस्यात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा
इति श्रुतेरस्तु तद्यतिरिक्तं विषयतागोत्रजादिस्थले तद्विरोधादि
रूपैकशेषकल्पनैव हातुं मर्हति । अतएव जीवत्युत्तेभ्यः पिता-
दायं विभजेदित्यापस्तम्बसूत्रव्याचक्षणेन तद्भाष्यकारेण पु-
त्रेभ्य एव दायं विभजेत न स्त्रीभ्यो दुहितेभ्य इत्युक्तोक्तं यद्यपि

भ्रातृ पुत्रौ स्वदुहितृभ्यामिति पाणिनिस्मरणात्पुत्रेभ्य
 इत्यत्र पुत्राश्च दुहितरश्चेति विगृह्य विरूपैकशेषेण दुहितृणा-
 मप्यत्र पुत्रेऽनु प्रवेशः शक्यते कर्तुं न तथापि पुमांसोदायादान
 स्त्रियः । तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेरिति ।
 श्रुतिविरोधात्तात्पर्यग्राहकमानाभावाच्च विरूपैकशेषोऽनुशिष्टो-
 ऽप्यत्र न ग्राह्य इति भाष्यकाराभिप्रायः । जीमूतवाहनोऽपि याज्ञ
 वल्केन च पित्रादिदौहितस्यापि तद्गोत्रजातस्य पिण्डदाना-
 नन्तर्यक्रमेणाधिकार प्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजपद ग्रहणं कृतम् ।
 सपिण्डस्त्रीणाञ्च व्युदासार्थञ्च तासामतद्गोत्रजातत्वात् । अतएव
 अर्हति स्त्रीत्यनुवृत्तौ बोधायनः । न दायन्निरिन्द्रिया अदा-
 यादाश्च स्त्रियोमता इति श्रुतेरिति । नायमर्ह स्त्रीत्यन्वयः ।
 पत्न्यादीनान्वधिकारोविशेष वचनाद् विरुद्ध इति । तत्र साधुः
 मन्वादि वचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या धनाधिकारस्य शृ-
 ङ्गग्राहिकयैव विधानात्तदेकवाक्यतया योगीश्वर वचनस्यापि
 विरूपैकशेषेण तत् संग्रहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात् ।
 जीमूतवाहनस्य तु मात्राधिकार विचार प्रस्तावे पितामह रु-
 न्तानात्पूर्वम्पितामहाच्च परतः पितामह्या धनाधिकारः । पि-
 तृतः परतोमात्राधिकारवत् । याज्ञवल्केन मात्राधिकार प्रदर्श-
 नेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वम्पितामह्योरधिकारस्य सूचितत्वा-
 त्पृथङ्गोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीव्युदासार्थङ्गोत्रज ग्र-
 हणं वदतः पूर्वापर विरोधानु भन्वानमपि नास्ति । शृङ्गग्रा-
 हिकया योगीश्वर वचने पितामह्याः पितृव्यादि पत्नीवदन-
 भिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वदेवादायाद श्रुतिप्रवृत्तेर विरोधात् ।
 विद्यारण्य श्री चरणोक्त प्राग्लिखितं तस्मान्निरिन्द्रिया इत्यादि

श्रुतिव्याख्याने तु स्त्रीणान्दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमेवास्याः श्रुते
र्नास्तीति न वा शङ्का नचोत्तरम् । परन्तु बौधायनमुनिवचन-
विरोधे तद्व्याख्यानङ्ग्यमुपपद्यताम् । अस्तु वा इन्द्रिय पदस्य वा-
क्यशेषात्सामान्य परता तथापि दायादत्वाभावाभिधाना बलम्ब-
नस्यान्यस्या सत्वान्निरालम्बन श्रुतेश्चात्मनास्मिद्वत्कीर्त्तनानु-
पपत्ति प्रसूत प्रतिषेध कल्पनावश्यकभावात् । तज्जाङ्गर्भेणावि-
ज्ञातेन हतेन ब्रह्महेत्यत्र वेति ध्येयम् । पितामह्या अभावे पिता-
महादयः । सगोत्राः सपिण्डा धन भाजः । भिन्नगोत्राणां सपि-
ण्डाना बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्तानाभावे
पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धन भाजः ।
पितामह सन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तद्भ्राता तत्सून-
वश्चेत्येव मासप्तमात्ममानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधन
भाक्त्वम् । सपिण्डाभावे समानोदकानाम् । ते च सपिण्डाना-
मुपरि सप्त । जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाह मनुः ।
सपिण्डतां तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात् ।

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यत इति ॥

विष्णु वचने बन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते
इति प्रागेव प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्यासत्ति क्रमे-
ण धन भाजः । समानोदकाभावे बन्धवो धन भाजः । बन्ध-
वश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृ बन्धवश्च । तथा च
स्मृतिः । आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।

आत्ममातुल पुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुल पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृ बान्धवा ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुल पुत्राश्च विज्ञेया मातृ बान्धवा इति ॥

तत्रापि प्रत्यासन्नत्वात्प्रथमं मातृबन्धवस्तदनन्तरम्पितृ ब-
न्धवस्तदनु मातृबन्धव इति क्रमः । मनु स्मृतौ तदभावे सकुल्यः
स्यादाचार्यः शिष्य एव वेत्यत्र सकुल्यशब्देन सगोत्र समानोद-
कानां मातुलादीनां बन्धुत्रयस्य च ग्रहणं योगीश्वर वचनेऽपि
बन्धुपदेन मातुललक्षणमन्यथा मातुलादीनामग्रहणमेव प्र-
सज्येतेति तत् पुत्राणाम्बन्धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानान्तेषा-
मेव स नेति महदनुचित्यमापद्येत । बन्धूनामभावे आचार्यो-
धन भाग्यद्वयं योगीश्वर वचनस्याचार्यो नोपात्तस्तथापि शिष्य
उपात्तस्ततः प्रधानं तमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्य औचित्यादु-
पलक्षणीयः । आचार्यः शिष्य एवेति मनुना । पुत्राभावे
प्रत्यासन्नः सर्पिण्डस्तदभावे आचार्यस्तदभावेऽन्तेवासीत्या-
पस्तत्त्वेन च स्पष्टमेवाचार्याभावे शिष्यस्याधिकार बोधनाच्च ।
शिष्याभावे स ब्रह्मचारी सहाध्यायी धन भाक् । यस्यैकस्मादा-
चार्यादुपनयनाध्यक्षने । स ब्रह्मचारिणोऽभावे ब्राह्मण द्रव्य-
व्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात् । सहाध्यायिपर्यन्तमधिकार
मुक्त्वा तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति प्रागुदाहृतं वशिष्ठ
वचनात् । सर्वेषामप्यभावे तु ब्रह्मणा रिक्त्य भागिनः ।

चै विद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥

अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतिरेषास्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति मनु वच-
नाच्च । ब्राह्मण द्रव्यं स ब्रह्मचारिपर्यन्ताभावे अत्रियो वा

ह्यणः प्रथमं गृह्णाति । तदभवे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह गौ-
तमः । श्रोत्रिया ब्राह्मणस्थान पत्यस्य रिक्थम्भजेरन्निति ।

ब्राह्मणमात्रन्तु मनु वचने ब्राह्मणमात्र ग्रहणात् ॥
नारदोऽपि । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नुपोऽन्यथेति ॥

पुत्रादीनां पत्नीपथ्यन्तानान्दायहराणां वानप्रस्थादि
विषयेऽपवादमाह योगीश्वरः ।

वान.प्रस्थयति ब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यं सच्छिष्यधर्म भ्रात्रेकतीर्थं न इति ।

ब्रह्मचार्यं त्व नैष्ठिको यति सहचर्यीत् । तेनोप कुर्वाणस्य
धनं पुत्रादिदौहित्रान्तानाम सम्भवात्पितृवादय उक्त क्रमेण
~~गृह्णीतुः । क्रमशः प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थशब्दस्या अमवा-~~
~~चित्वादेकतीर्थ्यैकाश्रमी । धर्म भ्राताचासावेकतीर्थीचेत्यर्थः ।~~
तस्य धनमाचार्यस्य यतेः सच्छिष्यस्य वानप्रस्थस्य धर्मभ्रात्रेक-
तीर्थिनः । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थशब्दस्या अमवा-
चित्वादेकतीर्थ्यैकाश्रमी । धर्म भ्राताचासावेकतीर्थीचेत्यर्थः ।
शिष्यस्य स्वत्वन्तु न सद्वृत्तत्वम् । दुर्वृत्त पुत्रादीनामपि धना-
नधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात् । तच्च वक्ष्यते । किन्त्व-
ध्यात्मशास्त्र अवगधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं ग्राह्यम् । मदन
रत्नकारस्तु । वानप्रस्थधन माचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वेति विष्णु
वचनं लिखित्वानु लोममेव क्रमं मत्वा वानप्रस्थधनमाचार्यभावे
शिष्योगृह्णीयादित्याह । नत्वनंशास्त्राश्रमान्तरगता इति व-
शिष्ठादि वचनैर्नैष्ठिकादीनान्धन सखन्धाभावस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तद्धन ग्रहणाधिकारिकथनमतानुप पन्नं च रिक्थग्रहणस्य
तेषां वसिष्ठादिभिर्निषेधेऽपि प्रकारान्तराज्जि ततदीयधनाधि-

कार प्रतिपाद कमिदम्भविष्यतीति वाच्यम् । ब्रह्मवारी यति-
श्चैव पञ्चान्नस्वामिनावुभावितिकृते ब्रह्मचारिणश्च प्रतिग्रहा-
दितिपेधात् । अनिपेधाद्वाधनमिति चेत् । न वानप्रस्थस्य तावत्

अङ्गो मासस्य पक्षां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य तिचयं कुर्यात्कृत माश्वयुजेन्द्रे दिति ॥

वचनज्ञानादि पर्याप्त यत्किञ्चिन्न संग्रहीत्येव
यतेरपि । कौपीनाच्छ दत्तार्थं हि वामो वै विभ्रयाद्यतिः ।

योगसम्भारभेदाश्च गृह्णीयात्पादुके तथेति ॥

वचनादस्य पुनस्तत्तादृकिश्चिदस्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरया-
तार्थवस्त्रादि सम्बन्धभावश्च नः । तेन सताजान्तेषान्तात्तत्केन
ग्राह्यमित्यपेक्षा दद्यादा तरापवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्त इति

अथ संसृष्टिधन विभागः ।

तत्र मनुः । विभक्ताः सःजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यत इति ॥

अत्र समविभाग नियमादेव विपमविभाग प्रकारनिरा-
से सिद्धे ज्यैष्ठ्यन्तत्र न विद्यत इति पुनर्वचनं ज्यैष्ठ्यादि कृत एव
विपमविभागो न भवति । वस्तुधन संसर्गातुरोधीतु विपम
विभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्तु संसृष्टद्रव्यापचयां श-
ज्यैष्ठ्यादि कृतो विपमविभागो भवत्येव । संसृष्टद्रव्यविभागस्तु,
सम एवेत्येतज्ज्ञापनाय ज्यैष्ठ्यमिति वाक्यशेष इत्याहुः ।

तत्र एतादृशव्यवस्थाया अस्माद् प्रतीतेः ।

समस्तत्र विभागः स्यादि युक्त्या द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियम
प्रतीतेः । संसृष्टि विभागेऽप्य विभक्त विभाग वस्तुसंसृष्टद्रव्यवि-
रोधेन विद्यादि लब्धस्य विभाज्यत्वन्तुल्यतेव प्राप्तमप्युच्यते ।

वृहस्पतिः । संसृष्टिनान्तु यः कश्चिद्विद्या शौर्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो ह्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

संसृष्टिना च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नान्येन विभक्तौ यः पुनः पित्रेत्यादि प्राक्लिखित वृहस्पति वचनादिति वहवः वयन्तूपलक्षणमित्यादि ग्रहणमित्यादि प्रायश्चित्तम् । अविभक्त विभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभाग करणात्प्राग्योक्तस्तस्य पुत्राः प्रमीय पितृकाणान्तु पितृतोभाग कल्पनेति वचनात् स्वस्वपित्रं शं विभज्य गृह्णीयुः । यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो न सन्ति तद्धनं ग्रहणेपत्नीत्यादि वचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्थात्तस्य ह्यपुत्रस्यैवेत्यनु वृत्तावाह योगीश्वरः संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति । तु शब्दात्पूर्वापवादः । अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं संसृष्ट्यैव गृह्णीयान्न पत्न्यादिरित्यर्थः । एतेन पत्न्याद्यपुत्रधनं ग्रहणाधिकारिगणे भ्रातृधिकारावसरे वचनमिदं प्रवर्त्तत इति व्याचक्षाणो जीमूतवाहनो भ्रान्तएवेत्यव सेयम् । अस्याप्यपवादः । सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्चां शक्नातस्य च मृतस्य चेति ।

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यस्यात्रापि सम्बन्धः । तथाचाप्रमर्थः । सोदरः संसृष्टी संसृष्टिनः सोदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्यां शब्दव्याप्तत्वात्तपुत्राय दद्यादिति यावत् । मृतस्य पुत्रादितय-रूपेणाप्य जीवितोरंशमपहरे दातृनाम्कुर्व्यात् स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः । पदद्वयानु षड् विनैव व्याख्याने तु शब्दवजायात-मस्य पूर्वापवादत्वं भज्येत । एवञ्च सोदरासोदर संसृष्टिसद्भावे सोदर एव संसृष्टी सोदर संसृष्टिधनं ग्रहणाधिकारी न भिन्नोदर इति पूर्वोक्तापवादः ।

यत्र तु भिन्नोदर एव संसृष्टीसौदराश्च ।

तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रादिरहित भ्रातृधन ग्रहणमित्याहः ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्य मातृज इति ॥

अत्रासंसृष्टिपदङ्गाकाक्षि वत्पूर्वोत्तराङ्गयोरपि संब-
ध्यते । तथा संसृष्ट इत्यपि । तच्च पूर्वाङ्गे एकोदर संसृष्टः सो-
दर इत्यर्थकः । उत्तराङ्गे तु संसृष्टित्वार्थकं अन्य मातृज इत्य-
नन्तरश्चैवकारोऽध्याहार्यः । ततश्चायमर्थः ।

अन्योदर्यो सौदरोऽपि संसृष्टी चेद्धनं हरेत् ।

असंसृष्टी चेद्धनं हरेत् । असंसृष्टी चेदन्योदर्यो न हरेत् ।
तथा चान्वय व्यतिरेक प्रदर्शनेन भिन्नोदरस्य संसृष्टित्वमेवैकं
धनग्रहण कारणं न भ्रातृत्व मात्रमित्युक्तं भवति । तथा सं-
सृष्टः सौदरो संसृष्ट्यपि चेद्धनं हरेत्किमुत संसृष्टी । संसृष्ट सं-
सृष्ट्यप्यन्य मातृज एवैको धनं न हरेत् । किन्तु सौदरेण
संसृष्टिनापि सह विभज्य गृह्णीयात् । अत्रायं पर्यवसितोऽर्थः ।
असंसृष्टिसौदरे संसृष्टि भिन्नोदरे च सत्यपुत्रभ्रातुर्द्धनं सौद-
रव संसृष्टित्व रूपैकैक धनग्रहणकारणयोगात्समं विभज्य गृ-
ह्णीयाताम् । सौदरोऽपि चेत्संसृष्टी कारणद्वययोगेन बलवत्त्वा-
त्सर्वं स एव गृह्णीयादिति । अत्र चैकैकनियमेनार्थदपरकारण
निरास सिद्धावपि दृढीकरणाय पुनस्तन्निरासः । उभयथापि
वाक्यव्युत्पत्तेः । पुंलिङ्गश्च संसृष्टीत्यादावविवक्षितमतएव म-
नुना सौदर भगिनीनामपि तद्धनग्रहणमुक्तम् । यथाह ।

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदीति

संसृष्टिविभागस्य कस्य । येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशं प्रदानतः ॥

स्त्रियैतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय इति ॥

येषां संसृष्टिनां मध्येऽन्यतरः संसृष्टी ज्येष्ठः कनिष्ठोऽपि मध्यमोवांश प्रदानतो ह्येतेतानधिकार्यं प्रदाने स्यात् । सार्व विभक्तिकत्वात्समस्यर्थे तसिः । विभागकाले पातित्येनाश्रमा-
न्तर परिग्रहेण वा स्त्रियेत वाऽगृहीतभागएव । तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धारणीयः । स च प्रथमं तत्पुत्रादिभ्यो देयः ।

तदभावे सोदर्या भ्रातरो संसृष्टा अपि ।

समेत्य देशान्तरगतास्तत्र आगत्य सहिता मिलिताः । ये च भ्रातरो भिन्नोदरा अपि संसृष्टाः संसृष्टिनः स नाभयो सस्य सहोदरा भगिन्यश्च सममवैषम्येण विभजेयुर्विभज्य गृह्णीयु-
रित्यर्थः । अत्र सोदर भ्रातर भगिनीनामसंसर्गोऽपि संसर्गे च भिन्नोदराणामपि धनाधिकारमभिदधता मनुना योगीश्व-
रोक्त एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति । अत्र श्रीकरः । संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यासोदर संसृष्टिमात्र विषयत्वेऽन्यानपेक्षत्वात् सोद-
रस्य तु सोदर इत्यस्याप्य संसृष्ट सोदरमात्र विषयत्वे तथा-
त्वाद सोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिन्युभयोः प्राप्तौ यदि द्वयमेव प्रवर्तते तदान्योऽन्य सापेक्षयोरुभयो विधायकत्वं स्यात् । नचैकस्य सापेक्ष निरपेक्षोभयरूपतया विधायकत्वं विधिवैषम्यादापादकमुचितम् । पर्वद्वये विकल्प सापेक्षं वि-
धानम् । पर्वद्वये च निरपेक्षमिति उत्तरवेदिविधि वैषम्या-
पत्तेः यथा द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्य न वैश्वदेव उत्तरवेदिसि-

त्यादि निषेधकृत विकल्प सापेक्षं पर्वद्वयं विधानमन्य पर्वद्वये
 तु निरपेक्षमिति सप्तमाधिकरणे विधि वैपक्ष्यभयादन्यथा सि-
 द्धान्तितम् । तथा सिद्धान्तितम् । तथा चासौदरे संसृष्टिन्य
 संसृष्टिनि च सौदरे उभयोरप्रवृत्तौ न कोऽपि तद्धनं गृह्णी-
 यादित्यापतेत् । अतः संसृष्टिनस्त्वित्यनेन संसृष्टिधने संसृष्टि-
 नोऽधिकार उक्ते तदपवादोऽयं सौदरस्यत्विति । तथा च
 संसृष्टिनोऽप्य सौदस्य सौदरे संसृष्टित्वरहितेऽपि सति नाधि-
 कार इत्याह । तन्मीमांसानयतत्वालोचन निबन्धमभिधाने
 हि द्वयोः क्वचिन्निरपेक्षयोः प्रवृत्तयोः शास्त्रयोः क्वचिदुभयविषय-
 समावेशवशादेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण वैरूप्यम्भवति तथा सति केव-
 लोक्तात् प्रतिस्तीतः पच्छेदे निरपेक्षयोः सर्वस्व दाक्षिण्यशास्त्र-
 योर्युगपदुभयापच्छेदे प्रवृत्तप्रभावादिरोधाभावेन किङ्केन वा-
 ध्यत इति विचारो निर्मूलः स्यादपच्छेदनये । तस्मात् क्वचि-
 द्विध्यन्त बाध निरपेक्ष विधानं क्वचित्तद्बाध सापेक्षं चेत्तदा
 वैरूप्यं यथोपात्तवपन्तीत्यत्र ग्राहिरूपितम् । अन्यथा चतुर्होत्रा
 यौर्णमासीमभिसृशेत् दृष्टोत्ताभावास्त्वामित्यनयो रूपांशु या-
 गाग्नीषोमोय विषय ऐन्द्रदध्यैन्द्रपयो विषये चैकैकशः प्रवृ-
 त्तयोरुभयो साधारण्यो हविषि विषय समावेशेऽप्येकमपि
 न प्रवर्त्तेत । यदपि स्वयमुपवर्णितं संसृष्टिनस्त्वित्यस्यापवादः ।
 सौदरस्यत्वित्यादिरिति । तदत्यसम्बद्धं ।

विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् ।

पौर्वापर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । तच्चान्येदर्थवचनं संसृष्टिन-
 स्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तं तेन ववोभङ्गानर्थक्यमेव तस्यो-
 क्तम् । किञ्च सौदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टानोदरापवादार्थं सौदर

कचनस्य वर्णनात्सोदरा सोदरयोरुभयोरप्यसंसृष्टित्वे प्रवृत्त्य-
भावात् तुल्याधिकारो वा द्वयोरपि स्यात् । अथात्रापि सोदर
वचनमेव प्रवर्तते तर्ह्येकत्र संसृष्टिवचनबाध सापेक्षमन्यत्र तु
स्थिरपक्षमिति प्रत्युत तवैवविधि वैरूप्यम् । यथा सोमिकी-
वेदिपादि दीक्षणीयादिष्वति देशप्राप्तदर्श पौर्णमासिकवेदि
बाधेन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशबाध सापेक्षस्तद्विधिन्यत्र
तन्निरपेक्ष इति वैरूप्यदवेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यपस्था-
पितं तन्त्रे । अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्भिन्नविषयत्वे-
नानर्थक्य वैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरिति वृत्तं विस्तरेण । स्मृति-
चन्द्रिकाकारस्वाह वेपा ज्येष्ठः कनिष्ठो वेत्यादि मनुवचने च
शब्देन सोदर भ्रातृ भगिन्य सोदर संसृष्ट भ्रातृणामितरेतर-
युक्तानां विभागकर्तृणां समेत्य सहित शब्दाभ्यामवगतेर्योगी-
श्वरवचः संसृष्टि सोदर मङ्गावे भिन्नोदरस्यानधिकारावगते-
रस्ति तावदनयोर्विरोधेतद्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवं मानवं
व्याचक्षते । तमनुप्तभागं सोदरा यदि संसृष्टास्तदात एव
गृह्णीयुर्ना संसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टसोदराभावे सर्वे
सोदराः समेत्य भित्तित्य सहिताः समप्रधानभावेन समन्यूनधिकं
विभजेरन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामप्यभा-
वेऽन्योदर्या इति । तदेतदनेक व्याहार दोषादिति क्लिष्टत्वा-
च्चापेक्षणीयम् । विज्ञानेश्वरेणापि मानव संवादायान्योदर्यस्तु
संसृष्टि नान्योदर्यो धनं हरेदिति पठे न योगीश्वरवचनस्य
यत्तदप्यावृत्त्यव्याहारादिना क्लिष्टमत्यन्ताप्रतीयमानार्थकं
स्वप्रज्ञाविज्ञसितमात्रम् । तस्माद्यथा प्रतीयमानार्थकयोरेव मनु
योगीश्वरवाक्ययोर्विषय व्यवस्थयै वा विरोधो वाच्यो नाति-

क्लिष्टैकार्थैर्तेति सैवोच्यते स्यावर जङ्गमात्मकोभयविध
धनसद्भावे मनुवचनं संसृष्टासंसृष्टानां भ्रातृणां भगिनीनाञ्च
विभज्यग्रहणं बोधयति । योगीश्वरवचस्तु केवलस्याचा रसद्भावे
केवल तदि तरद्रव्यसद्भावे वा तद्विषयम् ।

अन्तर्द्धनन्तु यद्द्रव्यं संसृष्टानान्तु तद्वेत् ।

भूमिं गृह्णन्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांगत इति प्रजापतिसंज्ञितैः ।

द्रव्यमिति गो वलिवर्धन्यायेन प्रकटस्य द्विपद चतुष्पदादि
रूपस्य जङ्गम द्रव्यस्य ग्रहणम् । संसृष्टानां भिन्नोदराणा-
मिति शेषः । योगीश्वरवचसि नान्योदर्यादिति पाठः । त-
स्मात् केवल स्यावर सद्भावे केवल जङ्गम सद्भावे च योगीश्वर-
वचनादसंसृष्टोऽपि सोदरस्तद्गृह्णीयान्न तु संसृष्टोऽपि भिन्नो-
दरः । उभयविध धनसद्भावे तु प्रजापतिवचनोक्त व्यवस्थाया ।
संसृष्टाः सोदरा भ्रातृ भगिन्यः संसृष्टा भिन्नोदराश्च विभज्य
गृह्णीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थतैवेति । तदसत् । अध्याहार
क्लिष्टतादि दोषस्य तवाप्यन पायात् । प्रजापति वचनोक्त
व्यवस्थाया विज्ञानेश्वरीय व्याख्यानेऽप्यविरोधात् । अतएव
मदनरत्नकृता तद्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यव-
स्थापकतया पठितमभ्युत भवद्याख्याने योगीश्वरवचने पौन-
रुक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते । अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो
धनं हरेदित्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य संसृष्टो नान्य मातृज इत्यनेना-
न्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानव संवादिनो पुनरुक्त-
स्यार्थस्य क्लेशेनापि वक्तुं शक्यत्वे मूलभूत श्रुत्यन्तर कल्पना
गौरवापादकस्यार्थान्तरस्य कल्पयितु मनुचितत्वाच्च । याज्ञ-
वल्क्य स्मृतिटीकायां शूलपाणिः ।

अन्योदर्यः संसृष्टीनान्योदर्यं धनं गृह्णीयात् ।

असंसृष्ट्यपि सोदरएव गृह्णीयात् । न तु संसृष्टः सा पत्न्य-
भ्राता । नान्योदर्यो धनं हरेदिति पाठे अन्योदर्यः सत्सं-
सृष्ट्यपि धनं न गृह्णीयादिति व्याख्या । असंसृष्टि सोदराधि-
कारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह तत्तु श्रीकरमत
समानयोग क्षेमम् । रत्नाकरकृत्वाह यस्तु कल्पतरौ नान्यो-
दर्यं धनं हरेदिति पाठो दृश्यते समूलभूत याज्ञवल्क्य मित्ता-
क्षरा पारिजात हलायुध ग्रन्थेषु नान्योदर्यो धनं हरेदिति
पाठदर्शनात्त दनुसारि व्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद एवेति ।
दायतत्वकारस्तु सोदरे संसृष्टिनिसंसृष्टिन्य सोदरे च कतर-
स्तावद्गृह्णीयात् । एवं सोदरा सोरयो, संसृष्टिनोः सङ्गावेकतर
इत्यत्र प्रथम आह अन्योदर्यस्त्विति । अन्योदर्यः पुनः संसृष्टी
स नगृह्णीयान्नान्योदर्यमात्रः । किन्त्व असंसृष्ट्यपि पूर्ववचनस्य
सोदरपदानुषङ्गात्सोदरो गृह्णीयात् । तेनैकत्र विषये पूर्वव-
चनोक्त सोदरत्वं संसृष्टित्वयोरेकशः सम्बन्धेन तुल्यत्वाद्विभज्य
ग्रहणं मेतदुभय सत्त्वेवासोदरस्या संसृष्टिनो तुल्य रूपत्वान्नेति
द्वितीय आह संसृष्टीनान्यमात्रज इति । सोदरे संसृष्टे सत्य-
न्यमात्रजः संसृष्टोपि न गृह्णीयात् । अर्थात्तत्र संसृष्टी सोदर
एव गृह्णीयात् । संसृष्टत्वाविशेषेऽपि सोदरत्वेन तस्यैव बलव-
त्त्वादित्याह तदपिमिताक्षरादि सम्बाद्येव व्याख्याना कौशल-
न्वधिकम् । यदा तु संसृष्टः पिता पितृव्यो वा नास्ति तदाऽ
संसृष्टभिन्नोदरो गृह्णीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टः पिता ।
तदभावे तत् पत्नी । तथा च शङ्खः । स्वर्थात्तस्य ह्य पुत्रस्य
भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा

पत्नीति । स्वर्गातस्या पुत्रस्य संसृष्टस्य संसृष्ट्यभावे भिन्ना-
 दरा संसृष्ट भ्रातृगामि द्रव्यमित्यर्थः । तेन संसृष्टधन
 विषये यथा स्थितमेवेदं वा चनमिति स्मृतिचन्द्रिकाया
 दनरत्नकारावाहृतुः । संसृष्ट भ्रातृ विषयमेवैतत्तेन पितृ
 पत्न्योस्तदभाव इति न विरुद्धमिति मिताक्षराकारादयः ।
 स्मृति चन्द्रिकायां शङ्खवचने ज्येष्ठग्रहणं सुसंयतत्वादि गुण-
 वत्त्वकथनार्थं न तु मध्यमादिनिवृत्त्यर्थम् । पुनरपि तदभाव
 इति वक्तव्ये वाशब्दः प्रयुक्त फलसाम्यात् । तथाहि । वा शब्दा-
 द्विकल्पः प्रतीयते । न चात्र स्वाभ्यरूपे वस्तुनि तुल्यावगतेः
 फलसाम्यमस्येव । एवं चायं क्रमः भ्रातृभावे पिता । तद-
 भावे माता तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति मदनरत्ने तु मातापत्नी-
 विपरीतक्रमः । मिताक्षरीक्तन्यायाद्विभक्ता संसृष्टविषय विष्णु
 वचन वदत्त न्यायवाधक वचनाभावादिति तदाशयः । अतएव
 पत्नीदुहितर इति वचने विष्णु वचनानुरोधेन स्मृतिचन्द्रि-
 कावत्पितरावित्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातेत्येव तत्त्वात्तम
 प्रपञ्चित चैतद्विस्तरेणास्माभिः प्रागेव । ततश्च मदनरत्ना दुहि-
 त्वादि क्रमविरोधाद् विरोधाद्यै तत् संसृष्टभाग विषयमिति
 कल्प्यते विभक्तोक्तनैयायिक पत्नीदुहित्वादि क्रमोऽत्र वाचनिक
 क्रमेण बाध्यते । अस्मिन् क्रमे कस्य चिन्यायस्याभवाद्वाचनिक
 एवाय क्रमः । नारदोऽपि ।

मृतेपत्यौ तु भार्यास्तु अभ्रातृपितृ मातृकाः ।

सर्वे सपिण्डास्तु धनं विभजेयुर्थथांशत इति ॥

अस्यार्थः । भार्याः पत्युः । अभ्रातृ पितृमातृकाः द्याः पत्यु
 भ्रातृ पितृमातरस्तद्वद्भाव तिगिष्टा इत्यर्थः । अत्र द्वन्द्व समाधि

भ्रातृपेक्षयाभ्यर्हितपितृादिपद पूर्वनिपातं परित्यज्य वैप-
रीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदेन संसृष्टाष्टुत्र द्रव्यं प्रथमं
भ्रातृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे
वृत्तस्यपत्यभिगामीति दर्शितम् । एवञ्च संसृष्टपत्नीनां मुख्य-
गौण पुत्राभावेन प्रथमन्दायहरत्वं किन्तु, संसृष्टि सोदर-
भिन्नोदर भ्रातृ पितृमातृणामप्यभावे इति । द्रष्टव्यम् । सर्वे
सपिण्डास्त्वित्यादेस्त्वयमर्थः । संसृष्टा पुत्रस्य ये भ्रातृ पितृ
मातृ व्यतिरिक्ताः सपिण्डाभ्रातृ पुत्रादयस्ते स्वधनम्पूर्वम् पुत्र-
धनेन सह स्वपित्रादिना संसृष्टन्तदूर्ध्वन्तत्पत्नीभिः सह यथांश-
तो भ्रातृ पुत्राणां भ्रातृशो भार्याणाम्भर्तृश इत्येवमंशानति
क्रमेण विभजेयुरिति । पत्यभावे संसृष्टा पुत्रांशन्तद्भगिनी ल-
भते । तथा च वृहस्पतिः ।

या तस्य भगिनी सातु ततोऽंशलञ्चुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्या पितृकस्य च ॥

अमातृकस्य चेति च शब्दार्थः । भगिन्यभावे केवलाः स-
पिण्डा अनन्तराः सपिण्डास्तदायं विभजेरन् यथांशतः ।
तदाप्तस्य तस्य धनम्भवेदिति मनूक्त प्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् ।
प्रतिपदोक्तानाम भावात् । तथा च स एव ।

सृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेद भ्रातृ पितृ मातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदायं विभजेरन् यथांशतः ॥

तदायं संसृष्टिदायम् । सृतोऽनपत्य इत्यादेः प्रतिपदोक्त
संसृष्टधन आहिरहितश्चेदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्त
सृतधन वदेव संसृष्टः स्वर्थात् द्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्या-
सत्तितारतम्येन समानोदकादिगामीति द्रष्टव्यम् । संसृष्टे द्र-

व्यमधिकृत सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्मृतिरिति । ननु सत्यपि
 पत्न्यादौ वचनान्मृत संसृष्टिधनस्य संसृष्टि भ्रात्रादिग्राह्यत्ववत्
 संसृष्टासंसृष्ट पुत्रसद्भावेऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचन बलात् सं-
 सृष्टि पुत्रमात्र ग्राह्यत्वमस्त्विति चेत् । न अपुत्रस्येति पूर्ववचन-
 स्यस्यानुषङ्गाद् पुत्र संसृष्टिमरणस्य धनगृहणकारणत्वात्
 संसृष्टिनश्च पुत्रेणापुत्रत्वाभावात्संसृष्टिनस्त्वित्यस्या प्रवृत्तेर्वि-
 भजेरन् सुताः पित्तोरिति वचनात्पितृवंशे पुत्रयोद्वयोरत्रापि
 समभागभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः पर संसृष्ट पुत्रेण भुक्ताव-
 शिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितुर्व्यावांस्तदानीं विद्यमानोऽंशः सस-
 संसृष्टा संसृष्टाभ्यां विभज्य ग्राह्यः । न च संसृष्टिनस्त्वित्यत्र पुत्र-
 पदानुषङ्गोऽस्त्विति वाच्यम् । सपुत्र संसृष्टि भ्रात्रादिधनेऽपि
 पुत्रादिवाधेन तदंशस्यभ्रात्रादि ग्राह्यतापत्तौ सकलदेशीया-
 नादिव्यवहार विरोधाय । अन्यथा पुत्रवदपुत्रसाधारणस्या
 पुत्रमात्रविषय पत्नीत्यादि वाक्यापादकत्वानुपपत्तेस्तद्वबोध-
 कतु शब्दविरोधापत्तेश्च । न च धात्रादि संसृष्टिन एवायं
 विशेषणं व्यावर्त्तकत्वात्पुत्र संसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्त्याभावात् ।
 असम्भावत्वं सम्भवेव्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्यभियुक्तो-
 क्तेरिति वाच्यम् । पृथग्वाक्यद्वयाभावादेकत्र च वाक्ये क्वचिद्वि-
 शेषणं पुरस्कारेण क्वचिच्च तदपुत्रस्कारेण विधिप्रवृत्तौ वि-
 शेषणं घटिताघटित वाक्यार्थद्वयनिबन्धन विधिवैषम्यरूप
 वाक्यभेदापत्तेः । किञ्च पित्रादि द्रव्यस्वाम्ये पुत्रत्वादिकमेवा
 पतितत्वादि विशिष्टं प्रयोजकन्नतु संसृष्टत्वविशिष्टमपि गौर-
 वात् तच्च सर्वेषां संसृष्टानाम संसृष्टानाञ्च तुल्यमिति सर्वे-
 पामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्वनगृहणं सूचितम् ।

न च विभागेन पित्रादि द्रव्यार्हत्वापगमः ।

सर्वेषु पुत्रेषु विभक्ता संसृष्टिष्व पुत्रवद्भाव्यादीनामेव तत्र धनाधिकारापत्तेः । प्रत्युतापस्तम्बेन हारीतेन च विभागोत्तरमपि पिता पुत्रयोः परस्परधनाधिकार प्रतिपादनाच्च । यथाहतुस्तौ । जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेत् । वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूष्टमादाय वसेत् यद्युपहृश्येत् । पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणाञ्च विभजेदिति । वृद्धाश्रमं पारिव्राज्यम् । उपहृश्येद्ब्रह्माभावे न क्षीयेत् । विभक्तजे तु सति पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्नोति पितृधनाधिकारो वृहस्पतिवचनेनापोद्यते । यथाह सः ।

अनीशाः पूर्वजाः पितो भ्रातृभागे विभक्ततः ।

पुत्रैः रुह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ॥

विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।

यथा धने तथाण्येव दानाधान क्रयेषु च ॥

परस्पर मनीशास्ते मुक्ता शौचोदक क्रियामिति ।

संसृष्टी धनहारकेण तत्स्त्रियः परिपालनीयास्तत्कन्याश्च विवाहपर्यन्तं पोषणीया संस्कर्त्तव्याश्चेत्याहुतुः शङ्खनारदौ । संसृष्टिनं प्रक्रस्य भ्रातृणाम प्रजाः प्रेयात्कश्चिन्नेत्प्रब्रजेत वा ।

विभजेरन् धनन्तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ।

भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामजीवनक्षयात् ॥

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चैदांश्छिन्दुरितरासु च ।

या तस्य दुहिता तस्याः पितृयोऽशौ भरणे मतः ॥

आप्तस्काराद्धरेद्भागं परतो विभ्रयात्पतिरिति ।

इतरासु भर्तृशय्यामरक्षन्तीषु दुवृत्तास्त्विति यावत् । इमं
स्कारादि त्यभिविधावाङ् तेन विवाह करणमपि लभ्यते ।

इति संसृष्ट विभागः ।

अथ स्त्रीधनविभाग वक्तुन्तत्स्वरूपन्तावन्निरूप्यते तत्र
मनुः । अध्यग्न्यध्यावहानिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्माणि ।

भ्रातृ मातृ पितृ प्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥
षड्विधमिति न्यून संख्याव्यवच्छेदपरन्नाधिक्यनिरासाय ।
अतएव योगीश्वरेण ।

पितृ मातृ पति भ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिषेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् । इत्याद्यशब्द
उपात्तः । विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि स यथाह ।

पितृ मातृसुत भ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिषेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयमिति स्त्रीधन
मिति । नारदः । अध्यग्न्यध्यावहानिकम्भर्तृदायस्तैव च ।

भ्रातृ दत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

षड्विधञ्च मानववदेव व्याख्येयम् । स्त्रीधनशब्दश्चायं
योगिकः । स्त्रीस्वामिकन्धनमिति न तु पारिभाषिकः । योग-
सम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात् । अतएव योगीश्वरेण
रिक्थ क्रयादि साधारण स्वतोपाय संग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम् ।
ननु च क्वचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एव सति स्यात् ।
नहि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धं शक्यते । बाधात् । यथाह
कात्यायनः । तत्र सोपधि यदत्तं यच्च योग वशेन वा ।

पिता भ्राताथवापत्या न तत् स्त्रीधनं मुच्यते इति ॥

उपधिरुत्सवादावेवेदमस्य दत्तं त्वया धार्यमलङ्कारादि-

नायदेति नियमस्तत्पूर्वकदत्तं सोपधि योगोवशञ्चनन्दाया-
दानं कन्यायै दत्तमिदन्तद्वनङ्ग्यं विभाज्यमिति । शिल्प प्राप्तं
सख्यादिभ्यः प्रीत्याप्राप्तं तदपि न स्त्रीधनमित्यप्याह । स एव ।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यन्तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतमिति ॥

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्त्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिपि-
ध्यते । तेनैतस्माद्भिन्नमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादि प्राप्तभिन्नं वा
स्त्रीधनमिति परिभाष्यत इति चेत् । उच्यते । नात्र स्त्रीधनत्व-
निषेधः । किन्तु तत्कार्यविभागादि निषेधः । अतएवोत्तरश्लोके
तत्रभर्तुः स्वाम्यमित्युक्तम् । भर्तुस्त्वद्विनियोगे स्वातन्त्र्यन्न स्त्रिया
इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्त्वनिषेधोऽपि सम्भवति उप-
धियोग पदयोरुपादानात् । तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसि-
द्धत्वात् । योगाधमन विक्रीतयोगदानं प्रतिग्रहम् । यत्र चाप्यु-
पधिमप्युत्तमं विनिवर्त्तयेदिति मनु वचनात् भार्या पुत्रश्च
दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते-
तस्य तद्वनमित्यपि वचनम्भार्याविषये शिल्पादि प्राप्तं परमेव ।
एकमूल कल्पनालाघातात् । अध्यग्न्यादि स्वरूपनिष्कृति-
कात्यायनेन । विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्नि सन्निधौ ॥

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिवीर्त्तितम् ॥

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावहानिकन्नाम स्त्रीधनन्तदुदाहृतम् ।

प्रीत्यादत्तं तु यत्किञ्चिच्छावा श्वशुरेण वा ॥

पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तन्तदुच्यते ।

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ॥

अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं यत्तुल्यं स्वकुलात्तथा ।

गृहोपस्कार वाच्यानां दीक्षाभरण कर्मणाम् ॥

मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चित्च्छुल्कं परिकीर्तितम् ।

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा ॥

भ्रातुः सकाशात्पितृवोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ।

भर्तुः सकाशादिति कल्पतर्वा दौ पाठः । अथग्न्यादि
शब्दास्तु योगरूढास्तादृश स्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहोप-
स्कारणादीनाम्यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्या-
भरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्यातम् ।
मिताक्षरायान्तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् ।
उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः ।
अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्व व्यपदेशत्वानुपपत्तेः जीमूत-
वाहनेन तु कर्मणामिति पठित्वा गृहादिकर्मभिः शिल्पि-
भिस्तत्कर्मकरणे भर्त्रादि प्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छु-
ल्कं तदेव मूल्यमश्रुत्यर्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम् ।

यदा नेतुम्भर्तृगृहे शुल्कान्तत्परिकीर्तितमिति व्यासोक्तं वा ।

भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यदत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति ।
तदुभयमपि स्त्री स्वाधिकं भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति
तत्र स्त्रीधनत्व व्यपदेशोऽन्य स्त्रीधनवत् सुगमएव । अधिवेद-
निकं स्व्यन्तर विवाहकाले पूर्वभाष्यार्थै यद्दीयते । यदाह
याज्ञवल्क्यः । अधिविन्नं स्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासान्दत्तेत्वं प्रकल्पयेदिति ॥

पित्रादिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह
कात्यायनः । पितृ आहयति भ्रातृ ज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथा शक्त्या द्विसहस्रादातव्यं स्यावराहते ॥

स्यावरेतरद्वनं यथाशक्ति कार्षापण सहस्रद्वयपर्याप्तं
देयमित्यर्थः । व्यासोऽपि ।

द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासेनोक्ते
रितोऽधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् ।
अथञ्च नियमः प्रतिवत्सरमसकृदर्पणे ज्ञेयस्तेनानेक वत्सरेषु
जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि भवति चेन्न दोषः । जीव-
नार्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवञ्च द्विसहस्रमात्रेण तन्निर्वाहा सम्भ-
वात् । स्त्रीधनेऽपि भर्त्रानुमतिमन्तरेण स्त्रीणान्न स्वातन्त्र्य-
मित्याह मनुः ।

न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्वज्रमध्यकात् ।

स्वकादपि च वित्ताद्वि स्वस्य भर्तुरनाज्ञयेति ॥

निर्हारो व्ययः । क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति ।

यदाह सौदायिक स्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदा नृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्यावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्ते तु स्यावरेतर एव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः ।

भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् सृतेऽपि तत् ।

सा यथा काममञ्जीयाद्द्याद्वा स्यावराहते ॥

स्यावरेभर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दान
विक्रयादिकमित्यर्थः । अपुत्रा शयनं भर्तुरित्यादि कात्यायन-

वचोऽपि भर्तृदत्तस्यावरविषयमेव नारदैवावाक्यतयेति केचित् ।
अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयं प्र-
पञ्चितम् । पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्य
स्वाभ्याभावादित्याह कात्यायनः ।

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदित्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्त्येदं वत्तात् ।

स वृद्धिर्कं स दाप्यः स्याद्दण्डश्चैव समाप्रयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्त्येत् प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव तदा दाय्या यदा स धनवान् भवेत् ॥

अथ चेत्सद्विभाष्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्या विरुष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद् वत्तात् ॥

ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योपितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागं रिक्थिनान्तया ॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभाष्यया सह वसत्येनाज्ञाव-
मानीते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलादाप्यः । भक्ताच्छादन
निवासान् यदि भर्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया वत्तादु-
ग्राह्यास्तत्रार्थं धनं वा ग्राह्यमिति श्लोकद्वयस्याथ चेदित्य-
स्यार्थः । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि
स्त्रीधनं न लभत इत्याह स एव ।

अपकार क्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।

व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सार्हति ॥

नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्यमिति सूचितम् ।

अपकार क्रिया युक्ता सदा भर्तृप्रतिकूलाचरणपरा ।

निर्मय्यार्थानाशिकेत्यपि पाठः देवलः ।

वृद्धिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्री तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ।

वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् स वृद्धिकमिति ॥

वृद्धिर्बर्द्धनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
मदनरत्ने तु वृद्धिरिति पठितम् । वृत्तिज्जीवनार्थं पित्रा-
दिभिर्दत्तमिति व्याख्यातञ्च । लाभो गैर्यार्थिप्रीत्यर्थं यत्न-
भ्यते कुतश्चित् । वृथा आपदमन्तरेण । मोक्षस्यागोदान-
मिति यावत् । अननुज्ञातत्याग भोगविषयमेतत् । तदनुज्ञ-
या त्वनापद्यपि न दोषः ।

स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः ।

भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्ह तीत्यनेनाभिधानात् ॥

भर्तृ व्युदासे ततो वहिरङ्गानां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि
दण्डापूर्पिकया सिद्धत्वात् । अनापदीत्यभिधानादापदि न
दोषः । अतएव पुत्रार्तिहरणे चापि स्त्रीधनम्भुक्तमर्हतीति
तस्यैव वाक्यशेषः । पतिरित्यनुषङ्गः । पुत्रग्रहणं कुटुम्बोप-
लक्षकं तस्यार्तिर्भ्रात्याद्यभाव निमित्ता पीडा तस्या हरणे । च
शब्दादन्यस्मिन्नपि धनाभाव निमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमनुज्ञात-
मपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुञ्चार्हतीत्यर्थः । ननु परधने त्यागभोगयोः
स्वास्थ्यनुज्ञया विना कथमर्हता बाधितानेन बोध्यते । अनुज्ञा-
यान्त्वनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचनवलात्तादृशवि-
षये व्यये स्वयमेव तस्य तत्रेत्यदोषः । अतएव योगीश्वरोऽपि ।

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते ।

वाचस्पतिस्तु सम्प्रति रोधक इति व्याधिविशेषणं कार्या-
नुष्ठान बाधक इति च तदर्थं इत्याह । नाकामो दातुमर्हती-
त्यपि दारिद्र्यादिकृत दानासामर्थ्ये दुर्भिक्षादि गृहीतमप्यवश्यं
देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छेयेत्यस्य क-
ल्पयितुमनर्हत्वात् । पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नी
धनग्रहणाधिकारो प्रति दानश्चेच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम् ।
भर्ता दातुं प्रतिश्रुतं भार्यायै तस्मिन् सृते पुत्रादिभिस्तस्यै
देयमित्यप्याह स एव । भर्ता प्रतिश्रुतं देयं सृणवत् स्त्रीधनं
सुतैरिति । सुतग्रहणं पौत्र प्रपौत्रयोरुपलक्षणा सृणवदित्य-
भिधानात् । अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्तस्यां सुतानां जन्मना
स्त्वेष्वपि नास्ति विभाग इति गम्यते । एवं स्त्रीधनमुक्तम् ।

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनुः । जनन्यां सस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं रिक्त्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र द्वन्द्वसमानार्थकं च शब्दोपादानात् सोदरभ्रातृ भ-
गिनीनां मिलितानां मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरग्रहणं
भिन्नीदरव्यावृत्त्यर्थः । देवलः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां सृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेद्भर्ता माता भ्राता पितापि वा ॥

अत्र तु द्वन्द्वस्यैव अवगात्पुत्राणां कन्यानाञ्च सहाधिकारः
प्रतीयते । इदञ्चान्वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधन-
विषयम् । यथाह मनुरेव ।

अन्वाधेयञ्च यदूदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनम्भवेत् ॥

अन्वाधेयं पूर्वलक्षितं यच्च पत्या प्रीत्या दत्तं तत् स्त्रीधनं
वृत्तायाः वृत्तायाः स्त्रियाः प्रजा पुत्र दुहितरूपा तस्याः स्व-
म्भवति । पत्यौ जीवतीत्यनादरे सप्तमी । जीवन्तमपि पति
मनादृत्येत्यर्थः । तस्यानधिकारस्तत्रेति यावत् । अत्र च प्र-
जाया इति सामान्याभिधानात् स्त्री पुं स प्रजायाः समसाव्यव-
गतेस्तुल्यवद्विभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वं भगिनीनां तद-
भावे भ्रातृणामिति । भगिन्यश्च मनुवचनेऽनूढा ग्राह्याः । तथा
च वृहस्पतिः ।

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत् स मूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणाम् । दुहितुः पृथगुपादानात् । तदं-
शिनी पुत्र समांशिनी । मानमात्रकामिति गौरवार्थं तदनु-
सारेण किमपि लभते न तु पुत्र समांशमित्यर्थः । अप्रप्ताना-
मभावे प्रप्तानामपि स भर्तृकाणां भ्रातृ समभागित्वमित्याह
कात्यायनः ।

भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेरन् सभर्तृकाः ।

विभागकाले दौहित्रेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः ।

यास्तासांस्यु दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनाल्किञ्चित्प्रेदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

यथार्हत इत्युपयोग दारिद्र्याद्यपेक्षयेत्यर्थः ।

नच दौहित्रीणां तदा धन स्वाभ्याभावात् किमिति ।

दानमिति वाच्यम् ।

यथा पैलके पुत्रसत्वे कन्यानां दायार्हत्वेऽपि वचनबला-
त्तुरीयांश दानमेवमवाप्युपपत्तेः । अतएव प्रीतिपूर्वकमि-
त्युक्तम् । प्रीतिपूर्वकत्वं वचनादेवानावश्यकत्वमपि सूचित-
मत्र । तत्र तु पतिताः स्युरदित्सव इति दोषकीर्तनादावाव-
श्यकत्वमिति भेदः । यौतुकन्तु कुमारीणामेव मातृधनम् । न
पुत्राणां नापि प्रत्तुदुहितृणामित्याह मनुरेव ।

मातुस्तु यौतुकं यत्स्यात् कुमारीभागएव स इति ।

युमिश्रण इति धात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयो
र्बधूवरयोर्यद्वाङ्मवै दीयते तद्युतयोरिदं यौतुकमिति व्युत्पत्त्या
यौतुकमित्युच्यते । केचित्तु विवाहे स्त्री पुंसयोरेक शरीर-
तया मिश्रता भवति । अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसन्त्वचा त्वच-
मिति श्रुतः । भर्तुर्वध्वस्यादिभिरस्यादीन्येकी भवन्तीत्यर्थ
इत्याहुः । यदेत्द्दृढदयन्तव तदस्तु हृदयं मम तदस्तु हृद-
यन्तवेति अत्र लिङ्गाद्विवाहे मिश्रतेत्यन्ये । युतयोर्यौतुकमिति
निघण्टौ । यौतुकं यौतुकञ्च तदिति कीडाद्यौतुकमित्यपि
पाठः । भर्तृगृह लब्धात्पृथग्धनतया पितृगृहलब्धं मातृधनं
यौतुकम् । यौतुशब्दस्या मिश्रणमप्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयो-
रिति धातुपाठात् । युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति देव स्वा-
भ्याह तदसत् पितृगृह लब्धात्पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौ-
तुकमित्यस्यापि विनिगमकाभावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पना
मात्रत्वात् । कुमारीणामनेकत्वे समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन
स एव विभागे विशेषाश्रवणात् । एतत्त्रिविधभिन्नं मातृधनं
दुहितृणाम् । तत्रापि प्रथममप्रत्तानां तदभावे प्रत्तानां त-

त्वापि प्रथममप्रतिष्ठितानां तदभावे प्रतिष्ठितानां सधवानां
तदभावे विधवानाम् । तथा च गौतमः ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम प्रतिष्ठितानाञ्चेति ।

अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्जना दुर्भगा विधवा वेत्यपरा-
र्क्षेण कल्पतरुकारेण च व्याख्यातम् । प्राक्तनं द्वयमेव विज्ञाने-
श्वरादिभिः । अत्र च स्त्रीधनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविध
प्रागुक्त स्त्रीधन भिन्नविषया । स्मृतिचन्द्रिका मदनरत्नयो-
रेवमुक्तम् । जीमूतवाहन स्मार्त्तभट्टाचार्याभ्यान्तु प्रागुक्तं गौ-
तमवचनं मातुर्दुहितुरभावे दुहितृणां तदन्वय इति नारद-
वचनम् ।

दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रस्य तद्ववेत् ।

इति कात्यायनवचनम् ।

मातुर्दुहितरः शेषसृणात्तेभ्य ऋतेऽन्वय इति योगीश्वर वचनम् ।

एव मन्यान्यपि स्त्रीधनस्य दुहितृ प्राप्तिपराणि स्मृति
वचनानि प्रागुक्त मन्वादिबचनविरोधान्मातुस्तु यौतकमिति
प्रागुक्त मनुवचनानुरोधान्मातुः पारिणयं स्त्रियो विभजेर-
न्विति वाशिष्ठानुसाराच्च यौतकमात्र विषयाणीत्युक्तम् । पारि-
णयं पारिणयनलब्ध यौतकमिति यावदिति ताभ्यां व्याकृतम् ।
कल्पतरौ विवाद चिन्तामणौ च पारिणायकमिति पठित्वा स्त्री
परिच्छेदादर्शकङ्कतिकादीति व्याख्यातम् । विज्ञानेश्वरस्तु
सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादि सत्वेऽपि प्रथमं दुहितृ दौहित्री दौ-
हितृगामि । तदभावे पुत्रादिगामि । अप्रजः स्त्रीधनन्तु व्य-
वस्थापयिष्यते । मातुर्दुहितरः शेष सृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय
इति योगीश्वरवचने दुहितृमात्रन्ताभ्य इत्यनेन न परासृश्यते

किन्तु दौहित्री दौहित्रावपि । मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वय इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तराः परास्म्यन्ते । तथा च दुहितृन्वयो दौहित्री दौहित्वरूपः ।

तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्रः ।

दुहितृणां प्रसूता चेदिति वक्ष्यमाण योगीश्वरवाक्ये दुहितृ शब्देन दुहितरो गृह्यन्ते । साक्षाद्दुहितृणां मातुर्दुहितर इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुत्रत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः । दुहितृणां नन्वय इति सामान्योक्ते दौहित्राधिकारोऽपि । पुत्राधिकारस्तु विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्धं रिक्थम्भणं सममित्यत्र पित्रोरित्येकशेषाश्लभते तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । ताभ्य ऋतेऽन्वय इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया प्रसूता मातृपदान्वयात् दुहितृणाञ्च पृथगुपादान्मात् पुत्रादिरेव गृह्यते । दुहितृभावे तदधिकारः प्रातपादनार्थत्वञ्च न पौनरुक्त्यम् । जनन्यां संस्थित्यान्विति मनुवचनस्य त्वयमर्थः । सर्वे सहोदरा मातृकं रिक्थं स्वाधिकारावसरे समं भजेरन् सनाभयः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे । न तु द्वयेऽपि सम्भूय विभजेरन्वित्यर्थः । इतरेतर योगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतिः । च शब्दस्य तु विभागकर्तृत्वान्नयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्व्यादन्नदत्तश्चेत्युक्ते नेतरेतरयोग प्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनालोद्धारादि विषमविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सोदर सनाभिग्रहणमसोदर भ्रातृ भगिनी निवृत्त्यर्थम् । अतएवाध-

मजाति स्त्रीधनं भिन्नोदरापि प्रकृष्टजातीय सपत्नी पुत्री तद-
भावे च तदपत्यं गृह्णातीत्युक्तं मनुना ।

स्त्रियास्तु यज्ञवेदित्तस्मिन्नादत्तं कथञ्चन ।

ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति ॥

अत्रानपत्य क्षत्रियादि जातीय स्त्रिया इति विवक्षितं ब्रा-
ह्मणीपदञ्चोत्तमजात्युप लक्षणम् । अप्रजस्त्रीधनं भर्तुरि-
त्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रिया दुहिता-
नपत्यशूराधनञ्च वैश्यादुहिता गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि
तदभावेऽप्रजस्त्रीधनमित्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । तस्मात् स्त्रीधने

पितृप्रगुहित्वाद्यधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः । अत्र
जीमूतवाहनः । मनु बृहस्पति शङ्खलिखित वचनेषु द्वन्द्वाश्र-
वणोऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थं लाभाद्देवलचने तु पुत्र-
कन्यानामिति द्वन्द्वस्यापि अश्रवणात्संवादेन तत्रापि च शब्द-
स्येतरेतरयोर्मार्थकत्वोचित्याङ्गात्भगिनीनां सोदराणां वि-
भज्य सहैव धन ग्रहणं युक्तम् । किञ्च । कैवल्य दुहितृणामेव स-
कलमातृधनाधिकारे यौतके विशेष वचनमनर्थकम् । न च
कुमारीपदोपादानात्प्रतुष्टदुहितृव्यावृत्त्यर्थन्तर्दिति युक्तम् । त-
द्यावृत्तेः सर्वस्त्रीधन एव गौतमादि वचनेपूक्तत्वात् । कुमार्य-
भावे प्रत्ताद्यधिकारस्यात्राप्य वर्जनीयत्वात् । तस्मात्पुत्र
पत्योस्तुल्य वदधिकार एव मन्वाद्यभिप्रेतोऽध्यग्न्यादि स्त्रीधन-
विषयो यौतकविषयस्तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था ।
अन्वाधेय पति प्रीतिदत्तमात्र ग्रहणन्तु मनु वचनान्तरेऽध्य-
ग्न्याद्युपलक्षणमिदं यौतके षडंगारम्भ आनर्थक्यपत्तेरि-
त्याह । दायतत्त्वकृदादीनामप्ये तदेव मतं । अत्रेदं प्रतिभाति

अन्वाधेयादि ग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात्तदुभयव्यति-
रिक्तं सर्वं मातृधने दुहित्वाधिकारः प्रथमन्तदनु पुत्राधिकारः।
यौतके विशेष वचनन्तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम्। अन्यत्रापि सा स-
मैवेति चेत्सत्यम्। किन्तु, न नियता यौतकेतु निश्चिता। ते न
यौतकं कुमार्थभावे विवाहभेदेन स्त्रीधनम्भर्तादीनामेव भवति
न प्रत्तादीनामिति स्मृति चन्द्रिकाकारादीनामाशयः। वि-
ज्ञानेश्वराचार्याणामन्वयमभि प्रायः। सामान्यतः स्त्रीधनमा-
त्रस्य दुहित्वाह्यताबोधक्रमनन्यथा सिद्धवचनानु रोधेन स-
ङ्कोचः कर्तव्यो न च मन्वादि वचन मनन्यथा सिद्धपुत्र-
कन्यानां सहाधिकार प्रतिपादकम्। पुत्राधिकार मात्र प्रति-
पादन मात्र परत्वात्। नच चशब्दइन्द्रभ्यां सहाधिकारः।
विभाग कर्तृत्वान्वयेतापि तदुपपत्तैः। अन्यथा पितरावि-
त्यादौ माता पितोस्तदिष्यत इत्यादौ च इन्द्रैकशेष अक्षणे
सकल निबन्धसम्मतः क्रमो माता पितो न स्यात्। विष्णु वच-
नाद्यनु रोधात्तत्रशब्दान्वयसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थ क्र-
मस्त्वन्यथाप्यविरुद्ध इत्युच्यते। तर्ह्यत्रापि ताभ्य ऋतेन्वयः दुहि-
तृणामभावे तु रिक्त्यं पुत्रेषु तद्वेदित्यादि योगीश्वर का-
त्यायनं वचनावगतार्थ क्रमान्यथा भावे इन्द्र च शब्दादीनां शा-
ब्दान्वयः साहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषा-
मेवान्य विषयत्वम्। सिद्धे सहाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे-
चैषां सहाधिकारपरत्वनिश्चय इतौ तरेतराश्रयत्वञ्चेति। अ-
न्वाधेयादौ विशेष वचनमनर्थकमिति चेत्। नायौतके चन्द्रि-
काकारादि मतवदेव सार्थकत्वात्। अन्वाधेय ग्रहणस्योपलक्ष-
णतया प्रजामात्राधिकारे तेन प्रतिपादिते जनन्यां संस्थिता-

यान्वित्यादि वचनैः साम्यः द्विविधान मित्येवं सर्वेषां सार्थक-
त्वात् । तस्मान्मवं सुस्थमिति । श्रीविद्यारण्यश्रीचरणैस्तु स्मृति
चन्द्रिकामिताक्षरयोर्द्वयोर्द्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखि-
तम् तु विविक्तम् । पुत्रादिभ्यः प्राग्दुहित्वं दुहितुस्तदनुदौ-
हित्राणामधिकार इति तु मिताक्षरा चन्द्रिकामदनरत्न
काराणाम्विद्यारण्यश्रीचरणानां च विसम्बादेन सम्मतः । जी-
मूतवाहन दायतत्त्वकारौतु दुहित्वभावे पुत्राणामेवाधिकारो
न तु दौहित्याद्यधिकारानन्तरम् । तथाहि नारदवचने दुहि-
तृणान्तदन्वय इत्यत्र दुयितुरन्वयपदेनान्वयपुत्रादि वाचकेन
नान्वयः सम्भवति । दुहितृ पदस्य जन्यविशेष वचनस्य जन्या-
न्तरे समत्वेन निराकाङ्क्षतयान्वया सम्भवात् । तच्छब्दस्यापि
दुहित्वत्वरूपेणैव तदुपस्थापकस्य नैराकाङ्क्षाविशेषात् । किञ्च ।
याज्ञवल्क्य वचने तावत् । दुहितर इति प्रथमन्तस्य ताभ्य इति
च पञ्चम्यन्तस्य च षष्ठ्यन्तान्वयपदेनान्वयाद्यवहितस्यापि मातु-
रित्यस्यैवान्वयस्तदेकवाक्यतयात्रापि मातुरन्वय एव पुत्रादि
गृह्यते न दुहित्वन्वयः । किञ्च । सत्स्वङ्गजेषु तज्जामीक्ष्यर्थो भव-
तीति बौधायन वचनादनन्तराङ्गज पुत्राधिकार एव प्रत्यास-
त्तेरुचितो न तु व्यवहिताङ्गजदौहित्रादेरित्याह तुस्तन्मन्दम् ।
जन्यवाचकस्य जन्यान्तरेणान्वये पुत्र इत्यादायन्वयो न स्यात् ।
तज्जन्य प्रतिसम्बन्धितया विरोधस्त्वत्रापि तुल्यः । अन्यथा दु-
हितुः पुत्र इत्यत्राप्यन्वयो न स्यात् । तस्माच्छब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमे-
वेदम् । याज्ञवल्क्य वचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्त-
स्तथापि विभजेरन् सुताः पित्रोरित्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव
ऋणदान दुहित्वमवोपाधिकत्वज्ञापनार्थोऽनुवादः सच दौहित्रा

नन्तरमप्यविरुद्धः । सत्स्वङ्गजेष्विति वौधायन वचनन्तु मातृ
साधारण्येन पुत्राणाम्भनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य चापत्यमा-
त्रवाचकत्वात् पुत्र दुहितृ साधारणमधिकारं प्रतिपादयद्वच-
नान्तराविरुद्धप्रत्यासत्त्यैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् ।
सन्तानाभावे त्वाह योगीश्वरः ।

अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः ।

अप्रजसि दुहित्वादि प्रपौत्रपर्यन्तरहितायामतीतायां मृतायां
बान्धवा वक्ष्यमाणश्लोकीक्ता तत्स्त्रीधनमवाप्नुयुः । विवाहभेदेन
व्यवस्थया बान्धवानां अधिकारमाह स एव ।

अप्रजः स्त्रीधनम्भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृ गामि तदिति ॥

चतुर्षु ब्राह्मदैवार्ष प्राजापत्येषु । अपिशब्दाद्गान्धर्व परि-
ग्रहः । यद्वा अतद्गुणमविज्ञानवज्जब्रीहिणा ब्राह्मभिन्नदैवार्ष
प्राजापत्य गान्धर्वश्चत्वारः ।

तेन ब्राह्मदैवार्ष गान्धर्व प्राजापत्येषु यदनम् ।

अप्रजाया मतीयां भर्तुरेव तदिष्यत इति ।

मनुवचनविसम्वादः ।

ब्राह्मादि विवाहोढाया धनमनपत्याया भर्तुर्भवति । तद-
भावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्त्रादिप्रत्यासत्तेर्भर्तृवान्तराये
भर्तृप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेष्वामुरादिषु परि-
णीतायास्तु पितृगामि । एकशेषेण माता पितृगामि । त-
त्रापि प्राज्ञाहगामि तदनु पितृगामि । पितरावित्यहोक्ता-
न्यायात् । विरुद्धवचनान्तराभावाच्च । अतएव मनुना ।

यत्त्वस्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वामुरादिषु ।

अतीतायामप्रजसि माता पितोस्तदिष्यत इति ।

इन्द्रे मातृशब्द पूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यम वगमितम् ।
कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकार अवणादत्रापि तथैवौ-
चित्यात् । यथाह वौधायनः ।

रिक्त्यं सतायाः कन्याया गृह्णीयुः सोदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावेभवे पितुरिति ॥

माता पितोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वेव
विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेत् दुहितृणां तद्धनम् । दुहितृश-
ब्देन चात्र दुहितृ दुहितरो लक्ष्यन्ते इति प्रागेव क्तम् । तदा-
प्यनूटादि क्रमो गौतमादितो दुहितृधनग्रहणकाले दौहित्री-
भ्योऽपि प्रीत्या किञ्चिद्धानमिति च प्रागेव निरूपितम् । दौ-
हित्रीणाञ्च मातामही धनग्रहणं भिन्न मातृकाणां विषममातृ-
द्वारेण । पौत्राणां पितृद्वारेणैव । पितृ मातृ वा स्ववर्गे
भाग इति गौतमस्मरणात् । जीमूतवाहनस्तु । ब्राह्मादि
विवाहेषु यद्धनं तदेवानेन व्यवस्थाप्य तेन तु तत्तद्विवाहो-
टायाः सर्वं धनम् । ब्राह्मादिषु यद्धनमिति सम्बन्धे वर्त्तमान
सम्बन्धे कृतकाल लक्षणातस्तदूढ स्त्री परत्वेऽतीत विवाहक्रिया
द्वारकसम्बन्धे कृतलक्षणाया जघन्यत्वादित्याह । तदनुगामी
दायतत्वं कृदप्येवम् । तदपेशलम् । पूर्ववचने अप्रजः स्त्रीधनं
बान्धवा गृह्णीयुरिति सामान्यत उक्तेः कीदृश्या अप्रजसः के बा-
न्धवा गृह्णीयुरित्येवाकाङ्क्षोदयाद् ब्राह्मादिपदानां तद्विशेषणत्व
स्यौचित्यात् । यच्च वर्त्तमान भूतसम्बन्धकृतं विनिगमकमुक्तं
तदपि तुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्वस्योभयत्रा विशेषात् ।
धनलाभकाले वर्त्तमानत्वस्य चापयोजकत्वात् । विवाहजन्य

भार्यात्वसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्च । यत्तु सर्वेष्वपि विवाहेषु
पित्रोः स काशात्तया प्राप्तं विवाहोत्तरं तद्भातृणामेव । यदाह
कात्यायनः ।

पितृभ्याञ्चैव यदत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

विश्वरूप जीमूतवाहनौ तु कन्यादशायां यत्पितृभ्यां दत्तं
तद्भातृगामि । विवाहात्परतो लब्धस्यान्वाधेयत्वात् । विवाह-
काले लब्धस्य च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्माता पितृगामि-
त्वाच्चेत्याह तुः । तन्न । स्थावरविषयत्वादस्याविरोधात् । न
च दण्डापूपिकया स्थावरग्रहणे जङ्गमग्रहणं भ्रातृणामायात्ये-
वेति वाच्यम् । अपवादे तन्याया प्रवृत्तेः । शुल्कन्तु सोदरा
णामेव । भगिनी शुल्कं सोदर्याणामिति गौतमवचनात्सो-
दराभावे मातुः । ऊर्द्धं मातुरिति तद्वचनादेव । पूर्वञ्चैक
इति तु परमतम् । बन्धुदत्तं प्रथममप्रजसो मृताया बन्धूनां
तदभावे भर्तुः । बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तदिति
कात्यायनवचनात् । पूर्वोक्ताप्रजः स्त्रीधनाधिकार्यभावे त्वाह
वृहस्पतिः ।

मातृष्वसा मातुलानी पितृष्व स्त्री पितृष्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिता ॥

यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्वएव वा ।

तत्सुतो वा धनन्तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

अत्रौरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादनन्तयोः सर्वापवादकत्वात् ।

अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन च सपत्नी पुत्रस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

मर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह एतवती मनुविति मनुवचनात् ।
न तु सुतपदमौरस विशेषण मानर्थक्यात् । सपत्नी पुत्र स-
द्भावेऽपि स्वस्तीयाद्यधिकारापत्तेरनादि व्यवहारविरोधाच्च ।
तथा च दौहित्राभावे औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः ।
तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोरौरस सपत्नी पुत्रयोरुपा-
दानं नानन्तरस्यापि दौहित्रस्य दौहित्रपुत्रस्य तस्य पिण्डदाने
वहिर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु
तत्पुत्र पौत्राः । पुत्र पौत्रैर्कृणं देयमिति ऋणापकारणा-
धिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणाञ्च तेषामेव रिक्थग्रहणौ-
चित्यात् । तदभावे सपत्नीपुत्र तत्पुत्र तत्पुत्राणाम् । तेषा-
मेव तदा पिण्डदातृत्वाद्दण्डापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्त मनुवच-
नाच्च । तदेष्टामभावे सत्स्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यम-
तिकैतद्वचनवशाद्गिनीपुत्राद्यानामेव मातृष्वस्यदि धने
प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । स्नुषादीनां तु ग्रासाच्छादनं
मात्रमात्मम् । वचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेर प्रयोजक-
त्वात् । तस्मात्स्त्रियोनिरिन्द्रिया अदायादा इति श्रुतेः । अ-
निन्द्रियाद्य दाय्याश्च स्त्रियोनृतमिति स्थितिरितितन्मूलक मनु
वचनाच्च । शृङ्गग्राहिकया यत्र कण्ठोक्तः पत्नीदुहितर इत्यादौ
यासां स्त्रीणाम्नाधिकारस्तासामेव । अन्यासान्तु श्रुतिमनु
वचनाभ्यां दायग्रहणनिषेध एवेति स्मृति चन्द्रिककारहरद-
त्तादीनान्दाक्षिणात्यनिबन्धुणाञ्जीमूतवाहनादि पौरस्यमर्वा-
निबन्धुणां सिद्धान्ताच्च । इति स्त्रीधनविभागः ।

अथविभाग काले केनचिदपङ्क्तुतस्य पश्चाद् ज्ञातस्य वि-
भाग प्रकारः । तत्र मनुः ।

पथ्याथेण कर्म कारयितव्याः पितृवरुडास्तु समा अपि न वि-
भाज्याः। स्त्रीष्ववरुडास्तु न विभाग इति गौतमवचनात्।
योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्ते उच्येते। तयोरविभाज्यत्वं पितृ-
द्रव्यविरोधेनार्जितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते। न हि स्वतः फ-
लतो वातस्य विभागः सम्भवति पैटकस्य तु सुतराम्। तथा
चाह लौगाक्षिः।

क्षेमपूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥

इति योगक्षेमशब्देन तत् कारिणो राजमन्त्रि पुरोहितादयं
उच्यन्ते इति केचित्। शस्त्र चामरोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये।
प्रचारो गृहारामादि प्रवेश निर्गममार्गाः। तस्याप्यविभाज्य-
त्वम्। पितृधृतं वस्त्रादिकं श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम्। यथाह
बृहस्पतिः।

वस्त्रालङ्कार शय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम्।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्प्ययेदिति ॥

स्त्री धृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।

न तन्मजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते इति।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव। पत्यौ जीवतीत्यनेन
प्रतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य
इति सूचितम्। पितृप्रसाद लब्धस्यापि न विभागः।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राद्याभरणाणि च।

भुज्यन्ते इति वचनाद् विभाज्यत्वम्। तथा पितृदत्तस्यापि
पितृभ्यां यस्य यद्वत्तन्तत्तस्यैवधनम्भवेदिति च स्मरणात्।

दोषवशात् । यद्येनन्न नाशयति तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशय-
तीति श्रुतेरर्थः श्रुत्यज्ञास्तु प्रलपन्तुनाम साधारणद्रव्य-
स्यापि पर-स्वत्वेनापहारपदार्थोऽनपायादित्युक्तमेव । यथा
मौङ्गेचरौविपन्ने साहस्यत्प्रतिनिधितयामाषेषु गृह्यमाणेषु
मुद्गाययवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादयज्ञिया वैमाषा इति निषेधेन
प्रवर्त्तते मुद्गावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य
प्राप्ति मात्रापेक्षित्वात्तत्रापि माषावयवानामप्य वर्जनीय
ग्रहणं यज्ञसाधनत्वञ्चेति निषेध प्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधि-
तयापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम् । राज्ञेतु भागिभिर्न नि-
वेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन सामादिनैव दापनीयमिति
प्रीत्यविच्छेदादि दृष्टप्रयोजनकमेव कात्यायन अ.ह ।

बन्धुनापहृतं द्रव्यस्वलान्नैव प्रदापयेत् ।

अविभागकालेऽनेन बद्धभुक्तमित्यपि न दत्तव्यं भुक्तमपि
राज्ञा न ग्राह्यमित्याशयेनाह स एव ।

बन्धूनामविभक्ताभोगन्नैव निवर्त्तयेदिति ।

नहि न्यूनाधिक भोगो वारयितुं शक्योऽवर्जनीयत्वादिति
भावः एवं दृष्टार्थतथैवोपपत्तौ नास्यापि स्तेयदोषाभाव परत्व-
मदृष्टार्थत्वापत्तेस्तस्मादत्रापि स्तेय प्रायश्चित्तं राजदण्डश्च भ-
वत्येवेत्यवधेयम् । अथाविभाज्यम् ।

तत्र योगीश्वरः । पितृ द्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्र मौद्गाहिकञ्चैव दायादानान्नतद्भवेत् ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो नतदद्याद्विद्य या लब्ध मेवच ॥

पितृ द्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः । स्वातन्त्र्ये पितृद्रव्यो-

पघातेन यन्मैत्रादिकं तस्याप्य विभाज्यत्वापत्तौ महाजनाचार
विरोधो विद्यालब्धेनारद वचन विरोधश्च ।

कृटुस्त्वस्त्रिभयाज्ञातुर्थो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनान्तस्मात्सुलभेता श्रुतोऽपि सन्निति ॥

कात्यायनस्त्वविभाज्य विद्याधनलक्षणमुखेनैतदेव द्रढयति
यथाह । परभक्तोप भोगेन विद्याप्राप्तान्यतस्तु या ।

तया प्राप्तन्धनं यस्तु विद्याप्राप्तं तदुच्चत इति ॥

मनुरपिस्पष्टमाह । अनुपपन्नपितृद्रव्यं अमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

अमेण सेवादिना क्रमादभ्यागतायाम्पितृ द्रव्याविरोधे-
नोद्धृतायामपि भूभ्यां विशेष उक्तः शङ्केन ।

पूर्वनष्टान्तु योभूमिमेकश्चेदुद्धरन् क्रमात् ।

यथा भागं लभन्तेभ्योदत्तां शन्तु तुरीयकमिति ।

उद्धर्त्ते चतुर्थांशं मुद्धरणं मूल्यमधिकन्दत्वांशं त्रयं सर्वं
सर्वं विभजेरन्नित्यर्थः । यद्यप्ये तादृशाविभाज्यत्वं यद्येन
लब्धन्ततत्तस्यैवेति न्यायादेव प्राप्तं तथापि प्रायो व्यवहारशा-
स्त्रेन्याय सिद्धान्तु वादक्रान्तेव वचनानीति परिभाषा प्रकारोक्त
प्रायश्चित्तमिति न दोषः । अविभाज्यान्तरमप्युक्तं मनुना ।

वस्त्रम्पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्ष्यते ॥

पत्रं वाहनम् । वस्त्रादि यद्येन दृतं तत्तस्यैव । अष्टतन्तु
विक्रयाद्यर्थं विभाज्यमेव । कृतान्नं पक्वान्नं सर्वैर्यथाशक्ति भो-
क्तव्यं न तु तोलयित्वा विभाज्यम् । उदकमुदकाधारः कूपादिः
सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यः । स्त्रियोदास्यो विषमा न विभाज्याः ।

पृथ्वायेण कर्म कारयितव्याः पितृवरुंद्वास्तु समा अपि न वि-
भाज्याः । स्त्रीष्ववरुंद्वास्तु न विभाग इति गौतमवचनात् ।
योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्ते उच्यते । तयोरविभाज्यत्वं पितृ-
द्रव्यविरोधेनार्जितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते । न हि स्वतः फ-
लतो वातस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतराम् । तथा
चाह लौगाक्षिः ।

क्षेमम्पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेवच ॥

इति योगक्षेमशब्देन तत् कारिणी राजमन्त्रि पुरोहितादयं
उच्यन्ते इति केचित् । शस्त्र चामरोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये ।
प्रचारो गृहारामादि प्रवेश निर्गममार्गाः । तस्याप्यविभाज्य-
त्वम् । पितृधृतं वस्त्रादिकं आह्वभोक्त्रे दातव्यम् । यथाह
बृहस्पतिः ।

वस्त्रालङ्कार शय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य आह्वभोक्त्रे तदर्थं येदिति ॥

स्त्री धृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः ।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तस्मै जेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते इति ।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव । पत्यौ जीवतीत्यनेन
पतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य
इति सूचितम् । पितृप्रसाद लब्धस्यापि न विभागः ।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणाणि च ।

भुज्यन्ते इति वचनाद् विभाज्यत्वम् । तथा पितृदत्तस्यापि
पितृभ्यां यस्य यद्वत्तन्तत्तस्यैवधनम्भवेदिति च स्मरणात् ।

पितृ प्रसाददानप्रीतिदाने अथौचित्यानुरोधेनैव कर्तव्ये । नतु
यथा कामम् । महाजनाचारविरोधात् । पितृद्रव्याविरो-
धोपार्जित प्रपञ्चोभूयःसु शौर्व्यादि विषयमादाय स्मृति वचः-
सुदृश्यते स ग्रन्थविस्तर भिया न लिख्यते ।

अथ विभागानधिकारिणः ।

तत्र योगीश्वरः । क्लीवोऽथ पतितस्तज्जः पङ्कुरन्मत्तकोजडः ।

अन्धोऽचिकित्सरोगाद्या भर्त्तव्याः स्युर्निरंशकाः ॥

तज्जः । पतितजः । क्लीवान्धौ यदि जन्मत आरभ्य तदा
विभागानर्हावेव यदित्वन्तरा । तदा तदपगमयेदौषधादिना
तर्हि हृष्ट्या तद्विभागः स्यादायविशोधितादिति रीत्या विभा-
गार्हावेवेति ध्येयम् । आद्यशब्देनाश्रमान्तर गतपितृद्वेष्युपपा-
तकिवधिर मूकनिरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह वशिष्ठः ॥
अनंशास्त्वाश्रमान्तरगता इति । नारदोऽपि ।

पितृद्विद् पतितः षण्डी यश्च स्यादौषपातिकः ।

औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चेत्रजाः कुत इति ॥

मनुरपि । अनंशौ क्लीव पतितौ जात्यन्ध बधिरौ तथा ।

उन्मत्त जडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया इति ॥

व्याधिना निर्गतमिन्द्रियं यस्य स निरिन्द्रियः । तेन
क्लीवाद्भेदः । कश्चित्तु निरिन्द्रियाः पाणिपादादिहीना
इत्याह । एते क्लीवादयोऽंशभाजो न भवन्ति किन्तु आसा-
च्छादनदानादिना भर्त्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु महा-
न्दोषः । यथाह मनुः ।

सर्वेषामपि चैतेषां दातुमर्ह्यं मनीषिणा ।

आसाच्छादनमत्यन्तं पतितोऽह्यददद्भवेदिति ॥

अत्यन्तं यावज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोर्या-
वत्प्रायश्चित्ताचरणमनंशित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तम-
कुर्वतोऽस्तु निपतनमेव । एतेषाञ्च विभागात्प्रागेव दोषभाक्तेऽ-
नंशित्वम् । न पुनर्विभागोत्तरमपि दत्तविभागापहरणं
प्रमाणाभावात् । पश्चादप्यौषधादिना दोष निर्हरणेऽस्त्येवांश-
भागितेति विज्ञानेश्वराचार्याः । युक्तञ्चेतत् । दोषप्रयुक्त-
त्वाद्विभागानर्हतायाः । विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां वि-
भागभागिति न्यायसाम्यात् । पतितादिषु लिङ्गमविवक्षित-
मनुपादेयत्वात् । ब्राह्मणो न सुराम्भिवेदित्यादिवत् । तेन
यथा सम्भवे पत्नी दुहितर इत्यादेरप्ययमपवादः । क्लीवा-
दीना मनंशत्वेऽपि तत्पुत्राणामंशोऽस्तीत्याह योगीश्वरः ।

औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

निर्दोषाः पूर्वोक्तानंशत्व प्रयोजक दोषशून्याः । तत्र क्ली-
वस्य क्षेत्रजपुत्रः सम्भवत्यन्येषामौरसोऽपि पुत्रद्वय ग्रहणमि-
तरपुत्रव्युदासार्थम् । पतिततत्सुतयोर्न भरणम् । तथा च
देवलः ।

मृते पितरि न क्लीव कुष्ठुन्मत्त जड़ान्धकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः ॥

तेषां पतितवर्जेभ्योभक्तं वस्त्रञ्च दीयते ।

तत्सुताः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिता इति ॥

लिङ्गी प्रवर्जितादिः । पतितपदेनात्र पतितसुतस्यापि
ग्रहणं पतितोत्पन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । पतितापत्यं
पतितमेवान्यत्र स्त्रियाः सा हि परगामिनी भवतीति स्मृतेः ।

वृत्त इति विभागकालोपलक्षणं जीवद्विभागेऽप्यनर्हत्वात् ।
कात्यायनोऽपि ।

अक्रमोढा सुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रब्रज्यावसितश्चैव न रिक्थन्तेषु चार्हति ॥

हीन स्त्री परिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्य
क्रमोढात्वन्तयोः सगोत्रादनियोगोत्पन्नः चेतजः पुत्रो नार्हति
धनम् ।

अक्रमोढा सुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णं प्रसूतस्तु क्रमोढायाश्च यो भवेत् ॥

प्रतिलोम प्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक् ।

ग्रासाच्छादनमावन्तु देयं तद्वन्धुभिर्मितम् ॥

बन्धूनामप्यभावे तु पितृव्यं तदाप्नुयात् ।

स्वपितृव्यं तद्धनमाप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥

क्लीवादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्र सम्भव उक्तो मनुना ।

यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् क्लीवादीनां कथञ्चन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

तन्तुरपत्यम् । नच क्लीवादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात्
कथं दारसम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतया उपनी-
तत्वे शूद्रवदनतितत्वात् । एतेषां क्लीवादीनां दुहितरो वि-
वाहपर्यन्तं भर्त्तव्याः संस्कर्त्तव्याश्च । तत्स्त्रियस्तु पुत्ररहिताः
साध्वोभरणीया अतिकूलाश्चेत् । अन्यथा वहिष्करणीयाः ।
तदाह योगीश्वरः ।

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्याः यावन्तो भर्तृमात्कृताः ।

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

निर्व्यास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

आपस्तम्बः । अवपात्रितस्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते । अवपात्रितो भिन्नोदकीकृतः । तथा बृहस्पतिः ।

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नार्हः स्यात् पैतृके धने ।

तत्पिण्डदाः ओत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥

उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरन्त्रायते सुतः ।

अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

शास्त्र शौर्ध्वार्धरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु सूत्रोच्चारसमः स्मृतः ॥

अयमर्थः । पित्रादेरौर्ध्वदेहिक कर्मणः कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोऽपि वरः श्रेष्ठः । व्येष्टो वेदपारगोऽप्यपरो न वर इति ।

पुत्रान्मो नरकाद्यस्मात् पितरन्त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयन्भुवेति ।

स्मृतेः पुत्र कर्मकर्तुः पितृधनस्वास्थ्यमेव चेतनमतस्तदकुर्वतः कुतो वेतनाधिकार इति भावः । मनुष्ये ।

सर्व एव विकर्मस्या नार्हन्ति भ्रातरो धनमिति ।

औतस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः ।

इति विभागानधिकारिणः ।

अथ विभक्तकृतम् ।

तत्र नारदः । यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता नचेत्काव्येषु संमताः ॥

स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुः तथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीयास्ते स्वधनस्य हीति ॥

अस्यार्थः । एकस्माज्जाना बहवो भ्रातरो यदि विभक्ता इति शेष इति केचित् वयन्तु पृथग्धर्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः । तद्विधानस्यात्राप्रतीतेरानर्थक्याच्च । पृथग्विभिन्नो धर्मो देवपितृद्विजार्चनरूपो येषां न त्वग्निहोत्रादिरूपः । तस्य द्रव्यसाध्यत्वेऽप्य विभागेऽपि पृथक्त्वात् ।

तथा च बृहस्पतिः । एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्बृहद्बृहद्गृहे ।

एतच्च प्राङ्गिरूपितम् । पृथक्क्रिया लौकिककृष्यादि रूपा येषां पृथग्विभिन्ना ये कर्मणां करणनपेपणादीनां गुणा उपसर्जनभूता सुसलोलूखल हृषदुपलादयस्ते येषाम् । ते चेत्कायैषु न संमताः परस्परमनुमतिं यद्यपि न कुर्वन्ति । तथापि ते स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा । तत्सर्वमन्यद्रव्याधीकरण ऋणादानादि यथेष्ट स्वेच्छया कुर्युः । विभक्ता यद्यनुमतिं कुर्वन्ति व्यवहारसौवर्ध्यं मात्रं भवति । अथ न कुर्वन्ति । तथापि न दानाद्यनिष्पत्तिः । तत्र हेतुः हि यस्मात्ते स्वधनस्यासाधारण स्वत्वापन्नस्य धनस्येयाः स्वामिनः । साधारणे स्वत्वे हि परस्परानुमत्यपेक्षा न त्वसाधारणेऽपीति भावः । यत्तु बृहस्पतिनोक्तम् ।

विभक्ता वाऽविभक्ता वा स पण्डाः स्यावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमन विक्रय इति ॥

तदप्य विभक्तानुमतिं व्यवहार सौवर्ध्यार्थमेव प्रतिपादयति ग्रामाद्यनुमतिं वदित्यवश्यं स्यावरे हि चिरकालस्यापि

नियतहाच्यादिविगमे विभागाविभागनिर्णयो दुःशङ्कः स्यात्
कालान्तरे । सत्यान्वनुमतौ विभागनिर्णयानपेक्ष एव व्यव-
हारः सिद्धाति सर्वानुमत्या दत्तत्वादित्याशय इति विज्ञानेश्वरा
बहव श्राद्ध । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु यदि विभक्ता अपि स्था-
वरविभागं दुष्करं मन्यमानास्तत्फलमेव फलकाले विभज्य
भोक्ष्याम इत्यभिसन्धिना नादितर धनमेव पृथक् विभज्य गृही-
त्वा स्थावरं मध्यक्रमेव स्थापयन्ति तादृश स्थावरविषयमिद-
मित्याह । तत्कल्पना मात्रम् । अविभक्तत्वादेव तत्रानुमत्यपे-
क्षणात् ।

स एव येनांशो यादृशो लब्धः प्राप्य तन्न विचालयेदिति ।

प्राप्य स्वीकृत्य । विभागकाले मत्वा पश्चाद्विप्रतिपद्यमानो
राज्ञा वारणीयोऽत्याग्रहे दण्ड्यश्चेत्याह स एव ।

स्वेच्छागत विभागोऽयः पुनरेव विसम्बदेत् ।

स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥

अनुबन्धो निबन्ध आग्रह इति यावत् ।

इति विभक्तकृत्यम् ।

अथ विभागप्रकारे उक्ते तत्सन्देहे निर्णयप्रकार उच्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः । विभागनिष्कवे ज्ञाति बन्धु साक्ष्यभिलेखितैः ।

विभाग भावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥

विभागस्य निष्कवेऽपलापे विभक्तमध्ये केनचित्कृते ज्ञा-
तिभिः पितृबन्धुभिः । बन्धुभिर्मातुलादिभिः साक्षिभिश्चोदा-
सीनैः साक्षिलक्षणा लक्षितैः । यद्यपि ज्ञातिबन्धवोऽपि साक्षि-
विधयैव निर्णयकारणं तथापि बहिरङ्गसाक्ष्यपेक्षया नृणांस्ते
आद्यादि पृथग्भाव रूपविभाग लिङ्गत्वं ज्ञातिभागकर्तार-

श्चेति बलीवर्द्धन्यागेन पृथगुपात्ताः । लेख्येन विभागपत्रेण
च विभागस्य भावनानिर्णयो ज्ञातव्यः । तथा यौतकैः पृथ-
कृतैः । युमिश्रणामिश्रणयोरिति धात्वनुसारात् । गृहैः
क्षेत्रैश्च । नारदः ।

विभाग धर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यं प्रवर्त्तनात् ॥

ज्ञाति ग्रहणात्तेषु सत्सु दान्य साक्षिपुरस्कार इत्येतद-
र्थम् । कार्यं कृष्यादि तस्य पृथक्प्रवर्त्तनात् । शङ्कः ।

गोत्रभाग विभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ।

गोत्रजैश्चाप्यविज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्थंति ॥

कुलं बन्धवोमातुलादयः । अथैव नारदेन मुख्यत्वाज्ज्ञा-
तय एव निर्दिष्टाः । ज्ञातृभिरिति पाठस्त्वनाकरः पुरातन
पुस्तकेषु निबन्धेषु चादर्शनात् । लिखितन्तु साक्षिभ्योबलव-
दिति परिभाषायां निरूपितम् । नारदः ।

दान ग्रहण पञ्चन्न गृहक्षेत्र परिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानङ्ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्न्धाविभक्ताः कथञ्चन ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थतः ।

विभक्ता न वगच्छेयुर्ल्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

धर्मो वैश्वदेवादिः एकपाकेन वसतामिति । प्राक् उक्त वचनात् ।

भ्रातृणां विभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथगिति ।

नारदेनैवोक्तत्वाच्च । हृदयतिः ।

साहसं स्यावरं न्यासः प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्याताम्पत्र साक्षिणी ॥

नस्यातामित्यत्र यदीत्यध्याहारः ।

पृथगायव्ययधनाः कुसीदञ्च परस्परम् ।

वणिक्पथञ्च ये कुर्युर्विभक्तास्तेन संग्रहः । आयोव्ययो-
धनञ्च पृथग्येषामिति विग्रहः कुसीदं वृद्धार्थं धनप्रयोगः ।
वणिक्पथोवाणिज्यम् । परस्परमिति । एकोभ्यातोत्तमर्णः
परश्चाधमर्णः । एकोविक्रीणीते परश्चक्रीणाति । इत्येव-
मादिभिर्लिङ्गैर्विना विभाग मनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य
इत्यर्थः । एताः क्रिया इति बद्धवचनान्मिलितानामेवैषां
लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । व्यस्तसमस्तानामपि तद्विधा-
नात् । न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैः-
श्वरपथैश्च विषयाल्पत्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः । युक्तिष्वप्य-
समर्थासु श्वरपथैरेन मर्हयेदिति परिभाषायां निरूपितं यत्र
तु मनुपं निर्णायकमस्ति युक्तयश्चाभासाः । दिव्यश्वरपथा-
ध्यवसायश्चान्यतरस्य न भवति । तत्र पुनर्विभागः कार्य्य
इत्याह मनुः ।

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपीति ॥

सच परिशोध्योभयत्रय मित्यादि संसृष्टिविभागादि रीत्ये-
त्यनुसन्धेयम् । यच्च मनुनैवोक्तम् ।

सकृदंशो निघतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृदिति ॥

तत् परावृत्तिकारणाभावे । कन्यादानदानान्तरयोर-

प्येवम् । इति विभाग सन्देहे निर्णयः । समाप्तञ्चिदन्टायभा-
गाख्यं विवादपदम् ।

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः ।

अक्षवधशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडावयोभिश्च पदन्द्यूतसमाह्वयमिति ॥

अक्षाः पाशाः । वधश्चर्मपट्टिका । शलाकादन्तादिमय्यो
दीर्घचतुरस्ताः । आद्यगृहणाच्चतुरङ्गादि क्रीडासाधनं क-
रितुरगादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्व्यापणपूर्विका क्रिया ।
तथा वयोभिः पक्षिभिः पारावतादिभिः च शब्दान्मल्लमेषादि
भिश्च प्राणिभिर्यापणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथा क्र-
मन्द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः । द्यूतञ्च समाह्व-
यञ्च द्यूतसमाह्वयम् । अतएव मनुः ।

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणस्तु सविज्ञेयः समाह्वय इति ॥

तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः ।

सभिकः कारयेद्द्यूतन्देयन्देयाञ्च तत् कृतम् ।

दशकन्तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्द्यूतकारिता ॥

अथ वा कितवो राज्ञेदत्त्वा लाभं यथोदितम् ।

प्रकाशन्देवनं कुर्व्यादेवन्दोषोन विद्यत इति ॥

तस्य वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः ।

ग्लहेशतिकष्टेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृह्णीयाद्द्यूतकितवादितराद्दशकं शतमिति ॥

परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवः परिकल्पितः पणोग्लहस्तत्र

ग्लहे तदाश्रया शतपरिमिता तदधिक परिमिता वा वृद्धिर्य-
स्यासौ शतिक वृद्धिस्तस्मात्कितवात्मञ्च शतञ्जितस्य ग्लहस्यात्म-
वृद्धयर्थं विंशतितमन्भागङ्गुलीयादित्यर्थः । पञ्चकं शतं पञ्च-
पणा आयो यस्मिन्शते तत्पञ्चकन्तदस्मिन्वृद्धौतिकन् । सभा-
कितवनिवासार्था यस्यास्यसौसभिकः सभापतिस्तु कल्पिता-
क्षादिनिखिल क्रीडोपकरणस्तदुपचित द्रव्योपजीवी । इतर-
स्मादपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतञ्जितस्य दशमभागं गृह्णी-
यादित्यर्थः । एवं क्लृप्तवृत्तेः सभिकस्य यत्कर्त्तव्यन्तदाह ।
स एव । स सम्यक्पालितो दद्यात् राज्ञेभागं यथा कृतम् ।

जितमुज्ज्राहयेज्जेत्वे दद्यात्सत्यवचः क्षमीति ॥

यः क्लृप्तवृत्तिद्यूताधिकारी सराज्ञाधूर्त्तकितवेभ्योरक्षि-
तस्तस्मैराज्ञेयथा प्रतिपन्नमंशन्दद्यात् । तथा जितन्द्रव्यं पा-
राजित सकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेजेजयिने दद्यात् ।
तथा क्षमी भूत्वाद्यूतकारिणीति विश्वासार्थं सत्यं वचोवदेदि-
त्यर्थः । नारदोऽपि ।

सभिकः कारयेद्यूतन्देयन्दद्याच्च तत् कृतमिति ।

वृहस्पतिरपि । सभिकोग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्वे नृपाय-
वेति द्यूतपराजित कितवानां बन्धनादिना पणग्राहकोभवेत् ।
पणग्राहणात्प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं यत्र नृपायच यथाभागं सभि-
कोदद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः ।

जेतुर्द्दद्यात् स्वकन्द्रव्यञ्जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम् ।

सद्योवा कितवेनैव सभिकात्तुन संशय इति ॥

त्रिपक्षिकमित्यनेन यथा सामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालोद्देय
इति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यदातु जेत्वे जितन्द्रव्यं

सभिकोदापयितुमशक्तस्तदा राजादापयेदित्याह ।

याज्ञवल्क्यः । प्राप्तेनृपतिना भागे प्रसिद्धे द्यूते मण्डले ॥

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा नत्विति ॥

प्रसिद्धे अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते-
जितं पणो जेतेन दापयेदित्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनाञ्जय
पराजयौ तत् स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः ।

इन्द्रयुद्धे न यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत् स्वामिना पणो देयोयस्त्वं त्वं परिकल्पित इति ॥

पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः ।

परिहास कृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममथवानुमतन्तयोरिति ॥

काव्यं त इति कामः पणः । अत्र जयपराजय विप्रतिप-
त्तौ निर्णय प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हीति ।

द्यूतव्यहाराणाम् द्रष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोक्त-
व्याराज्ञा । न तत्र श्रुताध्ययन सम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति ।
साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्याः न तत्र स्त्रीबाल-
वृद्धकितवेत्यादि साक्षिनिरूपणोक्त निषेधोऽस्तीत्यर्थः ।
विष्णुरपि । कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।

य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषान्तु साक्षिणः इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधेत्याह बृहस्पतिः ।

उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेधिणस्ते तु तदा राजा विचारयेदिति ॥

अनियुक्त द्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः ।

पथ्यायेण कर्म कारयितव्याः पितृवरुद्धास्तु समा अपि न वि-
भाज्याः। स्त्रीष्ववरुद्धास्तु न विभाग इति गौतमवचनात्।
योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्ते उच्येते। तयोरविभाज्यत्वं पितृ-
द्रव्यविरोधेनार्जितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते। न हि स्वतः फ-
लतो वातस्य विभागः सम्भवति पैलुकस्य तु सुतराम्। तथा
चाह लौगाक्षिः।

क्षेमपूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥

इति योगक्षेमशब्देन तत् कारिणी राजमन्त्रि पुरोहितादयं
उच्यन्ते इति केचित्। शस्त्र चामरोपानत्प्रभृतय इत्यन्ये।
प्रचारो गृहारामादि प्रवेश निर्गममार्गाः। तस्याप्यविभाज्य-
त्वम्। पितृदृतं वस्त्रादिकं श्राद्धभोक्ते दातव्यम्। यथाह
बृहस्पतिः।

वस्त्रालङ्कार शय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम्।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्ते तदर्थं येदिति ॥

स्त्री धृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः।

पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत्।

न तन्मजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते इति।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव। पत्यौ जीवतीत्यनेन
पतिजीवनचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य
इति सूचितम्। पितृप्रसाद लब्धस्यापि न विभागः।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राद्याभरणाणि च।

भुज्यन्ते इति वचनाद् विभाज्यत्वम्। तथा पितृदत्तस्यापि
पितृभ्यां यस्य यद्वत्तन्तत्तस्यैवधनम्भवेदिति च स्मरणात्।

राज्ञा द्यूतं एकं सुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् ।
 राजाभ्यक्षाधिष्ठित राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञान
 कारणात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तस्करज्ञानरूप प्रयोजनं
 पर्यालोच्य यर्थः । प्रायश्चौर्व्याजितधनाएव कितवा भवन्त्य-
 तश्चौर विज्ञानार्थमेकसुखं कार्यमित्यादयः । द्यूते दिहितं
 धर्मजात समाह्वये अतिदिशति एव ।

एषएव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये इति ॥

मभिक इति कल्पनादि लक्षणो धर्मः समाह्वयेऽपीत्यर्थः ।
 इति द्यूत समाह्वयाख्यं व्यवहारपदम् । इति श्रीमत्सुवर्ण-
 सामन्तचक्रचूडामणि मरीचि लङ्करीनीराजित चरणकमल
 श्रीमन्महाराजाधिराज प्रतापरुद्रतनूज श्रीमन्महाराज मधु-
 करसाहसूनु श्रीमन्महाराजाधिराज चतुरदधिवलय वलु-
 न्वरा हृदय पुण्डरीक विकास दिनकर श्रीवीरसिंहदेवोद्यो-
 जित श्रीहसपरिण्डतात्मज श्रीपरशुराम मिश्र सूनु सकल-
 विद्या पारावारपारीणधुरीण जगद्धारिद्र्य महागजपारीन्द्रवि-
 द्वज्जनजीवा तु श्रीमन्मित्रमिश्रकृते वीरमितोदयाभिध निबन्धे
 व्यवहारप्रकाशे समाप्तमष्टादश विवादपद निरूपणाख्य तृ-
 तीयं प्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थं प्रकरणमारभ्यते ।

तत्र वृहस्पतिः । एषवादि कृतः प्रोक्तोव्यवहार समासतः ।

नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकमिति ॥

तल्लक्षणभेदावाह नारदः ।

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।

राज्ञामाज्ञा प्रतीषातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥

पुरः प्रमाणं सम्भेदः प्रकृतीनान्तथैवच ।

पाखण्डनैगमश्रेणि गणधर्म विपर्ययाः ॥

पिता पुत्र विवादश्च प्रायश्चित्त व्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहं विलोपश्चकोप आश्रमिणामपि ॥

वर्णसंकरदोषश्चतद्वृत्तिर्नियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्चपूर्वेषु सर्वन्तव्यात्प्रकीर्णकमिति ॥

प्रतोषातो भङ्गः । तत् कर्म । सिंहासनारोहणादि राज-
जकर्म । पाखण्डादयः पूर्वमेव व्याख्यातः । प्रकीर्णके विवाद-
पदे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनं तदाज्ञाकरणं तत् कर्मरक्ष-
णादि विषयास्तेनृपसमवायिन एव । तत्र स्मृत्याचारव्यपेतेन
मार्गेण वर्त्तमानां प्रतिकूलतामासाद्य नृपएव व्यवहारनिर्णयं
कुर्यात् । एवं वदता योनृपाश्रयो व्यवहारस्तं प्रकीर्णकमित्यु-
क्तमभवति । विषय विशेषेदण्ड विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्योराजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा सुञ्चतोदण्ड उत्तमः ॥

यो राजदत्त भूमिनिबन्धयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात्
न्यूनत्वाधिक्यान्यतरं प्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यच्च-
पादारिकचोर वागृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य सुञ्चति तावुभावप्यु-
त्तम साहसं दण्डनीयावित्यर्थः । यासोऽपि ।

न्यायस्थाने गृहीत्वार्थमधरेण विनिर्णयम् ।

कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु राव द्रव्य विनाशकाः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनाः कृत्वा विवाये सदिति ॥

राज्ञः कोशापहरणो दण्डमाह मनुः ।

राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिलेखवस्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वं स्वमेवचेति ॥

सर्वस्वहरणम साधारणं यद्यस्य जीवनोपकरणन्तदपि-
रिक्त विषयम् । अतएव नारदः ।

आयुधानायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।

यत्तस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् ॥

सर्वस्वहरणोऽप्ये नन्द राजा हर्तुमर्हतीति ।

वधस्थानेमौण्ड्यं ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्याह मनुः ।

ब्राह्मणस्य वधोमौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्गने ।

ललाटेवाभिग्रस्ताङ्गं प्रयाण गड्ढं भेनत्विति ॥

तत् कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

राजयानां सुनारोहे दण्डोऽध्यत्र साहसमिति ।

कात्यायनोऽपि । राज क्रीडासु ये सत्ताराज वृत्त्युप जीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्तावधन्तेषां प्रकल्पयेदिति ॥

शूद्राणां प्रब्रज्यादि करणे दण्डमाह स एव ।

प्रब्रज्याव मितं शूद्रक्षपहोमपरं तथा ॥

वधेन शासयेत्पापन्दण्डोवाहि गुणन्दर्ममिति ।

धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शिनोराज्ञः फलमाह यमः

एवमर्थं प्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गोवास्तथा क्षय इति ॥

इति प्रकीर्णकाख्यतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ।

प्रत्याशम्परिवर्द्धतेऽर्धजनतान्दैन्यान्धकारापहे ।

श्रीमद्बीर वृमेन्द्रदास जलधिर्युद्धक चन्द्रोदये ।

राज्ञादेशितमित्वभिषविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते ।

अग्रेऽस्मिन् व्यवहारजातिविषयः पूर्णः प्रकाशोऽभवत् ।

इति व्यतस्करकाण्डं समाप्तम् ।

पुरः प्रमाणं सम्भेदः प्रकृतीनान्तथैवच ।

पाखण्डनैगमश्रेणि गणधर्मं विपर्ययाः ॥

पिता पुत्र विवादश्च प्रायश्चित्त व्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहं विलोपश्चकोप आचमिणामपि ॥

वर्णसंकरदोषश्चतदृत्तिर्नियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्चपूर्वेषु सर्वन्तल्यात्प्रकीर्णकमिति ॥

प्रतोषातो भङ्गः । तत् कर्म । सिंहासनारोहणादि राज-
जकर्म । पाखण्डादयः पूर्वमेव व्याख्यातः । प्रकीर्णके विवाद-
पदे ये विवादा राजाज्ञोक्तङ्गनं तदाज्ञाकरणं तत् कर्मरक्ष-
णादि विषयास्तेनृपसमवायिन एव । तत्र नित्याचारव्यपेतेन
मार्गेण वर्त्तमानां प्रतिकूलतामासाद्य नृपएव व्यवहारनिर्णयं
कुर्यात् । एवं वदता योनृपाश्रयो व्यवहारस्तु प्रकीर्णकमित्यु-
क्तमभवति । विषय विशेषेदण्ड विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचौरं वा सुञ्चतोदण्ड उत्तमः ॥

यो राजदत्त भूमिनिबन्धयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात्
न्यूनत्वाधिक्यान्यतरं प्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यच्च-
पारदारिकचौरं वागृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य सुञ्चति तावुभावप्यु-
त्तम साहसं दण्डनीयावित्यर्थः । व्यासोऽपि ।

न्यायस्थाने गृहीत्वार्थमधर्मेण विनिर्णयम् ।

कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु राज द्रव्य विनाशकाः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवायेसदिति ॥

राज्ञः कोशापहरणे दण्डमाह मनुः ।

राज्ञः कोशापहर्तृंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

वीरमितोदये

घातयेद्विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वं स्वमेवचेति ॥

सर्वस्वहरणम साधारणं यद्यस्य जीवनोपकरणन्तदति-
रिक्त विषयम् । अतएव नारदः ।

आयुधानायुधी गणां वीजानि कृषिजीविनाम् ।

यत्तस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् ॥

सर्वस्वहरणोऽप्ये नन्न राजा हर्तुमर्हतीति ।

वधस्थानेमौण्डा ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमित्याह भगुः ।

ब्राह्मणस्य वधोमौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्गने ।

ललाटेवाभिश्शस्ताङ्कं प्रयाण गड्गं भेनत्विति ॥

तत् कर्मकर्मणि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः ।

राजयानां सनारोहे दण्डोमध्यज साहसमिति ।

कात्यायनोऽपि । राज क्रीडासु ये सत्ताराज वृत्त्युप जीविनः ।

अप्रियञ्चास्य यो वक्तावधन्तेषां प्रकल्पयेदिति ॥

शूद्राणां प्रब्रज्यादि करणेदण्डमाह स एव ।

प्रब्रज्याव सितं शूद्रञ्जपडोमपरं तथा ॥

वधेन शासयेत्पापन्दण्डोवाहि गुणन्दमिति ।

धर्मशास्त्रानु सारेण व्यवहारदर्शिनोराज्ञः फलमाह यमः

एवन्धर्मं प्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गवासस्तथा क्षय इति ॥

इति प्रकीर्णकाख्यञ्चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ।

अथाबन्धनरिवर्द्धतेऽर्थिजनतान्दैरन्यान्धकारापहे ।

श्रीमद्दीर मृगेन्द्रदान जलधिर्यद्वक्त्रं चन्द्रोदये ।

राज्ञादेशितमितमिश्रविदुषस्तस्योक्तिभिर्निर्मिते ।

ग्रन्थेऽस्मिन् व्यवहार जातिविषयः पूर्णः प्रकाशोऽभवत् ।

इति व्यवहारकाण्डं समाप्तम् ।

